MUZEUL JUDEȚEAN SATU MARE

satu mare

studii și comunicări
seria arheologie

XXIX/I
2013

MUZEUL JUDEȚEAN SATU MARE

SATU MARE
STUDII ŞI COMUNICĂRI

seria

ARHEOLOGIE

XXIX/I
2013

EDITURA MUZEULUI SĂTMĂREAN
SATU MARE

Colegiul de redacție:
Liviu MARTA-Redactor responsabil
Cristian VIRAG-Redactor tehnic
Ciprian ASTALOȘ-Secretar de redacție
Robert GINDELE
Diana Gianina IEGAR

Referenți științifici:
Florin GOGÂLTAN (Cluj Napoca, România)
Horea POP (Zalău, România)
Ioan STANCIU (Cluj Napoca, România)

COPERTA: Iulian PETRESCU, Aurel CORDEA
(Sigiliul orașului Satu Mare din secolul al XVIII-lea)

Tehnoredactare computerizată: Janos-Ludovic BAKAI

Răspunderea pentru conținutul științific al studiilor, formulări și calitatea textelor în limbi străine revine, în exclusivitate, autorilor.
The authors are responsible for the presentation of the facts contained in their articles, and for the accuracy of the foreign languages texts.

SATU MARE-STUDII și COMUNICĂRI

Orice corespondență se va trimite pe adresa:
Any mail will be posted to the next address:
Toute corespondance sera envoyée à l'adresse:
Richten Sie bitten jedwelche Korrespondenz
an die Adresse:

MUZEUL JUDEȚEAN
Piața Dr. Vasile Lucaciu, 21
440031 Satu Mare, ROMÂNIA
Tel.: 04/0261/73.75.26
E-mail: muzeusm@gmail.com

ISSN 2067-6956
TIPOGRAFIA: EDITURA ARGONAUT, CLUJ NAPOCA

PEREGRINĂRI ARHEOLOGICE ÎNTRE ESTUL ȘI VESTUL EUROPEI

ARCHÄOLOGISCHE WANDERUNGEN ZWISCHEN OST- UND WESTEUROPA

RÉGÉSZETI BARANGOLÁSOK KELET ÉS NYUGAT EURÓPA KÖZÖTT

STUDII ÎN ONOAREA LUI TIBERIUS BADER LA ANIVERSAREA DE 75 DE ANI

STUDIEN FÜR TIBERIUS BADER ZUM 75. GEBURTSTAG

TANULMÁNYOK A 75 ÉVES TIBERIUS BADER TISZTELETÉRE

SATU MARE 2013

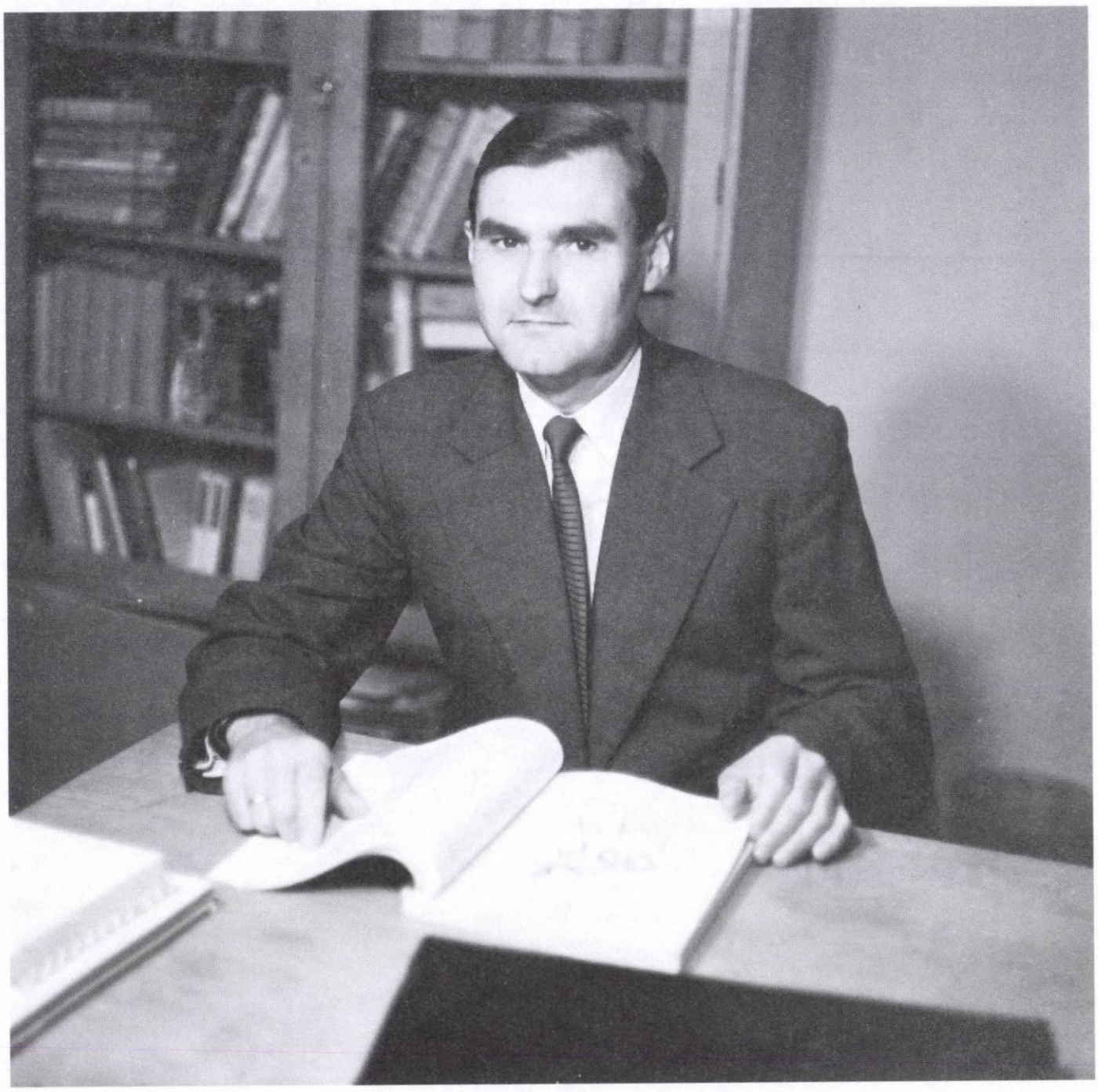

Tiberius Bader

Tabula Gratulatoria

Almássy Katalin

Bakai János-Ludovic

Ciprian Astaloș

Mircea Babeș

Ioan Bejinariu

Dan Buzea

Horia Ion Ciugudean

Marius Ciută

Sorin Ilie Cociș

Czajlik Zoltán

Wolfgang David

Dragoș Diaconescu

Florin Drașovean

Ute Luise Dietz

Andrea Drăgan

Mariana Egri

Cristinel Fântâneanu

Iosif Vasile Ferencz

Gelu Florea

Corneliu Gaiu

Radu Harhoiu

Diana Iegar

Ilon Gábor

Istvánovits Eszter

Kádas Zoltán

Vjaceslav Kotigorosko

George Marinescu

Zoia Maxim

Molnár Zsolt

Carola Metzner-Nebelsick

Németh Péter

Coriolan Horațiu Opreanu

Karl Zeno Pinter

Dan Pop

Horea Pop

Cristian Ioan Popa

Gheorghe Popilian

Raczky Pál

Cătălin Rișcuță

Cristian Constantin Roman

Aurel Rustoiu

Gabriel Rustoiu

Victor Sava

Valeriu Sârbu

Ioan Stanciu

Szabó Miklós

Alexandru Szentmiklósi

Székely Zsolt

Szőcs Péter

Sorin Tincu

Adrian Ursuțiu

Lucian Vaida

SUMAR - CONTENTS - INHALT

Tudor Soroceanu

Un sătmărean de talie internațională: Tiberiu Bader la împlinirea vârstei de 75 de ani **11**

Ein internationaler Sathmarer: Tiberius Bader ist 75 Jahre alt geworden **14**

Bader Tibor, egy nemzetközileg elismert szatmári, 75 éves **17**

Sabin Adrian Luca - Cosmin Ioan Suciu - Anamaria Şeulean Tudorie

O schemă evolutivă a celui mai vechi val de neolitizare din sud-vestul Transilvaniei. Studiu de caz **25**

K. Zoffmann Zsuzsanna

A Starčevo–Criş kultúra embertani leletei Tăşnad [Tasnád]–Sere lelőhelyről **45**

Gheorghe Lazarovici

Despre sistemele de fortificații neolitice din Transilvania și Banat (Partea I-A Fortificațiile neolitice) **55**

Cristian Virag

Materiale ceramice eneolitice din Colecția Kovács. **111**

Ilie Sălceanu

Tehnici și motive ornamentale în orizontul cultural Sălcuța IV **129**

Carol Kacsó

Descoperiri de metale din Bronzul timpuriu și mijlociu în Maramureș **145**

Oliver Dietrich

A small bronze hoard from "Kronstadt-Galgenberg". A contribution to the understanding of cultural landscapes in Middle Bronze Age southeastern Transylvania **167**

Laura Dietrich

Projectile weapons of the Late Bronze Age in the Eastern Europe. The case of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni cultural complex **181**

Liviu Marta

The deposition of cups from Medieşu Aurit. Expressions of identity in the Carpathian area in the Late Bronze Age/Depunerea de cupe de la Medieşu Aurit. Exprimări identitare în bronzul târziu carpatic **199**

Dumitru Boghian - Bogdan Petru Niculică - Dinu Oprea-Gancevici - Vasile Budui

Habitatul uman și impactul antropic asupra mediului natural în protoistoria microzonei municipiului Suceva și proximități **221**

Attila László

LEBEN MIT DEN TOTEN? Über die kulturelle und chronologische Lage der früheisenzeitlichen Siedlung und Körperbestattung von Vlaha **255**

Gergely Bóka

Településtörténeti változások a Körös vidéken a késő bronzkorban és a vaskorban II. Paleoökológiai elemzés. Talajtípusok és településrendszer **269**

Sándor Berecki

An Early Iron Age Anthropomorphic Clay Figurine from Târgu Mureş **313**

Josyp Kobal'

A gállis–lovácskai (Kárpátalja,Ukrajna) kelta központ őrlőkőveiről **321**

János Németi

Cuptoarele de ars ceramică de tip La Tène de la Carei (Spitz)-Ferma avicolă **329**

Robert Gindele

Probleme legate de evoluția culturii materiale din sec. II-V în spațiul nord-vestic al României **343**

Attila Nándor Hágó

O imitație de solidus placată cu aur de la Iustinianus II (687-692) de la Andrid **379**

Un sătmărean de talie internațională: Tiberiu Bader la împlinirea vârstei de 75 de ani

Traiectoria vieții lui Tiberiu Bader începe la 2 Aprilie 1938, la Ardud, într- un sat din zona sătmăreană, atestat documentar încă de la 1215. Cei 75 de ani luați în sine, ca rezultat al unei scăderi efectuate pur aritmetic, nu ar fi fost pentru cel sărbătorit decât, foarte probabil, prilejul unei petreceri în cercul restrâns al familiei şi al câtorva prieteni. Extinderea considerabilă a spațiului geografic şi înmulțirea remarcabilă a colegilor, cunoştințelor şi prietenilor care participă la această bucurie, o datorăm de fapt unei alte aniversări, care reprezintă şi ea, întâmplător, o sumă rotundă: 55 de ani de activitate arheologică, muzeografică şi, în general, ştiințifică. În această perioadă de muncă concentrată rezidă adevăratul motiv al sărbătoririi.

Tiberiu Bader a absolvit încă în 1958 - din cauza reducerii drastice, după model sovietic, a perioadei de şcolarizare şi de studii - facultatea de istorie şi filologie (secția de istorie) a Universității Bolyai din Cluj, care funcționa încă separat. În acelaşi an el a fost angajat la Muzeul, pe atunci raional, din Satu Mare. Cu aceasta începe o lungă şi fructuoasă perioadă de activitate, care, din fericire, se află şi astăzi în plină desfăşurare.

Aşa cum se obişnuieşte în meseria noastră am dori să împărțim mai ales evoluția profesională a colegului nostru în două mari faze cronologice, care ne oferă însă şi trăsături comune. Aceste faze constituie, firește, doar un cadru ajutător, fiindcă personalitatea lui Tiberiu Bader are o prestanță care depăşeşte limitele cronologice. Cele trei domenii principale ale muncii sale - pe teren, la masa de lucru şi în muzeu - vor fi prezentate pe etape, dar şi cum se întrețes ele dincolo de timp.

A) Din primul moment (august 1958) al activității sale de muzeograf (până în 1987), dar şi de director (până în 1971) el îşi consacră întreaga energie ridicării nivelului instituției, creşterii aprecierii de care trebuia să se bucure profesiunea sa şi nu în ultimul rând şi a propriului său nivel ştiințific. El s-a afirmat aşadar neîncetat, devenind în scurt timp unul dintre cei mai prețuiți cercetători ai preistoriei, îndeosebi ai epocii bronzului din Transilvania.

Numeroasele sale săpături - dintre care le amintim aici doar pe cele mai importante-constituie paşi însemnați în cunoaşterea epocii bronzului, în primul rând a celei din Nordul Transilvaniei. Menționăm de ex. investigațiile arheologice în marea aşezare din epoca bronzului de la Culciu Mare, cercetată timp de două decenii, în fortificația din epoca bronzului de la Boineşti, în importantul tell şi mormânt tumular de la Medieşu Aurit-Potău, din aceeaşi perioadă, precum şi în aşezările din neoliticul timpuriu şi din epoca eneolitică de la Homorodu de Sus şi Homorodu de Mijloc.

În cadrul epocii bronzului, Tiberiu Bader şi-a concentrat atenția îndeosebi asupra metalurgiei bronzului din această perioadă şi din Hallstattul timpuriu. La prima sesiune a muzeelor de istorie din România (1964), el prezintă deja, monografic, cel de-al doilea depozit după care este denumită seria Uriu-Domăneşti. Acest pas însemna, din punct de vedere profesional, începutul unei înclinații afective de o viață, preocupare tot mai constantă, care a făcut din el unul dintre cei mai cunoscuți specialişti în materie din Europa.

O piatră de hotar pentru el însuşi, dar şi pentru cercetarea epocii bronzului, o reprezintă teza lui de doctorat. Ea a fost clădită, pe baza materialelor rezultate din propriile săpături împreună cu cele cercetate de el în diferite muzee, sub conducerea lui Kurt Horedt, fiind publicată sub titlul *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică [Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen. Die vorthrakische und thrakische Kultur]* (Bucureşti 1978) în Editura ştiințifică şi enciclopedică. Lucrarea prezintă un caracter monografic, atât luată în ansamblu, cât şi pe capitole. Înainte de orice se remarcă secțiunea dedicată metalurgiei bronzului, care poate fi utilizată cu folos ştiințific fără nici o ezitare şi la 35 de ani după publicare. Această constatare este suficientă pentru a nu mai fi nevoie de alte cuvinte de laudă.

Cu puțin timp înainte de sfârşitul primei faze de viață a ieşit întâiul său volum din seria *Prähistorische Bronzefunde*, despre fibulele din România (1983), care însemna debutul contribuției lui T. Bader la îmbogățirea acestei colecții, activitate importantă şi de durată.

B) Pentru colegul Tiberiu Bader „căderea zidului" s-a produs de fapt mai devreme, atunci când el s-a hotărît în 1987, să-şi continue viața în Germania de Vest de atunci, aducându-şi ulterior şi familia:

pe soția sa Enikö şi pe cele două fiice, Helga şi Emese. Noul mediu îi era deja într-o oarecare măsură cunoscut, primindu-l cu prietenie şi oferindu-i, după o perioadă de tranziție ca şef de şantier arheologic, un loc de muncă permanent, şi anume conducerea Muzeului Celților din Hochdorf. În această calitate el a contribuit considerabil nu numai la reorganizarea expoziției de bază a Muzeului celților din Hochdorf, ci şi la reconstrucția ideală a celebrului mormânt tumular, de o bogăție remarcabilă, al căpeteniei celtice, descoperit în această localitate.

Alte expoziții care poartă amprenta lui Tiberiu Bader şi pe care le-a organizat la Hochdorf, unele itinerându-le până departe, chiar în Mongolia, au fost: *Thraker und Kelten beidseits der Karpaten* (2000-2001), la care au fost prezentate piese valoroase din muzeele româneşti, printre care şi multe din muzeele de la Satu Mare şi Carei, precum şi *Bernstein- und Glasschmuck aus Novo Mesto Slowenien* (2003), *Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan* (2004-2005) sau *Dreitausendjahre Vorgeschichte. Meisterwerke der Metallzeit im Kontinentalen Kroatien* (2008-2009).

Cercetarea preistoriei, reprezintă, după părerea noastră, componenta principală a activității celui pe care îl omagiem aici, fiind şi cea mai durabilă. Lista publicațiilor vorbeşte de la sine despre bogata paletă a domeniilor sale de investigare. Centrul de greutate îl constituie, spre bucuria noastră aproape egoistă, prelucrarea remarcabilă, deosebit de meticuloasă, a descoperirilor de metal din epoca bronzului şi din Hallstatt-ul transilvănean, dar şi din Vechiul Regat. Volumul PBF amintit mai sus, consacrat fibulelor, a fost completat în mod strălucit de prelucrarea spadelor din România, actualmente aflându-se sub tipar rezultatul tratării monografice a vârfurilor de lance, de suliță şi de săgeată provenind din acelaşi spațiu de investigare. Conlucrarea lui Tiberiu Bader cu specialiştii de înaltă clasă din echipa de la *Prähistorische Bronzefunde*, cea mai prestigioasă serie din lume în ce priveşte publicarea bronzurilor preistorice, a fost şi rămâne deosebit de armonioasă. Relațiile personale excelente pe care le-a întreținut şi continuă să le întrețină cu întemeietorul seriei, Hermann Müller-Karpe, dar şi cu urmaşii lui la conducere, Albrecht Jockenhövel şi Wolf Kubach, s-au concretizat în volume temeinic alcătuite, oferindu-ne tuturor nişte instrumente de lucru demne de toată încrederea: în acest chip el a alcătuit pentru alte categorii de bronzuri (alături de topoare, securi, seceri şi podoabe de braț şi de picior) din actualul teritoriu al României o documentație exemplară şi o prelucrare de înalt nivel. Această colaborare a avut şi darul de a influența favorabil latura profesională a lui Tiberiu Bader: realizarea volumelor sale de fibule, spade, de vârfuri de lance şi de săgeți reprezintă în devenirea lui ştiințifică trei trepte fiecare superioară celei precedente. Verificarea cât mai completă şi meticuloasă a pieselor originale (autorul a folosit aproape fiecare sesiune de comunicari a diferitelor muzee pentru documentare !) şi a surselor bibliografice, clarificarea condițiilor de descoperire şi includerea pieselor din România în contextul general al categoriilor, conferă acestor volume ieşite din pana lui Tiberiu Bader un loc deosebit printre volumele cu caracter asemănător.

Extrem de tentantă mi se pare şi întrebarea -temerară de altfel-, care ar fi caracteristica principală a colegului sărbătorit. Răspunsul pe care îl pot da este că ea constă în apartenența la o minoritate. Aş îndrăzni chiar să afirm, că acest statut de minoritar l-a însoțit, într-o manieră complexă, de-a lungul întregii sale vieți. Trebuie menționat de la bun început că el aparține unei minorități naționale, chiar uneia duble: germană prin origine şi maghiară prin instrucția primită. El aparține astfel şi unei alte minorități printre colegi, care mai posedă cele trei limbi de bază în care a fost redactată bibliografia de specialitate referitoare la preistoria transilvăneană şi îndeosebi la epoca bronzului. Datorită acestui fapt, el a devenit şi un exemplu incomod pentru cei care sunt de părere că pot neglija sau chiar exclude capitole întregi ale istoricului cercetărilor, fără consecințe negative deosebite pentru calitatea cercetării.

Tiberiu Bader face de asemenea parte dintr-o minoritate prin capacitatea sa de a-şi urmări scopul, prin fidelitatea sa față de drumul profesional ales. Întreaga sa existență şi activitate ne arată în mod exemplar că cercetarea este o pasiune sănătoasă de o viață, o chemare şi nu doar un mijloc de a-ți câştiga pâinea, un job. Sau de a face carieră. Colegul nostru a fost ajutat în acest sens de curiozitatea sa ştiințifică disciplinată, adică felul lui de a munci; urmarea benefică a acestui fel de a gândi a fost strădania spre desăvârşire. În ciuda unor greutăți şi ocolişuri, el a înnotat împotriva curentului, mai cu seamă împotriva curentului unor tendințe nesănătoase din cercetarea zilelor noastre. Prin aceasta face parte încă o dată dintr-o minoritate.

Prin capacitățile sale diplomatice colegul nostru este de asemenea reprezentantul unei grupări

foarte reduse de oameni de ştiinţă, aproape pe cale de dispariţie, care posedă talentul-fără a-şi trăda convingerile şi principiile fundamentale de viaţă - de a câştiga de partea lui pe orice partener de discuţie. Chiar dacă avea de-a face cu persoane foarte diferite, cum ar fi un secretar de partid de la Satu Mare, un reprezentant al autorităţilor culturale din Baden-Würtemberg sau un donator de bani pentru o expoziţie, Tiberiu Bader ştia să găsească întotdeauna cuvintele potrivite, aducătoare de succes. El se numără şi printre rarii colegi de breaslă cu care se pot discuta probleme de meserie - adesea vehement şi în contradictoriu - fără ca relaţiile prieteneşti să aibă de suferit, în orice caz nu pe durată lungă. Este o raritate care se cere şi ea remarcată.

Acest caracter minoritar, cu multe valenţe, constituie în bună măsură un element de legătură şi de unificare între cele două etape ale vieţii sale, asigurând continuitatea spirituală, dar şi cea practică între perioada sătmăreană şi zona natală pe de o parte şi „lumea largă" pe de cealaltă parte. În timpul petrecut la Satu Mare, într-un muzeu judeţean relativ izolat, Tiberiu Bader vădeşte priceperea de a înnoda şi cultiva legături trainice cu cercurile de specialitate din Europa şi, în general, cu întreaga lume; privind lucrurile din direcţie opusă, din noua sa patrie aflată în centrul Europei, constatăm că inima lui bate în continuare în acelaşi ritm sătmărean şi transilvănean. Iată un lucru care nu se petrece doar din ataşament faţă de muzeul unde a lucrat şi care se concretizează de pildă în donaţia de cărţi iniţiată anul acesta, în conferinţele ţinute şi în ceea ce a scris despre regiunea sa natală; acest ataşament se face simţit în fiecare convorbire, în fiecare dintre gândurile mai importante exprimate de Tiberiu Bader.

El este şi unul din puţinii colegi care şi-a sacrificat, ani de zile, o bună parte din venitul său, nu din cale afară de substanţial într-un muzeu din România, pentru întregirea bibliotecii sale de specialitate, dar şi pentru aceea a muzeului. Ridicarea permanentă a nivelului de informare profesională a fost o parte componentă a vieţii sale.

El ne confirmă mereu vechea vorbă, şi anume că «omul sfinţeşte locul» şi nu invers, aşa cum se lasă mulţi amăgiţi. Faptul că în anul 2008 a fost ales membru corespondent al Institutului Arheologic German, iar peste doi ani i sa conferit premiul pentru merite culturale în cadrul judeţului lui natal, Satu Mare, sunt semne exterioare de recunoaştere, care întăresc cele spuse mai sus.

Cu umorul nostru sănătos, de sorginte ardelenească, hotărâserăm amândoi, încă de mai multă vreme, să scriem fiecare, conform succesiunii firești, necrologul pentru cel care avea să plece mai întâi. Iată însă că s-a ivit ocazia îmbucurătoare de a putea încredinţa mai devreme hârtiei câteva cuvinte despre prietenul şi camaradul meu de luptă ştiinţifică, Tiberiu Bader. Am făcut acest lucru din toată inima.

Urările pe care aş dori să i le adresez cu această ocazie, de la masa mea de lucru din Berlin, celui sărbătorit, aflat la masa lui de lucru din Hemmingen, sunt, şi o spun cu toată convingerea, urările de bine care adastă pentru el în inimile tuturor colegilor şi prietenilor: sănătate, vigoare şi putere de lucru, umor, dar, şi de-acum înainte, zile cât mai multe şi mai senine.

Acest jubileu este un prilej de bucurie, jubilamus igitur, să ne bucurăm aşadar întru prietenul şi colegul nostru!

T. Soroceanu
Berlin, Germania
tudor_soroceanu@gmx.de

Ein internationaler Sathmarer: Tiberius Bader ist 75 Jahre alt geworden

Die Lebenstrajektorie von Tiberius Bader fängt am 2. April 1938, in Ardud, in einem der bereits 1215 urkundlich erwähnten Dörfer der Sathmarer Gegend an. Die rein arithmetische Subtraktion, die für unseren Jubilar 75 Jahre ergibt, hätte sehr wahrscheinlich in einem engen Familien- und Freundeskreis ein gemütliches Fest veranlaßt. Die beachtliche Erweiterung des geographischen Raumes und die erhebliche Vermehrung der sich mitfreuenden Kollegen, Bekannten und Freunde verdankt man allerdings einem anderen, zufälligerweise runden Jubiläum: 55 Jahre archäologischer, museologischer und insgesamt wissenschaftlicher Tätigkeit. In dieser kompakten Arbeitszeit liegt der wahre Grund des Feierns.

Unter den damaligen Umständen - es ging um die stark abgekürzte Schul- und Studienzeit nach dem sowjetischen Muster - hat Tiberius Bader bereits 1958 die Fakultät für Geschichte und Philologie (Abteilung Geschichte) der noch getrennten Bolyai-Universität in Klausenburg absolviert. Im selben Jahr wurde er am damaligen Rayonsmuseum Satu Mare angestellt. Damit fängt eine lange, besonders fruchtbare Tätigkeitszeit an, die glücklicherweise heute noch in vollem Gange ist.

Unseren Fachgewohnheiten gemäß, läßt sich die Entfaltung seines Wirkens in zwei große chronologische Phasen einteilen, die aber auch einheitliche Züge aufweisen. Sie bilden wohl einen helfenden Rahmen dar, denn die Persönlichkeit von Tiberius Bader besitzt eine überchronologische ausstrahlende Bedeutung. Auch die drei Hauptbereiche seines Schaffens - im Terrain, am Arbeitstisch und im Museum - werden stufenweise, aber auch in ihrer Verflechtung präsentiert.

A) Vom ersten Augenblick (August 1958) seiner Tätigkeit als Museumskustos (bis 1987) und Direktor (bis 1971) widmet er seine ganze Kraft der Besserung, sowohl der Institution, des Ansehens seines Faches, als auch seines eigenen fachlichen Niveaus. Er behauptete sich also ununterbrochen und wurde in kurzer Zeit einer der anerkanntesten Forscher der Vorgeschichte, vor allem der Bronzezeit, in Siebenbürgen.

Seine zahlreichen Ausgrabungen - von denen hier nur die wichtigsten erwähnt werden sollen -bedeuten wichtige Schritte zur Kenntnis der Bronzezeit, in erster Reihe im Norden Siebenbürgens. So nennen wir z. B. die Ausgrabungen in der 20 Jahre lang erforschten bronzezeitlichen Großsiedlung von Culciu Mare, in der bronzezeitlichen Befestigung von Boineşti, im wichtigen Tell und Hügelgrab von Medieşu Aurit-Potău aus der selben Zeit, sowie in der frühneolithischen und kupferzeitlichen Siedlungen von Homorodu de Sus und Homorodu de Mijloc.

Innerhalb der Bronzezeit widmete er seine besondere Aufmerksamkeit der bronze- und frühhallstattzeitlichen Metallurgie. Bereits bei der ersten Tagung der Museen für Geschichte Rumäniens (1964) hat er den zweitnamengebenden Bronzefund der Serie Uriu-Domăneşti monographisch präsentiert: dies war der Anfang einer fachlichen Lebensliebe, die ihn immer mehr beschäftigte und die ihn zu einem der bekanntesten Spezialisten in Europa machte.

Einen Meilenstein für sich selbst und für die Erforschung der Bronzezeit stellt seine Dissertation dar. Sie entstand auf Grund der ausgegrabenen und angesammelten Materialien unter der Leitung von Kurt Horedt und wurde unter dem Titel *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică [Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen. Die vorthrakische und thrakische Kultur]* (Bucureşti 1978) in der „Editura ştiinţifică şi enciclopedică" veröffentlicht. Das Werk im Allgemeinen, aber vor allem das der Kupfer-, Bronze- und Goldmetallurgie gewidmete Kapitel, besitzt einen monographischen Charakter und ist - selbst 35 Jahre später gut für die Forschung zu gebrauchen: darüber hinaus sind die Lobesworte auch unnötig.

Noch vor dem Ende der ersten Lebensphase erschien sein erster Band in der Reihe *Prähistorische Bronzefunde*, über die Fibel in Rumänien (1983), was der Anfang einer wichtigen, langjährigen Teilnahme T. Baders zur Bereicherung dieser Veröffentlichungsserie bedeutete.

B) Für den Kollegen Tiberius Bader kam die Wende allerdings früher, als er sich 1987 entschlossen hat, im damaligen Westdeutschland weiter zu leben und auch seine Familie, die Ehefrau Enikö und die Töchter Helga und Emese, nachträglich zu sich ziehen ließ. Die neue Umgebung - teilweise bereits bekannt - hat ihn freundlich empfangen und ihm, durch eine Überbrückung als Grabungsleiter, eine

ständige Arbeitsstelle als Leiter des Keltenmuseums in Hochdorf angeboten.

In dieser Eigenschaft hat er nicht nur zur Neugestaltung der Dauerausstellung des Keltenmuseums in Hochdorf beachtlich beigetragen, sondern vor allem zur idealen Wiederherstellung des berühmten, überaus reichen Grabhügels des keltischen Häuptlings, welcher in dieser Ortschaft entdeckt wurde.

Weitere Hochdorfer Ausstellungen, die von Tiberius Bader maßgeblich geprägt worden sind und welche er weit, bis in die Mongolei ausgestellt hat, waren: *Thraker und Kelten beidseits der Karpaten* (2000-2001), die wertvolle Stücke aus den rumänischen Museen, darunter auch viele aus den Museen von Satu Mare und Carei präsentierte, ferner *Bernstein- und Glasschmuck aus Novo Mesto Slowenien* (2003), *Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan* (2004-2005) oder *Dreitausendjahre Vorgeschichte. Meisterwerke der Metallzeit im Kontinentalen Kroatien* (2008-2009).

Die Wissenschaft, vor allem die Erforschung der Vorgeschichte ist der wesentliche und unserer Meinung nach der am längsten bleibende Bestandteil des Wirkens unseres geschätzten Jubilars. Die Liste der Publikationen spricht selber über die reiche Palette seiner Beschäftigungsfelder: der gewichtige Mittelpunkt besteht zu unserer fast egoistischen Freude aus akkuraten, hervorragenden Bearbeitungen der Metallfunde der Bronze- und der Hallstattzeit in Siebenbürgen, aber auch aus dem alten Königsreich. Der oben erwähnte PBF-Band über die Fibel wurde in glänzender Weise von den Schwertern in Rumänien ergänzt, nun wird die monographische Bearbeitung der Lanzen- und der Pfeilspitzen aus dem selben Arbeitsgebiet gedruckt. Diese unmittelbare, durchaus freundliche Kooperation mit dem ansehnlichsten „Bronzeveröffentlicher" der Welt, mit dem PBF-Unternehmen, mit dessen Begründer, Hermann Müller-Karpe, und seinen Nachfolgern an der Spitze, Albrecht Jockenhövel und Wolf Kubach, hat der Serie gründlich erfaßte Bände gebracht und uns allen mehr als zuverlässige Arbeitsinstrumenten zur Verfügung gestellt: weitere Bronzekategorien (neben Äxten, Beilen, Sicheln und Arm- und Beinschmuck) aus dem heutigen Territorium Rumäniens wurden von ihm exemplarisch dokumentiert und bearbeitet. Diese Mitarbeit hat aber auch die fachliche Seite T. Baders günstig beleuchtet: seine Fibeln, Schwerter, Lanzen- und Pfeilspitzen sind auch drei immer höhere Stufen in seinem wissenschaftlichen Werdegang. Die möglichst vollständige und akkurate Überprüfung der Originalstücke (der Autor hat fast jede Museumstagung für die Dokumentation ausgenutzt!) und der bibliographischen Quellen, die Klärung der Fundumstände und die Einverleibung der Funde aus Rumänien in das Gesamtgeflecht der Fundkategorie verleiht diesen Baderschen Bänden einen besonderen Platz unter den ähnlichen Werken.

Riskiert man, die Frage nach der Haupteigenschaft des Jubilars zu stellen, so darf man vielleicht sagen, daß sie die Zugehörigkeit zu einer Minderheit ist. Man darf sogar sagen, daß er, in vielfachem Sinne, von diesem Minderheitsstatus ein Leben lang begleitet worden ist. Zunächst ist festzustellen, daß er einer nationalen Minderheit, sogar einer doppelten - deutsche durch Herkunft, ungarische durch die Ausbildung - angehört. So gehört er einer weiteren Minderheit unter den Kollegen an, welche die drei Hauptsprachen, in der die siebenbürgische Fachliteratur zur Vorgeschichte, vor allem für die Bronzezeit, verfaßt wurde, noch beherrschen. Dadurch ist er auch ein unbequemes Beispiel für diejenigen, die meinen, ganze Felder der Forschungsgeschichte, ohne beachtliche Einbuße angesichts der Qualität des Forschens, vernachlässigen oder sogar überspringen zu dürfen.

Zu einer Minderheit zählt er ebenfalls durch seine Zielstrebigkeit, durch die Treue zum gewählten fachlichen Weg. Daß die Forschung eine gesunde Lebensleidenschaft, eine Berufung und kein bloßer Broterwerb, kein Job ist, zeigt sein ganzes Leben und Wirken in vorbildlicher Art und Weise. Oder daß es kein Mittel ist, Karriere zu machen. Geholfen hat ihm seine disziplinierte wissenschaftliche Neugier, d. h. seine Arbeitsweise, deren heilsame Folge das Anstreben der Vollkommenheit war. So ist er - trotz Schwierigkeiten und Umwegen - gegen den Strom geschwommen, gegen den Strom der unheilen Forschungstendenzen unserer Zeit. Und dadurch steht er wiederum auf der Seite einer Minderheit.

Durch seine diplomatischen Fähigkeiten ist er ebenfalls der Vertreter einer sehr kleinen, fast aussterbenden Gruppe von Wissenschaftlern, welche das Talent besitzen - ohne an ihren Überzeugungen und Lebensgrundeinstellungen Verrat auszuüben - jeden Gesprächspartner auf seine Seite zu gewinnen. Auch wenn es sich um sehr unterschiedliche Personen handelte, wie z. B. einen Parteisekretär in Satu Mare oder einen Vertreter der Kulturbehörden in Baden-Württemberg oder einen Spender für eine Ausstellung, wußte Tiberius Bader immer die passenden, erfolgbringenden Worte zu finden.

Der Kollege Tiberius Bader zählt auch zu einem engen Kreis von Fachleuten, mit dem man Fachprobleme diskutieren kann - oft heftig und kontradiktorisch -, ohne daß die freundschaftlichen Beziehungen, jedenfalls nicht auf Dauer, zu leiden haben. Diese Seltenheit darf auch vermerkt werden.

Dieser vielfältige Minderheitscharakter verbindet und vereinheitlicht einigermaßen die zwei großen Etappen seines Lebens, er sichert die seelische und auch die praktische Kontinuität zwischen der Sathmarer Periode und Heimatgegend, sowie der weiten Welt. In der Sathmarer-Zeit, in einem abgelegenen Kreismuseum, weiß Tiberius Bader die ständige Verbindung mit der europäischen Fachkultur und allgemein mit der weiten Welt zu pflegen; umgekehrt - aus seiner neuen Heimat im Zentrum Europas - schlägt sein Herz auf sathmarer und auf siebenbürgischer Art weiter. Und das nicht nur durch seine Anhänglichkeit an das Sathmarer Museum, die sich beispielsweise in der diesjährigen Bücherspende für die Bibliothek des Museum in Satu Mare, in den gehaltenen Vorträgen und in den verfaßten Beiträgen über seine Heimat verkörpert; sie sprudelt in jedem Gespräch, in jeder wichtigen Gedankendarstellung hervor.

Er ist auch einer der wenigen Kollegen, der jahrelang einen beachtlichen Teil seines nicht sehr hohen Gehaltes in einem rumänischen Museum für die stetige Vervollständigung seiner persönlichen Fachbibliothek und für die des Museums ausgegeben hat. Das immer höher werdende professionelle Informationsniveau war ein Bestandteil seines Lebens.

Tiberius Bader zeigt uns ständig, daß eigentlich „der Mensch den Platz heiligt" und nicht umgekehrt, wie viele sich täuschen lassen. Daß er 2008 als korrespondierendes Mitglied des Deutschen Archäologischen Institutes ernannt wurde und 2010 den Preis für kulturelle Verdienste seines Heimatkreises, Satu Mare, erhalten hat, sind äußerliche Anerkennungszeichen, welche das oben Besagte bestätigen.

Mit unserem gesunden siebenbürgischen Humor haben wir beide schon längst vereinbart, daß, je nach der Reihenfolge, jeder den Nachruf des anderen verfaßt. Nun ergab sich die erfreuliche Gelegenheit, ein Paar Worte über meinen Freund und wissenschaftlichen Mitstreiter Tiberius Bader früher schreiben zu dürfen. Das habe ich aus ganzem Herzen gemacht.

Die Wünsche, die ich bei dieser Gelegenheit von meinem Arbeitstisch in Berlin, dem Jubilar, an seinem Arbeitstisch in Hemmingen, ausrichten möchte, sind - ich kann davon nur überzeugt sein - die guten Wünsche, die alle Kollegen und Freunde in ihren Herzen für ihn bewahren: Gesundheit, Lebens- und Arbeitskraft, Humor, aber auch weitere, möglichst viele und heitere Tage.

Der jetzige Jubiläums-Anlaß ist ein Anlaß zur Freude, jubilamus igitur, frohlocken wir also über unseren Freund und Kollegen!

T. Soroceanu
Berlin, Germania
tudor_soroceanu@gmx.de

Bader Tibor, egy nemzetközileg elismert szatmári, 75 éves

Bader Tibor életútja 1938 április 28-án indult egy szatmár környéki faluban, a már 1215-ben írásos forrásokban említett Erdődön. Maga a 75 év, matematikai számítások alapján, az ünnepelt számára, valószínűleg, csak szűk családi körben és néhány barát társaságában megtartott születésnapot jelentett volna. De a földrajzi tér kiterjesztése, és az örömben osztozó kollégák, ismerősök, barátok számának jelentős megugrása valójában egy másik évfordulónak köszönhető, ami maga is kerek szám, mégpedig 55 év régészeti, muzeológiai és általában véve tudományos munkásság. A ünneplés valódi okát valójában ez a munkában eltöltött időszak adja.

Bader Tibor, a tanulmányi időszak szovjet modell szerinti drasztikus csökkentése miatt, már 1958-ban elvégezte, az akkor még önállóként működő, kolozsvári Bólyai Egyetem történelem-filológia karának történelem szakát. Még ugyanabban az évben alkalmazást is nyert az akkor még rajoni múzeumként működő Szatmári Múzeumba. Ezzel kezdetét vette hosszú és gyümölcsöző munkássága, amely, örömünkre, még ma is tart.

Ahogy az már a mi mesterségünkben szokás, szeretnénk kollégánk, elsősorban szakmai előmenetelét, két időrendi csoportba sorolni, de ezek közös vonásokat is hordoznak. Ez a két fázis természetesen csak segédeszköz, mivel Bader Tibor tekintélye túllép az időrendi határokon. Munkásságának három fő elemét, a terepmunkát, a feldolgozó munkát és a múzeumi tevékenységet szakaszokra bontva mutatjuk be, rávilágítva e tevékenységek összefonódására.

A) Muzeológusi munkásságának első percétől, 1958 augusztusától kezdődően egészen 1987-ig, de az 1971-ig tartó igazgatói tevékenysége idején is, minden energiáját az intézmény felemelésének, szakmája megbecsülésének szenteli, valamint, és nem utolsó sorban, saját tudományos előmenetelének. Így aztán pályája megállás nélkül ívelt felfelé és rövid időn belül, főleg Erdély bronzkorának tekintetében, egyike lett az őstörténet kutatás legmegbecsültebb képviselőinek.

Számos ásatása - melyek közül itt csak a legfontosabbakat említjük-jelentett fontos lépést elsősorban az észak-erdélyi vidék bronzkorának megismeréséhez. Említést érdemel például a Nagykolcson végzett nagyméretű bronzkori település ásatása, amelyet húsz éven át kutatott, a bujánházi bronzkori erődítményt, az Aranyosmeggyes-Patóháza területén fekvő, ugyanebbe a korszakba tartozó fontos tell és halomsír feltárása, valamint a felsőhomoródi és középhomoródi koraneolitikumi és rézkori településeken végzett ásatás.

A bronzkorkutatás keretein belül, Bader Tibor elsősorban a kor bronzművességére valamint a kora Hallstatt időszakára helyezett nagyobb hangsúlyt. 1964-ben, a történelmi múzeumok először megrendezett tudományos ülésszakán, már monografikus formában ismertette a második bronz raktárleletet amelyik Uriu-Domăneşti (Csicsókeresztúr -Domahida) néven vonult be a szakirodalomba. Szakmai szempontból ez volt az első lépés, az életre szóló kedvtelés, az egyre inkább állandósuló elfoglaltság, ami a terület egyik legismertebb európai kutatójává tette.

Életpályájának, de a bronzkori kutatás határkövének is tekinthető doktori értekezése. A dolgozat, Kurt Horedt témavezető professzor irányításával, a saját ásatásai valamint a különböző múzeumokban fellelhető anyag kutatásának eredményeire épült. Könyv formájában a bukaresti Editura ştiinţifică şi enciclopedică (Tudományos és Enciklpédiai kiadó) jelentette meg 1978-ban *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică (Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen. Die vorthrakische und thrakische Kultur [Északnyugat Erdély bronzkora. A pretrák és a trák kultúra])* címmel. A dolgozat a maga egészében de fejezeteit tekintve is monografikus jellegű. Tartalmából elsősorban a bronzművességnek szentelt részt emelnénk ki, amelyik még 35 évvel kiadása után is minden fenntartás nélkül használható, mert tudományos értéke az évek során semmit sem veszített. Ez a megállapítás teljesen szükségtelenné teszi a további dicsérő szavakat.

Röviddel munkássága első fázisának vége előtt, 1983-ban, megjelent első kötete a *Prähistorische Bronzefunde* sorozatban, amelyben a romániai fibulákat dolgozta fel, ezzel a kötettel indult Bader Tibor fontos és hosszú távú hozzájárulása e sorozat gazdagításához.

B) Bader Tibor számára a keletet és a nyugatot elválasztó fal, úgy is fogalmazhatunk, hogy hamarabb dőlt le, mégpedig akkor, amikor 1987-ben elhatározta, hogy életét az akkori Nyugat-

Németországban folytatja, ahová később családja, felesége Enikő és két lánya Helga és Emese is követte. Az új környezet többé-kevésbé már ismerős volt számára, barátsággal fogadták és egy átmeneti régészeti feltárás-vezetői munka után állandó megbízatást kapott, a hochdorfi Kelta Múzeum vezetését.

Ebben a minőségében jelentősen hozzájárult nem csak a múzeum alapkiállításának újjászervezéséhez, hanem a településen talált nevezetes halomsír, a gazdag leltárú kelta vezérsír, rekonstruálásához is.

Hochdorfi évei alatt kiállítások sorát szervezte, közöttük olyan vándorkiállításokat melyek a távoli Mongóliában is bemutatásra kerültek. Ilyen kiállítás volt a *Thraker und Kelten beidseits der Karpaten* (2000-2001), ahol romániai múzeumokból kölcsönzött értékes leletek is bemutatásra kerültek, többek között Nagykárolyból és Szatmárnémetiből is, ezen kívül megemlíthetjük a *Bernstein- und Glasschmuck aus Novo Mesto Slowenien* (2003), *Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan* (2004-2005) vagy a *Dreitausendjahre Vorgeschichte. Meisterwerke der Metallzeit im Kontinentalen Kroatien* (2008-2009) című tárlatokat is.

Véleményünk szerint ünnepeltünk legfőbb tevékenységi területe az őskor kutatás, e témakörben alkotta legmaradandóbb műveit is. Publikációs listája vall gazdag kutatási palettájáról. Tevékenysége magját viszont, a mi már-már önző örömünkre, az erdélyi, de az *Ó*-királysági *Hallstatt* időszak fémművességének kitűnő és igen alapos feldolgozása adja. A *PBF* sorozatban megjelent fibulákról szóló kötetét kiválóan egészítette ki a Romániában felfedezett kardokról írt könyve, jelenleg pedig már nyomdában van a szintén e területen fellelt lándzsa és nyílhegyek monografikus feldolgozása. Bader Tibor és a *Prähistorische Bronzefunde*, a bronzkor kutatás legtekintélyesebb sorozata csapatának együttműködését mindig az összhang jellemezte. Kiváló személyes kapcsolatot ápolt és ápol mind a mai napig a sorozat megalapítójával, Hermann Müller-Karpevel, de az őt követő vezetőség többi tagjával is, így Albrecht Jockenhövellel és Wolf Kubachal, ez a kapcsolat mindannyiunk számára megbízható munkaeszközt jelentő, alapos munkával megalkotott kötetekben konkretizálódik, mint a mai Románia területén felfedezett többi bronztárgy magas színvonalú feldolgozása (fejszék, balták, sarlók kar- és lábperecek). Bader Tibor szakmai előmenetelét is előnyösen befolyásolta ez az együttműködés: a fibulákról, a kardokról és a lándzsa- és nyílhegyekről szóló kötetei tudományos munkásságának egy-egy magasabb lépcsőfokát képezik. Az eredeti darabok minél komplexebb és alaposabb vizsgálata (a szerző szinte minden múzeumok által szervezett tudományos ülésszakot dokumentálódásra is használt!), a tárgyakról megjelent irodalom, a lelet megtalálásának körülményei, valamint a Románia területén talált tárgyak az adott kategóriák általános kontextusába sorolása, különleges helyezést ad ezeknek a Bader tollából született köteteknek a többi, hasonló témájú kiadvány mellett.

Számomra rendkívül csábítónak tűnik az a - különben alapvető - kérdés is, hogy mi is valójában az ünnepelt kolléga fő jellemzője, a válaszom pedig, hogy ez nem más, mint az ő kisebbségi mivolta. Azt a kijelentést is megkockáztatnám, hogy ez a kisebbségi státus, a maga módján, mindig elkísérte élete során. Le kell szögezzük, már jó előre, hogy ő egy kisebbségben élő nemzethez tartozik, sőt akár kettőhöz is a német származása és magyarul megszerzett képzettségéből kifolyólag. Kollégái között egy másik kisebbséget is képvisel, mégpedig azokat, akik mind a három nyelven megjelent, Erdély ősrégészetére, főleg a bronzkorra vonatkozó, szakirodalmat ismerik. Emiatt kényelmetlen példává is vált mindazok szemében, akik úgy gondolták, hogy teljes fejezeteket mellőzhetnek vagy akár ki is zárhatnak a kutatástörténetből, anélkül, hogy ez a kutatás minőségét negatívan befolyásolná.

Bader Tibor ugyanakkor annak a kisebbségnek is a tagja, amelyik képes arra, hogy hűséggel kövese céljait a maga által választott szakmai úton. Az egész léte, munkássága példázza, hogy a kutatás nem más mint egy életen át tartó egészséges szenvedély, elhivatottság, és nem csak egy munkahely, kenyérkereseti eszköz. Netalán karrierépítési lehetőség. Kollégánkat ebből a szempontból munkamódszere, azaz fegyelmezett tudományos kíváncsisága is segítette, szakmai kiteljesedése: gondolkodásmódjának eredménye. Minden nehézség vagy kitérő ellenére szembe haladt az árral, főleg a napjainkban végzett káros kutatási módszerekkel. Emiatt újra nevezhetjük őt egy kisebbség képviselőjének.

Diplomáciai képességével, kollégánk, ugyancsak egy kis létszámú, tudós emberekből álló, szinte már eltűnőben lévő csoportot képvisel, azokét, akik rendelkeznek azzal a tehetséggel, hogy maguk mellé állítsák bármelyik vitapartnerüket - anélkül, hogy feladnák meggyőződésüket és alapvető életfilozófiájukat. Bader Tibor, legyen szó a legkülönbözőbb emberekről, mindig megtalálta a megfelelő, sikert garantáló hangot akár egy szatmári párttitkár volt az illető, vagy Baden-Würtemberg művelődési

hivatalának egy képviselője, esetleg egy kiállítás anyagi támogatója.

Azon kevés céhbeli kollégák közé tartozik, akikkel szakmai kérdésekről lehet beszélni - néha hevesen, ellentmondóan is - anélkül, hogy a baráti kapcsolat sérülne, de ha mégis, csak rövid időre. Ez is az említést érdemlő ritkaságok közé tartozik.

Ez a több értéken alapuló kissebségi karakter biztosítja a kötődést és kapcsolatot életének két szakaszával, biztosítva a szellemi kontinuitást, de a gyakorlatit is a szatmári, vagyis a szülőföldi időszak és a „nagyvilág" között. A Szatmárnémetiben eltöltött idő során, egy aránylag elszigetelt múzeumban, Bader Tibor bizonyította szakértelmét, ahogyan kapcsolatokat teremtett és ápolt az európai szakembercsoportokkal, mondhatjuk az egész világgal, a másik oldalról szemlélve, új, közép-európai hazájából, megállapíthatjuk, hogy szíve továbbra is ugyanolyan szatmáriként, erdélyiként dobog. Ragaszkodása volt múzeumához konkrét dolgokban is megnyilvánult, mint például az általa szervezett könyvadomány, de ez a kötődés tetten érhető Bader Tibor minden beszélgetésében, minden fontosabb kimondott gondolatában, konferenciai részvételeiben és mindabban, amit szülőföldje tájairól írt.

Egyike azon kevés kollégáknak, akik éveken keresztül feláldozták, magasnak egyáltalán nem mondható, fizetésük egy részét, hogy saját de az intézményi szakkönyvtárat is gyarapítsák. Életének szerves részévé vált szakmai színvonalának állandó emelése.

Személye újra és újra megerősíti a régi mondást: *az ember szenteli meg a helyet* nem pedig fordítva, ahogyan többen megszédülnek egy-egy lehetőségtől. Az elismerés külső jegyei, hogy 2008-ban beválasztották a Német Arheológiai Intézet levelező tagjainak sorában, két év múlva pedig kitüntették szülőhazája, Szatmár megye kulturális díjával, de ezek a tények is megerősítik a már elmondottakat.

Egészséges erdélyi humorunkkal már rég elhatároztuk, hogy majd ahogy a sors hozza, egyikünk megírja majd a hamarabb eltávozó nekrológját. De lám örömteli lehetőség adódott, hogy hamarabb papírra vethessem gondolataimat barátomról és tudományos harcostársamról Bader Tiborról. Kijelenthetem, teljes szívemből tettem.

A berlini íróasztalom mellől a hemmingeni íróasztal mellett ülő ünnepeltnek küldött jókívánságaim, teljes meggyőződéssel állíthatom, hogy minden kolléga és barát szívéből fakadnak: egészség, frissesség és munkabírás, humor, és mostantól számított minél több és derűs nap.

Örömre ad okot ez a jubileum, jubilamus igitur, örvendjünk tehát együtt barátunknak és kollégánknak!

T. Soroceanu
Berlin, Germania
tudor_soroceanu@gmx.de

Literatur - T. Bader

Arheologie/ Archäologie/ Régészet

Monografii/ Monographien/ Monográfiák

1. *Descoperiri monetare în Cîmpia someşeană*, Baia Mare, 1967.
2. *Aşezarea dacilor liberi de la Medieşul Aurit/Die Siedlung der freien Daker von Medieşul Aurit*, Satu Mare, 1967 (Colab. S. Dumitraşcu).
3. *Dépôts de l´âge du bronze tardif du nord-ouest de la Transylvanie*, InvArch, fasc. 6, (R 24-R 30), Bucarest, 1971.
4. *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei/Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen*, Bucureşti 1978.
5. *Die Fibeln in Rumänien*. PBF, XIV, 6, München, 1983.
6. *Mărturii arheologice din judeţul Satu Mare/Archäologische Funde im Bezirk Sathmar*, Satu Mare, 1980 (Colab. Gh. Lazin).
7. *Die Schwerter in Rumänien*, PBF, IV,8, Stuttgart, 1991.
8. *Die Lanzen-und Pfeilspitzen in Rumänien*, PBF, V (Manuscrisul în redacţia PBF.)

Studii, articole/ Aufsätze, Beiträge/ Tanulmányok, cikkek

1. *Depozitul de bronzuri de la Domăneşti*, Revista Muzeelor, Număr special, 1965.
2. *Aşezarea dacică de la Medieşul Aurit/Die Siedlung der freien Daker von Medieşul Aurit*, AMN, Cluj/ Klausenburg, 4, 1967, 107-126 (Colab. S. Dumitraşcu).
3. *Despre figurinele antropomorfe în cadrul culturii Criş/Beiträge zur Kenntnis anthropomorpher Figurinen aus der Criş-Kultur*, AMN, 5, 1968, 381-388.
4. *Tezaurul de denari romani imperiali de la Ghirişa/Ein kaiserzeitlicher Schatzfund mit römischen Denaren aus Ghirişa*, In: T. Bader (Hrsg.), *Tezaure monetare din judeţul Satu Mare*, Satu Mare 1968, 37-59 (Colab. D. Protase).
5. *Tezaurul monetar de la Răteşti, sec. XVII/Der Münzschatz von Răteşti, 17. Jahrhundert*, In: T. Bader (Hrsg.), *Tezaure monetare din judeţul Satu Mare*, Satu Mare, 1968, 83-98.
6. *Alte tezaure monetare descoperite în judeţ/Andere Münzhorte aus Kreis Sathmar*, In: T. Bader (Hrsg.), *Tezaure monetare din judeţul Satu Mare*, Satu Mare, 1968, 131-134.
7. *Depozitul de bronzuri de la Domăneşti/Der Bronzedepotfund von Domăneşti*, StCom Satu Mare, 1, 1969, 73-84.
8. *Fibulele cu scut dintr-un singur fir/Fibules à bouclier travaillées dans un seul fil („eingliedrige Schildfibeln")*, SCIV, 21, 1970, 209-224.
9. *Cîteva observaţii privind sfîrşitul epocii bronzului/ungarische Zusammenfassung*, Aluta, Sfântu Gheorghe/Sepsiszentgyörgy, 2, 1970, 89-91.
10. *Săpăturile arheologice la aşezarea de tip Otomani de la Medieşul Aurit/Les fouilles archéologiques dans l´établissement de type Otomani de la Medieşul Aurit*, Materiale, Bucureşti, 9, 1970, 127-136 (Colab. S. Dumitraşcu).
11. *Depozitul de bronzuri de la Domăneşti*. Sesiunea de comunicări ştiinţifice a muzelor de istorie, decembrie1964, vol. I, Bucureşti 197l, 191-207.
12. *Die eingliedrigen Schildfibeln*, ActaAntArch, Szeged, 14, 1971, 63-71.
13. *Apărătorul de braţ în bazinul carpato-danubian/Die Handschutzspiralen im donauländischen Karpatenraum*, StCom Satu Mare, 2, 1972, 85-100.
14. *Cultura Suciu de Sus în nord-vestul României/Die Suciu de Sus-Kultur im Nordwesten von Rumänien*, SCIV, 23, 1972, 509-535.
15. *Unele topoare de aramă descoperite în nord-vestul României/Einige Kupferäxte im Nordwesten Rumäniens*, Apulum, Alba Iulia, 11, 1973, 703-709.
16. *Un tezaur monetar de argint descoperit în comuna Turulung (jud. Satu Mare)/Un trésor monétaire en argent découvert à Turulung (dép.de Satu Mare)*. Studii şi Cercetări de Numismatică Bucureşti,

6, 1975, 173-174.

17. *Tezaurul monetar cu imitații de Tip Filip II descoperit la Turulung (jud. Satu Mare)/Der Münzschatz der Tetradrachmenimitationen von Turulung (Kr. Satu Mare)*, AMN, 12, 1975, 75-92.
18. *Descoperiri de „terra sigillata" în teritoriile situate la nord-vest de Dacia romană/Zur Verbreitung der Sigillaten im Nordwesten Siebenbürgens*, Sargetia, Deva, 11-12, 1974-1975, 269-276.
19. *Contribuții la cunoașterea istoriei orașului Satu Mare. Descoperiri arheologice (I)/Beiträge zur Kenntnis der Geschichte der Stadt Sathmar. Archäologische Funde (I)*, StCom Satu Mare, 3, 1975, 19-45.
20. *O veche colecție de ceramică aparținînd culturii Suciu de Sus în Muzeul județean Mureș/Eine alte Keramiksammlung der Suciu de Sus-Kultur im Kreismuseum Mureș*, Marisia, Târgu Mureș, 6, 1976, 37-47.
21. *Epoca de bronz în nord-vestul României*, Teza de doctorat, Rezumat, Cluj-Napoca 1977.
22. *Die Suciu de Sus-Kultur in Nordwestrumänien*, PZ, 54, 1979, 3-31.
23. *Al doilea tezaur de denari romani imperiali descoperit la Ghirișa (com. Beltiug, jud. Satu Mare)/Der zweite Hortfund römisch-kaiserzeitlicher Denare aus Ghirișa (Gem. Beltiug, Kr. Satu Mare)*, StCom Satu Mare, 4, 1980, 85-126 (Colab. I. Winkler).
24. *Acul de bronz de la Budești/Eine Nadel von Budești (Bez. Maramureș)*, Marmatia, Baia Mare, 5-6, 1979-1981, 125 -128.
25. *Die Entstehung der bronzezeitlichen Kulturen in Nordwestrumänien*, Symposia Thracica, Xanthi, 1982, 17-39.
26. *Considerații privind apariția și dezvoltarea fibulelor în Transilvania./Die bronzezeitlichen und hallstattzeitlichen Fibeln in Siebenbürgen*, StCom Satu Mare, V-VI, 1981-1982, 39-43.
27. *Săpăturile arheologice din județul Satu Mare (Partea I-a)/Die archäologischen Grabungen im Kreis Satu Mare*, StCom Satu Mare, V-VI, 1981-1982, 143-165.
28. *Die befestigten bronzezeitlichen Siedlungen in Nordwestrumänien*, In: *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin/Nitra 1982, 47-70.
29. *Evoluția fibulelor de pe teritoriul României de la sfîrșitul epocii bronzului pînă în perioada Hallstattului tîrziu/Über die Fibeln in Rumänien (Bronzezeit und Hallstattzeit)*, Thraco-Dacica, 4, 1983, 12-22.
30. *O zăbală din a doua perioadă a epocii fierului descoperită la Ciumești/Ein Trensenfund aus der zweiten Periode der Latènezeit von Ciumești*, SCIVA, 35, 1984, 85-90.
31. *Ein mittelalterliches Schwert mit Inschrift aus Satu Mare (Rumänien)*, Študijné Zvesti, Nitra, 21, 1985, 257-264.
32. *Neue Beiträge zu den mykenischen Schwertern vom Typ A aus Rumänien*, Zeitschrift für Archäologie, 20, Berlin, 1986, 1-15.
33. *Bürgerinformation zur Stadtarchäologie in Ulm*, Faltblatt des Landesdenkmalamtes Baden-Württemberg Archäologische Denkmalpflege, April 1989 Ulm (mit J. Oexle).
34. *Stadtarchäologie in Ulm Grabungen am Münsterplatz und an der Rosengasse*, Faltblatt des Landesdenkmalamtes Baden-Württemberg Archäologische Denkmalpflege, Ulm, 1989.
35. *Ein Grab der Glockenbecherkultur auf dem Münsterplatz in Ulm*, Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1989, Stuttgart, 1990, 79-81.
36. *Bemerkungen über die ägäischen Einflüsse auf die alt- und mittlere bronzezeitlichen Entwicklung im Donau-Karpatenraum*, In: *Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit*, RGZM Monographien, 15, Mainz 1990, 181-208.
37. *Hochdorf/Enz Keltenmuseum Experimentelle Architektur und experimentelle Archäologie: Der Fürst von Hochdorf im Museum*. Museumsblatt Mitteilungen aus dem Museumswesen Baden-Württembergs, Stuttgart H. 10, April 1993, 44-46.
38. *Architecture expérimentale et archéologie expérimentale au musée Celte (Keltenmuseum) de Hochdorf/Enz (Allemagne)*, Bulletin de la Société Préhistorique Française, 90, 1993, 2 Paris, 128-130.
39. *Das Fürstinnengrab von Vix Keltenmuseum Hochdorf/Enz, Katalog*, Eberdingen 1995.
40. *Prähistorische Rekonstruktionen und experimentelle Archäologie im Keltenmuseum Hochdorf/Enz-Bundesrepublik Deutschland*, Acta Archaeologica Academiae Scientarium Hungaricae, Budapest

47, 1995, 149-213.

41. Interviu. In: S. Dumitraşcu, *Arheologia română la sfârşit şi început de mileniu*, Oradea 1995, 147-149.
42. *Neue Bronzefunde in Nordwestrumänien*, In: T. Kovács (Hrsg.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Budapest 1996, 265-301.
43. Rez.: Imma Kilian-Dirlmeier, *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*, PBF, IV, 12, Stuttgart 1993. Germania 74, 1996, 2, 592-597
44. Rez.: Ingeborg von Quillfeldt, *Die Vollgriffschwerter in Süddeutschland*, PBF, IV,11, Stuttgart 1995. Bayerische Vorgeschichtsblätter, München 62, 1997, 288-290.
45. *Un muzeu al arheologiei experimentale: Muzeul Celtic Hochdorf, Republica Federală Germania/ Zusammenfassung*, Revista Muzeelor, Bucureşti 3-4, 1998, 47-60.
46. *Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken Otomani/Füzesabony-Komplex Überblick und Fragestellung*, Jahresschr.Halle, 80, 1998, 43-108.
47. *Amália Mozsolics (1910-1997) Nachruf*, Archäologisches Nachrichtenblatt, Berlin, Bd. 3 Nr. 3 1998, 299.
48. *Rekonstruktionen und Nachbau frühkeltischer Baubefunde im Keltenmuseum Hochdorf/Enz, Bundesrepublik Deutschland*, In: E. Jerem/I. Poroszlai (Hrsg.), *Archaeology of the Bronze and Iron Age Experimental Archaeology Archaeologica Parks, Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996*, Budapest, 1999, 221-238.
49. *Bronzefunde von Surduc, Bez. Sălaj, Rumänien. Bemerkungen zu den bronzezeitlichen Passfunden im Samosch-Engpaß,* In: N. Boroffka/T. Soroceanu, (Hrsg.), *Transsilvanica Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie, 7, Studia honoraria 7, Rahden/Westf. 1999, 133-141.
50. *Aşezarea eneolitică de la Homorodu de Sus (Judeţul Satu Mare)/The Eneolitic Settlement from Homorodu de Sus (Satu Mare county).* In: *Relaţii româno-ucraine - Istorie şi contemporaneitate/ Romanian-Ukrainian relations history and present*, Satu Mare 1999, 21-62 (Colab. N. Iercoşan).
51. *Székely Zoltán (1912-2000). Nekrológ*, AÉ, 125, Budapest, 1998/2000, 127-136.
52. *Mircea Rusu (1928-1999) Nachruf,* Archäologisches Nachrichtenblatt, Berlin, Bd. 5 Nr. 1, 2000, 149-150.
53. *Passfunde aus der Bronzezeit in den Karpaten*, ComArchHung, 2001, Budapest 15-39.
54. *Rekonstruktion und Nachbau eines keltischen Gehöftes Eberdingen-Hochdorf/Enz, Kreis Ludwigsburg Keltenmuseum Hochdorf,* Museumsblatt Mitteilungen aus dem Museumswesen Baden-Württembergs, H. 30, April 2001, 43-44.
55. *Geschichte und Stand der Forschung der Bronzezeit und Eisenzeit*, In: *Thraker und Kelten beidseits der Karpaten* Schriftenreihe des Keltenmuseums, Hochdorf/Enz 4, Eberdingen 2000/2001, 11-20.
56. Rez.: Josif V. Kobal´, *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, PBF, XX,4, Stuttgart 2000, JAMÉ, 44, 2002, 395-403.
57. Rez.: Tudor Soroceanu, *Studien zur Mureş-Kultur Internationale Archäologie 7, Buch am Erlbach 1991*, AMN, Cluj-Napoca 38,1 2001, 259-264.
58. *Daheim bei den Kelten. Dokumentation des Nachbaus eines keltischen Gehöftes in Hochdorf.* Keltenmuseum Hochdorf/Enz, Heft, Eberdingen 2001.
59. *Wiederaufbau eines eisenzeitlichen Gehöftes im Keltenmuseum Hochdorf/Enz*, Experimentelle Archäologie in Europa, Bilanz, 2002 Oldenburg, 127-158.
60. *Nachbau des Wagens aus dem Fürstengrab von Hochdorf*, Experimentelle Archäologie in Europa, Bilanz 2003, Oldenburg, 95-105.
61. *O nouă aşezare medievală timpurie din zona nord-vestică a României (Turulung-Vii, jud. Satu Mare)/A new early medieval settlement in the north west Romania (Turulung-Vii, county of Satu Mare).* In: *In memoriam Radu Popa*, Cluj-Napoca 2003, 129-149 (Colab. I. Stanciu).
62. *Bernstein- und Glasschmuck aus Novo Mesto Slowenien*, Keltenmuseum Hochdorf/Enz, Faltblatt, Eberdingen 2003.
63. *Novo Mesto Bernstein- und Glassschmuck aus Slowenien*, Vernissage Baden-Württemberg, Ausstellungen Frühjahr/Sommer 2003, 58-61.

64. *Felix Milleker - ein Pionier der archäologischen Forschung im Banat*, Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan, Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf/Enz 6, Eberdingen 2004, 79-86.
65. Rez.: Josip Kobal´, *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, PBF, XX, 4, Stuttgart 2000. Arheologija Kiev, 2004 Nr. 3, 126-129.
66. *Felix Milleker - ein Pionier der archäologischen Forschung im Banat*, Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan, Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf/Enz 6, Eberdingen 2004, 79-86.
67. *Bemerkungen zu den vorgeschichtlichen Hausrekonstruktionen und Nachbauten*, In: *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmboviţa oblata*, Iaşi 2005, 515-549.
68. *Lanzenspitzen-eine vernachlässigte Fundgattung*, In: *Bronzezeitliche Depotfunde-Problem der Interpretation*, Užgorod 2006, 247-272
69. *Nachruf Balahuri Eduárd (1931-2004)*, JAMÉ, 49, 2007, 9-23.
70. *Rekonstruktion und Nachbau der keltischen Bauwerke in den Freilichtmuseen Europas*, In: *Gestion et présentation des oppida Un panorama européen Actes de la table ronde organisée par l´ UAPPSČ Beroun*, République Tchèque, le 26 septembrie 2007. Glux-en-Glenne, Praque; Institut archéologique de Bohème centrale 2008- Bibrahte 15, 111-133.
71. *Archäologische Meisterwerke vom Balkan*, Archäologie in Deutschland, 1, 2009, 62-63.
72. *Eckehart Schubert. Nachruf.* Hessische Fundberichte, 46/47, 2006/2007 (2009), 271-278.
73. *Deutsche Beiträge zur Erforschung der Bronzezeit im Karpatenbecken. Ein Überblick*, In: *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş* 24-26 October 2008, Cluj-Napoca 2009, 7-31.
74. *Eine Siedlung der Tiszapolgár-Kultur in Nordwestsiebenbürgen - Homorodu de Sus. Bez. Satu Mare, Rumänien*, In: *Festschrift L. I. Kruselnicka*, Kiev 2009, 35-59.
75. *Bemerkungen über ein wenig bekanntes Artefakt: Der bronzezeitliche Lanzenschuh im Karpaten-Donau-Raum*, In: *Festschrift Dubravka Balen-Letunić Vjesnik Zagreb* 42, 2009, 129-156.
76. *Ion Andriţoiu (1940-2008)*, Archäologisches Nachrichtenblatt, 15, 1/2010, 85-86 (mit V. Ferencz).
77. *Ein wiederaufgebautes frühkeltisches Gehöft im Keltenmuseum Hochdorf/Enz*, In: *Iron Age Communities in the Carpathian Basin Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş*, 9-11 October 2009, Cluj-Napoca 2010, 127-148.
78. *Eckahardt Schubert (*1934 - † 2006). Spomienka na významného nemeckého archeológia a jeho vzt´ah k Slovensku*, SlovArch, 58,2, 2010, 367-369.
79. *Mihai Irimia (1942 -2011).* Archäologisches Nachrichtenblatt 2/2011, 209-210 (Colab. Livia Buzoianu).
80. *Wiederherstellung des Inhaltes einer alten Entdeckung. - Der Hortfund von Stâna/Felsőboldád, Bez. Satu Mare und sein Mentor/Fürsprecher Antal Gyurits*, In: *Signa Praehistorica Studia in Honorem Magistri Attila László Septuagesimo Anno* (Festschrift A. László), Iaşi 2010, 165-188.
81. *Großgrabhügel von Medieşu Aurit/Aranyosmeggyes, Bez. Satu Mare, Rumänien*, In: *Bronze Age Rite and Ritual in the Carpathian Basin/Ritus und Ritual in dem bronzezeitlichen Karpatenbecken, Proceedings of the International Colloquium from Târgu-Mureş, 8-10 October 2010*, Târgu Mureş 2011, 189-212.
82. *Alfred Prox und sein Werk (1906 - 2006). Fünf Jahre nach dem Tod des Forschers des Burzenlandes*, Cumidava, Braşov, 31-34, 2011, 5-48.
83. *Galina Ivanovna Smirnova (1928 - 2011).* Archäologisches Nachrichtenblatt, 17, Nr. 2, 2012, 420-422.
84. I*van Ordentlich (1934 - 2011).* Archäologisches Nachrichtenblatt, 17, Nr. 2, 2012, 422-425.
85. *Meine Begegnungen mit den Keltenfürsten: Am Beispiel der Fürstengräber von Ciumeşti und Hochdorf 50 Jahre seit der Entdeckung des Fürstengrabes von Ciumeşti*, In: Berecki S. (edt), *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş* 7-9 October 2011, Târgu Mureş 2012, 303-316.
86. *Die Herstellung von Bronzelanzenspitzen Ein wissenschaftliches Experiment im Keltenmuseum Hochdorf/Enz* (Colab. P. Geiger, Fr. Trommer), Experimentelle Archäologie in Europa, Bilanz 2012, Heft 11, 112-123.
87. *Székely Zoltán -Visszaemlékezések*, In: *Emlékkönyv Székely Zoltán születésének 100. évfordulójára*

Szerkesztette: Székely Zsolt, Sepsiszentgyörgy, 2012, 67-73.

88. *A Vécsey-ház Szatmáron (ma a megyei múzeum szépművészeti osztályának székhelye)/Casa Vécsey in Satu Mare - astăzi clădirea secției de artă a Muzeului Județean/Das Haus Vécsey Sathmar - heute Gebäude der Kunstabteilung des Bezirkmuseums*, In: *Emlékkönyv Székely Zoltán születésének 100. évfordulójára* Szerkesztette: Székely Zsolt, Sepsiszentgyörgy, 2012, 276-297.
89. *Bronzezeitlicher Lanzenspitzenguss-ein Experiment im Keltenmuseum Hochdorf/Enz*, Vortrag, *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin 5-7 October 2012/Bronzezeitliche Handwerk und Handwerker im Karpatenbecken* 5-7 Otober 2012, International Scientific Colloquium/ Internationales Wissenschaftliches Kolloquium, 5th-7th October 2012, Târgu Mureș/5-7 Oktober 2012 Abstracts/Kurzfassungen S. 6.
90. *Bemerkungen über die Gáva Kultur. Geschichte und Stand der Forschung. Ein Überblick*, In: L. Marta (Edt.), *The Begings of the Firts Millenium B. C. in the Tisa Plain and Transylvania. The Gáva culture, Symposium 2011 17-18 Juni 2011 Satu Mare, Satu Mare 2012, 7-22, The Gava culture in the Tisa Plain and Transylvania. Die Gava-Kultur in der Theißebene und Siebenbürgen Symposium, Satu Mare 17-18 June/Juni 2011*, Satu Mare, 2012.
91. *Experiment zur Herstellung von Lanzenspitzen*, In: *Festschrift Alexandru Vulpe*, Verlag Lang, Wien (Colab. Fr. Trommer) - im Druck.
92. *Bemerkungen über den Stangenknebel vom Typ Vetiș*. In: *Festschrift Mircea Ignat*, Suceava (in Vorbereitung).
93. *Ivan Ordentlich (1934 - 2011). Leben, Werk und Literatur*, Dacia, 2013 (im Druck).

Studii şi articole în reviste de istorie locală, artă şi cultură/ Heimat-, kunst- und kulturgeschichtliche Beiträge, Artikel in Kulturzeitschriften/ Tanulmányok és cikkek helytörténeti, művészeti és kultúrűlis lapokban:

Contemporanul, Indrumătorul Cultural, Művelődés, Hét, Volk und Kultur (Bucureşti),
Karpaten Rundschau (Braşov),
Korunk (Cluj),
Élet és Tudomány (Budapest),

Articole în ziare/ in den Tageszeitungen/ Újságokban:

Scânteia, Előre, Neuer Weg (Bucureşti), *L´Humanité* (Paris), *Pentru Socialism, Bányavidéki Fáklya* (Baia Mare), *Dolgozó Nép, Drapelul Roşu, Szatmári Hírlap, Cronica Sătmăreană (Satu Mare).*

O schemă evolutivă a celui mai vechi val de neolitizare din sud-vestul Transilvaniei. Studiu de caz

Sabin Adrian Luca
Cosmin Ioan Suciu
Anamaria Șeulean Tudorie

Rezumat: *Cercetările arheologice din ultimii 20 de ani executate în sud-vestul Transilvaniei prin echipe complexe coordonate de Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu și Muzeul Național Brukenthal din aceeași localitate au dus la descoperirea mai multor situri arheologice aparținând culturii Starčevo-Criș, fazele I și II de început. Astfel că putem propune o schemă de evoluție pentru primul și cel de al doilea val al neolitizării timpurii.*

Abstract: *In the past 20 years, the archeological researches form South-Western Transylvania, executed with a complex team, coordinated by "Lucian Blaga" University from Sibiu and Brukenthal National Museum, also from Sibiu, conducted to the discovery of several archeological sites belonging to Starčevo-Criș culture, phase I and the beginning of phase II. Due to this fact, now we are able to propose an evolutionary scheme for the first and second Neolithic "waves".*

Cuvinte cheie: *neolitic timpuriu, Starčevo-Criș, fazele I și II de început, neolitizarea veche în sud-vestul Transilvaniei, periodizare*

Keywords: *Early Neolithic, Starčevo-Criș, phases I and beginning of phase II, Old Neolitization in South-Western Transylvania, periodisation*

1. Date generale

Articolul de față prezintă o analiză comparativă a siturilor neolitice timpurii din sud-vestul Transilvaniei, incluzând cercetările de la: Miercurea Sibiului-*Petriș* (județul Sibiu)[1], Șeusa-*La cărarea morii* (județul Alba)[2], Cerișor-*Peștera Cauce* (județul Hundoara)[3], Cristian I[4], precum și cercetările de la Miercurea Sibiului II-*Valea Gârbovei* (inedit; cercetări pe autostradă; colectiv Cosmin Ioan Suciu-responsabil, Florentina Marțiș, Sabin Adrian Luca-coordonator general de proiect). Studiul include și o analiză statistică asupra materialului ceramic Starčevo-Criș, faza I, înglobând date comparative din următoarele situri transilvănene: Miercurea Sibiului-*Petriș*, Gura Baciului (județul Cluj), nivelul I[5], Șeușa-*La cărarea morii* (județul Alba), Cerișor-*Peștera Cauce* (județul Hunedoara), Turdaș-*Luncă* (județul Hunedoara)[6], Sălișteа (Cioara, județul Alba)[7] și Cristian I.

În acest moment sunt în curs de prelucrare materialele ceramice Starčevo-Criș provenite de pe situl Cristian III (autostradă; județul Sibiu, Starčevo-Criș târziu) și Miercurea Sibiului II (autostradă; județul Sibiu, Starčevo-Criș I), urmând așadar, ca în următorul an, numărul de informații incluse în baza de date să crească considerabil și să întregească studiile mai vechi, făcând astfel posibilă o privire mult mai aprofundată asupra elementelor care țin de tehnologia de fabricație a acestei ceramici precum și de morfologie sau ornamentație-ornamente plastice, pictură, precum și de cronologia relativă a acestora.

2. Siturile analizate

Miercurea Sibiului-*Petriș*.

Situl arheologic Miercurea Sibiului-*Petriș* este localizat la 500 m est de popasul Miercurea Băi, la 50-80 m nord de șoseaua națională Sebeș Alba-Sibiu, de-a lungul unei terase a râului Secaș cu o înălțime medie de 4-5 m. Descoperirile arheologice sunt răspândite pe o suprafață de aproximativ 300x100 m. Cercetările arheologice sistematice au început în anul 1997 și continuă și în prezent, fiind executate de un colectiv condus de prof. dr. S. A. Luca. Într-o primă etapă, cercetarea sitului s-a realizat prin secțiuni

---

[1] Luca *et al.* 2006; Luca *et al.* 2007; Luca et al. 2008; Luca *et al.* 2008b; Luca *et al.* 2009; Luca *et al.* 2011; Luca *et al.* 2011a.
[2] Ciută 1998; Ciută 2000; Ciută 2005; Ciută 2009.
[3] Luca *et al.* 2004.
[4] Luca *et al.* 2012, 55-102.
[5] Lazarovici/Maxim 1995.
[6] Luca *et al.* 2012.
[7] Luca/Tudorie 2012.

de control stratigrafic (S_1/1997-20x1,5 m; S_2/1998-16x2 m; S_3/1998-16x2 m; S_4/1999-16x2 m și S_5/2000-20x1,5 m). În următoarea etapă-începând cu anul 2001-s-a schimbat sistemul de săpătură trecându-se la suprafețe de cercetare SI/2001-2003-20x20 m; SII/2004-2005-15x16 m; SIII/2006-2007-20x10 m; SIV/2006-40x40 m; SV/2007-20x10m.

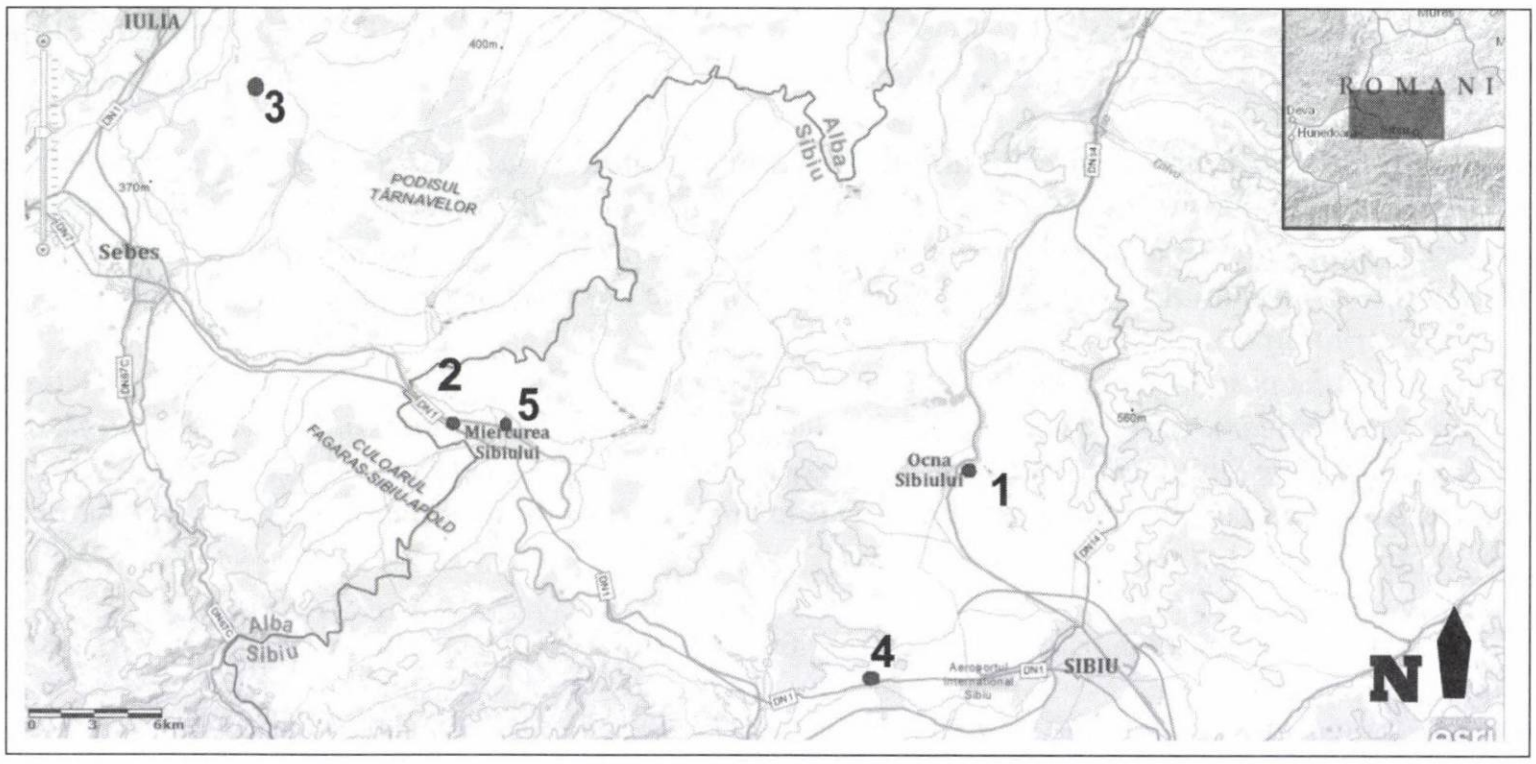

Harta 1. Localizarea siturilor neolitice timpurii în sud-vestul Transilvaniei. 1. Ocna Sibiului-*Triguri*; 2. Miercurea Sibiului-*Petriș*; 3. Șeușa-*La Cărarea Morii*; 4. Cristian I; 5. Miercurea Sibiului II-*Valea Gârbovei*.

Stratigrafia sitului este următoarea:

nivelul I-primul și cel mai vechi nivel de locuire cercetat aparține culturii Starčevo-Criș și are mai multe sub-niveluri:

Ia-locuințele adâncite ale acestuia aparțin fazei Starčevo-Criș IB;

Ib-locuințele adâncite ale acestuia aparțin fazei Starčevo-Criș IC-IIA;

Ic-locuințele adâncite ale acestuia aparțin fazei Starčevo-Criș IIB-IIIA;

nivelul II aparține culturii Vinča A și evoluției spre faza B_1 a aceleiași culturi;

nivelul II / III-cercetările campaniei anului 2007 au dus la descoperirea unor gropi cu materiale arheologice de fază Vinča B_1, cu elemente pictate aparținând culturii transilvănene Lumea Nouă;

nivelul III aparține culturii Petrești; locuințele de suprafață ale acestuia, cu podină masivă din lut, aparțin fazei AB a culturii Petrești;

nivelul IV-gropile acestui nivel sunt realizate de celto-daci în secolele II-I î.Chr;

nivelul V-mormintele și unele complexe arheologice disparate ale acestui nivel sunt de perioadă gepidă;

nivelul VI-acest nivel este reprezentat de o locuință semi-adâncită cu pietrar ce s-ar putea încadra în mileniul I d.Chr.[8].

Cel mai vechi nivel de locuire de la Miercurea Sibiului-*Petriș* (nivelul I) aparține culturii Starčevo-Criș. Toate locuințele acestui nivel sunt adâncite în sol, arhitectura complexelor fiind afectată în partea superioară de locuirile ulterioare și de către lucrările agricole contemporane. Stratul de cultură este de 0,10 m, discontinuu, culoare gălbui-roșiatică, lutos și conține pietricele, fiind așezat pe un pat de pietriș și loess[9].

Subnivelului Ia, încadrat cronologic fazei SC IB, îi aparțin locuințele adâncite B_{10}/2003; B_{19} și G_{26}. Din aceste complexe au fost obținute date radiocarbon: B_{10}: 7050±70 BP; B_{19} și G_{26}: 7010±40 BP. Acest subnivel este încadrat fazei IB[10].

[8] Luca *et al.* 2008, 7-8.
[9] Luca *et al.* 2008, 8-9.
[10] Luca *et al.* 2008, 9-10.

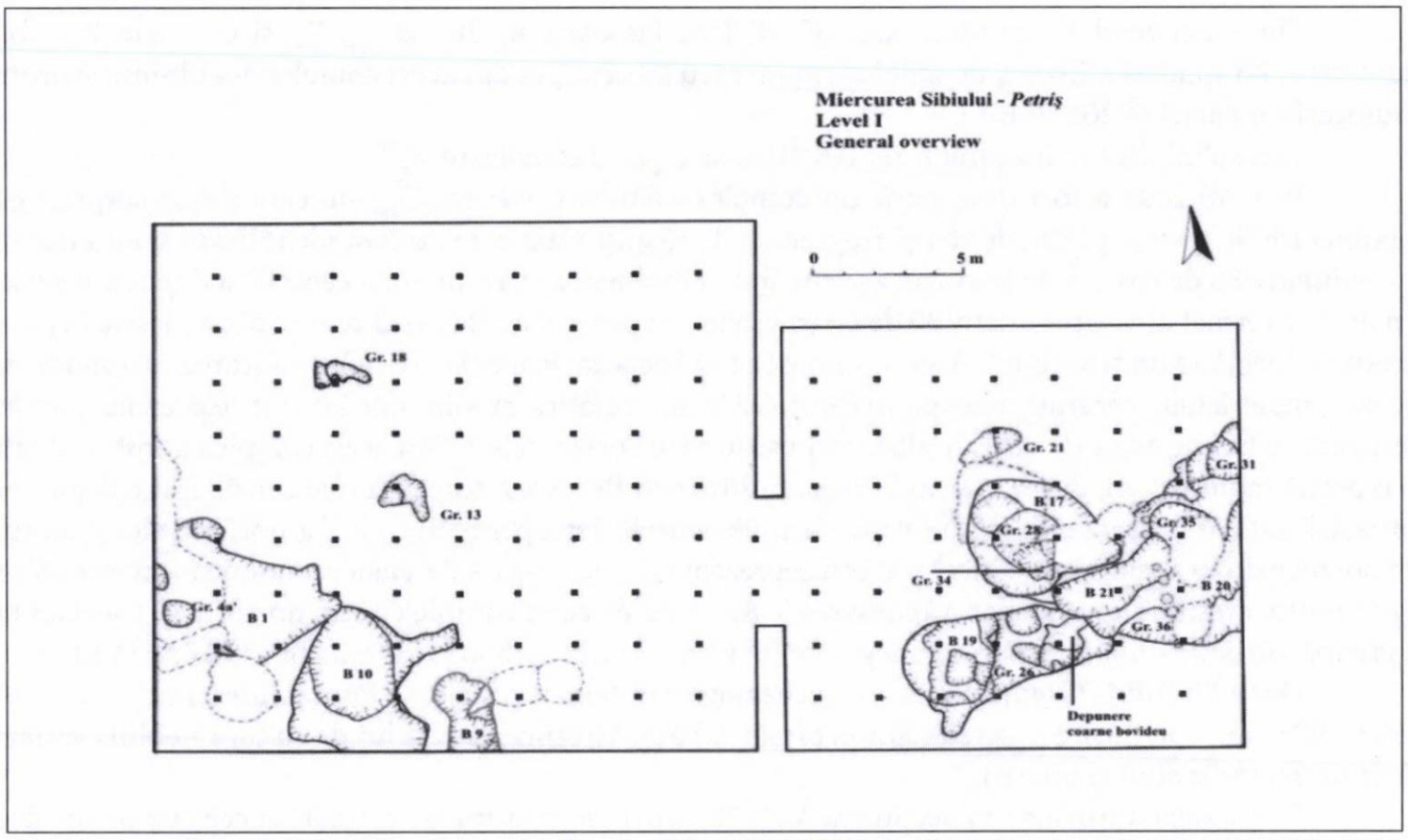

Fig. 1. Complexe de locuit Starčevo-Criș la nivelul anului 2005 (B10, B19 - nivel Ia; B1, B17, B20, B21 -nivel Ib, B 9 -nivel Ic) (Luca 2008, plan 4).

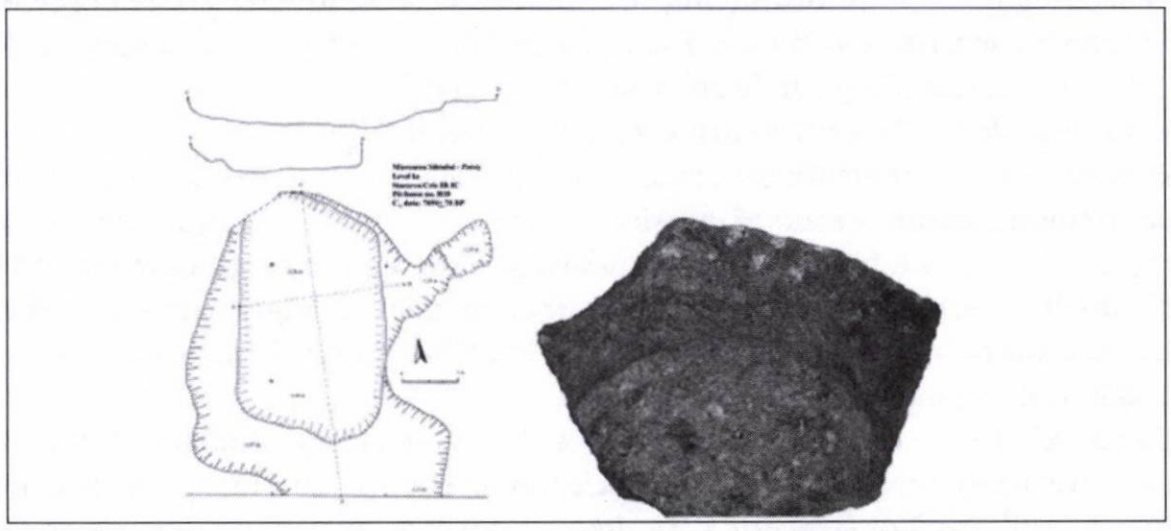

Fig. 2. Plan orizontal B_{10} de la Miercurea Sibiului-*Petriș* (stânga); fragment ceramică pictată din B_{10}, Miercurea Sibiului-*Petriș* (Luca 2008, Foto 1-fără scară, dreapta).

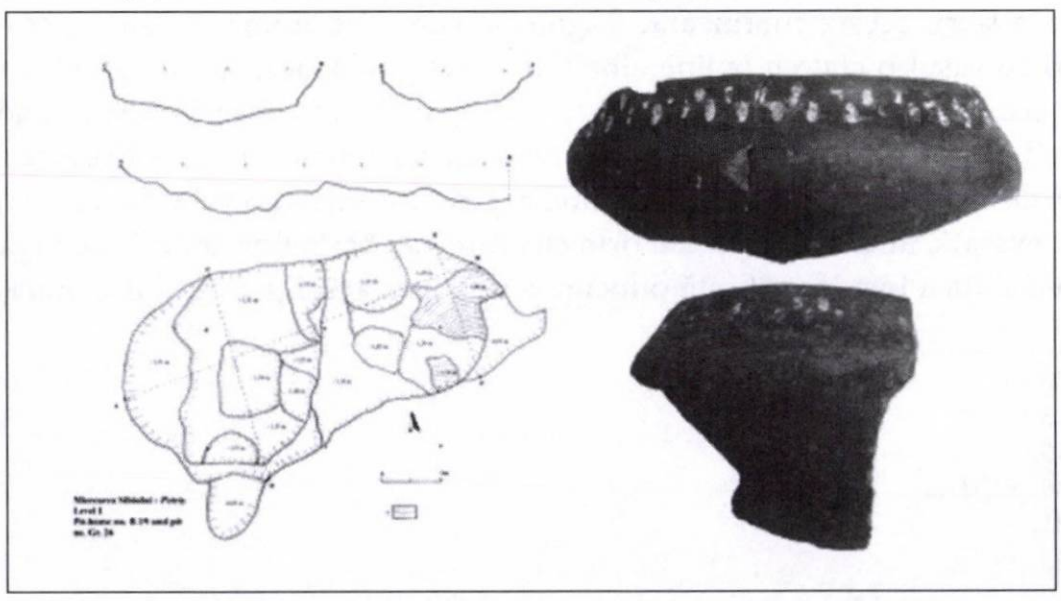

Fig. 3. Plan orizontal B_{19} și G_{26} de la Miercurea Sibiului-*Petriș* (Luca 2008, plan 7 stânga); fragment ceramică pictată din G_{26}, Miercurea Sibiului-*Petriș* (Luca 2008, Foto 2-fără scară, dreapta).

Din subnivelul Ib încadrat fazei SC IC-IIA, fac parte B_1, B_{17}, B_{20-21}, G_{31} și G_{35-36}. În B_1 a fost descoperită o amuletă stilizată, un *idol bucranium* sau *labretă*.Tot din acest complex s-a obținut și proba radiocarbon datată 6920±70 BP[11].

Din subnivelul Ic încadrat fazei IIB-IIIA, face parte complexul B_9[12].

În anul 2005 a fost descoperit un complex adâncit (nivel Ia; G_{26}), în care a fost surprinsă o aglomerare de pietre (pietre de râu și fragmente de râșniță) sub care au fost identificate un număr de aproximativ 36 de coarne de bovideu, așezate într-o manieră aparte: în zona centrală a depunerii există un nucleu format din aproximativ 30 de coarne, alte trei perechi a câte două coarne fiind plasate în jurul acestuia, formând un triunghi[13]. Acest complex a fost încadrat etapei SC IB-IC, încadrarea realizându-se pe baza materialului ceramic descoperit: ceramică brun-roșiatică, cu slip bine lustruit ce prezintă pictură realizată cu buline ovale de culoare albă, dispuse în șiruri orizontale[14]. Din acest complex a fost recoltată și o probă radiocarbon, data C_{14} având valoarea 7010±40 BP. Acest complex este considerat o depunere rituală, legată de consacrarea spațiului așezării, elementele descoperite în cadrul gropii (râșnițe și coarne de bovidee domesticite și sălbatice) putând reprezenta aspecte legate de viața economică a comunității: agricultura, creșterea animalelor, vânătoarea[15]. Aproape de acest complex avem un altul, C_{35}, afectat de o groapă vinčiană timpurie. Din acesta provin două date radiocarbon (7050±33 BP și 7131±34 BP)[16].

Ocna Sibiului-*Triguri*. Săpăturile arheologice sistematice s-au desfășurat între anii 1977-1980; 1983-1985, sub conducerea regretatului profesor I. Paul. Grosimea stratului de cultură neolitic variază de la un sector la altul al așezării.

Stratigrafia surprinsă în secțiunea V/1977 cuprinde mai multe niveluri succesive de locuire, primele două niveluri (de la baza profilului stratigrafic) fiind reprezentate de bordeie (niveluri notate Ia respectiv Ib), urmate de trei niveluri care cuprind locuințe de suprafață (nivelurile IIb, IIIa, IIIb). Pe baza ceramicii de culoare portocalie și roșu închis, lustruită, autorul încadrează aceste bordeie orizontului Proto-Sesklo (Precriș conform terminologiei sale), iar pe baza materialelor descoperite în locuințele de suprafață (L_1 și L_2) nivelurile IIIa și IIIb le atribuie culturii Criș[17].

În perioada anilor 1978-1980 au fost executate secțiunile VI-XVI.

În secțiunea VIII a fost identificat material ceramic din pastă fină sau semifină, de culoare roșie, roșcat-gălbuie, cenușie lustruit, ceramică grosieră de culoare cenușie, cenușie-negricioasă și mai rar cărămizie, amestecul din pastă fiind format din pleavă și nisip. Ceramica grosieră era ornamentată cu butoni (simpli, dubli, tripli), brâuri alveolare, ciupituri cu unghia. Pe lângă materialele ceramice au fost descoperite oase de animale și unelte de silex. A fost identificat și un vas pictat cu buline albe pe fond roșu, lustruit, alături de o pintaderă fragmentară[18].

Secțiunea XII/1979 (dimensiuni 18x1 m) a dus la stabilirea stratigrafiei stațiunii. Au fost identificate șase niveluri succesive de locuire. Primele trei niveluri (Ia, Ib, IIa) aparțin orizontului Proto-Sesklo (Precriș), nivelul următor (IIb) este considerat un nivel de trecere, iar ultimele două nivele (IIIa și IIIb) aparțin culturii Criș. Au fost surprinse atât bordeie cât și locuințe de suprafață. Pentru cercetarea completă a locuințelor de suprafață (L_7 și L_8) au fost executate două casete. În nivelul Ia a fost identificat un bordei săpat în steril acesta cuprinzând fragmente ceramice asemănătoare cu cele descoperite în secțiunea VIII și cu vasul pictat cu buline albe[19]. În nivelul al doilea, Ib au fost identificate, pe lângă fragmente ceramice, și fragmente de vatră. Materialele aparțin unui semi-bordei (L_9) adâncit în nivelul anterior și în steril. Tot în acest nivel a fost identificat și un castron pictat cu motive albe dreptunghiulare dispuse în formă de triunghiuri intercalate. Ceramicii grosiere îi aparțin vase mari cu fundul plat și buza dreapta sau ușor evazată, fiind ornamentate prin ciupituri sau barbotină simplă sau organizată în formă de *vârci*[20]. În nivelul IIa a fost identificată o locuință de suprafață (L_8), având o suprafață de 4x3 m. Au

[11] Luca *et al.* 2008, 10-12.
[12] Luca *et al.* 2008, 13.
[13] Luca *et al.* 2009, 18.
[14] Luca *et al.* 2009, 30; pl. I/1-2.
[15] Luca *et al.* 2009, 21.
[16] Biagi 2011, table I.
[17] Paul 1989, 4.
[18] Paul 1989, 5.
[19] Paul 1989, 5.
[20] Paul 1989, 5-7.

fost executate două casete (a-b) pentru dezvelirea completă a obiectivului. Au fost identificate resturi ceramice, aparținând speciei grosiere, pasta având în amestec pleavă și nisip, precum și fragmente ceramice pictate cu motive albe (în rețea, linii în val, dispuse vertical, în formă de fagure). În cadrul decorului se remarcă alveolele. Pe lângă fragmentele ceramice au fost descoperite fragmente de chirpici, oase de animale, unelte de silex, piatră șlefuită, os și corn, fragmente de obsidian și resturi de vatră asociate cu cenușă. Au fost descoperite statuete antropo- și zoomorfe[21]. În nivelul următor, IIb, a fost identificată locuința L_7. Materialele ceramice aparținătoare acestui nivel se caracterizează prin ceramică cu suprafața roșie sau roșcat gălbuie, lustruită, ceramica grosieră fiind ornamentată prin barbotină (stropită sau aplicată), alveole, butoni[22]. În nivelurile următoare (IIIa și IIIb) materialele ceramice sunt caracteristice culturii Criș, asemănătoare cu cele descoperite în secțiunea V, fiind semnalată frecvența crescută a cupelor cu picior scurt, gol pe interior[23].

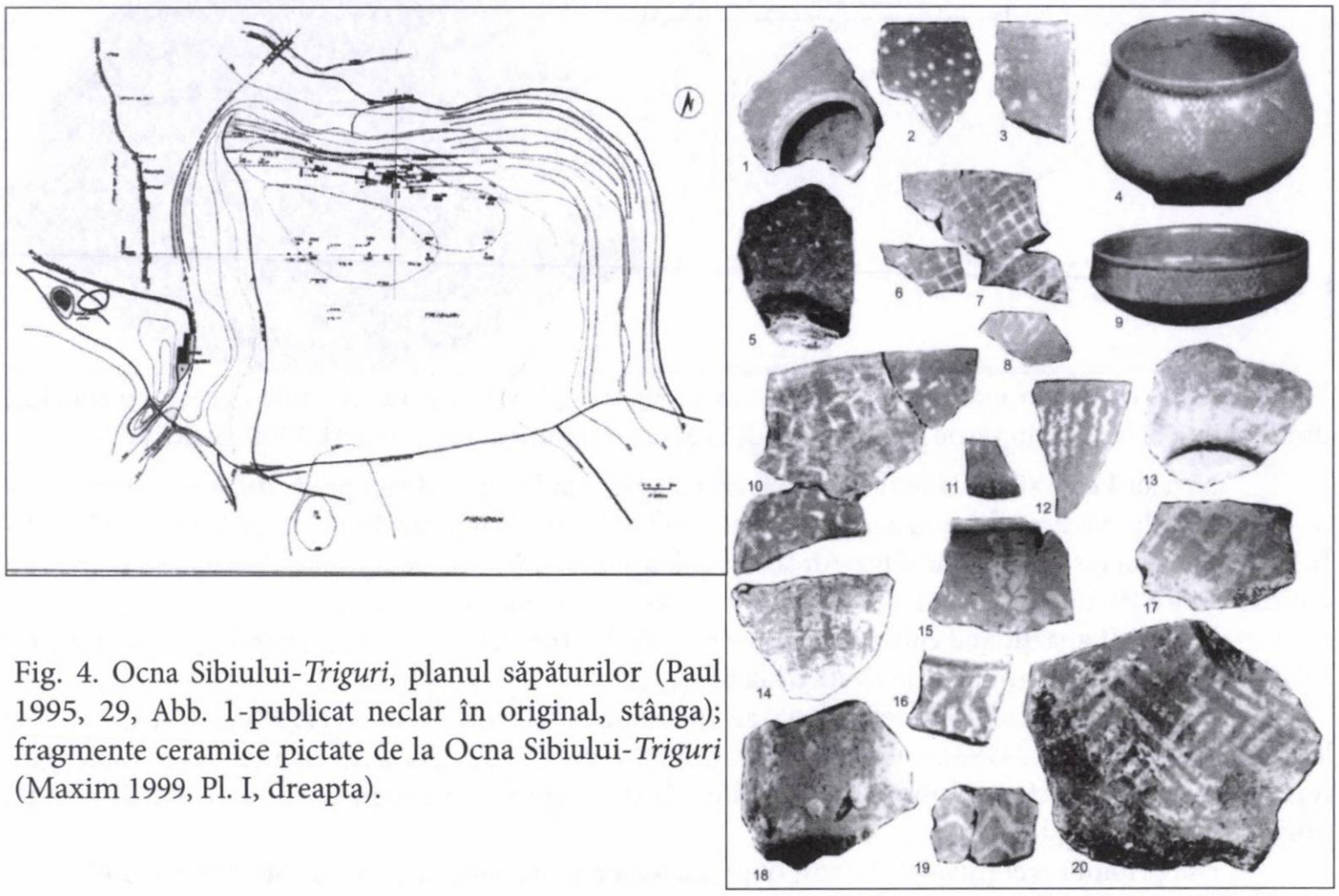

Fig. 4. Ocna Sibiului-*Triguri*, planul săpăturilor (Paul 1995, 29, Abb. 1-publicat neclar în original, stânga); fragmente ceramice pictate de la Ocna Sibiului-*Triguri* (Maxim 1999, Pl. I, dreapta).

În anul 1984 a fost executată secțiunea XIX, orientată nord-sud, având dimensiunile 14x1,5 m, pe baza acesteia putând fi stabilită limita sudică a așezării neolitice[24].

În urma executării secțiunii XX în anul 1985 s-a putut observa că locuirea neolitică se extinde de-a lungul marginii nord-estice a platoului, conturându-se sub formă elipsoidală alungită spre vest.

Locuințele de la Ocna Sibiului au fost dispuse inițial pe o terasă îngustă, ușor înclinată, situată în marginea de nord-vest a platoului. În prima fază au fost construite bordeie, urmate ulterior de locuințe de suprafață (datorită creșterii demografice în opinia autorului cercetării). Dispunerea locuințelor în primă fază urmărea buza platoului. Bordeiele aparținătoare primelor două niveluri (Ia și Ib) aveau intrarea orientată spre nord, iar locuințele de suprafață aparținătoare nivelurilor următoare aveau intrarea orientată spre sud[25].

Șeușa-*La Cărarea Morii*. Situl este de găsit pe valea pârâului Șeușița, afluent de stânga a Mureșului. Acesta se află la aproximativ 4 km spre sud-est de vatra actuală a satului Șeușa. Situl este poziționat pe o terasă relativ înaltă a pârâului, expunerea terasei fiind nord, nord-est. Din punct de

[21] Paul 1989, 7.
[22] Paul 1989, 7.
[23] Paul 1989, 9.
[24] Paul 1989, 9.
[25] Paul 1989, 9.

vedere administrativ punctul *La Cărarea Morii* se află în hotarul satul Şeuşa, localitate componentă a comunei Ciugud, judeţul Alba[26].

Cercetările arheologice au fost desfăşurate de-a lungul a cinci campanii succesive, în anii 1996-2000, fiind executate tronsoane, casete şi secţiuni de control stratigrafic.

Nivelul Starčevo-Criş identificat este situat cel mai jos, fiind de culoare neagră, cu grosimi cuprinse între 0,10-0,80 m, fiind surprins pe toată lungimea secţiunilor, 112 m. Stratul neolitic timpuriu este succedat de niveluri aparţinând epocii bronzului, celei dacice şi celei romane. Nivelul neolitic timpuriu este străpuns, uneori, de gropi aparţinând perioadelor ulterioare[27].

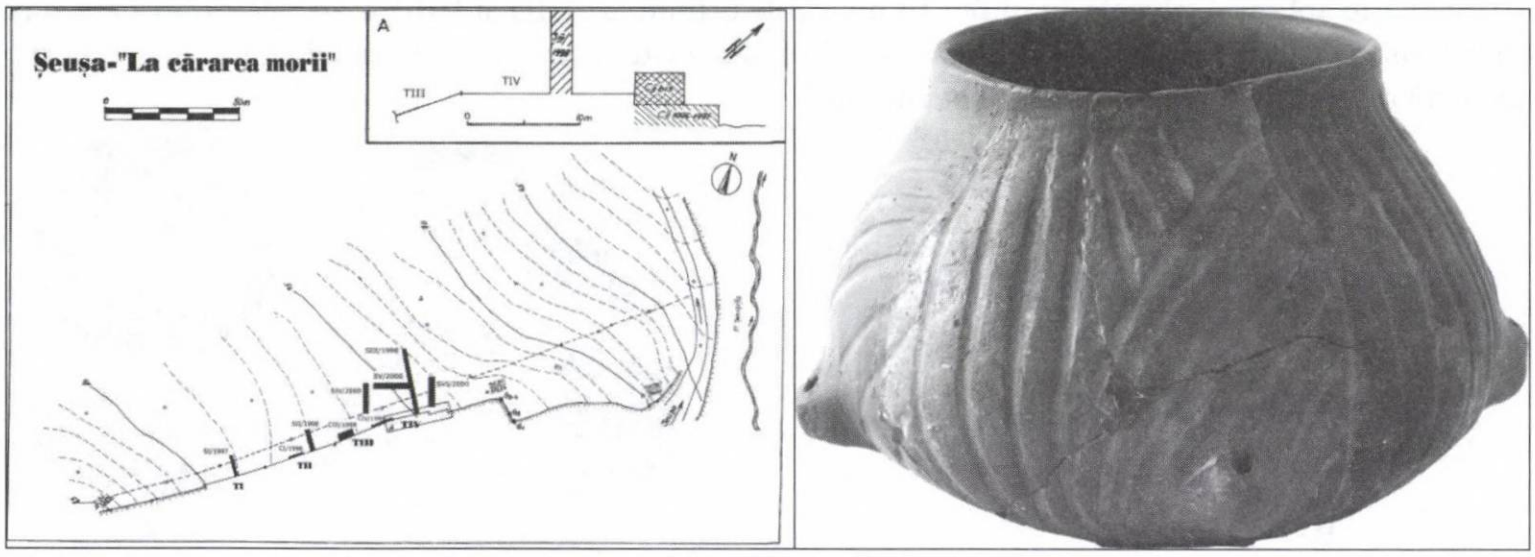

Fig. 5. Şeuşa-*La cărarea morii*, plan general (Ciută 2009, fig.1, stânga); vas ceramic decorat cu caneluri din locuinţa neolitică timpurie L_2 (L_1/1997) de la Şeuşa-*La cărarea morii* (Ciută 2009, pl. XXIV).

Nivelul I este situat la baza stratului arheologic, fiind dispus direct pe stratul steril reprezentat de bentonită de culoare alb-cenuşie. Acesta este neolitic timpuriu, aparţinând culturii Starčevo-Criş IC-IIA (nivelul I) şi este constituit dintr-un sol de culoare negru-brună, cu duritate deosebită, cu grosimi cuprinse între 10-25 cm. În acest nivel au fost surprinse mai multe complexe.

Nivelul II aparţinând culturii Starčevo-Criş IIIA (IIB?) este de culoare neagră. În acest nivel nu a fost surprins nici un complex de locuire sau de alt fel[28].

Din nivelul I fac parte locuinţele de suprafaţă L_2 (L_1/1997), L_3 (L_2/1998) şi L_4 (L_3/2000) şi locuinţa adâncită B_3 (B_1/1998). Locuinţele de suprafaţă constau din aglomerări de materiale arheologice reprezentate de pietre, fragmente ceramice, material osteologic, scoici, fragmente de vatră sau de râşniţe, utilaj litic cioplit sau şlefuit[29].

Din primul nivel (nivelul I) a fost obţinută o dată radiocarbon, GrN-28114: 7070±60 BP[30].

Cristian I. Situl este situat la vest de municipiul Sibiu, în arealul geografic reprezentat de Depresiunea Sibiu-Sălişte, cunoscut şi sub denumirea generică de Miercurea Sibiului[31]. Cercetarea arheologică preventivă de la Cristian I (judeţul Sibiu) a avut loc în perioada octombrie-decembrie 2011, prezentând descoperiri aparţinând de două perioade: neolitic timpuriu şi perioada romană. Terasa I este situată între km 76+780-76+90, iar Terasa II km 760+450-76+780.

Pentru neoliticul timpuriu au fost identificate două orizonturi de locuire[32]:

- **primul nivel** aparţine celei mai vechi colonizări Starčevo-Criş de pe teritoriul României, contemporană cu faza IA a culturii. Acesta cuprinde un sanctuar format din gropi cu depuneri de vase întregi şi bucranii întregi din os-în unele cazuri-, unic în România; menţionăm că toate gropile au fost acoperite la gură (nivelul de călcare sau puţin sub acesta) cu pietre de râu de mărime medie (ca un capac); în unele cazuri am depistat şi „capace" din piatră intermediare;
- **al doilea nivel** este alcătuit din locuinţe cu acoperiş realizat din material vegetal şi pietre,

[26] Ciută 2009, 15-16.
[27] Ciută 2009, 32.
[28] Ciută 2009, 34-35.
[29] Ciută 2009, 39-42.
[30] Ciută 2009, 76.
[31] Luca *et al.* 2012, 56.
[32] Luca *et al.* 2012a, 284.

ateliere de prelucrare a silexului și obsidianului, cuptoare, un puț pentru apă și morminte de inhumație.

1.

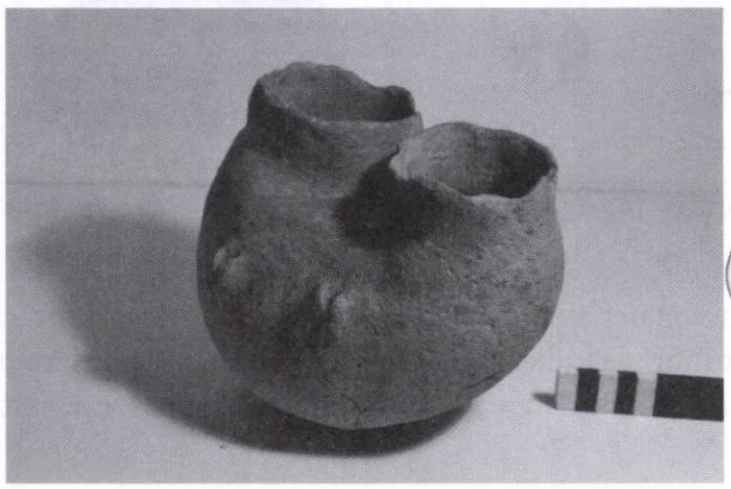

2.

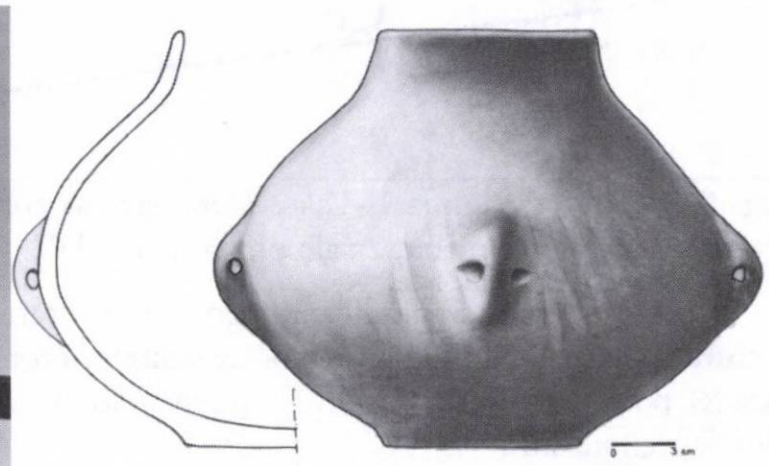

3.

Fig. 6. 1. Cristian I, câmpul de gropi rituale (sanctuar din gropi), scara 1:40; 2. Vas ceramic neolitic timpuriu, cu două guri, de la Cristian I, Terasa II, C_{058}-groapă cu depuneri; 3. Vas ceramic neolitic timpuriu aparținând complexului C_{074} (zona depunerilor rituale) de la Cristian I, prezentând caneluri oblice late.

Cele mai importante și impresionante descoperiri arheologice au fost realizate în cadrul primei suprafețe, SI. Cu foarte puține excepții, datate în perioadă romană (fântână *in situ* placată cu lemn și restul colțului unei case), materialul arheologic descoperit este încadrat în perioada neoliticului timpuriu, cultura Starčevo-Criș, faza I (orizont I-Monocrom, sanctuar din gropi și II-locuire contemporană cu cea de pe terasa I, faza IB-C)[33].

Miercurea Sibiului II. Situl este situat la nord de drumul național DN7 și de calea ferată Sibiu-Vințu de Jos, la nord de localitatea Miercurea Sibiului, pe malul drept al Pârâul Gârbovei. Situl a fost semnalat în 2011 și săpat în 2012. În documentația oficială punctul este localizat pe Valea Gârbovei, Autostrada Orăștie-Sibiu, lotul 3 km, 49+400-49+550, identificat ca Situl II în documentația șantierului. Au fost identificate șapte complexe ale neoliticului timpuriu, respectiv cultura Starčevo-Criș, faza I.

Situl este dispus pe un grind aflat în lunca inundabilă a râurilor Gârbova și Secaș, fiind foarte afectat de diferitele albii care l-au tăiat și de depunerile ulterioare de sedimente. Complexele C_{017} și C_{023} reprezintă zona superioară a grindului care coboară gradual către nord, est și vest. Din acest motiv C_{017} și C_{023} au fost și cele mai afectate de eroziune, dar și de amenajări ulterioare. Structurile C_{012} și C_{025} au fost

[33] Luca *et al.* 2012, 64.

foarte bine păstrate, fiind acoperite de depuneri consistente din epoca hallstattiană. Un număr de 3 gropi Starčevo-Criș de mici dimensiuni au fost identificate (C_{010}, C_{028} și C_{029}), dar fără materiale consistente. Cele trei structuri de mari dimensiuni au păstrat un inventar de bună calitate și nu prezintă urme de ardere. Cel mai probabil au fost abandonate foarte rapid în urma unei inundații. Momentan probele ^{14}C colectate nu au fost prelucrate. Ceramica este de foarte bună calitate cu vase întregi și multe vase întregibile. Arderea este relativ bună, pasta are culoare gălbuie, roșie sau roșu-brun. Ceramica fină este foarte bine arsă, având ca degresant nisip cu bobul fin sau pleavă foarte bine tocată. Ceramica fină poate fi pictată pe un fond roșu-denumită și red-ware-cu culoare albă (pictura cu alb este caracteristică pentru primele faze IB-IC), iar alteori este bine lustruită având o culoare roșie sau neagră.

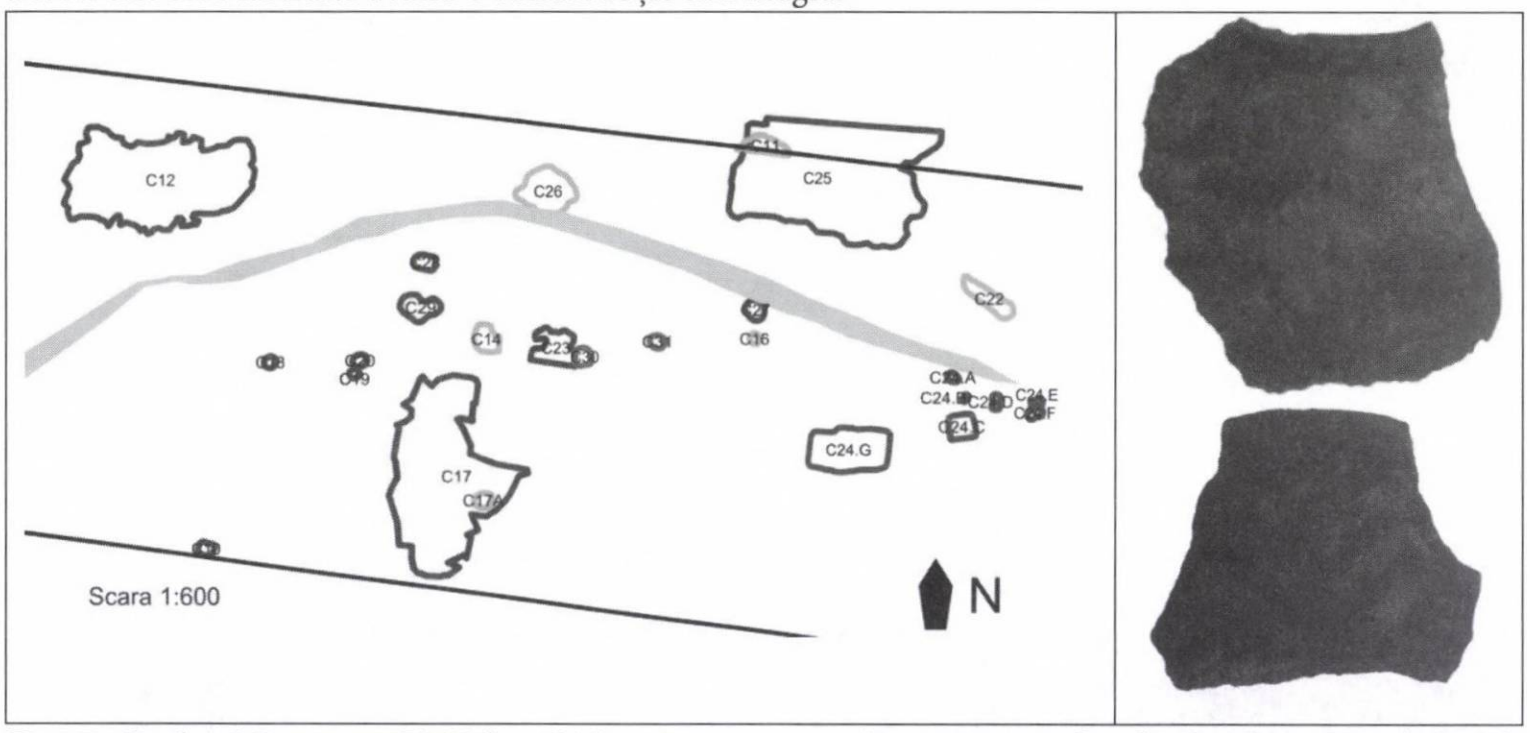

Fig. 7. Sitului Miercurea II-*Valea Gârbovei*; cu contur îngroșat complexele Starčevo-Criș (stânga); fragmente ceramice pictate cu alb din complexul C_{025} de la Miercurea Sibiului II (fără scară, dreapta).

Lipsa ceramicii pictate cu negru, diversificarea materialului ceramic și a altarelor, împreună cu pictura cu linii albe și a bulinelor albe organizate în romburi ne indică o datare tipologică a complexelor în faza IB, poate către IC. Prelucrarea completă a lotului ceramic și datele radiocarbon pot să rafineze această datare preliminară.

3. Analiza ceramică. Metoda de lucru

Pentru analiza statistică a materialului ceramic au fost folosite cataloagele și dicționarele elaborate de către Zoia Maxim pentru cultura Starčevo-Criș[34], împreună cu completările mai noi[35].

Din cauza lipsei de spațiu în celulele tabelelor realizate, am folosit următoarele prescurtări: Miercurea Sibiului-*Petriș* (**M**), urmat de numele complexului, Gura Baciului (**GB**), urmat de numele complexului, **Șeușa**-pentru Șeușa-*La cărarea morii*, complexul L_1, **Turdaș**-pentru Turdaș-*Luncă*, complexul C_{164}, **Cauce**-pentru Cerișor-*Peștera Cauce* și **Cioara**-pentru complexul Starčevo-Criș descoperit în localitatea Săliștea (denumirea veche de Cioara), CL_1 complexe de pe Terasa I, de la Cristian I, CL_2 - locuința adâncită de pe Terasa I și CL_3 (zona depunerilor rituale de pe Terasa II). Pentru analiza morfologică, am evidențiat cu roșu complexul L_1 de la Cristian I, cel care a furnizat cea mai mare cantitate de material ceramic, iar pe orizontală, au fost evidențiate cu o altă culoare elementele cel mai bine reprezentate.

4. Categoria ceramică

Datele comparative cu privire la tipurile de categorii ceramice pentru complexele analizate de noi în acest studiu, indică faptul că pentru nivelul Ia de la Miercurea Sibiului, singurul complex care are cea mai mare proporție de ceramică fină, este reprezentat de B_{10} unde, ca o trăsătură specifică complexelor celor mai timpurii aparținând culturii Starčevo-Criș, și în acest caz se remarcă o predominare a categoriei fine. Această situație pare însă a fi contrazisă de către complexul L_3 (zona depunerilor rituale) de la Cristian I unde, mai mult de jumătate (65%) reprezintă categoria semifină, categoria fină reprezentând

[34] Kalmar-Maxim 1999, 30-61.
[35] Tudorie 2011; Tudorie 2012.

doar 10% din total. Considerat până nu de mult cel mai vechi complex neolitic de pe teritoriul României, ne referim aici la B_{2A} de la Gura Baciului, așa cum indică dealtfel și datele radio-carbon disponibile la acest moment, acesta este alcătuit în cea mai mare parte din ceramică semifină. Și în cazul complexului L_1 de la Șeușa-*La cărarea morii* analizele statistice indică în mod clar predominanța categoriei semifine, urmată de cea fină. Același este cazul ceramicii de la Peștera Cauce.

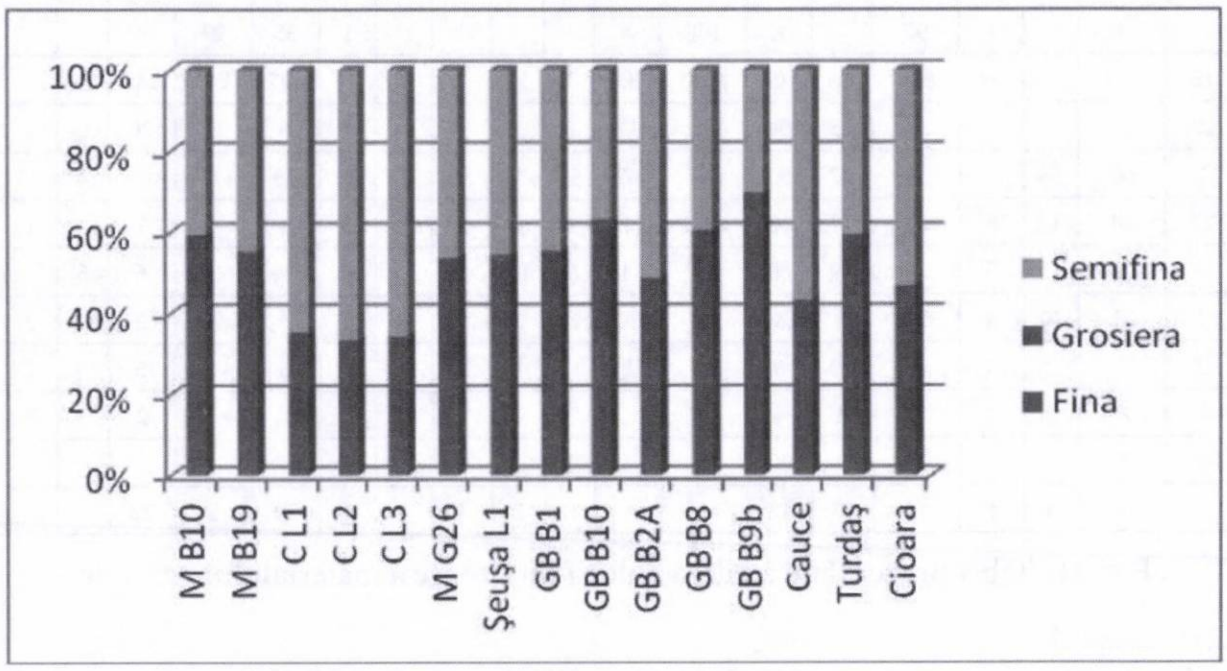

Fig. 8. Grafic comparativ privind categoria ceramică.

5. Culoare exterioară și interioară

Analiza globală, efectuată asupra culorii exterioare a ceramicii indică prezența anumitor nuanțe în toate siturile supuse studiului nostru, cum este cazul culorii cărămizii, brun deschis, brun închis. În ceea ce privește culoarea interioară procentajele nu diferă foarte mult de cea exterioară însă, așa cum putem observa prin simpla comparație a Figurilor nr. 2 și 3. Nuanțele care caracterizează în totalitate această ceramică, cele care au dat și cele mai mari procente din analiza individuală pe complexe, sunt cele deschise, cum ar fi brun deschis (cod H) statistic domină aproape întotdeauna, cărămiziu (cod B), cafeniu albicios (cod O), portocaliu (cod D), gălbui (cod C) ori brun-roșcat (cod V). Se poate remarca însă o creștere a numărului de fragmente prezentând culorilor închise (negru-cod A, negru cenușiu-cod G și cenușiu-cod F) în interiorul vasului.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	N	O	O1	Q	R	S	U	V
M B19	2	29		3	145	29	38	114	44	9		6	14	16	32	7		149	63
Cioara		9		1	3			36							4			6	1
C L1	2	1208	15	165	1216	12	30	4181	116	4	85	33	599	221	674	5		3217	439
C L2		5		4	51		6	196					34	36	36	1		169	8
C L3	1	647	3	117	287	11	7	1756	43		25	11	429	151	238	2		1417	232
M G26		28		2	135	15	10	73	18	6		4	8	4	28		1	142	26
Șeușa		82	85		14	10	13	46	37	48		4	50			2		12	16
GB B1	5	36	22	10	14	10	4	36	2	7	6	8	8		8	5	5		
GB B10	1	43	11	6	10	9	6	35	1	15	6	5	18		9	5	1		
GB B2A		24	10	6	2	2	8	12	12	8	17	2	2		2	10			
GB B8		6	4	4	2	8	6	12	6		2	4			2		6		
GB B9B		3	2		3			6			4		4		6	2	13		
Ceuce		16	10	1	22	7	5	10	8	6			23					2	1
Turdaș		5	8	15	19	2	3	193	1		3	1	51	3	22			69	9

Fig. 9. Tabel prezentând analiza culorii exterioare a materialului ceramic.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	O1	Q	R	S	U	V
M B10	52	40	9		57	42	22	15	86	14					40					2	2
M B19	38	30		1	130	22	102	67	46	9	2	2		6	10	5	36	3		113	62
Cioara	1	7		1	7	1	1	33												5	1
C L1	86	1056	8	135	2060	26	514	3533	107	3	79			68	601	193	535	2		2634	392
C L2		4		1	97		31	160	4					1	35	27	39			132	5
C L3	15	561	2	93	649	16	104	1587	33	1	18		1	34	422	149	140	1		1262	176
M G26	22	25			141	15	64	62	17	3				4	6	3	26		1	79	32
Șeușa	1	60	54		33	22	53	38	42	39	1		1	6	28			4		5	34
GB B1	27	24	19	5	21	17	10	31	1	4	5	2	8	3	8		7		1		
GB B10	10	20	15	5	24	19	16	18	4	7	12	1		4	14		6	5			
GB B2A	2	31	10	4	14	8	8	6	10	10	2		8	2			2		2		
GB B8	2		2	6	4	10	6	18	2			2	2		6		6		2		
GB B9B	1	3	2	3	1	4	4	12		3	1						2		7		
Ceuce	4	6	11		18	9	20	7	5	1				1	17					10	2
Turdaș		4	4	6	56	17	18	145			2			1	39	5	22			70	12

Fig. 10. Tabel prezentând analiza culorii interioare a materialului ceramic.

6. Amestecul

Preferința primelor comunități neolitice timpurii de pe teritoriul țării noaste pentru folosirea ca principal degresant al nisipului, pare să fie confirmată de analiza efectuată asupra ceramicii din complexul B_{10} de la Miercurea Sibiului. Aici majoritatea degresantului nisip și pleavă (așadar, mai mult nisip, mai puțină pleavă) este covârșitoare-86%, urmat cu 6% de utilizarea ca degresant numai a nisipului. Restul complexelor din nivelurile Ia și Ib sunt dominate de categoria pleavă+nisip. În complexele nivelului I de la Gura Baciului în primul nivel, trei dintre ele au ca degresant majoritar nisipul+pleava, iar unul dintre ele (B_{2A}) prezintă un raport de egalitate dintre nisip+pleavă și pleavă+nisip. Predominant nisip și pleavă au materialele de la Șeușa și Cauce, în vreme ce materialul de la Turdaș și Cioara are peste jumătate din total ca degresant pleavă și nisip.

În cazul complexelor de la Cristian I s-a remarcat prezența într-o cantitate impresionantă ca degresant a nisipului cu bobul mare ori a pietricelelor, situație nemaiîntâlnită de către noi la nici un alt complex analizat. Cele trei complexe de la Cristian grupează diferit față de celelalte, degresarea făcându-se, în unele situații, folosind combinații de elemente nemaiîntâlnite până la acest sit, ceea ce a impus și alocarea mai multor coduri noi.

Privită per ansamblu, analiza efectuată asupra amestecului ne indică preferința acestor comunități pentru folosirea materialului organic, ca degresant, uneori într-o cantitate mai mare, alteori în una mai mică. Studiile noastre, macroscopice, pe un lot care depășește 28.000 de fragmente ceramice aparținând culturii Starčevo-Criș, indică rezultate asemănătoare cu analiza microscopică efectuată asupra unui eșantion considerabil mai mic[36].

	MS B10	MS B19	Cioara	C L1	C L2	C L3	MS G26	Șeușa	GB B1	GB B10	GB B20	GB B27	GB B2A	GB B8	GB B9b	Cauce	Turdaș
1	24		1	36	1	11		46	3	11	14					3	
2	10			4		2		13	2	20	46				1	1	
3	5			13		15		7	12	1	54	9	2	8		1	4
4									1	1	5	9		4			
8						1			7	1	7	5	8				
9				2					2				2				1
A				3							1		10		2		1
A6			8	1246	53	464											43
B		4		4							2						
B1		7		4			1										1
B2		30		6		4	11										1
B3		4		151	23	38	2										2
B6				35	1	3											

[36] Spataro 2007; Spataro 2011.

C		59		2			53				36		13			1	
C1				40		32											
D	15	277	33	5021	259	1965	312	30	63	58	292	22	36	26	7	39	242
E	327	167		320	43	163	78	291	66	67	112	2	36	20	25	58	38
E1				14		6											14
E3				3		2											2
F		60		1	1	1	18	1	1		2						1
G		2					3										5
H		1		104	1	78		1			19						5
I				4		9				3	3		4				5
K			2	4				1	33	20	49	13	8	18	7		1
K3				1		28											1
K5				21	2	12											
K6				5		5											
K7			1	282	26	107											
K8				55		39											
M		81															
N											6						
P1		16					18										1
P3					1	11											3
P4			1	2411	66	956											5
P5				170	12	89											5
P6				25	6	3											1
P8				362	1	217											1
S											88				1		
T		7	12	493	44	243		32			2	4				6	18
U		3		11	1		2	1								1	
X3			3	1136	2	709											
X4				5		6											
X5				234	3	155											

Fig. 11. Tabel cu datele seriate privind degresantul.

7. Netezirea

Ca metodă de tratare a suprafeței vasului, cel mai mare procent este ocupat de categoria „netezit", urmat, de cele mai multe ori, de categoria „aspru", putem spune că slipul (prezent în studiul nostru de mai multe variante de catalogare: slip, slip netezit, slip lustruit, slip căzut) este foarte bine reprezentat

	M B10	M B19	Cioara	C L1	C L2	C L3	M G26	Șeușa	GB B1	GB B10	GB B2A	GB B8	GB B9b	Cauce	Turdaș
Anetezit		1		8		4	2		57	47	14	4	8		
Angoba alba	1			8		15		7							
Angoba roșie				3				20							2
Aspra	1	146	10	2786	150	1399	60	5	13	5	4	14		6	49
Barbotina aplicata	2	7		5			6	52	1	1					
Bine netezit		30	3				39	2						8	78
Făinos	6			125		102		10						3	28
Lustruit	185	35		463	1	78	5	120	23	30	33	40	9	24	1
Netezit	185	213	38	5986	318	2901	143	185	69	81	38	6	12	65	225
Poleit				1							18	2			1
Poros				21		13									4
Săpunos						1									1
Slip	1		8	915	24	136	1		28		6	6			
Slip căzut		159		531	17	201	168	1						3	10
Slip lustruit	1	105		703	25	218	76	14						1	5
Slip netezit		24	3	297		154	2	7						1	
Slip roșu				51		26									

Fig. 12. Tabel cu datele seriate privind netezirea.

8. Arderea

Situația referitoare la felul în care ceramica Starčevo-Criș a fost arsă indică o predominanță a arderii oxidante (aspect legat bineînțeles și de culoare, confirmat prin preponderența culorilor deschise)

în unele cazuri bună, în altele cazuri slabă. La Cristian I cele trei complexe studiate sunt majoritar alcătuite din ceramică arsă bine.

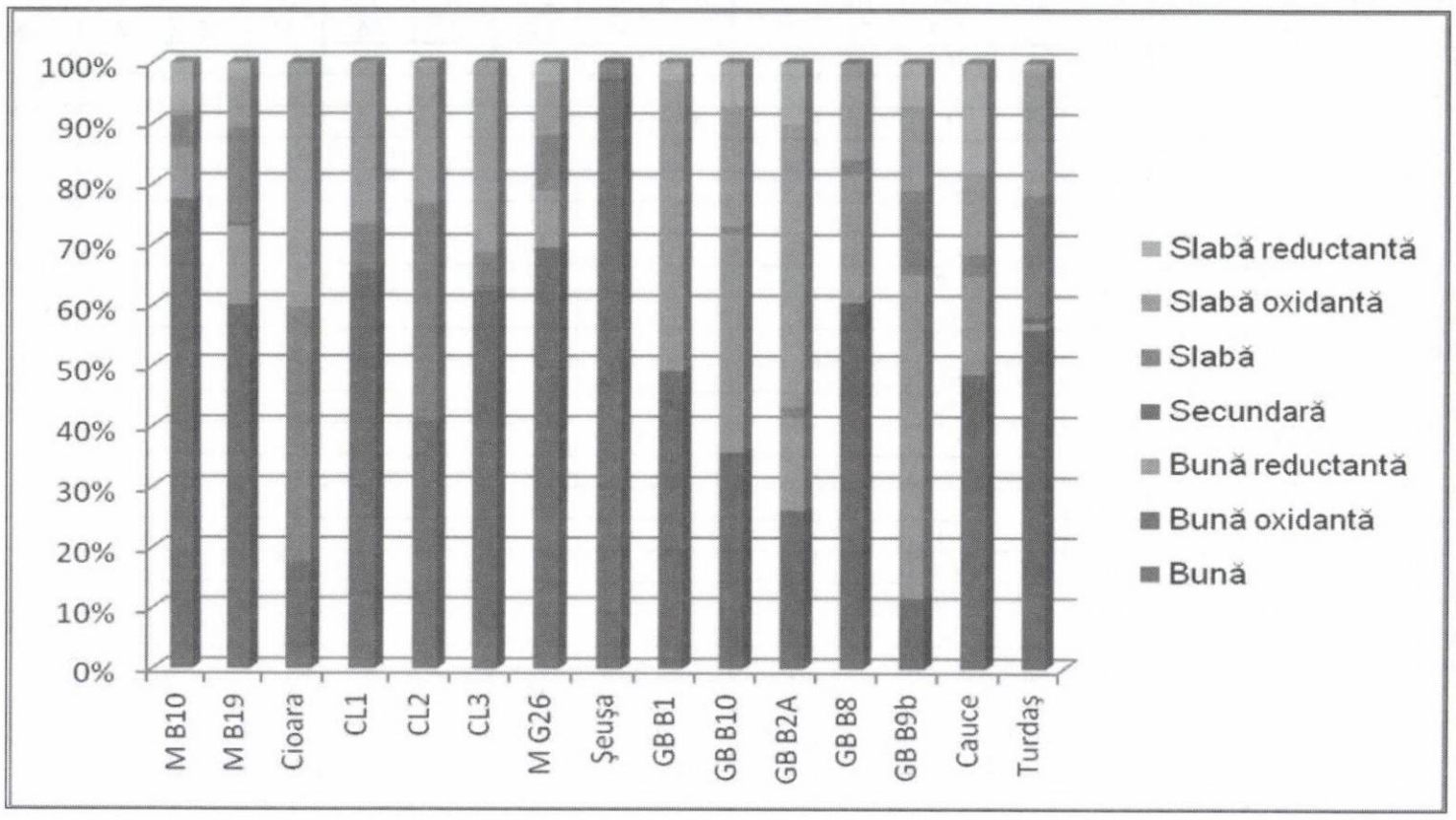

Fig. 13. Grafic privind tipul de ardere a ceramicii

9. Morfologie

	M B10	M B19	Cioara	C L1	C L2	C L3	M G26	Șeușa	GB LB1	GB B10	GB B2A	GB B8	GB B9b	Cauce	Turdaș
A	2	6		72		12	15	13		5		4	2	6	4
A1				2											
A16				1											
A2				35	1	15									
A5						1									
A8				1											
B	1	6		23	1	2	2		9	1			1		3
B1		1													
B10				5											
B11				2											
B12				1											
B13				1											
B14				1		1									
B15				2											
B16				1		2									
B17				1											
B18						1									
B2				2		1									
B3				6		1									
B4				3											
B5				1											
B6				7											
B7				6											
B8				1											
B9				4											
C		1				4		2							
C4						1									
D	1	10	1	61	1	7	4								6
D1				3	1										
D2				2											
E		9		66	2	12	4	3	2	9			3	10	

O schemă evolutivă a celui mai vechi val de neolitizare din sud-vestul Transilvaniei.

E1				11			3								
E2				2		2									
E3		1		1		1									
E8				1		1									
E9				3											
F	4	11		27	2	7	3	13							
F1				1											
F2				3											
F4		1													
G	2	1		15		9		1		2					1
G1		3		1	1		4								1
G10				10		2									
G11				8		2									
G12				3											
G2				7	1	1									
G3				15		3									
G4				6		2									
G5				7											
G6				6		1									
G8				2											
G9				25	1	4									
H	3	21		23		2	9	16	2	1	4			6	4
H11				9		3									
H12				10	1	7									
H13				32		1									
H14				3											
H15				14											
H16				1											
H17				1											
H18				1											
H2		1		3			4								
H3				3			2								
H4				5	1										2
H5				4											
H6			1	6		1									
H7				23		5									
H8				9		1									
H9				1											
HB				1											
I	3	3	1				1	2	1	1					1
I1															
J		2		22	1	4	1	1						1	6
J1				9		2									
J10				7		2									
J11				7		2									
J2		1		26	1	2	1								3
J3				1		1	1								
J4				9			1								
J5		10		9			1								
J6				1											
J7		2		1											
J8				13		3									
J9				17											
K		6		4				3	3		1				
L	1	1		2			1								
L1		1													
L2				2											
L3				2											
L5				12		1									
L6				7											

L7				3											
L8				2											
M		3		8				5	9	2	2	2	2		
N		1		12	1	2		1	6	4		2	2		
N1															
O		2		1										1	
O1						1									
P		7	1	28		14	2	2		2			2		3
P1							1								
P2				1		2									
P3				2											
P4				2											
Q	2	3													
Q3				2											
Q5				18		4									
Q6				5		4									
Q7				2											
Q8				1											
R	1			3				2				2			
S	3	3													
T		2		1			1						1		
U				8		3								1	
U1				10											
U12				1											
U2				1											
U3				2		1									
U4				2											
V				4											
VE				1											
W		1		5			1								
W6				1											
Y	11	6	1	86	2	15	4	6	3	6	3	2		6	1
Y1				6											
Y2				23		8									
Y4				2											
Y5				16		2									
Z				8				1		1					
i				66		24									
i6				1											

Fig. 14. Tabel privind analiza seriată a tipurilor de buze.

	M B10	**M B19**	**Cioara**	**C L1**	**C L2**	**C L3**	**M G26**	**Șeușa**	**GB B1**	**GB B10**	**GB B2A**	**GB B8**	**GB B9b**	**Cauce**	**Turdaș**
A		6		8			1								
B		3		5			2								
B1		1		9		1	2								1
B2				75	1	17									1
C				1						1					
D		8		17	1	6	6			1	2				
D1				3											
E	2	2		4			1	3	1						
F							1	2	3			2			
G	3	3		8		1	1			1					
H	2	11					4	2		4					
H1				5											
H2				20		2									1
H3			1	37	1	5									
H4				18	2	4									1
I	1	3					1	7							
I1		1	1	1											1

I2															
J	5	4		6			1	4						2	
J1				6											
J2				16	1	2									
J3			1	7		1									
J4				10	2	1									
J5				4		1									
J6				1		1									
K	6	1		1			2								
L	5	7		23		3		1	3	2		4			1
L1				1											
M	1			6		3	1	2		1					
O	1			10	1										
P		5		44	1	8	4	1		2	6		2		1
Q	5	5		7		6	4	1		4	10	4			
R	3	6		5		2	4	2							1
S						1									
T		1		1		1		1							1
U	1			1				1							
U1				2		2									
V						1		3			5				
X		5		5		3	1								
X1			1	12	1	1									1
X2				3											
X3				7											
Y		1									2				
Y2				1		1									
i1				56	1	8									
i10				15		6									
i11				3		3									
i12				1		7									
i13						1									
i2				10	1	2									
i3				21		7									
i4				6		3									
i5				25		5									
i6				35		14									
i7				9		7									
i8				19		3									
i9				21		3									

Fig. 15. Tabel privind analiza seriată a tipurilor de funduri.

	M B10	**M B19**	**Cioara**	**C L1**	**C L2**	**C L3**	**M G26**	**Șeușa**	**GB B1**	**Cauce**	**Turdaș**
A	1			2					1	1	
B	1			1		1				2	
C	1			1							
C1						1					
D				1			1				
D2				1							
E1				44		9					
E2				3							
E3				1							
E4						1					
G	2										
J				3		2	1		1		
J1				2							

K				10							
L	5	1		12		4					
M							1		1		
N	14							1			
P				10		5					
P2				3		2					
P3				3							
P4						1					
Q				1							
R				2		2			2		
U		4				1	1				
V				1				1			
W				5					1		
W2				4							
W3				2		1					1
W4				3		1					
W5				7							
W6				14		2					
W7				5		2					
W8				9		1					
W9				6		1					
X	1			2							
X1		3		5		1	1				
X2				7	1						
Y	6	8		21	2		2	12	4	6	3
Y1		1		3	1	5					
Y2				5	2	5					
Z				1				1			
Z1				1							

Fig. 16. Tabel privind analiza seriată a tipurilor de toarte.

Analiza tipurilor de buze, funduri, toarte a indicat faptul că cele trei complexe de locuire de la Cristian I au furnizat o serie de noi tipologii, fapt explicabil atât prin unicitatea la acest moment a descoperirilor din acest sit, în special zona depunerilor rituale, dar nu trebuie ignorat nici faptul că materialul ceramic de aici este unul impresionat, 18.755 de fragmente. Până în acest moment nu există nici un sit neolitic timpuriu de pe teritoriul României unde să fi fost analizat prin metode matematico-statistice un lot ceramic atât de mare. Însă, pe lângă tipologiile noi furnizate observăm, totodată, faptul că există şi tipuri comune cu celelalte complexe analizate, cum ar fi spre exemplu, pentru buze, tipul Y, întâlnit aproape în toate complexele analizate.

10. Concluzii

Neolitizarea timpurie-mai precis primul moment al acesteia-se dovedeşte, în urma descoperirilor din ultimii ani, un proces mult mai amplu, organizat şi intenţionat decât am crezut anterior. Într-un articol anterior[37] propuneam căi de acces şi valuri de colonizare la care nu putem renunţa. Putem, însă, nuanţa primele momente ale colonizării.

După cum ne arată câmpul-sanctuar de gropi rituale (Fig. 6.1, L_3; în cazul analizei statistice) de la Cristian I (nivel I) (ca idee generală-chiar dacă la un orizont cronologic ulterior[38]), comunităţile nou venite consacră locul (poate că pentru spaţii mai largi, sanctuarul fiind intercomunitar), îl „alocă" neoliticilor, neuitând faptul că zonele colonizate sunt împânzite cu comunităţi de vânători, pescari şi

[37] Luca/Suciu 2007, 84-85.

[38] analogii la: Nikolov 2009; Nikolov 2011.

culegători, așa cum ne-o arată descoperirile deja existente. Nu mai trebuie să arătăm lucruri deja bine-cunoscute, prin care s-au demonstrat incidente violente între cele două tipuri-tehnologii de subzistență. Un exemplu este, după opinia noastră, cazul descoperirilor din nivelul II de la Cristian I, unde într-o locuință specială („casa morților", CM) sunt îngropate mai multe cadavre[39], dar despre această situație vom afirma mai multe cu alt prilej.

Putem sesiza și o periodizare a descoperirilor din zonă. Pentru aceasta pledează stratigrafia, arhitectura, structura și calitatea materialului arheologic, datele ^{14}C și alte argumente.

Cultura Starčevo-Criș	Cristian I	Miercurea Sibiului II	Miercurea Sibiului-*Petriș*	Șeușa-*La cărarea morii*	Cerișor-*Peștera Cauce*
IA	I				
IB	Hiat-II	I	Ia	I	
IC	II?		Ib	I?	I
IIA			Ib ?	?	I ?

Concluziv, putem afirma câteva lucruri, sub rezerva unei publicări detaliate ulterioare:

- studiind faptele pe micro-zone, neoliticii își consacră religios venirea prin re-spiritualizarea, reconsacrarea acestora;
- modelele de arhitectură sunt absolut identice, casele având analogii apropiate în Orient;
- tehnologiile de fabricare a ceramicii arată faptul că procedeele sunt identice cu cele din zona de venire;
- o parte din materiile prime pentru fabricarea uneltelor de piatră cioplită sunt aduse o dată cu comunitatea dinspre zona de origine;
- intenția colonizării este evidentă; organizarea comunităților (mereu se descoperă un număr de 4-5 case, „cuiburi de gropi de locuit") și spațiile ocupate sunt mereu aceleași (prima terasă a râului, spre marginea dinspre apă a acestuia);
- plastica în lut este identică în toate așezările descoperite.

Toate aceste observații vor fi aprofundate în viitorul apropiat prin încheierea cercetării arhitecturii, ceramicii, artefactelor de piatră, os și corn, plasticii etc.

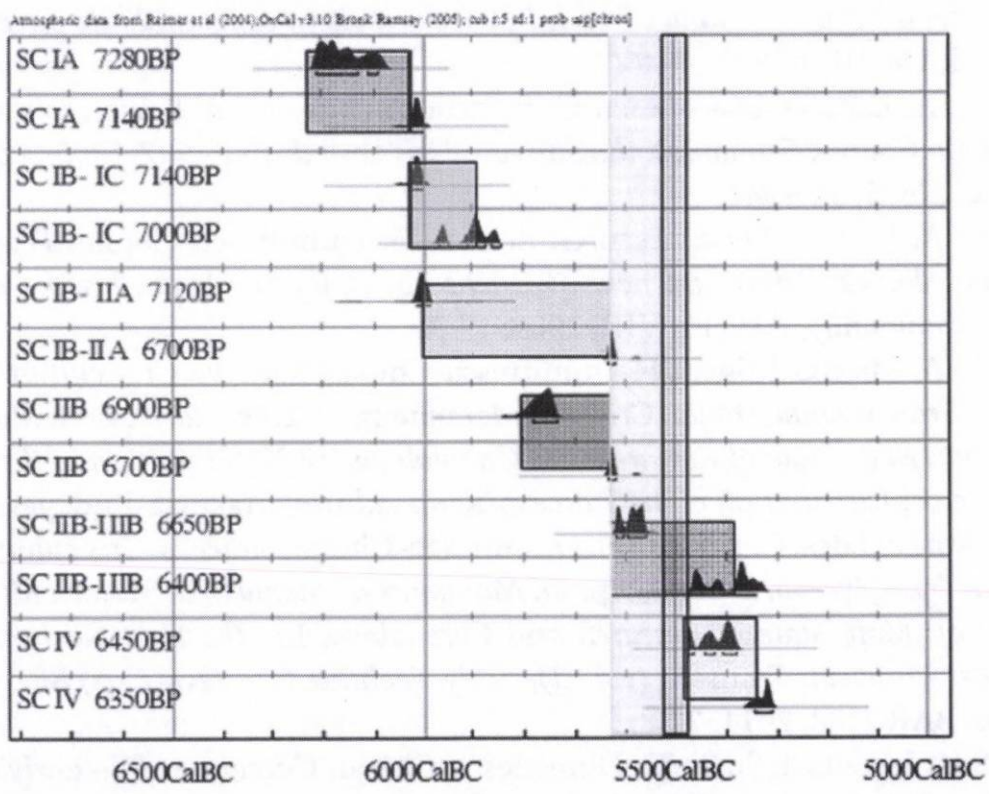

Fig. 17. Corespondențele datelor din baza de date IPCTE RADIO pentru Starčevo-Criș cu datările pe secvențele culturale adaptate cronologiei Lazarovici.Orizontal avem lungimea diferitelor secvențe Starčevo-Criș (roz-IA, orange-IB-IC, verde-IB-IIA, mov-IIB, albastru-IIB-IIIB, gri-IV), iar vertical avem secvențele orizontului cu ceramică neagră (Dudești, Karanovo, Čan Hasan, Vinča A1 etc.; cu galben fosforescent) și începutul fazei Vinča A2 (maro) (Suciu 2009).

[39] Luca *et al.* 2012, 60.

Bibliografie

Biagi 2011: P. Biagi, *Some aspects of the earliest Neolithic chipped stone assemblages of Transylvania and the Banat (Romania)*, In: *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect, (vol. II), Early Neolithic (Starčevo-Criș) Sites on the Territory of Romania*, BAR 2188, 2011, 71-78.

Ciută 1998: M. M. Ciută, *O locuință de suprafață aparținând neoliticului timpuriu descoperită la Șeușa-La cărarea morii*, Apulum, 35, 1998, 1-15.

Ciută 2000: M. M. Ciută, *Contribuții la cunoașterea celui mai vechi orizont al neoliticului timpuriu din România: Cultura Precriș. Descoperirile arheologice de la Șeușa-La cărarea morii*, Apulum, 37, 1, 2000, 51-81.

Ciută 2005: M. M. Ciută, *Începuturile neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic transilvănean*, Alba Iulia, 2005.

Ciută 2009: M. M. Ciută, *Cercetări arheologice de la Șeușa-La cărarea morii, I. Locuirile preistorice*, Bibl. Brukenthal, XLIII, 2009.

Lazarovici/Maxim 1995: Gh. Lazarovici/Z. Maxim, *Gura Baciului. Monografie arheologică*, Cluj Napoca, 1995.

Luca/Suciu 2007: S. A. Luca/C. I. Suciu, *Migration and Local Evolution in the Early Neolithic of Transylvania, the Typological-Stylistic Analysis and the Radiocarbon Data*, In: *A short walk though the Balkans: the first farmers of the Carpathian basin and adjacent regions*, Trieste, 2007, 77-88.

Luca/Tudorie 2012: S. A. Luca/A. Tudorie, *Another Early Neolithic Site Discovered in Alba Couty. The Starčevo-Criș Site from Săliștea (Cioara, Romania)*, ActaTS, XI, 2012, 21-32.

Luca *et al.* 2004: S. A. Luca/C. Roman/D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în peștera Cauce (I)*, Sibiu, 2004.

Luca *et al.* 2006: S. A. Luca/D. Diaconescu/A. Georgescu/C. I. Suciu, *Cercetările arheologice de la Miercurea Sibiului-Petriș (jud. Sibiu). Campaniile anilor 1997-2005*, BrukAM, I, 1, 2006, 9-20.

Luca *et al.* 2007: S. A. Luca/D. Diaconescu/A. Georgescu/C. I. Suciu, *Archaeological researches at Miercurea Sibiului-Petriș (Sibiu County, Romania) the campaigns from 1997 to 2005*, ActaTS, VI, 2007, 7-24.

Luca *et al.* 2008: S. A. Luca/D. Diaconescu/C. I. Suciu, *Cercetările arheologice de la Miercurea Sibiului-Petriș (județul Sibiu, România). Nivelul Starčevo-Criș în campaniile de cercetare din anii 1997-2005*, BrukAM, III, 1, 2008, 7-46.

Luca *et al.* 2008a: S. A. Luca/D. Diaconescu/C. I. Suciu, *Archaeological Research in Miercurea Sibiului-Petriș (Sibiu County, Rumania): the Starčevo-Criș level during 1997-2005 (a preliminary report)*, DP, XXXV, 2008, 325-341.

Luca *et al.* 2009: S. A. Luca/D. Diaconescu/G. El Susi, Fl. Dumitrescu-Chioar, *Feature G_{26}/2005 from Miercurea Sibiului-Petriș and new questions about the life beyond some objects of an Early Neolithic community*, ActaTS, VIII, 2009, 17-34.

Luca *et al.* 2010: S. A. Luca/C I Suciu/Fl Dumitrescu-Chioar, *Starčevo-Criș culture in western part of Romania-Transylvania, Banat, Crișana, Maramureș, Oltenia and Western Muntenia: Repository, Distribution Map, State of Research and Chronology*, In: *Neolithisation of the Carpathian Basin: Northernmost Distribution of the Starčevo/Körös culture*, Krakovia-Budapesta, 2010, 103-118.

Luca *et al.* 2011: S. Adrian Luca, C. I. Suciu/Fl. Dumitrescu-Chioar, *Starčevo-Criș culture in western part of Romania-Transylvania, Banat, Crișana, Maramureș, Oltenia and Western Muntenia: Repository, Distribution Map, State of Research and Chronology*, In: *The First Neolithic Sites in Central/ South-East European Transect, (vol. II), Early Neolithic (Starčevo-Criș) Sites on the Territory of Romania*, BAR 2188, 2011, 7-18.

Luca *et al.* 2011a: S. A. Luca/C. I. Suciu/Fl. Dumitrescu-Chioar, *Catalogue of theEarlyNeolithic (Starčevo-Criș Culture) settlements in Western Part of Romania-Transylvania, Banat, Crișana, Maramureș, Oltenia and Western Muntenia*, In: *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect, (vol. II), EarlyNeolithic (Starčevo-Criș) Sites on the Territory of Romania*, BAR 2188, 2011, 79-132.

Luca *et al.* 2012: S. A. Luca/A. Tudorie/M. M. Ciută, *Data Concerning C_{164} Feature from Turdaș-Luncă (Hunedoara Couty)*, ActaTS, XI, 2012, 21-32.

Maxim 1999: Z. Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-

Napoca, 1999.

Nikolov 2009: V. Nikolov, *Neue Forschungsthemen in der späten Vorgeschichte: Ljubimec und Provadia (Ostbulgarien)*, In: *Zeiten Kulturen Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus*, 2009, 141-152.

Nikolov 2011: V. Nikolov, *A reinterpretation of Neolithic complexes with dug-out features: pit sanctuaries*, StudPraeh, 14, 2011, 91-120.

Paul 1989: I. Paul, *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-dunăreană*, SCIVA, 1, 1989, 3-28.

Paul 1995: I. Paul, *Vorgheschichtliche untersuchungen in Siebenburgen*, Alba Iulia, 1995.

Spataro 2007: M. Spataro, *Everyday ceramics and cult objects: a millennium of cultural transmission*, In: *A short walk though the Balkans: the first farmers of the Carpathian basin and adjacent regions*, Trieste, 2007, 149-160.

Spataro 2011: M. Spataro, *Technological uniformity? Early Neolithic ceramic vessels, cult objects, net weights and daub production in Romania*, In: *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect, (vol. II), Early Neolithic (Starčevo-Criș) Sites on the Territory of Romania*, BAR 2188, 2011, 37-46.

Suciu 2009: C. I. Suciu, *Cultura Vinča în Transilvania*, Bibl.Brukenthal, XLIV, Sibiu, 2009.

Tudorie 2011: A. Tudorie, *Typological Catalogues and Dictionaries for Starčevo-Criș Pottery*, ActaTS, X, 2011, 7-16.

Tudorie 2012: A. Tudorie, *Aspecte tehnologice ale ceramicii Starčevo-Criș din Transilvania* (teza de doctorat, manuscris), Sibiu, 2012.

Sabin Adrian Luca
„Lucian Blaga" University of Sibiu
sabinadrian.luca@ulbsibiu.ro

Cosmin Ioan Suciu
„Lucian Blaga" University of Sibiu
cosmin.suciu@ulbsibiu.ro

Anamaria ȘEULEAN Tudorie
Brukenthal National Museum
anamaria.seulean@brukenthalmuseum.ro

A Starčevo–Criş kultúra embertani leletei Tăşnad [Tasnád]–Sere lelőhelyről

K. Zoffmann Zsuzsanna

Abstract: *In this paper are presented the results of the anthropological analysis of five human skeletons from Tăşnad-Sere. The skeletons belong to the Starčevo-Criş culture and are deposited at the Satu Mare County Museum: Gr.1/1999: woman, 23-59 years; M1/2002: man, 23-39 years; M2/2006: woman, 23-39 years; M3/2006: woman, 23-39 years; M4/2006: sex undetermined, 23-X years.*

Keywords: *Anthropological analysis, Starčevo-Criş culture, north-western Romania, Tăşnad-Sere.*
Kulcsszavak: *Antropológiai analizis, Starčevo-Criş kultúra, észak-nyugat Románia, Tăşnad-Sere.*

A jelen dolgozatban ismertetett leletek egyrészt kis esetszámuk, másrészt igen gyenge megtartottsági állapotuk miatt látszólag kevés új adatot szolgáltatnak, tekintetbe véve azonban azt a tényt hogy a térség kora-neolitikus Criş kultúrájának népességét embertanilag alig ismerjük[1], minden egyes adatra szükség van csoportjainak biológiai rekonstrukciójához. Az újabb öt lelet Tăşnad [Tasnád]–Sere lelőhelyről, főként morfológiai jellemzőivel mindenképpen hozzájárul az adott populáció embertani arculatának megismeréséhez.

Az embertani vizsgálat során az eltemetettek nemének és halálozási életkorának meghatározása[2], a morfológiai és metrikus adatok felvétele[3], a metrikus adatok kategorizálása[4], a testmagasság meghatározása pedig Sjovold (1990) módszere szerint történt.

Az antropológiai leletanyag Satu Mare [Szatmárnémeti] múzeumának (Muzeul Judetean Satu Mare) régészeti gyűjteményében került megőrzésre[5].

I. A leletek leírása

A lelőhelyen 1999-ben, 2002-ben és 2006-ban összesen öt zsugorított csontvázas temetkezést tártak fel, melyek a régészeti vizsgálatok szerint a kora-neolitikus Starčevo-Criş kultúrába tartoznak[6]. Az igen kedvezőtlen talajviszonyok miatt a csontok dekompoziciója gyakran maximális mértékű, s ennek megfelelően az embertani vizsgálatok főként csak az eltemetettek nemének és tág határok közötti halálozási életkorának meghatározására korlátozódhattak. A minimális metrikus adatot az 1. és 2. táblázat tartalmazza.

Gr.1/1999: 23–59 éves nő

A lelet koponyatöredékekből és vázcsontok töredékeiből áll, melyek részletesebb elemzése nem volt elvégezhető. A vázcsontok közül csak egy-egy hát- és ágyékcsigolya, a jobboldali clavicula és mindkét scapula, illetve bordák töredékei, valamint a jobb- és baloldali humerus, radius és ulna őrződött meg, egyetlen kézközépcsonttal.

Taxonómiai szemtpontból csak az eltemetett nő gracilitása állapítható meg, mandibulájának bigoniális szélessége a közepes kategóriába[7] sorolható. Az alkarcsontok hosszméretei alapján becsült testmagassága[8] a Martin-féle közepes kategóriába tartozik[9].

A megmaradt csontrészleteken kóros elváltozás nyomai nem voltak megfigyelhetőek.

A 22 megőrződött fog közül caries a jobb oldali alsó PM2 nyaki részén, valamint a bal oldali első M1 distális oldalán alakult ki, az utóbbi foggal szomszédos M2 fogból a szuvasodás következtében már csak a gyökércsonkok maradtak in situ. A 21 megfigyelhető alveolushoz kapcsolódóan tályog nincs, a mandibula jobb oldalán a PM2-től kezdődően és az M3 foggal bezárólag a fogak még életben kiestek.

---

[1] Zoffmann 1995.
[2] Éry/Kralovánszky/Nemeskéri 1963, Schour/Massler (1941), illetve Nemeskéri/Harsányi/Acsádi 1960.
[3] Martin/Saller 1957.
[4] Aleksejev/Debec 1964.
[5] Itt szeretnék köszönetet mondani Hágó N. A. és R. Gindele régészeknek, akik hozzásegítettek a vizsgálatok elvégzéséhez, és külön Dani J. és C. Virag régészeknek, akiknek emberi és szakmai támogatása nélkül munkám nem valósulhatott volna meg.
[6] Astaloş/Virag 2006-2007.
[7] Aleksejev/Debec 1964.
[8] Sjøvold 1990.
[9] Martin/Saller 1957.

A mandibula bal oldalán az I1 fog ugyancsak premortálisan hullott ki. A megmaradt fogak abráziója 2 fokozatú.

M.1/2002: 23–39 éves férfi

A sírból egyrészt vízkővel borított, erősen vetemedett agykoponya őrződött meg arckoponya töredékekkel, hiányos mandibulával, valamint a humerus és az ulna részlete a jobboldali kézfej csontjaival. A maradványok részletese elemzésére nem volt lehetőség.

Taxonómiailag csak annyi volt megállapítható, hogy a többi leletnél robusztusabb koponya eredetileg feltehetően hosszú-keskeny-dolichomorph lehetett, középszéles homlokkal.-A testmagasság becslése nem volt elvégezhető.

A fogak közül a felső és alsó metsző- illetve szemfogakon, kisgyermekkori hiányos táplálkozás, esetleg valamilyen járványos betegség okozta hypoplasia nyomai figyelhetők meg, a fogak zománcán kialakult vízszintes irányú hornyolatok képében.-A ±15 darab megőrződött fogkoronán és foggyökéren caries, a 17 vizsgálható alveolus esetében pedig tályog nem alakult ki.

M.2/2006 (Cx 48): 23–39 éves nő

A leletből koponyatöredékek, csövescsontok töredékei, patella, valamint a baloldali talus őrződött meg, melyek részletesebb elemzésre nem voltak alkalmasak, csak a koponya gracilitása volt megállapítható.

Az összesen 11 megmaradt fog közül az egyik kismetsző koronájának odalán kisméretű caries látható A két megfigyelhető alveolus esetében tályog nincs. A fogak abráziója 2 fokozatú.

Cribra orbitalia a baloldalon nem alakult ki, a jobboldali orbita nem volt vizsgálható.

M.3/2006 (Cx 72): 23–59 éves nő(?)

A sírból csak vázcsontok, főleg hosszcsontok töredékei kerültek megmentésre, amelyek elemzésre nem voltak alkalmasak. Az eltemetett egyén neme csontjainak általános gracilitásán, halálozási életkorának meghatározása pedig a hosszcsontok megőrződött szivacsos állományának állapota alapján történhetett.

M.4/2006 (Cx 74): 23–x éves, meghatározhatatlan nemű egyén

A leletanyag csövescsontok töredékeiből áll, melyek elemzésre nem voltak alkalmasak.

II. A Criş kultúrába tartozó eltemetettek nem és halálozási életkor szerinti megoszlása

Kárpát-medence őskorának legkorábbi szakaszában a térség neolitizációját beindító Körös-Starčevo-Criş kultúrkomplexumon belül, embertanilag, messze a legkevesebbet a Criş populációról tudunk, aminek oka egyrészt az e kultúrába tartozó igen kevés számú régészetileg feltárt és embertanilag feldolgozott temetkezés[10], másrészt a csontmaradványok igen gyenge megtartottsági állapota.

Az 3. táblázat a publikált leletek nemét és halálozási életkorát ismerteti lelőhelyek szerinti megoszlásban. A felsorolásban a Kárpát-medencén kívüli, olténiai és moldvai leletek is szerepelnek, az esetszám azonban még így is csak 25.

A férfiakat kezdetben egyedül a solcai lelet képviselte, az újabb leletek nyomán azonban a férfiak-nők sorozaton belüli részesedési aránya kiegyenlítődött, igaz, hogy a férfiak többsége a Kárpátokon kívüli területekről származik, s a Kárpátokon belüliek nemek szerinti megoszlása (3:7) továbbra is irreális. Ugyanez a helyzet a gyermekkorban elhunytak esetében is, egyetlen újszülött, két infans II és egy juvenis korban meghalt gyermek embertani anyaga került eddig ismertetésre. A férfiak közül 1 juvenis, 3 adultus és 5 maturus korban, míg a nők közül 4 adultus, 3 maturus korban halt meg, 2 nő esetében pedig a vizsgálati anyag rossz megtartási állapota miatt eldönthetetlen volt a halál időpontjának adultus és maturus korcsoportokon belüli pontosabb meghatározása. Három felnőtt egyénnek nemét, illetve szűkebb határok közötti halálozási életkorát nem lehetett meghatározni. Habár az ismertetett adatok semmiféle messzebbmenő következtetések levonására nem alkalmasak, annyit mégis meg lehet állapítani, hogy az eltemetettek között az újszülöttől a késő-maturus korúakig, mindkét nem képviselői előfordulnak.[11]

III. A leletek taxonómiai besorolása

Mivel a szórványosan előkerült leletek feldolgozása és közlése is szórványosan történt, az újabb és

[10] Zoffmann 1995.

[11] infans/újszülött = ± 0 éves, infans I. = 1-6 éves, infans II. = 7-14 éves, juvenis = 15-22 éves, adultus = 23-39 éves, matures = 40-59 éves, senilis = 60-x éves .

újabb leletek kapcsán általánossá vált az addigiak megismételt ismertetése[12]. Az embertani irodalomban a legutóbbi összefoglalót, az Ostrovul Corbului lelőhelyről származó leletek közlése kapcsán Necrasov (1986) jelentette meg, a régészeti irodalomban pedig az embertani vizsgálati eredmények összegzését Comşa (1987) végezte el.

Necrasov (1965) a Bedeháza, Cipau és Solca leletek alapján a Criş populáción belül a minimális cromagnoid komponenssel kevert mediterranoid típus dominanciáját tételezte fel, amellyel párhuzamosan - a Gura Baciului-ról származó lelet alapján - a brachykran, pontosabban alpinoid típus előfordulása is bizonyítható. A mediterranoid, illetve a későbbi pontosítások szerint[13] a gracilis mediterránokra a gracilis, alacsony-középmagas termet és a dolicho-mesokran koponya, míg az ugyancsak gracilis alpinoid típusra (egyetlen lelet alapján) mérsékelt brachykrania és a közepes termet lehetett a jellemző (Necrasov 1965). Necrasov (1979) szerint a térség neolitikus lakósságának domináns típusát a mediterrán alkotja, amellyel kapcsolatban megválaszolatlan kérdésnek tartotta, hogy e típus helyi előzményekre vezethető-e vissza (Dolni Vestonice), vagy DK felől vándorolt a területre. A cromagnoid komponens előfordulását Necrasov (1979) a terület egyetlen felső paleolitikus lelete, a Cioclovina lelőhelyről származó lelettel hozta összefüggésbe, míg az alpinoid taxon szerinte akár helyi fejlődés eredménye is lehet. A Bîrlad és az Ostrovul Corbului lelőhelyek leletei alapján a protonordikus típus jelenlétét is valószínűsítette, szerinte erre a típusra a robusztus alkat, magas termet és dolicho-mesokran koponya a jellemző[14].

A jelen vizsgálati anyag Tăşnad [Tasnád]–Sere lelőhelyről a fentiekhez nem sok adattal tud hozzájárulni, annyi azonban még az igen töredékes leletek alapján is megállapítható, hogy az itt temetkező csoportra a kifejezett gracilitás lehetett a jellemző. A némileg robusztusabb, eredetileg feltehetően hosszú-keskeny-dolichokran agykoponyájú, adultus korban meghalt férfi lehetett a kivétel (M.1/2002 jelzésű temetkezés), akinek azonban pontosabb taxonómiai besorolását nem lehetett elvégezni.

IV. Metrikus elemzés

Az 5. táblázat a korai neolitikumban a Kárpát-medence térségében a neolitizációt beindító Körös-Starčevo-Criş kultúrkomplexum leleteinek az Aleksejev/Debec (1964) szerinti kategóriák közti megoszlását ismerteti, a 20 feletti esetszámoknál a megoszlást százalékban is kifejezve. Első rápillantásra is világossá válik, hogy egyedül a legfontosabb koponyaméretek és a koponyaindex (a Starčevo sorozatnál ezen túlmenően még a mandibula bigoniális szélessége) méretadatai alkalmasak a százalékos megoszlás vizsgálatára, de a Criş sorozatnál még ezek az adatok is oly minimálisak, hogy a tíz esetet sem érik el. A táblázat értékei ismét egyértelműen rámutatnak a Körös és Starčevo populációk taxonómiai heterogenitására és a kultúrkomplexum e két összetevőjének (az azonos taxonok eltérő keveredési aránya miatti), egymás közötti szignifikáns eltéréseire[15], míg a harmadik összetevőként szereplő Criş populációt képviselő sorozattöredék esetében csak bizonyos tendenciák látszódnak körvonalazódni.

A legnagyobb koponyasorozattal rendelkező Starčevo kultúrán belül az igen hosszú-keskeny, főként hyperdolicho-, ritkábban dolichokran agykoponyájú típus dominál, amelyen belül a keskeny-alacsony, és jóval ritkábban a magas arcú variáns is előfordul. A másik jellemző típus a széles, brachymorph agykoponyájú, alacsony-eurymorph arcú variáns, úgy, hogy a két megfigyelhető típusnak előfordulási aránya megközelítőleg a 2:1-nek felel meg. Ugyanez a két fő taxon jellemzi a Körös populációt is, azzal a különbséggel, hogy itt a brachykranok előfordulási aránya már jóval alacsonyabb, a domináns típuson belül pedig a hyperdolichokranokkal szemben a dolichokranok veszik át a vezető szerepet. A magas-leptomorph és alacsony-eurymorph arcúak előfordulási aránya közel azonos. A Starčevo sorozatban gyakori chamaekonchia a Körösön belül csak kivételesen jelentkezik, míg a nazális index variációs terjedelme csaknem megegyezik a két populáció körében. Ha az igen csekély esetszámú Criş sorozattöredéket vizsgáljuk a fenti szempontok szerint, a Starčevo sorozathoz hasonlóan egyértelmű a hyperdolichokran dominancia, viszont az egyetlen koponyára korlátozódó brachykrania, a Gura Baciului lelőhelyről való egyed esetében, magas-leptomorph arcával inkább a Körös sorozat alföldi leleteivel mutat hasonlóságot.

A Criş népesség körében a hyperdolichokran hosszú-igen hosszú, keskeny-igen keskeny

[12] Necrasov 1965, Necrasov/Cristescu 1965, Necrasov/Cristescu 1973, Necrasov/Antoniu 1978, Stb.
[13] Necrasov/Cristescu 1965, Necrasov/Antoniu 1978, Necrasov 1979.
[14] Necrasov 1986, Necrasov/Antoniu 1978.
[15] Zoffmann 2004, 2005, 2011, 2012.

agykoponya dominanciája mellett, még ez a táblázatban szereplő alig néhány eset is a típológiai heterogenitás meglétét sugallja. Erre utal főként a brachykrania jelentkezése, valamint az igen alacsony és magas, hypereuryen és lepten felsőarc párhuzamos előfordulása, s ez összhangban van a fentebb ismertetett, a taxonómiai heterogenitásra utaló irodalmi adatokkal. A Criş populációt képviselő leletek egyelőre igen kis száma miatt nem lehet még megállapítani, hogy taxonómiai összetevőinek keveredési arányával a Criş népesség a Körös, vagy a Starčevo népességhez állt-e közelebb. Az sem tartható kizártnak, hogy esetleg eltérő területről érkezve Kárpát-medence délkeleti szegletébe, eleve eltérő taxonómiai arculatával és a feltételezett helyi népcsoportokkal való keveredés (?) általi divergens fejlődésével, a kultúrkomplexum másik két populációjától nemcsak régészetileg, hanem antropológiailag/biológiailag is elkülönült.

Csekély esetszáma miatt a Criş populációt reprezentáló sorozattöredék még igen távol van attól, hogy statisztikai analízis révén lehessen megkísérelni a környező területek azonos korszakából származó más csoportokkal való esetleges genetikai kapcsolatait, vagy ennek épp ellenkezőjét, mint ahogy az megtörtént a Körös és a Starčevo sorozatok esetében[16]. Elképzelhető, hogy egy ilyen statisztikai analízis szignifikáns mértékű DK-i kapcsolatokat mutat majd ki, mint a Körös populáció esetében. Pillanatnyilag azonban még ép annyi esélye van annak is, hogy a Starčevo populációhoz hasonlóan az összehasonlításba bevont mintegy 20 sorozat közül (K- és Ny-Kárpát-medencei, csehországi és németországi Vonaldíszes sorozatoktól kezdve, az ukrajnai Tripolje és a romániai Hamangia és Boian kultúrákon át Anatóliáig, eggyel sem mutatkozik szignifikáns azonosság[17]. A Starčevo sorozat esetében ennek magyarázata vagy az, hogy a populáción belül az általánosan előforduló taxonok keveredési aránya minden mástól eltérő, vagy az a tény, hogy esetleg a népesség genetikai gyökerei olyan, a Balkán belsejében élt korabeli népességekhez kötődnek, melyek embertanilag még tökéletesen ismeretlenek. Nagyobb, reprezentatív sorozat lenne szükséges ahhoz, hogy a Criş populációt képviselő koponyasorozat is bevonásra kerülhessen egy ilyen statisztikai analízisbe, aminek eredményeit azután a jövőben elvégzendő laboratóriumi DNS-vizsgálat majd megcáfol, vagy megerősít.

Irodalom

Aleksejev/Debec 1964: Aleksejev V.P./Debec G.F., *Kraniometrija.* Nauka, Moskva.

Astaloş/Virag 2006-2007: Astaloş C./Virag C., *Descoperiri funerare neolitice din judeţul Satu Mare.-Neolithic funerary finds from Satu Mare County,* StCom Satu Mare, XXIII-XXIV, 73-94.

Comşa 1987: Comşa E. *Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii,* BiblArh, Bucureşti, 1978.

Éry/Kralovánszky/Nemeskéri 1963: Éry K. K./Kralovánszky A./Nemeskéri J. *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja.-A representative reconstruction of historic populations,* Anthrop.Közl., 7, 41-90.

Hajdu/Fóthi/Kővári 2008: Hajdu T./Fóthi E./Kővári I. *Őskori embertani leletek a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből.-Prehistoric anthropological finds from the collection of the Székely National Museum,* Folia Anthrop., 7, 31-40.

Johnston 1961: Johnston F. E. *Sequence of epiphyseal union in a Prehistoric Kentucky population from Indian Knoll,* Human Biology, 33, 66-81.

Martin/Saller 1957: Martin R./Saller K. *Lehrbuch der Antropologie I-II.* Stuttgart.

Necrasov 1965: Necrasov O. *Date antropologice noi asupra populaţiei culturii neolitice Starčevo-Criş,* St.Cerc.Antrop., 1, 9-17.

Necrasov 1979: Necrasov O. *Structure anthropologique des populations anciennes e récentes de la R.S.Roumanie.* In: Schwidetzky I. (edt.): *Rassengeschichte der Menschheit,* Lfg. 6, München-Wien. Europa 4, 53-96.

Necrasov 1986: Necrasov O. *Sur les structure anthropologique de quelques populations Néolithiques et Enéolithiques de Roumanie,* Anthropologie 24, 189-196.

Necrasov/Antoniu 1978: Necrasov O./Antoniu S., *Contribuţie la antropologia populaţiei din cultura Criş.-Contribution á l'anthropologie de la population de la culture Criş,* St.Cerc.Antop., 15, 3-10.

Necrasov/Cristescu 1965: Necrasov O./Cristescu M., *Données anthropologiques sur les populations de*

[16] Zoffmann 2004, 2005, 2011, 2012.

[17] Zoffmann 2004, 2005, 2011, 2012.

l'âge de la pierre en Roumanie, Homo, 16, 129-161.

Necrasov/Cristescu 1973: Necrasov O./Cristescu M. *Structure anthropologique des tribus Néo-Enéolithiques et de l'âge du Bronze de la Roumanie,* In: Schwidetzky I. (edt.), *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. Fundamenta B/3, VIIIa,* Anthropologie, 1, 137-152.

Nemeskéri/Harsányi/Acsádi 1960: Nemeskéri J./Harsányi L./Acsádi Gy., *Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden,* Anthrop.Anz., 24, 70-95.

Russu/Mareş 1956: Russu I. G./Mareş V., *Consideraţii antropologice asupra scheletului aparţinînd culturii Criş de la Sf.Gheorghe–Bedeháza,* Materiale, 2, 28-39.

Schour/Massler 1941: Schour I./Massler M., *The development of the human dentition,* Journal of American Dental Association, 28, 1153-1160.

Sjøvold 1990: Sjøvold T., *Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation,* Human Evolution, 5, 431-447.

Zoffmann 2004: Zoffmann Zs. K., *Antropološki pregled populacije Starčevačke kulture (Najnoviji osteološki nalazi sa lokaliteta Vizić-Golokut).-Anthropological review of the Starčevo population (The most recent finds from Vizić-Golokut site),* RVM, 46, 143-149.

Zoffmann 2005: Zoffmann Zs. K., *Prehistoric anthropological finds in the Carpathian Basin and the Penrose connections of the ethnic groups they represent,* Praehistoria, 6, 103-129.

Zoffmann, 2011: Zoffmann Zs. K., *Anthropological survey of the populations of the Körös and Starčevo cultures,* In: Bánffy E. (edt.), *The Early Neolithic of the Duna-Tisza interfluve, southern Hungary,* BAR Central European Series 7, Oxford. In print.

Zoffmann 2012: Zoffmann Zs. K. *Results of anthropological investigations of the Körös population.* In: Anders, A./Siklósi, Zs. (eds.), The First Neolithic Sites in Central/South-East European *Transect. Volume III. The Körös Culture in Eastern Hungary,* BAR International Series, 2334, Oxford 187-193.

Zsuzsanna K. Zoffmann
Budapest, HU
zoffmann@freemail.hu

MARTIN–SALLER 1957	Férfiak					Nők			
	Solca	Tăşnad -Sere	Turia-Apor kúria	Ostrovul Corbului (Olténia)		Bedeháza - Sf. Gheorghe	Gura Baciului	Tăşnad -Sere	Bîrlad-Trestiana (Moldva)
	–	M.1/2002	2.	2.	24.	–	–	Gr.1	M.6(1964)
1.	193	–	195	181	189	185	170	–	187
8.	132	–	138	132	141	133	140	–	128
9.	94	97	105	93	100	–	98	–	91
17.	–	–	–	–	–	128	131	–	–
20.	121	–	126	117	125	121	113	–	113
45.	–	–	–	–	141	–	123	–	127
47.	–	–	–	–	–	–	114	–	–
48.	–	–	–	–	58	–	65	–	70
51.	–	–	41	–	47	–	40	–	39
52.	–	–	34	–	36	–	35	–	33
54.	–	–	–	–	28	–	27	–	25
55.	–	–	–	–	56	–	50	–	52
66.	98	–	–	–	–	–	79	96	–
8 / 1	68.39	–	70.77	72.93	74.60	71.89	82.35	–	68.45
17 / 1	–	–	–	–	–	69.19	77.06	–	–
17 / 8	–	–	–	–	–	96.24	93.57	–	–
20 / 1	62.69	–	64.62	64.64	66.14	65.41	66.47	–	60.43
20 / 8	91.67	–	91.30	95.46	88.65	90.98	80.71	–	88.28
9 / 8	71.21	–	76.09	70.46	70.92	–	70.00	–	71.09
47 / 45	–	–	–	–	–	–	92.68	–	–
48 / 45	–	–	–	–	41.14	–	52.85	–	55.12
52 / 51	–	–	82.93	–	76.60	–	87.50	–	84.62
54 / 55	–	–	–	–	50.00	–	54.00	–	48.08

1.táblázat **– A Criş kultúra leleteinek legfontosabb koponyaméretei és indexei**

MARTIN–SALLER 1957	Nő	
	Tăşnad – Sere	
	Gr.1.	
	d.	s.
Humerus		
1.	–	–
2.	–	–
4.	53	–
5.	18	–
6.	16	–
7a	56	–
Radius		
1.	217	216
4.	14	14
5.	10	11
Ulna		
1.	–	233
11.	15	14
12.	11	12
Testmagasság (SJØVOLD 1990)		
	1558	

2.táblázat **– Hosszcsontok méretei és testmagasság**

Leletek			Gyermek	Férfi	Nő	?	Irodalom
Kárpát-medence							
1	Cipau	–				30 - 40	NECRASOV--CRISTESCU 1965
2	Cluj-str.30.Decembrie	–			± 30		NECRASOV 1965
3	Bedeháza-Sf.Gheorghe	–			55 - 60		RUSSU–MAREŞ 1956
4	Gura Baciului	–			20 - 25		NECRASOV 1965
5	Solca	–		50 - 55			NECRASOV--CRISTESCU 1965
6	Turia[Torja], Apor kúria	1.			20 - 25		HAJDU--FÓTHI--KŐVÁRI 2008
7	Turia[Torja], Apor kúria	2.		35 - 40			
8	Turia[Torja], Apor kúria	3.	15 - ?				
9	Tăşnad[Tasnád]-Sere	Gr.1.			23 - 59		ZOFFMANN –
10	Tăşnad[Tasnád]-Sere	M.1/2002		23 - 39			
11	Tăşnad[Tasnád]-Sere	M.2/2006			23 - 39		
12	Tăşnad[Tasnád]-Sere	M.3/2006			23 - 59		
13	Tăşnad[Tasnád]-Sere	M.4/2006				23 - x	
Olténia							
14	Ostrovul Corbului	M.2.		± 50			NECRASOV 1986
15	Ostrovul Corbului	M.24.		± 50			
16	Ostrovul Corbului	–	9				
Moldva							
17	Bîrlad-Trestiana	M.6(1964)			45		NECRASOV--ANTONIU 1978
18	Bîrlad-Trestiana	M.7(1966)			maturus		
19	Bîrlad-Trestiana	M.9A(1966)		17 - 18			
20	Bîrlad-Trestiana	M.9B(1966)		maturus			
21	Bîrlad-Trestiana	M.18 (12.1967)		45 - 50			
22	Bîrlad-Trestiana	M.3(1971)		± 30			
23	Bîrlad-Trestiana	M.32(1972) A	0,5 - 1,0				
24	Bîrlad-Trestiana	M.32(1972) B				23 - x	
25	Pogoraşti	–	7				NECRASOV--CRISTESCU 1965
Összesen:			4	9	9	3	

3.táblázat **– Az embertanilag közölt Criş kultúrabeli leletek neme és halálozási életkora**

Leletek	Nem	NECRASOV 1965	NECRASOV–CRISTESCU 1965	NECRASOV–ANTONIU 1978	NECRASOV 1986
Gura Baciului	nő	alpinoid		alpinoid	alpinoid
Bedeháza–Sf.Gheorghe	nő	mediterranoid(+cromagnoid)	gracilis mediterrán	gracilis mediterrán	gracilis mediterrán
Solca	férfi	mediterranoid(+cromagnoid)	gracilis mediterrán	gracilis mediterrán	gracilis mediterrán
Cipau	?	mediterranoid(+cromagnoid)	gracilis mediterrán		
Cluj– str. 30 Decembrie	nő		gracilis		
Bîrlad-Trestiana M.45.	nő		gracilis mediterrán	gracilis mediterrán	gracilis mediterrán
Bîrlad-Trestiana M.18.	nő			protoeuropid-protonordoid	
Bîrlad-Trestiana M.30.	férfi			protoeuropid-protonordoid	
Ostrovul Corbului 2.	férfi				protomediterrán
Ostrovul Corbului 24.	férfi				paleonordoid

4.táblázat **– A Criş kultúra leleteinek taxonómiai besorolása az embertani irodalomban**

MARTIN–SALLER (1957) ALEKSEJEV–DEBEC (1964)	KÖRÖS KULTÚRA férfiak + nők	STARČEVO KULTÚRA férfiak + nők	CRIŞ KULTÚRA férfiak + nők
8/1			
h.dolichokran	6 (23,08 %)	12 (28,57 %)	5
dolichokran	10 (38,46 %)	8 (19,05 %)	1
mesokran	7 (26,92 %)	14 (33,33 %)	–
brachykran	3 (11,54 %)	6 (14,29 %)	1
h.brachykran	–	2 (4,76 %)	–
össz:	26 (100,00 %)	42 (100,00 %)	7
M.1.			
igen rövid	–	–	–
rövid	2 (6,90 %)	4 (9,09 %)	–
közepes	7 (24,14 %)	15 (34,09 %)	2
hosszú	10 (34,48 %)	9 (20,46 %)	1
igen hosszú	10 (34,48 %)	16 (36,36 %)	4
össz:	29 (100,00 %)	44 (100,00 %)	7
M.8.			
igen keskeny	2 (6,90 %)	5 (11,11 %)	3
keskeny	6 (20,69 %)	8 (17,78 %)	2
közepes	12 (41,38 %)	18 (40,00 %)	1
széles	8 (27,59 %)	10 (22,22 %)	1
igen széles	1 (3,44 %)	4 (8,89 %)	–
össz:	29 (100,00 %)	45 (100,00 %)	7
47/45			
h.euryprosop	–	–	–
euryprosop	–	2	–
mesoprosop	2	4	–
leptoprosop	1	2	1
h.leptoprosop	1	–	–
össz:	4	8	1
48/45			
h.euryen	–	2	1
euryen	2	4	–
mesen	5	6	1
lepten	1	2	1
h.lepten	–	–	–
össz:	8	14	3
igen keskeny	1	4	–
keskeny	5	3	–
közepes	–	6	2
széles	2	2	1
igen széles	–	2	–
össz:	8	17	3
M.47.			
igen alacsony	–	3	–
alacsony	3	3	–
közepes	2	5	–
magas	4	1	1
igen magas	1	–	–
össz:	10	12	1
M.48.			
igen alacsony	4	3	1
alacsony	4	5	–
közepes	3	8	1
magas	4	2	1
igen magas	1	–	–
össz:	16	18	3
52/51			
h.chamaekonch	–	4	–
chamaekonch	1	4	1
mesokonch	7	3	1
hyosikonch	6	6	1
h.hypsikonch	1	2	–
össz:	15	19	3
54/55			
h.leptorrhin	–	1	–
leptorrhin	4	4	–
mesorrhin	4	6	1
chamaerrhin	1	5	1
h.chamaerrhin	3	3	–
össz:	12	19	2
M.66.			
igen keskeny	1	4 (16,00 %)	1
keskeny	3	10 (40,00 %)	–
közepes	7	8 (32,00 %)	2
széles	2	1 (4,00 %)	–
igen széles	–	2 (8,00 %)	–
össz:	13	25 (100,00 %)	3

5.táblázat **– A Criş, Starčevo és Körös kultúrákba keltezett leletek koponyaméreteinek és indexeinek az ALEKSEJEV–DEBEC (1964) féle kategóriák szerinti megoszlása**

Despre sistemele de fortificații neolitice din Transilvania și Banat (Partea I-A Fortificațiile neolitice)[1]

Gheorghe Lazarovici

Abstract: *My interest in Romanian Neolithic fortifications dates back to more than 20 years and lately I have written several synthesis articles on the topic. The older literature relates the functionality of ditches to protection against wild animals. The newer literature describes their functionality as related to attacks, but does not use the notion of „fortification system".*

The earliest ditches are mentioned in PPN in Anatolia, followed by the Balkans in Greece at Sesklo level, considered as defensive ditches, used for drainage or enclosing the sacred areas.

Magnetic prospecting has brought new and important data that challenge our thinking about Neolithic defensive systems.

Latelly several teams made magnetic prospectation: H. Becker-W. Schier at Uivar, Cornești etc.; Carsten Mischka in several sites in Transylvania and Moldova; Dorel Micle and Liviu Măruia at Țaga, Sibiu, Turdaș, Ruginoasa, Scânteia; Joseph Moravec and Dan Ciobotaru at Dudeștii Veci (Starčevo-Criș culture), Andrei Asăndulesei in some Cucuteni sites (Fulgeriș, Brătești, Chicera etc.). Their research has brought a new impetus for reserach.

Developped Neolithic is representd by several cultures in our area of interest: Vinča (SW), Zau (center-N-NW), Pișcolt (NW).

The first prospection in Transylvania area was made at Cluj (1983-1988) using a proton magnetometer; prospection with Gama Ray was used in others sites such as Iclod, Parța, Teremia, Tureni etc. Unfortunately the quality was low and the research offered only general information (with manual graphs, using 1m grid).

First fortifications in Romanian prehistory are related with Balkano-Anatholian Chalcolithic (CBA), being proven in Vinča A level at Gornea[2], Mircurea Sibiului (Luca/Suciu 2006-2008; Mischka 2008), Liubcova (Vinča A or C ?). These communities influence the late Starčevo-Criș IIIB-IVA ones (Spiraloid, Polichromy), at Cârcea (excavations M. Nica), Dudeștii Vechi (excavations Ciobotaru, Lazarovici; prospecting made by Ciobotaru, I. Moravec 2004), Schela Cladovei (Boroneanț 1990), at Ostrovu Golu[3].

As a result of „Vinča C shock" (Turdaș-Gradac, Vinča C1, Foeni group) fortifications are noted at Chișoda (Drașovean), Foeni (Becker, Schier, Drașovean), Gornea (a ditch with two levels of functioning), Cârcea (fortifications during Polichromy, Dudești, Dudești-Vinča). We have noticed here some details, as well as some analogies for those related with the Tiszapolgár.

At Vinča C level, at Chișoda Veche there is a ditch (6.8 m width), with a „V" profile[4]. In Turdaș culture at Orăștie (excavations S. A. Luca 1996-2001), ditches and palisades have been discovered. At Tărtăria in B2 level (Turdaș culture) a ditch is mentioned[5].

For Banat culture (with three main evolution phases and several sub phases) there are three local groups: Parța, Bucovăț[6] and Matejski Brod (Central Serbian Banat; old terminology Potiska srb. at Brukner). At Parța fortifications are present in several levels: during phases 7b-7c a defensive ditch was surrounding the center of the settlement as well as sanctuaries. In level 6 there was a dwelling with floor, named Deer House (room A): the rubble of the south wall was covering the defensive ditch of level 7. In levels 6-5a the fortification system was very complex, involving: 4 ditches, 4-5 palisades on the Nothern side of the site: other 2 palisades on the Southern side (excavations here have not been extended). In the main area and in the South are present palisades of Tiszapolgár culture.

A massive clay wall or remains of a burnt clay palisade is related with Late Neolithic level of Bucovăț

---

[1] Comunicare la Krosno, Polonia. Partea a doua despre turnuri, porți, bastioane este dată la tipar în volumul omagial al Doinei Ignat.

[2] Lazarovici/Lazarovici 2006.

[3] Lazarovici/Lazarovici 2006.

[4] Drașovean 1996, 40.

[5] Vlassa 1961; Lazarovici *et al.* 2011.

[6] Lazarovici 1979; 1991.

Studii în onoarea lui Tiberiu Bader la 75 de ani. Satu Mare - Studii și Comunicări, nr. XXIX/1, 2013 (55-110)

group, the maximum development being in the Bucovăț phase IIa[7].

At Zau the cultural layer is 3.5 m. In level IIIA (5050-4950 CAL BC) was built a double palisade. We have identified two rows of pillars with beaten clay in between them. The palisade was not burned, it was abandoned. On top of it house 8 was built (IIIC phase), in which early Foeni imports are noted (C14 dates, 5070-4930 CAL BC).

At Iclod on an area of 7-10 ha several fortification systems have been discovered. These features were put in evidence through archaeological excavations and high quality magnetic prospecting, last made by a team of prof. J. Müller under the lead of Carsten Mischka. Joined houses form the defensive system. Their functionality relates to vigil and defense. A similar architecture including also palisades was noticed at Fundătura, the site is about 5km far from Iclod.

Also at Țaga (excavations Gh. Lazarovici, Zoia Maxim), located in the Transylvanian Plain, halfways between Iclod and Zau there is a similar fortification identified by archaeological excavations as well as magnetic prospection (Carsten Mischka, Dorel Micle). This site was partially destroyed by a national road, as well as different buildings, gas pipelines, cables and electrical networks, therefore we are obliged to present it on different sections. A general reconstruction is in work, but many questions remain. A large door with a wooden structure (documented by excavations and magnetic prospecting) is under investigation.

The final section presents clay tablets from Turdaș, and Slatino that could depict signs invoking divine protection for the fortifications.

Cuvinte cheie: Neolitic, Fortificații, Banat, Transilvania, prospectări
Keywords: Neolithic, Fortifications, Banat, Transylvania, prospecting

Observațiile noastre asupra sistemelor de fortificare vin de la cercetările făcute de-a lungul anilor în stațiunile Iclod, Parța, Țaga ș.a. De asemenea facem referiri la cercetările recente ale colegilor noștri, rezultat al ultimelor prospectări în special ale colegilor germani (Becker/Schier[8], Mischka/Müller[9], fig. 8), extinse mai apoi de colegii români de la Timișoara (Micle/Măruia[10]), Iași (Asăndulesei/Ursulescu[11]) ca urmare a dotărilor recente. Trebuie să precizăm că doar rareori prospectările au fost asociate cu fotografiile aeriene sau din satelit[12].

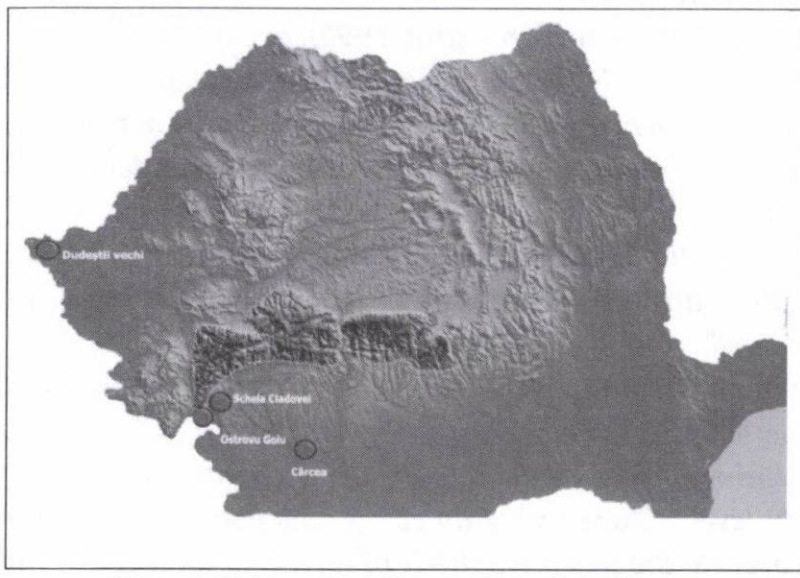

Fig. 1. Cultura Starčevo-Criș, fortificații.

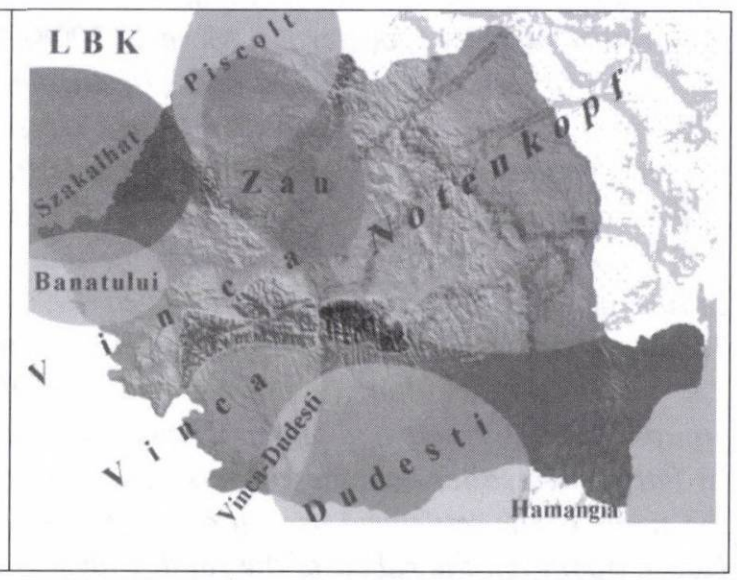

Fig. 2. Civilizațiile neolitice din România.

Preocupări mai timpurii pentru prospectări se datorează unor echipe de la Cluj-Napoca (pentru neolitic, dar și alte perioade), coordonate de Vasile V. Morariu și alții[13]. Aparatura veche și lipsa unor soft-uri specializate de prelucrare modernă au făcut ca acestea să fie limitate, dar au dezvoltat interesul

[7] Lazarovici/Lazarovici 2006, 386-387, fig. III, C7. 22.
[8] Becker WEB; 2002; 2004.
[9] Miska 2008; 2012a, 2012b.
[10] Micle 2001; Micle *et al.* 2006; 2006a; 2010; Micle *et al.* 2010.
[11] Asăndulesei 2011; 2011a; Asăndulesei *et al.* 2011; 2011a; 2012; 2012a.
[12] ***Arheologia aeriană 2009, fig. 3, 6 ș.a.
[13] Morariu *et al.* 1990; 1996; 2001; Dărăban *et al.* 1988.

pentru problematică, astfel de preocupări și încercări fiind întâlnite și la Alba Iulia sau în alte locuri[14].

Din neoliticul timpuriu, din cultura Starčevo-Criș sunt puține descoperiri (fig. 1).

În spațiul de care ne ocupăm sunt cunoscute mai multe civilizații în perioada neoliticului dezvoltat[15]: culturile Vinča, Banatului, Dudești, Dudești Vinča, Zau (fig. 2).

Din trecerea la Epoca Cuprului și din aceasta sunt numeroase descoperiri (fig. 4)[16].

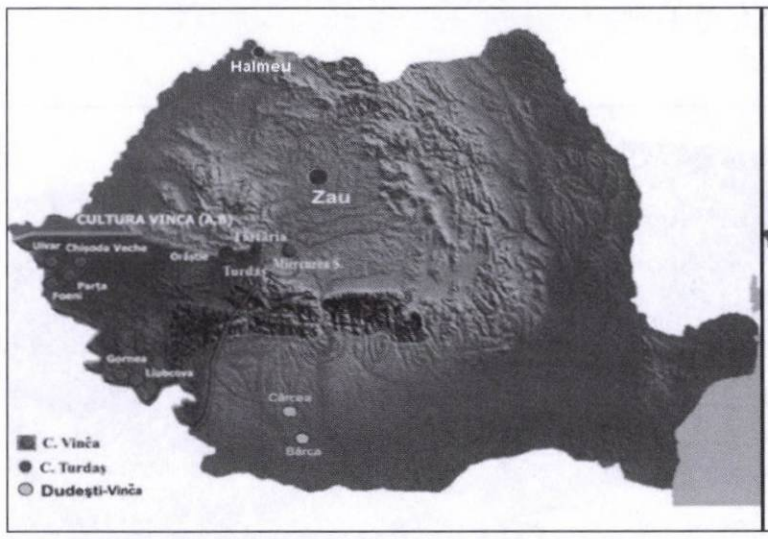

Fig. 3. Fortificații din neoliticul dezvoltat.

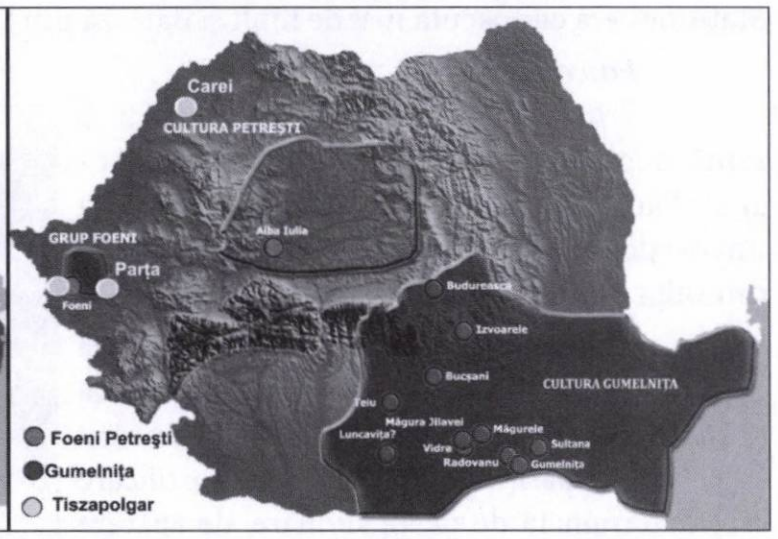

Fig. 4. Fortificații din Epoca Cuprului.

Opinii cu privire la șanțurile neolitice

In vechea literatură șanțurile, gardurile de lemn sau simplele împrejmuiri sunt interpretate adesea ca fiind îndreptate împotriva animalelor sălbatice (opinii la Fl. Marinescu, E. Comșa, etc.)[17]. Săpăturile noastre și ale altor colegi au arătat însă că erau adevărate sisteme de apărare cu instalații (foișoare, bastioane) și măsuri de apărare strategică (porți cu bastioane, foișoare de supraveghere)[18] și uneori valuri[19], confirmate de altfel de cercetări din zonele învecinate[20]. In opinia noastră sunt adevărate sisteme concepute, realizate, întreținute, reparate sau completate.

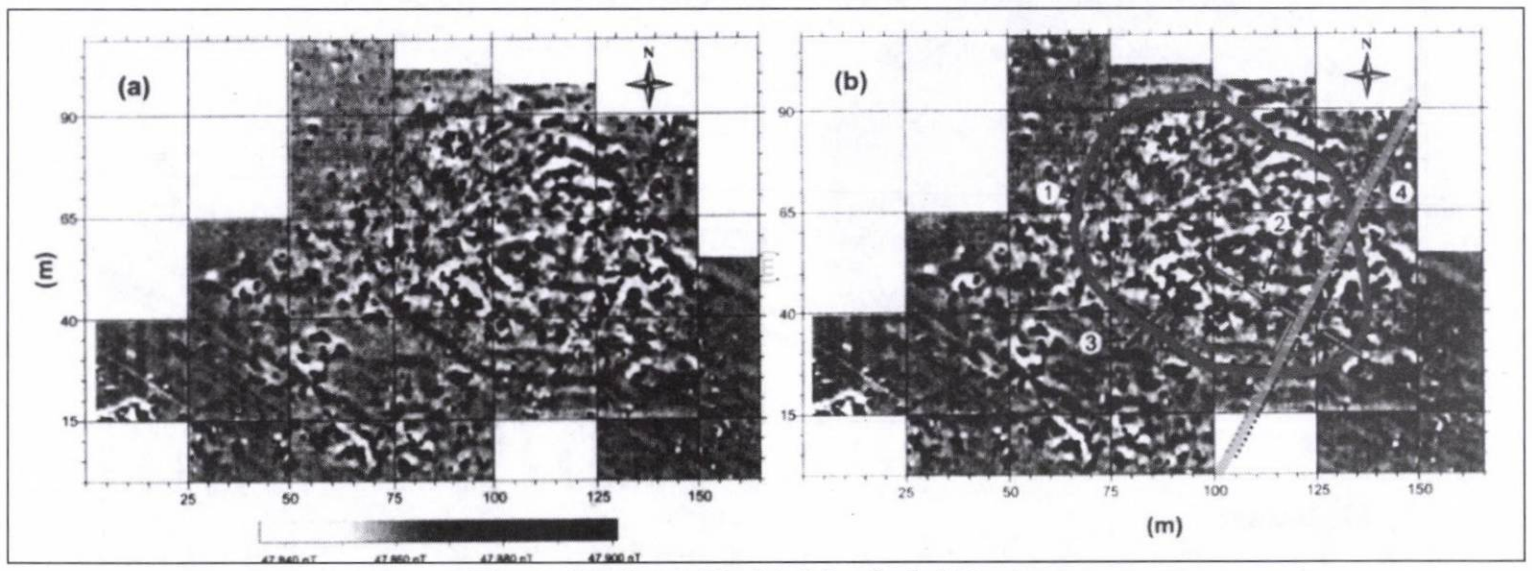

Fig. 5. Dudeștii Vechi-*Movila lui Deciov*.

Este foarte posibil și probabil să fie stațiuni fortificate și mai timpurii deoarece există informații că în sud sunt fortificații încă de la orizont monocrom și mai târziu[21] sau turnuri de apărare și supraveghere[22],

[14] Ciobotaru/Moravec 2004; 2004a; Lazarovici/Meșter 1995 .

[15] Civilizațiile încep în neoliticul timpuriu și durează și în neoliticul târziu: detalii Lazarovici/Lazarovici 2006; 2007; s.v. Lazarovici în http://arheologie.ulbsibiu.ro.

[16] Lazarovici C.-M. comunicare Krosno, 2012; 2012b sub tipar.

[17] Morintz 1962 și bibl.; 1963; Comșa 1976, s.v. fortificații; Marinescu 1969 și bibl.; Marinescu-Bîlcu 1973 și bibl.

[18] Lazarovici/Maxim 2012 sub tipar.

[19] Apar doar în Epoca Cuprului: Petrescu/Dîmbovița 2004, 129-130; Petrescu-Dîmbovița *et al.* 1999, 123-130; Popovici 2000, 103, 119-120; Lazarovici/Lazarovici 2007, 76, 119, 120, 126, 161, 163, 333, 510 și bibl.; Bem 2007, 159-161.

[20] In Ungaria un foișor la nivel de toarte pastilate; în Bulgaria un bastion din piatră la Provadia din Epoca Cuprului, informații Petar Zidarov.

[21] Perlés 1989, la Nea Nicomedea, 175, fig. 9/1.

[22] Gofas 1991, 40 și urm; 1996, 17, fig. 2-3; Lazarovici/Lazarovici 2006, 37 fig. 1/34.

precum și cele de la Sesklo și Dimini[23].

Cea mai timpurie fortificație din România pare să fie de la Dudeștii Vechi pentru care avem și date C14[24]. La Dudeștii Vechi-*Movila lui Deciov* în urma prospectărilor electrice și a sondajelor a fost semnalat un șanț și poate palisade (fig. 5)[25].

Conform prospectărilor așezarea are o formă circulară, având în interior diferite grupări (fig. 5). Stațiunea era cunoscută mai de mult și datează din SC II-IV[26].

Fortificațiile din CBA

Prin noțiunea de CBA înțelegem o nouă migrație cu efecte în regiunea balcano-anatoliană. Pentru zonele noastre ne-am ocupat uneori de acest proces[27]. Mai precizăm că multe din migrații sunt legate de sursele de sare[28].

Comunitățile din CBA, din regiunea carpato-dunăreană, caută sursele de sare ca și în perioada cea mai timpurie a neolitizării (fig. 6)[29]. Apariția sistemelor de fortificare este determinată de nevoi similare, de apărare contra comunităților externe.

La nivel Vinča A sunt surprinse fortificații și în alte zone în Linienbandkeramik (Bicke-*Galagonias*[30]), foarte probabil ca rezultat al acelorași nevoi de apărare. Primele fortificații apar în regiunea carpato-dunăreană în Starčevo-Criș începând din fazele II.

Fig. 6. Miercurea Sibiului-*Băi* (2); 1. pârâu cu sare; 3. situri neolitice. 2. Băile Miercurea Sibiului.

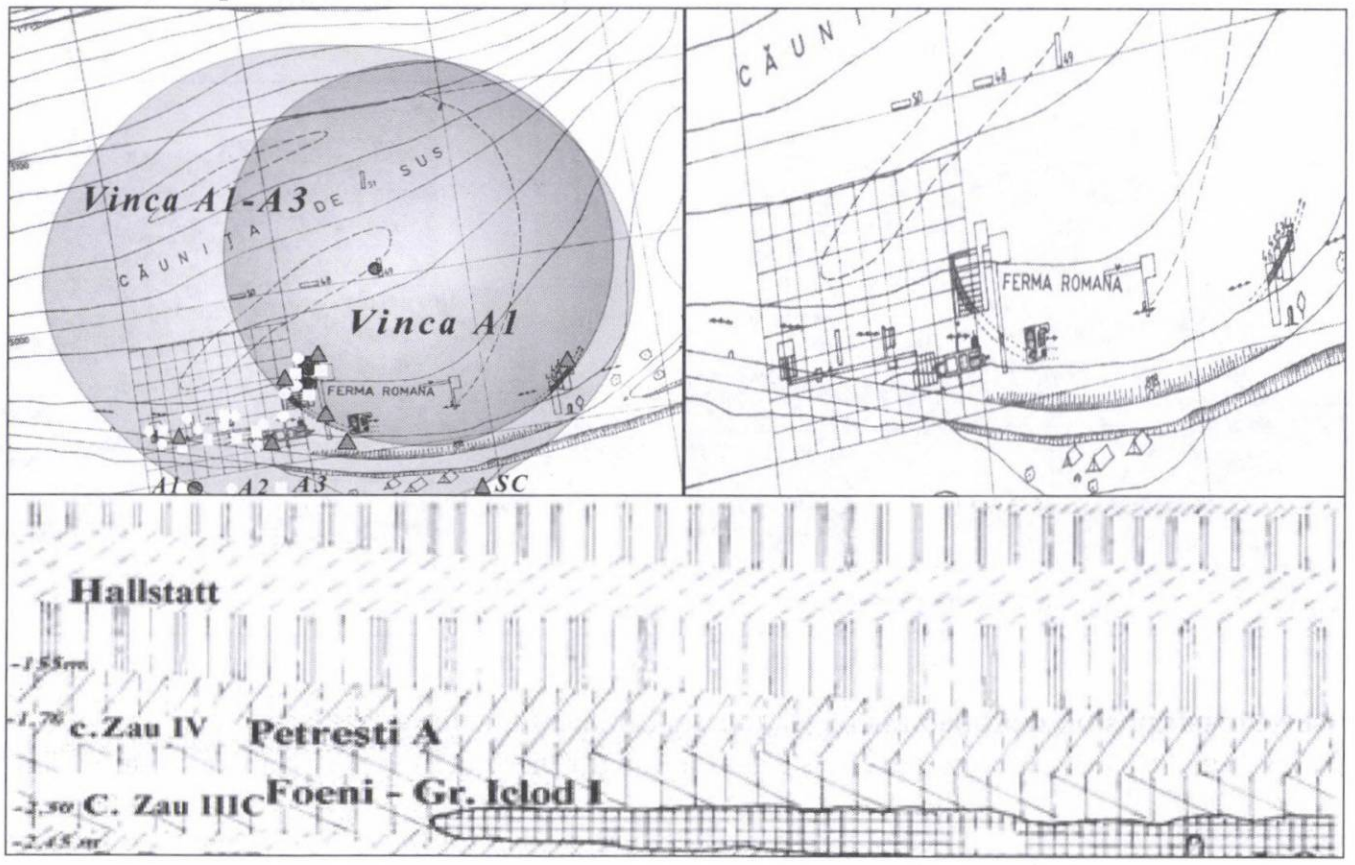

Fig. 7. Gornea; a. planuri; b. detaliu; c. profilul șanțului.

[23] Aslanis 1990; 1995.

[24] Luca *et al.* 2008, 342, anexa 2.

[25] Ciobotaru/Lazarovici 1999a; Ciobotaru 2001; Ciobotaru/Moravec 2004; 2004a; Lazarovici 2007, 113-114.

[26] Óbessenyö magh. Kutzián 1944; Lazarovici 1969; 1979 ș.a.

[27] Lazarovici 1980, 5-17; 1987-1988; 1996; 1998; Lazarovici/Lazarovici 2006, 1, 4, 5, 20.

[28] Lazarovici 2004/2008, Novi sad, WEB; 2009, 111; Lazarovici/Lazarovici 2008b, 4-5; ș.a. *** Sarea 2008; *** Archaeology and Anthropology of Salt 2011 și bibl.

[29] Lazarovici/Lazarovici 2012/2013.

[30] Makkay 1975; Tulok/Makkay 1990; Makkay/Starnini/Tulok 1996 ș.a.

Vinča A

În zonele de care ne ocupăm astfel de construcții sunt la Gornea și Liubcova[31]. La Gornea[32] apar din faza A1 (pentru cronologie vezi fig. 30) deoarece complexele (în acest caz bordeiele) apar doar în interiorul șanțului, ulterior locuirea se extinde în afara acestui șanț (fig. 7a).

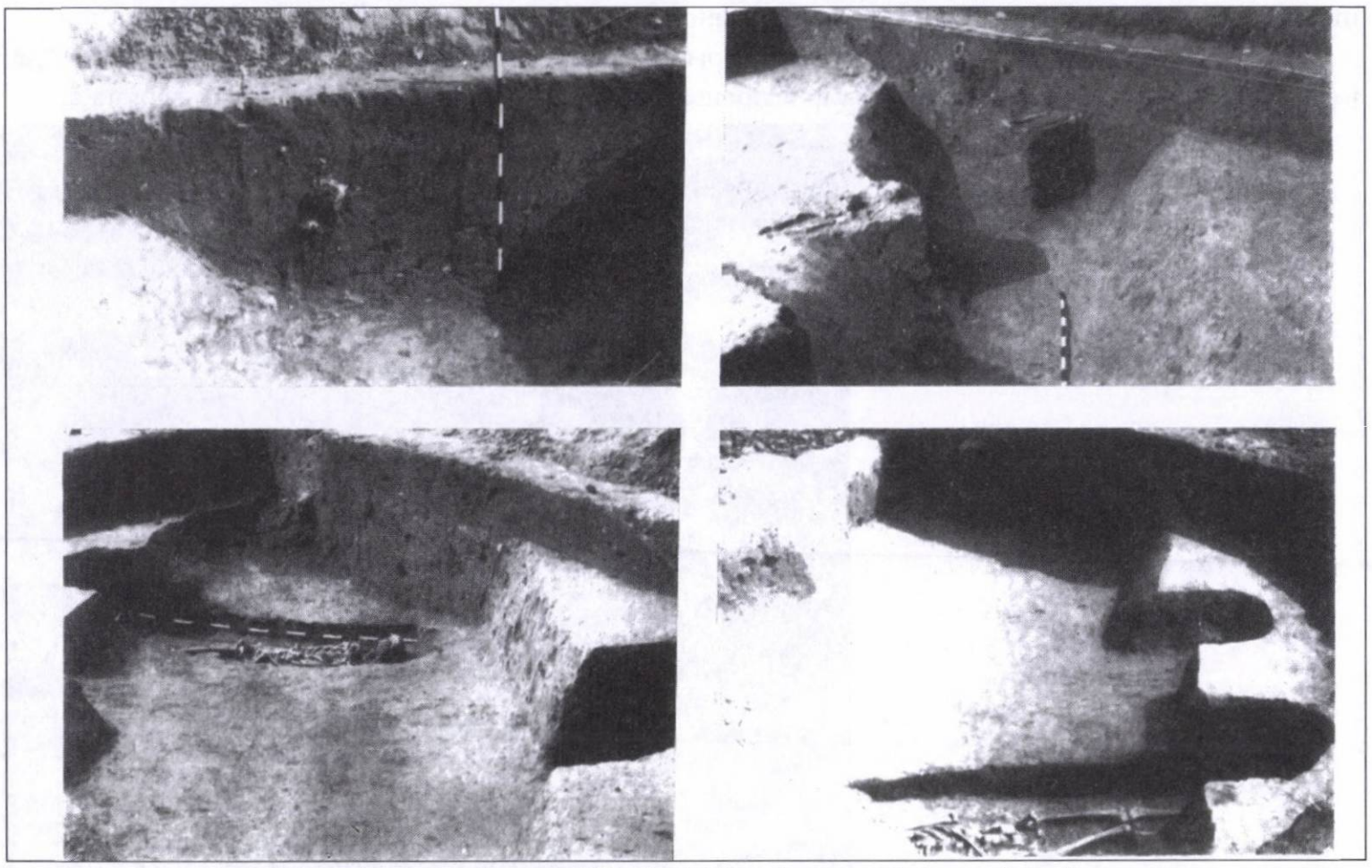

Fig. 7 Gornea; d. șanțul Vinča A tăiat de morminte medievale.

După profilul stratigrafic se observă o fază de reparații anterioară etapei Vinča A2 - SC IVA (fig. 7). Mai observăm că șanțul de apărare avea panta interioară mai abruptă (fig. 7c). Fundul rotunjit al șanțului indică o folosire îndelungată și uneori rotunjimea este determinată de circulația apei în pante.

La Liubcova și Chișoda[33] apar șanțuri care pot fi din etapa Vinča C (sigur pentru Chișoda). La Miercurea Sibiului începând din etapa Vinča A sunt șanțuri și palisade (fig. 9). Săpăturile efectuate de echipele lui Sabin Adrian Luca[34] au confirmat doar existența șanțurilor din neoliticul timpuriu sau Vinča A și a unei palisade, aducând noi și importante detalii privind palisada (fig. 9-10).

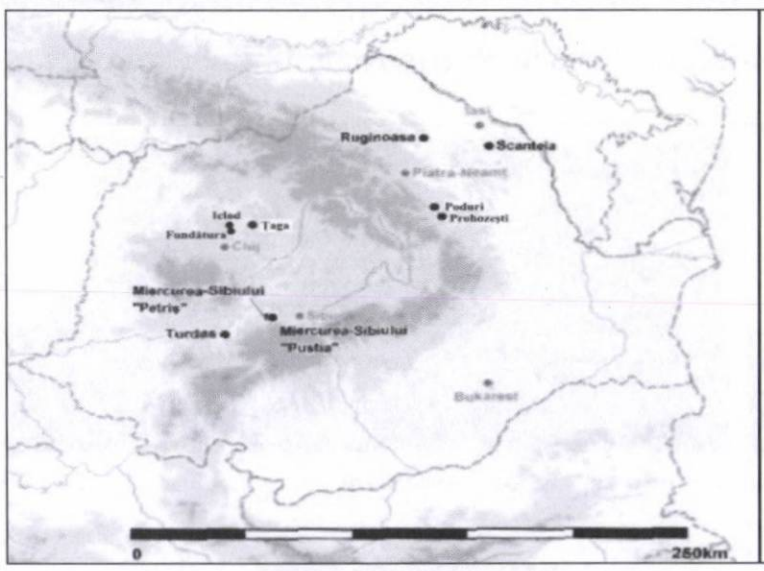

Fig. 8. C. Mischka, situri cu prospecțiuni.

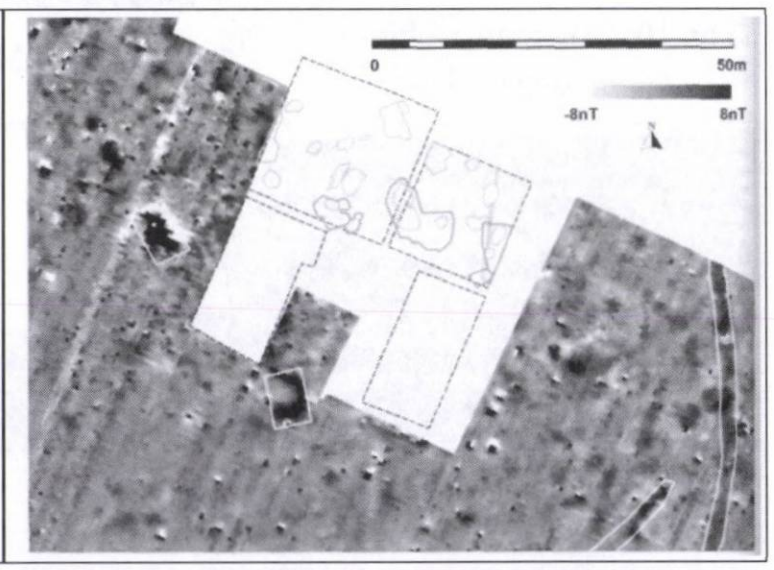

Fig. 9. Miercurea Sibiului-*Pietriș*, trasee de șanțuri și palisade după C. Mischka.

[31] Amintite de S. A. Luca, pot fi la nivel Vinča A sau C.
[32] Lazarovici/Lazarovici 2006, 193-194.
[33] Drașovean 1996, 40.
[34] Luca/Suciu 2006-2008; Mischka 2008.

În urma prospectărilor şi a unui sondaj s-au verificat traseul unor şanţuri de apărare care formează un adevărat sistem. Desigur trebuie avute unele rezerve, dar sistemul nu este unic asemenea situaţii sunt întâlnite la Parţa, Uivar, Iclod, Ţaga şi altele (vezi mai jos).

Palisada, cercetată pe o lungime de peste 20 m, se leagă de o etapă ceva mai târzie Vinča A/B1 împrejmuind o serie de locuinţe de mari dimensiuni, cu podeaua din pietre[35].

Palisada este formată dintr-un şir de stâlpi cum de altfel se întâlneşte în numeroase staţiuni (mai jos Iclod, Ţaga, Uivar ş.a.). Datele sunt mai evidente atunci când au fost făcute săpături în suprafaţă.

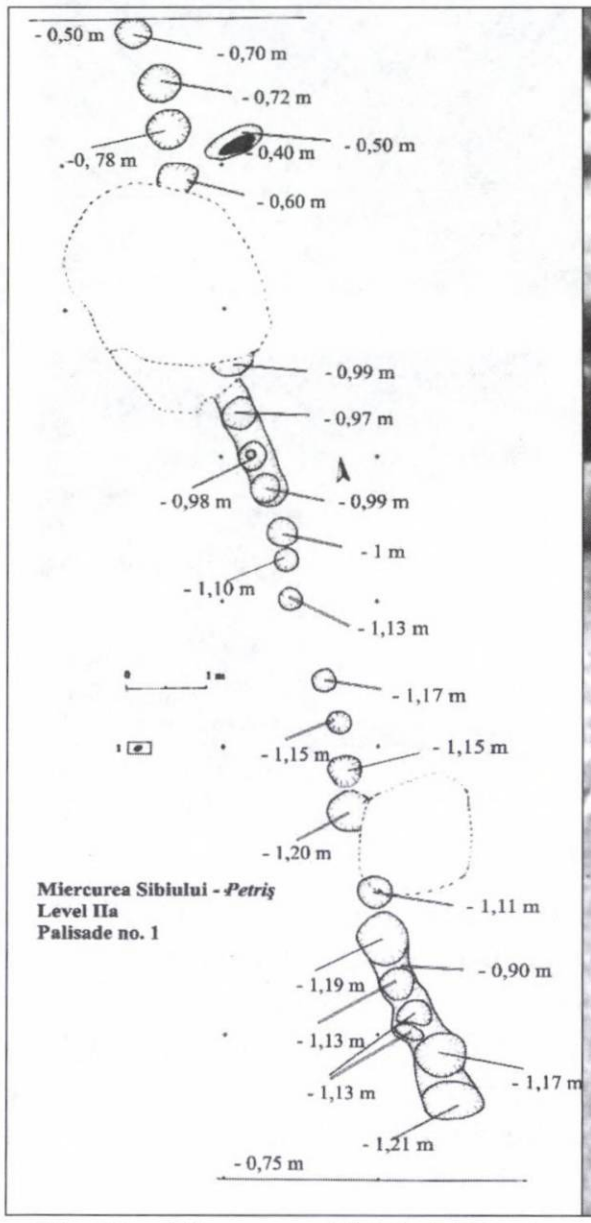

Fig. 10a. Miercurea Sibiului-*Pietriş*, după S. Luca.

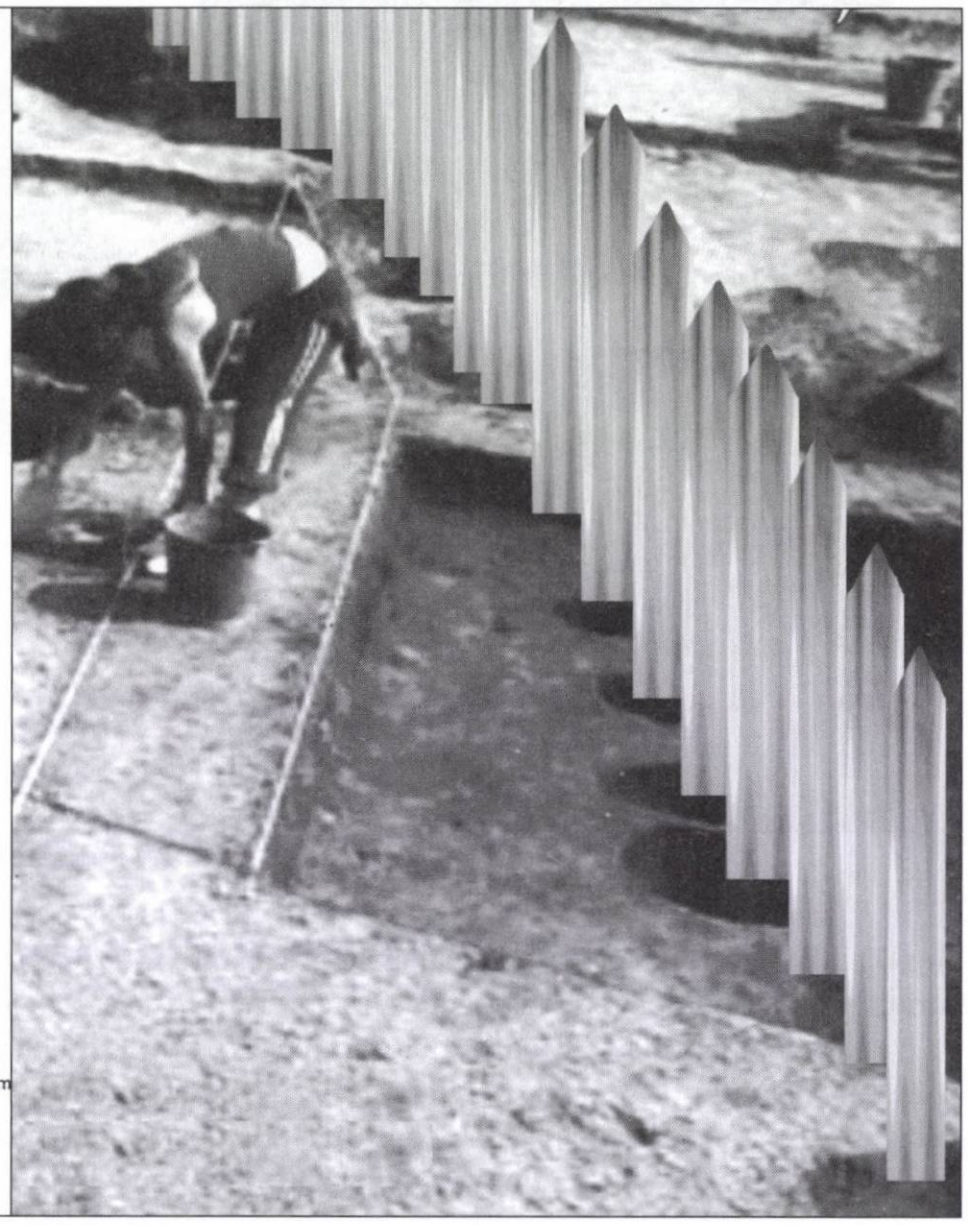

Fig. 10b. Miercurea Sibiului-*Pietriş*, reconstituire Lazarovici.

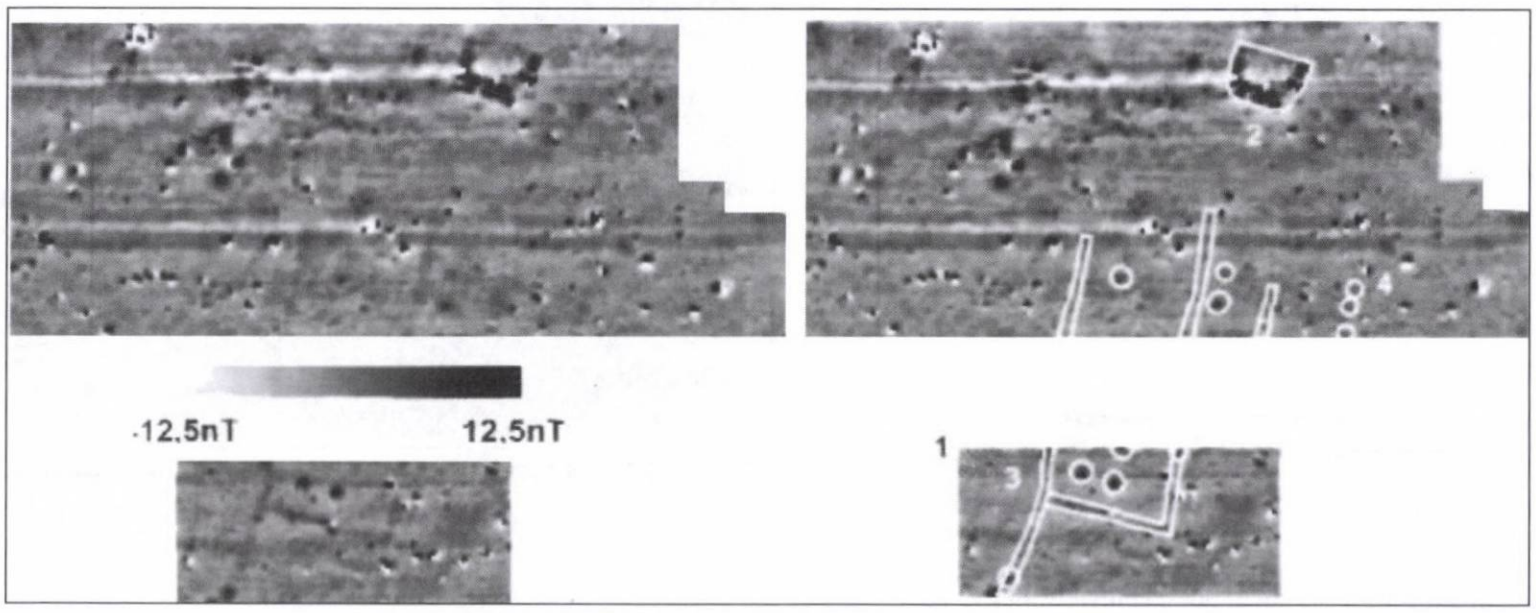

Fig. 10c. Miercurea Sibiului-*Pietriş,* după C. Mischka.

[35] Luca *et al.* 2006a, 14; Lazarovici/Lazarovici 2006, 194.

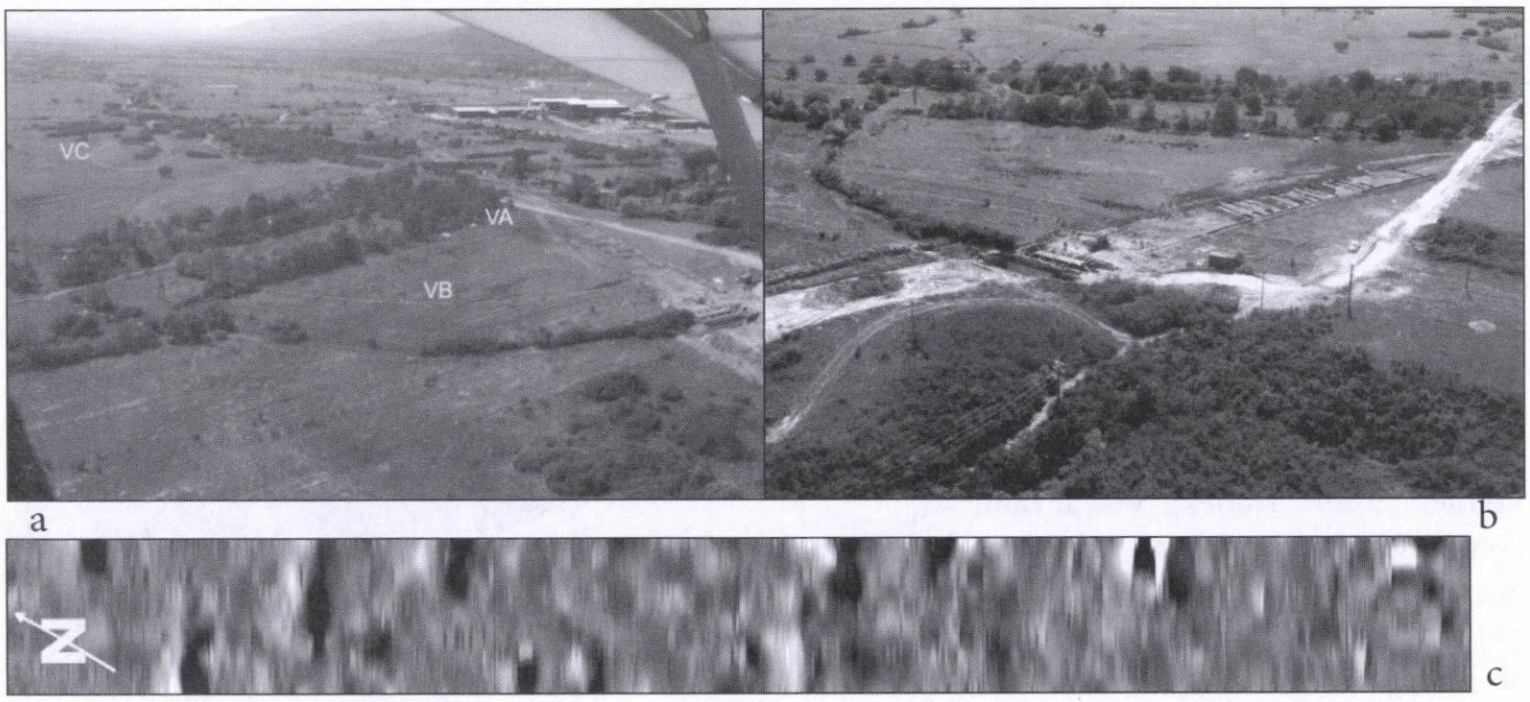

Fig. 11 Caransebeș-*Balta Sărată*; a. localizarea siturilor; b. săpăturile, c. prospecțiunile.

Balta Sărată Vinča (fig. 11)

Săpăturile noastre (1973-1975) au arătat că din punct de vedere stratigrafic exista o diferență, locuirea Vinča A (fig. 11a marcaj VA) era mai restrânsă decât cea Vinča B, iar la nivel Vinča C locuirea se mută spre sud (fig. 11b marcaj VC). Limitarea întinderii o punem pe seama unei fortificații care a limitat extinderea. Prospecțiunile efectuate de Dorel Micle, situate pe traseul drumului au evidențiat în spre marginea de vest, mai multe gropi foarte mari, unele posibile șanțuri, la limita locuirii Vinča B; în prospectări apare un complex adânc, care în săpătură avea aspect de șanț, dar și curs de apă, având rol de împrejmuire (fig. 11a-11b), care urmărește traseul depunerilor neolitice[36].

Este singura situație de acest fel favorizată de pârâul din zonă, alimentat de mai multe izvoare. Săpăturile de salvare nu au fost încă publicate, dar colegii nu confirmă existența unui șanț de apărare[37]. În această situație nu știm dacă pârâul a reluat cursul unui posibil șanț sau este un drenaj recent, din imaginile aeriene se pot vedea și alte cursuri ale pârâului. Asemenea ipoteze trebuiesc însă verificate.

Migrația Vinča A determină apariția sistemelor de fortificare atât în civilizația vinčiană cât și la unele stațiuni ale neoliticului timpuriu (la Ostrovu Golu vezi mai jos; poate și la Gornea, primul nivel fig. 7)[38].

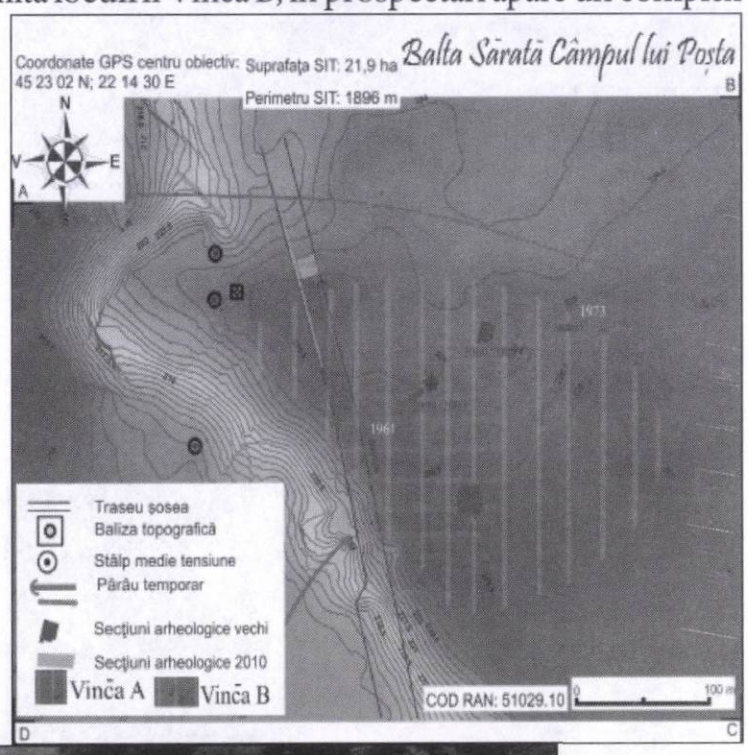

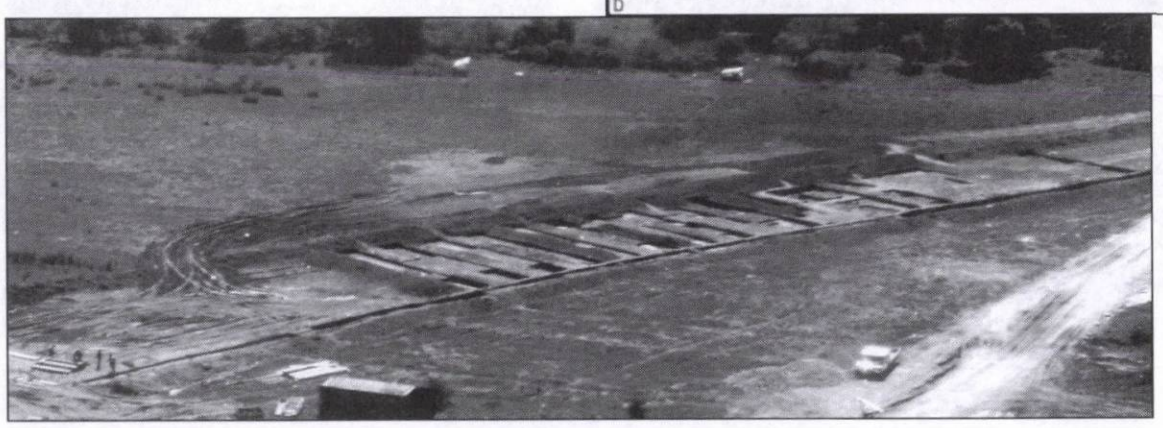

Fig. 11d. Balta Sărată-*Câmpul lui Poșta*, săpăturile pe traseul șoselei naționale.

[36] Cu prilejul vizitei noastre săpăturile erau în desfășurare.

[37] Cercetările de salvare au fost coordonate de Adrian Ardeț și Dimitrie Negrei.

[38] La Gornea trebuiesc făcute prospectări și sondaje pentru verificarea sistemului de fortificare.

Starčevo-Criș târziu, IIIB-IVA (Spiraloid, Policromie)

Tot la Miercurea Sibiului în punctul *Pustia* în urma prospectărilor realizate de C. Mischka sunt vizibile o serie de structuri de mari dimensiuni, poate palisade interioare.

Cârcea-Viaduct

La Cârcea-*Viaduct* (fig. 12-13) sunt locuiri legate de Policromie (mai multe orizonturi) și de etapa Dudești - Vinča[39]. Șanțurile (mai multe) sunt în funcție vreme îndelungată. Unul din șanțuri rămâne deschis până în vremea culturii Dudești-Vinča, când se construiesc în marginea lui cuptoare de ars ceramica[40] (fig. 12). Datele C14 (fig. 14) provenite din nivelurile de Policromie și Dudești - Vinča arată sincronisme cu Starčevo-Criș IIIB-IVA, marcând policromia timpurie și evoluată.

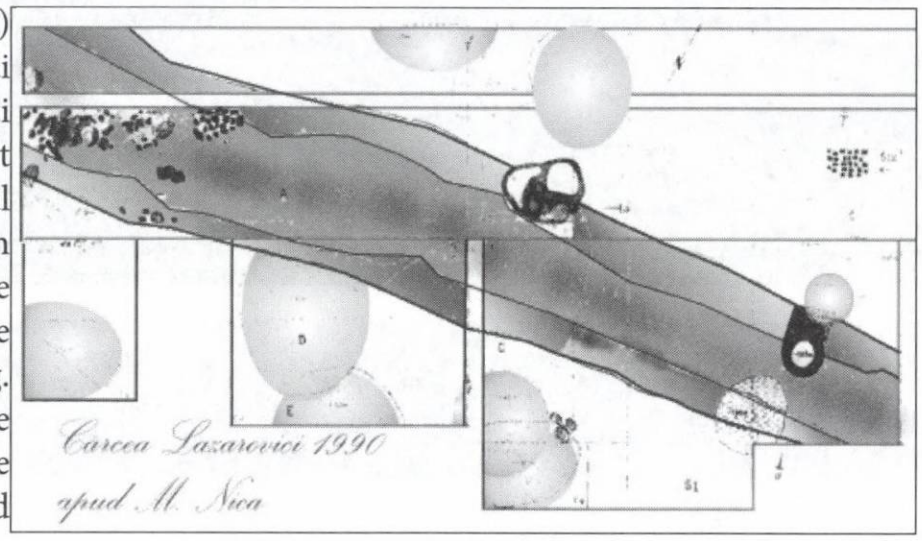

Fig. 12. Cârcea-*Viaduct*, planul șanțului.

Pentru cuptoare sunt datele târzii de la Cârcea care arată începutul sintezei Dudești-Vinča sinteză care se petrece în Starčevo-Criș IV în Oltenia, cultura Dudești se naște tot acum (fig. 2).

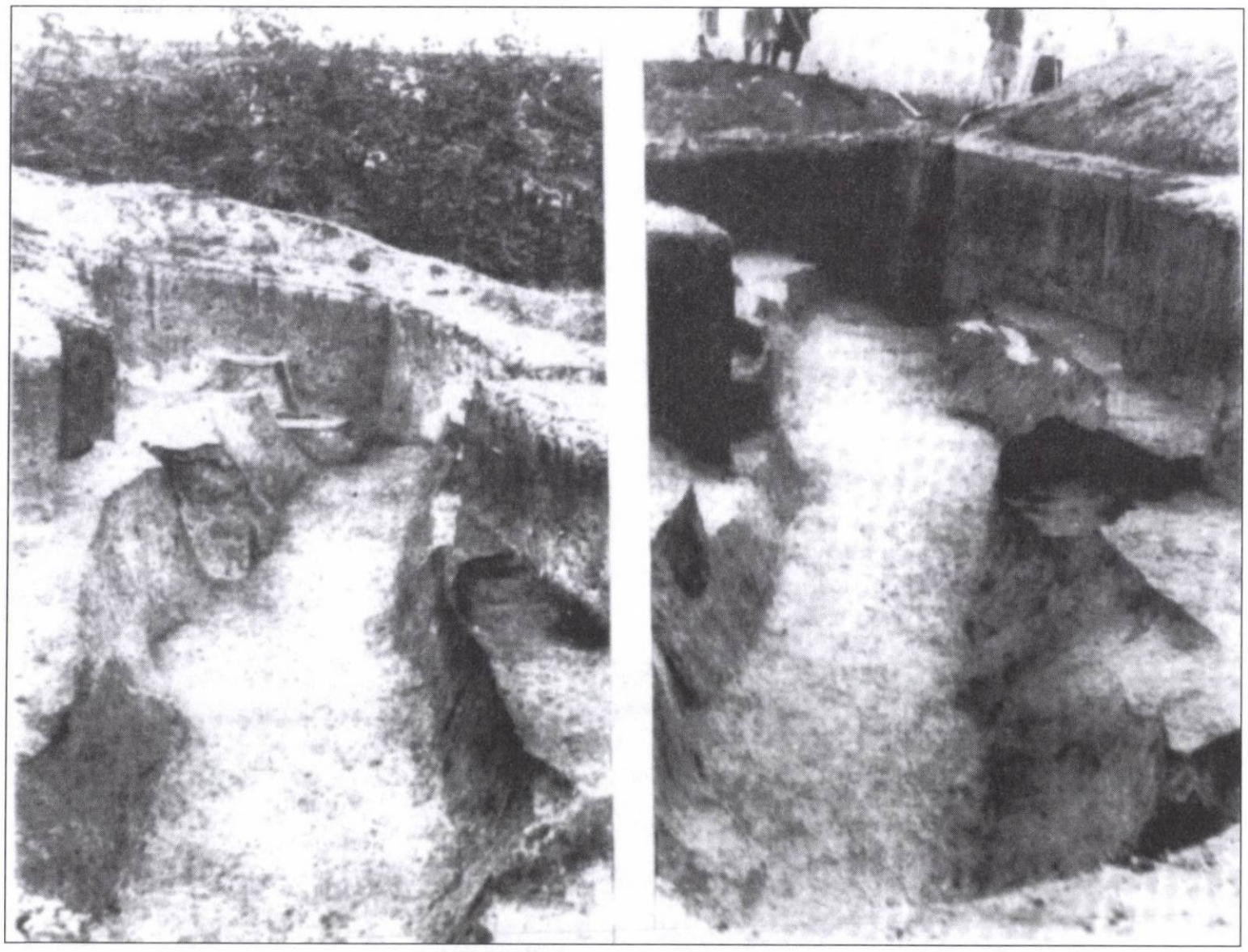

Fig. 13. Cârcea-*Viaduct*: planul șanțului cu cuptoare.

[39] Nica 1977; 1993/1998; Lazarovici 1990b; Lazarovici/Lazarovici 2006, 113-114; Meșter 1995, 334.
[40] Nica 1978; Petrasch 1986.

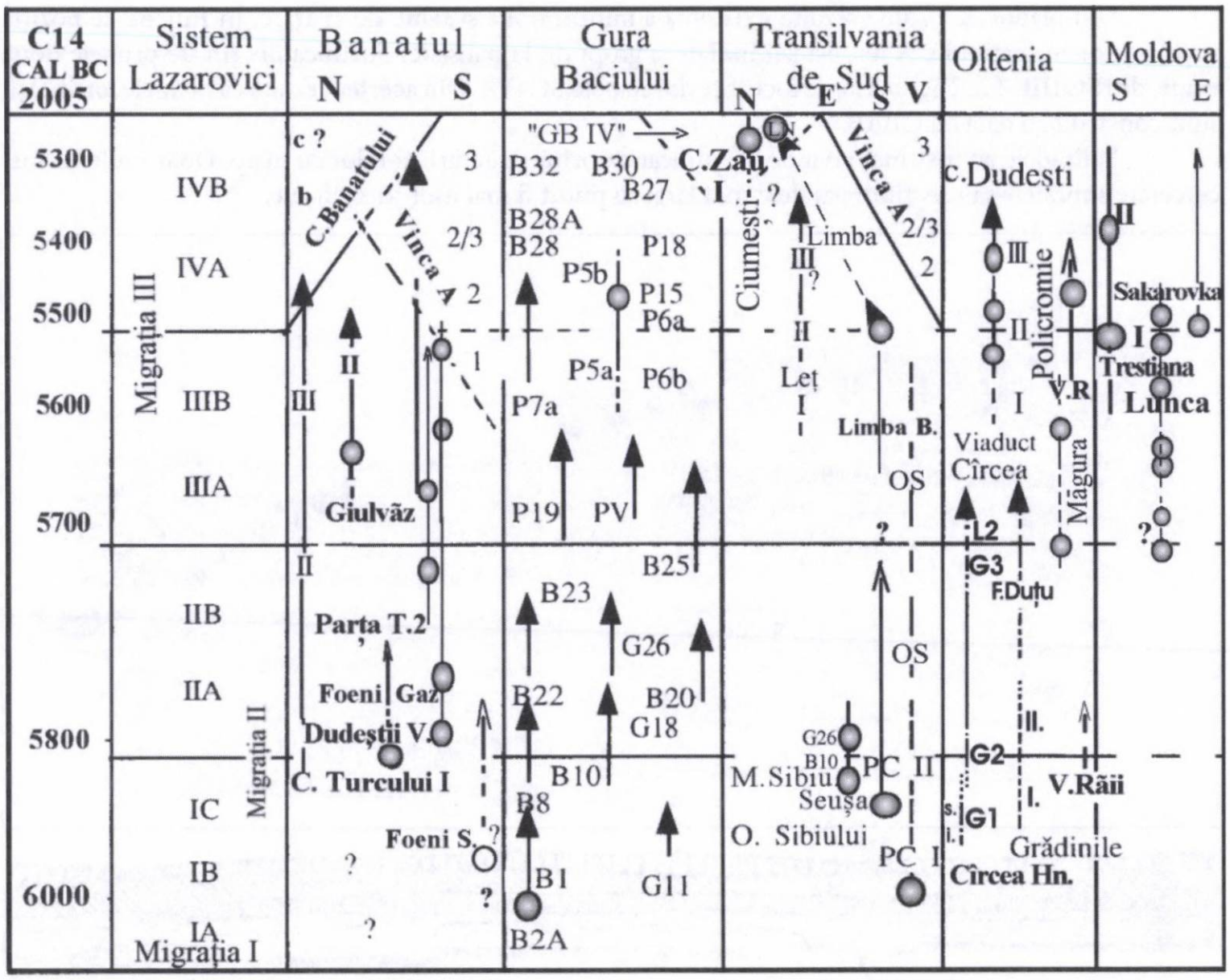

Fig. 14. Cronologia relativă și absolută pentru România.

Pentru așezările fortificate din Banat, sus menționate, există date C14 și materiale timpurii începând din SC IIA și până în IVA (fig. 14). La Dudești (-a nu se face confuzie cu Dudeștii Vechi, localitate din Banat-), sit eponim care a dat numele culturii Dudești din Câmpia Română, este o fortificație, printre cele mai timpurii din România.

La Ostrovu Golu au fost cercetate și dezvelite mai multe șanțuri și palisade[41] prin săpăturile conduse de P. Roman[42]. Studiul planurilor publicate, a carnetelor de șantier ne-a permis sublinierea unor detalii (fig. 15).

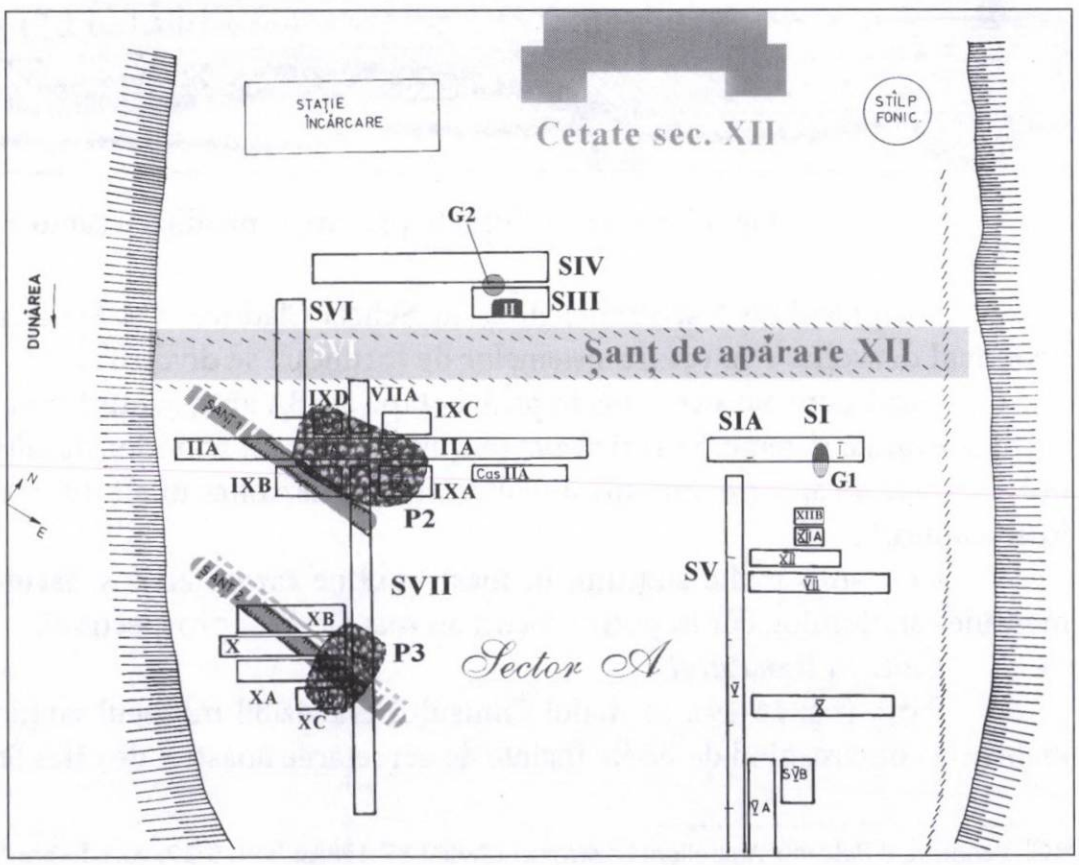

Fig. 15. Ostrovu Golu; a. planuri.

[41] Lazarovici/Lazarovici 2006, fig. II. 66a; Lazarovici 1990, S. 94, Abb.1; 1997, S. 95, Abb. 2.1, 4; 2007, 113-114.
[42] Roman/Boroneanț 1974.

Din planuri și profile rezultă existența a minim două sisteme de apărare. În funcție de poziția suprafețelor în secțiunile X au fost semnalate și gropi de la palisade. Fortificațiile țin de primele două etape, din SC IIIB, fiind acoperite de locuințe din etapele SC IVA. Din acestea rezultă că primele fortificații sunt construite o dată cu CBA[43].

Palisadele au fost mai greu de identificat datorită structurii solului cu nisip. Doar unde au fost cercetate suprafețe sau secțiuni paralele mai largi au putut fi mai ușor identificate.

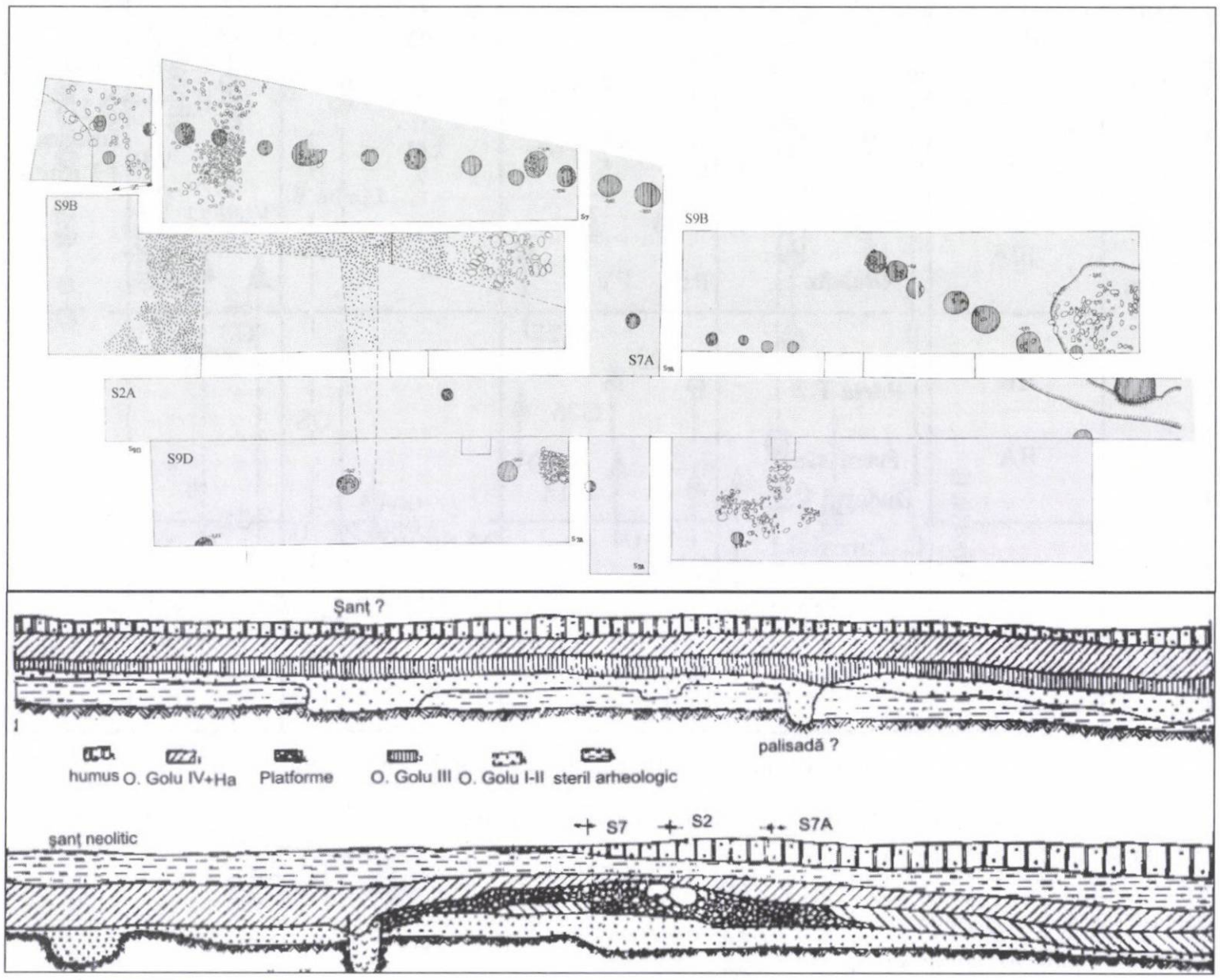

Fig. 15. Ostrovu Golu; b. planuri; c. profile cu șanțuri și palisade.

Fortificații au fost semnalate și la Schela Cladovei[44] și foarte probabil mai sunt și altele. În neoliticul dezvoltat arhitectura sistemelor de fortificare se diversifică.

După cum am văzut sus în prima etapă a CBA apar șanțuri și palisade. Din neoliticul dezvoltat avem adevărate sisteme. Se ridică alte șanțuri, unele sunt abandonate, altele sunt reparate sau se adaugă noi elemente de apărare. Intr-un studiu recent am dezvoltat unele din aceste sisteme complementare ale fortificațiilor[45].

Deși sunt multe stațiuni, în foarte puține cazuri au fost făcute cercetări ample, mai ales la marginea stațiunilor, dar în puține locuri au fost făcute și prospecțiuni.

Cultura Banatului

Parța (fig. 16-19). În malul Timișului era vizibil mijlocul șanțurilor în „V" și unul dublu, mai închise la culoare, fiind desenate înainte de cercetările noastre, de către Fr. Resch[46].

---

[43] Chalcolithicul Balcano-Anatolian: Lazarovici 1980;1987-1988a; 1991, 5-17; voci despre CBA; Lazarovici 1980; 1987-1988; voci 1991, 5-17; Lazarovici/Lazarovici 2006, 1, 4, 5, 20.

[44] Boroneanț 1990.

[45] Lazarovici 2012, volum omagial D. Ignat.

[46] Lazarovici 1991, 111; 2007, 370-371; Lazarovici *et al* 2001.

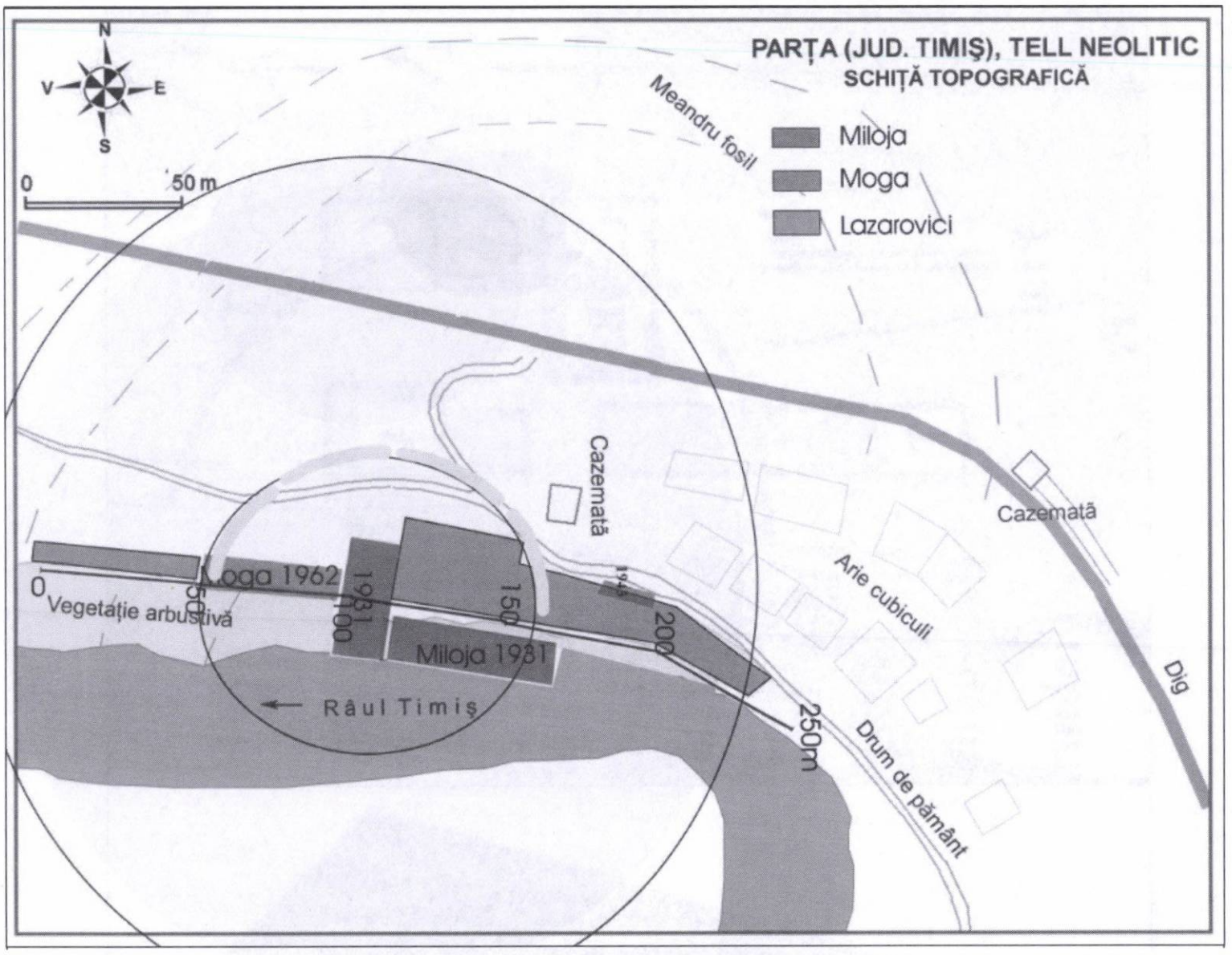

Fig. 16 Parța, prima fortificație

Cel mai vechi sistem de apărare, cercetat de noi în 2009[47], înconjura zona centrală, fiind format dintr-un șanț de mari dimensiuni, adânc. Sistemul de apărare este ridicat în nivelele *Parța 7b* (fig. 18).

În pantele șanțului, pe ambele laturi au fost preparate mai multe gropi adânci de peste 50 cm, provenind de la un podeț care permitea accesul pe direcția intrării în Sanctuarul 1. Din păcate a rămas o zonă neinvestigată între cercetările anterioare din zona centrală și sanctuare și săpăturile de salvare de pe malul Timișului, zonă în care ar putea fi locul unei palisade.

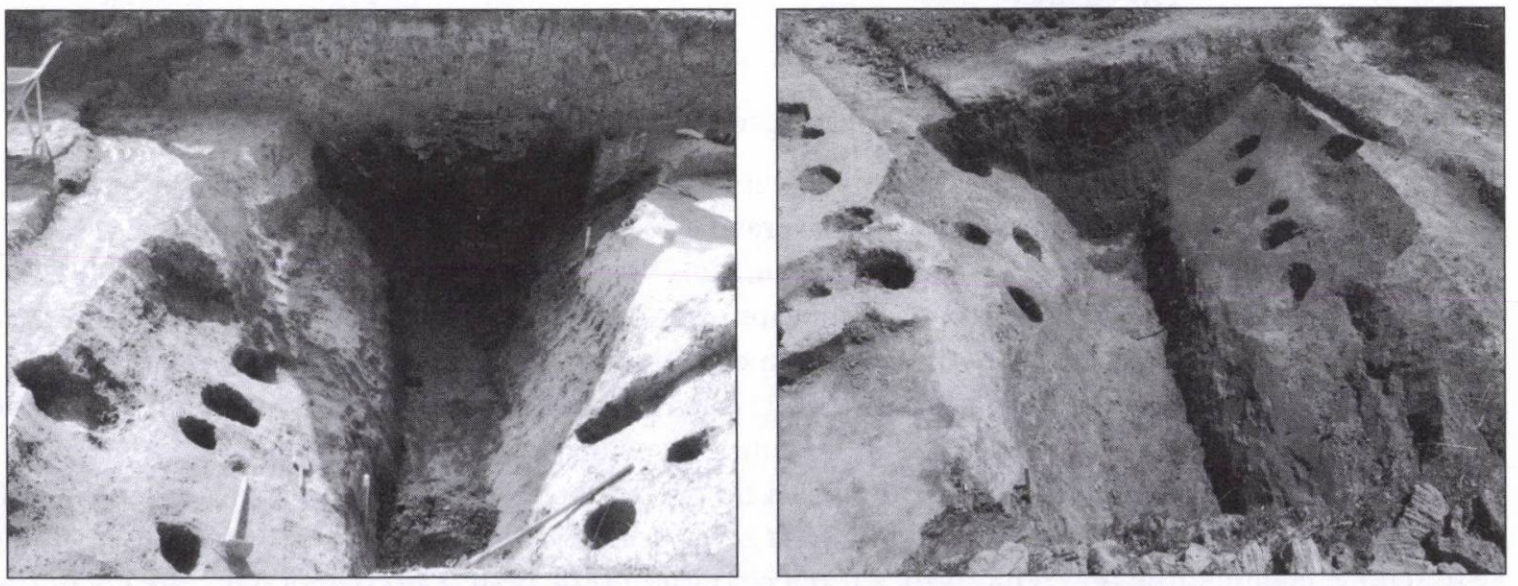

Fig. 17. Parța, prima fortificație; șanțul văzut spre vest și est.

[47] Lazarovici *et al.* 2006b.

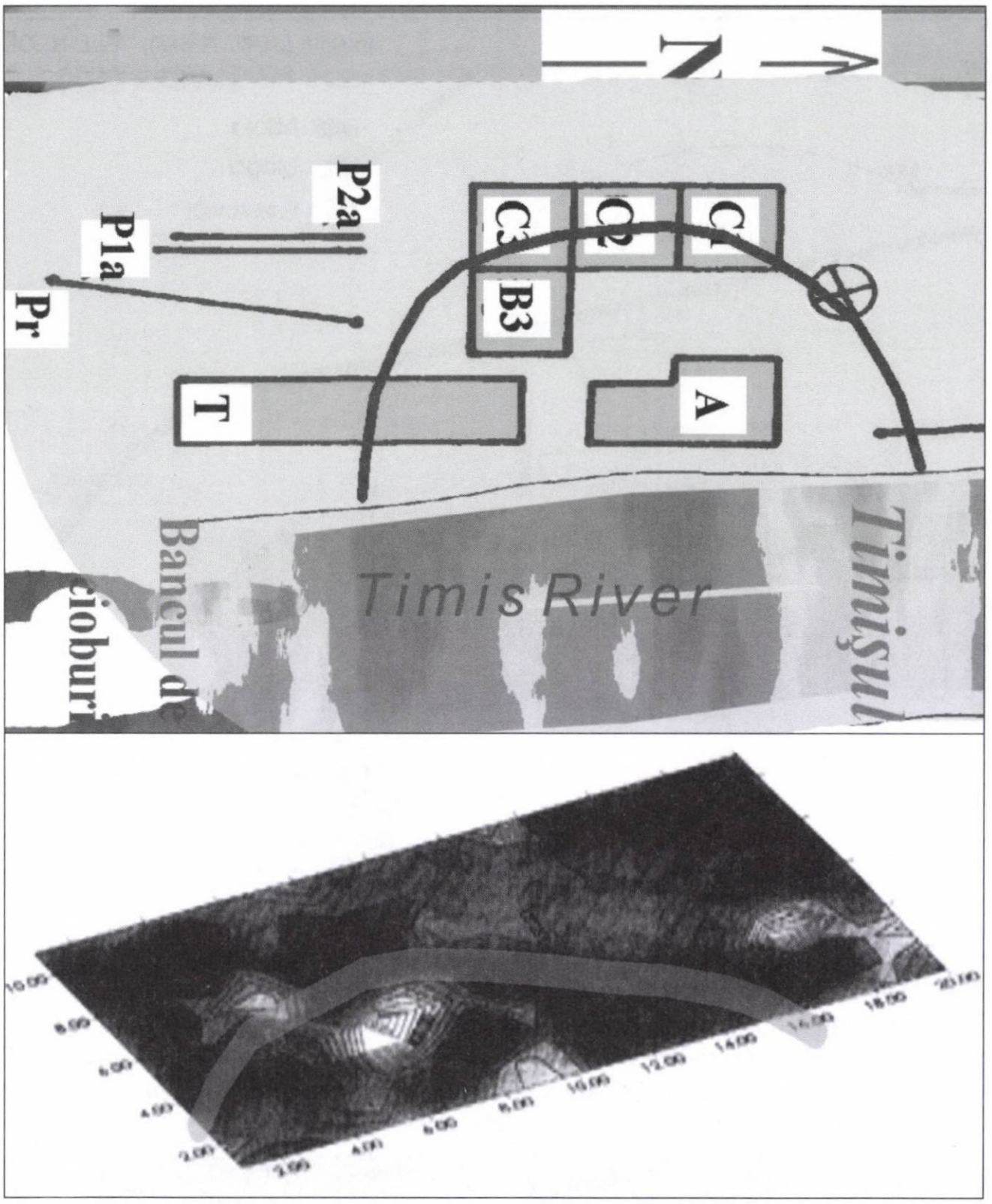

Fig. 18. Parța; a) traseul șanțului; b) suprafața prospectată de V. V. Morariu; (loturile C1, C2, C3).

Șanțul se conturează și în prospecțiunile lui Vasile V. Morariu în fig. 18b (marcaj albastru)[48]

Săpăturile noastre în malul Timișului au arătat existența unui alt sistem de apărare, mai complex, cu cel puțin două etape de refaceri și goliri ale șanțurilor.

În nivelurile *Parța 6* sistemul de fortificare interior este abandonat (fig. 16-18). Nu știm dacă sistemul mare exista la acea vreme, dar noul sistem este în funcție pe durata etapelor *Parța 6-5*.

Abia în ultima etapă de locuire în telul 1, după „șocul Vinča C"[49] sistemul de fortificare este abandonat[50], peste șanțuri se fac unele colibe cu puține structuri de chirpici.

De altfel pe marginea unor vechi cursuri de râu așezarea se extinde în vremea fazei Vinča C (apar idolii perforați, caracteristici perioadei), dar ceramica are trăsăturile culturii Banatului, în vreme ce în telul 2, comunitățile nou venite Vinča C (cu o stratigrafie de peste 1 m) și apoi o locuire Foeni (tot de cca. 1 m) au caracteristicile specifice celor două grupe.

[48] Morariu *et al.* 1996; 2001.

[49] Prin „șoc" definim trei migrații la nivel Vinča B2/C-Turdaș, Vinča C1 și grup Foeni: Lazarovici 1987; 1994.

[50] Lazarovici *et al.* 2001, 100, 276, 294, ș.a.; Lazarovici/Lazarovici 2006, 352.

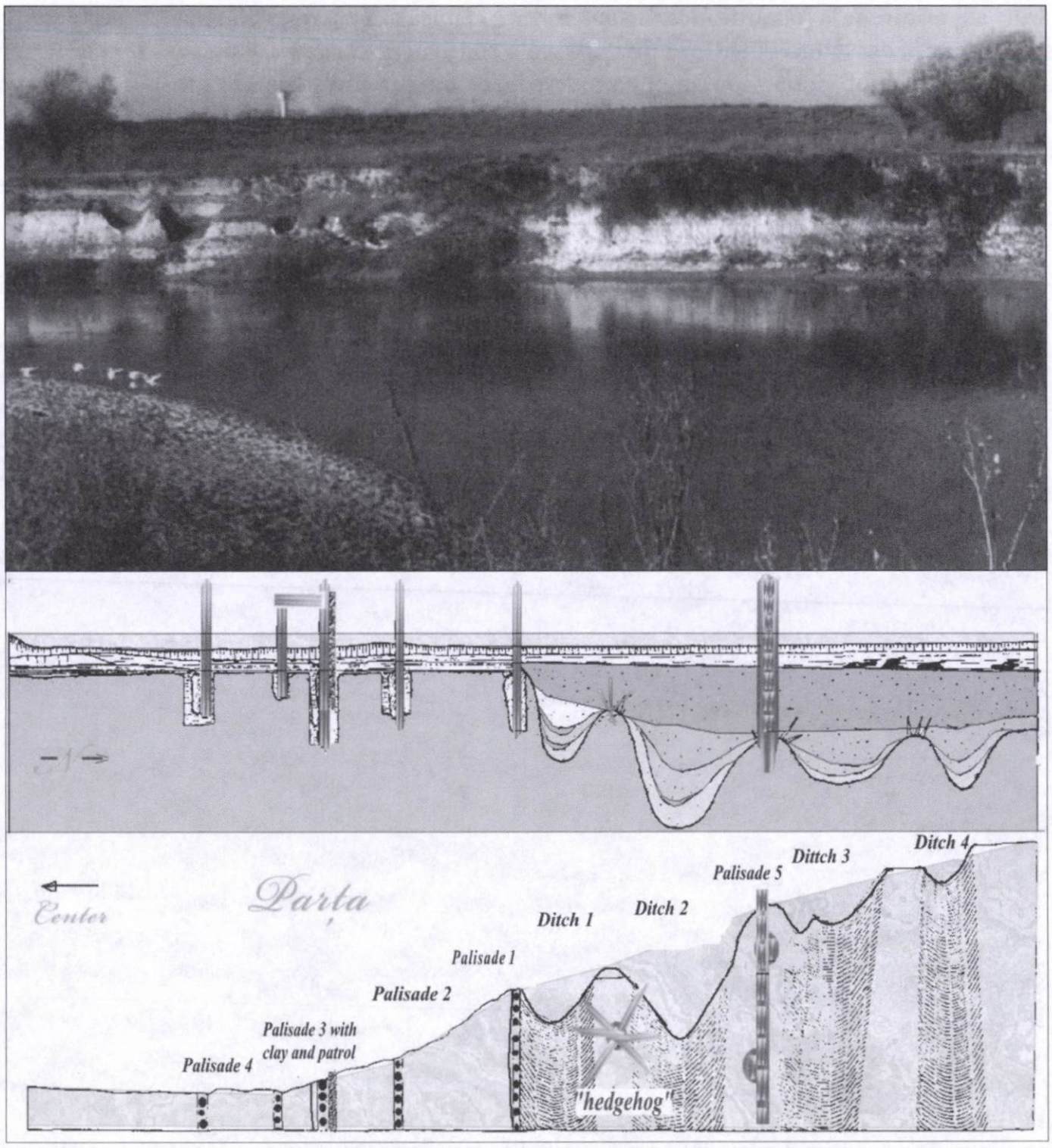

Fig. 19. Parța, sistemul de apărare; a. foto (la un an după săpături); b. profile, planuri.

Nevoia unor sisteme de apărare și activități războinice.

Întreg sistemul de fortificare are peste 30m, ceea ce oferă posibilitatea protejării așezării de incendiere prin trimiterea focului prin torțe, de către dușmani, peste sistemul de apărare. Când vorbim de dușmani ne referim la o stare de război între comunitățile neolitice din zonă sau din altă parte, ne gândim la cele marcate de noi sub termenul de „șocul" Vinča C, deoarece am constat prezența a numeroase bile de praștie de mari dimensiuni folositoare doar la apărare nu și la vânătoare. În unele fortificații apar morți cu lovituri în craniu[51].

La Parța au fost găsite bile mari de praștie nearse sau în curs de ardere în cuptoare, bile de praștie în poduri de case sau la intrarea în case, bile puse în sanctuar la „sfințit", între pereții dărâmăturilor, folosite la spargerea unor altare și obiecte de cult, toate sunt în opinia noastră legate de o activitate „războinică". O situație similară am semnalat la Bucovăț (bile de praștie între dărâmături[52]), doar că acolo bilele de praștie erau de dimensiuni mai mici (deci nu se războiau cu cei de la Parța).

Aceste construcții justifică necesitatea unui asemenea sistem de apărare. O activitate războinică a distrus locuințele din primul nivel de fortificare din zona centrală, deoarece în șanțul de apărare au

[51] Tischler-Nicola 2005, S. 228, Abb. 9.5-12.

[52] Bilele de la Bucovăț: Lazarovici/Lazarovici 2006, 377.

fost aruncate resturi de la locuințe incendiate (chirpici, cenușă), dar și resturi menajere. Peste șanț nu se ridică construcții, dar în marginea lui a fost ridicată o construcție care avea și un caracter cultic, numită de noi „Casa Cerbului" după capul unui cerb descoperit într-un nivel târziu[53]. Intr-o fază mai veche a acestei construcții, într-o încăpere lângă fostul șanț și podeț, a fost descoperit un altar cu un cap de taur din lut nears[54].

Nevoia unor sisteme de apărare nu este doar la Parța, o observăm și în alte stațiuni din această vreme la Uivar, Bucovăț și ceva mai târzii la Chișoda (vezi mai jos).

Detalii despre sistemul de la Parța.

Săpăturile efectuate în malul Timișului indicau direcția șanțurilor de apărare. Există o serie de detalii mai deosebite la Parța în nivelele *Parța 6-5* față de alte zone.

Fig. 20. Parța traseele șanțurilor presupuse pe baza săpăturilor din mal (sus fig. 9).

Prospectările magneto-metrice făcute de către Dorel Micle și Liviu Măruia la Parța au confirmat existența sistemului de fortificare și în zona de vest a stațiunii.

Sistemul de fortificare a fost amplasat în marginea unor vechi cursuri de râu. Din imaginile satelitare (fig. 20) se poate observa existența unor canale care făceau legătura între cursurile de râu și sistemele de apărare. Aceste legături sunt realizate în partea laterală pentru ca apele mari să nu intre forțat în șanțuri.

Umplerea șanțurilor de apărare cu apă era frecventă și permanentă deoarece în peste 40% din adâncime s-a observat o umplere cu lut și scoici de râu (cu ambele cochilii), ceea ce arată că scoicile trăiau în acele șanțuri de apărare. Uneori șanțurile erau secate formându-se un strat negru cu resturi de vegetație. Reparațiile și refacerile șanțurilor nu respectă întotdeauna traseul vechi, ceea ce ne-a permis studiul umplerilor.

---

[53] Casa Cerbului: săpături Merlini M. ș.a. 2005-2006: Lazarovici/Merlini *et al.* 2006; 2006a; Lazarovici/Lazarovici 2006, 362 fig. IIIb, 196c.

[54] Lazarovici/Merlini *et al.* 2005; 2006.

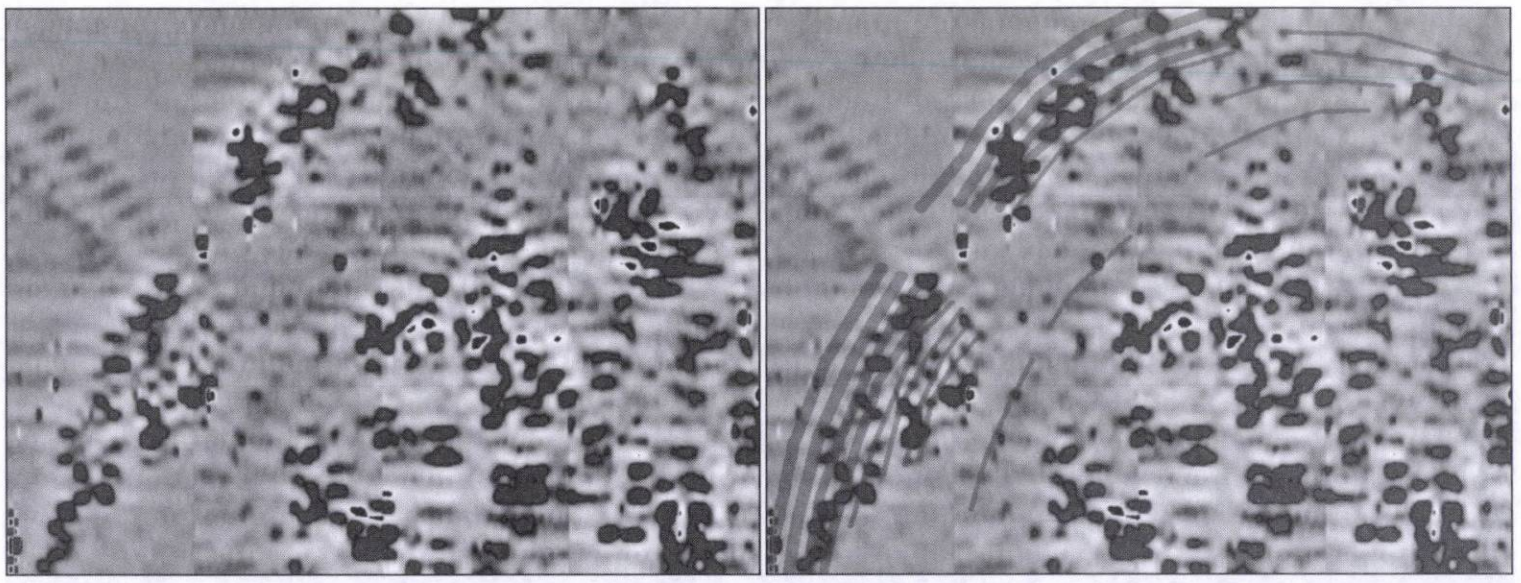

a b

Fig. 21.Prospecătile Micle-Măruia în zona de vest și reconstituirile traseelor sistemului de apărare.

Pe baza rezultatelor săpăturilor din zona de vest (fig. 19) am trasat peste prospectări (fig. 21a) posibile trasee (fig. 21b), ceea ce se apropie de aprecieri mai vechi (fig. 20).

Sistemul de apărare a fost cercetat pe o mare lungime în zona de nord (30 m) și o singură palisadă în zona de sud, formată din stâlpi de mari dimensiuni (fig. 22). În vecinătate, cea mai apropiată construcție în interior se afla la peste 30-35 m. În zona respectivă malul era în pantă, loc potrivit pentru animale.

Două gropi din spatele palisadei puteau ține de un turn de lemn de supraveghere.

Sistemul de apărare, pe o lățime de 30 m (fig. 22), este format din patru șanțuri și patru palisade. Șanțul 1 este asociat cu o palisadă situată chiar pe marginea lui (fig. 19b), ceea ce se întâlnește și la Uivar unde locuirea începe în aceeași vreme, cu o arhitectură a locuințelor similară (vezi mai jos).

Șanțul 2, cel mai adânc, are spre exterior (nord) o palisadă și spre interior (către șanțul 1) o serie de gropi cu stâlpi puși în sistem de arici (*hedgehog*).

Șanțurile exterioare (S3, S4) sunt largi, aveau o umplere gălbuie, pe alocuri neagră cu urme de vegetație. Palisadele interioare, dispuse la distanțe de 6-8 m permit realizarea unor cercuri succesive de apărare. Unele palisade sunt plasate între șanțurile de apărare (fig. 24, 26-27).

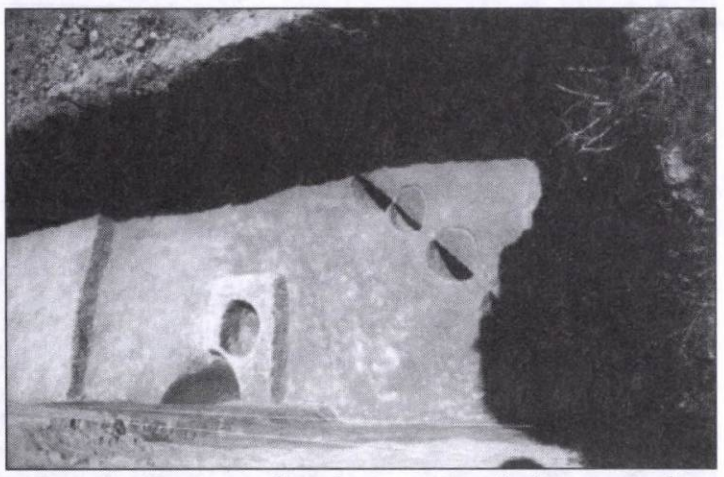

Fig. 22. Parța, palisada interioară din zona de sud.

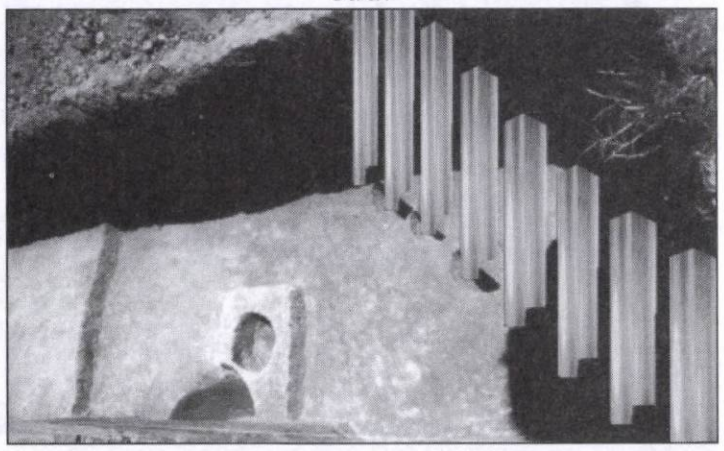

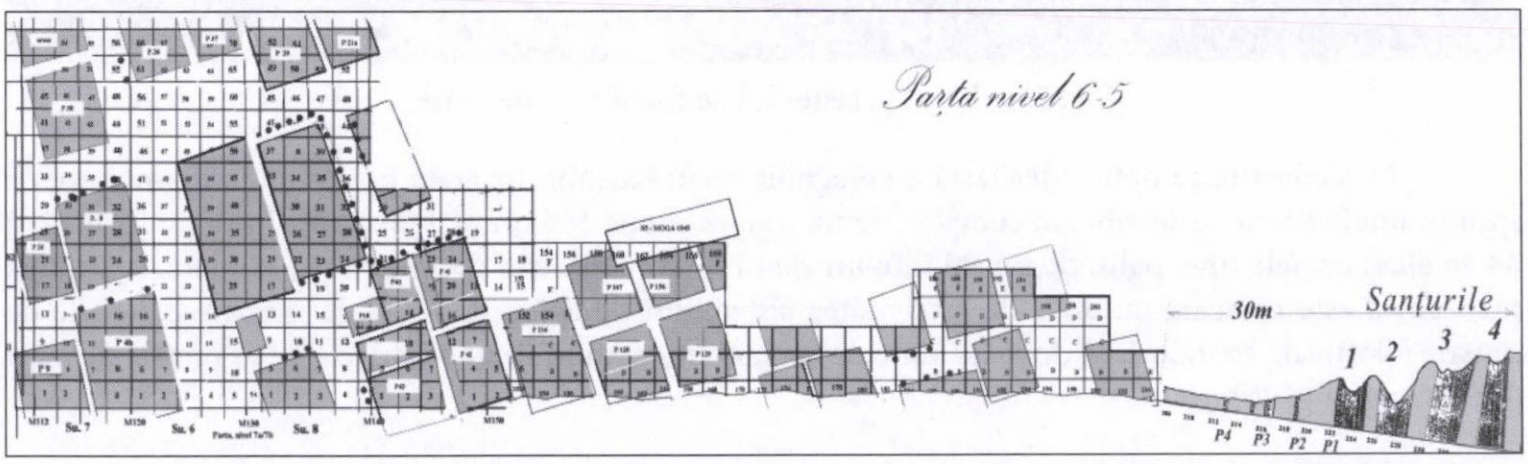

Fig. 23. Parța, jumătatea de nord a stațiunii cu sistemul de fortificare de pe malul Timișului.

Cea mai interesantă palisadă este Palisada 3, care a fost acoperită cu un strat de lut ce pornea din fundație, cu rostul de a o feri de incendiere[55]. Ea avea în spate un „drum de rond" sistem întâlnit mai târziu la Țaga (vezi mai jos fig. 41, 49c, 62-64).

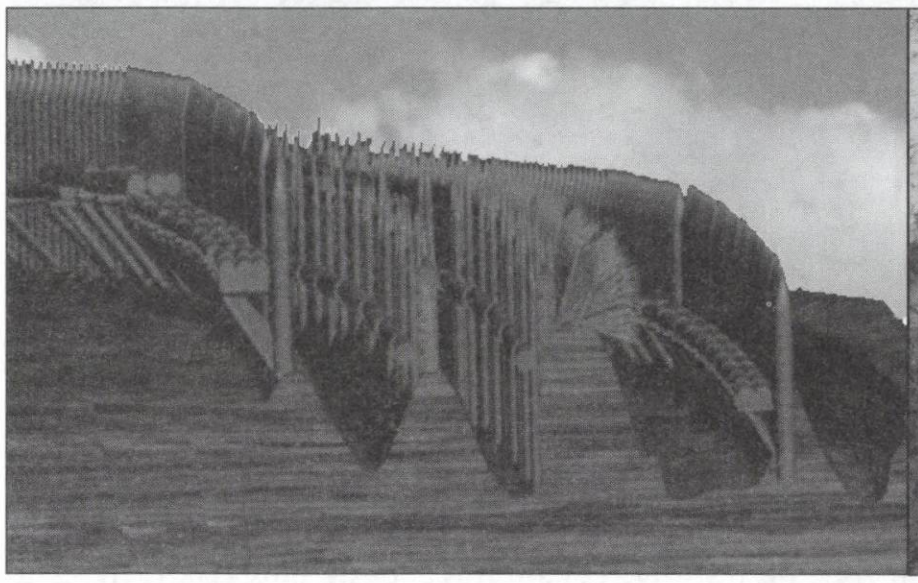

Fig. 24. O posibilă reconstituire (Cosmin Suciu).

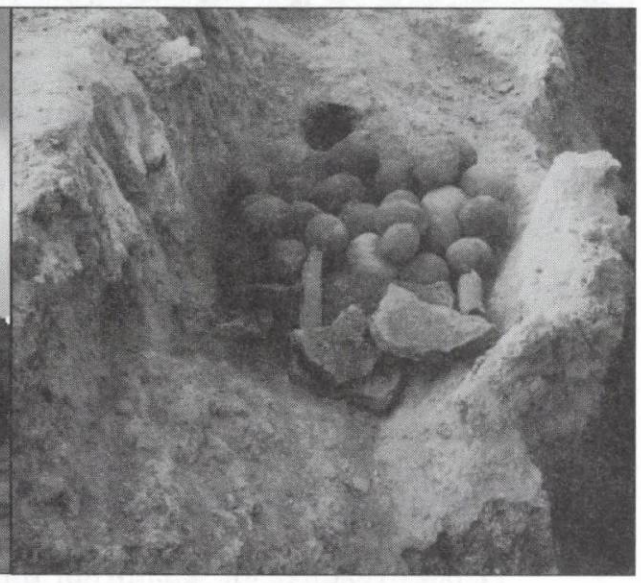

Fig. 25 bile de praștie.

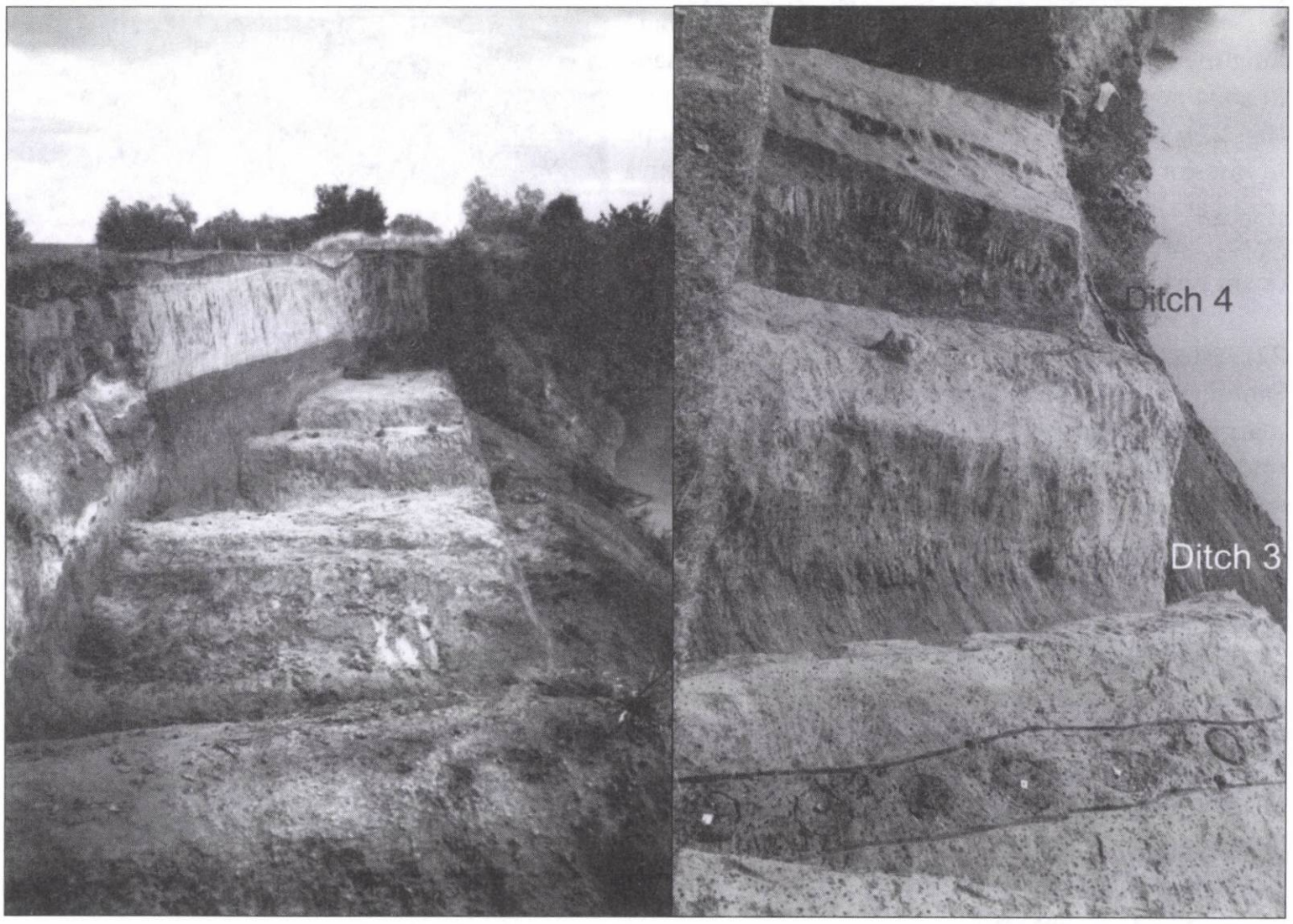

Fig. 26 a-b. Parța sistemul de fortificare de nord.

O reconstituire puțin idealizată a colegului Suciu Cosmin ne arată posibilități de protejare cu spini a unui sistem de fortificare complex, temă asupra căreia trebuie să reflectăm. Între șanțurile 2 și 34 se aflau urmele unei palisade săpată într-un șănțuleț, similar celui din marginea șanțului 1. Situația războinică este marcată nu doar de masivitatea sistemului de apărare, dar și de numeroasele bile de praștie folosite de apărători. In două locuințe de la marginea stațiunii erau peste 15 bile de praștie de mari dimensiuni (fig. 26).

[55] Zeci de asemenea sisteme au fost cercetate în Bulgaria, la Poljanica, Târgovišče ș.a., vezi Todorova 1982, 193, 229 și bibl.; 1986, 168-175.

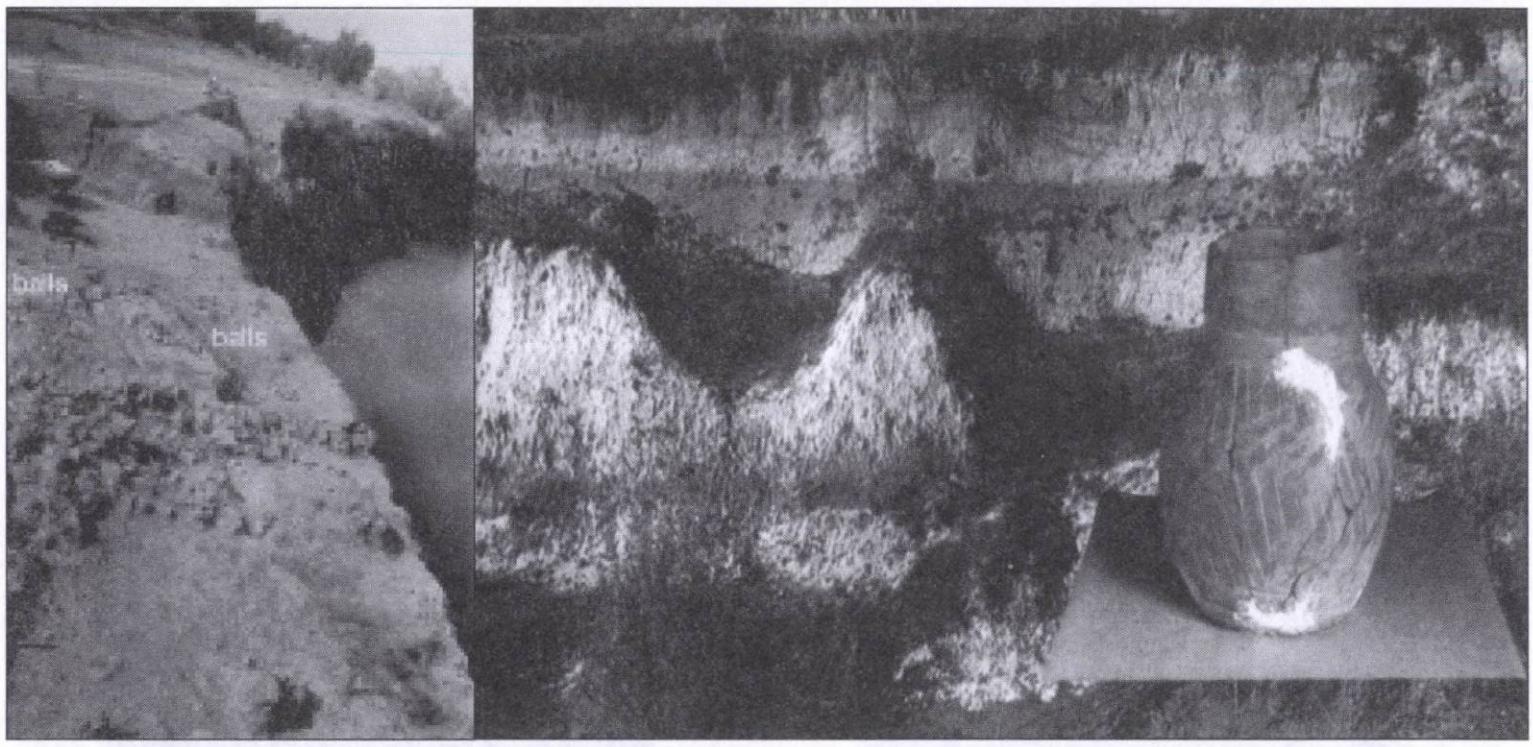

Fig. 26. Parța, zona de nord; c. grupări de bile de praștie; d. detaliu de la șanțurile 3 și 4.

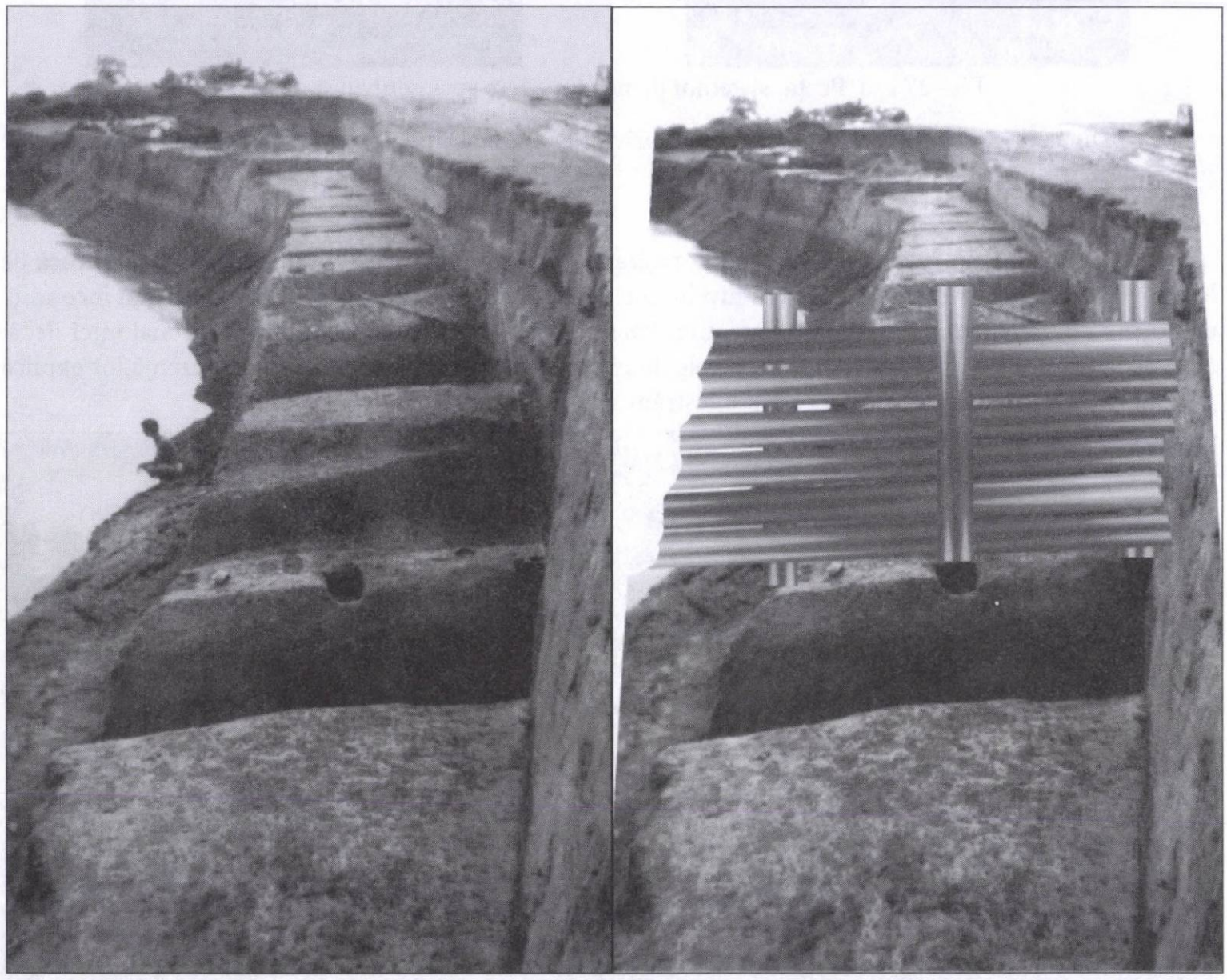

Fig. 27 a-b. Sistemul de fortificare văzut din sud și reconstituirea palisadei.

Palisadele sunt formate prin săparea unor șănțulețe în care erau înfipți stâlpi în poziție verticală. Distanța dintre stâlpii mari este de de la 1,5 la 2,2 m. Acești stâlpi mari formau structura de bază gardului (vezi reconstituirea din fig. 27, 64b-d) din stâlpi de dimensiuni mai mici. De altfel avem din perioade moderne exemple de forturi militare (fig. 65) care rezistau chiar la armele de foc ușoare, dar mai ales fereau de loviturile directe de săgeți și a altor obiecte aruncate (bile de praștie fig. 25-26c, pietre, etc.).

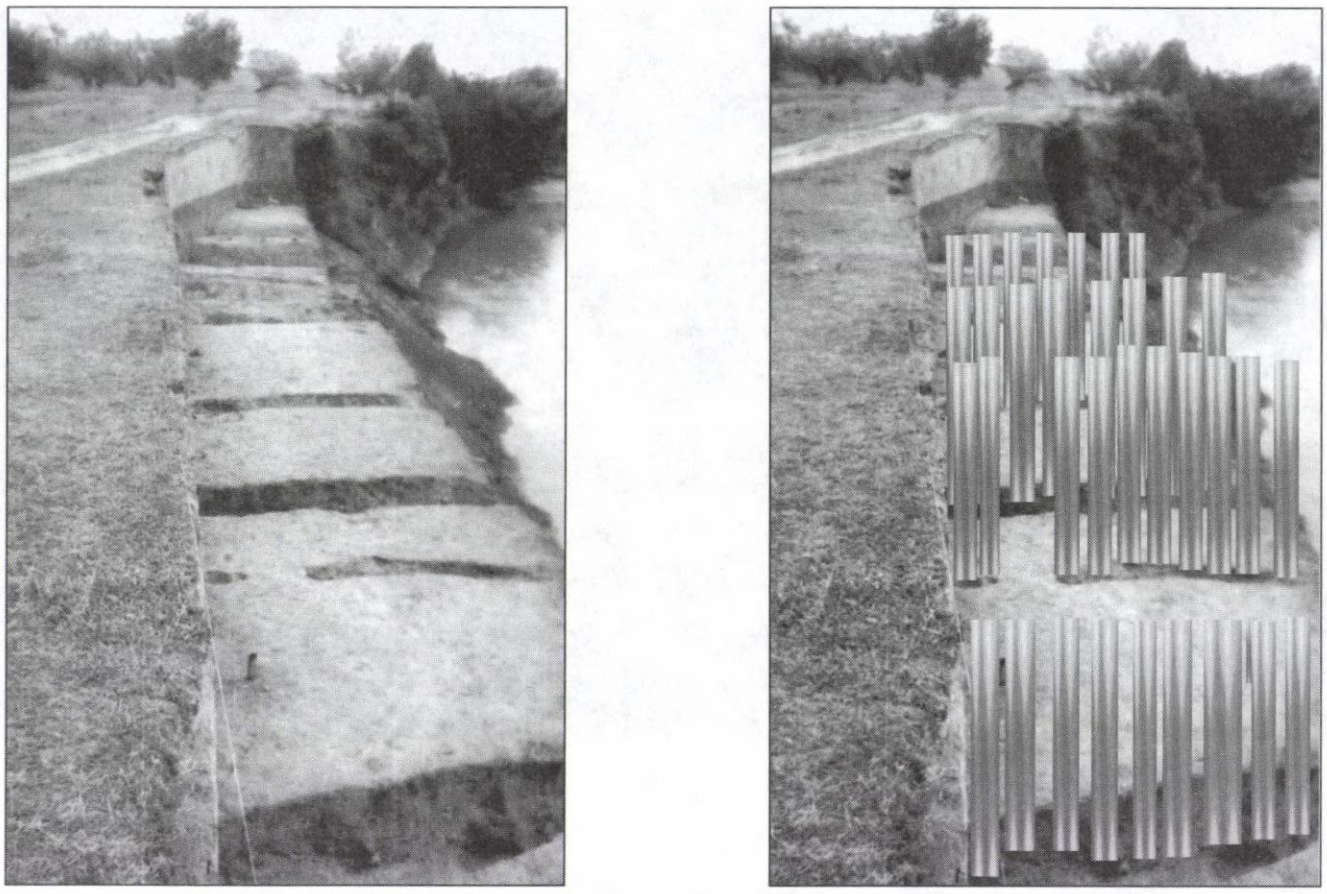

Fig. 27 c-d. Parța, sistemul de nord, vedere spre centrul stațiunii.

Din ceea ce s-a publicat până acum cu privire la alte stațiuni ale culturii Banatului, avem puține informații despre construcții similare.

Bucovăț-Cremeniș

La Bucovăț în nivelul de maximă dezvoltare a fost semnalată o palisadă de lut cu structură de lemn. Palisada a fost ridicată după ce în nivelul Bucovăț I locuirea a fost distrusă în urma unui incendiu; acolo între dărâmături au fost semnalate numeroase bile de praștie, dar de dimensiuni mai mici decât cele de la Parța. Deci o „diversiune" între cele două comunități nu era posibilă, dar prezența lor explică nevoia ridicării unei fortificații în care s-a restrâns suprafața așezării[56].

Fig. 28. Bucovăț, palisadă din nivel II.

[56] În carourile 8-9, cercetate pe o lungime de circa 3,20 m, în faza Bucovăț IIa: Lazarovici/Lazarovici 2006, 386-387, fig. III C7.22.

Uivar.

Locuirea de la Uivar începe în vremea fazei II a culturii Banatului. Prospectările de la Uivar, dar mai ales săpăturile de control sau în suprafață cu dezvelirea unor intrări și reconstituirile făcute au determinat pe mulți cercetători să urmeze exemplul și să cerceteze și să interpreteze datele oferite de săpături și prospectări.

Rezultatele sunt uimitoare și au determinat un real progres în cercetare. Ele au fost publicate cu numeroase detalii ținând cont de obiectele descoperite în vecinătate.

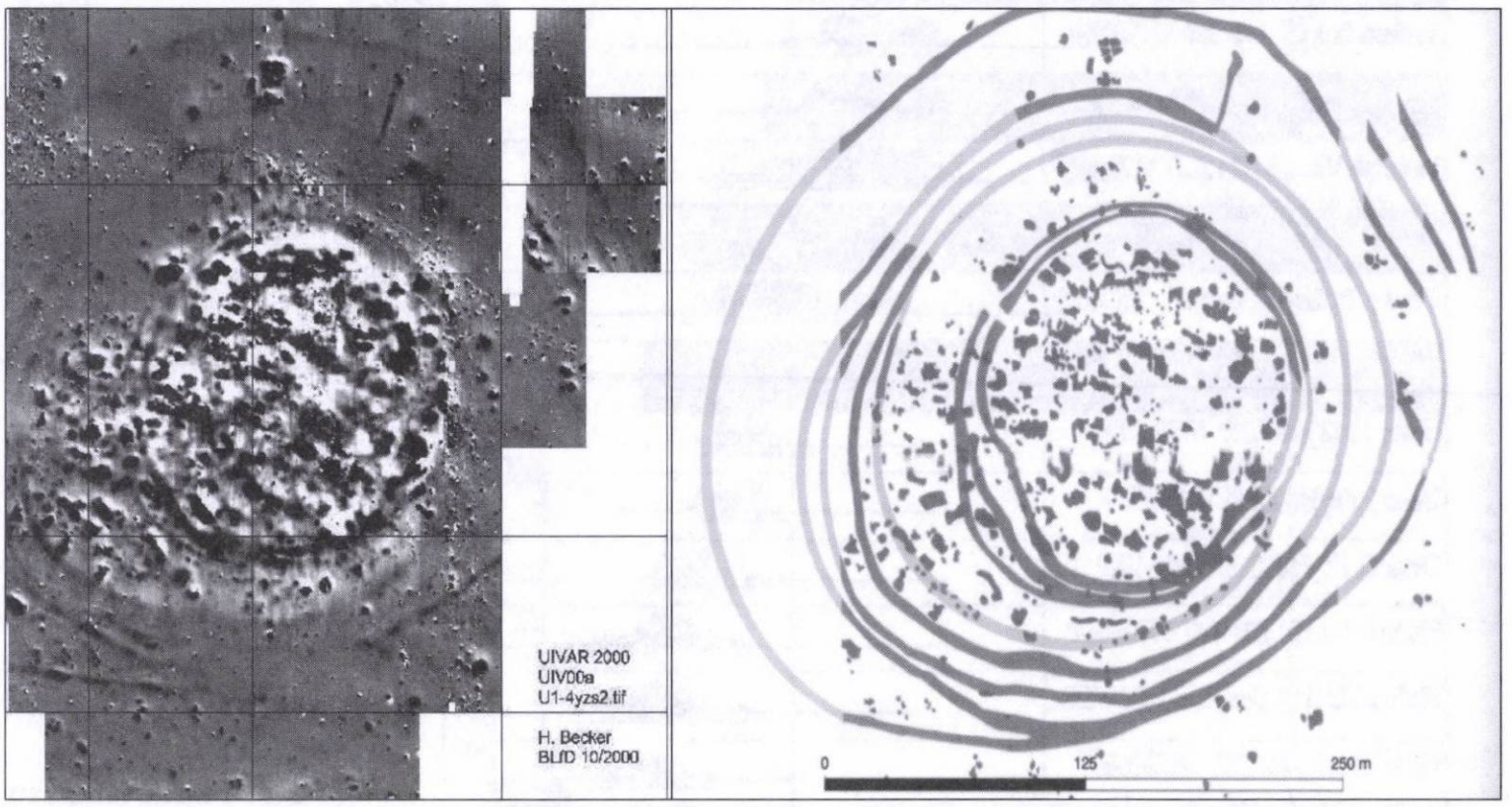

Fig. 29 a-b. Uivar prospecțiunile și reconstituirea sistemelor de fortificare.

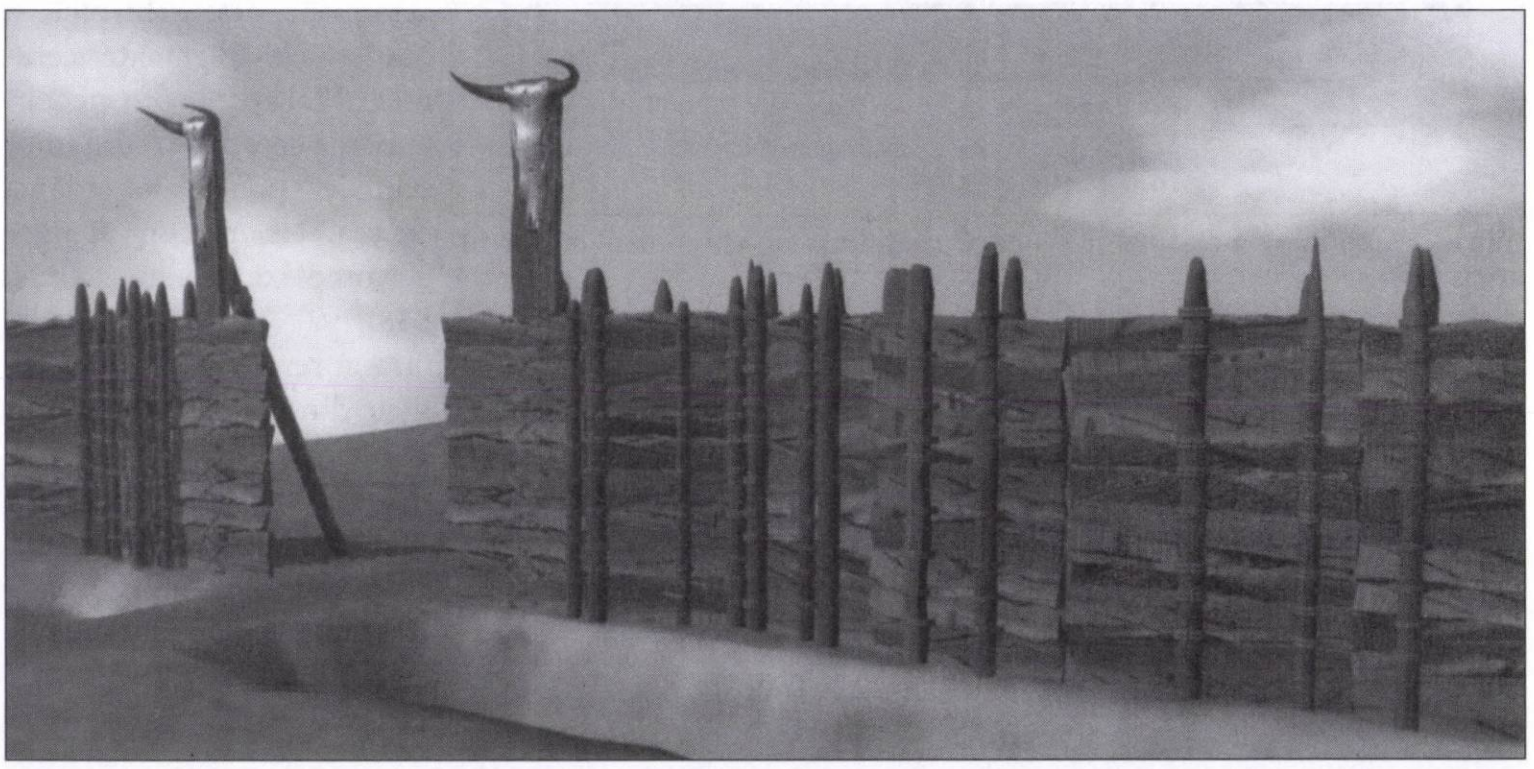

Fig. 29 c. Uivar reconstituirea sistemului, după W. Schier.

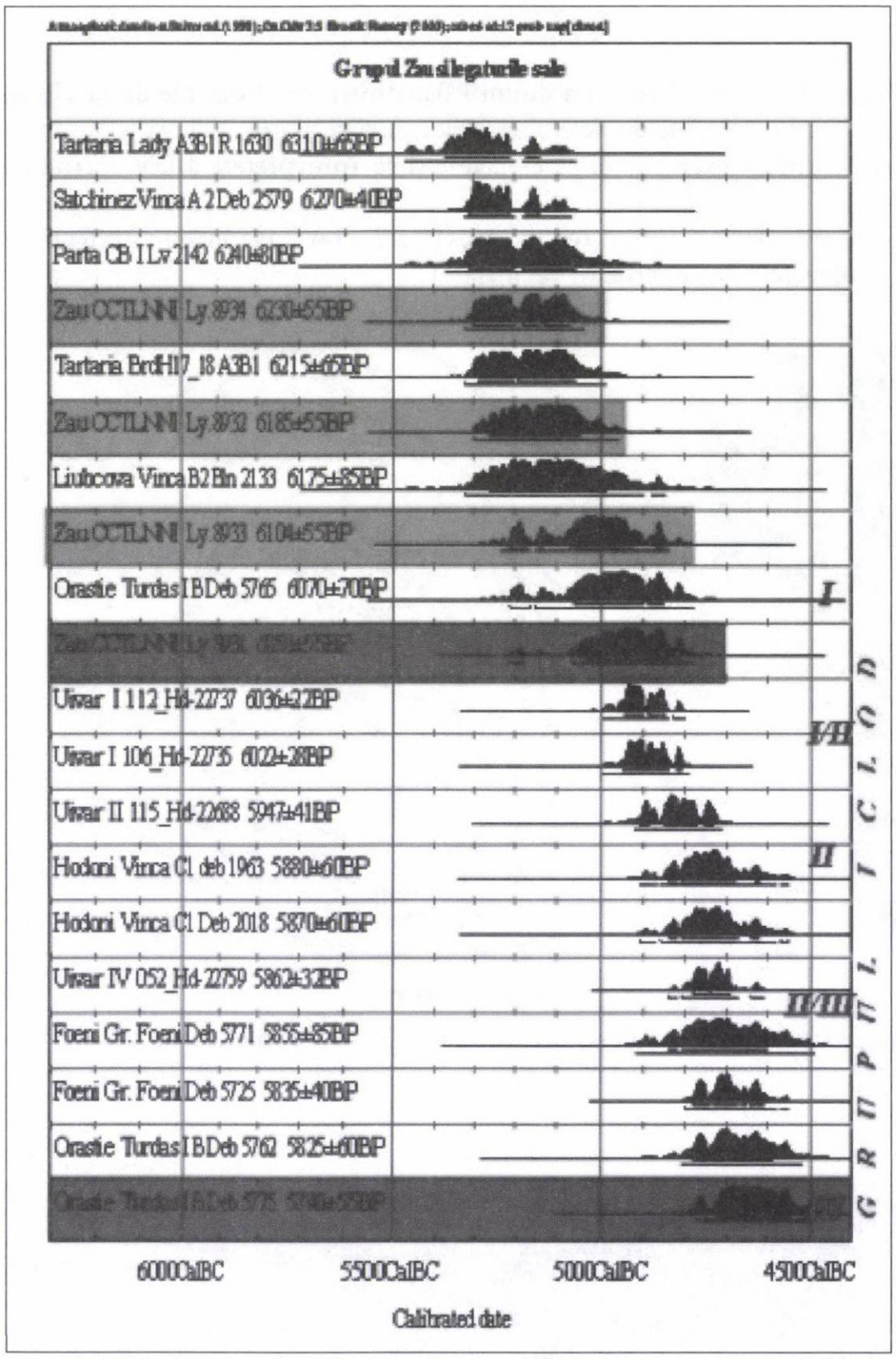

Fig. 30. Cronologia culturilor Vinča, Banatului, Zau și raportul cu fostul grup Iclod

Cultura Zau

Din datele prezentate observăm că fortificațiile din CBA, respectiv Vinča A sunt între 5350-5250 CAL BC. Anterior pentru această cultură s-a folosit termenul complexul Lumea Nouă, Cluj-Cheile Turzii, Cluj – Cheile Turzii-Lumea Nouă-Iclod (CCTLNI) și altele[57]. Fortificațiile de la Iclod sunt între 5000-4700 CAL BC. Descoperirile de la Uivar încep după 5050 CAL BC, contemporane cu începuturile șocului Vinča C, respectiv Turdaș I, Uivar I ș.a. (fig. 30).

Iclod

Prospectările vechi, făcute de V. V. Morariu și colegi ai săi[58] mai puțin performante, au determinat cercetarea unor suprafețe mari care au confirmat sistemele de fortificare.

Din loturile analizate se poate observa un traseu al șanțului de apărare (fig. 31) cu maxime marcând: bordeie (fig. 31), aglomerări de ceramică, oase, chirpici și numeroase fragmente ceramice. Mai apar în prospectări maxime care corespund unor bordeie prefeudale adânci de cca. 1m, precum și unele complexe neolitice (B37, B38).

Prospectările din 2007-2010 ale lui C. Mischka de la Kiel[59], au confirmat rezultatele săpăturilor dar au adus date noi, mai complexe, au permis reinterpretarea datelor rezultate din săpături, corectarea unor impresii dar și existența unui complex sistem de fortificare pe care parțial îl intuiam.

Coroborând datele arheologice, stratigrafia, materialele din șanțuri, complexele tăiate de șanțuri sau situațiile arheologice când complexe sau morminte suprapun elemente de fortificație (șanțuri, palisade ș.a.) am stabilit câteva succesiuni ale elementelor de fortificare.

Datele C14 referitoare la cultura Zau și indirect la cele de la Iclod și Țaga plasează fenomenele între 5000 - 4600 CAL BC (fig. 30).

[57] Lazarovici 2000; 2010; 2010b ș.a.; Lazarovici / Lazarovici 2006 capitol IIIa, IVg ș.a.
[58] Morariu *et al.* 2001; Dărăban *et al.* 1988; Lazarovici / Kalmar 1981, 26 și urm. fig. 2-3; 1987 fig. 3 ș.a.
[59] Mischka 2008; 2012.

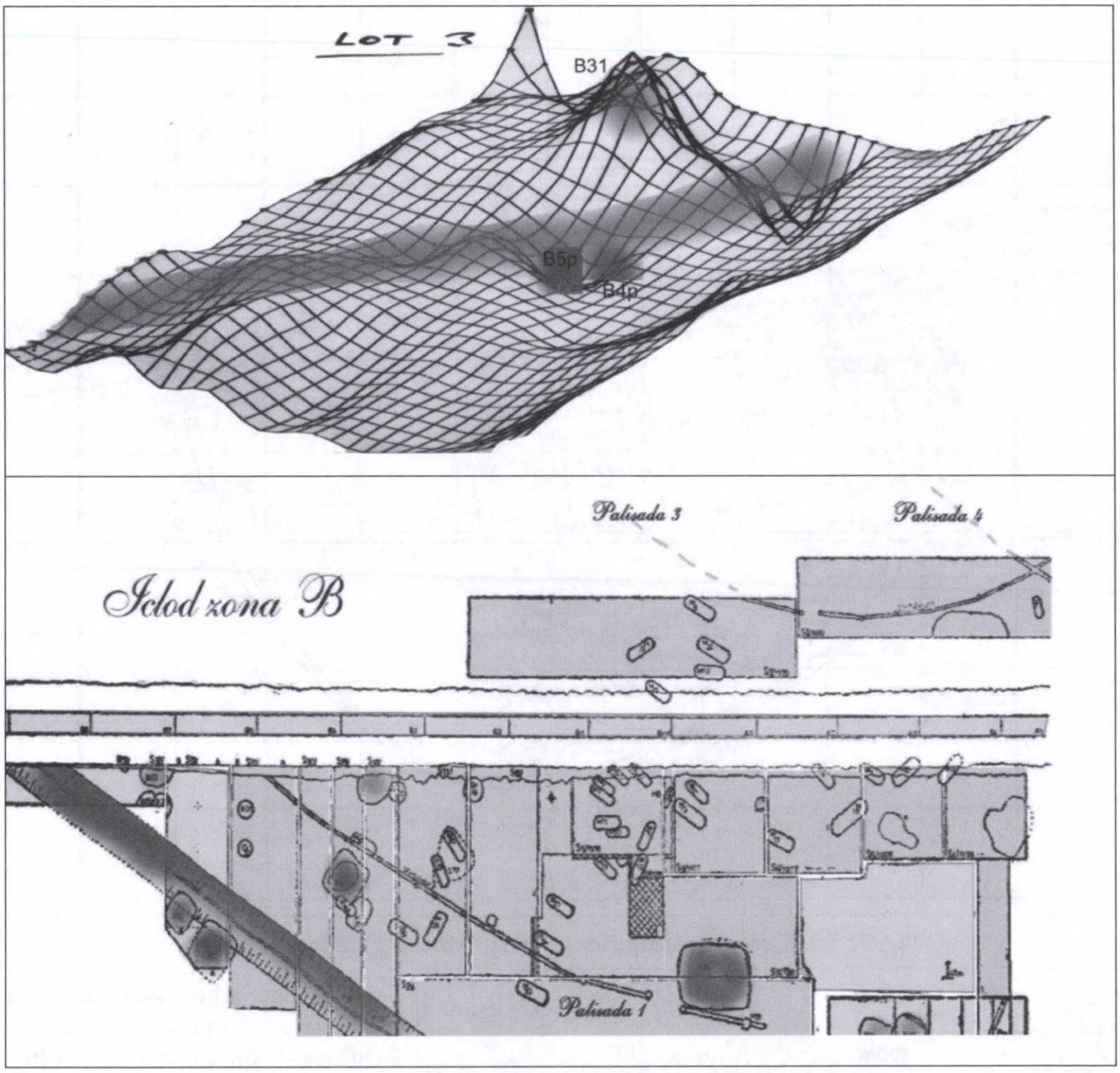

Fig. 31 a-b. Iclod, prospectările lui V. V. Morariu și rezultatele.

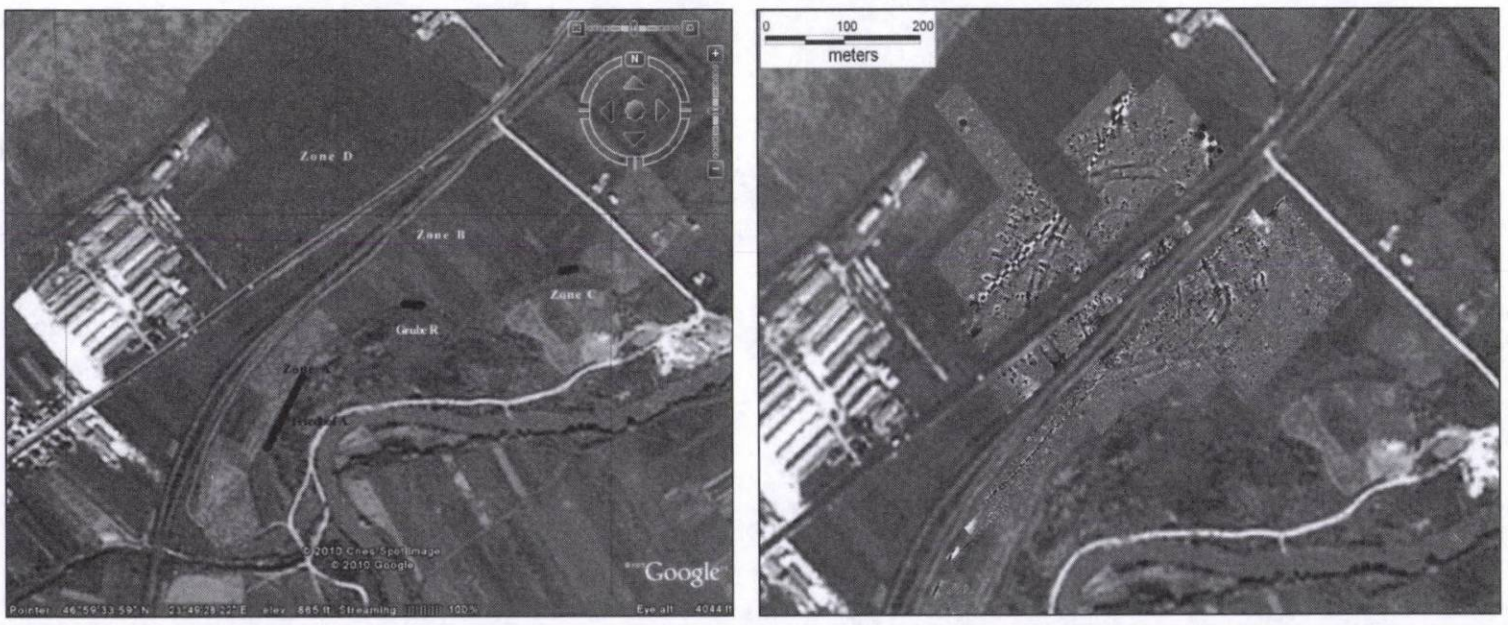

Fig. 31 c. Iclod, zona arheologică

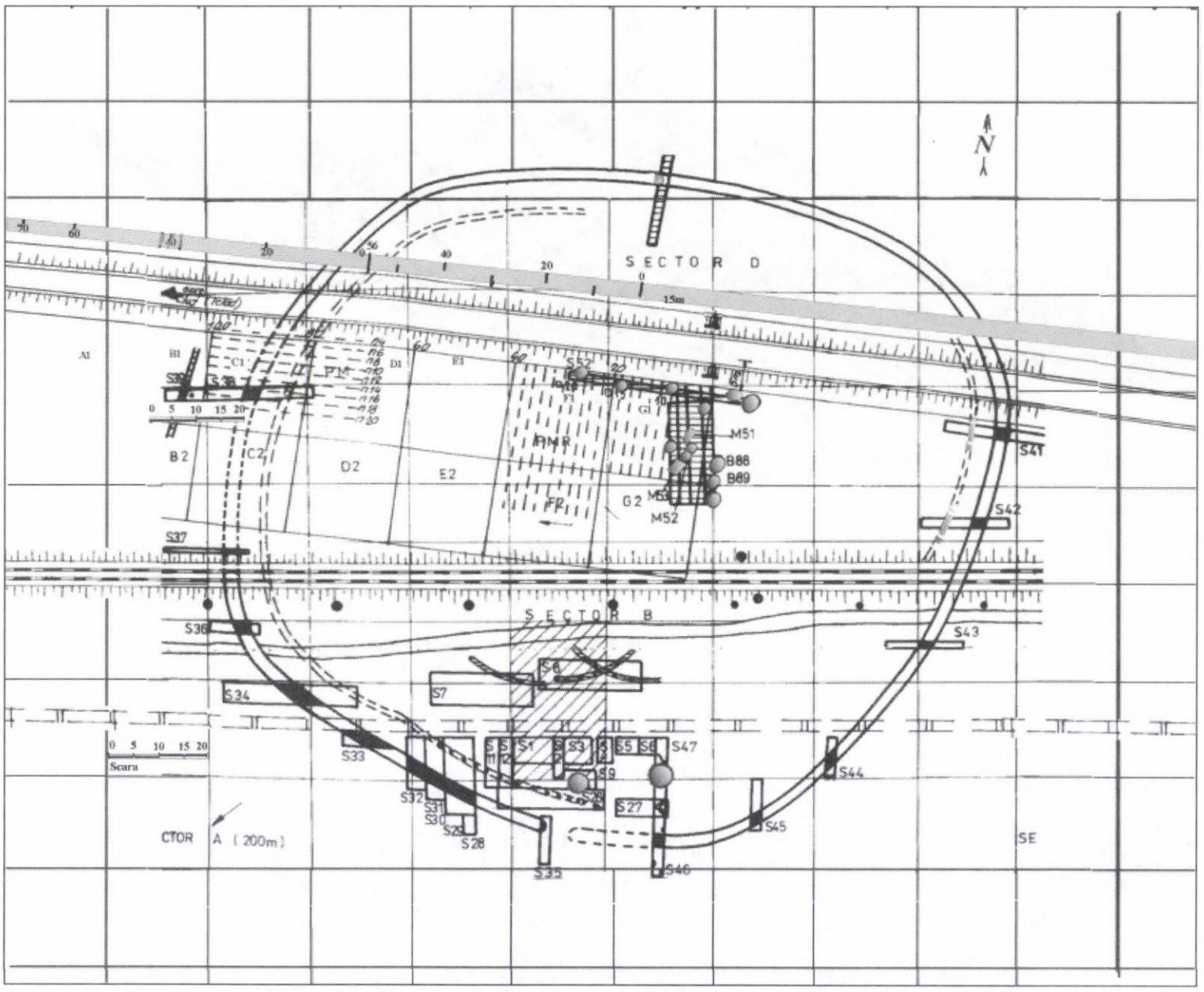

Fig. 32. Iclod, planul săpăturilor şi interpretărilor până în anii 2005.

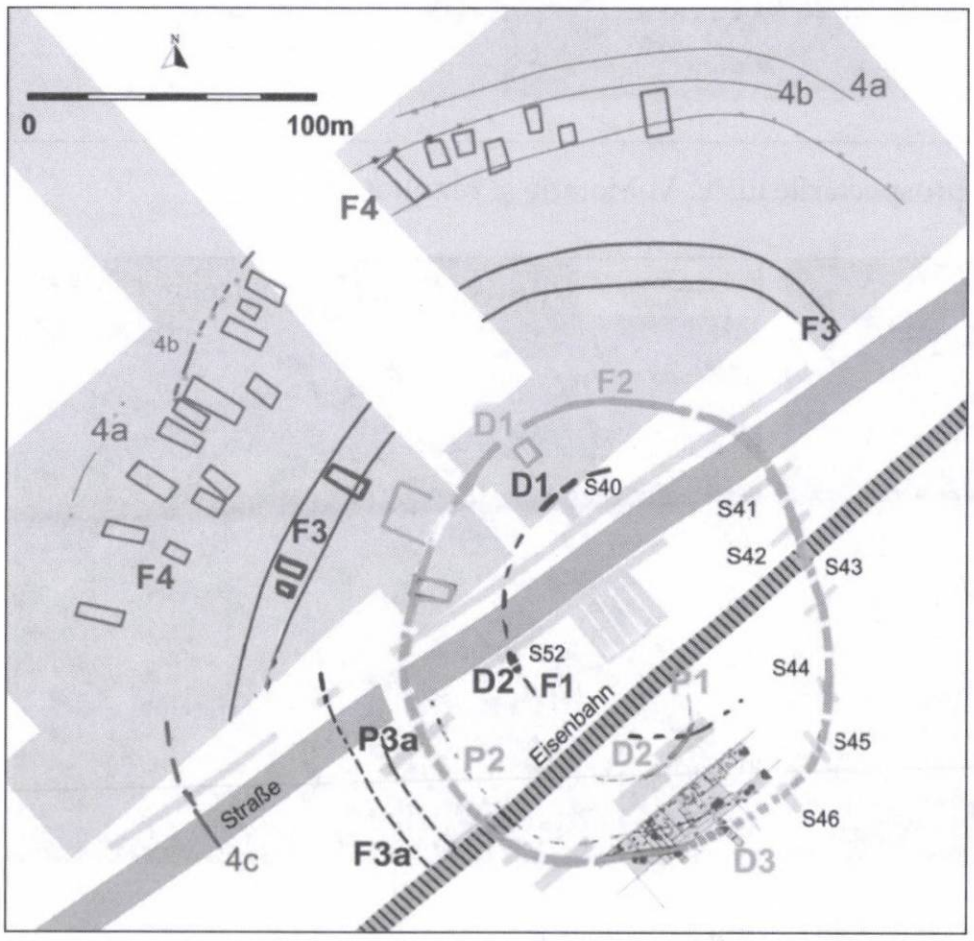

Fig. 33. Iclod, planul săpăturilor şi interpretărilor după prospectările lui Carsten Mischka (interpretarea lui Gh. Lazarovici)[D=Gateway].

Zona arheologică, de peste 15 hectare, cuprinde sistemul de fortificare şi cimitirul din zona A (fig. 31). Ea cuprinde o parte din lunca şi terasa mijlocie a râului Someşul Mic. Prospecţiunile s-au orientat spre acoperirea zonei arheologice, deşi poate că mai trebuiau prospectate şi alte zone, cum ar fi la nord de Cimitirul A, între fermă şi calea ferată.

Săpăturile de la Iclod, dintr-o anume perioadă, au semnalat existenţa unui şanţ şi patru palisade, două interioare mai mici, una asociată cu şanţul de apărare şi una exterioară, cea care ne-a pus probleme (fig. 32).

În urma prospectărilor unele interpretări au fost confirmate, altele au fost infirmate, de aceea credem că este necesar să revenim asupra planurilor în raport de prospectări, cercetări, observaţiile şi materialul arheologic.

Prima fortificație este formată dintr-un șanț ale cărui intrări au fost surprinse (fig. 33) în S52[60] și S60[61]. Materialul arheologic bogat, din S52, arată ca cea mai timpurie ceramică a culturii Zau descoperită în stațiune aparține fazei Zau IIB/IIC[62].

Șanțului de apărare îi corespundea o palisadă (fig. 33, P1).

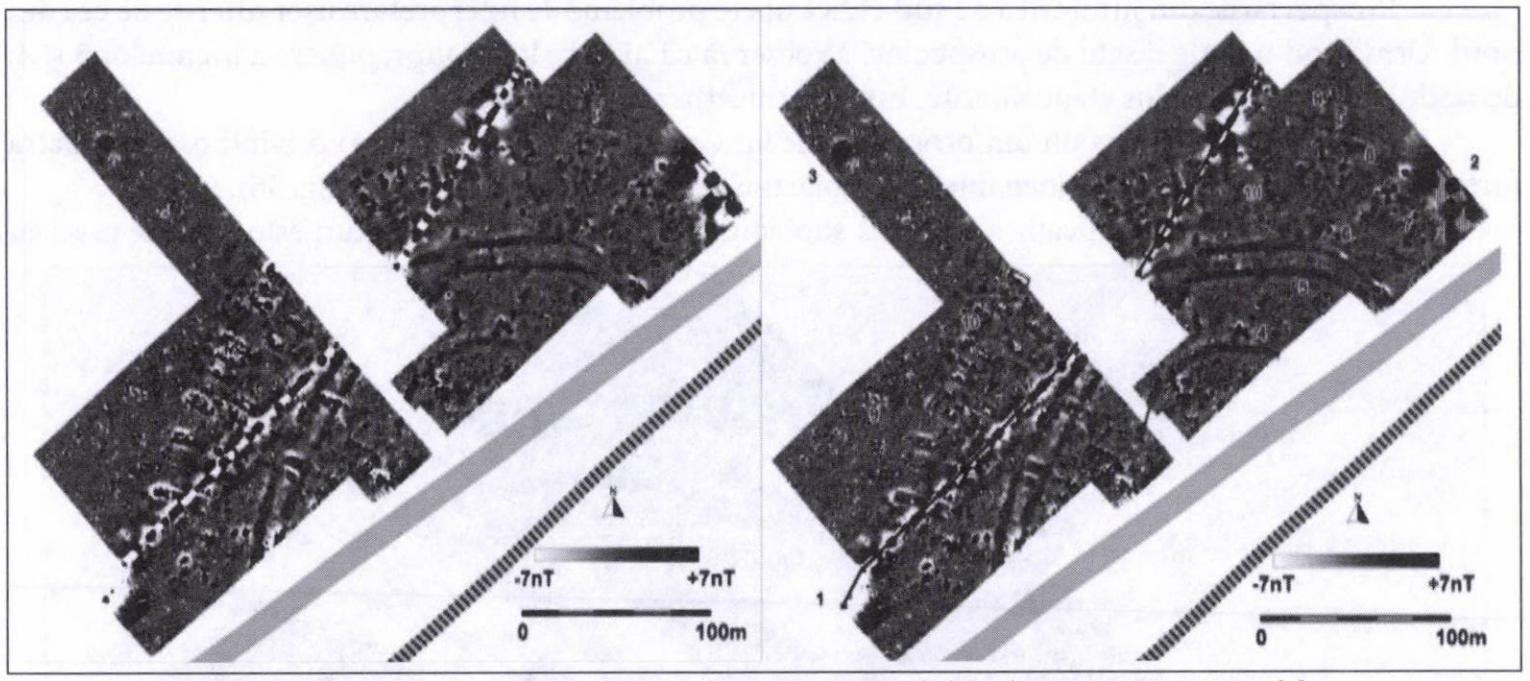

Fig. 34. Iclod; a. zona de nord, fortificația cu șanț dublu; b. marcări C. Mischka.

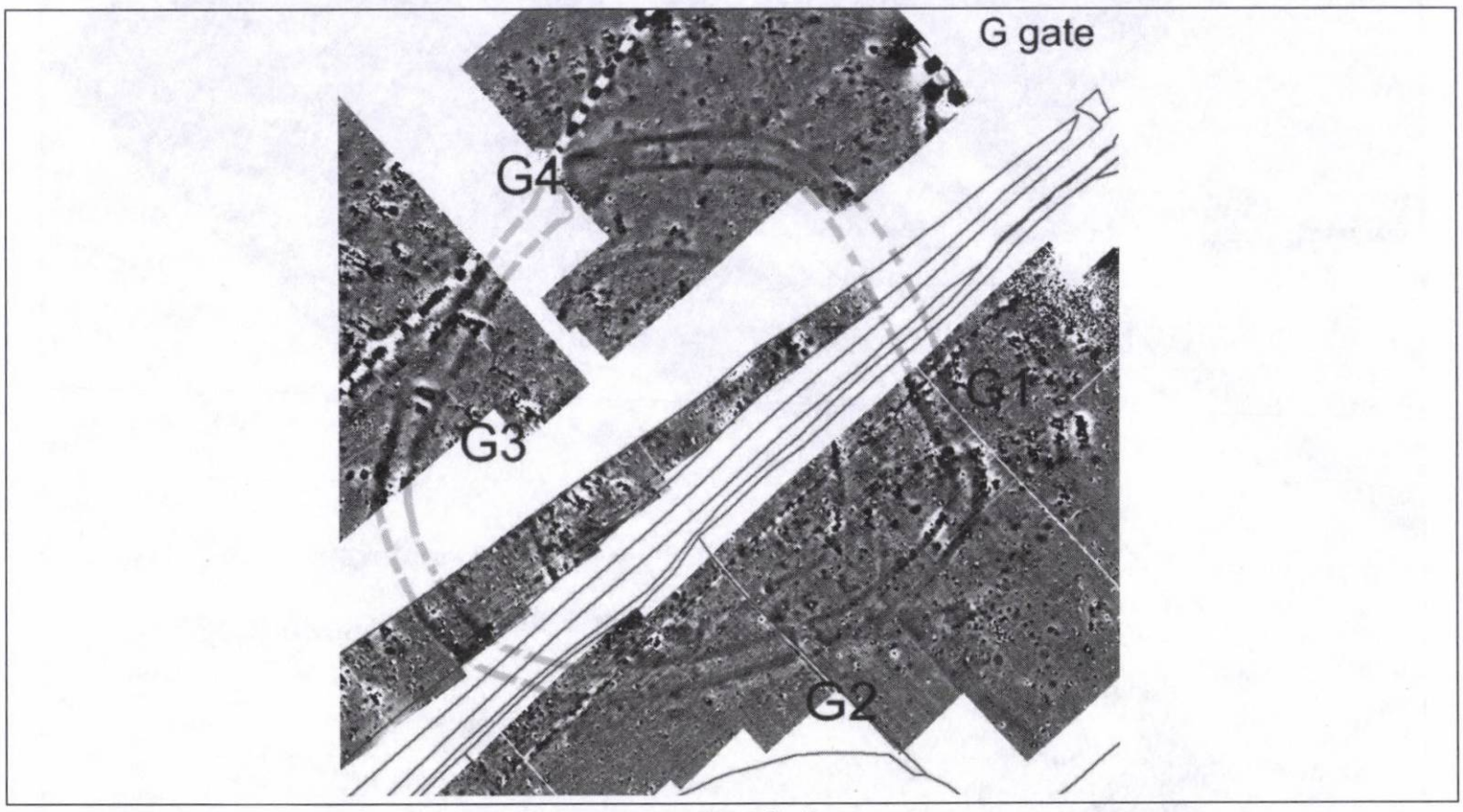

Fig. 35. Iclod.

Cea de a ***doua fortificație*** (fig. 33), a fost cea mai intens săpată de noi; în urma prospectărilor putem corecta o opinie mai veche, în care asociam fortificația I-a cu cea de a II-a (în fig. 32, în sectorul D). La acea vreme consideram că poarta din sectorul D (fig. 32), de fapt poarta D1 (door 1, prima fază a fortificațiilor de la Iclod) din S40 ține de șanțul și palisada P2 (fig. 33, P2).

A ***treia fortificație și a patra fortificație*** era formată dintr-un șanț dublu (poarta tip 12 și 12a anexele) ce avea din loc în loc peste șanțuri construcții, puncte de trecere apărate ori poduri (fig. 33-34). Modelul pare deosebit pentru regiunile noastre, dar există asemenea descoperiri în Europa centrală în

[60] Lazarovici/Kalmar 1981, 26, fig. 1.
[61] Lazarovici/Kalmar 1987 ș.a.
[62] Lazarovici 2010, 119-121, fig. 9-10b.

acele *Kreisgrabenanlagen*[63]. Observăm că mai toate locuințele erau aranjate radial în exteriorul șanțului dublu. În exteriorul șirului de locuințe puse pe două rânduri, posibil cu șanț se observă existența unor gropi mai mari, iar din loc în loc urmele unuia sau mai multor șiruri de palisade (una în NV, 2-4 în NE), așa cum apar în marcările făcute de Carsten Mischka (fig. 23b).

Prospectările din jumătatea de sud ridică unele probleme de interpretare ușor diferite de cea din nord. Urmărind urmele lăsate de prospectări se observă că aici are loc o suprapunere a incintelor 3 și 4, de unde rezultă că sunt din etape diferite, între fortificația a treia și a patra.

Analizând câteva detalii din prospectările lui Carstem Mischka (fig. 34) privind cea de a patra fortificație, am completat cu galben unele posibile trasee de palisade sau șanțuri (fig. 36).

Foarte probabil fortificația a treia s-a suprapus peste a patra. Fără săpături este greu de precizat

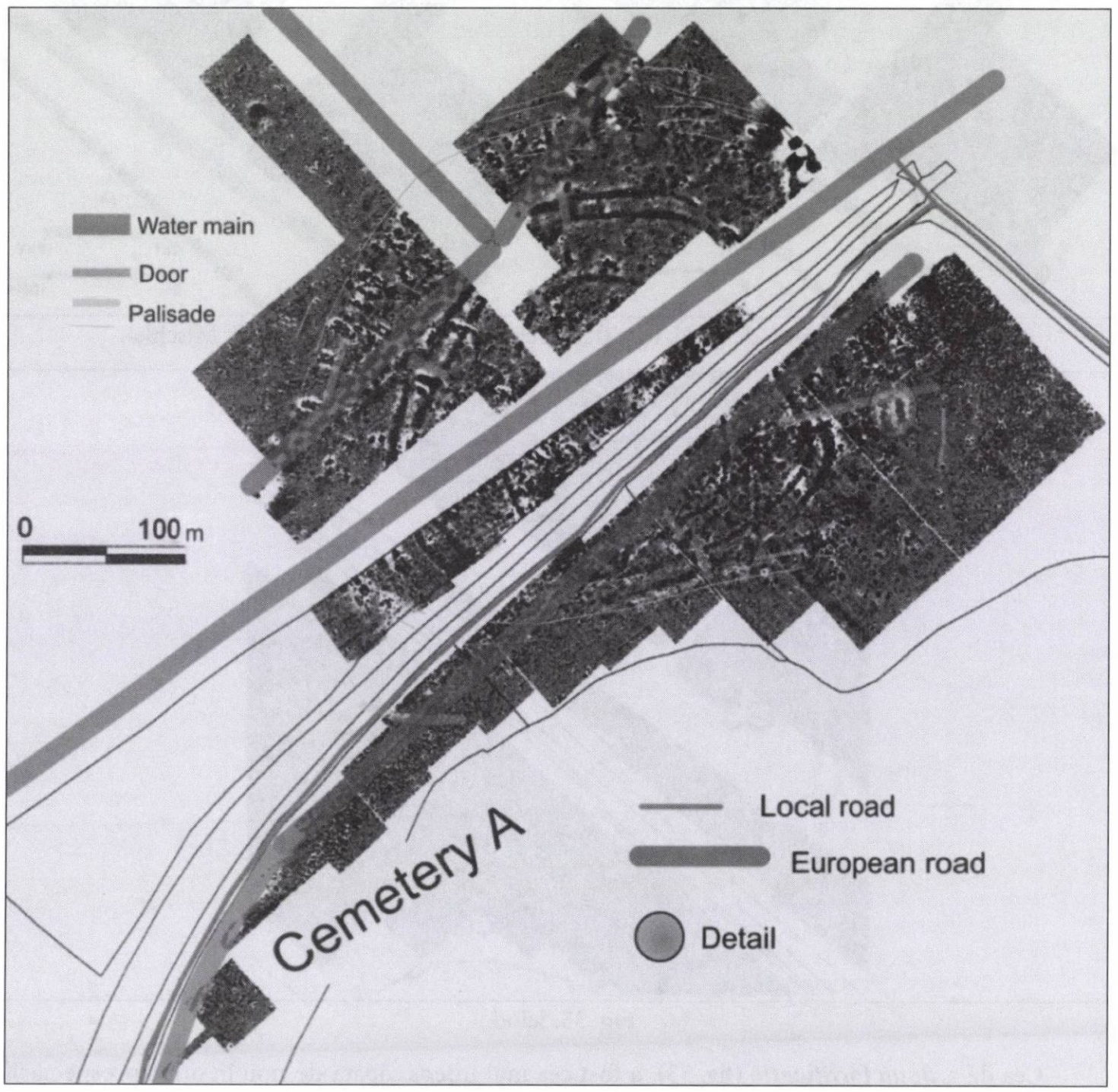

Fig. 36. Iclod, fortificația a patra, vezi și fig. 34b.

exact. Am marcat unele posibile trasee, precum și unele posibile intrări. Forma șanțului dublu ne amintește de fortificațiile de tip rondel de la Gősek sau Bârca (fig. 37). La Iclod și Bârca par să fie patru intrări, nu trei, alteori sunt șapte.

Asupra intrărilor vom reveni mai jos. Cu toate acestea credem că este necesar să insistăm asupra

[63] Petrasch 1990, S. 486, Abb. 15, S. 558, Abb. 21; Trnka 2005a, S. 5, Abb. 1.3-5; Jeunesse / Ute Seidel 2010, . 60-62; șanț dublu cu 7 porți Raetzel-Fabian 2010, 88-89; Trnka *et al.* 2005, 22, fig. 2, 75.4, 78, fig. 2a, b; Schier 2011, fig. 2; Neubaurer/Melichar 2005, 241 și urm., tipurile de la 244-245: Kat. 11, 5, 26, 19, 20.

imaginii de la Bârca, unde intrarea pare să fie în formă de „Y". Fortificația este înconjurată de o un șanț și val mai mare.

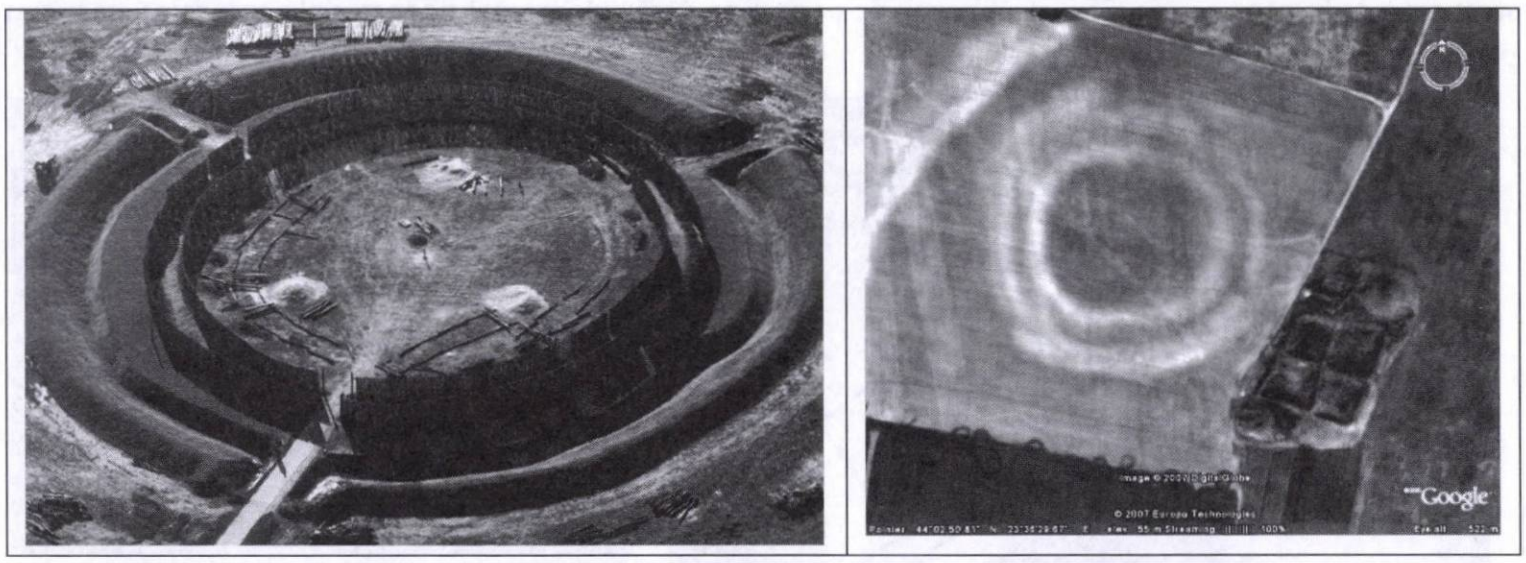

Fig. 37; a. Gősek (A.Harding/N. Venclova 2006); b. Bârca, Oltenia, (după inf. Juraj Pavúk).

Fortificația de la Bârca ar putea fi din Epoca Cuprului, din vremea culturii Sălcuța. Asocierea ei cu o fortificație mai mare are analogii la Künzing[64]. În neoliticul din Europa centrală există alte asemenea situații ca cele de la Iclod, cu șanțuri duble, dacă ar fi să le ilustrăm doar pe cele de le Künzing și Svodín, dar există alte numeroase situații[65].

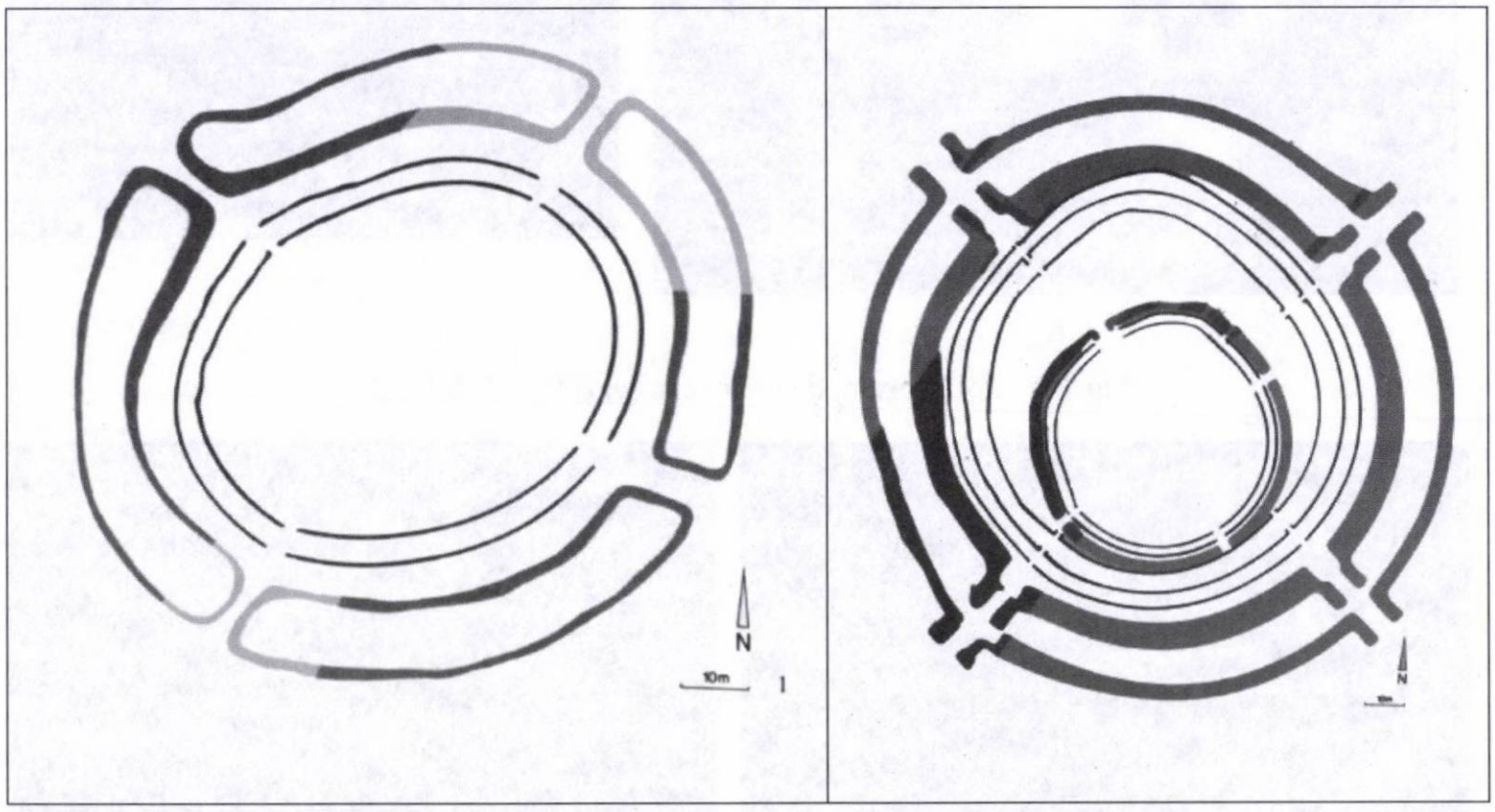

Fig. 38 a. Künzing (după Petrasch 1990, S.486, Abb. 15). Fig. 38 b. Svodín (după Vera Pavúkova).

La Iclod în vecinătatea șanțului apar aranjamente de locuințe pe direcția unei intrări din vremea fortificației a treia (fig. 36). Acestea sunt pe traseul a două-trei alinieri de palisade (nu prea clare în prospectări), unele cu gropi de stâlp de mari dimensiuni, alte cu șanț pentru stâlpi sau șanțuri.

După prospectări a fost aleasă o zonă pentru verificarea rezultatelor pe un complex de mari dimensiuni (fig. 36 detalii și fig. 39). Săpăturile au confirmat exactitatea prospectărilor, mai ales atunci când nu sunt mari aglomerări de chirpici care deranjează vecinătățile. Nu se pot observa gropi de stâlpi (fig. 39 e), șanțuri de fundație (fig. 39 d) și alte detalii.

[64] Petrasch 1986a, S. 229, Abb. 1.

[65] Petrasch 1985; 1986; 1986a; 1987; 1988; 1990; 1991; 1991a; 2004; Trnka 2005c; Neubauer/Melichar 2005, 244-245; Trnka 2005b.

Cu prilejul unor săpături de salvare (Maxim 2007-2008) au fost surprinse două șanțuri care erau la mare adâncime (fig. 33 cu mov pe *Strasse*), pe care prospectările nu le-au detectat fiind acoperite de un strat gros de humus negru și un strat brun, de peste 1 m, fără aglomerări de materiale ceramice, oase sau pietre cum apar la șanțurile abandonate.

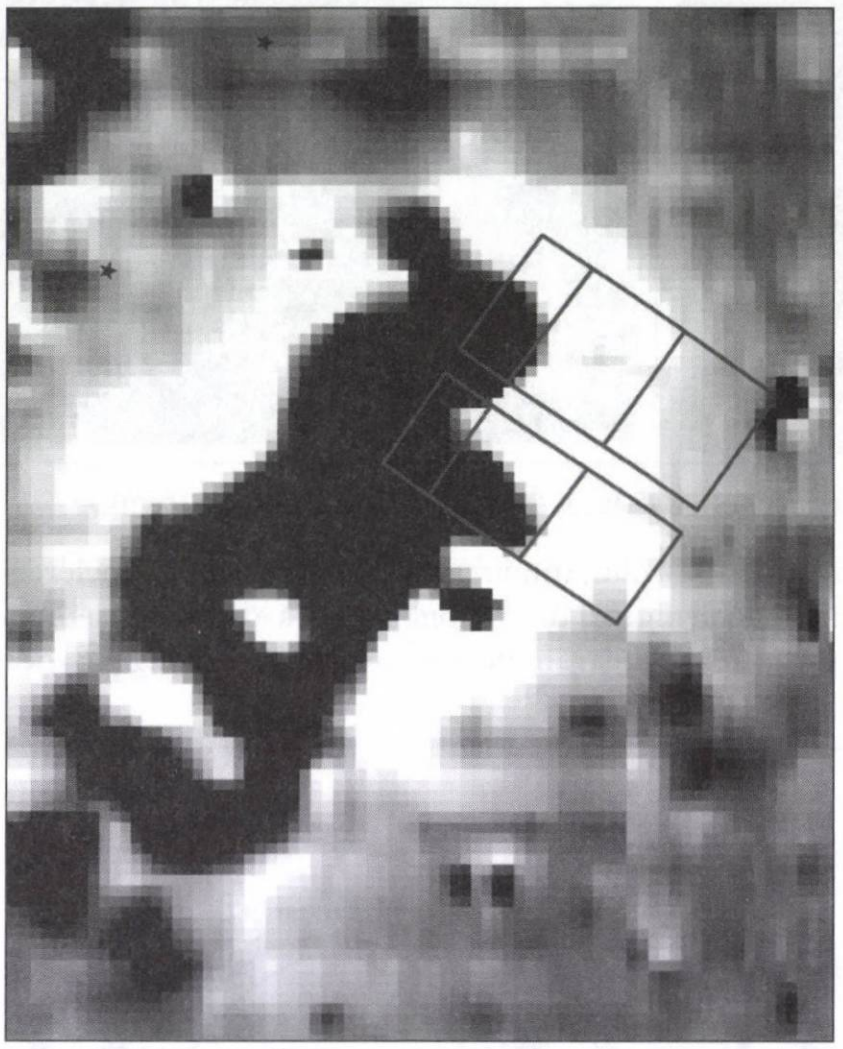

a

b

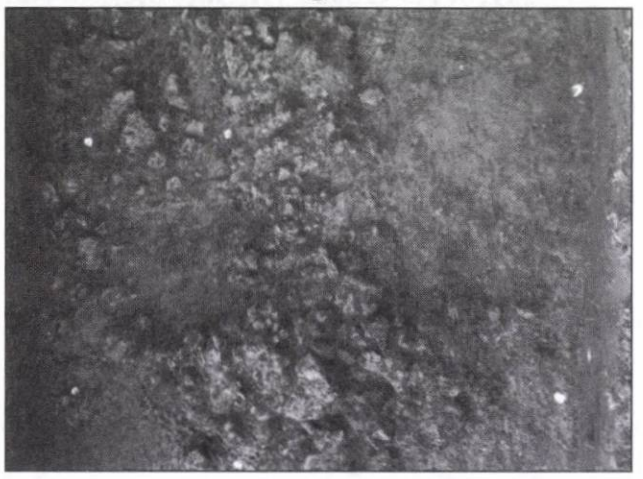

c

Fig. 39. Iclod, sondaj de verificare (vezi fig. 36 detalii).

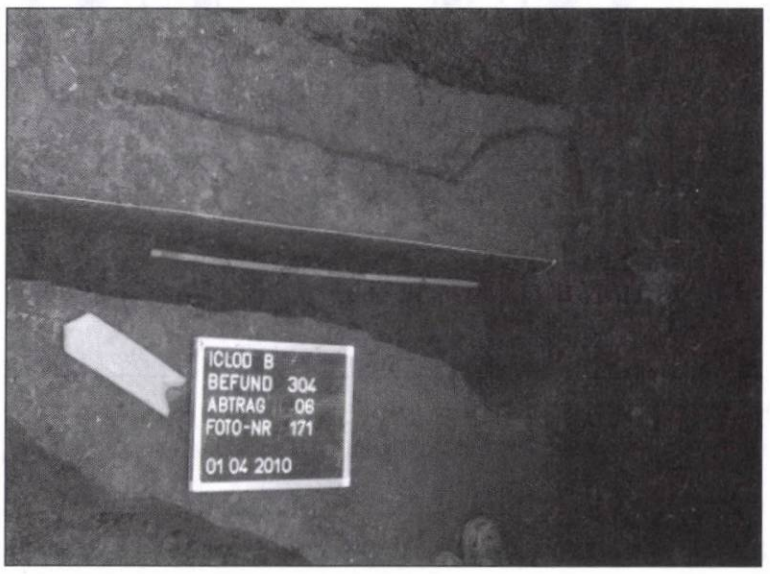

d

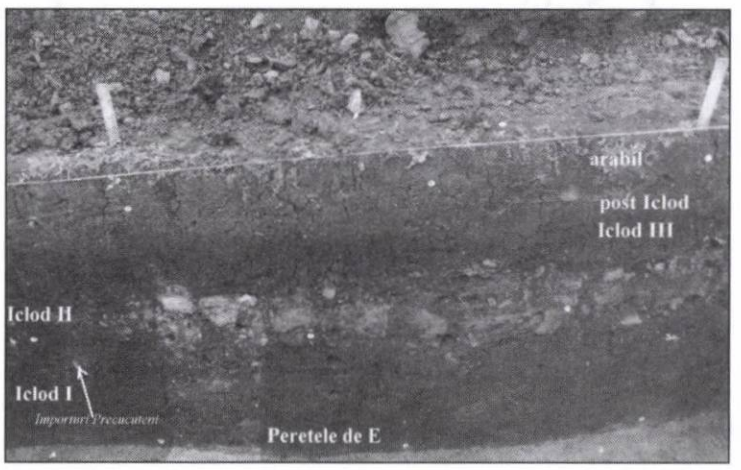

e

Cu toate aceste neajunsuri, prospectările au adus informații și date privind traseul, numărul de șanțuri, orientarea unor locuințe, intrări.

Șanțul fortificației este în formă de „V" sau spre tip de pâlnie (vezi mai jos), ajungând la peste 3 m adâncime de la suprafața solului, cum au cele mai multe șanțuri de la Iclod, acolo unde nu au fost eroziuni.

Foarte probabil că șanțul continuă, pe alocuri fiind unele semnale la prospecțiuni.

Țaga.

Din cercetările noastre și ale colegei Zoia Maxim la Țaga a fost identificat un complex sistem de fortificații (șanțuri, palisade, palisade duble, foișoare-bastion). Prospectările realizate de Carsten Mischka și Dorel Micle și reconstituirile traseelor precizate de aceștia au fost completate cu informații ale noastre (fig. 40).

Fig. 40 a. Țaga, șanțul fortificației a patra (după Z. Maxim).

Fig. 40 b. Țaga zona de E, șanț și palisade.

Stațiunea de la Țaga se află în perimetrul unor stații de gaz metan din care motive sunt numeroase conducte, cabluri care îngreunează prospectările și cercetările.

Dar acestea și ridicarea unor noi instalații a oferit prilejul unor scurte săpături de salvare (din păcate fără fonduri) sau observații arheologice.

Fig. 40 c. Țaga prospecțiuni și reconstituiri de trasee de șanțuri, vedere dinspre est.

Fig. 41 a. Țaga, zona de nord-vest (șanț = ditch).

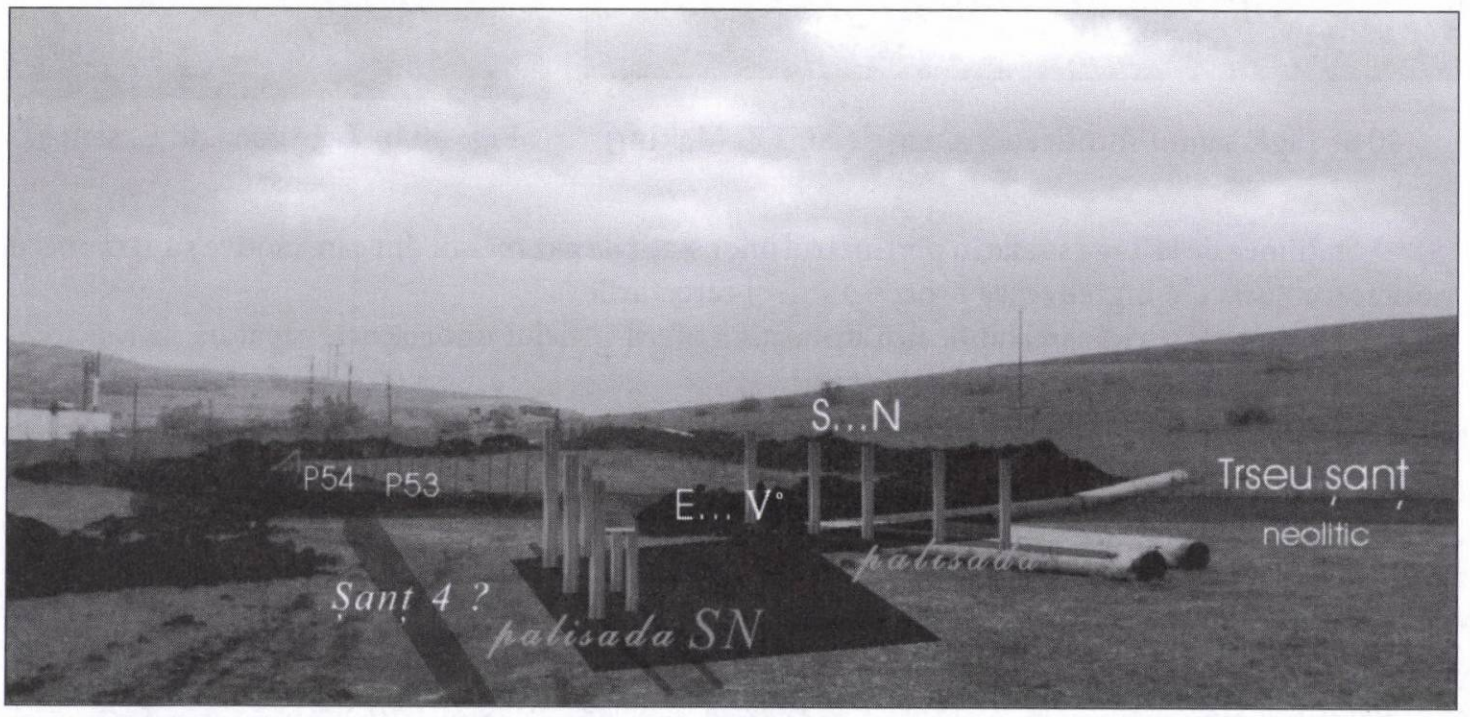

Fig. 41 b. Țaga, zona de sud.

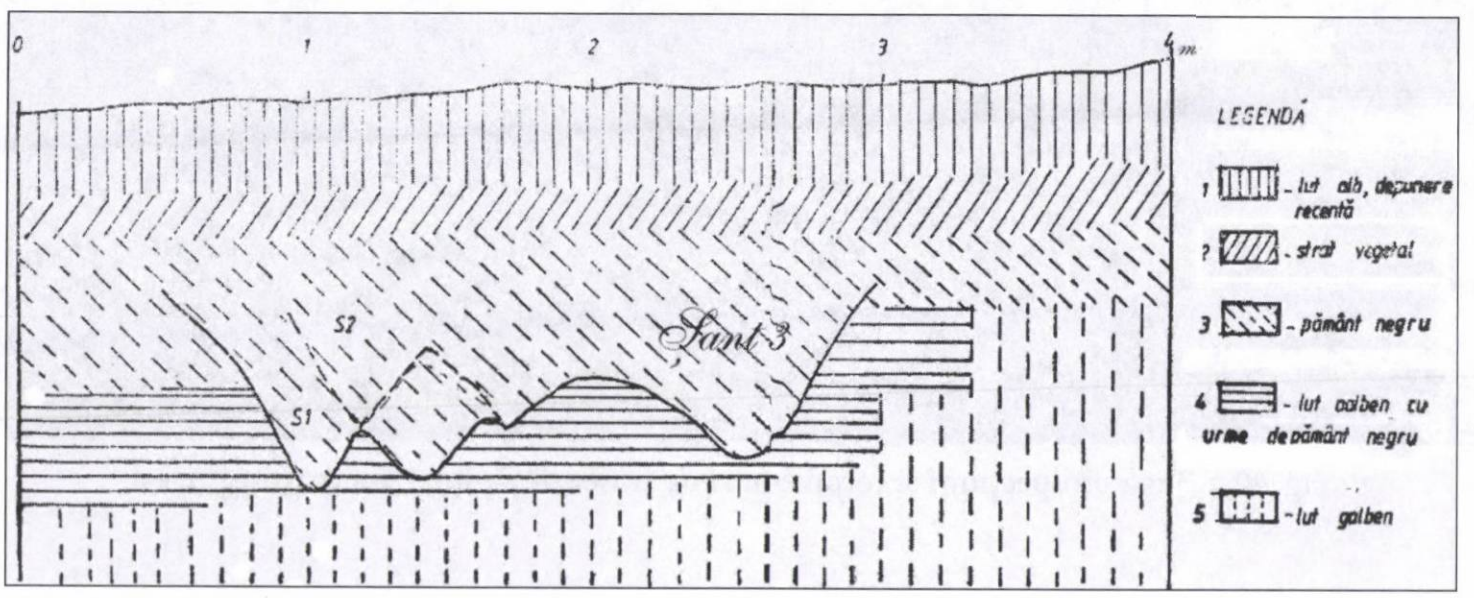

Fig. 42. Țaga nord, profilul șanțurilor 1-3: 1 eroziune, 2 humus, 3 sol A, 4 sol B, 5 sol C.

Fig. 43. Țaga, zona de nord, șanțul 1.

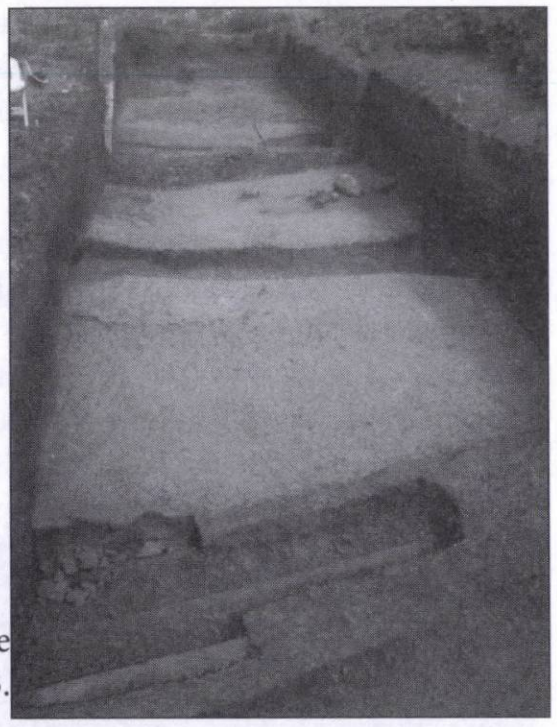

Fig. 44. Țaga, zona de nord, palisadele 2-3.

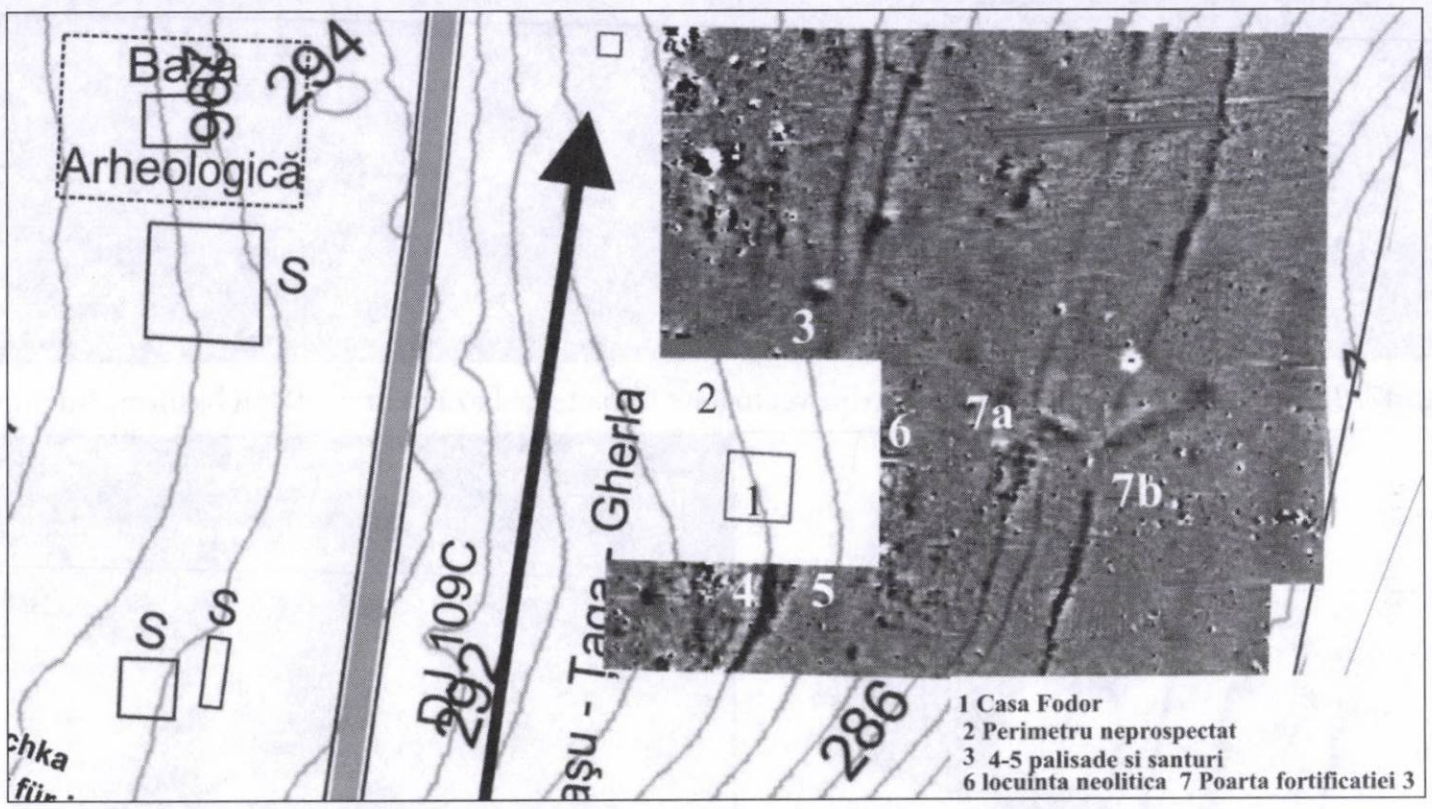

Fig.45. Țaga, localizarea și prospecțiunile în zona porții de est.

a

Fig. 46 a. Țaga plasarea ultimelor secțiuni în zona porții.

b

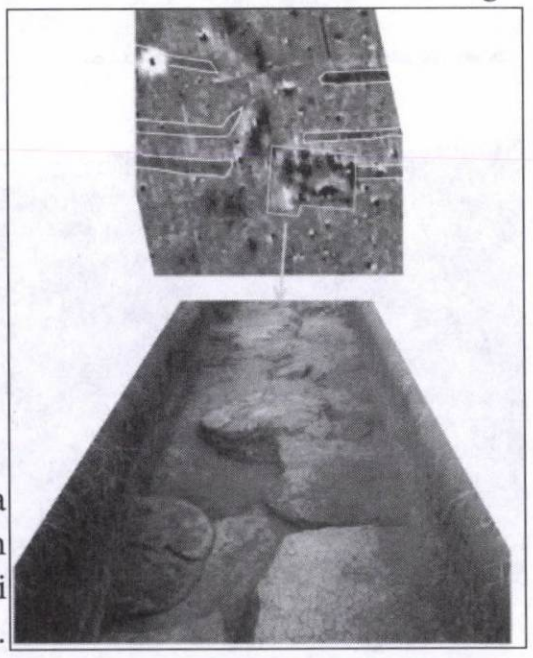

Fig. 46 b. Țaga, poarta de est -colaj cu unul din sectoarele cercetate (vezi și fig. 10), foto Z. Maxim.

Fără a intra în prea multe detalii sunt necesare unele precizări rezultate din cercetările de la Ţaga. La Poarta de est, aflată în curs de cercetare, au fost sesizate o serie de detalii deosebite ce necesită a fi menţionate pe scurt (fig. 45-46).

În deschiderea porţii a fost semnalat un bastion cu baza din structuri de pietre, îngropate adânc în pământ la cca. 1,6 m (acum este la -1 m, dar au fost eroziuni de peste 0,60-0,80 m) pe care erau aşezate trunchiuri de copaci pentru structura bastionului porţii. În acest stadiu este încă dificilă o reconstrucţie, dar detaliile permit unele reconstituiri (fig. 47).

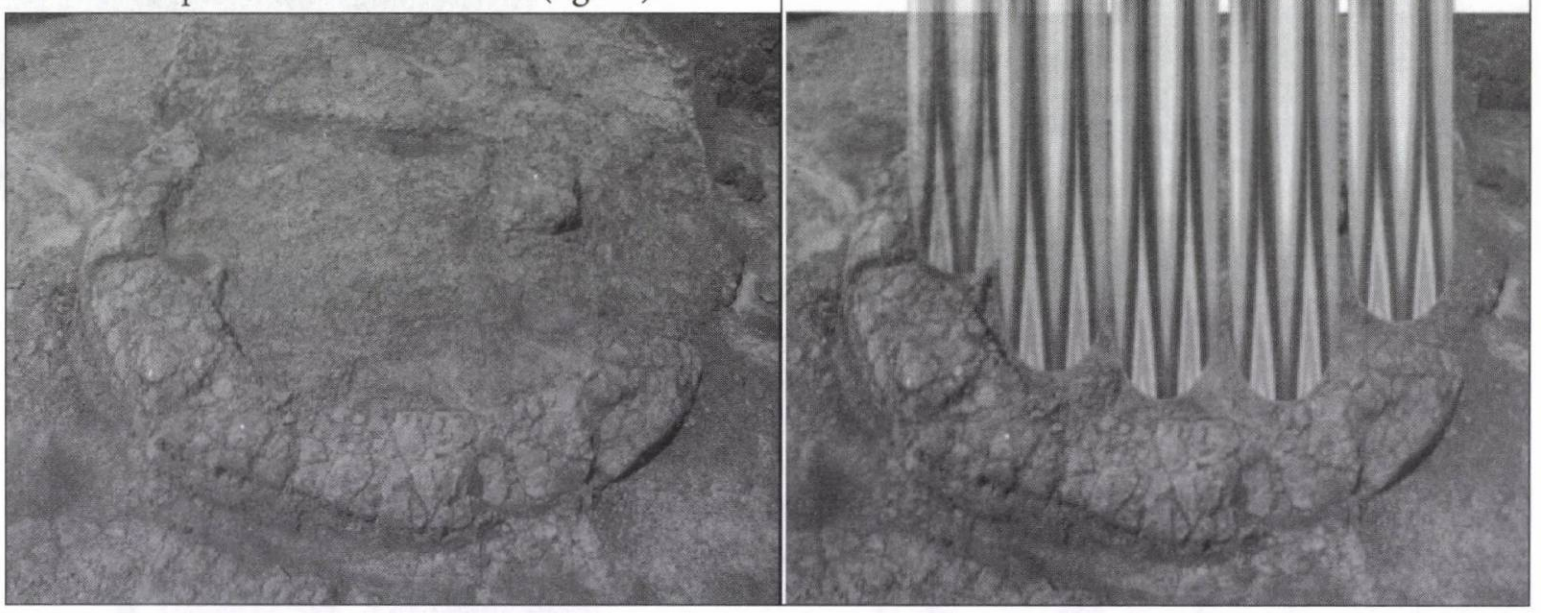

Fig. 47. Ţaga, blocuri din gresii grezoase din vecinătate folosite ca bază pentru stâlpii bastionului porţii.

Fig. 48 a. Ţaga, palisada timpurie

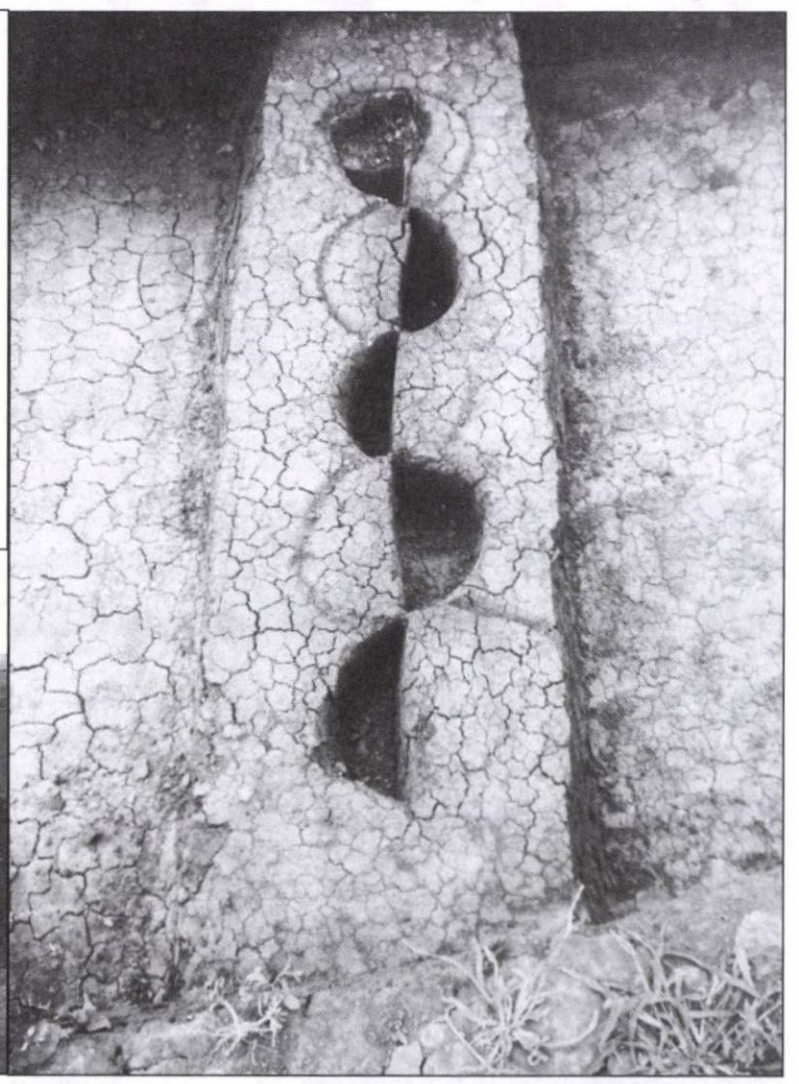

Fig. 48 b. Ţaga, palisada timpurie, detaliu.

Tot la poartă se pot observa două șanțuri unul de la palisadele duble sau șanțuri mai mici care se regăsesc în tipul de poartă P14b, cu analogii la Rašovice, iar șanțul exterior la Němičičky[66].

De altfel la această vreme apar bastioane de piatră la Provadia[67], dar și la Țaga, unde sunt turnuri de veghe la porți sau în lungul fortificației, pe fortificație sau în afara ei (vezi și mai jos)[68].

În interior, dintr-o perioadă timpurie (sub locuințe din nivel *Țaga II)* era și o palisadă dreptunghiulară (fig. 40)[69].

Zau de Câmpie.

La Zau a fost cercetată, în nivel *Zau IIIA*, o palisadă cu structură dublă din stâlpi de lemn între care era pământ. Palisada este dezafectată după venirea în zonă a unor comunități ale culturii Turdaș și grupului Foeni, cultura Petrești[70] (fig. 49a). Palisada de la Zau ridicată in nivel Zau IIIA (fig. 26) (distrusă de comunități Turdaș) reprezintă o palisadă cu structură dublă de pari între care era pământ bătut (fig. 49b)[71].

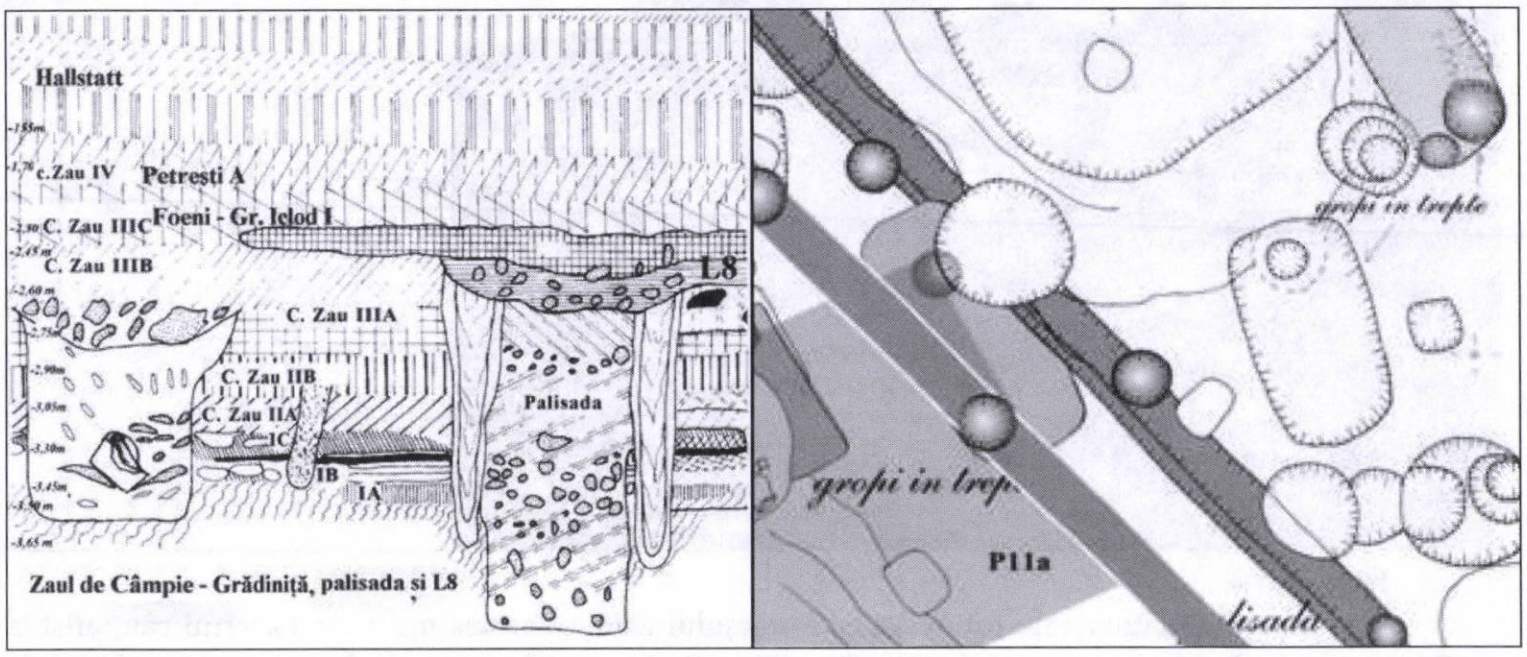

Fig. 49. Zau, cultura Zau IIIA; a. profil; b. plan; c. reconstituirea sistemului de palisadă cu pământ

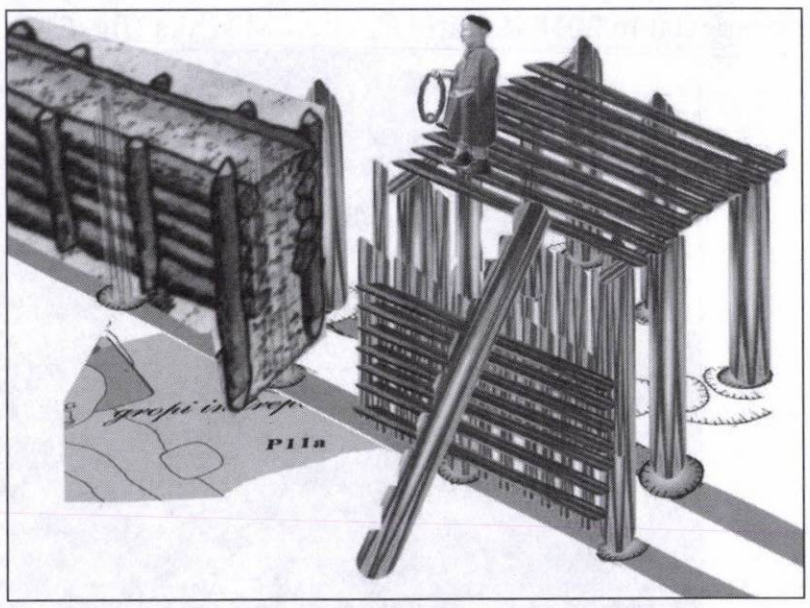

In vecinătate erau gropi de stâlpi pe baza cărora am reconstituit o platformă de supraveghere și de luptă (fig. 49c). Modelul de reconstituire este dintr-o civilizație anterioară ca dată, din Italia, de la Trasano (6950 - 6600 ±150 BP)[72].

Palisade de formă lineară sau patrulateră sunt în cultura Turdaș (mai jos la Turdaș, Orăștie, Țaga ș.a.). La Parța am săpat o asemenea palisadă din cultura Tiszapolgàr (fig. 50)[73].

[66] ***Pravěcké 1993, 131, fig. 75.6; 131, fig. 75.2.

[67] Nikolov 2012, 31-34, fig. 31-32 și bibl. mai veche.

[68] Lazarovici 2012 ms, în Omagiu pentru Doina Ignat, Oradea sub tipar.

[69] Lazarovici 1991, 111; Lazarovici/Lazarovici 2007, 657. Asemenea palisade sunt foarte numeroase în neoliticul și Epoca Cuprului din Bulgaria: Todorova 1982, 193 și urm.

[70] Lazarovici/Lazarovici 2003, fig. 87, 89; Lazarovici/Lazarovici 2005, fig. 5; Lazarovici / Lazarovici 2007, 431, fig. IIIe, 27, 434, fig. IIIe.

[71] Lazarovici/Lazarovici 2003, fig. 87, 89; Lazarovici/Lazarovici 2005, fig. 5; 2007, 431, fig. IIIe, 27, 434, fig. IIIe.

[72] Degasperi *et al.*: 1998-1999 și situația de la la Lugo di Romagna.
www.archeoserver.it/space/UniMi/Comunicazione%20e%20didattica/Dispense%20e%20tavole%20scaricabili/neolitico_5.pdf

[73] Lazarovici/Lazarovici 2007, 264.

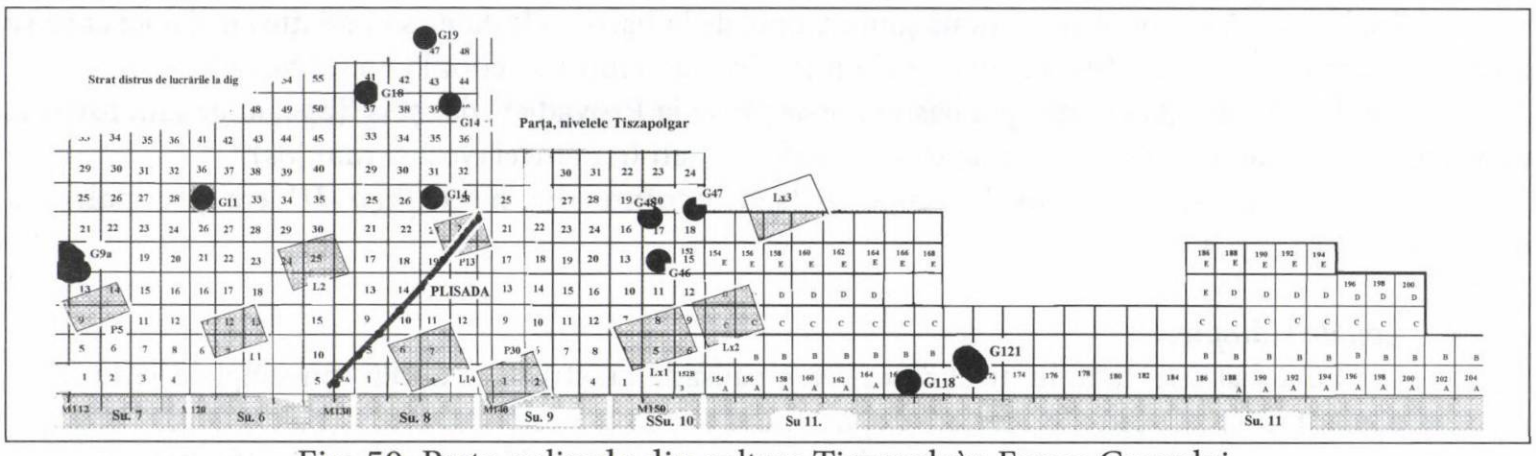

Fig. 50. Parța, palisade din cultura Tiszapolgàr, Epoca Cuprului.

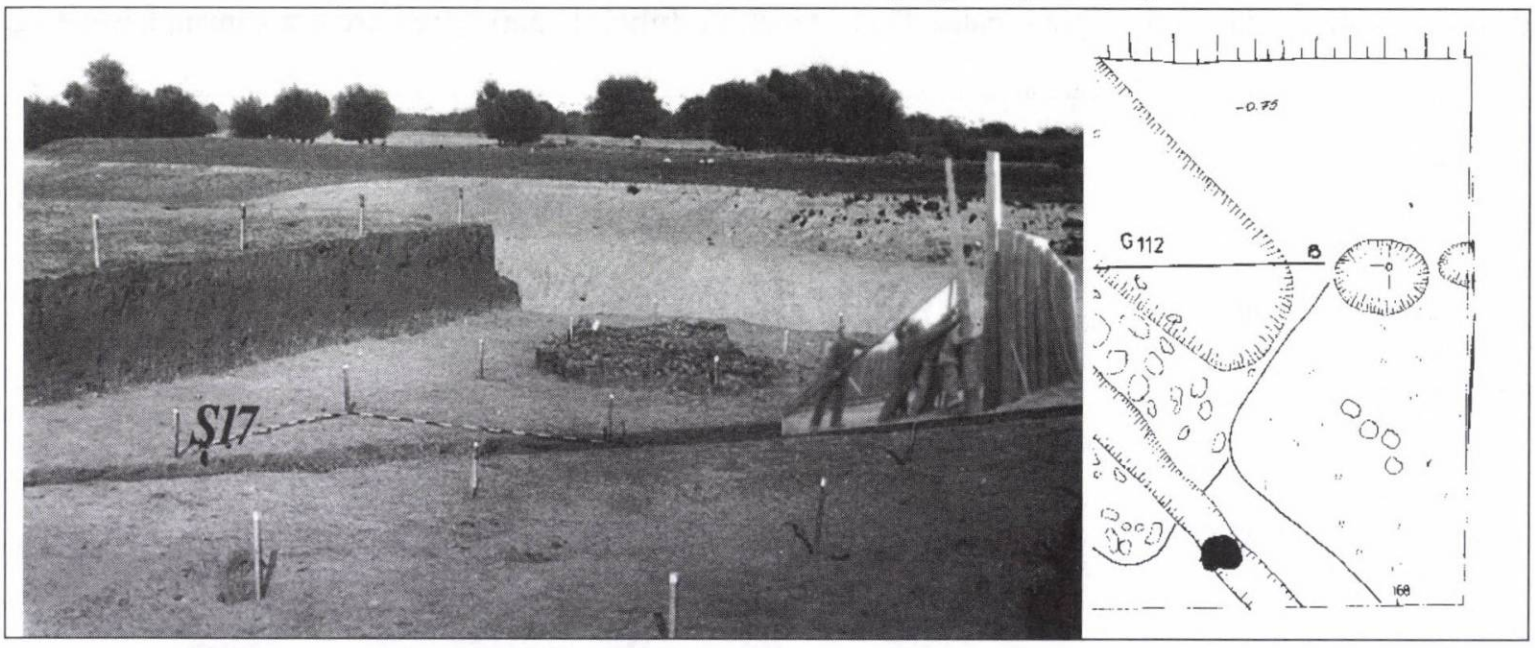

Fundătura

Situl de la Fundătura este tot pe Valea Someşului Mic, pe terasa mijlocie a acestui râu, aflat la cca. 7 km amonte de Iclod; este o aşezare a culturii Zau (în literatura veche apare ca *grupul Iclod I*) unde au fost descoperite importuri Precucuteni I care permit o sincronizare cu cultura Turdaş[74]; situl a fost prospectat în 2010 de către Carsten Mischka (fig. 51)[75].

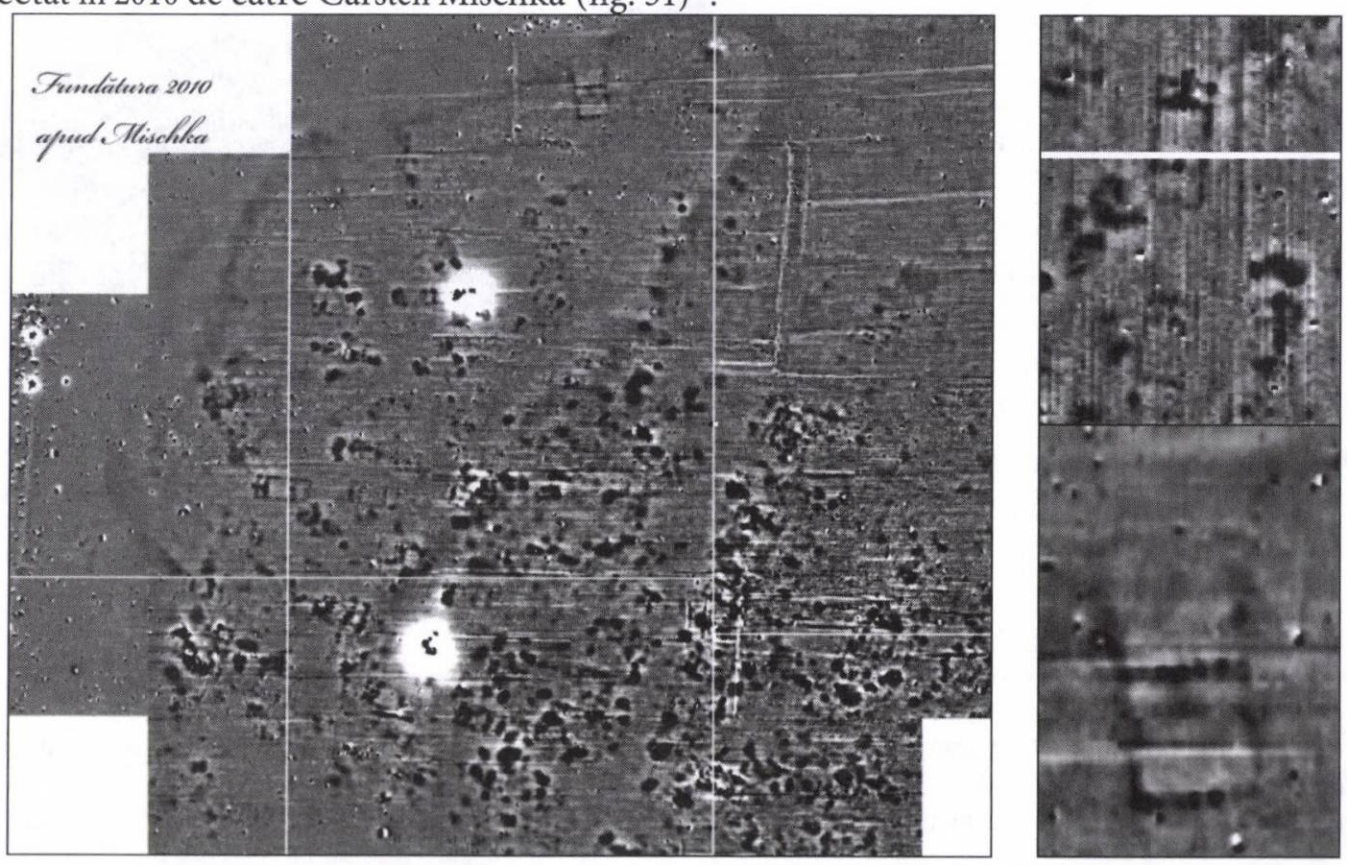

Fig. 51. Fundătura, prospectările apud Carsten Mischka; detalii de la unele construcţii mari.

[74] Lazarovici *et al.* 1996b.

[75] Comunicare la Iclod 2011; Bucureşti 2012.

Marile fortificații dar și locuințele mari de la Iclod și mai ales Fundătura, au corespondențe în arhitectura din regiunea Dunării mijlocii. Asemenea construcții mari erau cunoscute în Centrul Europei în Austria, Germania, Slovacia, Cehia, dar ele sunt tot mai numeroase în regiunea carpato-pannonică. Fortificații mari, locuințe cu structuri de pari cum sunt cele de la Turdaș, Foeni, Gomolava, Parța-*Tell II*[76] apar și în Ungaria la Szàrföldi-*Átaljáró*[77], la Polgar, Harpály, Gorzsa ș.a.[78], toate la începutul Epocii Cuprului.

Mai sus am amintit de rolul avut de migrațiile petrecute la finele neoliticului mijlociu, care determină apariția civilizațiilor eneolitice sau din Epoca Cuprului. Primele manifestări ale „șocului Vinča C" sunt cele care dau naștere culturii Turdaș. (fig. 52, cu albastru migrația Turdaș) ce se dezvoltă în sudul munților metaliferi (Munții Apuseni, zonă bogată și în aur și cupru). Stațiunile acestei civilizașii sunt situate la gura unor râuri sau culmi ce duc în Munți Apuseni.

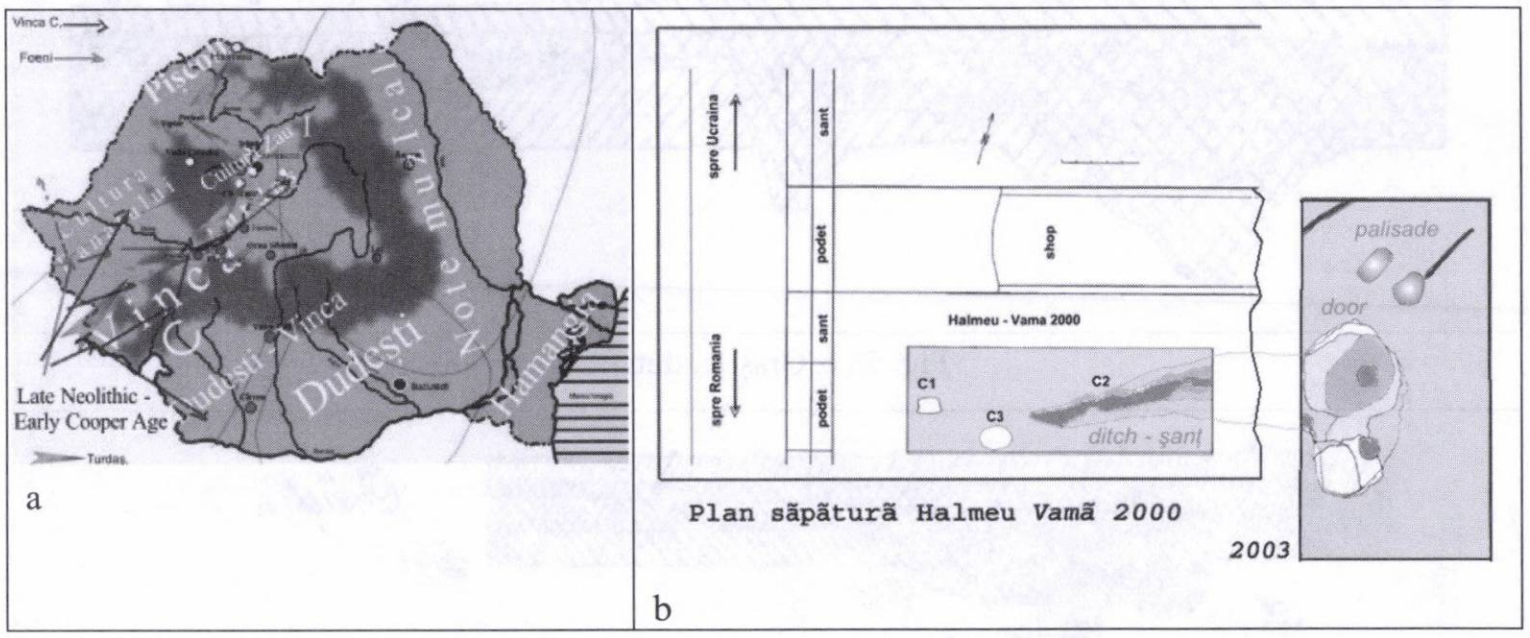

Fig. 52 a. Neoliticul târziu-Epoca timpurie a Cuprului; b. fortificația de la Halmeu Vamă, cultura Turdaș.

Orăștie

Datele C14 (fig. 30) sunt între 5050-4600 CAL BC[79]. Șanțul 1 (fig. 53) este orientat EV și are o formă de patrulater, formă caracteristică neoliticului târziu și, uneori, Epocii Cuprului (vezi sus Iclod, Țaga, Parța, Zau ș.a.), dar nu este singura formă a neoliticului târziu.

Pe acel șanț apare o construcție situată peste șanț, ce ar putea marca un turn sau o locuință de supraveghere (fig. 53a, mai ales b). Corespondent al șanțului 1 ar putea fi o palisadă de la capătul de sud al S9 (fig. 53a). Din profilul stratigrafic șanțul 1 are două faze de refaceri (fig. 53b), locuința fiind ridicată după observațiile de pe profil în etapa a doua de locuire de acolo.

Alte două șanțuri în unghi față de șanțul 1, ar putea marca o altă perioadă de fortificare din îndelungata locuire de aici (după datele C14 ar fi de cca. 400 de ani).

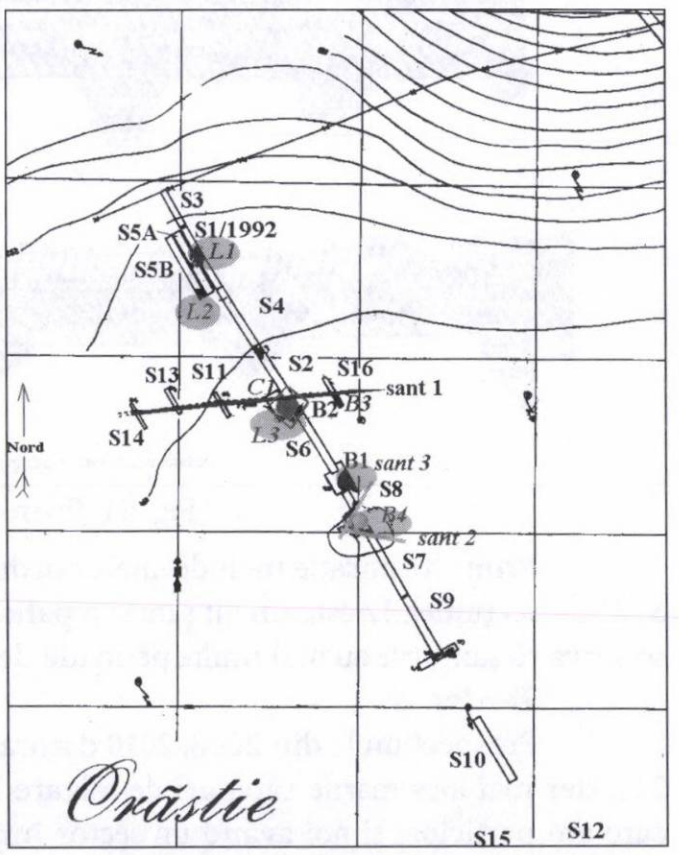

Fig. 53 a. Orăștie, planul săpăturilor (după Luca/Pinter 2001), b) detaliu.

[76] Lazarovici/Lazarovici 2002; 2003, 478, fig. 118-119; 2005.

[77] Czajlik 2009, fig. 2, 4, 8-9.

[78] Raczky 2000, fig. 1. 3-4; 2006, 398, fig.7; Lazarovici/Lazarovici 2002; 2003, fig. 94, 96, 118-119.

[79] Luca /Suciu http://arheologie.ulbsibiu.ro/radiocarbon/8%20nov%202006%20culture%20ordered.htm nr. 2500-2502 datele și bibliografia.

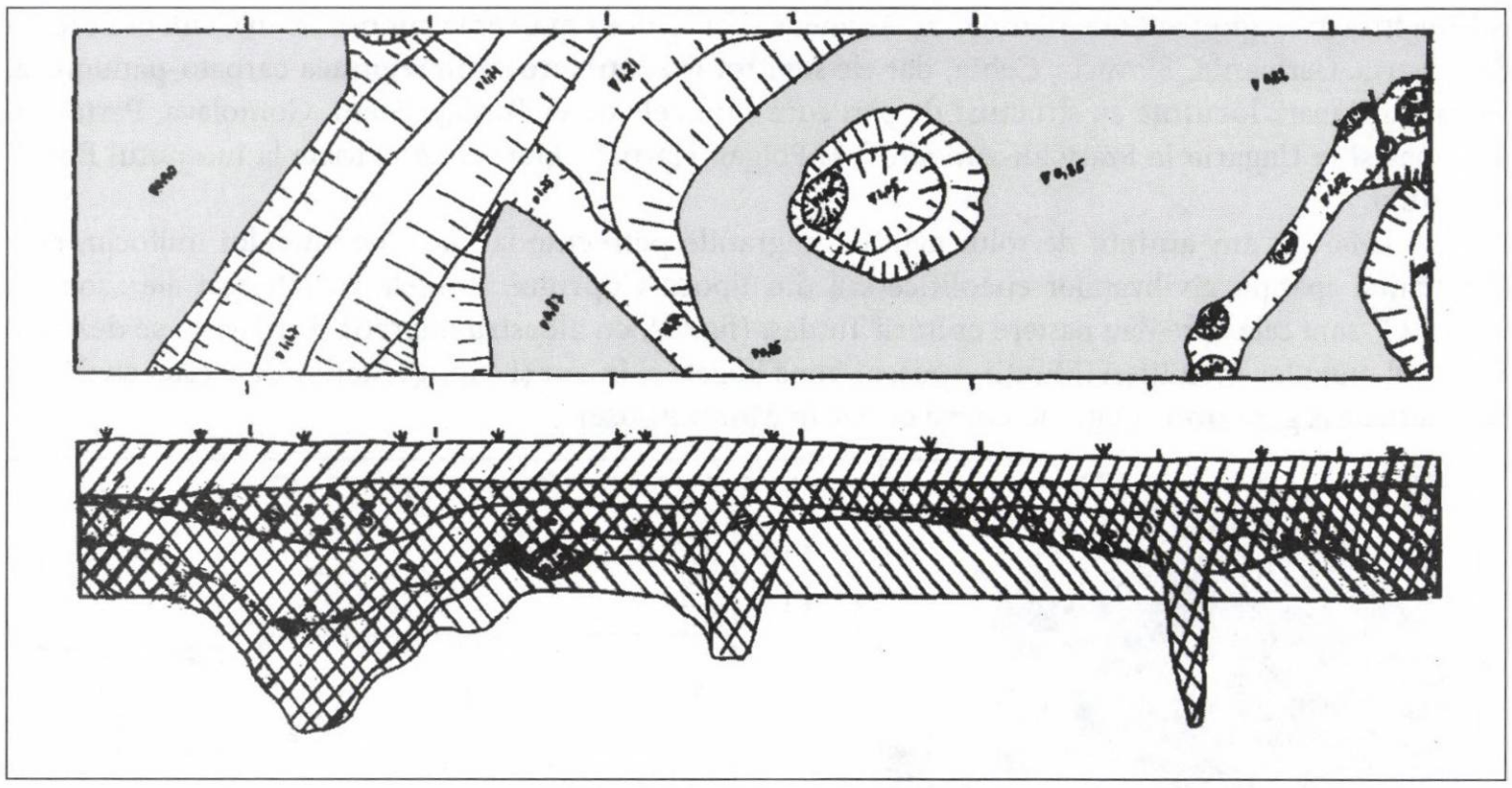

Fig. 53 b. Orăștie, detaliu.

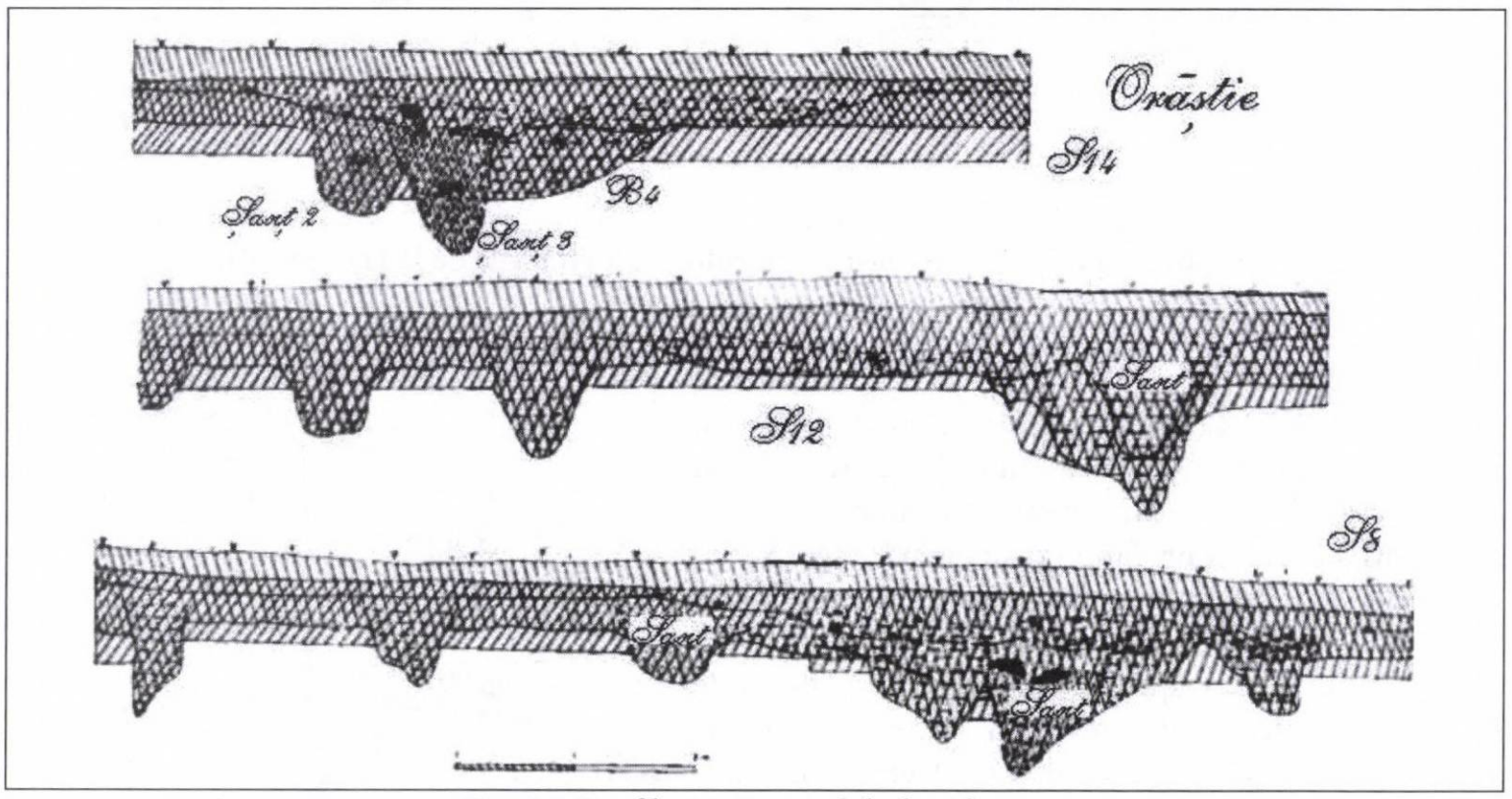

Fig. 54. Profile pe sistemul de fortificare.

Prima fortificație include unele bordeie. Bordeiul 4 este tăiat de șanțurile 2-3 ale palisadei (fig. 54 S14). În secțiunea 12 este un alt șanț și o palisadă situată la 6 m în interior. Din secțiunile 8 și 12 se poate observa că șanțurile au mai multe perioade de refaceri sau sunt mai multe șanțuri sau șanțuri de palisade.

Turdaș.

Prospecțiunile din 2008, 2010 datorate lui Carsten Mischka[80] și Dorel Micle cu echipele lor (fig. 21), dar mai ales marile săpături de salvare conduse de către Sabin Adrian Luca cu echipele sale[81], la care am participat și noi având un sector împreună cu alți colegi (Florian Dumitrescu, Cosmin Suciu, Căstăian ș.a., fig. 57), au evidențiat și au permis cercetarea un complex sistem de fortificare cu șanțuri, palisade, porți, bastioane. Unele completări la prospecțiunile lui D. Micle ne aparțin (fig. 55c; fig. 56), fiind susceptibile de a fi modificate în viitor la publicări complete.

[80] Mischka 2008; Mischka *et al.* 2012.

[81] Luca *et al.* 2012-2013, Arhitectura de la Turdaș, vol I., m.s.

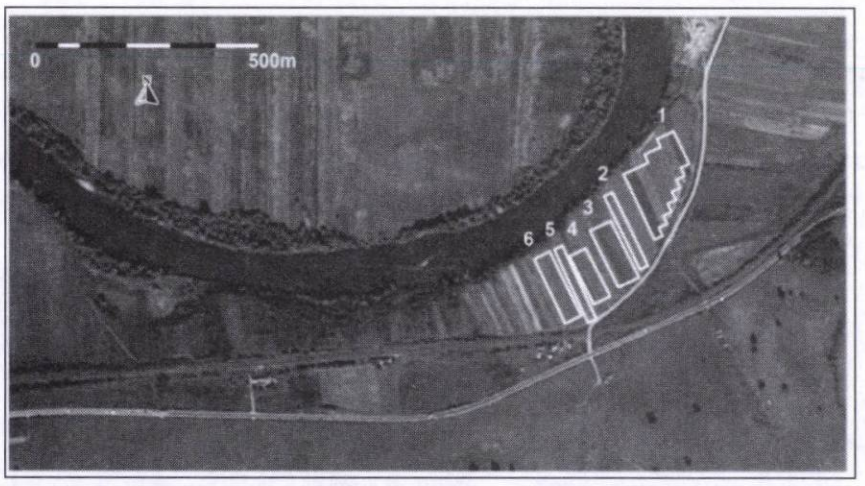

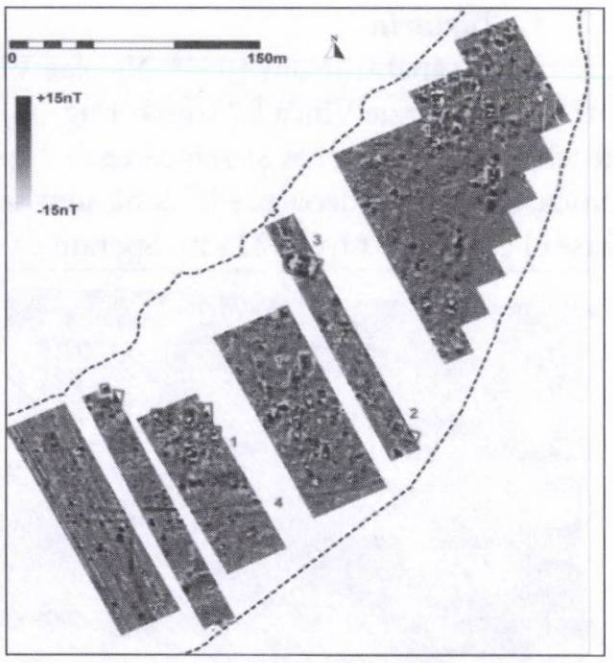

▲*a b*▶

Fig. 55 a-b. Turdaș - *La Luncă*, prospecțiuni, apud C. Mischka.

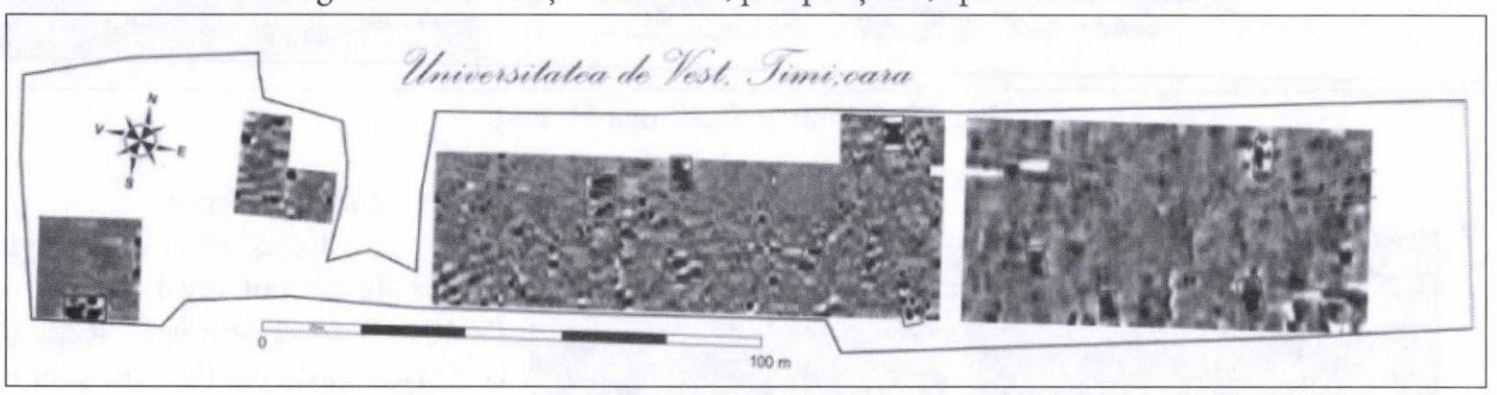

Fig. 55 c. Prospectările lui D. Micle (cu prelucrările noastre).

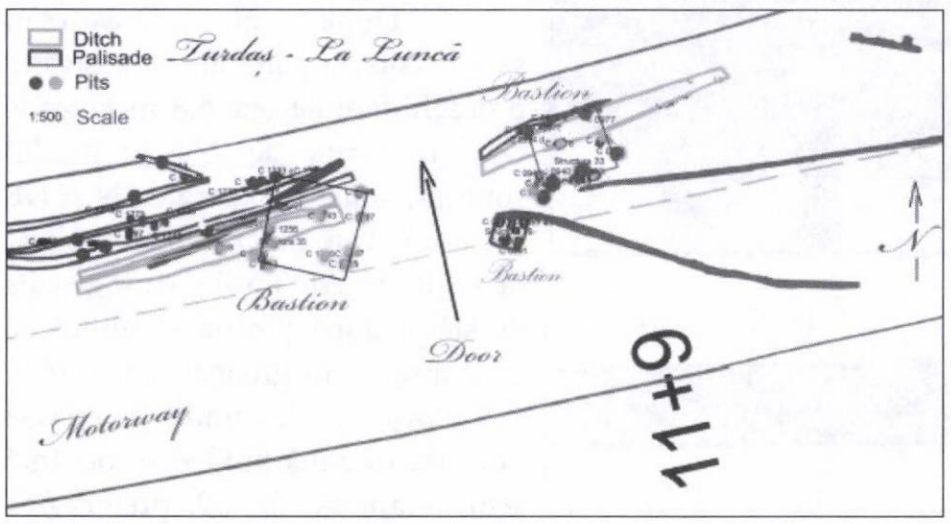

Fig. 56. Turdaș, poarta de sud (prelucrări Gh. Lazarovici).

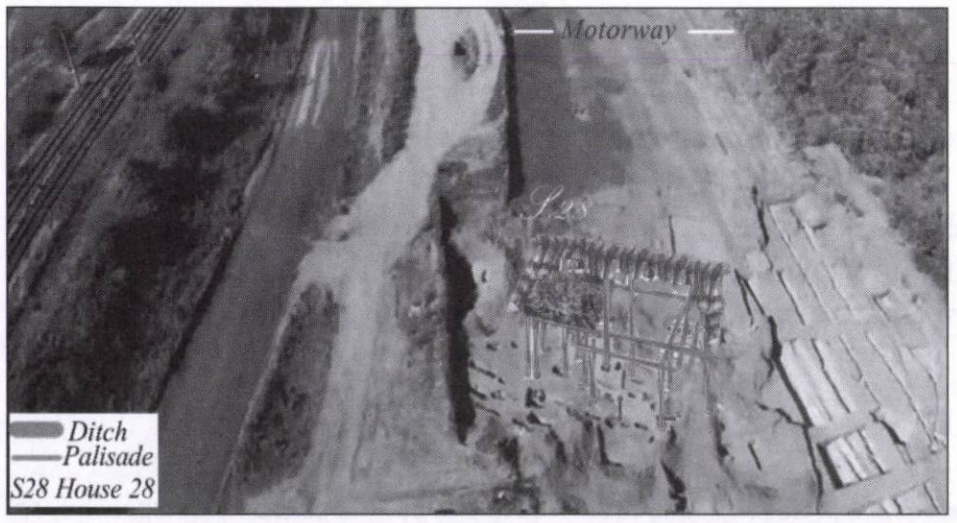

Fig. 57. Turdaș, sector C, structura 28 și palisadele.

În sectorul de care ne-am ocupat (sector C) la sud de palisade am cercetat o mare locuință dintr-o perioadă târzie. Sistemul de palisade și șanțuri este foarte complex. În zona de est sunt trei șanțuri și patru-cinci palisade (din diferite perioade). La unele se observă că la construire s-a săpat un șanț în care s-au introdus și stâlpi. Uneori stâlpii sunt pe două rânduri permițând fixarea gardului și structurilor orizontale și verticale ale palisadei. O intrare a fost sesizată pe latura de est, alta pe latura de sud (fig. 56). La capetele șanțurilor și palisadelor în zona porților se construiesc bastioane mai înalte decât palisadele, cu rostul de a proteja și supraveghea intrarea.

Foarte probabil mai sunt asemenea foișoare și bastioane și de-a lungul laturilor, cum am întâlnit la Țaga (sus fig. 47).

Tărtăria

În săpăturile din 1961[82] Nicolae Vlassa semnala un șanț care foarte probabil înconjoară așezarea într-o etapă târzie Vinča B2 (ditch 1 fig. 58), refăcut la un orizont în care în strat apar materiale turdășene (ditch 2)[83]. Distrugerea și refacerea ar fi puse pe seama mișcărilor legate de „*șocul Vinča C*" (Turdaș-Vinča C1-Foeni), deoarece în zonă sunt semnalate toate aceste trei fenomene. Direcția șanțului este pe traseul curbei de nivel +224 m. Sperăm ca cercetările noi să aducă și noi observații[84].

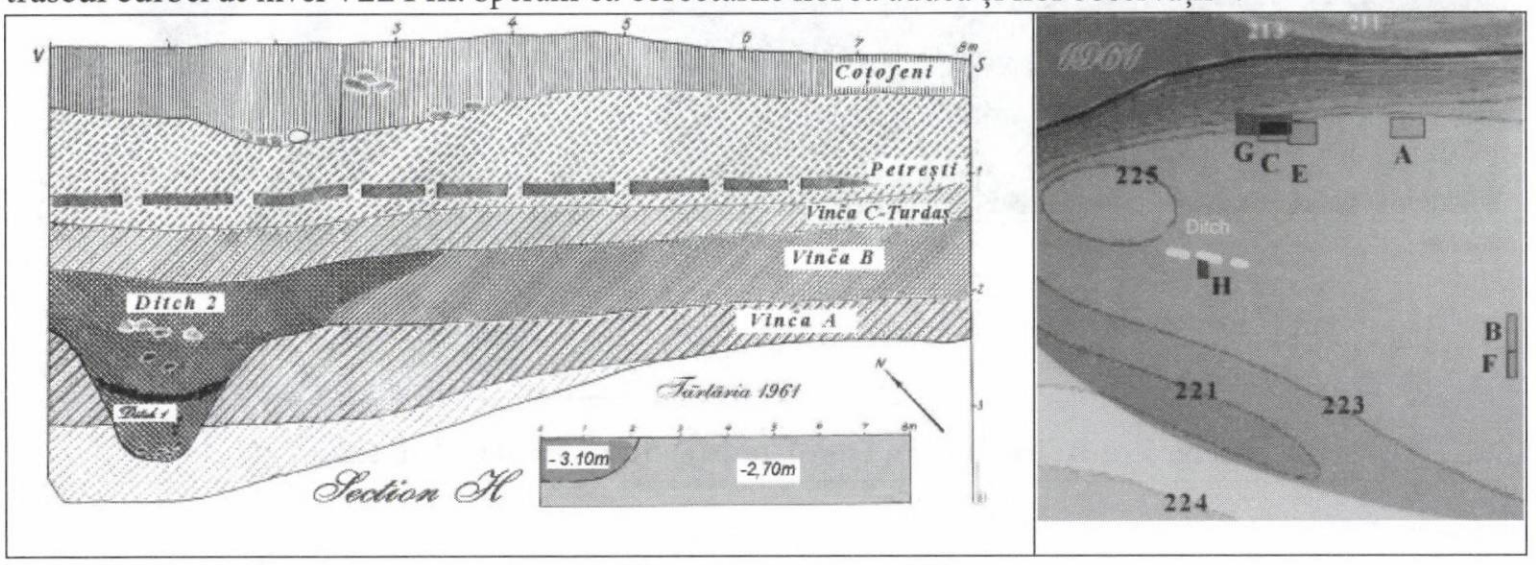

Fig. 58. Tărtăria, Secțiunea H, șanț.

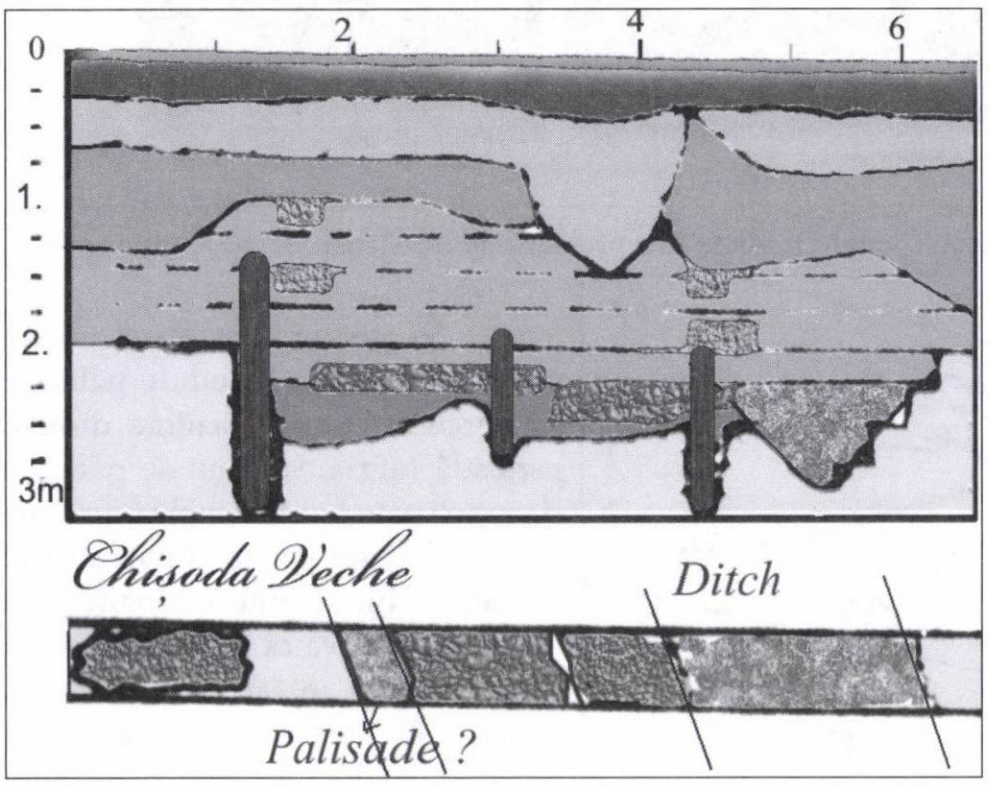

Fig. 59. Chișoda Veche, șanț de apărare (după O. Radu 1979.)

Chișoda Veche

La același nivel cronologic, ținând de primul nivel de locuire (Vinča C), în săpăturile O. Radu de la Chișoda este publicat un șanț de apărare[85].

După Fl. Drașovean șanțul cobora până la -3 m, având o deschidere de cca. 6,8 m la gură, fiind în formă de „V", cu fundul rotunjit, situat în partea de N și NE a telului. Dar din profilul publicat de O. Radu este posibil ca o groapă de stâlp, după poziția sa oblică să fie palisadă. In groapă sunt resturi de chirpici, de unde rezervele noastre, în zonă fiind și o locuință semi adâncită (fig. 59, prelucrarea noastră).

In loc de concluzii

Nu considerăm necesar a preciza unele concluzii deoarece multe din datele noastre se bazează pe prospectări. Nu am insistat în mod deosebit asupra fotografiilor aeriene care sunt de asemenea concludente.

Fortificarea așezărilor este realizată intenționat. Acolo unde au fost cercetări pe suprafețe mari și s-a urmărit sistemul de fortificare în mod special, efectuându-se săpături de control, dar mai ales, în ultima perioadă prin prospectări, rezultatele sunt deosebite. Prin aceste prospectări, combinate cu

[82] Vlassa 1962; 1963.

[83] Lazarovici/Lazarovici 2011, 38, fig. II, 27a.

[84] Luca/Suciu 2013 sub tipar; colegii care sapă recent neagă existența unui nivel Turdaș. Din ce am publicat noi (Lazarovici *et al* 2011) din săpături vechi și din publicațiile lui I. Paul rezultă existența unui nivel Turdaș timpuriu.

[85] Drașovean 1996, 40.

sondaje de verificare sau dezvelirea unor suprafețe se poate observa nu doar existența unor fortificații, dar și anumite concepții, a unor cunoștințe și a unor experiențe de apărare.

Pe baza experiențelor dobândite de noi la Iclod, Țaga și Parța putem analiza cu o mai mare siguranță aceste sisteme. Încă din neoliticul timpuriu, mai toate așezările principale (așezări cu locuire îndelungată cu mai multe nivele) erau împrejmuite cu șanț și palisadă. La Ostrovu Golu se poate observa existența a două șanțuri cu palisade.

Începând cu neoliticul dezvoltat arhitectura fortificațiilor și așezărilor se schimbă. Aceste schimbări sunt determinate de mișcările etnoculturale determinate de factori naturali, în special de perioadele reci (fig. 60).

Factorii naturali au fost cei care au determinat dezvoltarea sau involuția unor civilizații.

Perioada de încălzire de după 6200 B.C. (fig. 60, cu mov sunt redate perioadele reci după graficele lui Daim și Neubaurer[86]), ce a condus la apariția unui climat potrivit în prima etapă pentru păstori (***migrația I-a***) și mai apoi pentru primii agricultori (***migrația II-a***)[87], coincide cu începutul unor perioade uscate în Anatolia și sudul Europei, ceea ce a determinat sau favorizat migrațiile sudice. Prima migrație este legată de orizontul Monocrom /Frühkeramik din Grecia (în special Thessalia și Macedonia). În perioada de maximă înflorire a culturii Starčevo-Criș (etapa IIB-IIIA) au loc difuziuni în spațiul balcanic și evoluții locale, greu de analizat fără baze de date pe complexe, nu pe „nivele", „orizonturi" sau „faze" care sunt noțiuni vagi. Acele difuziuni corespund tot primei perioade reci din neoliticul dezvoltat. În această vreme apar stațiunile mari, cu mai multe nivele, cu sisteme de fortificații, definite cu noțiunea de „tell" (corect sau nu este o altă problemă). Dar acea perioadă rece determină apariția unor locuințe cu structuri de lemn lipite cu lut (pentru a asigura protecție contra vântului și curenților din sezonul rece), fortificații cu șanțuri și palisade.

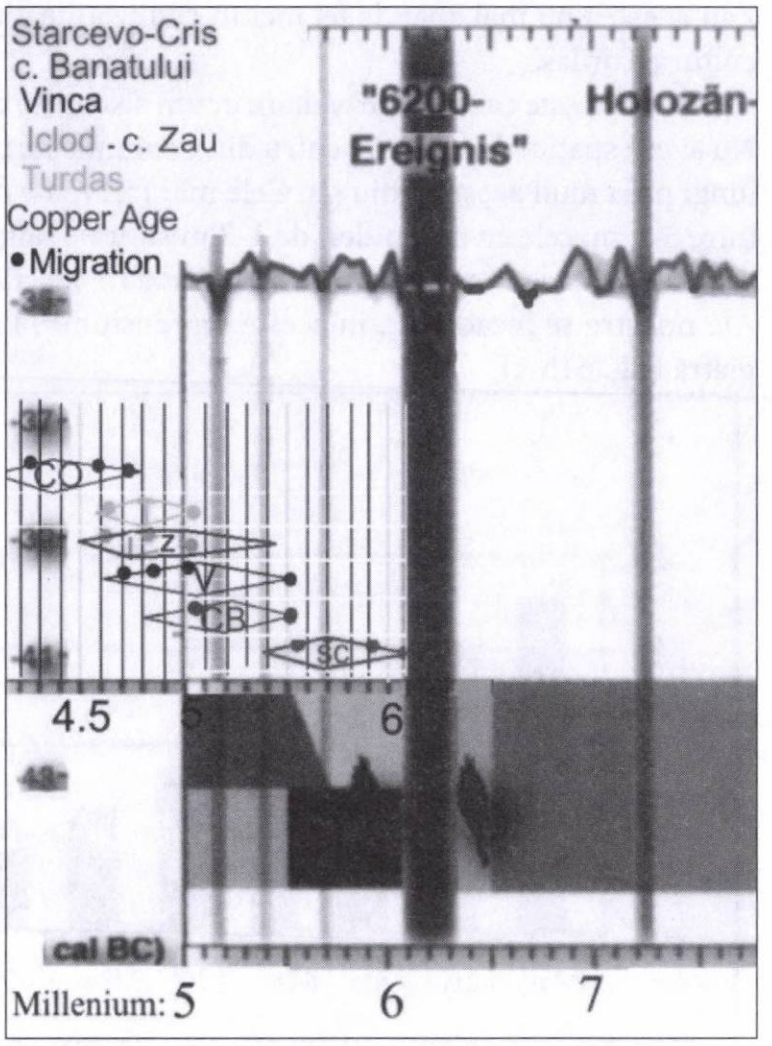

Fig. 60. Influența factorilor climatici și migrațiile

Perioada de încălzire (în jur de 5600-5500 CAL BC) determină noi migrații sudice (balcano-anatoliene) definite de noi pentru bazinul carpato-dunărean (civilizațiile Vinča și Policromia) prin termenul de ***Chalcoliticul Balcano-Anatolian (CBA)***. În sudul Balcanilor sunt alte procese și fenomene.

În zonele de care ne ocupăm sunt trei mari civilizații care sunt definite de noi prin ***neoliticul dezvoltat*** deoarece încep la finele neoliticului timpuriu, prelunând unele elemente și dăinuie până la începutul Epocii Cuprului. Perioada de trecere am definit-o prin termenul „șocul Vinča C", deoarece în Serbia sunt o serie de grupe ale culturii Vinča târzie (grupele: Gradacka, Vinča-Pločnik I; Phafos ș.a.), cele pentru zonele noastre le-am definit mai sus. După noi doar acea perioadă ar putea fi definită prin ***eneolitic*** deoarece civilizațiile care se nasc în etapele lor de evoluție prelucrează cuprul și apoi aurul. În acest fel, pentru civilizații precum Petrești, Cucuteni, primele etape ar ține de eneolitic, iar fazele dezvoltate de Epoca Cuprului.

O altă perioadă rece se instalează după 5200 și ține până în jur de 5150 CAL BC, vreme în care la Parța, în cultura Banatului se ridică locuințe cu etaj[88], cu structuri de lemn lipite cu argilă, la fel în alte stațiuni Vinča din Banat și Transilvania[89].

[86] Daim Neugebaurer 2005, Abb 5-1.

[87] Vezi opiniile, criticile și analizele noastre: Lazarovici 1996; 1998, 2012 ș.a.; Lazarovici/Maxim *et al.* 1995, 200.

[88] Lazarovici *et al.* 2001; Lazarovici/Lazarovici 2006, cap. IIIb și bibl.

[89] Lazarovici/Lazarovici 2006, cap. IIIa și bibl.

În neoliticul dezvoltat, sus definit, fortificațiile neolitice reprezintă sisteme foarte bine închegate. Aceasta este perioada de maximă înflorire a neoliticului dezvoltat sub toate aspectele (producție de unelte, arhitectură, producția și calitatea ceramicii), incluzând și viața spirituală, când apar sanctuare monumentale comunitare (Parța, Zorlenț ș.a.).

După această perioadă rece, o dată cu încălzirea vremii au loc noi migrații sudice, iar în Transilvania și Banat se ridică impunătoarele sisteme de fortificații de la Parța, Uivar, Iclod, Țaga. Acum au loc difuziuni și migrații în zona centrală a Dunării care se resimt până în zona Dunării mijlocii (de exemplu la Bicke, unde apar idolii perforați și amuletele[90]), specifice neoliticului târziu sau ultimei părți a neoliticului dezvoltat doar acolo unde sunt materiale Vinča C și Turdaș[91]. Spre nord de Turdaș, în cultura Zau acestea nu mai apar, la fel nici în civilizațiile din NE României (Pișcolt). Dar ele sunt prezente și în cultura Turdaș.

Nu este cazul să dezvoltăm acum sistemele de apărare, dar anumite elemente trebuiesc precizate. Nu avem spațiul de analiză pentru dimensiunile fortificațiilor, forma și dimensiunile șanțurilor ceea ce ar lungi prea mult acest studiu ș.a. Cele mai frecvente dimensiuni privind lățimea șanurilor de apărare sunt între 3-4 m; cele cu deschideri de 1-2 m sunt fie șanțuri de palisade fie au un gard, o palisadă în imediata vecinătate, ca la Parța (șanțul 1 cu palisada 1 fig. 19b). Destul de frecvente sunt cele între 4-5 și 6-7 m. Ale noastre se încadrează în aceste dimensiuni[92]. La Ruginoasa[93] avem șanț placat cu blocuri uriașe de piatră (fig. 61b-c).

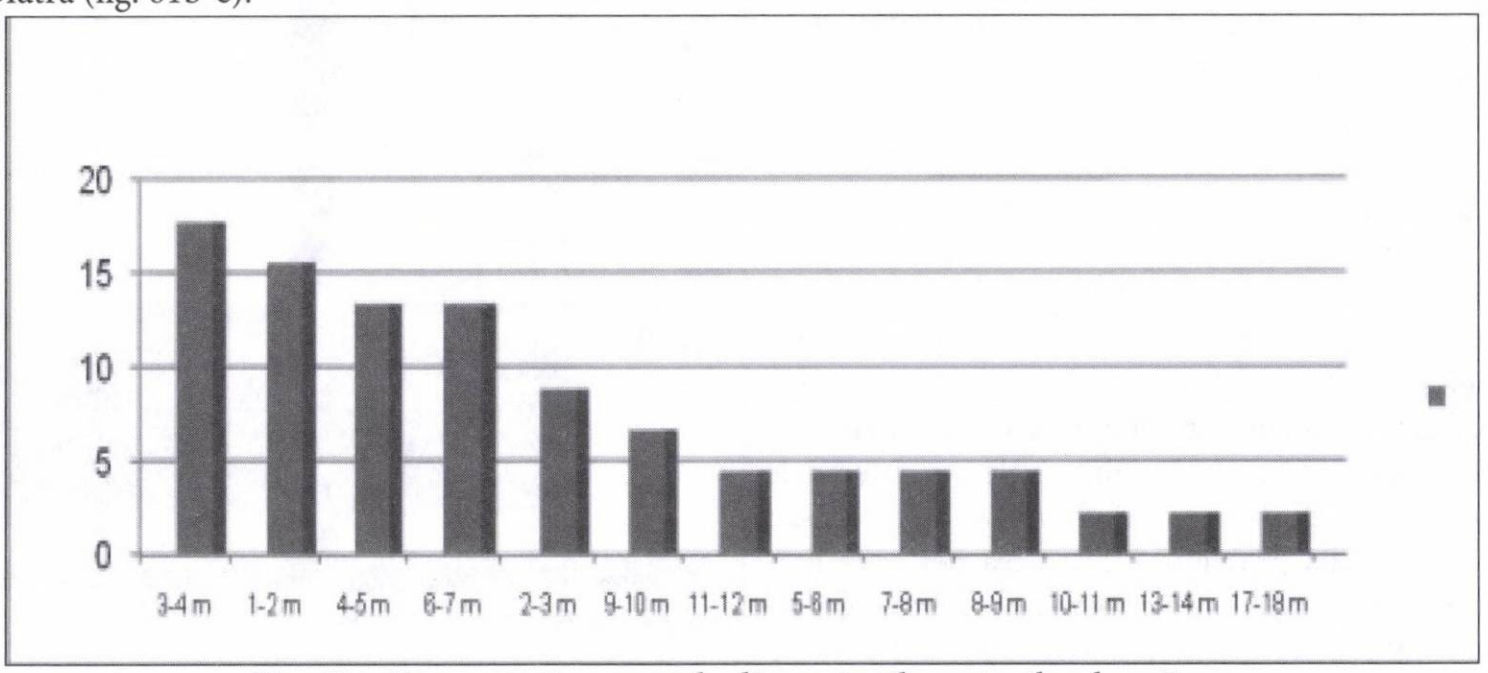

Fig. 61 a. Frecvența în raport de dimensiunile șanțurilor de apărare.

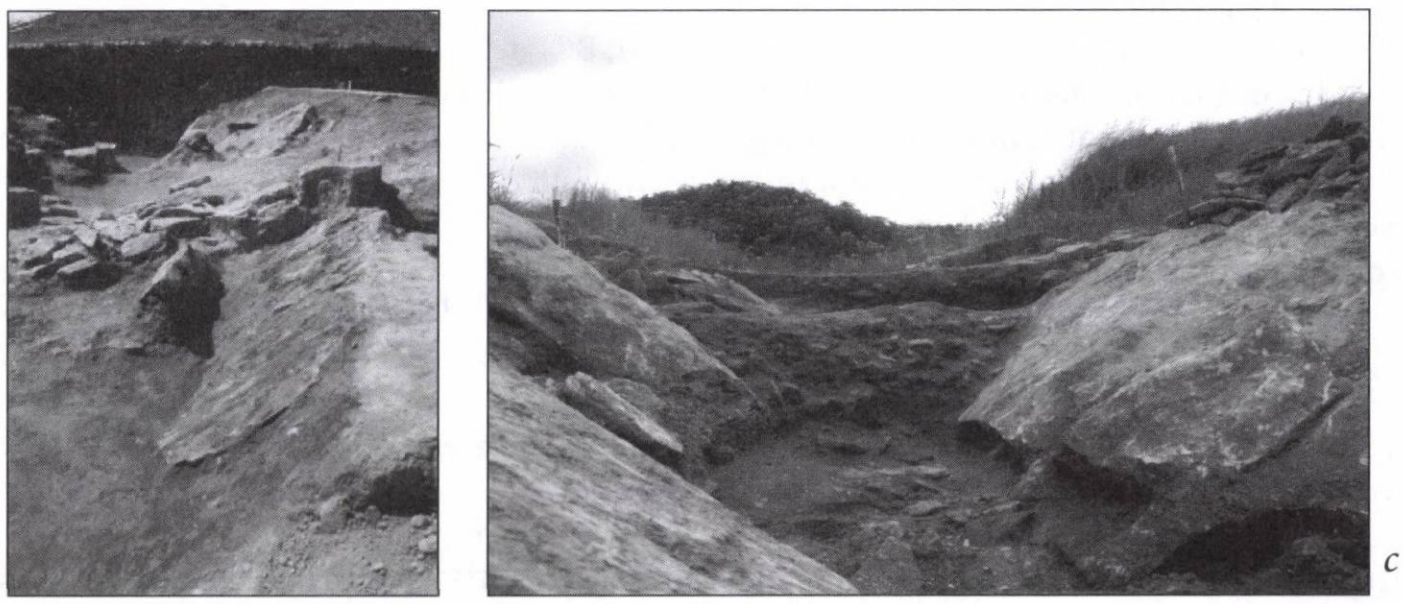

b *c*

Fig. 61 b-c. Șanțurile de la Ruginoasa.

[90] Ceea ce colegii maghiari definesc sub termenul de Protolengyel pentru tipologie și problemă: Kalicz 1975; vezi și Makkay 1968; Lazarovici 1979, 88-89 și bibl.

[91] Vlassa 1966; Lazarovici 1979, 88-89 și bibl.

[92] Extrageri din baza de date ce conține un număr restrâns de situații, cca. 500 atribute.

[93] Lazarovici/Lazarovici 2012.

Palisade cu drum de rond

La Țaga am avut - datorită unor situații fericite care se repetau - posibilitatea de a studia aceste palisade și a le reconstitui, chiar dacă unele elemente comportă discuții.

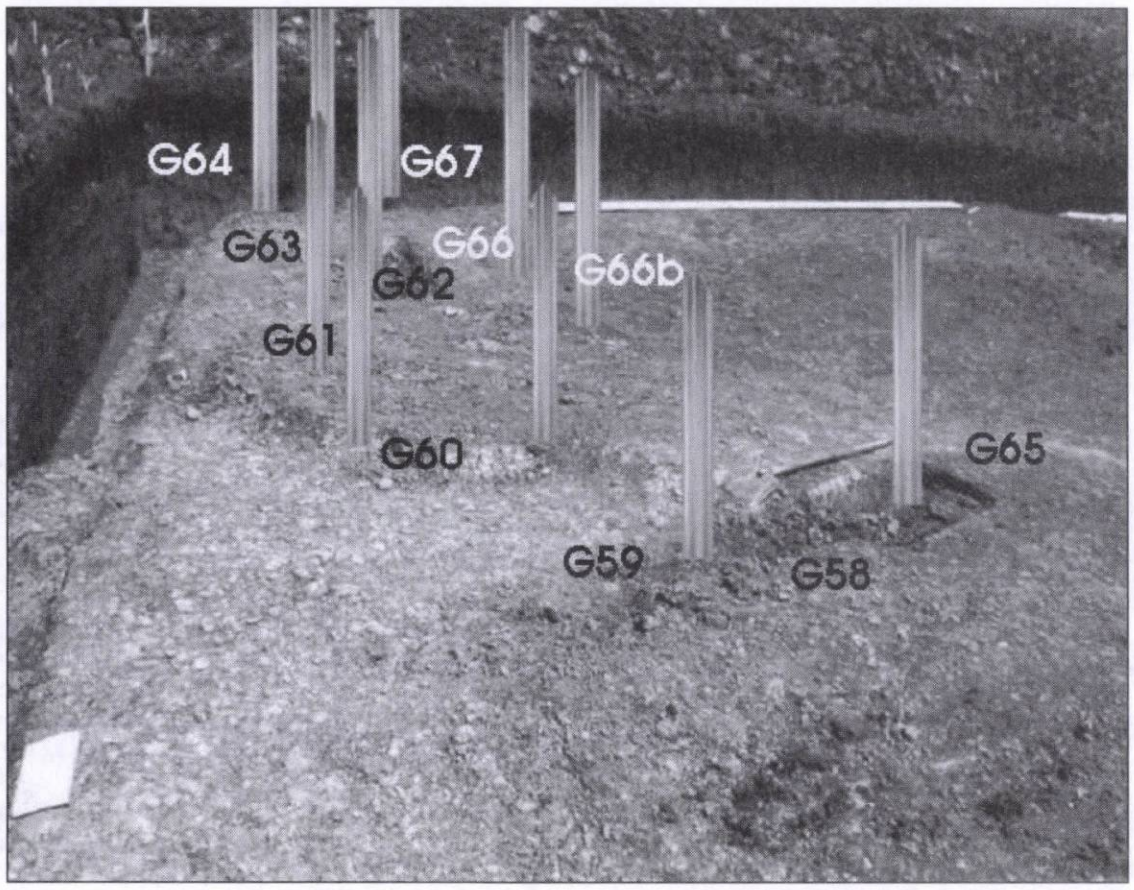

Fig. 62. Țaga - Casa Centea, palisadă dublă.

În partea de est a fost semnalat un șanț de apărare (sus fig. 39b, 40), iar în exteriorul lui la cca. 3 m era o palisadă dublă, dar din prospectări rezultă că mai era o palisadă (la 6 -7 m) și un șanț în exterior la 13 m, deci palisada era la 20 m de șanț. Aceasta s-a repetat în zona de NE la „Casa Centea" (fig. 62)[94].

Tot în zona de est a fost cercetată o palisadă dublă cu structuri pentru drumul de rond (fig. 63).

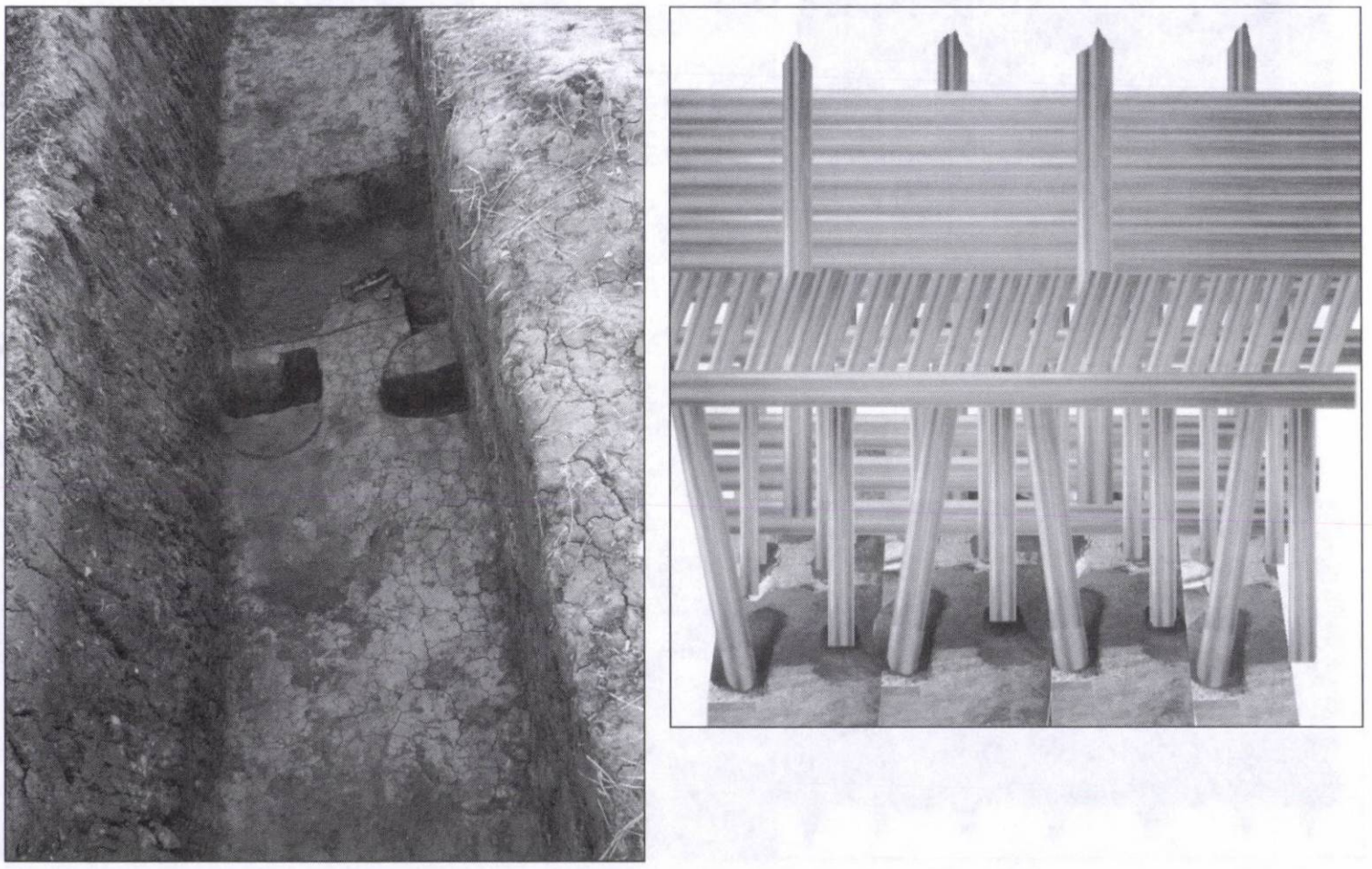

Fig. 63. Țaga - zona de est, gropi de palisadă și reconstituirea sistemului după direcția gropilor.

[94] Lazarovici *et al.* 2006a.

În zona de sud, palisada dublă era la cca. 15 m în exterior (fig. 63). Palisada era formată dintr-un rând de stâlpi mai mari și unul mai mici. Cei mai mari erau mai rari, cei mici permiteau realizarea unui gard împletit sau din bârne puse orizontal sau vertical. Reconstituirile din fig. 64b-d sunt semnificative, dar asemenea palisade sunt frecvente în mai toate epocile, fie că este vorba de construcții sarmatice sau moderne (forturile englezești din America de nord) și din alte perioade (fig. 65).

a

Fig. 64. Țaga, zona de sud: a) traseul palisadei și șanțului.

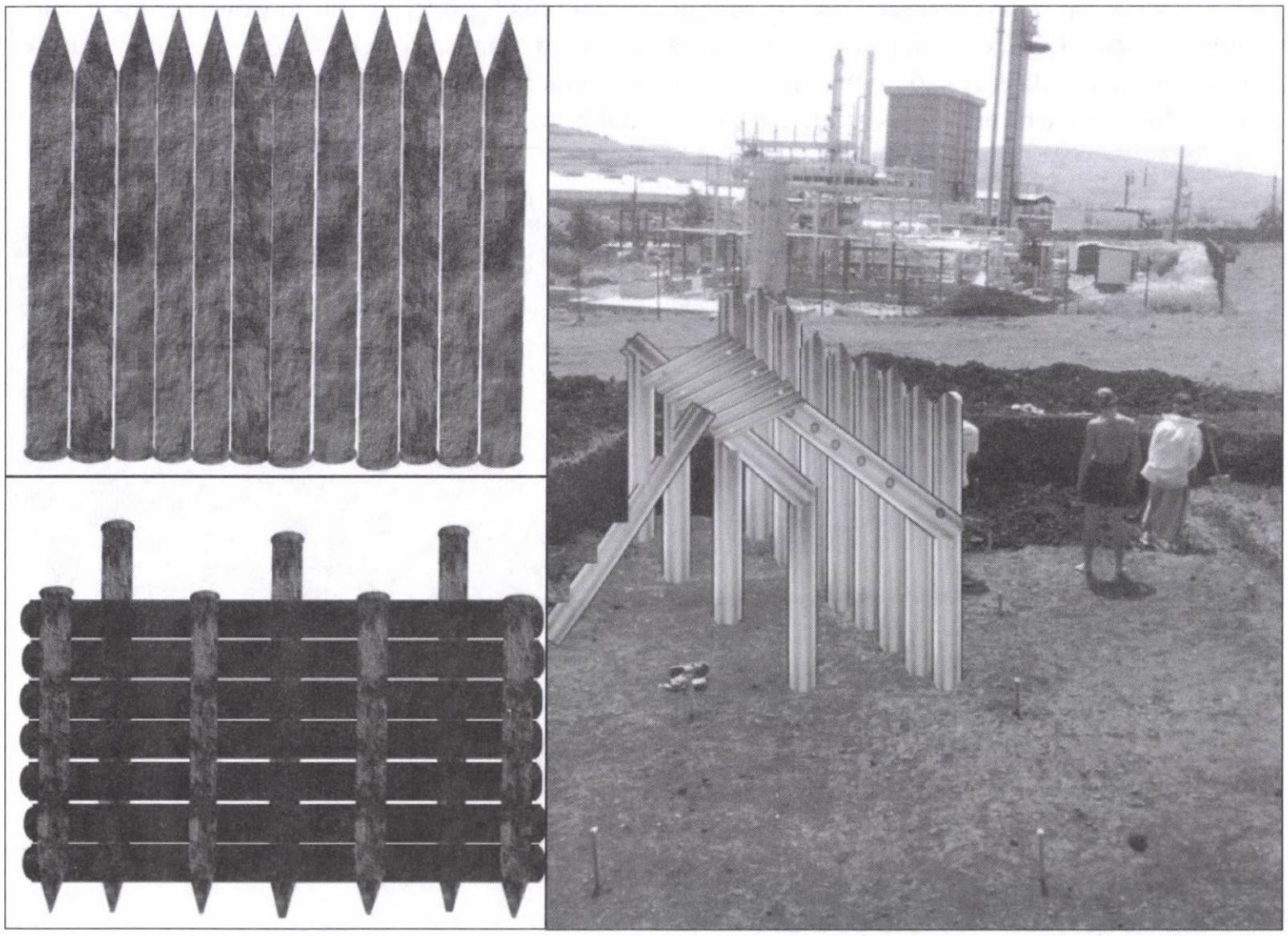

Fig. 64. Țaga, zona de sud: b-d. Reconstituiri de palisade.

Fig. 64. Țaga, zona de sud; e. gropi

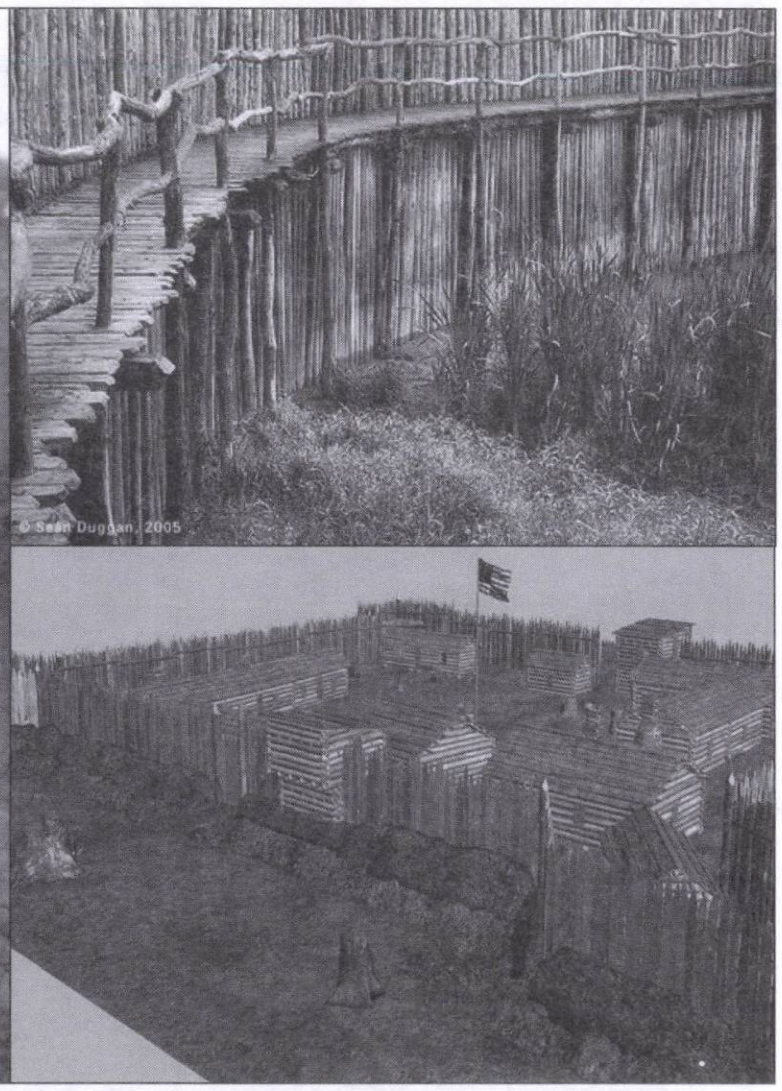

Fig. 65. Reconstituiri de palisade.

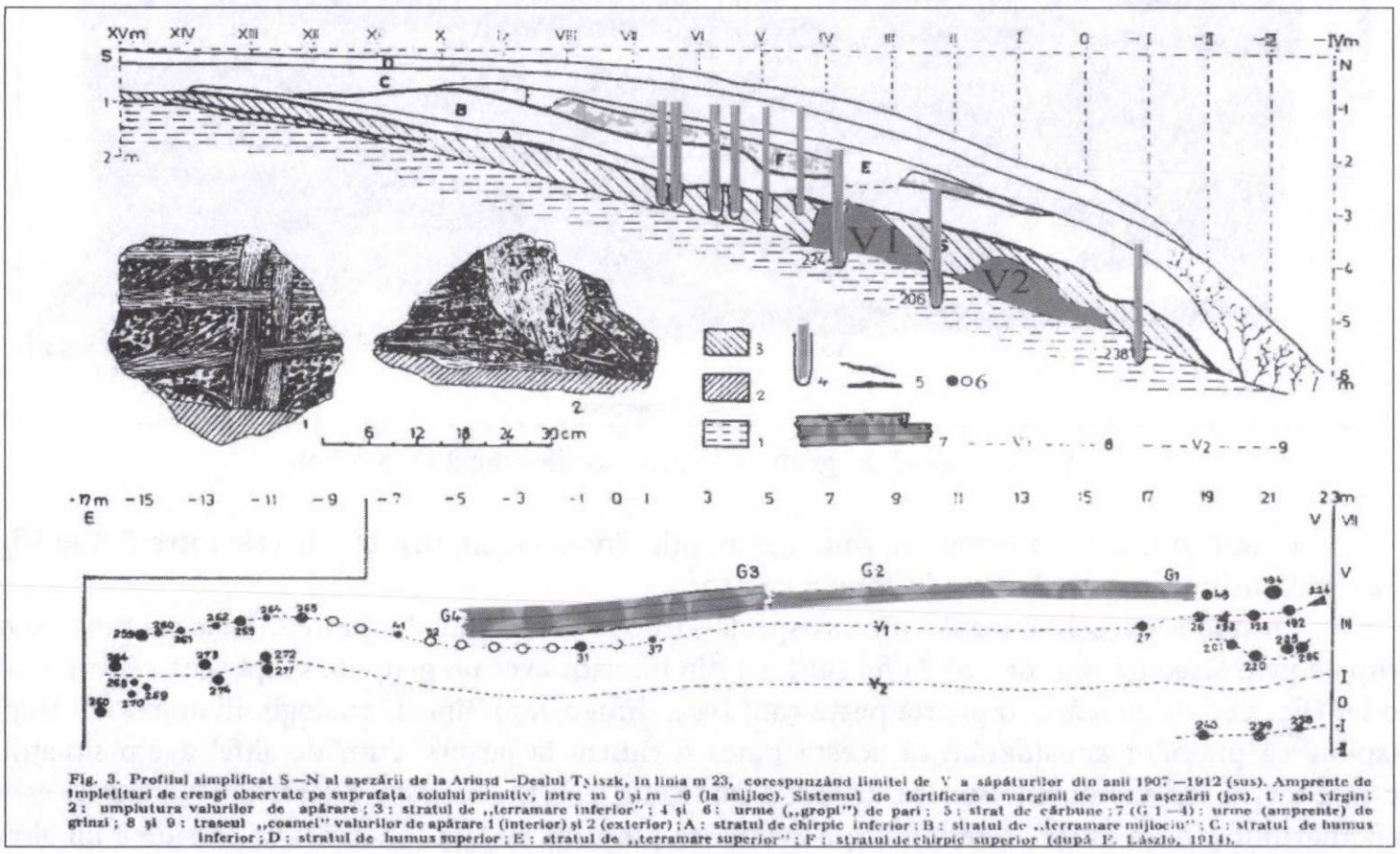

Fig. 3. Profilul simplificat S—N al așezării de la Ariușd —Dealul Tyiszk, în linia m 23, corespunzând limitei de V a săpăturilor din anii 1907—1912 (sus). Amprente de împletituri de crengi observate pe suprafața solului primitiv, între m 0 și m —6 (la mijloc). Sistemul de fortificare a marginii de nord a așezării (jos). 1: sol virgin; 2: umplutura valurilor de apărare; 3: stratul de „terramare inferior"; 4 și 6: urme („gropi") de pari; 5: strat de cărbune; 7 (G 1—4): urme (amprente) de grinzi; 8 și 9: traseul „coamei" valurilor de apărare 1 (interior) și 2 (exterior); A: stratul de chirpic inferior; B: stratul de „terramare mijlociu"; C: stratul de humus inferior; D: stratul de humus superior; E: stratul de „terramare superior"; F: stratul de chirpic superior (după F. László, 1914).

Fig. 66. Ariușd-*Dealul Tyiszk,* palisade duble: a, planul săpăturilor- s-a marcat probabila amplasare a șanțului de apărare de pe latura estică; b, detalii privind sistemul de fortificare (prelucrări Magda Lazarovici după A. László și D. Buzea).

De altfel la Ariușd, în cultura Ariușd-Cucuteni (fig. 66)[95], în sudul Transilvaniei, în sistemul de fortificație sunt palisade duble, dar și palisade pe val, sistem care apare doar în Epoca Cuprului[96]. În neolitic lutul scos din șanțurile de apărare era folosit la lipirea caselor sau la structurile de pereți. Valuri apar doar din Epoca Cuprului în culturile Boian (Vidra), Gumelnița și Cucuteni[97].

Porțile[98].

La Iclod (fig. 73a) în zona intrării de la palisadă sunt câteva gropi ce pot ține de asemenea sisteme de pază. Cele mai clare exemple sunt de la Turdaș unde sunt gropi de mari dimensiuni, folosite probabil în strategia de apărare[99]. Prospectările arată o multitudine de situații. De exemplu observăm similitudini: la Iclod și Prohozești mai multe șanțuri se opresc în zona porții. La Parța în exterior (fig. 68) sunt complexe aliniate ca cele de la Iclod.

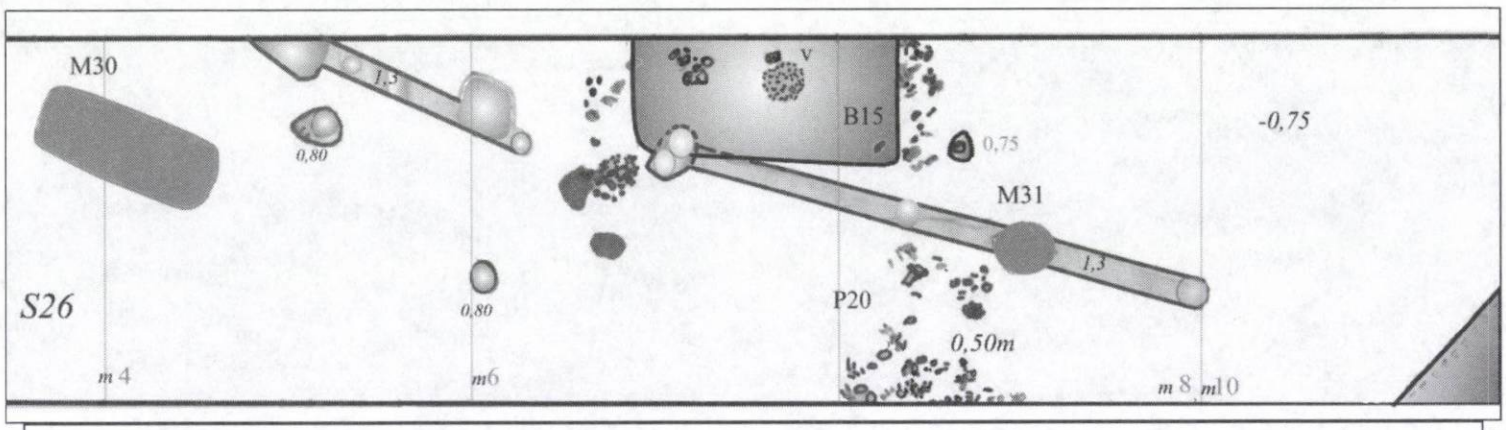

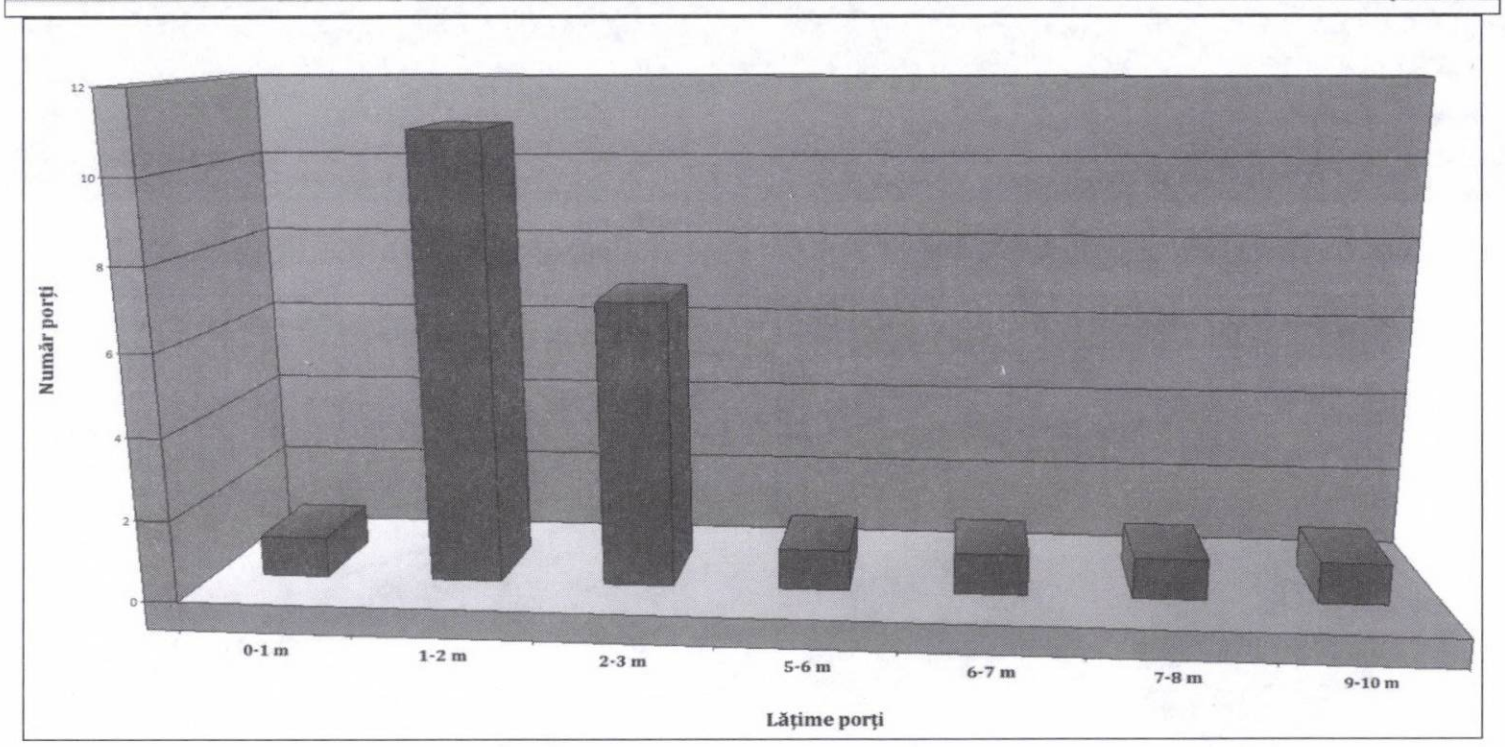

Fig. 67; a. Iclod; b. graficul lăţimii porţilor după O. Sechel.

Cele mai frecvente intrări au dimensiuni mici între 1-2 m, urmate de cele între 2-3 m (fig. 73b), dimensiuni ce se regăsesc și în zonele noastre.

O situație deosebită rezultă din prospectările de la Parța, unde locuințele din afara porții sunt grupate pe o străduță (fig. 68a-b), la fel șanțul 1 din interior avea un grup de stâlpi ceea ce forma un podeț (fig. 68c-d) marcând o poartă peste șanț (vezi dimensiuni, tipuri, analogii, în anexa 1). După dispunerea pilonilor considerăm că acesta putea fi ridicat la nevoie, cum de altfel avem situațiile de mai târziu din vremurile istorice. Direcția podețului corespundea cu piațeta din partea de est a Sanctuarului 1 de la Parța. Ulterior, după astuparea șanțului, în fața sanctuarului se ridică un altar,

[95] László 1993; Buzea 2009.

[96] Șanțuri cu val de pământ : vezi in baza de date...**

[97] Marinescu 1969; Comșa 1997, 150; Trușești 1999; Popovici 2000, 65; Bem 2007, 159, 161; Petrescu - Dîmbovița 2004, 123-130; Lazarovici / Lazarovici 2007, 12, 64-65,75, 126, 568 ș.a.

[98] In studiul pentru Omagiul Doinei Ignat am dezvoltat aceste probleme.

[99] Turdaș 2012, 34, foto 7, 40 și urm., foto 19, C010, foto 22 C011257, 56, fig. 14, C382.

apoi arhitectura se modifică. Poarta și drumul ne amintesc de cele din Serbia de la Stubline-Crkvine (fig. 68d)[100].

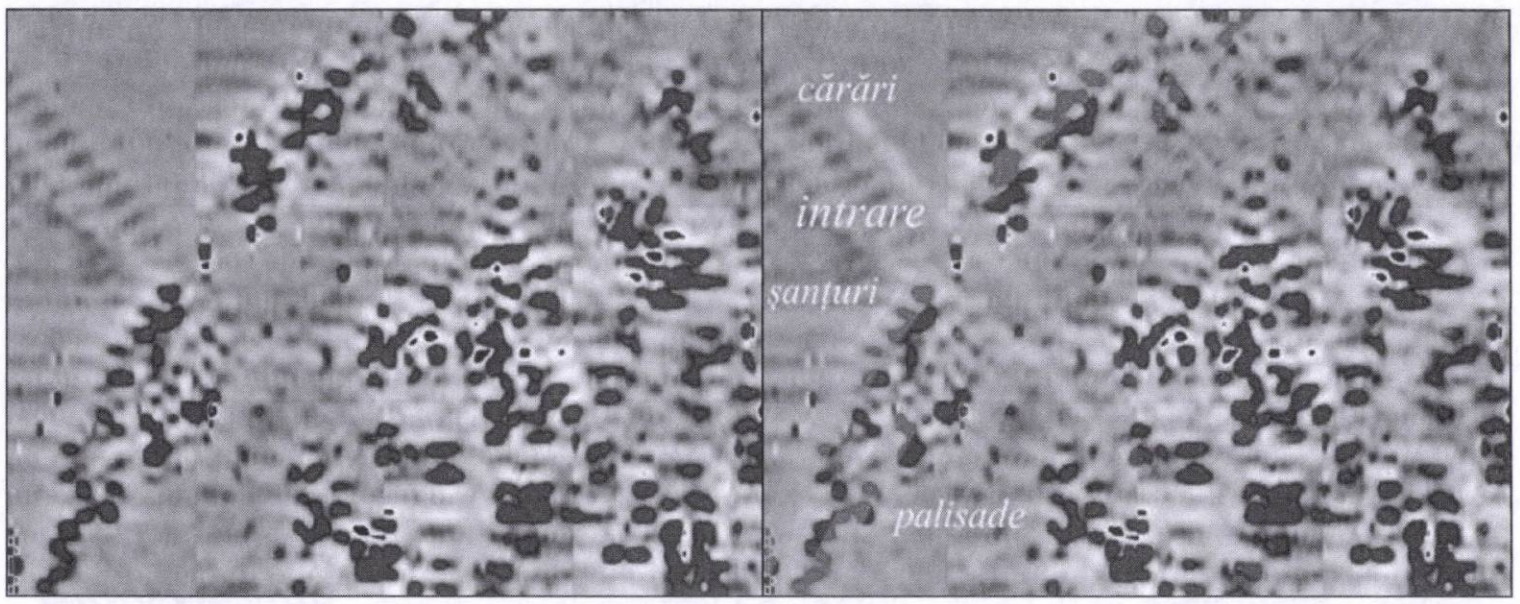

Fig. 68 Parța; a. prospectări D. Micle, L. Măruia; b. marcarea unor cărări între complexe;

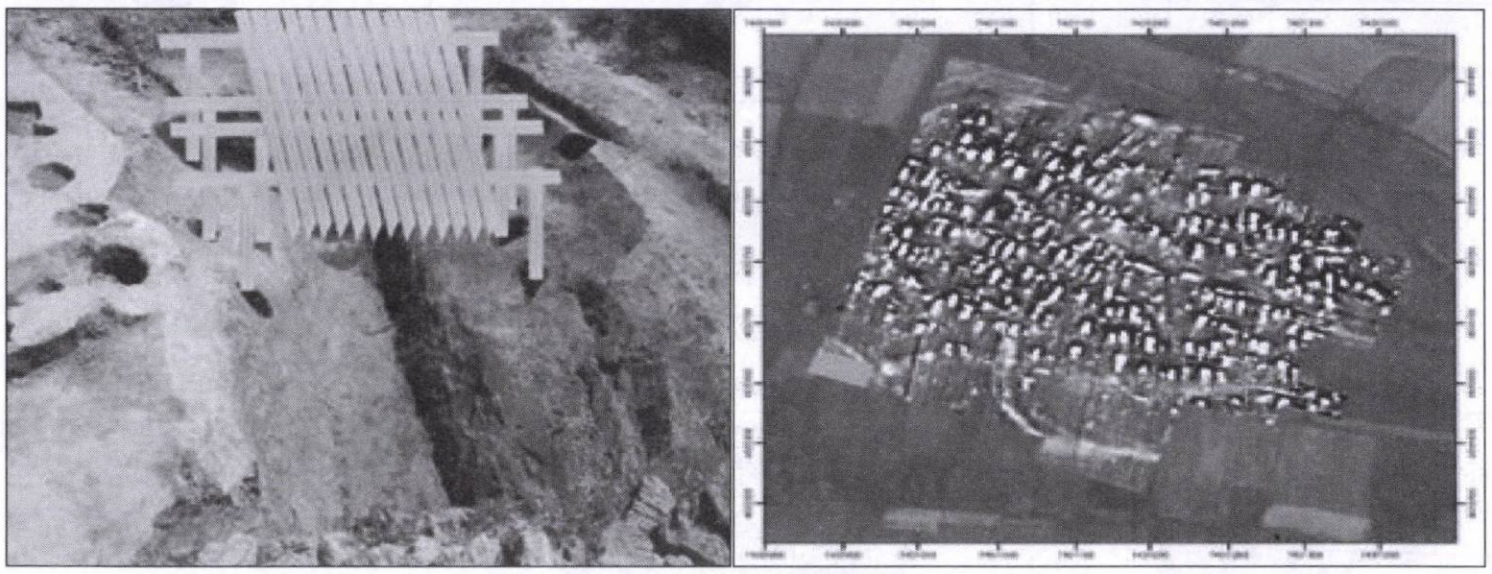

c. Parța poarta și drum; d. poatră și drum de acces la Stubline-Crkvine (după Crnobrnja A. 2011).

Profilul șanțurilor (fig. 69).

Este o problemă discutabilă deoarece de multe ori arheologii dezvelesc ultimele etape de refaceri, reparații sau adăugiri din care motive forma inițială este greu de definit.

Șanțul cu profil triunghiular merge de la cele înguste și adânci (Tr1) asociate de multe ori cu palisade în marginea lor, mijlocii (Tr2) sau largi (Tr3) (tipologia lui O. Sechel și a noastră).

Șanțul de tip *pâlnie*, cel cu fundul foarte îngust este extrem de agresiv contra celor care pătrund în el deoarece permite o scurtă imobilizare. Chiar săparea lui era problematică, ca și ieșirea din șanț când era uscat, dar mai ales când era ud. El permite montarea unor capcane (pari ascuțiși, oase, spini). Variantele sale constau în lărgirea fundului (P2 și variantă asimetrică (voită pentru a da o pantă mai accentuată sau din eroziune).

Pentru șanțul trapezoidal sunt tot trei variante în funcție de lățimea fundului (Tra1 și Tra2) și asimetric (Tra3).

Cele cu fundul rotund (mai numite în formă de „U") au tot trei variante (R1, R2, R2) în funcție de lărgime.

Am mai precizat și mai jos am dat unele exemple cu reparații prin care se ajunge la diferite variante de șanțuri ca urmare a unor curățiri succesive, de la care de multe ori nu mai rămâne sau se poate observa forma inițială a șanțului (în formă de :„V", „U" sau „pâlnie").

[100] Crnobrnja 2011a; prospecțiunea.

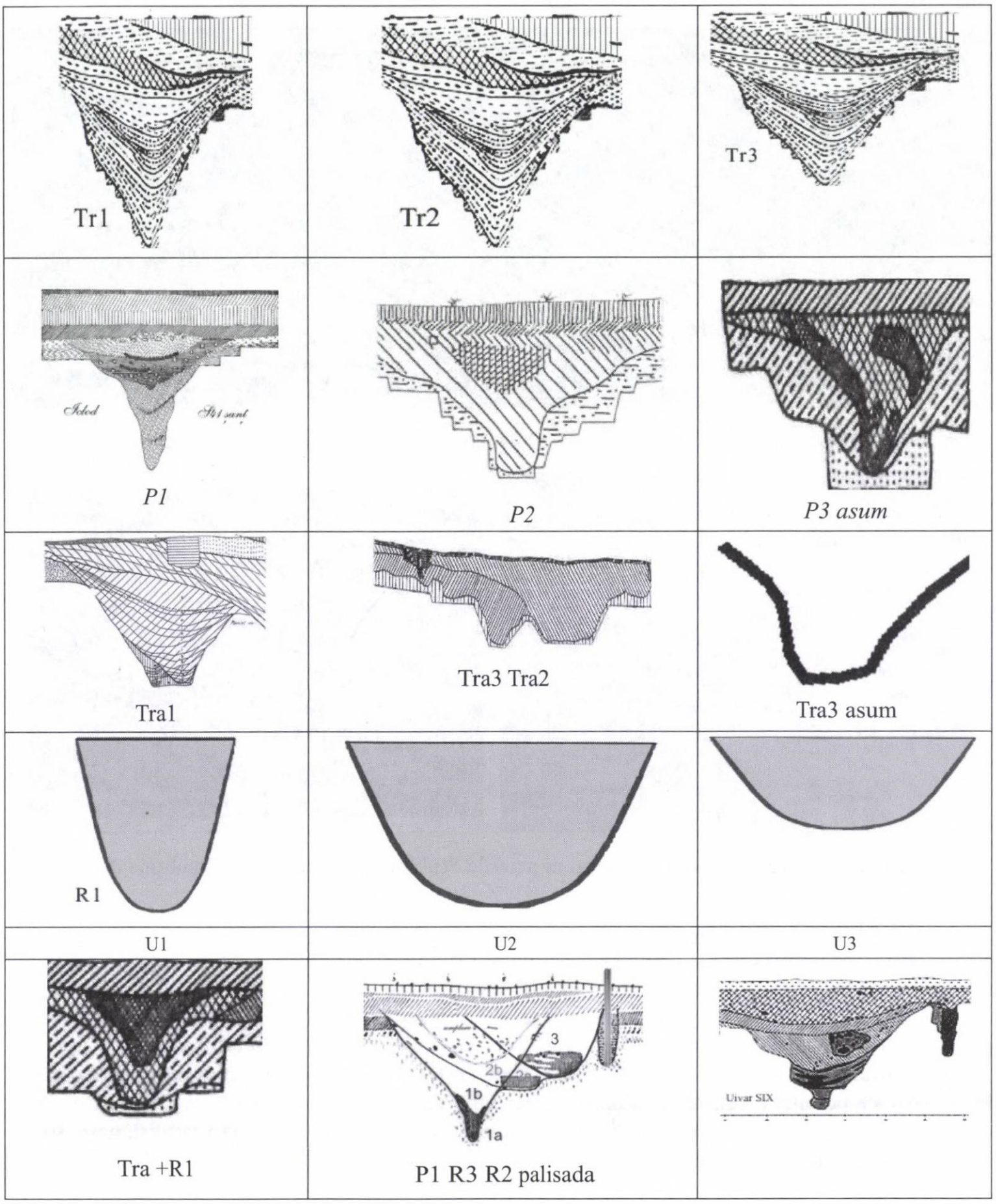

Fig. 69. Tipurile de profile de şanţuri din Banat şi Transilvania.

O ultimă problemă la care ne referim priveşte redarea unor sisteme de fortificaţii pe obiecte de cult. Ne referim la o tăbliţă de la Turdaş, publicată de N. Vlassa şi de noi (fig. 70a-b) care are redate nişte semne[101].

După C. Suciu aceste desene se aseamănă foarte bine cu planurile sistemelor cercetate recent (comunicare la Piatra Neamţ 2012).

[101] Vlassa 1977; Lazarovici/Lazarovici 2011, 187 şi urm., fig. VIIC 49a-b.

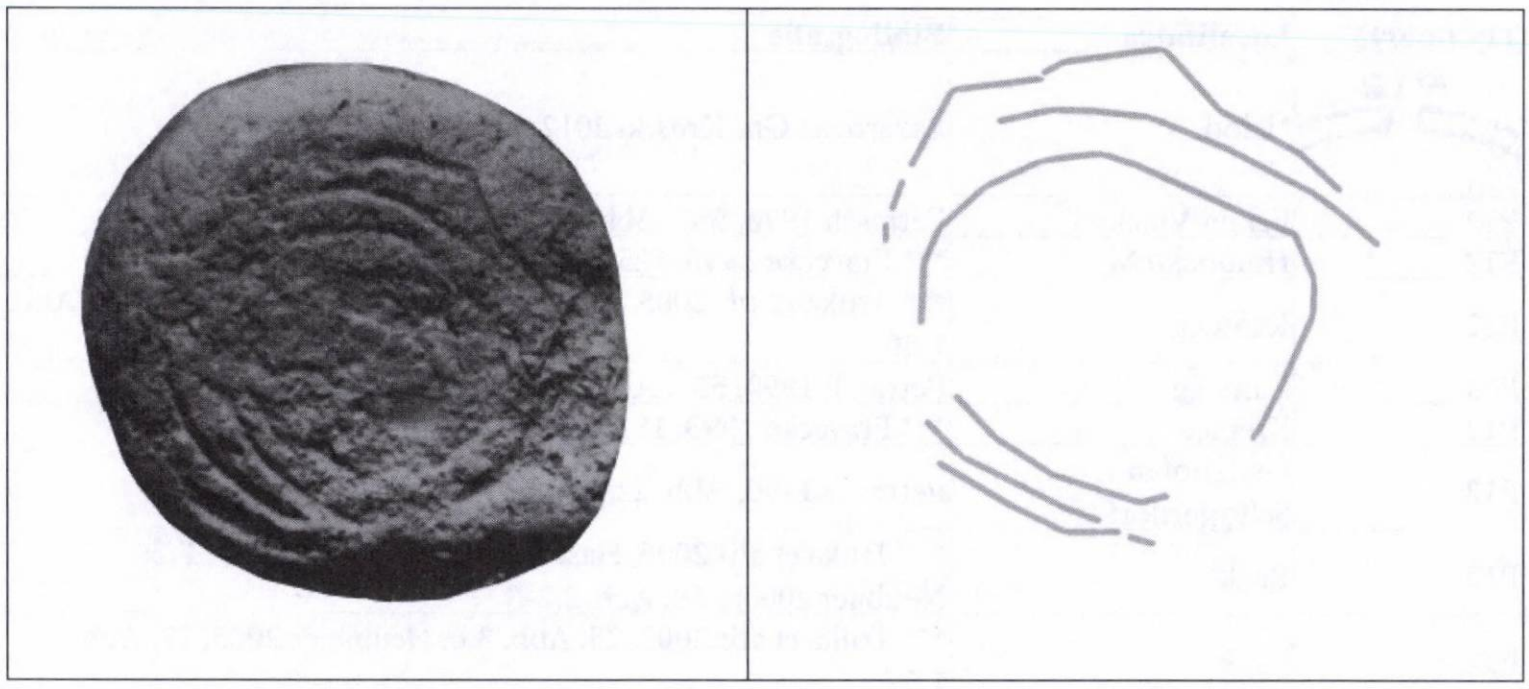

Fig. 70. Tăbliţa de la Turdaş (foto N. Vlassa), desen Gh. Lazarovici.

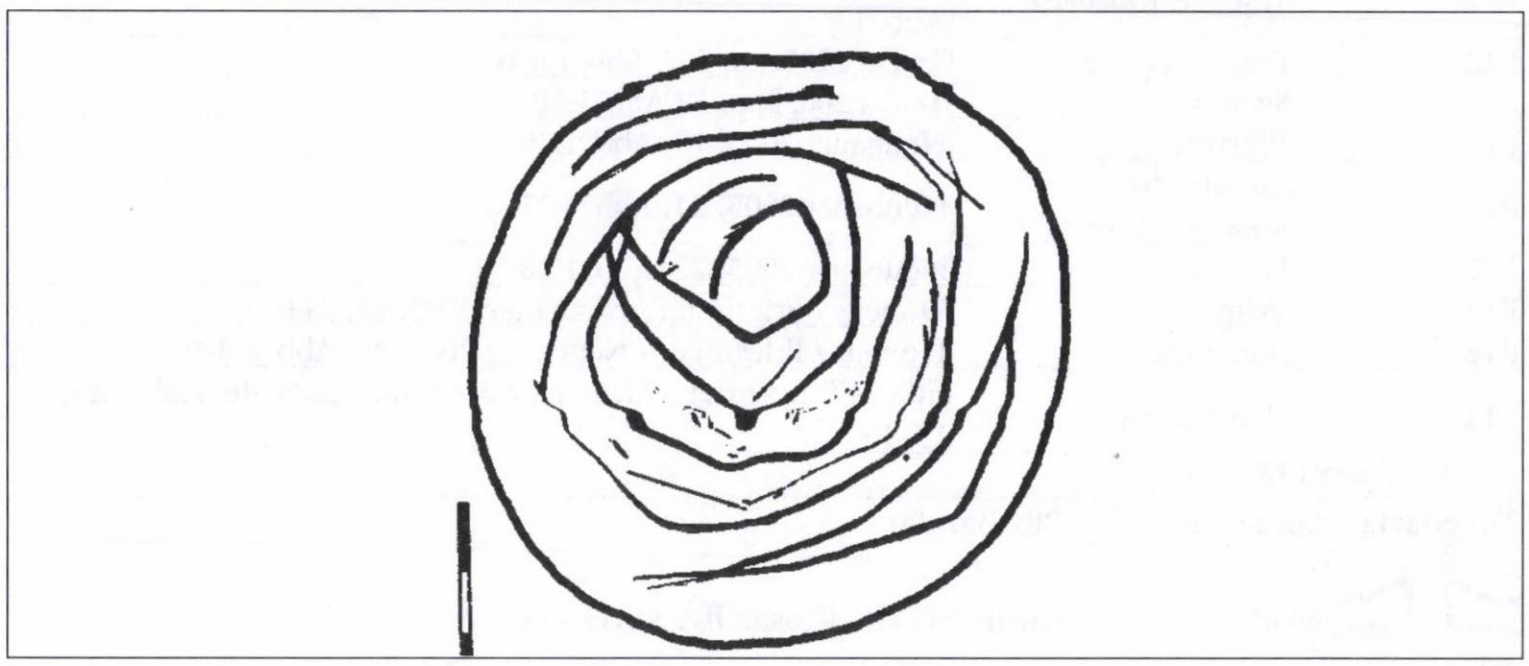

Fig. 71. Slatino tablets (apud Št. Čohaðiev).

P. Raczky şi alţii au atras atenţia asupra legăturilor dintre simbolurile solare (orientarea porţilor, cercurile concentrice) şi altele cu fortificaţia de la Polgàr-Csőshalom[102], stele şi vase din complexul cultic de la Ovčarovo[103]. După participarea noastră la săpăturile de la Turdaş am observat că piesa menţionată ar putea reda sistemul de fortificaţii de acolo. Problema a fost adâncită de Sabin Adrian Luca şi Cosmin Suciu[104], care analizând evoluţia cursului Mureşului în ultimele secole, în zona Turdaş, au confirmat şi au adus noi argumente că este posibil să fie o reprezentare grafică a sistemului de fortificare la un moment dat. Analogii sunt pe o tăbliţă de la Slatino[105]. Ne gândim la o redare cu scop de protejare, de invocarea bunăvoinţei divine asupra locului, oamenilor şi animalelor din staţiuni.

Pentru a nu lungi textul cu note am prezentat analogiile în tabele pe tipuri de porţi de la şanţuri şi palisade (vezi anexele).

[102] Raczky/Anders/Hajdú 2005, 204-205.
[103] Hansen 2007.2, fig. 325; Todorova et alii 1976; Todorova /Vaisov 1993, 97, fig. 84/3.
[104] Luca/Suciu 2012, comunicare Piatra Neamţ 2012.
[105] Čohaðiev 2006, 227, 267; reluate de noi, Lazarovici/Lazarovici 2011, 187 şi urm., fig. VIIC 49-50.

Anexa 1

Tip poartă	Localitatea	Bibliografie
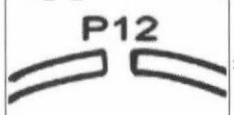	*Iclod	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 35 D1, D2 fig. 38b
P12	Eckug Viecht	Petrasch 1990, 557, Abb. 20, kat. 1 apud Trnka 1986b
P12	Hlubocke M.	*** Pravečke 1993, 125, fig. 68.1
P12	Kamegg	*** Trnka *et al.* 2005, 35, Abb. 3; Doneus/Trnka 2005, 31, Abb. 1.40
P12	Kamegg	Petrasch 1990, 557, Abb. 20, kat. 1 apud Trnka 1986b
P12	Krepice	*** Pravečke 1993, 131, fig. 75.4 fortif mare
P12	Osterhofen - Schmierdorf	Petrasch 1990, Abb. 22, kat. 5
P12	Puck	*** Trnka et alii 2005, Hasenhundl 2005b, 53, Abb. 1, 3; Neubuer 2005a, 38, Abb. 2.2-3
P12	Puck	*** Trnka et alii 2005, 25, Abb. 3.6; Neubauer 2005, 27, Abb. 1.37
P12	Těšetice-*Kujeovice*	*** Pravečke 1993, 129, fig. 73 fortif mare; Trnka 2005b, 12, Abb. 1.9
P12	Pranhartsberg	Trnka 2005a, p. 5-7, Abb. 1.4-6
P12	Svodín	Trnka 2005b, p. 12 Abb. 1.10
P12	Würnitz	Neubauer 2005, 19, Abb. 1.25
P12	Mühlbach-*Manhartsberg*	Neubauer 2005, 21, Abb. 1.27
P12	Friebritz	Neubauer 2005, 22, Abb. 1.28-31
P12	Velm	Doneus / Friesinger / Neubauer 2005, 43, Abb. 2.7
P12	Immendorf	Doneus / Friesinger / Neubauer 2005, 44, Abb. 2.8-9
P12	Steinabrunn	Eder-Hinterleider / Melichar / Neubauer 2005, 46, Abb. 2.12, 15-16

Anexa 1a

Tip poartă	Localitate	Bibliografie
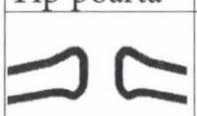	Iclod	Lazarovici Gh. Krosno fig. 35 G3, G4
P12a	Bucany	Petrasch 1990, 561, Abb. 26
P12a	Kludorf	*** Trnka et alii 2005, Hasenhundl 2005b, 55, 67 şi urm. Abb. 3
P12a	Künzing	Petrasch 1990, Abb. 23
P12a	Osterhofen - Schmierdorf	Petrasch 1990, Abb. 23, kat. 5
P12a	Svodin	Petrasch 1990, 472, Abb. 14, 29 kat. 52 apud Trnka 1986b
P12a	Svodin	Petrasch 1990, 486, Abb. 15kat. 52 apud Trnka 1986b
P12a	Svodin	Petrasch 1990, 563, Abb. 28

Anexa 2

Tip poartă	Localitatea	Bibliografie
	*Fundătura	Lazarovici Gh Krosno 2012, fig. 51
P12b	Buchberg	*** Trnka et alii 2005, Hasenhundl 2005, 53, şi urm
P12b	Krepice	*** Pravečke 1993, 131, fig. 75.4 fortif mare
P12b	Friebritz	Neubauer 2005, 21, Abb. 1.29

Anexa 3

Tip poartă	Localitatea	Bibliografie
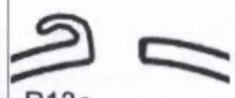 P13c	*Țaga	Lazarovici Gh Krosno 2012, fig. 72b
P13c	*Țaga	Lazarovici Gh Krosno 2012, fig. 45, 46, 48,
P13c	Nemecicky	*** Pravečke 1993, 131, fig. 75.2, 74.1

Anexa 4

Tip poartă	Localitatea	Bibliografie
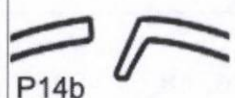 P14b	Rasovice	*** Pravečke 1993, 131, fig. 75.6 fortif mare
P14b	*Țaga	Lazarovici Gh Krosno 2012, fig. 45, 46, 48,

Anexa 5

Tip poartă	Localitatea	Bibliografie
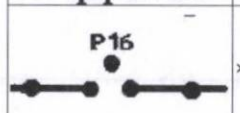 P16	*Țaga	Lazarovici Gh Krosno 2012, fig. 51bc, 45, 46, 48
P16	Gauderndorf	Neubaurer 2005, 36-37, Abb. 2.1
P16	Freibritz Șanț 1	Eliska Kazdova und Zdenek Weber, 2005 Arhitecktur der Lengyel Rondelle im mittleren Donauraum, in Jahress; Neubauer W. 2005, p. 22, Abb. 1.28-31
P16	Freibritz Șanț 2	Eliska Kazdova und Zdenek Weber, 2005 Arhitecktur der Lengyel Rondelle im mittleren Donauraum, in Jahress; Neubauer W. 2005, p. 22, Abb. 1.28-31

Anexa 6

Tip poartă	Localitatea	Bibliografie
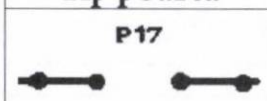 P17	*Iclod	Lazarovici Gh Krosno 2012, fig. 73a
P17	GoseckȘanț1	A. Harding, N. Venclova, Enclosing the Past, Sheffields Monographs 15, 2006

Anexa 7

Tip poartă	Localitatea	Bibliografie
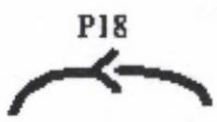 P18	*Bârca	Lazarovici Gh Krosno 2012, fig. 27b
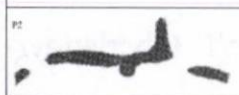	*Parța	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 17, 74,
P2	*Turdaș	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 56
P2	Halmeu Vamă	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 52b
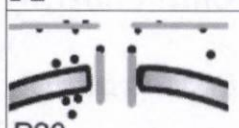 P20	*Turdaș	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 56
P20	Hluboke Masuvsky	*** Pravečke 1993, 125, fig. 68.1, 2
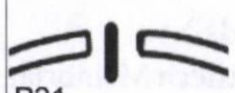 P21	*Prohozești	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 72c

Tip poartă	Localitatea	Bibliografie
P21	*Ţaga	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 72b
P21	*Turdaş	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 56
P21	Hluboke Masuvsky	*** Pravečke 1993, 125, fig. 68.1, alta poarta
	*Prohozeşti	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 72c
P22	*Ţaga	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 72b
P22	*Turdaş	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 56
P22	Hluboke Masuvsky	*** Pravečke 1993, 125, fig. 68.1, alta poarta
	*Ţaga	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 51bc, 45, 46, 48,
P23	*Ţaga	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 51bc, 45, 46, 48,
P23	Kamegg	*** Trnka et alii 2005, p. 37, Abb. 5
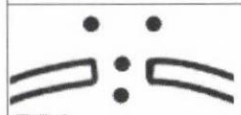	*Ţaga	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 51bc, 45, 46, 48,
P24	*Ţaga	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 51bc, 45, 46, 48,
P24	Kamegg	*** Trnka et alii 2005, p. 37-38, reconstituire
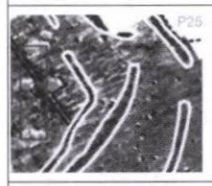	*Prohozeşti	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 72c
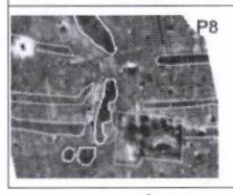	*Ţaga	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 72b

Anexa 8

Tip poartă	Localitatea	Bibliografie
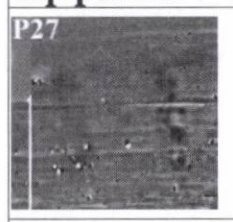	*Fundătura	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 51bc
P27	*Ţaga	Lazarovici Gh. Krosno 2012, fig. 68
P27	Osterhofen - Schmierdorf	Petrasch 1990, Abb. 22, Kat. 5
P27	Sé	Kalicz 1998, vezi PDF fig. 21

Bibliografie

*** *Arheologia aeriană,* 2009: *Arheologia aeriană în România şi Europa,* Rog Palmer/I. Oberländer-Târnoveanu/C. Bem (eds.), CIMEC, Bucureşti, 2009.

*** *Archaeology and Anthropology of Salt,* In: M. Alexianu/O. Weller, R. G. Curcă (eds.), *A Diachronik Approach, Proceeding of the International Colloqvium, 1-5 october 2008, Al. I. Cuza University (Iaşi, Romania)*, BAR International Series, 2198, 2011.

*** Befestigte 1988: *** *Befestigte neolithische und äneolithische Siedlungen und Plätze in Mitteleuropa. Elbingerode 7.-11.11.1988,* Jahresschr. Halle, 73, 1990, 369 ff.

*** Provadia 2005-2007: Nikolov V. (edt.), *Praistoriceski solodobiveh Centîr Provadija-Solonicata. Raskopki 2005-2007,* Sofia, 2008.

*** Sarea 2006: *Sarea, Timpul şi Omul. Catalog de expoziţie,* V. Cavruc/A. Chiricescu (eds.).

*** Sarea... 2008a: ** *Sarea de la prezent la trecut,* Gh. Dumitroaia/D. Monah (eds.), Bibliotheca Memoriae

Antiquitatis, XX, Piatra Neamț, 2008.

***Kreisgräben 2005: In: G. Hansenhündl/W. Neubauer/G. Trnka (eds.), *Kreisgräbenanlagen-eine runde Sache. Sechs Wege zu ausgewählten Kreisgrabenanlagen im Weinviertel,* Wien, 2005.

***Leben auf dem Tell. 2010: *Leben auf dem Tell als soziale Praxis, Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.-27 Februar 2007,* Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2010.

Asăndulesei 2011: Asăndulesei A., *Geophysical prospecting techniques used in archaeology. Magnetometry*, SAA, XVII, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iași, 5-17.

Asăndulesei *et al* 2011: Asandulesei A./Tencariu F. A./Cotiugă V., *L'utilisation des méthodes non-invasives dans la recherche archéologique. Applications de la magnétométrie au césium sur les sites Gumelnita de Dobroudja*, In: L. Carozza/C. Bem/C. Micu (eds.), *Société et environnement dans la zone du Bas Danube durant le 5ème millénaire avant notre ère*, Edit. Universității „Al. I. Cuza" Iași, Iași-București, 2011, 115-130.

Asăndulesei *et al* 2012: Asăndulesei A./Istina L. E./Cotiuga V./Tencariu F. A./Caliniuc Șt./Balaur R./ Crețu A. P./Nicu C./Venedict B., *Cesium magnetometer survey in the Cucuteni settlement of Fulgeriș-La Trei Cireși, Bacău County, Romania, Romanian Reports,* Physics, 64, 3, sub tipar.

Asăndulesei 2012: Asăndulesei A., *Aplicații ale metodelor geografice și geofizice în cercetarea interdisciplinară a așezărilor Cucuteni din Moldova. Studii de caz,* PhD., Iași, 2012.

Aslanis 1990: Aslanis I., *Befestigungsanlagen in Nordgriechenland von dem Chalkolithikum bis zu Beginn der Frühen Bronzezeit*, In: *Symp. „Vinča and its World"*, Belgrade, 1990, 183-188.

Aslanis 1992: Aslanis I., *E proistoria thes Makedonias. E neolithique epohi*, Athenai, 1992.

Aslanis 1995: Aslanis I., *Die siedlung von Dimini. Eines neues Rekonstruktionsbild*, Settlement patterns, 1995, 37-43.

Becker 2002: Becker H., *Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien, (1998-2002).*

Becker 2004: Becker H., *Geomagnetische Prospektion*, In: Schier W./Drașovean Fl. *et al.* (eds.), *Vorbericht über die rumänisch-deutchen Prospektion und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien*, PZ, 79.2, 2004, Berlin-New York.

Becker *et al.* 1985: H. Becker/O. Braasch/I. Hodgson, *Prospektion des Mittelneolithischen Grabenrondells bei Vicht*, ArchJarbBayern, 1985, 37-40.

Becker H. WEB: Uivar http: //www.uni-wuerzburg.de/vfg/Uivar/Uivar_Text_Prospektion.htm

Becker/Petrasch 1984: Becker H./Petrasch J., *Prospektioin eines Mittelneolithischen Erdwerkes bei Künzing-Unterberg*, ArchJarbBayern, 1984, 32-34.

Boroneanț 1990: Boroneanț V., *Le site de Schela Cladovei problèmes poses par la transition de la culture Criș Starčevo à la culture Vinča*, In: *Symp. „Vinča and its World"*, Belgrade, 1990, 143-147.

Braasch 2010: Braasch O., *„Steinzeit 3 Uhr Tief"*, Jungsteinzeit im Umbruch, Karlsruhe, 72-79.

Buzea 2009: Buzea D. L., *Așezarea Păuleni Ciuc (Ciomortan), Várdomb-Dâmbul Cetății. Studiu de caz: Locul și rolul așezării eneolitice în Carpații Răsăriteni"*, PhD, Sibiu, 2009.

Buzea/Deak 2008: Buzea D./A. (Chiricescu) Deak, *Cercetările etnoarheologice de la Olteni, jud. Covasna; Ethno-Archaeological discoveries from Olteni, Covasna County*, In: *** *Sarea* 2008, 41-80.

Cavruc 2012: Cavruc V., *The Present Stage of the Researches regarding Prehistoric Salt Production in the Carpatho-Danubian Region*, Angustia, Arheologie, 12, 2012

Ciobotaru 2001: Ciobotaru D., *Dudeștii Vechi, punct Movila lui Deciov (nr. 89)*, CCAR, *Campania 2001*, CIMEC, 2002.

Ciobotaru/Lazarovici 1999a: Ciobotaru D./Gh. Lazarovici, *Dudeștii Vechi, com. Dudeștii Vechi, jud. Timiș. Punct Movila lui Deciov (Östelep)*, CCAR, 1999.

Ciobotaru/Moravec 2004: Ciobotaru D./Moravec I., *Analize geofizice în situl arheologic Movila lui Deciov, comuna Dudeștii Vechi*, Patrimonium Banaticum, 2004.

Ciobotaru/Moravec 2004a: Ciobotaru D./Moravec I., *Electrical and Magnetic Response of Archaeological Features at the Early Neolithic Site of Movila lui Deciov, Western Romania*, Archaeological Prospection, 11, 213-226 (2004), Ed. John Wiley & Sons, Ltd., SUA, (J. M. Maillol).

Ciortea/Lazarovici 1996: Ciortea M./Lazarovici Gh., *Corelații între metalurgia din Transilvania și Anatolia. Prelucrari din baze de date cantitative*, AMN, 33, 1, 1996, 647-664.

Comșa 1974: Comșa E., *Die Bestattungsritten im Rumänischen Neolithikum*, Jahresschr.Halle, Halle-

Salle, 1974, 113-156.
Comșa 1974a: Comșa E., *Nouvelles données sur l'évolution de la culture Dudești (phase Cernica)*, Dacia, XIX, p. 9-18.
Crnobrnja 2011: Crnobrnja A., *Arrangement of Vinča culture figurines a study of social structure and organisation*, DP, XXXVIII, 2011, 131-144.
Czajlik 2009: Czajlik Z., *Légi régészeti Magzarorszàgon*, In: Al. Anders/M. Szabó/P. Raczky (eds.), *Régészeti dimenziók*, Bibliotheca Archaeologica, Budapest, 2009, 23-36.
Dărăban *et al.* 1988: L. Dărăban/I. Chereji/C. Bratu/V. V. Morariu, *Gamma Ray backscattering and proton magnetometer prospection in Archaeology. A comparative evaluation of the methods*, Archaeometry in Romania, I, 59-72.
Doneus/Trnka 2005: Doneus M./Trnka G., *Jahrzentelage Forschung-Die Kreisgrabenanlage von Kamegg im Kamptal*, In: *Zeitreise Heldenberg, Katalog zur Niederősterreichischen Landesaustellung*, Horn-Wien, 2005, 29-34.
Doneus/Friesinger/Neubauer 2005: Doneus M./Friesinger H./Neubauer W., *Entdeckungen auf dem Luft*, In: *Zeitreise Heldenberg, Katalog zur Niederősterreichischen Landesaustellung*, Horn-Wien, 2005, 40-45.
Dumitroaia 1987: Dumitroaia Gh., *La station archéologique de Lunca-Poiana Slatinii*, In: *La civilisation de Cucuteni*, 1987, 253-258.
Dumitroaia *et al.* 2005: Gh. Dumitroaia/C. Preoteasa/R. Munteanu/D. Nicola, *Primul muzeu Cucuteni*, BMA, XV, Edit. Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț, Centrul Internațional de Cercetare al Culturii Cucuteni, volum omagial pentru Academicianul Mircea Petreascu-Dâmbovița.
Eder-Hinterleider/Melichar/Neubauer 2005: Eder-Hinterleider Al./Melichar P./Neubauer W., *Bilder der Erdmagnetfeldes*, In: *Zeitreise Heldenberg, Katalog zur Niederősterreichischen Landesaustellung*, Horn-Wien, 2005, 46-51.
Florescu 1966: Florescu A. C., *Observații asupra sistemului de fortificare al așezărilor cucuteniene din Moldova*, ArhMold, IV, București, 23-37.
Gofas 1991: Gofas M. P., *H Neolithikhi Nea Makri*, Athenai, 1991.
Hachmann 1989: Hachmann R., *Die Befestigung des akeramischen Jerocho*, S. 67-84.
Hansenhündl 2005: Hansenhündl G., voci în ****Kreisgräben* 2005, 11-20, 39-40, 41-49.
Harding/Venclova 2006: Harding A./Venclova N., *Enclosing the Past,* Sheffields Monographs 15, 2006, 25-27.
Höckmann 1990: Höckmann O., *Frühneolithische Einhegungen in Europa*, Tage Befestigung, Berlin, 1990, S. 57-86.
Jeunesse 2010: Jeunesse Ch., *Die Michelsberger Kultur. Eine Kultur ohne Fiedhőfe*, Jungsteinzeit im Umbruch, Karlsruhe, 2010, S. 90-95.
Jeunesse 2010a: Jeunesse Ch., *Die Michelsberger Kultur*, Jungsteinzeit im Umbruch, Karlsruhe, 2010, S. 46-55.
Jeunesse 2010b: Jeunesse Ch., *Das Erdwerk von Mairy und seine Großen Gebäude*, Jungsteinzeit im Umbruch, Karlsruhe, 2010, S. 60-69.
Jeunesse/Seidel 2010: Jeunesse Ch./U. Seidel, *Die Erdwerk*, Jungsteinzeit im Umbruch, Karlsruhe, 2010, S. 58-61.
Kalicz/Raczky 1986: Kalicz N./Raczky P., *Ásatások Berettyóújfalu-Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén 1987-1982 között ujkökor*, Berettyóújfalu.
Kalicz 1975: Kalicz N., *Die Chronologischen Probleme des Spätneolithikums und der Kupferzeit in West-Karpatenbeken*, Actes VIII CISPP, II, Belgrade, 1975, 328-334.
Kalicz 1998: Kalicz N., *Figurliche Darstellung und Bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungars*, Budapest, 1998, S. 5-132.
Kazdova/Weber 1990: Kazdova E./Weber Z., *Architektur der Lengyel-Rondelle im mittleren Donauraum*, Jahresschr.Halle, Berlin 1990.
Kutzián 1944: Kutzián I., *A Körös Kultúra*, Budapest, 1944.
Larina 1994: Larina O., *Culturi din epoca neolitică*, Edit. Știința, Chișinău, 1994.
László 1993: László A., *Așezări întărite ale culturii Ariușd-Cucuteni în sud-estul Transilvaniei. ortificarea*

așezării de la Malnaș-Băi, ArhMold, XVI, 1993, 33-50.
László 1911: László F., *Stations de l'epoque pre-mycenienne dans le comitat de Haromzek*, Dolg Kolozsvár, 2, 2, Cluj, 1911, 12-259.
László 1914: László F., *Ásatások Erösdi östelepen-Fouilles à la station primitive de Erösd (1907-1912)*, Dolg Kolozsvár, Cluj, 1914, V, 2, 279-386.
Lazarovici 2012: Lazarovici C. M., *Fortificațiile culturii Cucuteni în lumina cercetărilor vechi și noi*, în *Omagiu D. Ignat*, 2012, sub tipar.
Lazarovici/Lazarovici 2006: Lazarovici C. M./Lazarovici Gh., *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului în România, I. Neoliticul,* Iași, 2006.
Lazarovici/Lazarovici 2007: Lazarovici C. M./Lazarovici Gh., *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului în România, II. Epoca Cuprului*, Iași, 2007.
Lazarovici/Lazarovici *et al.* 2012: C. M. Lazarovici/Gh. Lazarovici/C. Ionescu/V. Hoeck/S. Țurcanu, L. Bejenaru, M. Știrbu și I. Ionescu, *Ruginoasa-Dealul Drăghici. Monografie Arheologică*, BAM, XX, Suceava, 2012.
Lazarovici 1969: Lazarovici Gh., *Cultura Starčevo-Criș în Banat*, AMN, VI, 1969, 3-26.
Lazarovici 1979: Lazarovici Gh., *Neoliticul Banatului*, BMN, III, Cluj, 1979.
Lazarovici 1980: Lazarovici Gh., *Sfârșitul neoliticului timpuriu*, AMN, 17, 1980, 13-29.
Lazarovici 1987: Lazarovici Gh., *Șocul" Vinča C în Transilvania*, AMN, 11, 1987, 37-38.
Lazarovici 1987-88: Lazarovici Gh., *Sincronismele Vinča A-Starčevo-Criș*, AMN, 24-25, 1987-1988, 17-28.
Lazarovici 1990: Lazarovici Gh., *Über das neo-bis äneolithisch Befestigungen aus Rumänien*, Jahresschr. Halle, 73, 1990, S. 93-117.
Lazarovici 1991: Lazarovici Gh., voci în *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, 17-22, 27-28, 28-29, 31-40, 50-58, 81-84, 97-120.
Lazarovici 1993: Lazarovici Gh., *Așezarea neolitică de la Zauan II. Migrațiune și difuziune. Chalcoliticul balcano-anatolian. Propuneri pentru un sistem de analiză procesuală*, AMP, 17, 1993, 11-47.
Lazarovici 1994: Lazarovici Gh., *Der Vinča C-schock im Banat*, In: *Relations Thraco-Illyro-Heleniques*, Edit. Institut Roumain de Thracologie, București, 1994, 62-100.
Lazarovici 1996: Lazarovici Gh., *The Process of the Neolithisation and the Development of the first Neolithic Civilisations in the Balcans*, In: *The Neolithic in the Near East and Europe, Colloqvium XVII,* 9, *XIII ICPPS, Forli, Italia, 4-14, september*, 1996, Edit. Abaco, Edited by Renata Gri.
Lazarovici 1998: Lazarovici Gh., *About the neolithisation process of the second migration of the Early Neolithic*, In: *International Symposium on the Problems of the Neolithic in the Middle Danube Region, June 1997*, Ed. Florin Drașovean, în seria Museum Banaticum Temesiensie.
Lazarovici 2000: Lazarovici Gh., *The main Problems of the cultural Complex CCTLNI*, AB, VII-VIII, 2000, 35-52.
Lazarovici 2009: Lazarovici Gh., *Database for Signs and Symbols of Spiritual Life*, In: J. Marler/M. Robbins Dexter (eds.), *Sings of Civilization. Neolithic Symbol System of Southeast Europe*, Sebastopol, USA, 2009, 63-86.
Lazarovici 2009a: Lazarovici Gh., *Cultura Zau*, In: *International Symp., nov. 2008, Ten years after: The Neolithic of south-east of Balkans, as uncovered by the last decade of Research. Proceedings of the Conference held at the Museum of Banat on November 9th - 10th*,
Lazarovici 2010: Lazarovici Gh., *Evolution, absolute und relative chronology of the Zau culture*, StArchMed, XI, MMX, Panta rei.
Lazarovici 2010a: Lazarovici Gh., *Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau*, In: *Identități culturale locale și regionale în context European. Studii de arheologie și antropologie istorică, In Memoriam Alexandru V. Matei*, Cluj-Napoca, 2010, 55-74.
Lazarovici *et al.* 1996: Gh. Lazarovici/Z. Maxim/M. Meșter/A. Bulbuc/S. Radu/V. Crișan, *Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1995*, AMN, 32, I, 1996, 267-299.
Lazarovici *et al.* 1996a: Gh. Lazarovici/Z. Maxim/M. Meșter/A. Bulbuc/S. Radu, *Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1995*, AMN, 33.1, 1996, 269-299.
Lazarovici *et al.* 1996b: Gh. Lazarovici/Z. Maxim/M. Meșter/A. Bulbuc/S. Radu/V. Crișan, *Șantierul arheologic Fundătura-Poderei*, AMN, 33.1, 1996, 301-321.

Lazarovici *et al.* 2001: Gh. Lazarovici/Fl. Drașovean/Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologica,* Vol. 1.1 341 p.; vol. 1.2, 115 pl., 137 fig., „Waldpress", BHAB, 12, 2001.

Lazarovici *et al.* 2001b: Gh. Lazarovici/M. Meșter/Z. Maxim, indice *Țaga*, CCAR, 2001.

Lazarovici *et al.* 2005a: Gh. Lazarovici/M. Merlini/Z. Maxim/C. M. Lazarovici/P. Ucelli/S. Petrescu, S. Ioan/D. Negrei/D. Gurgu/C. Roman/D. Diaconescu/S. Angeleski/O. Chitic, *Șantierul arheologic Parța. Casa Cerbului. 1-15 iulie 2005*, Patrimonium Banaticum, IV, 27 - 72.

Lazarovici *et al.* 2006a: *Țaga. Cercetările din 2006,* Raport, ms.

Lazarovici *et al.* 2006b: Gh. Lazarovici/M. Merlini/P. Ucelli/S. Petrescu/D. Negrei/C.-M. Lazarovici/A. Mateș/D. Gurgu, ș. a., *Șantierul arheologic Parța. Casa Cerbului. Raport, Cercetările din 2006*, ms.

Lazarovici/Merlini *et al.* 2006: Lazarovici Gh./Merlini M., http://www.prehistory.it/ftp/parta_archaeological_excavations2006_01.html

Lazarovici Gh. WEB: în http: //arheologie.ulbsibiu.ro;

Lazarovici/Kalmar 1987: Lazarovici Gh./Kalmar Z., *Șantierul arheologic Iclod. Campania 1985*, Apulum, 24, 1987, 9-39.

Lazarovici/Kalmar 1988: Lazarovici Gh./Kalmar Z., *Săpăturile arheologice de la Iclod. Campania 1986*, Apulum, 25, 1988, 9-47.

Lazarovici/Kalmar 1989: Lazarovici Gh./Kalmar Z., *Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1987*, Apulum, 26, 1988, 55-68.

Lazarovici/Kalmar *et al.* 1995: Lazarovici Gh./Kalmar Z., *et al.*, *Vinča în Transilvania*, In: Gh. Lazarovici/Fl. Drașovean (eds.), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, 93-99.

Lazarovici/Lazarovici 2002: Lazarovici Gh./Lazarovici C. M., *Considerații privind arhitectura neolitică timpurie*, Patrimonium Banaticum, I, Direcția pentru cultură, culte și patrimoniul cultural național al județului Timiș, Timișoara, 2002, Edit. Artpress, 9-38.

Lazarovici/Lazarovici 2003: Lazarovici Gh./Lazarovici C. M., *The Neo-Eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldovia*, In: D. V. Grammenos (edt.), *Recent Research in the Prehistory of the Balkanns*, , Thessaloniki, 2003, 370-486.

Lazarovici/Lazarovici 2003a: Lazarovici Gh./Lazarovici C. M., *The New archaeological discoveries at Ruginoasa"*, SAA, IX, Universitatea „Al. I. Cuza" Iași, 41-74.

Lazarovici/Lazarovici 2005: Lazarovici Gh./Lazarovici C. M., *Contribuții privind arhitectura eneoliticului din Banat, Crișana și Transilvania*, CCDJ, XXII, 2005, 399-420.

Lazarovici/Lazarovici 2006: Lazarovici Gh./Lazarovici C. M., *Neo-Eneolithic cult Constructions from the Southeastern Europe: Building Techniques and Space manegment a Brief Overview*, Part I, UISPP, XV, 4-9 September 2006, I, 117-125.

Lazarovici/Lazarovici 2007: Lazarovici Gh./Lazarovici C. M., *Despre construcțiile de cult neo-eneolitice din sud-estul Europei: tehnici de construire, organizare spațială, scurte interpretări. Partea I*, In: N. Ursulescu (edt.), *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpatice*, Iași, 2007, 65-102.

Lazarovici/Lazarovici 2008-10: Lazarovici Gh./Lazarovici C. M., *Some Salt Sources in Transylvania and their Connections with Archaeological Sites in the Area*, In: *Archaeology and Anthropology of Salt: A Diachronik Approach, Proceeding of the International Colloqvium*, 1-5 october 2008, Al. I. Cuza University Iași.

Lazarovici/Lazarovici 2008b: Lazarovici Gh./Lazarovici C. M., *Câteva surse de sare din Transilvania și legăturile lor cu siturile arheologice din zonă*, Iași, oct. 2008.

Lazarovici/Lazarovici/Merlini 2011: Lazarovici Gh./Lazarovici C. M./Merlini M., *Tărtăria and the Sacred Tablets*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2011.

Lazarovici/Maxim 1995b: Lazarovici Gh./Maxim Z., *Parța und die Arhitektur der Banater-Kultur*, Settlement patterns, 1995, 55-66.

Lazarovici/Maxim 1995c: Lazarovici Gh./Maxim Z., *Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1994*, AMN, 32/1, 1995, 507- 535.

Lazarovici/Maxim *et al.* 1995: Lazarovici Gh./Maxim Z., *Gura Baciului, Monografie arheologică*, Cluj-Napoca 1995.

Lazarovici/Merlini *et al.* 2006: Gh. Lazarovici/M. Merlini/Fl. Drașovean/P. Ucelli/Z. Maxim/M.

Lazarovici/V. Cedică/S. Colesnic, http://www.prehistory.it/sitoromeno/Parța/Parța2006/Parța_archaeological_excavations2006_01ro.html

Lazarovici/Meșter 1995: Lazarovici Gh./Meșter M., *Săpături și prospectări în necropolele tumulare din zona Cheilor Turzii, 1992-1994*, Cercetări arheologice în aria nord-thracă, 1995, 86-105.

Lazarovici/Nica 1991: Lazarovici Gh./Nica M., *Chalcoliticul Balcano-Antolian*, In: *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, 5-17.

Lazarovici/Frangopol 1988: Lazarovici Gh./Frangopol P. T., *Magnetic prospection of Humca Mare tumulus, First Romanian Conference on the application of phisics methods in archaeology*, Bucharest, 25-50.

Lenneis 2005: Lenneis E., *Traces du Rubané dans l'architecture Cucuteni,* In: *Cucuteni 120 ans des recherches*, 2005, 55-64.

Lenneis *et al.* 1995: E. Lenneis/Ch. Neugebauer-Maresch/E. Ruttkay, *Jung-Steinzeit im Osten Österreichs*, St. Pölten-Wien, 1995.

Lenneis *et al.* 2001: E. Lenneis/J. Lüning/D. Ggronenborn/A. Kreutz/E. Pucher/P. Stadler/H. Stäuble/J. Schalich, *Die altbandkeramischen Siedlungen von Neckenmarkt und Strögen*, UPA, Bd. 82, Bonn Habelt, 2001.

Luca 2005: Luca S. A., *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, BiblSeptemcastrensis, 14, Edit. Altip, Alba Iulia, 2005, 237 pag.

Luca 2006: Luca S. A., *Aspects of the Neolithic and Eneolithic Period in Transilvania (II)*, In: *Homage to M. Garašanin*, Belgrade, 2006, 341-368.

Luca *et al.* 1997: S. A. Luca/C. Roman/M. Băicoană, *Materiale arheologice din peșteri ale județului Hunedoara (I)*, Corviniana, 3, Hunedoara, 1997, 17-32.

Luca *et al.* 1999: Luca S. A. *et al.*, *Raport 1999-Orăștie Cetate Cod RAN 87647.01 Epoca romană târzie (sec. IV-VIII); Epoca medievală (sec. XIII-XVIII).*

Luca/Suciu 2012: Luca S. A./Suciu C., *Turdaș Site (Romania) A Model of Natural Impact on the Neolithic and Eneolithic Comunity*, In: *Colocviul internațional Impactul antropic asupra mediului natural în Neo-eneoliticul sud-est european*, Piatra Neamț, 24-26 octombrie 2012.

Luca/Suciu 2007: Luca S. A./Suciu C., *Migrations and Local Evolution in the Early Neolithic in Transylvania: the Typological-Statistic Analysis and the Radiocarbon Data*, Quadermo, 12, 2007, 77-87.

Makkay 1968: Makkay J., *A Peculiar Clay Object in the Vinča culture*, Alba Regia, VIII-IX, (1967-1968), 1968, 9-22.

Makkay 2001: Makkay J., *Die Grabenanlagen im indogermanischen Raum*, Budapest, 2001.

Makkay *et al.* 1996: J. Makkay/E. Starnini/M. Tulok, *Excavations at Bicske-Galagonyàs (Part III). The Notenkopf and Sopot-Bicske Cultural Phases*, Societa per la preistorie e protoistoria della regione Friuli-Venezia Giulia, Trieste, 1996.

Makkay/Starnini/Tulok 1996: J. Makkay, E. Starnini, M. Tulok, *Excavations at Bicske, parts III-VII*, Trieste.

Marinescu 1969: Marinescu Fl., *Așezări fortificate neolitice din România*, StComSibiu, 14, 1969, 7-32.

Marinescu-Bîlcu 1973: Marinescu-Bîlcu S., *Tipuri de așezări și sistemele lor de fortificație în cuprinsul culturii Cucuteni*, MemAntiq, IV-V, 55-65.

Meșter 1995: Meșter M., *Fortificații cu șanț, val și palisadă din principalele așezări neolitice din România*, AMN, 32.1, 333-341.

Micle 2001: Micle D., *Sistemele geo-informaționale (GIS) cu aplicabilitate în arheologie*, StIstBanat, 23-24, 1999-2001, 289-303.

Micle *et al.* 2006: Micle D./Török-Oance M./Măruia L./Dorogostaiski L., *The „rings" of Cornești (Jadani), Timiș County, Romania*, In: CAA, 2006, *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, Proceedings of the 34 th Conference, Fargo, North Dakota, SUA.

Micle *et al.* 2006a: Micle D./Török-Oance M./Măruia L./Dorogostaiski L., *The "rings" of Cornești (Jadani), Timiș County, Romania*, BAR, International Series 1230, 2006.

Micle *et al.* 2006b: Micle D./Măruia L./Dorogostaiski L., *The earth works from Cornești-„Iarcuri" (Ortisoara village, Timiș county) in the light of recent field researh*, AB, Arheologie-Istorie, 14, 2006, 1, 283-305.

Micle *et al.* 2007: Micle D./Măruia M./Dorogostaiski L./Cântar A., *Noi descoperiri arheologice de teren în zona de NV a Banatului, acoperită de Câmpia Vingăi și Dealurile Lipovei (I)*, StIstBanat, 30-31, 2006-2007, 7-30.

Micle *et al.* 2010: D. Micle/L. Măruia/M. Török-Oance/Gh. Lazarovici/C. M. Lazarovici/A. Cântar, *Archaeological geomorphometry and geomorphography. Case study on Cucutenian sites from Ruginoasa and Scânteia, Iași County, Romania*, AnnUnivValahia, Tome XII, Numéro 2, 2010, 23-37.

Mischka 2008: Mischka C., *Geomagnetische Prospektionneolithischer und kupferzeitlicher Siedlungen in Rumänien*, Eurasia Antiqua, Band 14, 2008, S. 101-116.

Mischka 2010: Mischka C., *Beispiele für Ahnlichkeit und Diversität neolithischer und kupferzeitlicher regionaler Siedlungsmuster in Rumänien anhang von geomagnetischen Prospektionen*, In: *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.-27 Februar 2007*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010, S. 71-84.

Morariu *et al.* 1996: V. V. Morariu/D. Chiș/S. Morariu, *Prospectări magnetice în așezarea neolitică de la Parța*, AMN, 33/1, 549-564.

Morariu *et al.* 2001: V. V. Morariu/D. Chiș/S. Morariu, In: Gh. Lazarovici/Fl. Drașovean/Z. Maxim, *Parța monografie arheologică*, cap. 3, Prospectările, 42-52.

Morariu/Fiat/Alicu 1988: Morariu V. V./Fiat T./Alicu D., *Magnetic prospection at Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, In: *First Romanian Conference on the application of phisics methods in archaeology*, Bucharest, 1-24.

Morintz 1962: Morintz S., *Tipuri de așezări și sisteme de fortificatie și împrejmuire în cultura Gumelnița*, SCIV 13, 1962, 2, 273-284.

Morintz 1963: Morintz S., *O așezare Boian fortificată (șanțurile de apărare ale așezării Spanțov)*, SCIV 14, 1963, 2, 275-282.

Nica 1977: Nica M., *Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Olténie*, Dacia, XXI, 1977, 13-53.

Nica 1978: Nica M., *Cuptoare de olărie din epoca neolitică descoperite în Oltenia*, Drobeta, 18-29.

Nica 1993/1998: Nica M., *Acta Arch Moldavie de sud*, Bârlad, 1998

Nikolov 2012: Nikolov V., *Salt, early complex society, urbanisation: Provadia-Solnitsata (55-4200 BC)*, In: *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*, Provadia-Veliko Târnovo, 2012, 11-65.

Neubauer 2005: Neubauer W., *„Röntgenbilder" der Erde*, In: *Kreisgräben/eine runde Sache. Sechs wege zu ausgeewählten Kreisgrabenanlagen in Weinviertek. Eine Annerung An die ältesten Monumentalbauten Europas*, Ed. Berger-Horn/Wien, 2005, S. 21-30.

Neubauer 2005a: Neubauer W., *Die Kreisgrabenanlagen in Österriech Katalog in Zeitreise Heldenberg, Katalog zur Niederösterreichischen Landesaustellung*, Horn-Wien, 2005, S. 242-245.

Perlés 1988: Perlés C., *Les industries du Néolitique "précéramique" de Grèce: nouvelles études, nouvelles interpretations*, In: *Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe*, Krakow, 19-40.

Perlés 1989: Perlés C., *Le Néolithisation de la Gréece*, In: O. Aurenche/J. Cauvin (eds.), *Néolithisation Proche et Moyen Orient, Méditerranée orientale, Nord de l'Afrique, Europe méridionale, Chine, Amérique du Sud*, BAR International Series, 516, 1989, 109-127.

Petrasch 1985: Petrasch J., *Rettungsgrabungen in der mittelneolithischen Kreisgrabenanlage bei Künzing-Unternberg*, Arch. J. in Bayern, 1985, 40 ff.

Petrasch 1986: Petrasch J., *Typologie und Funktion neolithischer Öfen in Mittel-und Südosteuropa*, *ActaPraehArch* 1986, 18, S. 33-83.

Petrasch 1986a: Petrasch J., *Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in SudostBayern*, în *Internationales Symposium über Lengyel-Kultur*, Nitra-Wien 1986.

Petrasch 1987: Petrasch J., *Vorbericht über die Untersuchungen in der mittelneolithische Kreisgrabenanlage bei Künzing-Unternberg*, Ldkr. Deggendorf, Vorträge des 5. Niederbayr. Archäologentages, 1987, 24 ff.

Petrasch 1988: Petrasch J., *Überlegungen zur Funktion neolithischer Erdwerke anhand mittelneolithischer Grabenanlagen aus Südostbayern*, In: **** Befestigte neolithische und äneolithische Siedlungen und Plätze in Mitteleuropa, Elbingerode 7.-11.11.1988*, Jahresschr.Halle, 73, 1990, 369 ff.

Petrasch 1990: Petrasch J., *Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa*, Ber. RGK 71, 1990,

407 ff.

Petrasch 1991: Petrasch J., *Die jungsteinzeitliche Kreisgrabenanlage von Künzing-Unternberg*, Archäologische Denkmäler im Landkreis Deggendorf, 6, 1991.

Petrasch 1991a: Petrasch J., *Neolithische Erdwerke in Südbayern*, Arch. Deutschland 4, 1991, 30 ff.

Petrasch 2004: Petrasch J., *Von Menschen und Hunden: Befunde aus Kreisgrabenanlagen der Oberlauterbacher Gruppe und der Lengyel Kultur und deren Interpretationen*, In: *** *Gedenkschrift für V. Nemejcová Pavúková*, 2004.

Petrescu-Dîmbovița 1999: Petrescu-Dîmbovița M., *Quelques considerations concernant les habitats et les habitations de l'aspect Ariușd-Cucuteni*, Interacademica I, Ed. Academiei Române, București, 1999, 13-19.

Petrescu-Dîmbovița/Văleanu 2004: Petrescu-Dîmbovița M./Văleanu M. C., *Cucuteni-Cetățuie. Săpăturile din anii 1961-1966. Monografie arheologică*, BMA XIV, Muzeul de Arheologie Piatra Neamț, Edit. Constantin Mătase, 2004.

Popovici 2000: Popovici D. N., *Cultura Cucuteni, faza A. Repertoriul așezărilor (1)*, BMAntiq VIII, Edit. Constantin Matase, Piatra Neamț, 2000.

Raczky 2000: Raczky P., *Cultural Context of the Late Neolithic Site at Polgàr-Csőszhalom (Hungary)*, *Karanovo III*, 2000, Ed. Hiller, Nikolov, Viena, 405-414.

Raczky *et al.* 2005: P. Raczky/Al. Anders/Z. Hajdú, *Zwischen Himmel und Erde-Polgàr Csőszhalom, eine Siedlug in Ostungarn*, In: *Zeitreise Heldenberg, Katalog zur Niederősterreichischen Landesaustellung*, Horn-Wien, 2005, 203-209.

Raczky 2006: Raczky P., *House Structure under change on the Great Hungarian Plain in Earlier Phase of the Neolithic*, In: *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade, 2006, 379-398.

Raetzel-Fabian 2010: Dick Raetzel-Fabian, *Das Erdwerk Vonla Calden*, In: *Northhessen und seine Kultur Kontext*, In: *Jünsteinzeit im Umbruch. „Die Michelsberger Kultur und Mitteleuropa vor 6.000 Jahren*, Badische Landesmuseum Karlsruhe, 2010, S. 88-89.

Roman/Boroneanț 1974: Roman P./Boroneanț V., *Locuirea neolitică de la Ostrovu Banului*, Drobeta, I, 1974, 117-128.

Schier 1990: Schier W., *Vorgeschichtliche Besiedlung Sdliches Maindreieck*, I-II, Ed. Michael Lassleben Kallmünz/Opf, 1990.

Schier 2006: Schier W., *Tell-ul neolitic de la Uivar (jud. Timiș) și contextul său cultural istoric*, conferință susținută cu ocazia decernării titlului academic de *Doctor honoris causa*, Universitatea de Vest, Timișoara, 2006.

Schier 2011: Schier W., *Activitatea edilitară ca reflectare a cunoștințelor-complexe monumentale de șanțuri circulare (Kreisgrabenanlage) din mileniul al V-lea î.e.Chr. din Europa Centrală*, AB, 2011, 21-32.

Schier W. 2011 WEB: http: //muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

Schier/Drașovean *et al.* 2004: W. Schier/Fl. Drașovean/H. Becker/E. Fischer/M. Rösch/A. Kadereit/S. Scharl/S. Suhrbier/B. Sponholz/A. Tillmann, *Vorbericht über die rumänisch-deutchen Prospektion und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien*, PZ, 79, 2, 2004, Berlin-New York, 145-230.

Schier WEB Keywords: Rumänien, Siedlungsarchäologie, Uivar, Tellsiedlung, Vinča-Kultur, Tiszapolgár-Kultur, Roumanie, archéologie de l'habitat, tell, culture de Vinča, culture de Tiszapolgár, Romania, settlement archaeology, Vinča Culture, Tiszapolgár Culture

Tischler-Nicola 2005; Tischler-Nicola M., *Zu Lebzeiten oder erst Tod-Veränderungen an menschlichen Knochen*, In: *Zeitreise Heldenberg, Katalog zur Niederősterreichischen Landesaustellung*, Horn-Wien, 2005, S. 228-233.

Todorova 1973; Todorova H., *Die frühesten Fortifikationssysteme im Bulgarien*, ZfA, 1973.

Todorova 1982: Todorova H., *Die Kupferzeitliche Siedlung in Nordostbulgarien*, Materialen zur Algemeinen und Vergleichenden Archäologie, München, 13, 1982.

Todorova 1986: Todorova H., *Kamenno-medhnato epoha v Bulgarija*, Sofia, 1986.

Trnka 1990: Trnka G., *Zum Forschungstrand der mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen in Österreich*, NNU, 73, 1990, 213-230.

Trnka 2005: Trnka G., *Die Ausgrabungen der mittelneolithischen Kreisgrabenanlage von Kamegg*, In:

Kreisgräben-eine runde Sache. Sechs wege zu ausgeewählten Kreisgrabenanlagen in Weinviertek. Eine Annerung An die ältesten Monumentalbauten Europas, Ed. Berger-Horn/Wien 2005

Trnka 2005a: Trnka G., voci In: ****Kreisgräben* 2005, 11-20, 39-40, 41-49.

Trnka 2005b: Trnka G., *Rätselhalfte Monumente der Steinzeit*, In: *Zeitreise Heldenberg, Katalog zur Niederősterreichischen Landesaustellung*, Horn-Wien, 2005, S. 3-9.

Trnka 2005c: Trnka G., *Katalog der mitteneolithischen Kreisgrabenanlagen*, In: *Zeitreise Heldenberg, Katalog zur Niederősterreichischen Landesaustellung*, Horn-Wien, 2005, S. 246-252.

Seidel 2010: Ute Seidel, *Michelsberger Erdwerke im Raum Heilbronn*, Jungsteinzeit im Umbruch, Karlsruhe, 2010, S. 80-81.

Vlassa 1962: Vlassa N. *Probleme ale cronologiei neoliticului Transilvaniei în lumina stratigrafiei așezării de la Tărtăria*, StUBB Historie, 2, 1962, 23-30.

Vlassa 1963: Vlassa N., *Chronology of the Neolithic in Transilvania in the Light of the Tărtăria Settlement's Stratigraphy*, Dacia, VII, 1963, 485-494.

Vlassa 1966: Vlassa N., *Douăsprăzece figurine cu cap mobil de la Turdaș*, Sargetia, IV, 1966, 9-16.

Vlassa 1976: Vlassa N., *Contribuții la problemele neoliticului Transilvaniei*, diss. doc. Cluj-Napoca.

WEB Lugo di Romangna: www.archeoserver.it/space/UniMi/Comunicazione%20e%20didattica/Dispense%20e%20tavole%20scaricabili/neolitico_5.pdf la Lugo di Romagna.

Weller/Dumitroaia 2005: Weller O./Dumitroaia Gh., *The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania*, Antiquity, Vol 79, No 306 December 2005.

Zaharia 1994: Zaharia E., *Ariușd*, In: *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I, A-C, București, 1994, 109-110.

Gheorghe Lazarovici
Cluj Napoca, România
ghlazarovici@yahoo.com

Materiale ceramice eneolitice din Colecția Kovács

Cristian Virag

Abstract: *The Ciumești-Berea Collection was formed in the 1950s. It was named Kovács Collection after the Calvinist priest Gyula Kovács from Berea. With all probability he was the one who started to collect archaeological materials of the nearby villages, like Ciumești, Sanislău, Berea, Foieni encouraged by Dr. Ernő Andrássy*[1]*. Gyula Kovács identified about 100 sites from different ages. Materials include a great number of Neolithic pottery and many obsidian microliths coming from the sand-dunes of the mentioned settlements*[2]*.*

In 1961 a large part of the Kovács Collection was bought by the Museum of Baia Mare. In 1967, 660 pieces got into the town museum of Carei, and the rest was bought by the Museum of County Satu Mare in 1977. Judging from the material of the Kovács Collection and from information concerning it, first systematic excavations went on between 1962–1965 near Ciumești, in the following sites: Ciumești II–Pășune, Berea I, Berea IX, Berea X–XI[3]*. Later excavations were carried out by Eugen Comșa*[4] *and by János Németi between 1970–1982 in Carei, Dindești, Moftinu Mic, Pișcolt at Nisipărie (Sand-pit), Lutărie (Adobe-pit) and Cărămidărie (Brick factory), in Tiream and Vășad. Among these, several were rescue excavations like the one in Săcuieni–Horo in 1965*[5]*.*

The Neolithic and Eneolithic material of the Kovács Collection acquired in 1977, is coming from several sites from Ciumești and Berea. The ceramic material belonging to the Bodrogkeresztúr culture is coming from Berea III-Colina Cocoșată, Berea VII-Râtul țiganului, Berea IX-Togul lui Sultész-IXa, Togul Dolarului-IXb.

Key words: *Eneolithic, Bodrogkeresztúr culture, Kovács Collection, Ciumești–Berea, incised and encrusted pottery*

Cuvinte cheie: *Eneolitic, cultura Bodrogkeresztúr, Colecția Kovács, Ciumești–Berea, ceramică incizată și încrustată*

Încă de la începutul secolului XX, zona de nord-vest a României a suscitat interes pentru o serie de istorici care, intrând în contact cu numeroase descoperiri întâmplătoare, au publicat câteva articole informative referitoare la acestea. În acest sens putem aminti articolele lui E. Orosz[6] și ale lui M. Roska[7] referitoare la descoperirile neolitice din zona Tășnadului.

Marton Roska publică unele studii privind județele Satu Mare și Bihor precum și un repertoriu arheologic al Transilvaniei, menționând numeroase descoperiri noi, în special din Valea Ierului și din Câmpia Nirului, cum ar fi cele de la Sălacea, Otomani, Curtuiușeni, Valea lui Mihai, etc[8].

În perioada interbelică s-a desfășurat o intensă activitate de cercetare arheologică și colecționare, în cadrul căreia s-a remarcat dr. Andrássy Ernő, activând în Valea Ierului și în Câmpia Nirului[9]. Ca medic, a avut contacte permanent cu populația locală, salvând și menționând numeroase descoperiri din această zonă. A înființat din colecția sa particulară Muzeul din Valea lui Mihai în 1952 și a întocmit un catalog al colecției în 1954.

În perioda 1953-1954 s-au desfășurat cercetări arheologice conduse de Szekely Zoltán de la Sfântu Gheorghe și E. Kovács de la Baia Mare la Pir.

În 1958 a fost înființat Muzeul Orășenesc Carei cu un profil mixt de istorie-arheologie și de științele naturii. Tot în această perioadă, învățătorul Kovács Sándor a efectuat o serie de periegheze

[1] Németi 1999. 14.
[2] Păunescu 1964. 321.
[3] Păunescu 1964. 322, Păunescu 1963. 467-475, Comșa 1963. 477-484.
[4] Comșa 1972/73. 39-49.
[5] Comșa/Nánási 1971. 633–636, Comșa/Nánási 1972. 3-18.
[6] Orosz 1909, 10.
[7] Roska 1910, 354-364.
[8] Roska 1932, 67-72; 1938, 1-15; Roska 1939, 34-53; Roska 1942.
[9] Németi 1999, 14.

în zona Careiului, un mic sondaj la Tiream–*Movila Cânepii*, o săpătură de salvare la Ghenci-*Movila Spânzurătorii* (1959) şi alta împreună cu M. Rusu la Berea-*Vii*[10].

Acum se formează şi colecţia de la Ciumeşti-Berea, numită colecţia Kovács, realizată de preotul reformat Kovács Gyula din satul Berea care, probabil sub îndemnul medicului Andrássy Ernő a început să colecteze vestigii arheologice din zona comunelor Ciumeşti, Sanislău, Foieni[11]. Colecţionarul a identificat aproximativ 100 de situri, din diferite perioade istorice, colecţia cuprinzând un numeros material ceramic neolitic precum şi numeroase microlite de obsidian, adunate de pe dunele de nisip situate pe teritoriul localităţilor amintite mai sus[12].

O bună parte a colecţiei Kovács a fost achiziţionată în 1961 de Muzeul din Baia Mare, o parte, formată din 660 de obiecte ajunge în 1967 la Muzeul Orăşenesc Carei, pentru ca restul să fie achiziţionat de Muzeul Judeţean Satu Mare în 1977.

Pe baza materialului şi a informaţiilor furnizate de colecţia Kovács, au început primele săpături sistematice în anii 1962-1965 în hotarul comunei Ciumeşti, şi anume, în punctele Ciumeşti II-*Păşune*, *Berea I*, *Berea IX*, *Berea X-XI*[13]. Cercetări ulterioare au fost întreprinse de Eugen Comşa[14]. precum şi de I. Németi între anii 1970-1982 la: Carei; Dindeşti; Moftinu Mic; Pişcolt-*Nisipărie*,-*Lutărie*,-*Cărămidărie*; Tiream şi Văşad, multe dintre aceste săpături având un caracter de salvare, cum ar fi cele de la Săcuieni-*Horo* din 1965[15].

Materialele neolitice[16] şi eneolitice din Col. Kovács Satu Mare, 1977, provin din mai multe puncte din hotarele satelor Ciumeşti şi Berea.

Din punctul **Ciumeşti-*Bostonărie*** provin materialelele inv. 31145, 31155-fragmente ceramice; 30792, 30877-30883 material litic. În acest punct au fost efectuate o serie de cercetări arheologice în anii 1962-65 şi care vizau cercetarea aşezării celtice, ocazie cu care au fost descoperite unele materiale ceramice şi litice, în poziţie secundară, încadrate de Vl. Zirra[17] în c. Tisa şi de I. Németi în neoliticul dezvoltat-Grupul Pişcolt, faza evoluată[18]. Materialele inv. 31145, 31155 sunt de culoare roşu-cărămiziu, ornamentate prin pictură neagră bituminoasă cu motive din benzi paralele oblice sau verticale, tăieturi scurte pe corpul vasului şi care, după pastă, sunt de factură târzie, la un orizont cronologic Pişcolt II/III-III[19].

De la **Ciumeşti-*La Silozuri/Fântâna Păşunii***, o zonă nisipoasă, plată, întinsă, în hotarul satului, la câteva sute de metri de la capătul localităţii. Din acest punct provin materialele inv. 30554-30561, 30793-30803, 30530-30553 material litic, 31297, 31141, 31146, 31159 fragmente ceramice, 30463-30468 topoare piatră. Din acest punct sunt publicate două vase de tip biberon, unul provenind din Col. Kovács Satu Mare, nr. Inv 31297[20] iar al doilea aflat în colecţia Muzeului Orăşenesc Carei, inv. 4210, publicat eronat de către N. Iercoşan ca aparţinând c. Bodrogkeresztúr[21]. Din loturile de materiale ceramice inv. 31141, 31146 apar menţionate două piese, o figurină zoomorfă[22] şi un vas miniatural sub formă de pâlnie[23], cu analogii la Pişcolt-*Lutărie*, datat în context clar la începutul neoliticului târziu[24]. Pe baza acestor materiale, I. Németi presupune o aşezare neolitică vastă, cu cel puţin două nivele de locuire, figurina zoomorfă şi vasul miniatural în formă de pâlnie „se leagă de prima depunere....şi se pot încadra cronologic la sfârşitul neoliticului mijlociu, iar cultural se încadrează în Grupul Pişcolt, faza a doua (finală)". I. Németi face încadrarea cronologică pe baza analogiei de la Pişcolt-*Lutărie*.

---

[10] Németi 1999, 14.
[11] Németi 1999, 14.
[12] Păunescu 1964, 321.
[13] Păunescu 1964, 322; Păunescu 1963, 467-475; Comşa 1963, 477-484.
[14] Comşa 1971, 31-43; Comşa 1972-1973, 39-49.
[15] Comşa/Nanaşi 1971, 633-636; Comşa/Nanaşi 1972, 3-18.
[16] Pentru analiza materialelor neolitice, a se vedea Virag 2008, 91-160.
[17] Zirra 1967, 3, nota 2.
[18] Németi 1999, 51.
[19] Virag 2008, 93, 106-111, Pl. X, XXXV/2-3.
[20] Németi 1997, 64-65, Fig. 3/1-3/3; Németi 1999, 52.
[21] Iercoşan 1981-82, 35-37, Fig. 1; Németi 1997, 64-65, Fig. 3/2; Németi 1999, 52.
[22] inv. 31141; Németi 1997, 64-65, Fig. 4/2; Németi 1999, 52.
[23] inv. 31146; Németi 1997, 64-65, Fig. 4/1; Németi 1999, 52.
[24] Németi 1997, 64-65, Fig. 4/3.

Calitatea nesatisfăcătoare a ilustraţiei nu ne permite să ne pronunţăm în privinţa celor două piese, însă materialele ceramice din cele două loturi inv. 31141 şi 31146, prin factură şi formă se încadrează unitar într-o fază mai timpurie a Grupului Pişcolt, respectiv faza I/II. Materialul prezintă ornamente plastice - proeminenţe cronice, butoni sau brâuri crestate; incizi sub buză, care marchează o buză scurtă de tip Lippenrand; ornamente incizate sub forma unor meandre; linii în zig-zag, formând uneori triunghiuri; linii oblice; linii curboliniare, ciupituri. Ornamentele pictate constau din benzi scurte verticale pictate pe partea exterioară a buzei scurte de tip Lippenrand, linii în zig-zag, benzi unghiulare sub buză, benzi late în unghiuri. Sunt întâlnite şi câteva fragmente care prezintă incizii curboliniare combinate cu pictură, sau ciupituri combinate cu incizii[25].

Materialele inv. 31159 aparţin c. Baden fiind ornamentate prin şiruri de împunsături[26].

În acest punct există şi o necropolă eneolitică aparţinând c. Bodrogkeresztúr, de unde provin 19 vase şi două dălţi de cupru aflate în Col. Kovács a Muzeului Judeţean Maramureş[27]. În 1961, cu ocazia săpării unor dropi de silozuri au fost descoperite 16 vase şi o daltă, iar în 1962 au fost descoperite alte 3 vase şi o daltă. Tot în legătură cu această descoperire menţionează Neţa Iercoşan vasul de tip biberon (inv. 4210) precum şi un vas de tip borcan (inv. 4209), ambele aflate în colecţia Muzeului Orăşenesc Carei[28]. Opinia noastră cu privire la vasul de tip biberon am exprimat-o în rândurile de mai sus, însă vasul borcan poate fi pus în legătură cu contextul funerar. După cum observă şi Neţa Iercoşan, o parte din materiale sunt de factură Tiszapolgár, o parte au caracter tranzitoriu, iar altele aparţin c. Bodrogkeresztúr.

De la **Ciumeşti-*Păşunea Mare/Nagy legelő***, o zonă nisipoasă, plată, întinsă, în hotarul satului, folosită la păşunat, ulterior deşţelenită şi transformată în teren arabil provin câteva fragmente ceramice cu motive specifice c. Bodrogkeresztúr (inv. 31197)[29].

De la **Ciumeşti-*Lutărie/Cărămidărie*** există un lot de patru fragmente ceramice inv. 31157, de categorie uzuală ornamentate cu barbotină dezorganizată şi tăieturi pe buza vasului şi care se încadrează în faza I/II a grupului Pişcolt[30].

De la **Berea I-*Stavilă Mică*** provine lotul de materiale ceramice inv. 31153 şi materiale litice 30594-30655, 31084-31107; 31284. Materialele sunt ornamentate cu elemente aplicate sau incizii. I. Németi menţionează în Col Kovács Muzeului Orăşenesc Carei materiale cu decor liniar şi cu pictură bituminoasă[31] şi pe care le încadrează în faza timpurie a Grupului Pişcolt. În acest lot (inv. 31153) apar 5 fragmente ceramice aparţinând culturii Tiszapolgár.

Berea II-*Miriştea lui Csányi*, pe o dună de nisip care se întinde pe malul stâng al pârâului Berea, între satele Berea şi Foieni, pe aceeaşi dună de nisip aflându-se punctul **Berea XII-*Viile Berei*,** cele două puncte fiind despărţite de un drum de câmp. Din acest punct de hotar provine lotul de materiale ceramice inv. 31165, 30817-30834 material litic[32]. Materialele ceramice din acest lot sunt majoritar de epocă eneolitică (89 fragmente), de culoare negru-cenuşiu, brun, brun cu flecuri, cărămiziu, cu slip căzut sau netezite, de bună factură, aparţinând culturiiTiszapolgár (Pl. 7, 8). Materialele neolitice (13 fragmente) sunt ornamentate cu incizii liniare sau curboliniare, cu barbotină aplicată, şi se încadrează în faza I/II a Grupului Pişcolt[33].

Berea III-*Colina Cocoşată*, dună de nisip, lângă **Berea I-*Stavilă Mică***. Din acest punct există materiale ceramice (24 fragmente) aparţinând epocii eneolitice, c. Bodrogkeresztúr, inv. 31162, 30936-30942 materiale litice, ornamentate cu benzi de 3-4 incizii dispuse unghiular mărginite de mici impresiuni rectangulare, benzi haşurate, benzi unghiulare late haşurate în reţea. Tot din acest lot provine o figurină zoomorfă reprezentând un cap de animal (Pl. 6/2).

Berea IV-*Stavilă Mare*: I Németi menţionează de aici materiale ceramice neolitice ornamentate prin pictare inv. 31164; 30953-30965, 31118 materiale litice. Spre regretul nostru, nu am reuşit să

---

[25] Virag 2008, 93-94, 96-106, Pl. I-VII, XI-XIII, XXXV/5.
[26] Virag 2008, 94, Pl. XXXV/7-8.
[27] Kacsó 1969, 49-56, Pl. VII-IX; Luca 1999, Fig. 28-30; Kacsó 2004, Pl. XII-XIII.
[28] Iercoşan 2002, 41-42.
[29] Németi 1999, 52.
[30] Virag 2008, 93-94, 96-106, Pl. XXVIII.
[31] Németi 1999, 54.
[32] Németi 1999, 54.
[33] Virag 2008, 93-94, 96-106, Pl. XXXIV/1-4, 6, 8, 10-11.

identificăm acest lot de materiale ceramice.

Berea VII-*Râtul ţiganului*, în vecinătatea punctului **Berea II-*Mirişte lui Csányi***, spre Foieni, într-o zonă mlăştinoasă. Din acest punct provin numeroase piese litice, I. Németi menţionează şi materiale ceramice neolitice, probabil aparţinînd culturii Starčevo-Criş sau faza timpurie a neoliticului mijlociu, inv. 30943-30952, 31119. Pentru aceste nr. de inventar, sunt menţionate doar piese litice în colecţia MJSM. Din acest punct provin şi materiale ceramice (22 fragmente) aparţinând epocii eneolitice, c. Bodrogkeresztúr, inv. 31163, ornamentate cu benzi de 3-4 incizii dispuse unghiular mărginite de mici impresiuni rectangulare, benzi haşurate, benzi unghiulare late haşurate în reţea, împunsături adânci dispuse pe corpul vasului. Ca forme ceramice se pot identifica vas tip „oală de lapte", strachină. Din acest lot ceramic Iercoşan publică 4 fragmente ceramice[34] încadrate în faza B a culturii Tiszapolgár. Atât ca factură cât şi ca formă acestea acestea se perpetuează şi în culturii Bodrogkeresztúr (Pl. 5).

Berea IX-*Togul lui Sultész-IXa* şi ***Togul Dolarului-IXb***, într-o zonă uşor ridicată, pe malul drept al pârâului Berea: din acest punct provine lotul de materiale ceramice inv. 31142, 31143, 31148; 30687-30740 materiale litice. Cele două puncte reprezintă partea sudică şi partea nordică a aceleaşi dune de nisip.

Materialele ceramice inv. 31143 (13 fragm.) prezintă ornamente cu motive liniare, ciupituri, incizi sub buză, care marchează o buză scurtă de tip Lippenrand, şi se încadrează în faza I/II a Grupului Pişcolt[35]. În acest lot se află şi două fragmente eneolitice, I. Németi menţionează în acest punct materiale de tip Tiszapolgár[36] însă cele două fragmente aparţin c. Bodrogkeresztúr, fiind ornamentate cu benzi de 3-4 incizii dispuse unghiular. De altfel, în acest punct a fost efectuat în 1962 un sondaj[37].

Materialele ceramice inv. 31142 (21 fragm.) aparţin fazei II/III a Grupului Pişcolt, fiind ornamentate cu pictură cu substanţă neagră bituminoasă sau cu roşu având ca fond angobă albă. Motivele pictate constau din linii subţiri paralele, motive din benzi late[38].

Materialele ceramice inv. 31148 (14 fragm.) sunt de culoare negru-cenuşiu, cenuşiu, cărămiziu, fiind marea majoritate torţi/proeminenţe perforate, semiperforate sau neperforate şi aparţin culturii Tiszapolgár, fiind încadrate de către N. Iercoşan în faza B a acestei culturi[39] (Pl. 2). Iercoşan remarcă o proeminenţă decorată cu linii incizate dispuse oblic[40], şi care sunt de factură recentă, realizate probabil cu o unealtă agricolă.

Berea X-*Colina cu măcriş*; în acest punct există o aşezare neolitică, confirmată atât pe baza materialelor din Col. Kovács, inv. 31151, cât şi pe baza sondajelor efectuate în anii 1962, 1964, 1967 de către Col. Kacsó. Materialele ceramice din lotul inv. 31151 (23 fragm.) sunt ornamentate prin pictare cu substanţă neagră bituminoasă, motivele pictate constând din benzi în arcade, benzi în ogive, benzi paralele oblice sau orizontale; tăieturi scurte pe buza vasului. Ca forme ceramice avem oală, bolul lobat, bolul cu toartă, vasul sferic, cupa lobată, amfora cu toarte mici şi o adâncitură care marchează umărul. Materialele sunt încadrate de I Németi în faza a treia a Grupul Pişcolt[41], fiind însă, considerăm noi, ceva mai timpurii, în faza II/III a Grupul Pişcolt.

Berea XII-*Viile Berei*; prezenţa materialelor inv. 31147 (22 fragm.), 31154 (10 fragm.), 31152 (un vas fragmentar), atestă existenţa în acest punct a unei aşezări timpurii a Grupului Pişcolt, faza I/II, materialele fiind ornamentate prin ciupituri, incizii curboliniare, tăieturi scurte pe buza vasului, ornamente aplicate.

Berea XIII-*Cetatea Iepurelui*: din acest punct provin câteva fragmente ceramice inv. 31144, aparţinând culturii Baden.

Berea XVI-*Grădina florilor*: din acest punct provine lotul de materiale inv. 31149 (24 fragm.), 31257. Materialele ceramice sunt ornamentate cu ciupituri, barbotină, incizii liniare, curboliniare, în zig-zag, incizii sub buză, care marchează o buză scurtă de tip Lippenrand. Formele ceramice sunt strachina

[34] Iercoşan 2002, 27, Pl. 20/1, 3, 5; Pl. 22/6.
[35] Virag 2008, 95, 96-106, Pl. IX/1-11, 13.
[36] Németi 1999, 55.
[37] Comşa 1963, 477-484.
[38] Virag 2008, 95, 106-111, Pl. VIII/1, 6-7.
[39] Iercoşan 2002, 27, Pl 20/2, 4, 6-10, 12-14.
[40] Iercoşan 2002, Pl. 20/9.
[41] Németi 1999, 56.

tronconică cu buza scurtă marcată de o incizie (de tip Lippenrand); strachină globulară; castronul tronconic cu buza scurtă marcată de o incizie; cupa cu picior. Materialele se încadrează în faza I/II a Grupului Pișcolt.

Berea XX-*Togul Evreului*: pentru acest punct de hotar corespund loturile inv. 31151, 31156, 31147. Lotul 31151 apare menționat[42] și la punctele Berea XIX-*Togul Sfâtu Gheorghe (Szentgyörgy-tag)* și Berea X-*Colina cu măcriș (Sóskás)* în timp ce materialul 31147 apare menționat și la punctul Berea XII-*Viile Berei (Berei szölö)*. Explicația ar fi că aceste puncte sunt foarte apropiate, fiind amplasate pe aceeași dună de nisip și care reprezintă un singur obiectiv arheologic (Pl. 3, 4).

Lotul inv. 31156 (20 fragm.) cuprinde materiale ornamentate cu torți perforate; impresiuni circulare sau ovale grupate în șiruri, romburi, triunghiuri; perforații în piciorul vasului și aparțin c. Tiszapolgár. Ca forme ceramice avem strachină, castron, strachină sau fructieră plată, vase cu picior înalt. Acest lot ceramic este publicat de Iercoșan[43] ca provenind din punctele Berea XIX-*Togul Sfâtul Gheorghe (Szentgyörgy-tag)* cu nr. inv. 31156 și Berea XX-*Togul Evreului (Zsidó-tag)* cu numărul de inventar 31142. Este vorba de un singur lot ceramic inv. 31156, fiind vorba de o confuzie a lui N. Iercoșan, inv. 31142 provenind din punctul *Togul Dolarului-IXb (Dolláros)*.

Materialele ceramice aparținând culturii Bodrogkeresztúr sunt de culoare negru-cenușiu, brun, brun cu flecuri, cărămiziu, cu slip căzut sau netezite, de bună factură, însă fragmentare și nu permit o analiză pertinentă pe factură sau forme ceramice.

De la **Berea III-*Colina Cocoșată*** provin cîteva fragmente ornamentate prin incizare (Pl. 6). Astfel, avem linii incizate paralele, cu traseu unghiular, ce includ incizii scurte, cu analogii la Pecica - *Forgaci*[44] precum și de la Berea VII-*Râtul țiganului*[45]; segment de meandru, realizat din benzi late hașurate în rețea, cu analogii la Fenyeslitke- *Agyagbanya*[46], Târgu Mureș[47], Ostrovul Corbului-*Botul Cliuciului*[48], Pecica-*Forgaci*[49], Pecica-*Sit 15*[50]; benzi unghiulare distanțate formând meandre cu analogii la Ostrovul Corbului-*Botul Cliuciului*[51], Pecica-*Forgaci*[52]; bandă hașurată în rețea cu analogii la Berea VII-*Râtul țiganului*[53], Pecica-*Forgaci*[54], Sântana-*Holumb*[55].

De la **Berea VII-*Râtul țiganului*** numărul fragmentelor ornamentate aparținând culturii Bodrogkeresztúr sunt mai multe (Pl. 5); motive ornamentale: linii incizate paralele, cu traseu unghiular, ce includ incizii scurte, cu analogii la Pecica - *Forgaci*[56]; bandă hașurată în rețea cu analogii la Pecica-*Forgaci*[57], Sântana-*Holumb*[58], bandă de 3-4 incizii dispuse în meandru, demarcată de mici și dese incizii scurte, cu analogii la Pecica-*Forgaci*[59], însă demarcația se face cu mici și dese impresiuni circulare; benzi de 4-6 linii paralele dispuse unghiular, asociate cu bandă hașurată în rețea, cu analogii la Tiszavalk-*Kenderföld*[60]; motiv din linii paralele incizate, dispuse orizontal, asociate, sau nu, cu un șir de impresiuni circulare, cu analogii la Pecica-*Forgaci*[61], Magyarhomorog-*Kónyadomb*[62], Tiszavalk-*Tetes*[63]; motiv din

---

[42] Németi 1999, 58-59.
[43] Iercoșan 2002, 27-28, Pl. 21/1-11, Pl. 20/11, Pl. 22/1-5, 7.
[44] Luca 1999, Fig. 8/11.
[45] Col. Kovacs SM.
[46] Patay 1969, Tábla XIII/2, M 31.
[47] Luca 1999, Fig. 26/4.
[48] Roman/Oprițescu 1989, 11-38; Luca 1999, Fig. 23/6, M 22; Roman/Oprițescu 2008, Fig. 33/2, M 22, Pl. III/2.
[49] Luca 1993, Fig. 1/13, Fig. 3/4, Fig. 7/3; Luca 1999, Fig. 7/13, Fig. 11/4, Fig. 14/3.
[50] Virag 2013, 175–194.
[51] Roman/Oprițescu 1989, 11-38; Luca 1999, Fig. 23/4, M 22; Roman/Oprițescu 2008, Fig. 33/2, M 22, Pl. III/2.
[52] Luca 1999, Fig. 7/14; 8/14.
[53] Col. Kovacs SM.
[54] Luca 1999, Fig. 6/3.
[55] Luca 1999, Fig. 34/7.
[56] Luca 1999, Fig. 8/11.
[57] Luca 1999, Fig. 6/3.
[58] Luca 1999, Fig. 34/7.
[59] Luca 1999, Fig. 14/11.
[60] Patay 1978, Taf. I/11, M 4.
[61] Luca 1999, Fig. 8/2; Pădureanu 1982, Fig. 7/8; 18/23.
[62] Patay 1976, Tábla XII/11, M LXXII.
[63] Patay 1978a, Abr. 22/18, M 15;

linii incizate oblice dispuse unghiular, deliminate de o incizie orizontală, cu analogii la Pecica-*Forgaci*[64]; motiv format din triunghiuri incizate haşurate în rețea, cu analogii la Pecica-*Forgaci*[65]; motiv format din meandre groase, haşurate în rețea, cu spațiile libere lustruite, cu analogii la Pecica-*Forgaci*[66], Magyarhomorog-*Kónyadomb*[67], Tiszavalk-*Tetes*[68]; motiv format din capete de meandru haşurate în rețea, asociat cu şiruri oblice de impresiuni circulare, cu analogii la Pecica-*Forgaci*[69], Sebeş-*Podul Pripocului*[70], Tiszavalk-*Kenderföld*[71]; motiv meandric realizat din bandă a câte trei incizii paralele. Acest motiv ornamenetal se regăseşte la Tiszavalk-*Tetes*[72], Pecica-*Sit 15*[73].

Un fragment ceramic prezintă ornament incizat atât pe interior cât şi pe exterior (Pl. 5/17), provenind de la o formă ceramică de tip strachină sau castron, pe interior prezintă motiv format din-triunghi incizat cu vârful în jos, haşurat în rețea, asociat cu bandă de linii oblice incizate, cu analogii la Pecica-*Forgaci*[74]; pe exterior benzi oblice de linii incizate, unele dintre linii fiind legate cu incizii scurte perpendiculare pe direcția benzii, cu analogii la Pecica-*Forgaci*[75];

Din acest lot ceramic provin 4 fragmente ceramice, din acelaşi vas, ornamentate prin şiruri de impresiuni circulare ce acoperă întreaga suprafață a fragmentelor ceramice (Pl. 5/15), cu analogii la Ostrovul Corbului-*Botul Piscului*[76].

De la **Berea IX-*Togul lui Sultész-IXa*** şi ***Togul Dolarului-IXb*** provin două fragmente ornamentate cu motiv meandric realizat din bandă a câte trei incizii paralele (Pl. 2/9-10). Acest motiv ornamental se regăseşte la Tiszavalk-*Tetes*[77], Pecica-*Sit 15*[78].

Formele ceramice de la **Ciumeşti-*La Silozuri/Fântâna Păşunii***[79] sunt:

• vas asimetric, buză evazată, fund drept[80], ornamentat cu grupuri de 2 linii incizate paralele dispuse oblic.

• oală bombată, gât conic, 4 picioare cu 2 toarte pe umărul vasului[81], cu analogii la Fenyeslitke-*Agyagbanya*[82]. Vasul este ornamentat cu caneluri fine intersectate în unghi drept, spațiile rezultate fiind haşurate, asociate cu două şiruri de impresiuni orizontale.

• oală de lapte, gât cilindric, corp bombat, fund drept, cu sau fără toarte sub buză, în cazul de față, lipseşte buza vasului[83], cu analogii la Fenyeslitke-*Agyagbanya*[84], Magyarhomorog-*Kónyadomb*[85], Urziceni-*Vamă*[86], Tiszadob-*Urkomdülő*[87], Sárazsadány[88], Kunszentmárton-*Pusztaistvánháza*[89], Budapest-*Rákoscsaba XVII*[90], Bodrogkeresztúr[91].

---

[64] Pădureanu 1982, Fig. 18/11.
[65] Luca 1999, Fig. 8/1, 17.
[66] Luca 1999, Fig. 7/4; 11/5.
[67] Patay 1976, Tábla II/1, M VI.
[68] Patay 1978a, Abr. 3/4, M 2;
[69] Luca 1999, Fig. 8/21, 9/1.
[70] Popa 2003, Fig. 1 /4.
[71] Patay 1978, Taf. III/14, M 13.
[72] Patay 1978a, Abr. 16/6, M 10.
[73] Virag 2013, 175-194.
[74] Luca 1999, Fig. 6/5.
[75] Luca 1999, Fig. 8/8.
[76] Roman 1971, Fig. 2/53.
[77] Patay 1978a, Abr. 16/6, M 10.
[78] Virag 2013, 175–194.
[79] Kacsó 1969.
[80] Luca 1999, fig. 30/5.
[81] Kacsó 1969, Pl. IX/1; Luca 1999, fig. 30/4.
[82] Patay 1969, Tábla VI/2, M 34.
[83] Luca 1999, fig. 30/3.
[84] Patay 1969, Tábla III/5, M16; Tábla III/15, M29; kép 67, M64.
[85] Patay 1976, Tábla II/5, MVI.
[86] Virag 2004, 45; M13, M17, material inedit.
[87] Patay1961, Tábla XXXII/2.
[88] Patay1961, Tábla XXVIII/6.
[89] Patay1961, Tábla XXII/1.
[90] Patay1961, Tábla IX/1.
[91] Patay1961, Tábla IV/3.

• vas cilindric, înalt, buză evazată, fund drept[92].

• strachină cu pereții ușor arcuiți, plată, picior înalt, cilindric, cu baza ușor evazată, picior perforat[93], cu analogii la Bodrogkeresztúr[94], Hajdúszoboszló[95], Magyarhomorog-*Kónyadomb*[96], Tiszavalk-*Tetes*[97], Tiszavalk-*Kenderföld*[98].

• strachină cu pereți arcuiți, buză lobată, fund drept sau ușor arcuit spre interior[99], cu analogii la Pecica-*Forgaci*[100], Sárasdány[101].

• oală de lapte, înaltă, piriformă, cu două toarte deasupra diametrului maxim[102], cu analogii la Hajdúszoboszló[103], Maroslele[104].

• strachină, buză evazată, pereți arcuiți, fund drept[105], cu analogii la Gornești[106], Reci[107], Târgu Mureș[108], Magyarhomorog-*Kónyadomb*[109], Tiszavalk-*Tetes*[110], Tiszavalk-*Kenderföld*[111], Sárazsadány[112].

• vas adânc, cu deschidere largă, buza invazată, fund drept[113], cu analogii la Budapest-*Rákoscsaba XVII*[114], Cămin-*Podul Crasnei*[115], Urziceni-Vamă[116].

• pahar, partea superioară înaltă, evazată, fund drept, patru butoni amplasați sub zona mediană a vasului[117].

• strachină tronconică, cu pereți ușor curbați, înaltă, fund drept, cu patru butoni pe zona mediană a vasului și patru butoni sub buză; sunt două vase de acest fel[118], cu analogii la Bodrogkeresztúr[119], Cămin-*Podul Crasnei*[120], Carei-*Stația de Epurare*[121], Fenyeslitke-*Agyagbanya*[122], Magyarhomorog-*Kónyadomb*[123], Urziceni-*Vamă*[124], Tiszavalk-*Tetes*[125], Tiszavalk-*Kenderföld*[126], Gornești[127], Hajdúszoboszló[128], Kunszentmárton-*Pusztaistvánháza*[129], Paszab-*Hordozódülő*[130], Sânpetru German-*Fântâna Vacilor*[131].

---

[92] Luca 1999, fig. 29/7.
[93] Kacsó 1969, Pl. VII/ 2; Luca 1999, Fig. 29/ 4.
[94] Patay1961, Tábla I/6, M46; Tábla IV/12; Tábla VIII/10.
[95] Patay1961, Tábla XIV/6, M11.
[96] Patay 1976, Tábla IV/3, M XXI.
[97] Patay 1978a, Abr 16/7, M10; Abr 32/2, 4, M19.
[98] Patay 1978, Taf. VIII/1, M28.
[99] Kacsó 1969, Pl. VII/5; Luca 1999, 29/3.
[100] Luca 1999, Fig. 14/4.
[101] Patay1961, Tábla XXVII/5, M1.
[102] Kacsó 1969, Pl. IX/2; Luca 1999, fig. 29/2.
[103] Patay1961, Tábla XII/11, M2; Tábla XII/13, M3; Tábla XIV/1, M5.
[104] Patay1961, Tábla XXIII/6, M2.
[105] Kacsó 1969, Pl. VIII/6; Luca 1999, fig. 29/1.
[106] Patay1961, Tábla XXXV/8; Luca 1999, fig. 26/1.
[107] Luca 1999, fig. 31/9.
[108] Luca 1999, fig. 26/4.
[109] Patay 1976, Tábla X/2, M XLVII; Tábla XII/3, M LXVI; Tábla XII/13, M LXVII.
[110] Patay 1978a, Abr 22/10, M14.
[111] Patay 1978, Taf. XV/3, M48.
[112] Patay1961, Tábla XXVII/8.
[113] Kacsó 1969, Pl. VIII/4; Luca 1999, Fig. 28/5.
[114] Patay1961, Tábla IX/3.
[115] Németi 1988, Fig. 9/7, M 4; Luca 1999, Fig. 20/6.
[116] Virag 2004, 45; M 14, material inedit.
[117] Luca 1999, fig. 28/4.
[118] Luca 1999, 28/2, 3.
[119] Patay1961, Tábla I/2, M 45; Tábla III/19.
[120] Németi 1988, Fig. 10/2, M 5.
[121] Németi 1988, Fig. 2/3, Gr. 5.
[122] Patay 1969, Tábla IV/3, M19; Tábla IX/8, M 53.
[123] Patay 1976, Tábla III/2, M XVIII; Tábla V/6, M XXXI.
[124] Virag 2004, 45; M 16; Virag/Marta/Hago 2006, 383-386, M26, material inedit.
[125] Patay 1978a, Abr 22/3, M 13.
[126] Patay 1978, Taf. X/10, M 27.
[127] Patay1961, Tábla XXXV/10.
[128] Patay1961, Tábla XIII/1, M 4.
[129] Patay1961, Tábla XX/8, M 31; Tábla XXII/5.
[130] Patay1961, Tábla XXVI/9, M 10.
[131] Luca 1999, Fig. 25/7.

• strachină tronconică, cu profil vertical la partea superioară, înaltă, fund drept, cu patru butoni pe zona mediană a vasului şi mici proeminenţe pe buză[132], cu analogii la Bodrogkeresztúr[133], Fenyeslitke-*Agyagbanya*[134], Gorneşti[135], Hajdúszoboszló[136], Kunszentmárton-*Pusztaistvánháza*[137], Magyarhomorog-*Kónyadomb*[138], Mezőkeresztes-*Csincsetanya*[139], Sárazsadány[140], Tiszadob-*Borzik tanya*[141], Tiszavalk-*Tetes*[142], Tiszavalk-*Kenderföld*[143], Băile Herculane-*Peştera Hoţilor*[144], Urziceni-*Vamă*[145].

• strachină cu pereţi uşor bitronconici, picior cilindric, cu patru proeminenţe sub zona mediană a vasului[146].

• oală cu aspect piriform, bombată, gât foarte înalt, picior scurt, tronconic, cu perforaţii, cu patru toarte pe linia corp-gât[147], cu analogii la Magyarhomorog-*Kónyadomb*[148], Tiszavalk-*Tetes*[149], Kunszentmárton-*Érpart*[150].

• oală de lapte, cu gât înalt, corp rotunjit, fund drept, cu două toarte sub buză[151], cu analogii la Cămin-*Podul Crasnei*[152], Hajdúszoboszló[153], Kunszentmárton-*Pusztaistvánháza*[154], Tiszavalk-*Tetes*[155], Tiszavalk-*Kenderföld*[156].

Vasul este ornamentat cu motive meandrice cu capetele unite haşurate în reţea, asociate cu linii incizate urmând aceiaşi direcţie, intersectate de incizii scurte.

• cupă cu picior, păstrat doar piciorul, înalt, cilindric, cu patru şiruri verticale de câte patru perforaţii circulare.

• cupă cu picior, păstrat doar piciorul, înalt, cilindric, cu trei şiruri verticale de câte trei perforaţii circulare.

Materialele ceramice aparţinînd culturii Bodrogkeresztúr din punctele Berea III-*Colina Cocoşată,* Berea VII-*Râtul ţiganului,* Berea IX-*Togul lui Sultész-IXa, Togul Dolarului-IXb*, provin din aşezări, fiind destul de reduse ca număr, permiţând observaţii reduse din perspectiva formelor ceramice.

Materialele de la **Ciumeşti-*La Silozuri/Fântâna Păşunii,*** provin din context funerar şi permit observaţii largi asupra ceramicii, ca factură şi formă. Din păcate nu avem observaţii asupra ritului funerar însă, materialele sunt întinse pe un palier cronologic mai larg, respectiv Tiszapolgár, fază tranzitorie, iar altele aparţin culturii Bodrogkeresztúr. Acest aspect ne determină să credem că este vorba de o necropolă de mari dimensiuni, care îşi găseşte analogiile la Tiszapolgár-*Basatanya.*

---

[132] Luca 1999, fig. 28/1
[133] Patay1961, Tábla V/2, Tabla VI/2.
[134] Patay 1969, Tábla I/12, M 7; Tábla III/11, M 22; Tábla XI/9, M 61.
[135] Patay1961, Tábla XXXV/9.
[136] Patay1961, Tábla XIV/7, M 11.
[137] Patay1961, Tábla XX/9, M 27.
[138] Patay 1976, Tábla II/3, M VI; Tábla VIII/5, M XLIII; Tábla X/12, M LIX; Tábla XI/7, M LIV.
[139] Patay1961, Tábla XXIV/7, M I.
[140] Patay1961, Tábla XXVIII/5.
[141] Patay1961, Tábla XXX/9; TablaXXXI/6.
[142] Patay 1978a, Abr 16/3, M 10; Abr 22/1, M 13; Abr 22/6, M 14; Abr 37/5, M 22; Abr 7/11, M 7.
[143] Patay 1978, Taf. XV/7, M 51; Taf. XVII/5, M 55.
[144] Roman 1971, Fig. 19/3.
[145] Virag/Marta/Hago 2006, 383-386, M 29, material inedit.
[146] Kacsó 1969, Pl. VII/1; Luca 1999, fig. 30/ 2.
[147] Luca 1999, fig. 30/ 1.
[148] Patay 1976, Tábla V/4, M XXXI; Tábla VII/6, M XXXVIII
[149] Patay 1978a, Abr 3/7, M 2
[150] Patay1961, Tábla XVIII/1
[151] Kacsó 1969, Pl. IX/4; Luca 1999, fig. 29/5
[152] Nemeti 1988, fig. 10/5, M 7
[153] Patay1961, Tábla XV/4, M 12.
[154] Patay1961, Tábla XXI/3
[155] Patay 1978a, Abr 11/9, M 11
[156] Patay 1978, Taf. I/9, M 4; Taf. IV/6, M 18

Bibliografie:

Comșa 1963: Eugen Comșa, *K voprosu o periodizatii neoliticeskih kultur na severo-zapade RNR*, Dacia, VII, 477-484.

Comșa 1972/73: Eugen Comșa, *Quelques problems concernant la civilizație de Ciumești*, ActaArchCarp, XIII, 39-49

Comșa/Nanași 1971: E. Comșa/Z. Nanasi, *Mormântul neolitic descoperit la Săcuieni*, SCIV, 22, 4, 633-636.

Comșa/Nanași 1972: E. Comșa/Z. Nanasi, *Date privitoare la ceramica pictată din epoca neolitică din Crișana*, SCIV, 23, 1, 3-18.

Iercoșan 1981-1982: N. Iercoșan, *Un vas biberon eneolitic descoperit la Ciumești*, StCom Satu Mare, V-VI, 1981-1982, 565-576.

Iercoșan 2002: N. Iercoșan, *Cultura Tiszapolgár în vestul României,* Editura Muzeului Sătmărean, Editura Nereamia Napocae, Cluj, 2002.

Kacso 1969: C. Kacso, *Morminte din perioada de tranziție spre epoca bronzului de la Ciumești*, StCom Satu Mare, I, 1981-1982, 49-56.

Kacso 2004: C. Kacso, *Mărturii arheologice*, Baia Mare 2004

Luca 1993: S. A. Luca, *Observații privind faza clasică a culturii Bodrogkeresztúr în România. Așezarea de la Pecica-Forgaci (județul Arad)*, AB, II, 1993, 49-84

Luca 1999: S.A. Luca, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României, Cultura Bodrogkeresztúr*, Alba Iulia, 1999.

Németi 1988: I. Németi, *Noi descoperiri arheologice din eneoliticul târziu din nord-vestul României*, AMP, XII, 1988, 121-145.

Németi 1997: János Németi, *Câteva considerații asupra colecției "Kovács"*, StCom Satu Mare, XIV, 1997, 63 - 68.

Németi 1999: J. Németi, *Repertoriul arheologic al Zonei Carei*, București 1999, Institutul Român de Thracologie.

Orosz 1909: Orosz E., *A tasnádi neolitkori telep*, Szamosújvár 1909.

Popa 2003: C. I. Popa, *În legătură cu câteva descoperiri Bodrogkeresztúr [About few Bodrogkeresztúr discovered]*, Patrimonium Apulense, III, 2003, 8-15.

Patay 1961: P. Patay, *A Bodrogkereszturi kultura temetői*, RF, Seria II, nr. 10, Kézirat Gyanánt.

Patay 1969: P. Patay, *A fényeslitkei rézkorintemető*, JAMÉ, XI, 1969, 15-62.

Patay 1976: P. Patay, *A magyarhomorogi rézkori temető*, DMÉ, 1976, 173-254.

Patay 1978a: P. Patay, *A Tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep*, FA, 1978, XXIX, 21-58.

Patay 1978: P. Patay, *Das Kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld*, Budapesta, 1978.

Pădureanu 1982: Eugen Pădureanu, *Așezarea eneolitică fortificată de la Pecica-Forgaci*, Crisia, 12, 1982/1, 29-60.

Roman 1971: P. Roman, *Strukturänderungen des Endäneolithikums in Donau-Karpaten-Raum*, Dacia, 15, 1971, 31-170.

Roman/Dodd-Oprițescu 1989: P. Roman/A. Dodd-Oprițescu, *Interferențe etnoculturale din perioada indoeuropenizării, reflectate în cimitirul de la Ostrovul Corbului*, Thraco-Dacica, 10, 1989, 1-2, 11-38.

Roman/Dodd-Oprițescu 2008: P. Roman/A. Dodd-Oprițescu, *Ostrovul Corbului între km. fluviali 911-912. Morminte și unele așezări preistorice*, București, 2008.

Păunescu 1963: Alexandru Păunescu, *Perjitki tardenoajkoi kulturi v drevnev neolite v Ciumești*, Dacia, VII, 1963, 467-475.

Păunescu 1964: Alexandru Păunescu, *Cu privire la perioada de sfârșit a epipaleoliticului în nord-vestul și nord-estul României și unele persistențe ale lui în neoliticul vechi*, SCIV, 15, 321-326.

Roska 1910: Roska Márton: *A Tasnádi neolitkori leletek*, AÉ, 44, 1910, 354–361.

Roska 1932: Roska Márton: *Stațiunea preistorică de la Valea lui Mihai*, AISC, 1932, 73–80.

Roska 1938: Roska Márton, *Bihar vármegye múltja a legrégibb időktől a honfoglalásig*, In: *A magyar városok és vármegyék monográfiája c. sorozat XXV. köteteként*. Budapesta 1938.

Roska 1939: Marton Roșka, *A zsinegdíszes agyagmívesség Erdélyben*, Debrecen, 1939.

Roska 1942: Márton Roska, *Erdely regeszeti repertoriuma I, Öskor-Thezaurus antiquitatum*

Transilvanicarum, I, Praehistorica, Cluj, 1942.
Virag 2004: Cristian Virag, *Cercetări arheologice la Urziceni-Vamă*, AMP, *XXVI*, 2004, 41-76.
Virag/Marta/Hago 2006: C Virag/L. Marta/A. Hago, U*rziceni, com. Urziceni, jud. Satu Mare, Punct: Vamă*, CCAR, 2006, 383-386.
Virag 2008: Virag Cristian, *A Kovács gyűjtemény újkőkori és rézkori kerámiaanyaga*, JAMÉ, 2008, 91-160.
Virag 2013: Virag Cristian, *Archaeological discoveries from Pecica belonging to the Bodrogkeresztúr culture,* EphNap, XXIII, 2013, 175–194.
Zirra 1967: Vlad Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, București 1967

Virag Cristian
Muzeul Județean Satu Mare, România
ccvirag@gmail.com

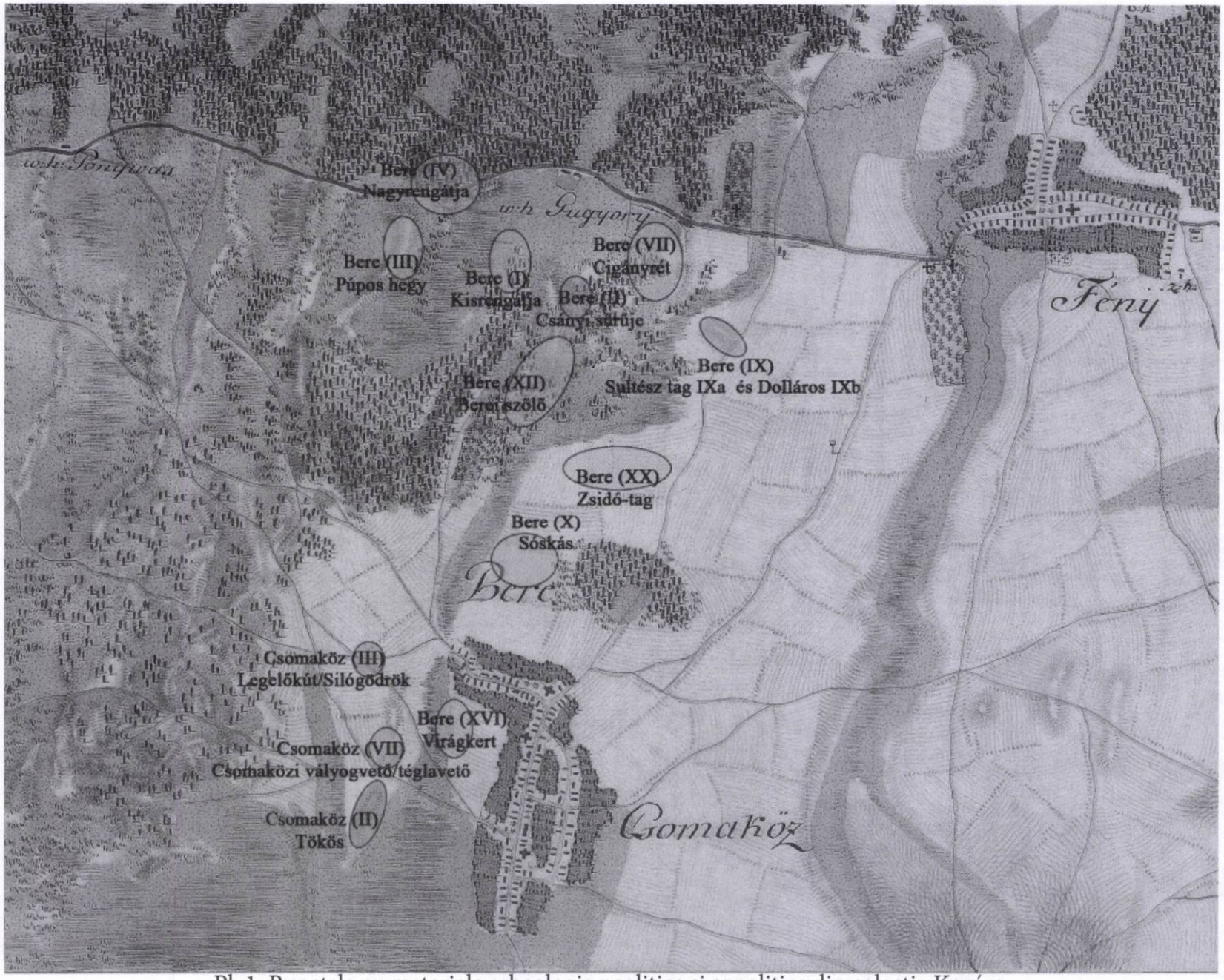

Pl. 1. Punctele cu materiale arheologie neolitice și eneolitice din colecția Kovács.

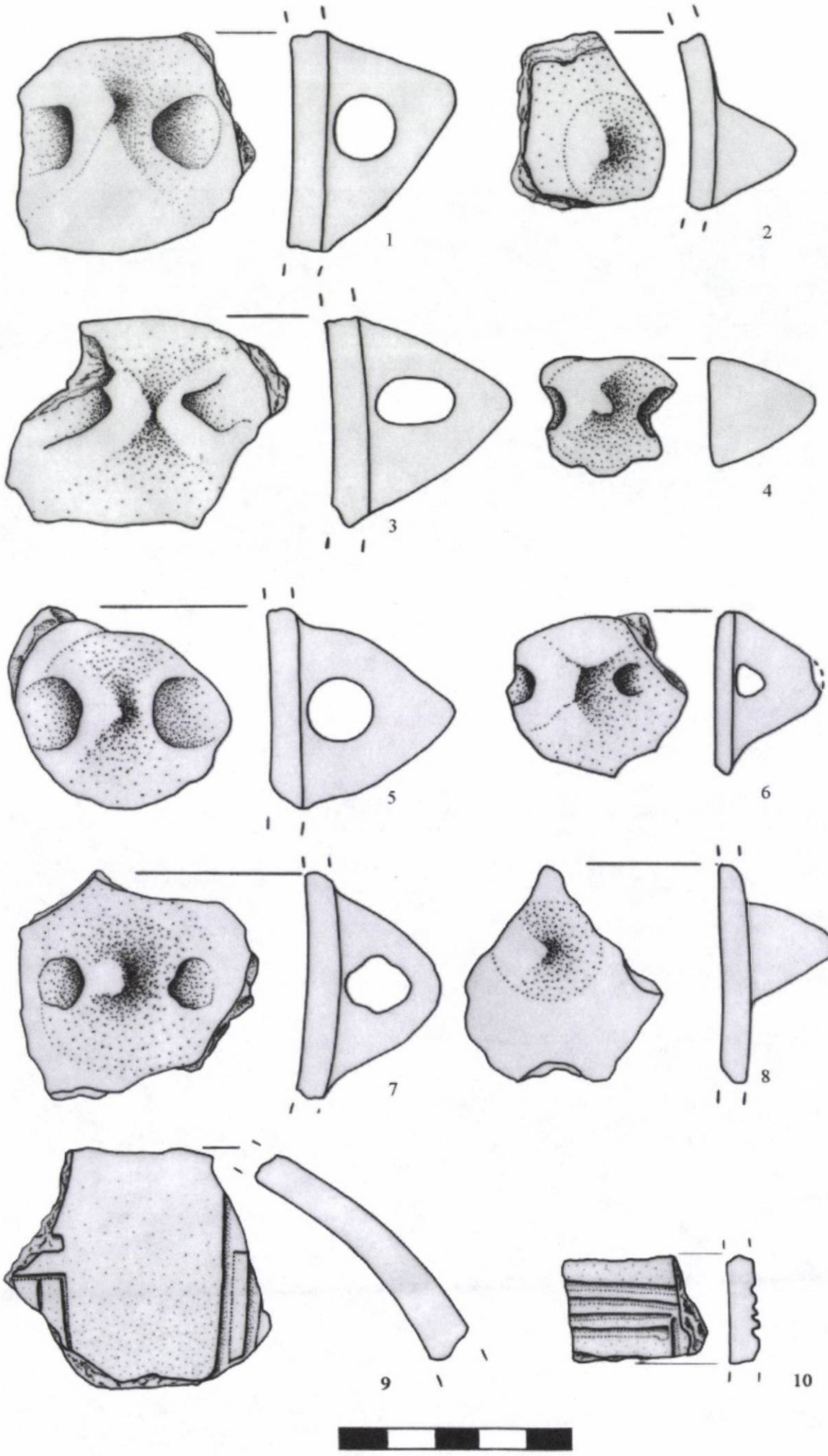

Pl. 2. Berea IX-*Togul Sultész-IXa* şi *Togul Dolarului-IXb*.

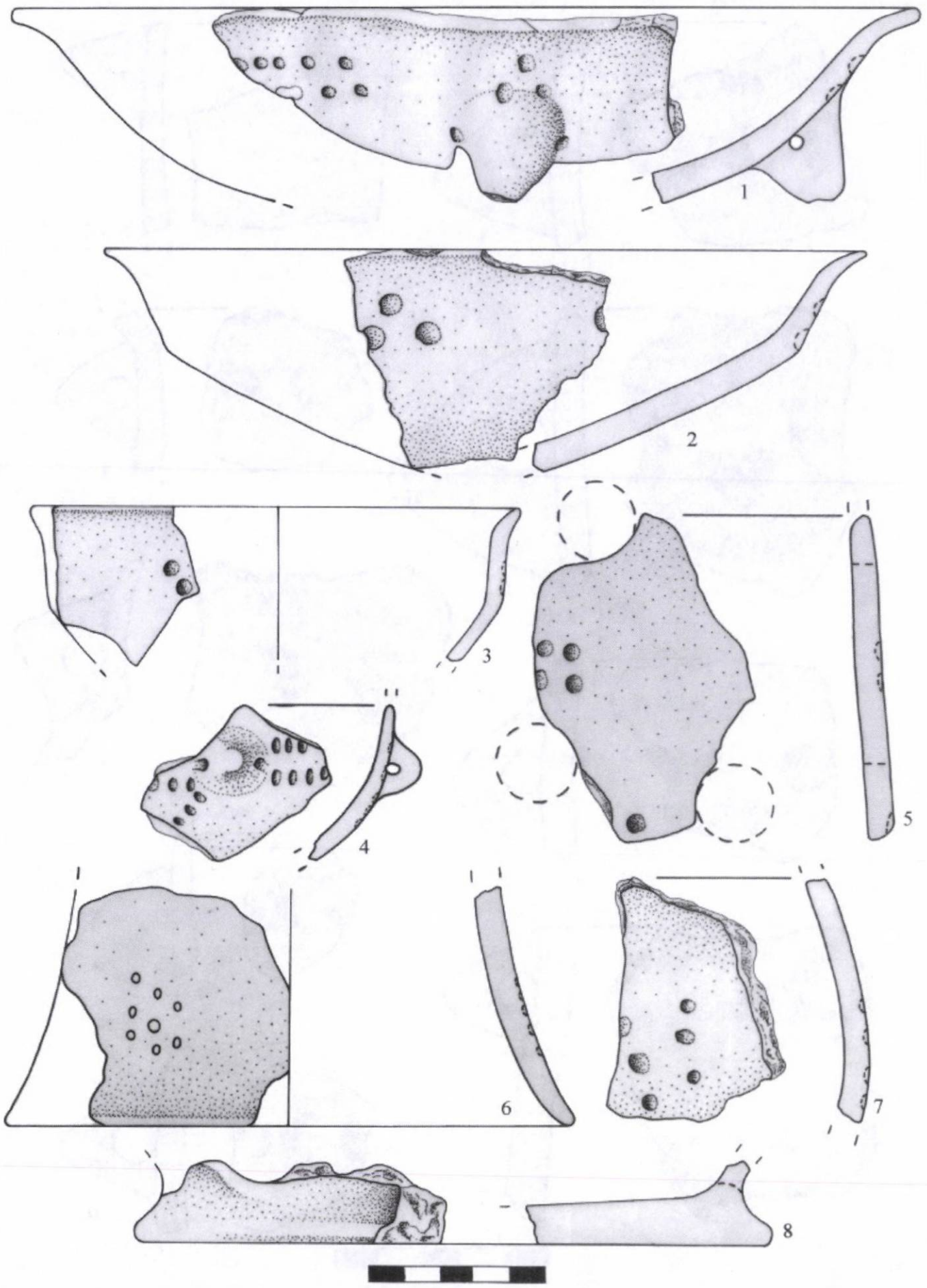

Pl. 3 Berea XX-*Togul Evreului.*

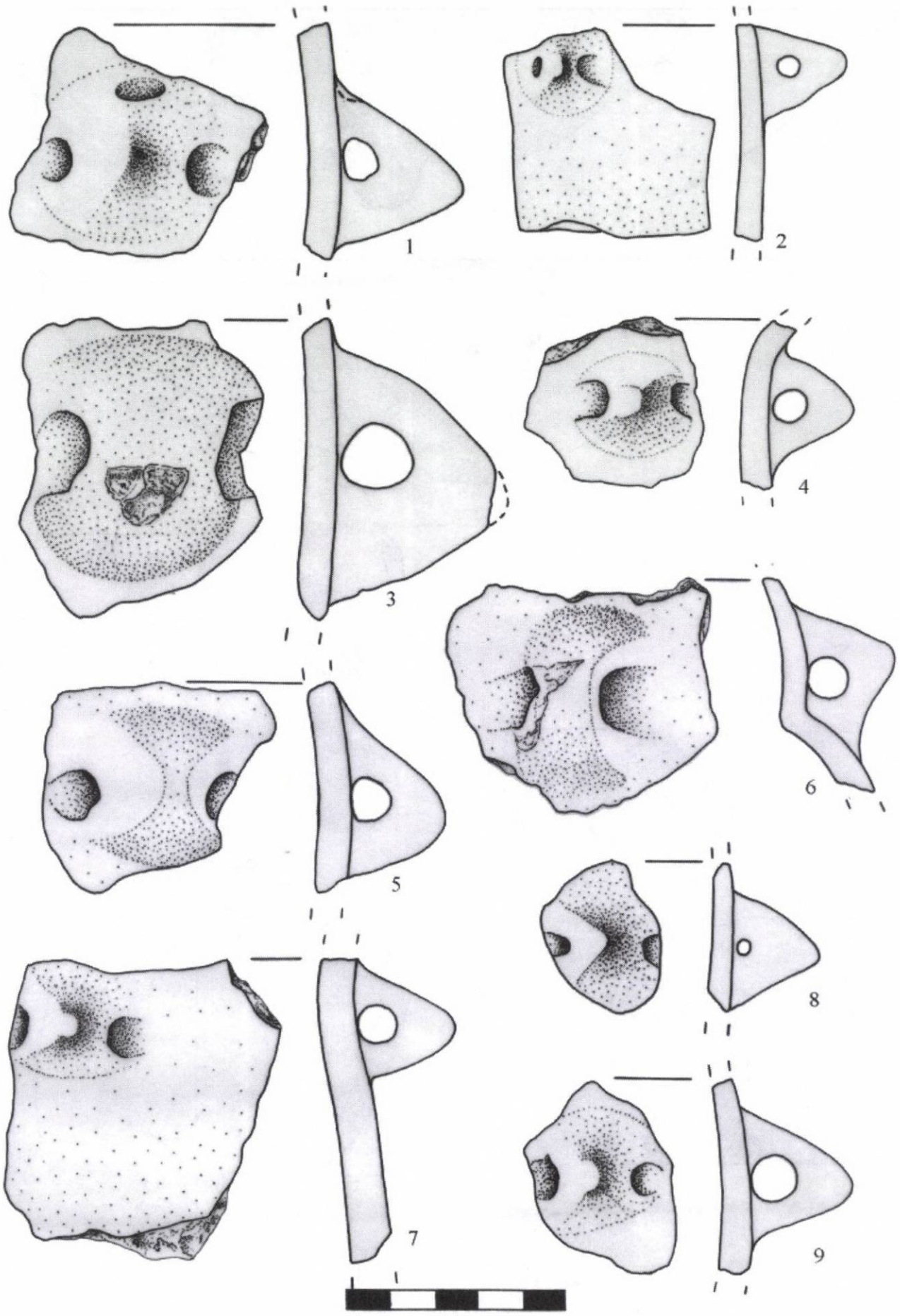

Pl. 4. Berea XX-*Togul Evreului.*

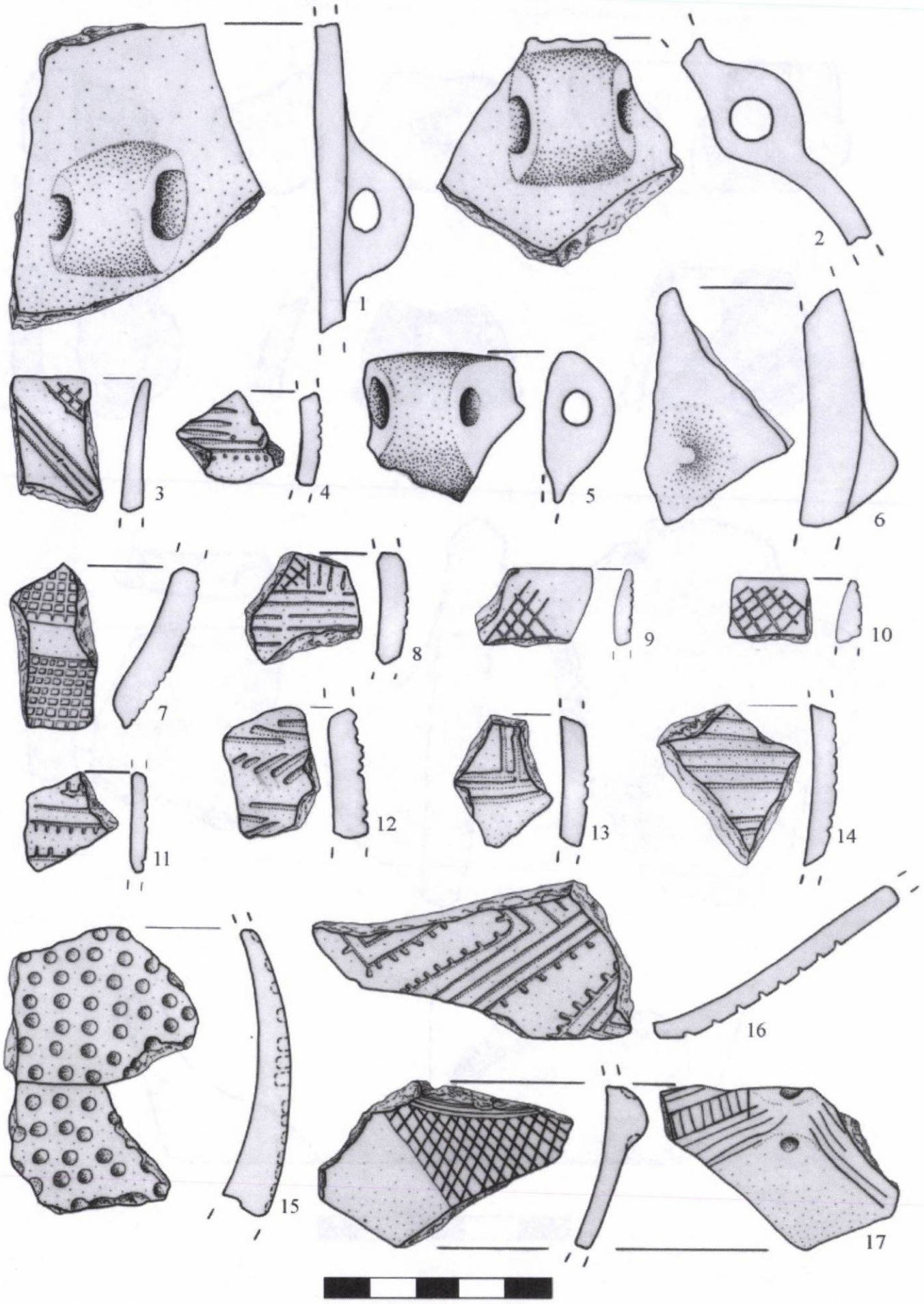

Pl. 5. Berea VII-*Râtul ţiganului.*

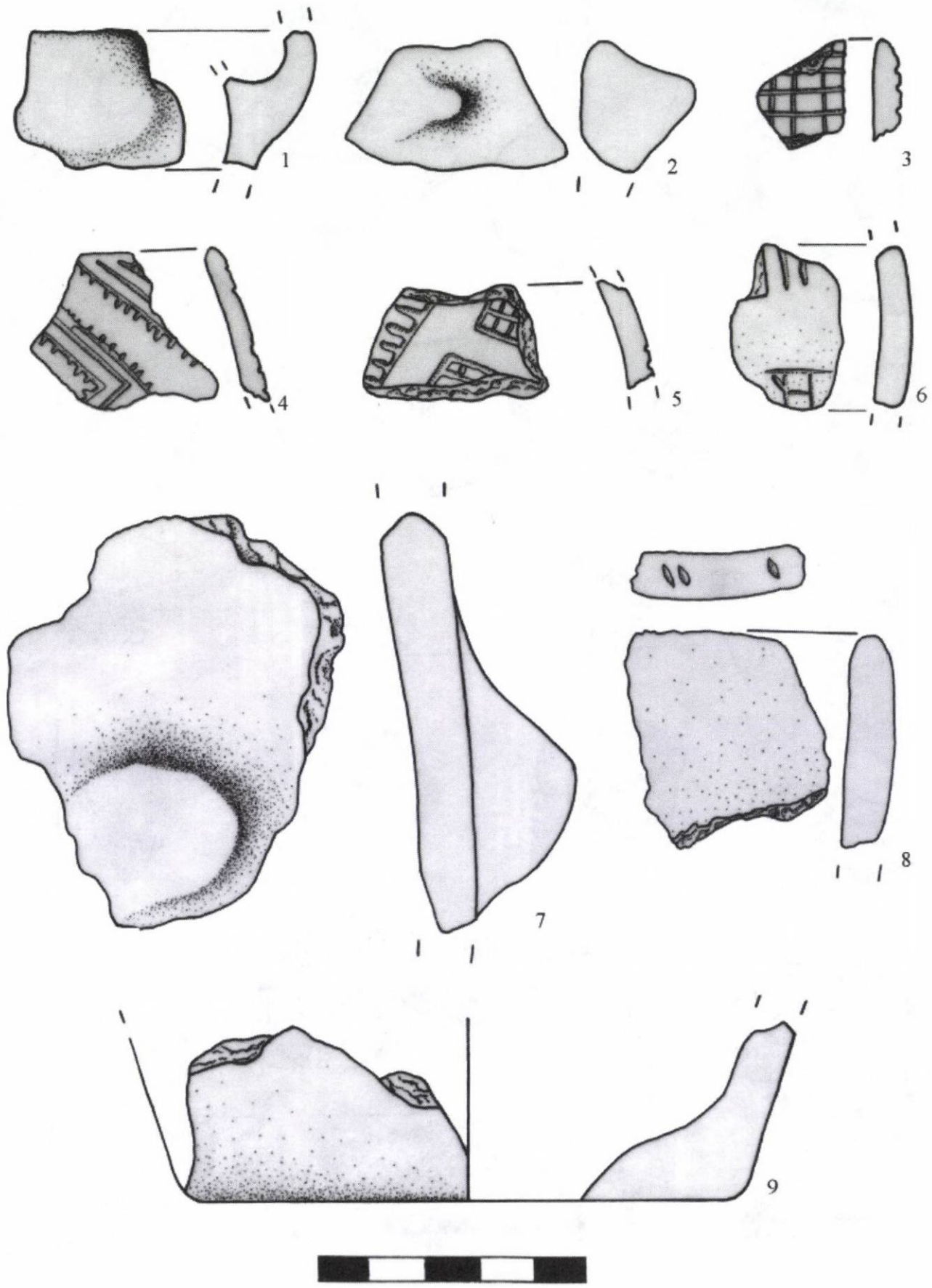

Pl. 6. Berea III-*Colina cocoșată*.

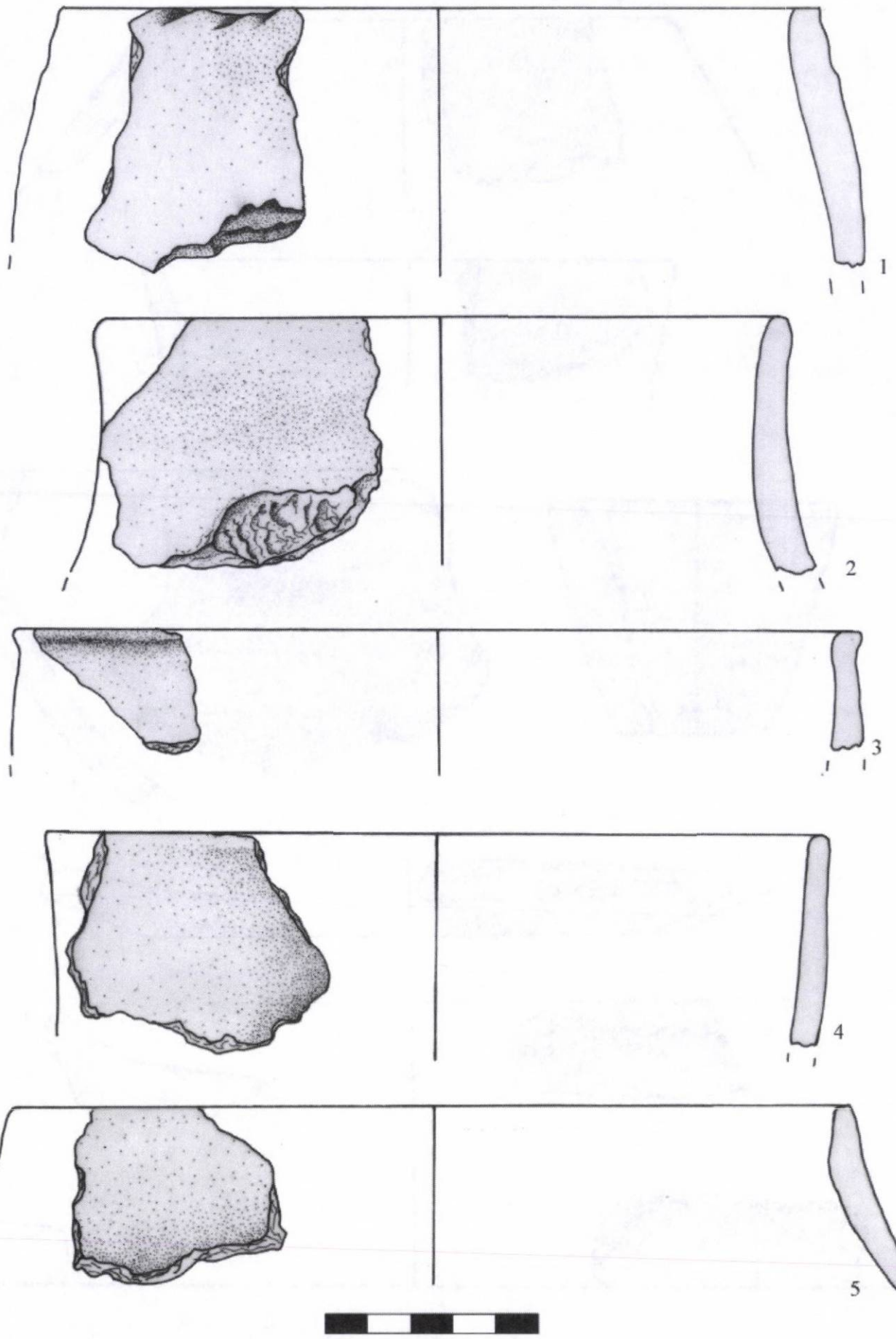

Pl. 7. Berea II-*Mirištea lui Csányi*.

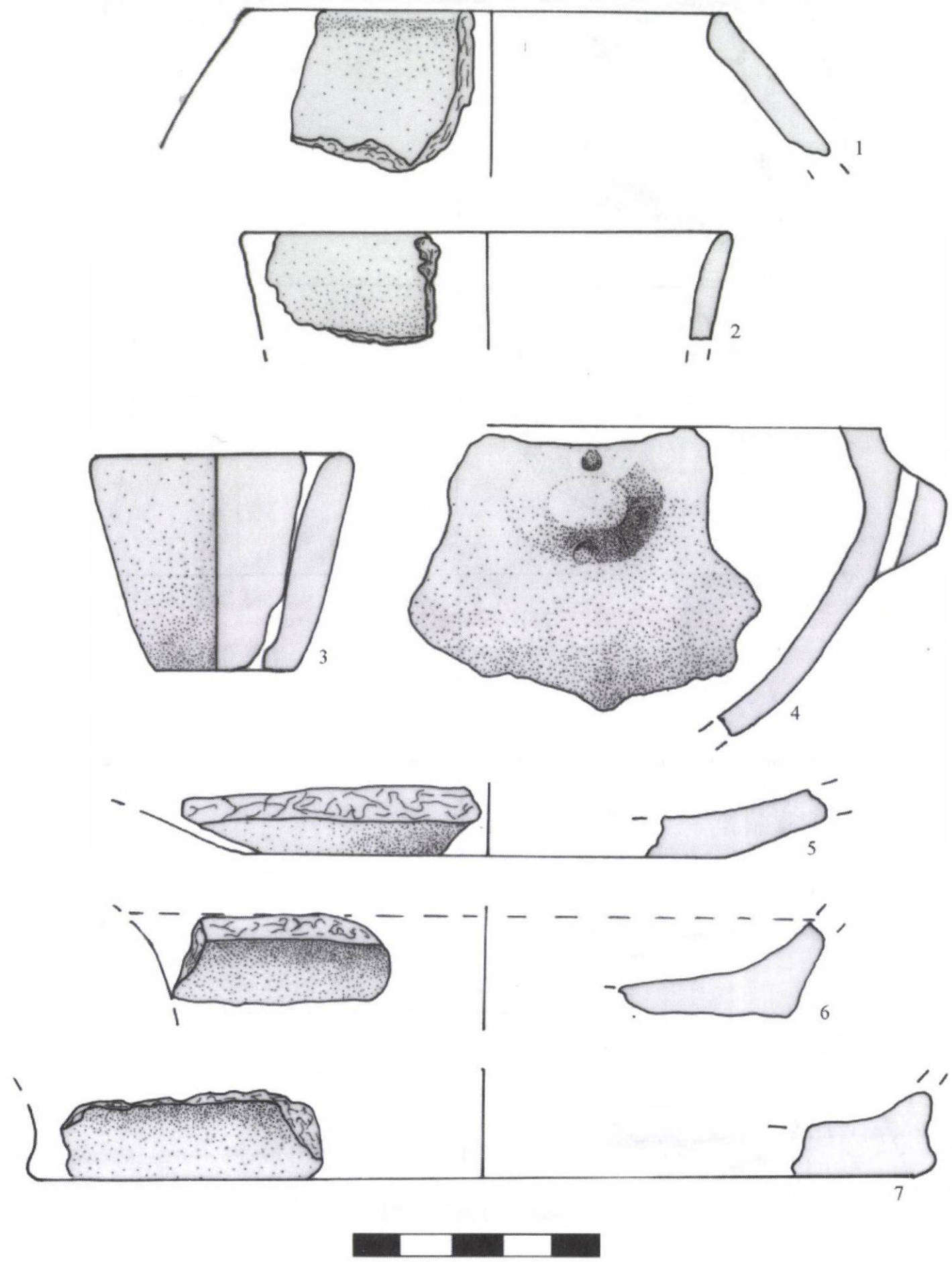

Pl. 8. Berea II-*Miriştea lui Csányi.*

Tehnici și motive ornamentale în orizontul cultural Sălcuța IV

Ilie Sălceanu

Zusammenfassung: ***Verzierungstechniken****. Im Sălcuța IV-Herculane II-III-Horizont wurde die Verzierung erzeugt: a. durch Furchen; b. in Relief; c. durch Auftragen; d. durch Aufbemalen.*
Verzierungsmotive: *A. Ritzlinienverzierung (Abb. 1); B. eingedrückte Reihen (Abb. 2); C. Keramik mit Rinnenverzierung (Abb. 2-3); D. Reliefverzierung (Abb. 3-4); E. durch Barbotinverzierung erzeugte Motive (Abb. 4). F. Löcher-Knöpfe (Abb. 4); G. gestempelte Verzierungsmotive (Abb. 4); H. „Tannenzweig"-Motive (Abb. 4); I. Dreieck-Motive (Abb. 5); J. aufbemalte Motive (Abb. 27/1, 2; Sălceanu 2008, 18/35; 38/6; 40/5); K. Motive in „Gebälkform" (Abb. 5); L. meandroidische Motive (Abb. 6); M. Winkelbandverzierung (Abb. 6); N. Schlangenverzierung (Abb. 6-7); O. spiralförmige Motive (Abb. 7); P. kreisförmige Motive (Abb. 7); R. rhombusförmige Motive (Abb. 7).*

Cuvinte cheie: *Băile Herculane-Peștera Hoților, Ostrovul Corbului, Piscul Cornișorului, ornamentare.*
Stickwörten: *Băile Herculane-Peștera Hoților, Ostrovul Corbului, Piscul Cornișorului, Verzierung.*

Tehnici de ornamentare

În orizontul Sălcuța IV-Herculane II-III ornamentarea este executată în următoarele moduri:

a. prin adâncire; **b. în relief**; **c. prin incrustație**; **d. prin pictură**.

a. Ornamentarea prin adâncire presupune următoarele procedee: **a_1. incizia**; **a_2. impresiunile**; **a_3. canelarea**.

a_1. Inciziile se obțin prin: **a_{1a}.** *trasarea cu un obiect ascuțit a unor linii subțiri;* **a_{1b}.** *trasarea unor șănțulețe adânci*; **a_{1c}.** *scrijelarea suprafețelor cu măturica sau cu pieptenul.*

Inciziile sunt folosite adesea pentru incrustații. Scrijeliturile pot asigura fondul pentru motivele meandroide.

a_2. Impresiunile au forma instrumentului cu care sunt efectuate. Uneori ele sunt executate cu un vârf de os de pasăre, alteori par a fi trasate cu un vârf metalic.

Specifică orizontului nostru în faza Herculane II și Bodrogkeresztúr B este ornamentarea prin împunsături succesive. Acestea creează motive ornamentale sau delimitează unele ornamente. Rare sunt deocamdată dovezile de ornamentare cu Falschnur pe ceramica sălcuțeană din faze târzii[1].

a_3. Canelarea presupune crearea unor șănțulețe lustruite prin acțiunea piezișă a unui vârf bont sau mai ascuțit.

b. Ornamentarea în relief se realizează prin: **b_1. proeminențe organice**; **b_2. proeminențe emisferice, dungi în relief și creste** obținute prin împingerea peretelui din interior; **b_3. alveole**; **b_4. creste organice în relief**; **b_5. brâuri**.

Formele din acest tip de ornamentare pot fi organice, aplicate sau realizate prin împingerea peretelui din interior. Adesea acestea au fost spoite cu o substanță albă. Găuri-butoni apar ca urmare a împingerii peretelui vasului din interior, găurile fiind apoi obturate cu lut. Barbotina are rol ornamental. Motivele sunt obținute prin vălurirea accentuată a peretelui.

c. Incrustația se realizează cu o substanță albă, mai rar roșie, folosită în porțiunile ornamentate prin adâncire sau în relief. Inciziile sau impresiunile au rolul de a fixa pasta. Este un procedeu frecvent la comunitățile Gumelnița - Sălcuța și specific celor din orizontul Sălcuța IV-Herculane II-III[2]. Apare și în ornamentele culturii Cernavodă I[3] și Bodrogkeresztúr[4].

d. Ornamentarea prin pictură. Pictura crudă este zgrunțuroasă, mată. Substanța aplicată este albă, roșie sau neagră. Ea este așezată cu predilecție pe suprafețe fără slip. Pictura înainte de ardere având același aspect zgrunțuros este aplicată după lustruirea vasului. Uneori se aplică o substanță albă, probabil foarte corozivă[5].

---

[1] Roman 1971, 45.
[2] Berciu 1961, 299 - 300; Roman 1971, 117; Roman/Oprițescu 1989, 36.
[3] Oprițescu 1981, 515.
[4] Roman/Oprițescu 1989, 36; Luca 1999, 29.
[5] Roman 1971, 70, 107.

Studii în onoarea lui Tiberiu Bader la 75 de ani. Satu Mare - Studii și Comunicări, nr. XXIX/1, 2013 (129-143)

Semnalarea picturii cu grafit într-un orizont Petrești IV de către D. Berciu este discutabilă[6]. De altfel, Petre Roman aduce corecturile necesare: motivele ornamentale de la Herculane-*Peștera Hoților* și Cheile Turzii sunt caracteristice pentru ceramica Gumelnița-Sălcuța și dau doar impresia de pictură cu grafit[7].

Motive ornamentale

A. Benzi incizate (pl. 1/A1-13) cu o răspândire generalizată în întreg arealul orizontului și în toate etapele sale. Adesea erau utilizate pentru incrustație. Inciziile au forma unor fâșii care acoperă vasul sau porțiuni din vas. Pot fi **adânci**[8], **așezate în rețea** (pl. 1/A1)[9] la Băile Herculane-*Peștera Hoților*, depunerea c_2, 42/8[10], **hașurate** (pl. 1/A2)[11] la Pecica-*Șanțul Mare* sau **concentrice** (pl. 1/A3)[12] la Nandru-*Peștera Curată* sau în **căpriori** (pl. 1/A4)[13] la Cheile Turzii[14], la Băile Herculane-*Peștera Hoților*, depunerea c_2. **Hașurate**, pot da uneori *motive meandroide* (pl. 1/A2)[15] la Pecica-*Șanțul Mare*, iar cele concentrice pot fi *încadrate de puncte*. Uneori inciziile au fost folosite pentru **incrustații** (pl. 1/A5-6)[16]- la Cheile Turzii -*Peștera Ungurească*[17].

Inciziile sunt executate ca *scrijelituri* cu mătura sau cu pieptenul (pl. 1/A7-9)[18]. Scrijelitura asigură fondul unor motive *meandroide* (pl. 1/A10)[19] sau *triunghiulare* (pl. 1/A11)[20]. Uneori inciziile sunt *orizontale* delimitate de impresiuni executate cu un vârf bont (pl.1/A12)[21], alteori *ortogonale*, delimitate prin *tehnica împunsăturilor succesive (Furchenstich)* (pl. 1/A13)[22].

B. Șiruri de impresiuni. Au forma instrumentului cu care au fost executate (ovale, rotunde, triunghiulare, etc.). Acestea:

a. *Ornează marginea vasului* (pl. 2/B1-6)[23], *delimitează corpul de gât* (pl. 2/B7)[24], *ornează buza vaselor* (pl. 2/B8-10)[25]; *sau corpul* acestora (pl. 2/B9, 33/7)[26].

b. *Delimitează ornamente* (pl. 2/B11-12)[27] sau *linii* (pl. 2/B13)[28].

c. *Ornează prin crestături pe buză* (pl.2/B14-18)[29].

C. Ceramica canelată. Se generalizează în Sălcuța IV după o evoluție sălcuțeană (Berciu 1961, 325). Canelurile sunt șănțulețe lustruite, adâncite. Unele sunt înguste, strânse (pl. 2/C1)[30], altele sunt late (pl. 2/C2)[31].

Sunt *caneluri „fațete"* (pl. 2/C3)[32], *caneluri reliefate* (pl. 2/4-5)[33]. O parte sunt dispuse în *căpriori*

---

[6] Berciu 1943 - 1945, 58, fig. 44 - 48; 1961, 87, fig. 16.
[7] Roman 1971, 106 - 108.
[8] Roman 1971, 2/57 la Ostrovul Corbului.
[9] Sălceanu 2008, foto 9/6; pl. 40/7.
[10] Din același punct, v. și Roman 1971, 4/27 la Piscul Cornișorului.
[11] Sălceanu 2008, pl. 46/7; Roman 1971, 37/9.
[12] Roman 1971, 33/30.
[13] Sălceanu 2008, pl. 38/26, 62/2.
[14] Material inedit, foto 4/1, 7, 13, 10/5, 12/1, 23/5; Roman 1971, 22/26.
[15] Roman 1971, 37/9.
[16] Sălceanu 2008, foto 4, 5, 24/5, pl. 32/1, 58/5, 7.
[17] Roman 1971, 39/1-2.
[18] Sălceanu 2008, 32/16, 33/5; Berciu 1961, 138/1, 3, 139/3, 6, 137/5; Roman 1971, 3/16, 5/4.
[19] Roman 1971, 33/4.
[20] Sălceanu 2008, 58/5; Roman 1971, 33/2.
[21] Roman 1971, 7/6.
[22] Roman 1971, 33/7.
[23] Sălceanu 2008, 33/3, 36/12, 37/3, 6, 38/4, 13, 79/5 - 6, 81/4 - 5, foto 2/1; Roman 1971, 2/18-19, 5/3, 6/90-92, 98, 19/12, 20/18, 21/3, 6, 22/4, 13, 33/2.
[24] Sălceanu 2008, 33/2, 36/18, 37/5, 40/1; Roman 1971, 2/29, 5/2, 19/18, 21/5, 24/1.
[25] Sălceanu 2008, 38/18, 72/5; Roman 1971, 2/44, 3/15, 4/30, 5/3, 6, 6/86, 19/18, 22/18, 27/9, 13.
[26] Sălceanu 2008, 72/4-5; Roman 1971, 5/7, 6/52.
[27] Sălceanu 2008, 38/2, 7; Roman 1971, 7/6, 22/7, 33/6 - 7, 22/2, 7.
[28] Roman 1971, 33/6.
[29] Sălceanu 2008, 41/8, 12, foto 20/8, 12; Roman 1971, 3/16, 26/8, 12, 27/1,7, 33/7.
[30] Roman 1971, 6/15.
[31] Roman 1971, 8/8, XVIII/1d, 2a, 2d.
[32] Roman 1971, 3/14.
[33] Săceanu 2008, foto 22/2, 52/1; Roman 1971, 35/19, 36/11.

(pl. 3/C6-7)[34].

Întâlnim caneluri *verticale*[35], *oblice* (pl. 3/C6–7)[36] și *orizontale* (pl. 3/C7)[37].

Ornează *interiorul vaselor* (pl. 3/C6)[38], *umărul* (pl. 3/C8-9)[39], *gâtul* (pl. 3/C7)[40], *corpul* (pl. 3/C11)[41] sau *toarta* (pl. 3/C4)[42].

Canelurile pot fi *grupate*[43] sau pot fi în *fâșii. Mănunchiurile* oblice realizează o *motivistică în căpriori* (pl.3/C6 - 7).

D. Ornamente în relief

a. Proeminențe organice (pl. 3/D1-4)[44].

b. Proeminențe emisferice realizate prin împingerea peretelui din interior (pl.3/D5 - 9)[45]. În același mod se obțin și *dungi în relief*[46] și *creste* (pl. 3/D10, 33/1)[47].

c. Alveole la capătul unor șănțulețe lustruite (pl. 3/D11)[48].

d. Creste în relief. Uneori sunt *scurte*[49], alteori *lungi* (pl. 4/D12)[50] în forma unor *reliefuri organice*. Sunt *ondulate, crestate*[51], ori *însoțite de linii incizate* adânc prin puncte succesive[52].

e. Brâuri în relief *orizontale* (pl. 4/D14-15)[53], *verticale* (pl. 4/D16-18)[54], în *zig-zag* (pl. 4/D19)[55].

E. Motive realizate prin barbotină. La începutul fazei Sălcuța IV apare decorul în *vârci paralele* (pl. 4/E1)[56]. La Băile Herculane-*Peștera Hoților* reliefurile din barbotină sunt *verticale și paralele* în depunerea c_1 (pl. 4/E2 - 3, 42/9)[57].

F. Găuri-butoni. Se obțin prin împingerea pastei din interiorul vasului spre exterior, după care găurile sunt umplute cu lut[58]. Apariția găurilor-butoni în faza Sălcuța IV reprezintă o noutate. Ei se găsesc și pe formele ceramice din cultura Cernavoda I, încă din faza timpurie. La Piscul Cornișorului aceștia completează motivul ornamental realizat prin mănunchiuri de șănțulețe așezate în căpriori. Aici găuri-butoni apar în spațiile dintre mănunchiuri[59]. Consemnăm găuri-butoni și la Baia de Fier-*Peștera Pârcălabului*[60], la Ostrovul Corbului[61].

G. Motive ornamentale obținute prin ștampilare. Ornamentul ștampilat este un element nou în evoluția culturii Sălcuța și apare numai în faza a IV-a[62]. Pentru realizarea acestui motiv ornamental la Piscul Cornișorului este utilizat un instrument cu vârful triunghiular, care realizează *triunghiuri* în șiruri

---

[34] Sălceanu 2008, 32/1, foto 12/8, 13/1, 23/5; Berciu 1961, 133-134; Roman 1971, 4/5.
[35] Sălceanu 2008, pl. 52/1, 54/1; Roman 1971, 6/48, 8/8.
[36] Sălceanu 2008, foto 17/6; Berciu 1961, 133-134; Roman 1971, 4/5.
[37] Sălceanu 2008, foto 22/7; Berciu 1961, 133-134; Roman 1971, 3/1.
[38] Roman 1971, 2/38, 4/5.
[39] Roman 1971, 33/25, 35/2, 4.
[40] Berciu 1961, 133–134; Roman 1971, 4/5.
[41] Roman 1971, 3/14, 6/63, 18/20, 20/7, 23/4.
[42] Sălceanu 2008, 63/2; Roman 1971, 35/19, 36/11.
[43] Roman 1971, 6/63, 8/12.
[44] Sălceanu 2008, 45/12, 52/3, 60/1, 62/2 - 3, 69/4; Roman 1971, 2/15, 6/47, 99, 35/10, 12, 37/11, 15, 39/11.
[45] Sălceanu 2008, 32/8 - 9, 45/23, 46/8, 54/2, foto 12/3, 13/4; Roman 1971, 3/8, 9, 11, 12, 35/23, 37/8.
[46] Roman 1971, 2/13.
[47] Roman 1971, 5/1.
[48] Sălceanu 2008, 35/20; Roman 1971, 18/20.
[49] Sălceanu 2008, pl. 46/9, 59/3; Roman 1971, 37/9.
[50] Sălceanu 2008, foto 22/2; Roman 1971, 4/24.
[51] Sălceanu 2008, pl. 4/D13, 59/2, 70/5, 6; Berciu 1961, 138/8.
[52] Berciu 1961, 136/3.
[53] Roman 1971, 2/39, 4/8.
[54] Roman 1971, 38/8, 39/7, 15.
[55] Sălceanu 2008, 38/20, 46/20; Roman 1971, 22/20, 37/20.
[56] Berciu 1961, 135/3.
[57] Roman 1971, 22/4, 30/9.
[58] Berciu 1961, 312.
[59] Sălceanu 2008, pl. 32/1; Berciu 1961, 133-134; Roman 1971, 3/1.
[60] Roman 1971, 2/6.
[61] Roman 1971, 6/83.
[62] Berciu 1961, 326.

ornamentale (pl.24/F-G10)[63]. Vârful poate fi și *dreptunghiular*[64], sau *rotund*[65].

H. Motivul „ramurilor de brad". Este prezentat sub forma unor șiruri de *linii oblice, paralele* (pl. 4/1 - 3), așezate în două[66] sau trei registre suprapuse[67]. Nu apare asociat cu alte motive ornamentale. Este cunoscut din descoperirile de la Sălcuța-*Piscul Cornișorului* și de la Pecica-*Șanțul Mare*[68].

I. Motivul triunghiului realizat prin *pictare, ștampilare* sau prin *tehnica împunsăturilor succesive (Furchenstich).* Triunghiul poate avea vârful sus sau jos. Triunghiurile sunt:

a. Triunghiuri pictate. Apar triughiuri *cu vârful în sus* pe o strachină portocalie la Băile Herculane-*Peștera Hoților* în depunerea *c*, fiind executate înainte de ardere cu o substanță albă. Pe marginea înaltă a străchinii, triunghiurile sunt câte patru, așezate în două grupe (pl. 5/1)[69]. Le găsim *cu vârful în jos* pe o strachină descoperită la limita depunerilor c_2-e_{1a} de la Băile Herculane-*Peștera Hoților* (pl.5/2)[70]. Triunghiurile au fost pictate cu *o soluție probabil albă*, căzută din cauza acidității[71]. La fel, triunghiuri pictate cu vârful în jos, realizate cu o substanță dispărută probabil din aceleași motive, au fost descoperite la Cheile Turzii-*Peștera Ungurească*[72].

b. Triughiuri realizate prin tehnica împunsăturilor succesive (Furchenstich). Pe un *fond scrijelat* sunt executate triunghiuri prin tehnica *Furchenstich* (pl. 5/I3)[73].

c. Triunghiuri hașurate[74].

d. Triunghiuri obținute prin ștampilare (pl. 5/I5)[75].

J. Motivele pictate sunt cele specifice ornamentației din orizontul aici studiat: *triunghiulare* (pl. 5/1-2)[76], *spiraliforme*[77], *circulare*[78], *unghiulare*[79], *ondulatorii*[80].

K. Motive în „căpriori" înrudite cu ornamentele în forma „ramurilor de brad"[81]. Sunt realizate prin:

a. Incizii incrustate cu alb (pl. 5/I4)[82], la Băile Herculane-*Peștera Hoților* constatate pe fragmentele unui văscior din depunerea c_2 -e_{1a}. De asemenea, la Valea Anilor[83].

b. Șănțulețe adâncite și lustruite ca cele de pe umărul unei cești cu două toarte de la Ostrovul Corbului (pl. 5/K2)[84]. La Sălcuța-*Piscul Cornișorului* motivul este produs prin *șănțulețe trasate cu un vârf bont și subțire* (pl. 5/K3)[85].

c. Șiruri de impresiuni (pl. 5/K1)[86].

L. Motivele meandroide sunt frecvente în orizontul cultural studiat. În depunerile de la Băile Herculane-*Peștera Hoților* din faza Herculane II, motivele meandroide sunt executate în *tehnica Furchenstich* pe un *fond scrijelat* fiind spoite cu alb (pl. 5/L1)[87]. La fel la Bistrețu[88]. Alteori fondul scrijelat

---

[63] Sălceanu 2008, 42/5, 64/1, 67/2, 68/2, 72/4, 5; Berciu 1961, 139/1; Roman 1971, 30/5, 9.
[64] Sălceanu 2008, pl. 42/9, 55/3, 76/6; Roman 1971.
[65] Sălceanu 2008, pl. 62/6.
[66] Berciu 1961, 136/6.
[67] Berciu 1961, 136/2, 5; Roman 1971, 4/20.
[68] Roman 1971, 36/13.
[69] Sălceanu 2008, 35/11; Roman 1971, 18/11=taf. X/2.
[70] Sălceanu 2008, 39/2; Roman 1971, 23/2.
[71] Roman 1971, 69.
[72] Sălceanu 2008, pl. 73/1 - 2, material inedit, găsit la adâncimea de 0, 15 m.
[73] Sălceanu 2008, 38/1; Roman 1971, 22/1.
[74] Sălceanu 2008, pl. 27/I4; Sălceanu 2008, 38/26, foto 12/1, Roman 1971, 22/26.
[75] Sălceanu 2008, 38/13, 42/5, 67/2, 72/4-5; Berciu 1961, 139/1; Roman 1971, 22/13, 30/5.
[76] Sălceanu 2008, pl. 18/35, 35/11, 39/2, 58/5, 73/1-2; Roman 1971, 18/11=Taf. X/2, 23/2 pl. 73/1 - 2.
[77] Roman 1971, 6/102.
[78] Sălceanu 2008, pl. 40/5; Roman 1971, 24/5.
[79] Sălceanu 2008, pl. 38/6; Roman 1971, 20/19, 22/6.
[80] Roman - Oprițescu 1989, 8/2.
[81] Cf. Roman 1976, 27.
[82] Sălceanu 2008, 38/26; Roman 22/26=Taf. XVI/3, 39/1 - 2.
[83] Sălceanu 2008, foto 12/1.
[84] Roman - Oprițescu 1989, 11/5.
[85] Berciu 1961, 311, fig. 133, 136/1, 4, 137/1.
[86] Roman 1971, 39/2.
[87] Sălceanu 2008, 21/7, 42/6; Roman 1971, 21/7=Taf. XIII/5, pentru un fragment din depunerea c2a , de asemenea și pl. 5/L2; Roman 1971, Abb. 30/6=Taf. XIII/5, pentru un fragment nestratigrafiat, datat tot în faza Herculane II.
[88] Sălceanu 2008, foto 16/3, pl. 85/3.

lipsește și motivele meandroide sunt imprimate prin tehnica *Furchenstich* direct pe corpul vaselor (pl. 6/ L3)[89].

În faza Herculane III, la Peștera Hoților motivele meandroide înregistrează o stagnare. La Cheile Turzii sunt prezente și sunt realizate prin *incizii incrustate cu alb*[90]. De asemenea, ele există și în Peștera Românești. Aici ele sunt imprimate prin *împunsături succesive pe un fond scrijelat*[91] sau direct pe corpul vasului prin impresiuni (pl. 6/ L6)[92].

La Ostrovul Corbului motivele meandroide au fost descoperite pe ceramica din mormintele 29 și 38 (pl. 6/L4-5)[93], imprimate prin *tehnica Furchenstich*. În mormântul 22 din aceeași necropolă, motivul este *cruțat cu roșu crud* (pl. 6/L7)[94], cu un *fond scrijelat în rețea*, cu resturi de materie albă[95].

M. Motivele unghiulare sunt formate de *benzi unghiulare* realizate prin adâncire (pl. 6/M1)[96]. De asemenea, din *benzi pictate cu alb* pe spoiala roșie (pl. 6/M2-4)[97].

N. Motivele ondulatorii sunt construite de *benzi sau de bucle* sinusoidale după cum urmează:

a. Bandă sinusoidală oblică cu desfășurare orizontală, prezentă pe un vas ornitomorf din mormântul 3 de la Ostrovul Corbului (pl. 6/N1)[98]. Banda a fost *pictată*, dar se păstrează doar negativul.

b. Bandă sinusoidală cu ondulații largi, orizontală. Uneori este *pictată* ca cea de pe un fragment din depunerea e_2 de la Băile Herculane (pl. 6/N2)[99], alteori este executată din șănțulețe paralele ca în cazul celei de pe un vas de la Sălcuța-*Piscul Cornișorului* (pl. 6/N3)[100].

c. Bandă sinusoidală verticală. La Piscul Cornișorului apar pe un fragment ceramic *două mănunchiuri de câte patru benzi* realizate din șănțulețe (pl. 6/N4)[101].

d. Bucle sinusoidale. La Ostrovul Corbului pe un vas din mormântul 58 au fost *pictate* bucle sinusoidale (pictură crudă, căzută) *asociate cu buline intermediare* (pl. 7/N1)[102].

O. Motive spiraliforme. La Băile Herculane-*Peștera Hoților* pe un fragment ceramic apar *spirale* obținute prin *incizii paralele, unite prin tangente*. Spiralele sunt mărginite de o linie executată *în tehnica Furchenstich*. Întreaga suprafață ocupată de acest motiv a fost spoită cu o materie albă (pl. 7/O1)[103].

Tot la Băile Herculane-*Peștera Hoților* pe un vas din depunerea c_1-c_2, *spirale late* alcătuiesc un motiv spiralifom (pl. 7/O2)[104].

La Ostrovul Corbului aceste motive sunt pictate cu alb pe spoială roșie[105], iar în necropola din aceeași localitate, în mormântul 22, motivul spiraliform de pe o formă ceramică este executat prin *șănțulețe* (pl. 7/O3)[106].

P. Motive circulare. Sunt prezente în impresiunile rotunde de la Baia de Fier-*Peștera Muierii*[107], de la Ostrovul Corbului[108] sau la Băile Herculane-*Peștera Hoților* (pl. 7/P1)[109] unde impresiunile rotunde sunt executate cu un os de pasăre și sunt umplute cu alb. Aceleași impresiuni rotunde apar și la Cheile Turzii[110].

---

[89] Sălceanu 2008, pl. 38/22; Roman 1971, Abb. 22/22=Taf. XVI/2.
[90] Sălceanu 2008, foto 24/5, pl. 58/7; Roman 1971, Abb. 39/1-2.
[91] Roman 1971, 2, 4.
[92] Roman 1971, 33/6.
[93] Roman/Oprițescu 1989, 13/2a-b, 7b.
[94] Roman/Oprițescu 1989, 11/2, 6.
[95] Roman/Oprițescu 1989, 17.
[96] Sălceanu 2008, 58/5, 72/3; Roman/Oprițescu 1989, 10/16.
[97] Roman 1971, 6/103.
[98] Roman/Oprițescu 1989, 8/2.
[99] Roman 1971, 27/14.
[100] Berciu 1961, 137/11.
[101] Berciu 1961, 137/11.
[102] Roman/Oprițescu 1989, 21, 16/2.
[103] Sălceanu 2008, 38/2; Roman 1971, 22/2.
[104] Roman 1971, XIV/2.
[105] Roman 1971, 6/102.
[106] Roman/Oprițescu 1989, 11/4.
[107] Roman 1971, 2/29.
[108] Roman 971, 6/99.
[109] Sălceanu 2008, 42/12; Roman 1971, 30/12.
[110] Sălceanu 2008, pl. 66/2, 4, materil inedit.

În Peștera Românești (pl. 7/P1)[111] motivul este compus de incizii subțiri, mărginite de un cadru creat prin împunsături succesive. Acest motiv apare și pe un fragment descoperit la Nandru-*Peștera Curată* (pl. 7/P3)[112].

Ar putea fi de asemenea motive circulare și cele pictate pe o formă ceramică din stratul Herculane II, însă pictura este căzută (pl. 7/P4)[113]. Cercuri concentrice se găsesc și pe un vas ceramic descoperit în secțiunea A-B de la Sălcuța-*Piscul Cornișorului*[114].

R. Motive romboidale. Sunt de cele mai multe ori motive secundare, complementare. Motivul este format din grupuri de impresiuni rotunde, ovale sau ușor alungite, așezate în forme romboidale. Uneori sunt umplute cu alb.

La Băile Herculane-Peștera Hoților le întâlnim în faza Herculane II, depunerea c_1 (pl. 7/R1)[115] și la Ostrovul Corbului (pl.7/R2)[116].

Din cele expuse mai sus, sunt vădite influențele Cernavoda I, dar și cele vestice prin tehnica împunsăturilor succesive. Ceramica canelată se impune în Sălcuța IV după o evoluție proprie, sălcuțeană, cu manifestări ulterioare, importante în cultura Cernavoda III. De asemenea ornamentele ștampilate sunt caracteristice numai Sălcuței IV, ca și găurile buton ce apar în acest orizont cultural cu reflexe și în faza timpurie a culturii Cernavoda I. De remarcat este că în faza Herculane III evoluția motivelor ornamentale stagnează.

Bibliografie

Berciu/Berciu 1943-1945: D. Berciu/Ion Berciu, *Cercetări și săpături în județele Turda și Alba,* Apulum, II, 1943-1945.

Berciu 1961: D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări,* București, Editura Academiei RPR, 1961.

Luca 1999: A. L. Sabin, *Sfârșitul eneoliticului din teritoriul intracarpatic al României-cultura Bodrogkeresztúr,* Alba Iulia, 1999.

Oprițescu 1981: A. Dodd Oprițescu, *Ceramica șnurată din culturile Cucuteni și Cernavoda I,* SCIVA, 32, 1981, 4, 529-536.

Roman 1971: P. Roman, *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum,* Dacia 15, 1971, 31-170.

Roman/Oprițescu 1989: P. Roman/A. Dodd Oprițescu, *Interferențe etnoculturale din perioada indoeuropenizării, reflectate în cimitirul de la Ostrovul Corbului,* Thraco-Dacica, 10, 1-2, 1989, 11-38.

Sălceanu 2008: Ilie Sălceanu, *Sălcuța IV-Herculane II-IIII.* Satu Mare, 2008.

Ilustrația. Abbildung

Planșa 1.

Motive ornamentale A. Abb. 1. Verzierungsmotive A (**1**. Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 4/27; **2.** Pecica-*Șanțul Mare* apud Roman 1971, 37/9; **3.** Nandru-*Peștera Curată* apud Roman 1971, 33/30; **4.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 22/26; **5.** Cheile Turzii apud Roman 1971, 39/1; **6.** Cheile Turzii apud Roman 1971, 39/2; **7.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 138/1; **7b**. Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 138/3; **8.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 139/6; **9.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 137/5; **10.** Românești apud Roman 1971, 33/4; **11.** Merești apud Roman 1971, 33/2; **12.** *Ostrovul Corbului* apud Roman 1971, 7/6; **13.** *Românești* apud Roman 1971, 33/7).

Planșa 2.

Motive ornamentale B. Abb. 2. Verzierungsmotive B (**1-2.** Baia de Fier-*Peștera Pârcălabului* apud Roman 1971, 2/18-19; **3-6.** apud Roman 1971, 6/90 - 92, 98; **7.** Baia de Fier-*Peștera Pârcălabului* apud

[111] Roman 1971, 33/7.
[112] Roman 1971, 33/30.
[113] Sălceanu 2008, 40/3; Roman 1971, 24/3.
[114] Berciu 1961, 151/4.
[115] Roman 1971, 29/15, XIII/2, 3a, 3c, 3d, XVI/14b.
[116] Roman/Oprițescu 1989, 14/10.

Roman 1971, 2/29; **8.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 3/15; **9.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 5/3; **10.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 4/30; **11.** Românești apud Roman 1971, 33/7; **12.** Ostrovul Corbului apud Roman 1971, 7/6; **13**. Românești apud Roman 1971, 33/6; **14.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 139/6; **15**. Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 26/12; **16.** Ostrovul Corbului apud Roman 1971, 26/8; **17**. Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 27/1; **18**. Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 27/7).

Motive ornamentale C. Verzierungsmotive C (**1.** Ostrovul Corbului apud Roman 1971, 6/15; **2**. Ostrovul Corbului apud Roman 1971, 8/8; **3.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 3/14; **4.** 4-5 Pecica-*Șanțul Mare* apud Roman 1971, 35/19; **5.** Pecica-*Șanțul Mare* apud Roman 1971, 36/11).

Planșa 3.

Motive ornamentale C. Abb. 3. Verzierungsmotive C. (**6.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 4/5; **7.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 133-134, Roman 1971, 3/1; **8.** Pecica-*Șanțul Mare* apud Roman 1971, 35/2; **9.** Nandru-*Peștera Curată* apud Roman 1971, 33/25; **10.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 20/17; **11.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 23/4).

Motive ornamentale D. Verzierungsmotive D. (**1.** Pecica-*Șanțul Mare* apud Roman 1971, 35/20; **2.** Pecica-*Șanțul Mare* apud Roman 19171, 35/19; **3**. Pecica-*Șanțul Mare* apud Roman 1971, 37/15; **4.** Cheile Turzii apud Roman 1971, 39/11; **5.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 3/8; **6.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 3/9; **7.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 3/11; **8.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 3/12; **9.** Pecica-*Șanțul Mare* apud Roman 1971, 37/8; **10.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 5/1; **11.** Herculane - *Peștera Hoților* apud Roman 1971, 18/20).

Planșa 4.

Motive ornamentale. D. Abb. 4 Verzierungsmotive 4 (**12.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Roman 1971, 4/24; **13.** Baia de Fier-*Peștera Pârcălabului* apud Roman 1971, 2/39; **14.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 138/8; **15**. Românești apud Roman 1971, 33/8; **16.** Ostrovul Corbului apud Roman 1971, 39/15; **17**. Pecica-*Șanțul Mare* apud Roman 1971, 37/2; **18.** Cheile Turzii apud Roman 1971, 39/7).

Motive ornamentale E. Verzierungsmotive E. (**1.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 135/3; **2.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 22/4; 3. Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 30/9).

Motive ornamentale F-G. Verzierungsmotive F-G (**1.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 139/1).

Motive ornamentale H. Verzierungsmotive H (**1.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 136/2; Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 136/5; **3**. Pecica-*Șanțul Mare* apud Roman 1971, 36/13).

Planșa 5.

Motive ornamentale I. Abb. 5 Verzierungsmotive I. (**1**. Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 18/11; **2.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 23/2; **3.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 22/1; **4.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 22/26; **5.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 22/13).

Motive ornamentale K. Verzierungsmotive K (**1.** Cheile Turzii apud Roman 1971, 39/2; **2.** Ostrovul Corbului apud Roman/Oprițescu 1989, 11/5; **3.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 137/1).

Motive ornamentale L Verzierungsmotive L (**1.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 21/7; **2.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 30/6).

Planșa 6.

Motive ornamentale. L. Abb. 6 Verzierungsmotive L. (**3**. Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 22/22; **4**. Ostrovul Corbului apud Roman/Oprițescu 1989, 13/2b; **5.** Ostrovul Corbului apud Roman/Oprițescu 1989, 13; **6**. Românești apud Roman 1971, 33/6; **7.** Ostrovul Corbului apud Roman - Oprițescu 1989, 11/2, 6).

Motive ornamentale M. Verzierungsmotive M (**1**. Ostrovul *Corbului* apud Roman/Oprițescu 1989, 10/16; **2.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 20/19; **3.** Băile Herculane-*Peștera*

Hoților apud Roman 1971, 22/5; **4.** Ostrovul Corbului apud Roman 1971, 6/103).

Motive ornamentale N. Verzierungsmotive N. (**1.** *Ostrovul Corbului* apud Roman/Oprițescu 1989, 8/2; **2.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 27/14; **3.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 137/10; **4.** Sălcuța-*Piscul Cornișorului* apud Berciu 1961, 137/11).

Planșa 7.

Motive ornamentale N. Abb. 7 Verzierungsmotive N. (**5.** Ostrovul Corbului apud Roman/Oprițescu 1989, 16/2).

Motive ornamentale O. Verzierungsmotive O (**1.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 22/2; **2.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, XIV/2; **3.** Ostrovul Corbului apud Roman/Oprițescu 1989, 11/4).

Motive ornamentale P. Verzierungsmotive O (**1.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 30/12; **2.** Românești apud Roman 1971, 33/7; **4.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 24/5).

Motive ornamentale R. Verzierungsmotive R. (**1.** Băile Herculane-*Peștera Hoților* apud Roman 1971, 29/15; **2.** Ostrovul Corbului apud Roman/Oprițescu 1989, 14/10).

Ilie Sălceanu
Satu Mare, România
iliesalceanu@yahoo.com

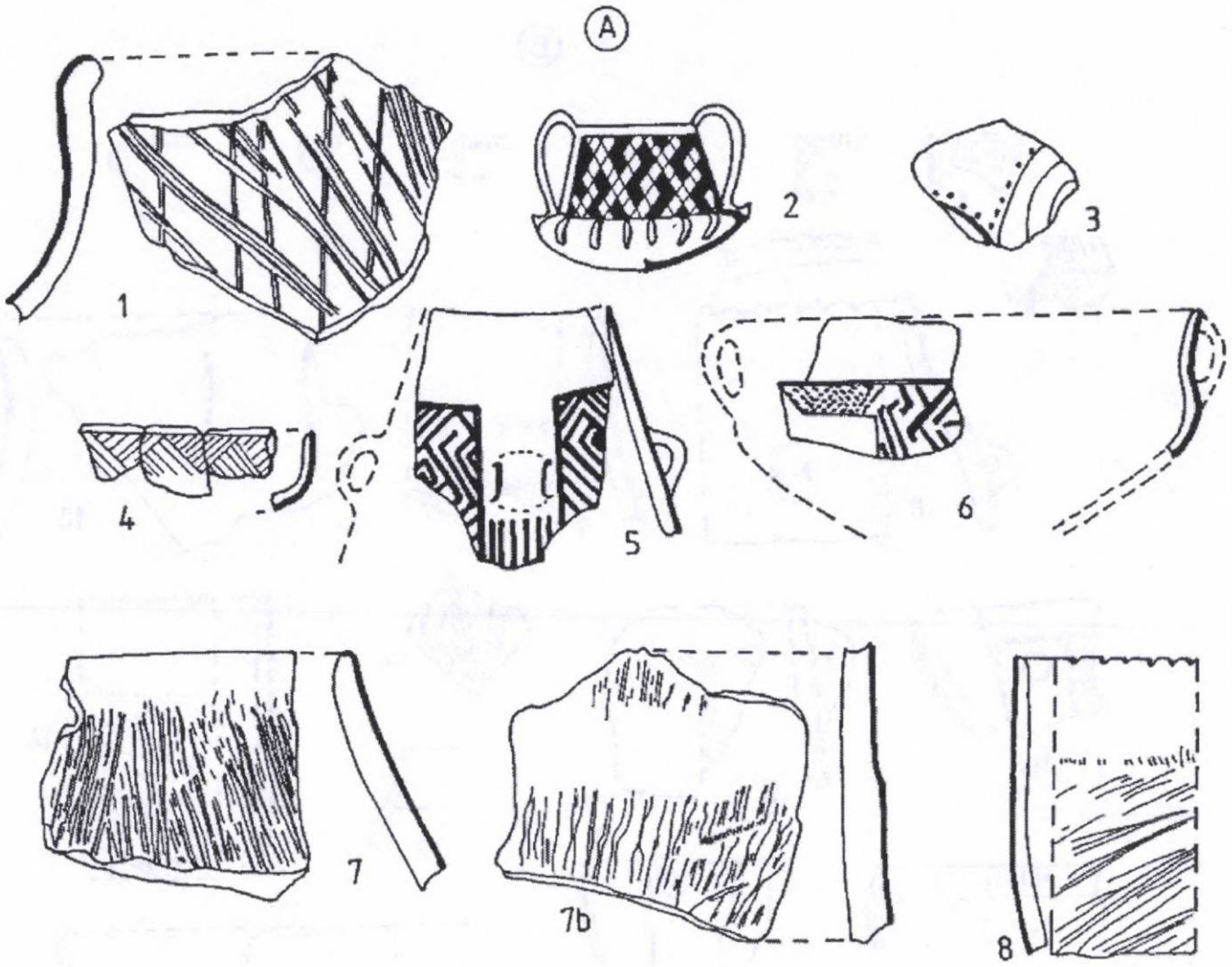

Pl. 1. Motive ornamentale. A/1-13.
Abb. 1. Verzierungsmotive. A/1-13.

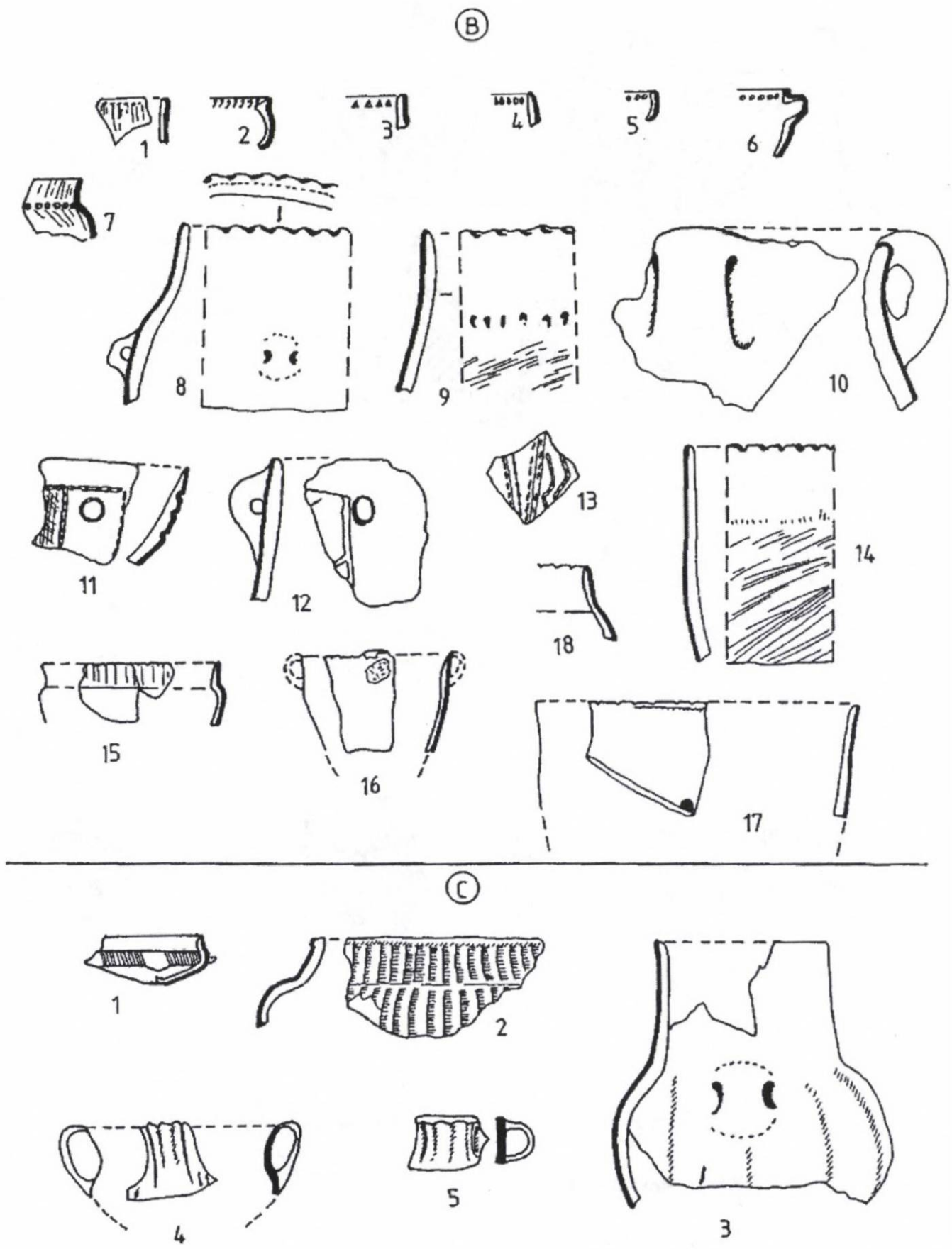

Pl. 2. Motive ornamentale. B/1-17, C/1-3.
Abb. 2. Verzierungsmotive. B/1-17, C/1-3.

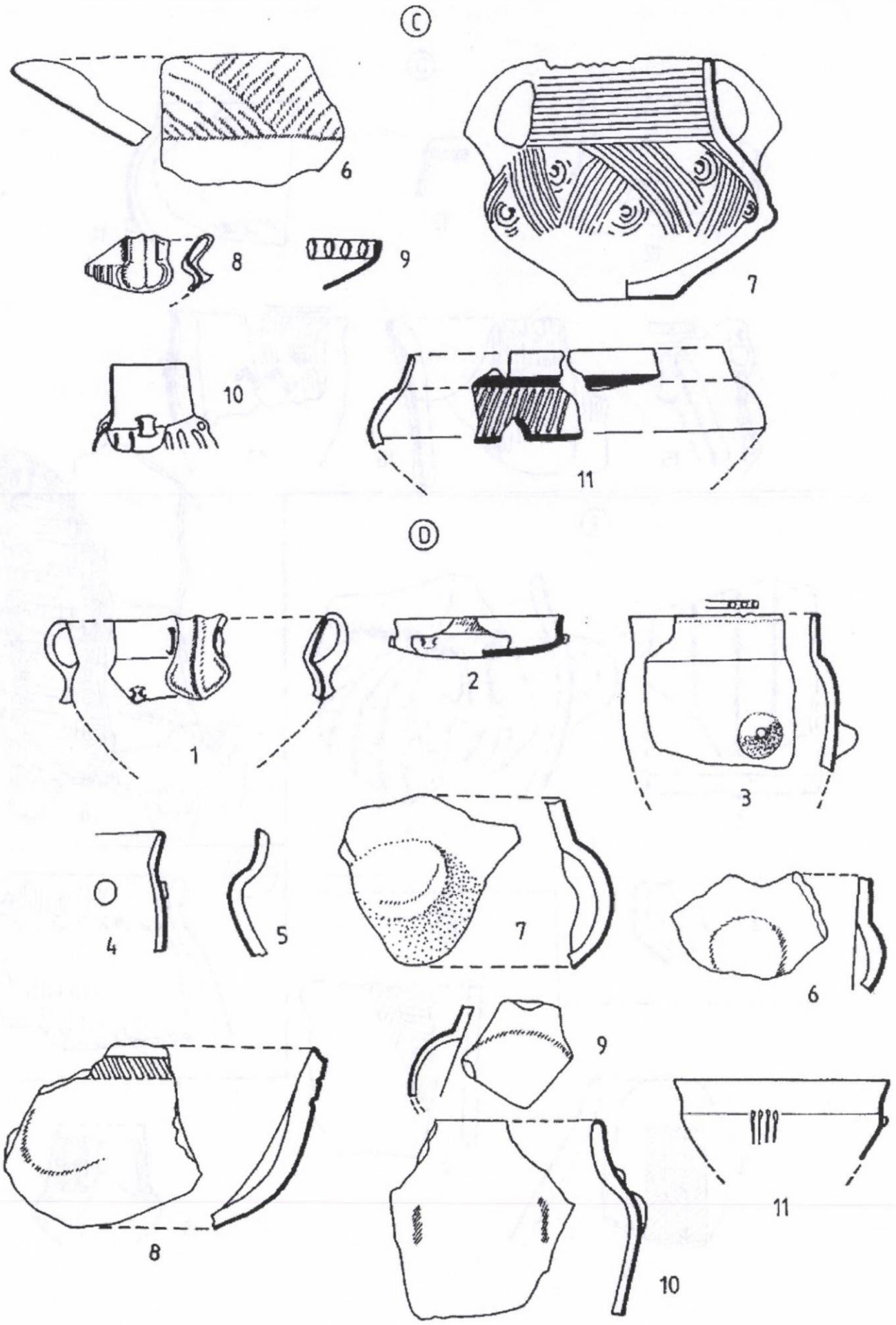

Pl. 3. Motive ornamentale. C/6-11, D/ 1-11.
Abb. 3. Verzierungsmotive. C/6-11, D/ 1-11.

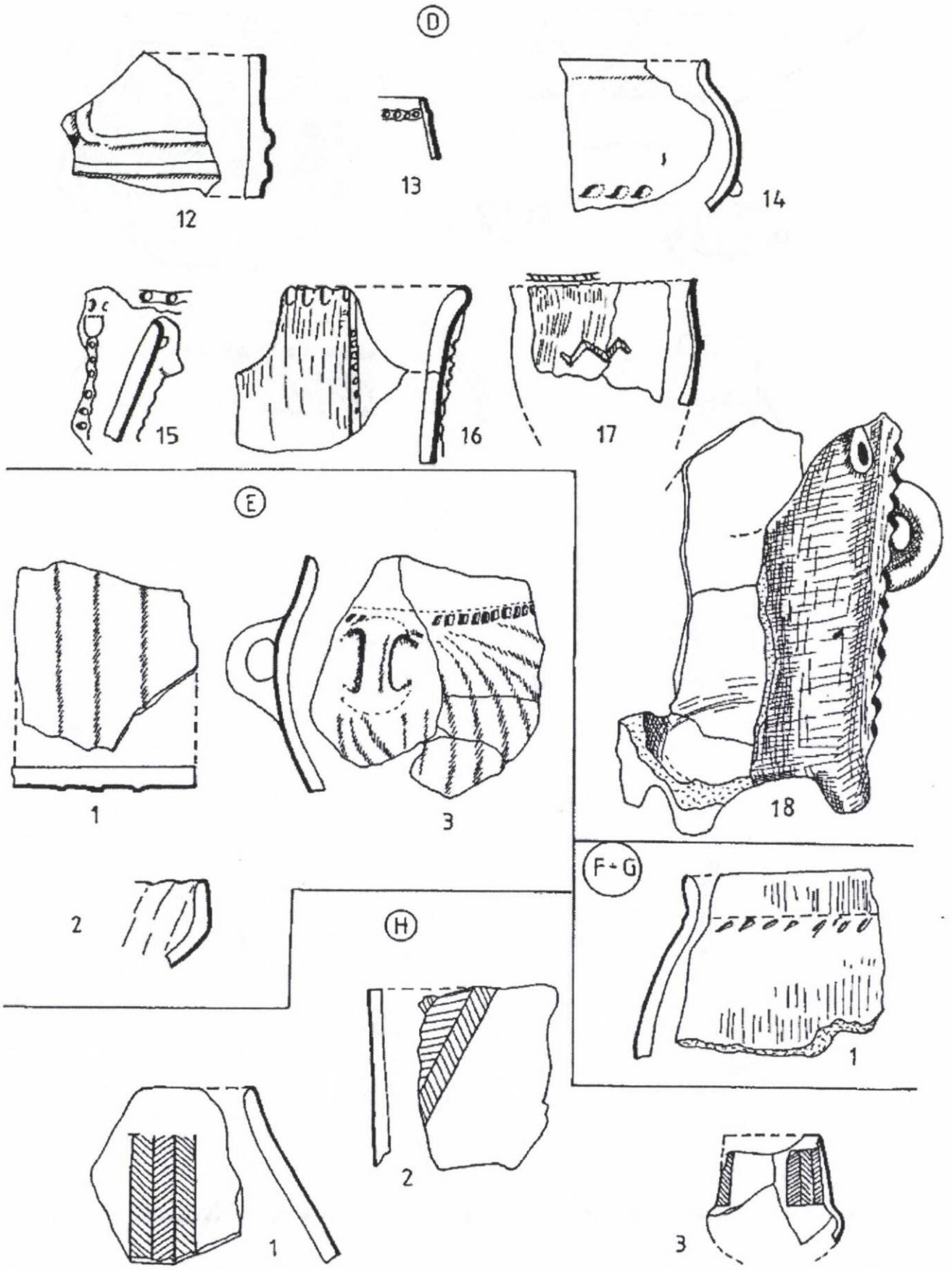

Pl. 4. Motive ornamentale. D/12-18, E/ 1-3, F-G/ 1, H/ 1-3.
Abb. 4. Verzierungsmotive. D/12-18, E/ 1-3, F-G/ 1, H/ 1-3.

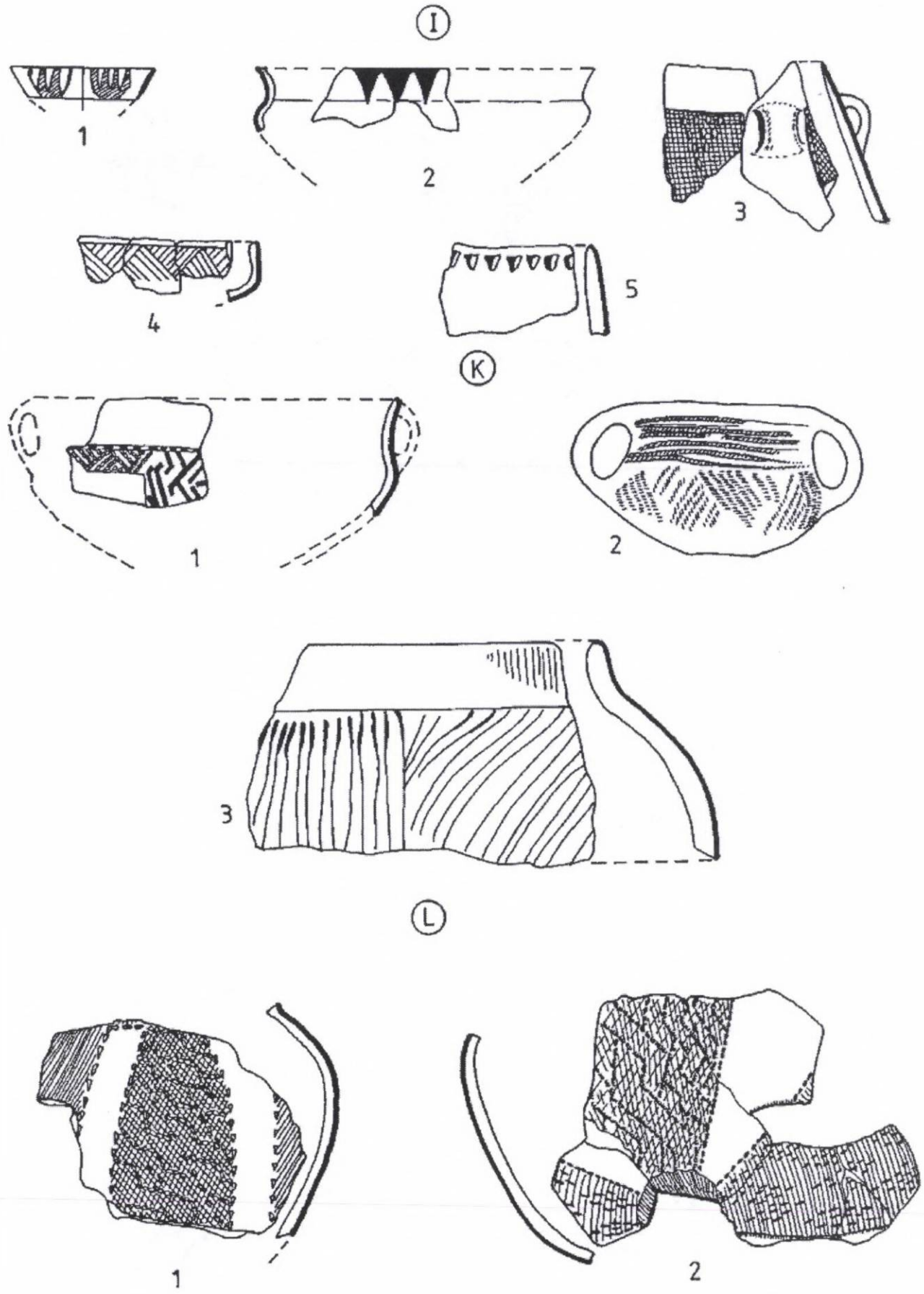

Pl. 5. Motive ornamentale. I/1-5, K/ 1-3, L/1-2.
Abb. 5. Verzierungsmotive. I/1-5, K/ 1-3, L/1-2.

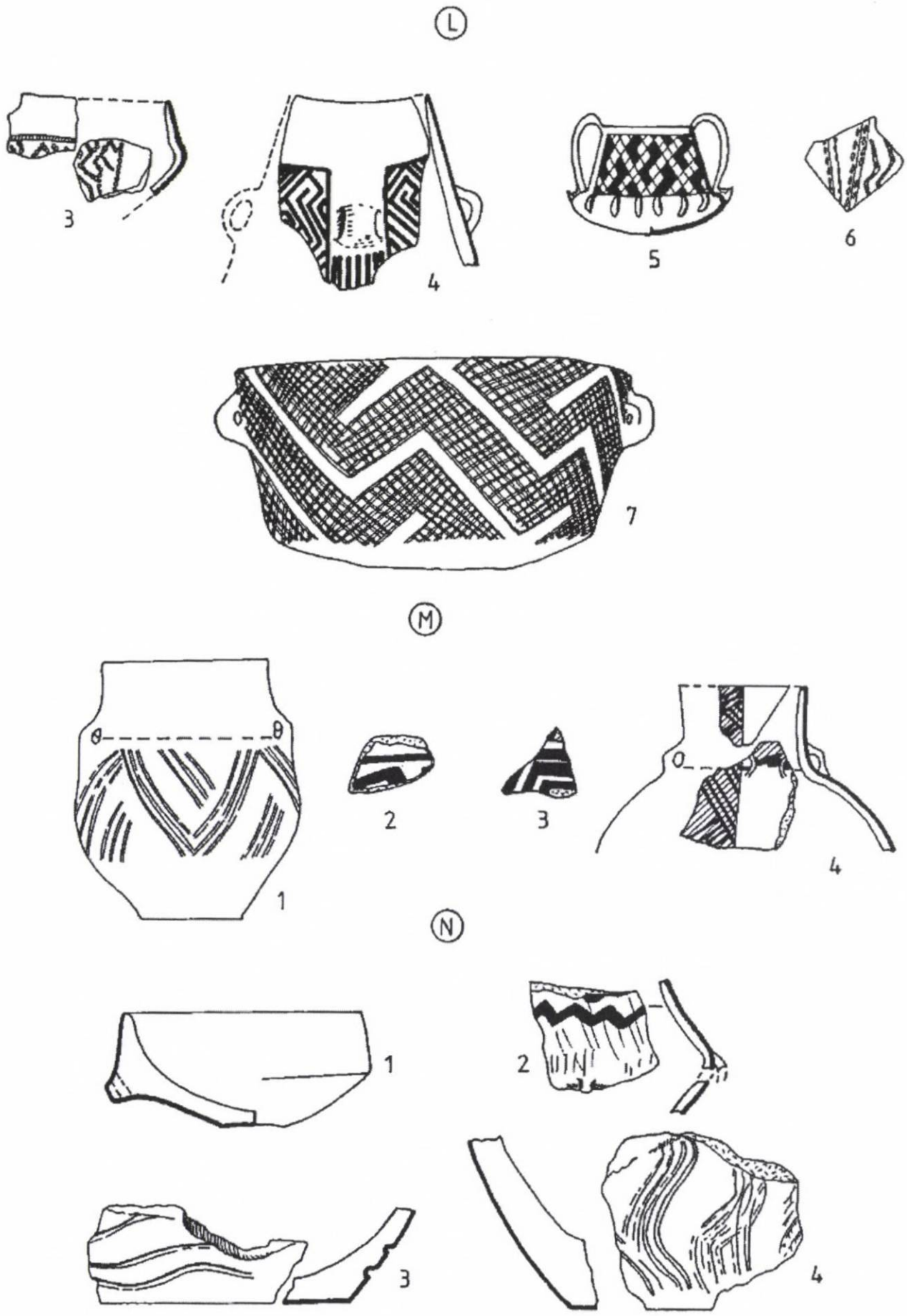

Pl. 6. Motive ornamentale. L/3-7, M/1-4, N/1-4.
Abb. 6. Verzierungsmotive. L/3-7, M/1-4, N/1-4.

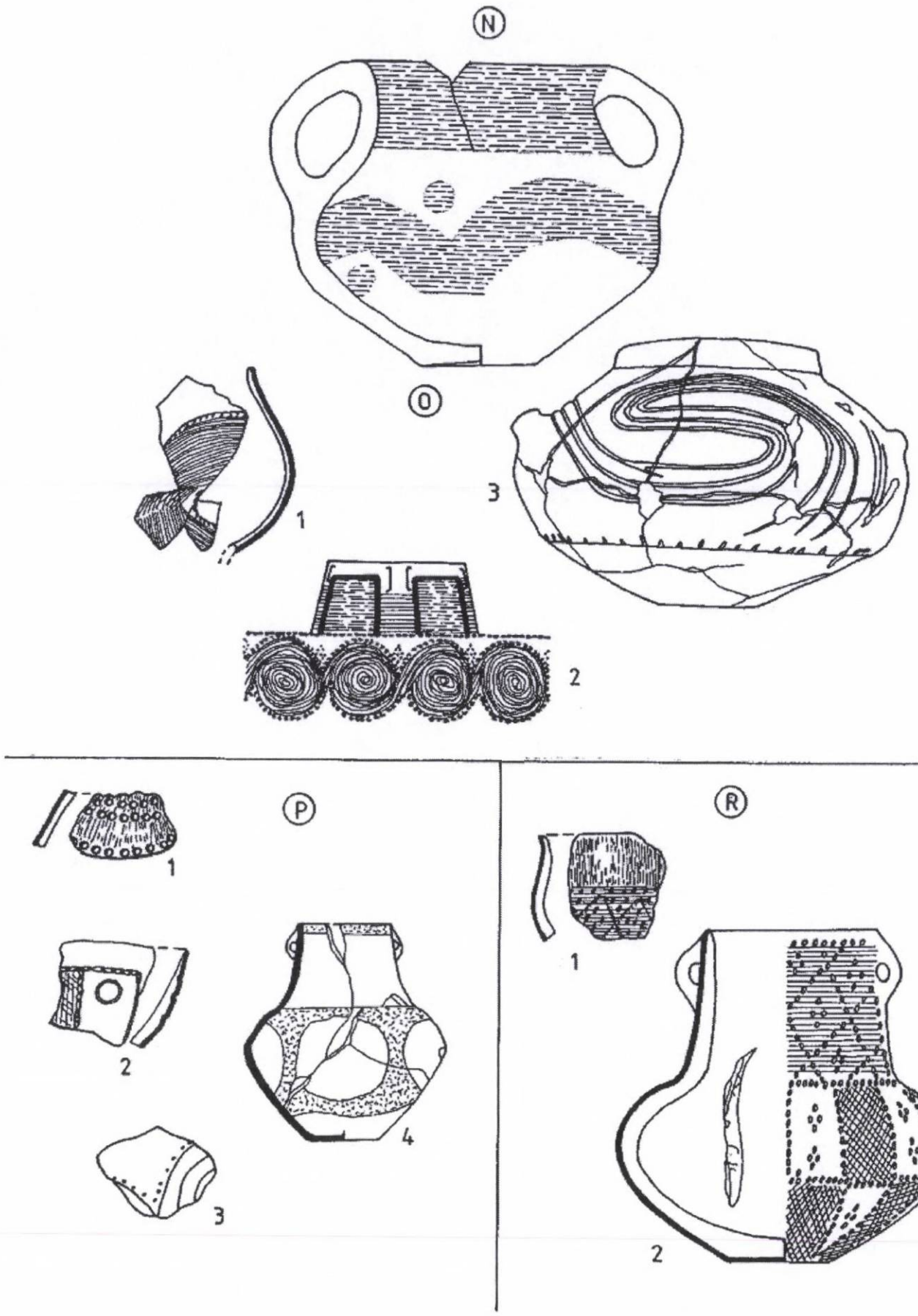

Pl. 7. Motive ornamentale. N/1, O/1-3, P/ 1-4, R/ 1-2.
Abb. 7. Verzierungsmotive. N/1, O/1-3, P/ 1-4, R/ 1-2.

Descoperiri de metale din Bronzul timpuriu și mijlociu în Maramureș

Carol Kacsó

Zusammenfassung: *Die Metallfunde aus der Maramuresch, die der Früh- und Mittelbronzezeit zugeschrieben werden, sind zahlemmäßig sehr gering: ein kupfernes Randleistenbeil (Sarasău), eine Ruderkopfnadel (Visc), eine Schaftlochaxt vom Typ Hajdúsámson (Sârbi), eine Handschutzspirale (Biserica Albă), eine Schaftröhrenaxt vom Typ Křtěnov (Fundort unbekannt), ein Schwert vom Typ Apa (Obcina), zwei Nackenscheibenäxte vom Typ B_1 (Sighetu Marmației), zwei Mehrstückdepots vom Typ Koszider (Câmpulung la Tisa IV, Săpânța) sowie, wahrscheinlich, einen goldenen Lockenring (Oncești).*
Das Randleistenbeil, die Ruderkopfnadel, die Schaftlochaxt und die Nackenscheibenäxte gehören zur Kategorie der Einzelfunde an, die Handschutzspirale und die Axt vom Typ Křtěnov waren, vermutlich, Bestandteile einiger Mehrstückdeponierungen oder Gräberinventare, das Schwert - ein Gewässerfund- ist eine Einzelstückdeponierung. Der Goldring wurde angeblich zusammen mit anderen Gegenständen gefunden.
Das Depot von Câmpulung la Tisa IV, entdeckt noch im 19. Jh., enthielt, laut der Beschreibung von G. de Mortillet, zwei Nackenscheibenäxte (wahrscheinlich vom Typ B_1, Variante Ighiel), zwei offene Armringe, zwei Spiralarmbänder mit Spiralenden, kalottenförmige Knöpfe mit zwei Löchern am Rand, Nägel mit gewölbtem Kopf, (Fayence ? Glas ?)perlen, Bernsteinperlen, zwei Tongefässe.
Das Depot von Săpânța besteht aus einer schön verzierten Nackenscheibenaxt vom Typ A_2, gewiss eine ältere Form, Spiralarmbändern, Handschutzspiralen, herzförmigen Anhängern, Spiralröhrchenfragment, Lockenring.
Die Seltenheit der frühen Metallfunde in der Maramuresch weist darauf hin, dass die Erzressourcen der Gegend in der Früh- und Mittelbronzezeit entweder noch nicht bekannt waren oder noch wenig gefördert wurden.

Cuvinte cheie: *Maramureș, Bronz timpuriu, Bronz mijlociu, descoperiri de metal*
Schlüsselwörter: *Maramuresch, Frühbronzezeit, Mittelbronzezeit, Metallfunde*

Maramureșul, străbătut de la est spre vest de cursul superior al Tisei, se extinde între ramura estică a lanțului Munților Pădurоși, Munții Rodna și Munții Țibleș-Gutâi-Oaș. Teritoriul său populat este în realitate o depresiune de mari dimensiuni, înconjurată din trei părți de munți, numai la vest, sud-vest având o deschidere relativ largă înspre zonele de câmpie. Înainte de primul război mondial, Maramureșul era o unitate administrativă în cadrul Monarhiei Austro-Ungare având o suprafață de peste 10.000 km^2; în prezent partea sa nordică aparține Ucrainei, iar partea sa sudică României.

Această regiune este remarcabilă din punctul de vedere al cercetării preistorice mai ales datorită numărului mare de descoperiri de metale din epoca bronzului[1], dintre care majoritatea aparține perioadei târzii a acestei epoci. Un număr mult mai mic, totuși important, de astfel de descoperiri datează din Bronzul timpuriu și mijlociu (fig. 1). Ele fac obiectul prezentului articol.

Catalogul descoperirilor:

Biserica Albă (ucr. Belaja Cerkov', ung. Tiszafejéregyháza)

Apărător de braț de tip Apa, secțiunea barei rombică, spirala mare înfășurată de trei ori, cea mică de două ori, înălț. 23,2 cm, greut. 930 g (fig. 2, 3). Descoperit în 1860. A fost în colecția Mihályi, în prezent la Muzeul de Istorie și Arheologie din Baia Mare (nr. inv. 201).

Mai mulți autori (F. Rómer [el indică, chiar în două locuri, și localitatea reală de descoperire], D. Popescu, A. Mozsolics, B. Hänsel, T. Bader, G. Schumacher-Matthäus) indică, greșit, ca localitate de proveniență a piesei Sarasău[2].

[1] Date sintetice cu privire la aceste descoperiri la Kacsó 2012.
[2] Vezi Kacsó 2011, 467.

Analiza cantitativă a piesei, după Junghans *et al.* (datele în procente):

Sn	Pb	As	Sb	Ag	Ni	Bi	Au	Zn	Co	Fe
8,5	0	0,3	0	<0,01	0,25	0	0	0	0	+

Analiza cantitativă a piesei realizată de M. Prange la Institut für Archäologie din Bochum-Germania (datele în procente):

Nr.probă	Cu	Sn	As	Sb	Pb	Fe	Ni
Ro-2/132	87,663	8,750	0,178	0,006	0,019	0,042	0,166

Continuare:

Co	Cr	Zn	Bi	Ag	P	S	Total
0,010	0,008	0,001	0,000	0,027	0,007	0,444	298,321

Lit.: Rómer 1866a, 120; Rómer 1866b, 171, nr. 869; Rómer 1868, 197, nr. 1.072, fig. b; Lehoczky 1876, 294; *Magyar orvosok*, 165; Mihályi, *Manuscris*, 15; Roska 1942, 85, nr. 13; Popescu 1944, 124, fig. 49, 2; Mozsolics 1967, 164; Hänsel 1968, 213, Lista 102, nr. 11; Junghans *et al.* 1968, 256 sq., nr. 9117 („loc de descoperire neprecizat"); Bader 1972a, 86, 99, nr. 68, fig. 2; Kacsó 1977, 135, 140, fig. 4, 1; Schumacher-Matthäus 1985, 119; Kacsó 1992, 29; Petrescu-Dîmbovița 1998, 36, nota 57; Kacsó 1999a, 65; Kacsó 1999b, 57; David 2002, 492; Kacsó 2004, pl. 67; Kacsó 2005, foto pe p. 9; Vachta 2008, 37; Kacsó 2012, 185.

Câmpulung La Tisa (ung. Hosszúmező)

Potrivit lui G. de Mortillet, la expoziția universală de la Paris din anul 1867 au fost expuse următoarele obiecte ce aparțin unei descoperiri provenite de la Câmpulung la Tisa:

1. Două vase din lut, care pare destul de fin, dar prost ars, a căror formă și ornamentații amintesc de unele vase terramare de la Emilie.

2. Doua brățări de bronz, simple tije cilindrice, curbate în cerc și ale căror capete se suprapun, dublându-se pe această porțiune.

3. Doua spirale din bronz, destul de lungi, ce se răsucesc de multe ori ca un resort (arc). Una dintre ele are înfășurarea foarte strânsă, spiralele fiind în contact unele cu altele. Cea de a doua are spiralarea foarte lejeră, cu spații între spire, terminându-se la fiecare capăt cu o înfășurare plană concentrică, destul de dezvoltată.

4. Două topoare din bronz, cu tub transversal de înmănușare, ce poartă toate cusăturile de turnare-mari si numeroase, care dovedesc că turnarea nu se făcea cu foarte mare îndemânare. Capul toporului este alcătuit dintr-un disc ușor conic în mijloc, decorat cu o cruce ale cărei brațe se compun din două perle.

5. Un număr mare de mici plăci de bronz de mărimea monedelor de 1 sau 2 franci, de formă semisferică, cu doua orificii pentru fixarea pe o centură sau pe o bandă (de piele sau textilă).

6. Un număr mare de mici cuie, de asemenea din bronz, cu capul rotunjit ca și la cuiele de tapițerie.

7. Multe perle mici de email albastru, puternic alterate, și câteva perle de chihlimbar.

Vasele de lut sunt amintite și în catalogul expoziției, dar și de I. Mihályi, care afirmă că ele au fost găsite în anii '40 și au ajuns în colecția Academiei de Științe Ungare. Potrivit descrierii sale, unul dintre vase era de dimensiuni mai mari, fiind prevăzut cu o toartă, celălalt era o ceașcă cu două torți. Cele două vase erau diferit decorate[3].

Ansamblul descris de către G. de Mortillet reprezintă, foarte probabil, un depozit de bronzuri, care datează însă dintr-o perioadă mult mai veche (vezi mai jos) decât prima epocă a fierului, cum a presupus savantul francez.

[3] Mihályi, Manuscris, 14: „Bir azoban a m. tud. Academia két ép agyag edényt is, melyek valószinüleg még a 40. években találva Hosszumezőről kerültek oda; egyik egyfülű nagyobb edény, másik kis bögre két fülű, egymástól eltérő díszitéssel. Mindkettő ki volt állitva az 1867. iki párizsi világ kiálitásson..." („Academia de Ştiințe Ungară deține însă și două vase de lut întregi, care au ajuns acolo de la Câmpulung, fiind găsite probabil încă în anii '40; unul este un vas mai mare cu o toartă, celălalt este o ceașcă cu două torți. Ambele au fost expuse în 1867 la expoziția universală de la Paris...").

Depozitul IV[4] de la Câmpulung la Tisa era format din:

1-2. Topoare cu disc (de tip B_1, varianta Ighiel ?), ornamentate pe disc cu un motiv perlat cruciform. 3-4. Brățări cu capetele deschise și suprapuse. 5-6. Brățări spiralice cu capetele terminate în spirale. 7. Butoni calotiformi cu două orificii pentru fixare. 8. Cuie cu capul rotunjit. 9. Perle de email (sticlă ? faianță ?). 10. Perle de chihlimbar. 11. Vas de lut cu o toartă. 12. Ceașcă de lut cu două torți.

Pare destul de probabil că la aceste topoare se referă și J. Werner, care afirmă că, potrivit informațiilor furnizate de F. Holste, ele se află la Magyar Nemzeti Múzeum din Budapesta[5]. Apartenența vaselor de lut la depozit nu este certă.

Lit.: de Mortillet 1867, 255 sq.; *Catalogue 1867*, 204, 205; Mihályi, *Manuscris*, 14; Werner 1952, 308, Lista 4, nr. 3; Ivanciuc 2012, 12.

Maramureș

Topor de tip Křtěnov (*Schaftröhrenaxt*) (fig. 3), descoperit înainte de 1881, se afla în colecția Muzeului din Saint Germain en Laye - Franța. Donație F. Rómer.

Lit.: de Mortillet G. et A. 1881, 393, nr. 1171, pl. 94, 1171; de Mortillet G. et A. 1903, pl. 99, 1329[6]; Soroceanu 2004, 363; Kacsó 2011, 388 sqq.; Kacsó 2012, 185.

Obcina (ucr. Topčino, ung. Topcsino)

În vara anului 2006, pe pășunea dintre localitățile Obcina, Strâmtura și Apșa de Jos, a fost descoperită o spadă de bronz cu mânerul plin de tip Apa, bogat ornamentată, ruptă în două (fig. 4). Locul de descoperire se află pe o pantă de deal, la aproximativ 15-20 m deasupra unui pârău, numit *Valea Peșterii*, și la 70-80 m de locul de unde acesta izvorăște. Spada se află în proprietatea unui locuitor din Strâmtura (Ucraina).

Lit.: Marta 2008, 45-49; David 2010, 445; Munteanu/Dumitroaia 2010, 325; Kacsó 2012, 185.

Oncești (ung. Váncsafalva)

Verigă de aur deschisă, cu capetele răsucite în formă de cârlig (greut. 7,5 gr), asemănătoare în mai multe detalii de formă, potrivit informației lui I. Mihályi, celor din tezaurul de la Țufalău. Istoricul maramureșean mai afirmă că piesa a fost descoperită, se pare împreună cu alte obiecte, cu prilejul construirii „drumului județean" (probabil șoseaua Vadu Izei–Săcel), în anii '70 ai secolului XIX[7]. Veriga a ajuns în colecția Mihályi. Soarta ei ulterioară nu este cunoscută.

Lit.: *Magyar orvosok*, 165; Mihályi, *Manuscris*, 29; Kacsó 1981, 372, 374; Kacsó 1999b, 57; Kacsó 2011, 223; Kacsó 2012, 186.

Sarasău (ung. Szarvasszó)

Topor de cupru de formă rectangulară, cu marginile ușor ridicate, ceafa și tăișul rotunjite, lung. 9,9 cm, greut. 172 g (fig. 2, 1). S-a considerat că toporul provine din comitatul Maramureș sau din Transilvania de Nord. Potrivit informației, totuși nu foarte clare, din studiul rămas în manuscris al lui I. Mihályi despre preistoria Maramureșului, se pare însă că el a fost descoperit la Sarasău, în 1871, cu ocazia construirii liniei de cale ferată. A fost în colecția Mihályi, în prezent la Muzeul de Istorie și Arheologie din Baia Mare (nr. inv. 3966, nr. vechi inv. 836, respectiv 1062).

Analiza cantitativă a piesei, după Junghans *et al.* (datele în procente):

Sn	Pb	As	Sb	Ag	Ni	Bi	Au	Zn	Co	Fe
0	0	0,28	0	Urme	<0,01	0	0	0	0	0

[4] Ca și în cazul altor situații, pentru a nu produce eventuale confuzii, numerotez depozitele de bronzuri de la Câmpulung la Tisa în ordinea în care mi-au parvenit informațiile despre ele și nu după anii lor de descoperire, așa cum este uzual.

[5] Necunoscând datele publicate de G. de Mortillet, despre care am aflat doar recent, am considerat (2011, 303, nota 143) că, probabil, J. Werner a menționat în lista sa topoarele de tip B3 de la Câmpulung la Tisa, păstrate în același muzeu.

[6] Informație bibliografică T. Soroceanu.

[7] Mihályi, Manuscris, 29: „Antique tárgyaink sorát egy tömör hosszukás alaku arany lánczszemmel rekesztjük be, melynek sulya 7½#. Felső zárt része vékony, alsó része félkör alaku két vastag kampóba végződik, melyek szorosan egymáshoz illeszhetők vagy egymástól szétválaszhatók voltak a mint azt az egyes láncz szemek összefüzésre vagy elválasztása igényelte. Sokban hasonlatos az Erdélyben Cófalván lelt arany láncz egyes nemeihez. Lelhelye Váncsfalva, hol is az a mult évtizedben a megyei ut épitése alkalmával valószinüleg több más tárgygyal találtatott." („Încheiem șirul obiectelor antice cu o verigă de lanț masivă de aur, a cărei greutate este de 7½#. Partea sa superioară închisă este subțire, partea sa inferioară semicirculară se termină în două cârlige groase, care puteau fi apropiate sau îndepărtate unul de altul, în funcție de necesitatea îmbinării sau despărțirii verigilor de lanț. În multe privințe se aseamănă cu unele categorii de verigi de lanț găsite în Transilvania, la Țufalău. Locul ei de descoperire este Oncești, unde a fost găsită în deceniul trecut, cu prilejul construirii drumului județean, împreună, probabil, cu mai multe alte obiecte.").

Lit.: Mihályi, *Manuscris*, 12; Hampel 1896, 38 („Comitat Maramureş"); Junghans *et al.* 1968, 256 sq., nr. 9.115 („loc de descoperire neprecizat"); Vulpe 1975, 65, nr. 333, pl. 37, 333 („Transilvania de Nord"); Kacsó 1977, 135, fig. 1, 7; Kacsó 1999a, 65; Kacsó 1999b, 56; Kacsó 2009a, 351; Kacsó 2009b, 62; Kacsó 2011, 465 sq.; Kacsó 2012, 185.

Săpânța (ung. Szaplonca)

Depozit de bronzuri, ieşit la iveală cu ocazia plantării de arbori, în 1961, la aproximativ 2 km sud-vest de localitate, pe o pantă de deal, în punctul *Prisaca*. Cu prilejul unei săpături de control, pe care F. Nistor a efectuat-o în aprilie 1962, au mai fost descoperite şi alte obiecte. Printre acestea din urmă este menționat și un vas de lut, în care s-ar fi aflat câteva dintre piesele mici. S-a mai afirmat că alături de vas, la o adâncime de 0,60 m, ar fi fost depuse toporul și brățările. Apartenența vasului la depozit este incertă.

Piesele recuperate din depozit sunt: 1. Topor cu disc de tip A_2, bogat ornamentat, lung. 22 cm. 2. Apărător de braț, secțiunea barei rombică și rotundă, spirala mare răsucită de șase ori, cea mică de două ori, lung. 15 cm. 3. Apărător de braț asemănător, ruptă partea cu spirala mică, secțiunea rombică, lung. 22 cm. 4. Brățară spiralică fragmentară din bandă cu secțiunea semiovală, se păstrează opt spire și un capăt spiralat, lung. 22 (?) cm. 5-6. Brățări spiralice fragmentare din bandă cu nervură mediană, la una se păstrează și un capăt spiralic, lung. 8,5 (?) cm. 7-16. Pandantive semilunare fragmentare cu capetele răsucite și un mic spin sub placă. 17. Fragment de tub spiralat. 18. Inel de buclă în formă de barcă, lung. 2 cm. El apare în unele menționări ca fiind de aur, în altele ca fiind de bronz. Vasul de lut recuperat la locul descoperirii era de formă pătrată, culoarea cenușie, fiind decorat cu un șir de șănțuiri verticale (fig. 5-6). Piesele s-au aflat inițial în colecția F. Nistor, apoi au ajuns, în afara vasului, despre soarta căruia nu avem date, la Muzeul Maramureșean din Sighetu Marmației. Câteva dintre piese s-au pierdut.

Lit.: Popescu 1963, 99 sqq., 111, fig. 6; Popescu/Rusu 1966, R8a, 8b; Mozsolics 1967, 163 sq.; Hänsel 1968, 62, 103, 107, 116, 189, Lista 48, nr. 6; 213, Lista 102, nr. 17, 215, Lista 104, nr. 21, 216, Lista 108, nr. 15, 223, Lista 124, nr. 9; Vulpe 1970, 67 sq., nr. 302, pl. 20, 302, 69 sqq., 76; Máthé 1972, 65; Bader 1972a, 85 sq., 99, nr. 67; Bader 1972b, 515, nr. 31; Dumitrescu 1974, 367; Vulpe 1974, 254; Bóna 1975, 273, 276; Vulpe 1976a, 525, fig. de la p. 526; Vulpe 1976b, 555 sq.; Kovács 1976, nota 24; Vulpe 1977, 110; Mayer 1977, 42; Petrescu-Dîmbovița 1977, 44, pl. 10 și pl. 11, 1–4; Bader 1979, 28, nr. 49; Müller-Karpe 1980, 802, nr. 285, pl. 288, B; Kacsó 1980, 24 sq., nr. 42; Oancea 1981, 156; Kroeger-Michel 1983, 188, Lista 1, A-20, fig. 131c, fig. 140a și fig. 179; Kovács 1984, 384; Schumacher-Matthäus 1985, 116, 119, 121, 145, 194, 196, 211, Lista 7, nr. 22; Mozsolics 1988, 55; Koós 1989, 36, 39; Bader 1991, 42 sq., 46 sq.; Kemenczei 1991, 9; Kacsó 1991, fig. 3a-c, catalog; Bóna 1992, 56; Kacsó 1992, 29 sq.; David 1993, fig. 4, 4; Enăchiuc 1995, 294; Petrescu-Dîmbovița *et al.* 1995, 95; Vulpe 1995, 19; Rotea 1995, 69 sq.; Kacsó 1995a, 81, pl. C10; Vulpe/Lazăr 1997, 305, nr. 18; Furmánek 1997, fig. 2, nr. 14; David 1998a, 308, fig. 15; David 1998b, 253; Vulpe 1998, 17; Petrescu-Dîmbovița 1998, 24, nr. 86, pl. 8, 86, 25, 27, 28, nr. 96. 97, pl. 10, 96. 97, 31, nr. 105. 106, l. 13, 105. 106, 34–36; Boroffka 1999, 68, nr. 13; Kacsó 1999a, 64; Kacsó 1999b, 57; Ignat 2000, 32; Hänsel/Weihermann 2000, 20; Husar 2000, 130; Балагури 2001, 143, nr. 8, fig. 34a; Vulpe 2001a, 261; Vulpe 2001b, 360, fig. 79, 8; David 2002, 55 sqq., 418, Lista A. 1. 1. 4. 2, 481, pl. 30, 1; Алешкевич, Балагури 2002, 23 sq., nr. 8, fig. 5; Vulpe/Lazăr 2003, 45 sq.; Rotea 2003, 46; Vulpe 2003, 22; Hansen 2005, 215 sq.; Кобаль 2005, 222; Jockenhövel 2005, fig. 1, 13; Fazecaş 2005, 74; Hansen 2006, 59; Kacsó 2006, 79; Marta 2008, 47; Vachta 2008, 121, Lista V. 1. 3., nr. 13; Kacsó 2011, 484 sqq.; Kacsó 2012, 184, pl. 2-3; Soroceanu 2012, 98 sq., pl. 29-30, 1-5; Țârlea/Florea 2013, nota 48.

Sârbi (ung. Szerfalva)

Topor cu gaura de înmănușare transversală de tip Hajdúsámson, lung. 12,2 cm, greut. 170 g (fig. 2, 2). A fost descoperit în punctul *Mestecăniș*. S-a aflat în colecția F. Nistor, acum se păstrează la Muzeul Maramureșean din Sighetu Marmației (nr. inv. 4.702).

Lit.: Nistor/Vulpe 1969, 184, fig. 4, 67; Vulpe 1970, 49, nr. 204, pl. 13, 204; Kacsó 1999a, 68; Kacsó 1999b, 57; Bader 2001, 17; Kacsó 2011, 289; Kacsó 2012, 185.

Sighetu Marmației (ung. Marámarossziget)

1). Topor cu disc de tip B_1, varianta Bikács-Borleşti (fig. 7, 1). Descoperit în împrejurimile oraşului, probabil încă înainte de primul război mondial. Se păstrează la Déri Múzeum din Debrecen-Ungaria.

Lit.: Kroeger/Michel 1983, 188, Lista 2, B-17, pl. 49; Kacsó 1995b, 10, fig. 14, 1; Kacsó 1999a, 68; Kacsó 1999b, 57; David 2002, 420, Lista A. 1. 2. 1. 2, 481; Kacsó 2011, 499 sq.; Kacsó 2012, 185.

2). Topor cu disc de tip B_1, probabil varianta Bikács-Borlești, cu partea superioară ruptă din vechime, lung. păstrată 17,5 cm, greut. 323 g (fig. 7, 2). Descoperit, cu prilejul construirii unui bloc de locuințe, în centrul orașului. În colecția Muzeului Maramureșean din Sighetu Marmației (nr. inv. 7.560).

Lit.: Kacsó 1995b, 10, fig. 14, 2; Kacsó 1999a, 68; Kacsó 1999b, 57; Kacsó 2011, 499 sq.; Kacsó 2012, 185.

Visc (ucr. Vyškovo, ung. Viszk)

Ac cu capul în formă de vâslă îngustă și prelungă. Descoperit în împrejurimile localității. A ajuns la Magyar Nemzeti Múzeum din Budapesta - Ungaria (în prezent neidentificabil).

Lit.: Lissauer 1904, 579; Pasternak 1928, 171, nr. 60; Bernjakovič 1960, 368, nr. 139[8]; Kacsó 1999a, 68; Kacsó 1999b, 56; Kacsó 2009a, 351; Kacsó 2012, 185.

Datele despre condițiile de descoperire a artefactelor descrise fie lipsesc, fie sunt doar sumar consemnate. Numai la Săpânța au fost efectuate cercetări la locul de descoperire a depozitului. Potrivit datelor furnizate de F. Nistor, autorul cercetării, piesele depozitului au fost găsite la adâncimi diferite, nu se precizează însă dacă această situație este consecința modului de depunere a pieselor, respectiv a unor depuneri repetate, sau a unor deranjamente recente. Apartenența vasului de lut la depozit rămâne sub semnul întrebării[9]. De asemenea, este imposibil de precizat dacă inelul de buclă, în prezent pierdut, a fost confecționat din aur sau bronz.

În repertoriile zonale sau regionale ale descoperirilor de bronzuri (J. Hampel, A. Mozsolics, M. Petrescu-Dîmbovița, T. Soroceanu, C. Kacsó) lipsesc refeririile la un depozit din Bronzul mijlociu de la Câmpulung la Tisa. O lucrare de informare bibliografică a lui T. Ivanciuc mi-a atras atenția asupra faptului că, încă pe la mijlocul secolului XIX, G. de Mortillet a descris un lot de piese ce proveneau de la Câmpulung la Tisa. Amănuntele de formă precizate pentru mai multe dintre piese indică foarte probabila lor apartenență la un depozit contemporan cu cel de la Săpânța. Este posibil ca unele dintre piesele menționate de savantul francez să nu facă parte din depozit. Am în vedere mai ales vasele de lut, dintre care unul, și anume ceașca cu două torți, este în mod cert străin de mediul local al Bronzului mijlociu.

Doar despre spada de la Obcina se poate afirma cu destulă siguranță că a fost depusă fără a fi însoțită de alte piese. Ea aparține categoriei depozitelor de o singură piesă, iar locul său de depunere se afla în apropierea unui izvor, făcând parte astfel din grupul destul de numeros de descoperiri în mediu umed din Maramureș. Nu este exclus ca și alte piese timpurii de metal din Maramureș să fi fost depuse izolat, altele însă, cum este apărătorul de braț de tip Apa și toporul de tip Křtěnov, s-au aflat, foarte probabil, fie în compoziția unor depozite de mai multe piese, fie au aparținut inventarului unor morminte. Potrivit informației lui I. Mihályi, și inelul de aur de la Onceşti a fost găsit, probabil, în asociere cu alte piese (de aur ? de bronz ?).

Dintre piesele descrise, datarea cea mai timpurie revine toporului cu marginile ușor ridicate de la Sarasău. Topoarele printre care a fost inclusă piesa din Maramureș, *schmale Randleistenbeile*, se încadrează, după A. Vulpe (1975, 65 sq.), la începutul Bronzului timpuriu, întrucât ele sunt confecționate din cupru, iar din punct de vedere tipologic reprezintă un stadiu primitiv.

Mai mult sau mai puțin asemănătoare acestor topoare sunt numeroase exemplare din Bronzul timpuriu, de ex. piesele de la Kömlőd (Mozsolics 1967, pl. 1, 3), Bratislava (Novotná 1970, pl. 10, 186) și Blažim (Moucha 2005, pl. 47, 7) sau cele desemnate drept apropiate tipului Neyruz (Mayer 1977, pl. 16, 222-225) și cele din grupul I al topoarelor cu marginile ridicate din Moravia (Říhovský 1992, pl. 12, 155-158). Analogii pentru toporul de la Sarasău se regăsesc și printre descoperirile din Polonia (Spunar 1987, pl. 6, 104, pl. 14, 268. 270), una datată în perioada anterioară fazei clasice a culturii Aunjetitz, celelalte în faza BZ B. Trebuie remarcat că diferențele de formă între anumite tipuri de topoare cu marginile ridicate nu sunt întotdeauna foarte accentuate, astfel că piese apropiate ca aspect celor din Bronzul timpuriu se regăsesc și în etapele mai recente ale epocii bronzului[10].

[8] J. Pasternak și K. Bernjakovič amintesc ca descoperire izolată din localitate și o brățară descoperită în 1892, care ar fi ajuns la muzeul din Budapesta. Ca sursă a informației este citată de ambii autori AÉ 12, 1892, 86. Aici însă este menționată doar descoperirea depozitului de podoabe.

[9] Vezi și Kacsó 2011, 484 sq.

[10] Vezi de ex. unele din exemplarele tipului Șincai (Vulpe 1975, 66 sq.).

În Bronzul timpuriu sau la începutul Bronzului mijlociu datează acul de la Visc. Tipul de ac căruia îi aparține exemplarul din Maramureș, *Ruderkopfnadel*, ca și tipurile înrudite *Scheibenkopfnadel* și *Spatelnadel*, este larg răspândit în Europa Centrală, mai ales în Germania de Sud și în Austria (Hundt 1961, 157 sq.; Rochna 1965; Schubert 1974, 79 sq.; Hundt 1974, 149 sqq.; Kubach 1977, 52 sqq.; Novotná 1980, 21 sqq., 28; Hicke 1987, 172; Krause 1988, 63 sqq.; Mouchna 2005, 52; Bátora 2006, fig. 168) și este semnalat și în Franța, foarte aproape însă de granița cu Elveția, prin exemplarul de la Étrembières (Lebasele, Sauter 1978, 152, fig. 2). În Transdanubia, diferitele variante ale acelor cu capul în formă de vâslă se găsesc mai ales în mormintele culturii Kisapostag (Mozsolics 1942, pl. 1, 76. 79, pl. 5, 10-12, pl. 7, 1-6; Szathmári 1988, fig. 5, 1-2. 4-8; Vicze 2011, pl. 18, 10, pl. 22, 9). Un exemplar apropiat acestora se găsește și în depozitul de la Ercsi, datat într-o perioadă anterioară orizontului Hajdúsámson (Mozsolics 1967, 82, pl. 2, 2). Ace de acest fel se găsesc și în descoperirile Vatya (Bóna 1975, pl. 22, 1, pl. 22, 13-14, pl. 27, 1-2, pl. 35, 1; Vicze 2011, pl. 27, 1, pl. 106, 1, pl. 112, 1). Mai este de menționat că unele exemplare atribuite tipului de ac cu capul în formă de vâslă prezintă asemănări formale și cu așa-numitele ace cu capul în formă de frunză de salcie (*weidenblattförmige Nadeln*), cum sunt cele din Polonia (Gedl 1983, 17), datate în Bronzul timpuriu.

Din Transilvania se presupune că un fragment de ac cu capul în formă de vâslă a fost descoperit în așezarea Wietenberg de la Păuleni (Popa 2010, 146), dar cei care au publicat piesa (Cavruc/Buzea 2002, 46, pl. 8, 2) o consideră „fragment de lamă de cuțit"[11].

Potrivit constatărilor lui O. Rochna, acele cu capul în formă de vâslă din Boemia, Moravia și Austria au tijele mai scurte decât cele descoperite în regiunile mai vestice. În Austria (Burgenland și Austria de Jos) și în Ungaria sunt prezente ace cu partea superioară a capului înfășurate în formă de S. În Ungaria apar și acele cu capul oval alungit, aproape în formă de spatulă, de regulă neornamentate. Despre exemplarele de la Manching se afirmă că, prin dimensiunile lor, ele se deosebesc de majoritatea acelor cu capul în formă de vâslă, fiind comparabile doar cu cele de la Singen. De asemenea, decorul lor este diferit, fiind asemănător cu al unor ace cu capul în formă de disc. Acestor ace le sunt proprii și tijele în formă de sabie curbată, caracteristică des întâlnită la acele din cercul Aunjetitz. Formele de ace identificate la Manching, încadrate în grupul München-Manching, sunt datate în faza Bronz A_1, iar cele de la Straubing și din zonele mai estice în faza Bronz A_2. (Rochna 1965, 299 sqq.).

După E. Schubert, cele mai timpurii ace încadrabile în tipul cu capul în formă de disc, respectiv de vâslă sunt cele cu partea superioară a capului de formă rotunjit-circulară și partea superioară înfășurată de două ori și se află în mormintele *Glockenbecherkultur* (tipul Loretto). În etapa imediat următoare, partea superioară a acelor primește forma de tub simplu, mai multe exemplare fiind decorate. Acestea sunt considerate cele mai timpurii ace cu capul decorat de la Dunărea Mijlocie. De aici urmează o evoluție separată pe regiuni. În timp ce acele cu capul triunghiular și cu o buclă terminală simplă evoluează tipologic puțin în exemplarele cu capul în formă de vâslă din Bronzul timpuriu transdanubian, în special în cultura Kisapostag, în teritoriul Slovaciei de Vest și al Austriei de Jos partea terminală a acelor se transformă într-o mică urechiușă, iar discul primește o formă ovală. Acele de acest fel bogat decorate geometric se găsesc în grupul Nitra târziu, în faza veche a grupului Aunjetitz-Wieselburg și în tipul Unterwölbling timpuriu. Fără decor, cu un disc mai mic, ele sunt prezente în cultura Aunjetitz timpurie din Austria de Jos, precum și în tipul Unterwölbling. Spre deosebire de regiunea Dunării Mijlocii, unde acele cu capul în formă de disc ovale, respectiv triunghiulare formează o grupă cu o durată relativ scurtă, în Germania de Sud ele cunosc o perioadă de înflorire mai lungă (Schubert 1974, 79 sq.).

R. Krause, în consens cu părerile altor cercetători, datează acele cu capul în formă de disc și cele cu capul în formă de vâslă, decorate cu incizii din Germania de Sud și din regiunea Dunării Mijlocii în Bronzul timpuriu vechi, iar acele cu capul în formă de disc decorate cu proeminențe plastice din Elveția și regiunea Dunării Mijlocii în Bronzul timpuriu recent sau la începutul Bronzului mijlociu. (Krause 1988, 69 sq.).

Acul din Maramureș reprezintă cu siguranță o piesă de import. În lipsa ilustrației sale sau măcar a unei descrieri mai detaliate, încadrarea sa tipologică și datarea sa mai restrânsă nu sunt posibile.

[11] Potrivit comunicării verbale a lui Valer Cavruc, piesa are trei laturi extrem de ascuțite, iar cea de a patra latură prezintă o ruptură, în această porțiune fiind ușor îngroșată. Aceste detalii de formă sugerează că este vorba mai degrabă de un instrument de tăiat, decât de un cap de ac.

Nu se poate preciza nici zona din care provine. O regiune întrucâtva apropiată în care este prezent un astfel de ac este Slovacia. Piesa de la Vel'ký Grob, decorată pe cap și în porțiunea superioară a tijei și prevăzută cu urechiușe laterale, aparține inventarului unui mormânt al grupului Nitra (Novotná 1980, 28, nr. 72, pl. 2, 72). Lipsesc însă alte indicii asupra unor posibile legături în Bronzul timpuriu între Maramureș și Slovacia de Sud-Vest. Astfel de indicii lipsesc și în privința unor relații cu Transdanubia, unde confecționarea acelor cu capul în formă de vâslă este atribuită unui centru local, neinfluențat de producția acestui tip în Austria și Germania de Sud (Novotná 1980, 28; Szathmári 1988, 76).

Printre piesele de bronz cu o răspândire teritorială extrem de mare se numără topoarele de tip Křtěnov. Piesele din Ucraina (Berežanska župa [Лесскк 1922, pl. 4, 48], Zabolotov [Klochko 1993, fig. 1, 3]), Transilvania (Apa [Soroceanu 2012, 17-20, pl. 4, 2 cu literatură], Hărman [Soroceanu 2012, 46-49, pl. 15, 2 cu literatură]) și Banat (Vršec [Brukner *et al.* 1974, nr. 167]), la care se adaugă toporul din Maramureș sunt exemplarele cele mai estice ale acestui tip, concentrația lor maximă aflându-se în regiunea Dunării Mijlocii.

Problematica topoarele de tip Křtěnov a fost abordată în numeroase studii, fiind discutate originea, răspândirea, tipologia, funcția, încadrarea lor cronologică (Hájek 1948; Pernička/Podborský 1959; Mozsolics 1967, 24 sqq.; Hänsel 1968, 55 sqq.; Vulpe 1970, 66; Novotná 1970, 53 sqq.; Mayer 1977, 34 sqq.; Stuchlík 1988, 277 sqq.; Říhovský 1992, 45 sqq.; Žeravica 1993, 48 sq.; Kovács 1994a, 121 sqq.; Sicherl 1996, 291; Schalk 1998, 41 sq.; Neugebauer-Maresch/Neugebauer 2001; David 2002, 327 sqq.; Lauermann 2003, 546; Nadbath 2004, 49; Moucha 2005, 67 sq.; Weinberger 2008, 56; David 2008, 220 sqq.; Chvojka *et al.* 2009, 611 sqq.).

Toporul din Maramureș aparține variantei cu ceafa de formă semicirculară și tubul de înmănușare canelat, definită drept varianta 1 (Hajek, Pernička, Podborský, Hänsel), varianta A1 (Mozsolics), varianta Aa (Stuchlík), tipul 1 (Kovács), varianta A (Neugebauer-Maresch, Neugebauer), tipul Křtěnov (Novotná), tipul II, varianta Křtěnov (David), care reprezintă, potrivit părerii mai multor cercetători, categoria propriu-zisă a topoarelor de tip Křtěnov. Din punct de vedere cronologic, aceste topoare se încadrează în faza Reinecke Bronz A_2 din Europa Centrală, respectiv în prima parte a Bronzului mijlociu din Transilvania.

În această fază se înscriu și toporul cu gaura de înmănușare de la Sârbi, spada de la Obcina, apărătorul de braț[12] de la Biserica Albă, precum și, eventual, inelul de aur de la Onceşti.

Descoperirea de la Obcina, precum și cea de la Piatra Șoimului-Moldova (Munteanu/Dumitroaia 2010) extind spre est aria de răspândire a spadelor de tip Apa. De la prezentarea monografică, în 1991, a spadelor din România, precum și a spadelor cu mâner plin din Ungaria, tot în 1991, în care sunt detaliat discutate, cu o amplă bibliografie, problemele legate de acest tip (Bader 1991, 37-51; Kemenczei 1991, 8-10), au fost publicate, în afară menționatelor descoperiri din Maramureș și Moldova, și alte spade de tip Apa din Bazinul Carpatic: Dunavecse (Kovács 1994b, 51 sqq., fig. 1-2), Fajsz (Kovács 1994b, 54, fig. 5, 1) „Râul Topľa"-Slovacia de Est (Bartík/Furmánek 2004; Ozdín 2004), Sebeș-Transilvania (Totoianu 2005), ele fiind din nou analizate și în alte studii (Kovács 1992; v. Quillfeldt 1995, 25-30; Harding 1995, 70; Sicherl 1996; Hänsel 2000; David 2002, 369-377; Schulz 2006, 219; Falkenstein 2007, 39; Bergerbrandt 2007, 96, 126; David 2010, 443-446; Jaeger 2010, 324). Cercetările mai vechi și mai noi indică ca cea mai probabilă zonă de origine a acestor spade Bazinul Carpatic.

În prima parte a Bronzului mijlociu a fost confecționat și toporului cu disc de tip A_2 de la Săpânța, care a fost depus în pământ însă într-o etapă ulterioară, așa cum indică piesele cu care este în asociere, bronzuri tipice pentru depozitele de tip Koszider, datate în Reinecke (modificat) B_1, respectiv în a doua parte a Bronzului mijlociu din Transilvania.

Piesele cele mai caracteristice din depozitul IV de la Câmpulung la Tisa sunt topoarele cu disc. Detaliile furnizate de G. de Mortillet permit încadrarea acestor topoare în tipul B_1, foarte probabil varianta Ighiel. Topoarele de tip B_1 sunt prezente în depozitele de tip Koszider și în așezări și morminte contemporane acestui tip (Vulpe 1970, 76 sq.). Alte piese din depozitul de la Câmpulung la Tisa, precum brățările deschise, brățările spiralice, butonii calotiformi au, de asemenea, analogii în depozitele de tip Koszider.

[12] Există numeroase reprezentări plastice care arată că apărătoarele de acest fel erau purtate pe picior, vezi Emődi 2011. O altă piesă cu reprezentarea clară a apărătorului pe picior provine de la Oarța de Jos-Vâlceaua Rusului (Kacsó 2004, pl. XLVIII, 7).

Nu se poate preciza cu certitudine materialul din care au fost confecționate perlele din depozitul de la Câmpulung la Tisa, definite în textul lui G. de Mortillet drept „*perles en émail bleu*". Acestea ar fi putut fi perle de faianță, relativ des întâlnite în depozitele de tip Koszider, sau perle de sticlă, care nu au fost identificate în alte depozite ale Bronzului mijlociu[13]. Apariții frecvente în compoziția acestor depozite, ca și în cazul descoperirii de la Câmpulung la Tisa, sunt piesele de chihlimbar (Mozsolics 1988, 36 sqq., 51 sqq.; Bátora 1995, 193; Kacsó 1998, 17).

Pare destul de probabil că resursele de minereuri neferoase și de aur ale Maramureșului, poate și de sare[14] nu erau cunoscute încă în Bronzul timpuriu și mijlociu sau erau doar sporadic exploatate. Aceasta este și, în bună măsura, cauza numărului mic de piese de metal din zonă în menționatele perioade. Foarte probabil, și numărul populației era scăzut[15].

Creșterea accentuată a activității metalurgice în Maramureș, ca și în întreaga jumătate estică a Bazinului Carpatic a început în etapa timpurie a Bronzului târziu, atunci când s-au introdus noi metode de identificare și exploatare a bogățiilor subsolului, ca și de confecționare a produselor finite. Tot acum au avut loc substanțiale schimbări în sistemul de credințe ale comunităților, în reprezentările și ceremoniile lor religioase. În cadrul acestor ceremonii au fost depuse în pământ un număr crescut de piese de metal.

Bibliografie

Bader 1972a: T. Bader, *Apărătorul de braț în Bazinul carpato-dunărean-Die Handschutzspirale in donauländischen Karpatenraum*, StCom Satu Mare, 1972, 85–100.

Bader 1972b: T. Bader, *Cultura Suciu de Sus în nord-vestul României-Die Suciu de Sus-Kultur im Nordwesten von Rumänien*, SCIV, 23, 1972, 509-535.

Bader 1979: T. Bader, *Die Suciu de Sus-Kultur in Nordwestrumänien*, PZ, 54, 1979, 3-31.

Bader 1990: T. Bader, *Bemerkungen über die ägäischen Einflüsse auf die alt- und mittelbronzezeitliche Entwicklung im Donau-Karpatenraum*, In: *Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit*, RGZM, Monographien, 15, 1990, 181-208.

Bader 1991: T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, PBF, IV, 8, Stuttgart, 1991.

Bader 2001: T. Bader, *Passfunde aus der Bronzezeit in den Karpaten*, ComArchHung, 2001, 15-39.

Bartík/Furmánek 2004: J. Bartík/V. Furmánek, *Schwert des Typs Apa aus der Slowakei*, In: Bátora *et al.* 2004, 255-272.

Bátora 1995: J. Bátora, *Fayence und Bernstein im nördlichen Karpatenraum während der Frühbronzezeit*, In: B. Hänsel (edt.), *Handel, Tausch und Verkehr in bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, PAS, 11, München, Berlin, 1995, 187-198.

Bátora 2006: J. Bátora, *Stúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej*, Bratislava, 2006.

Bátora *et al.* 2004: J. Bátora/V. Furmánek/L. Veliačik (eds.), *Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag*, Archaologica Slovaca Monographiae Communicationes, VI, Nitra, 2004.

Becker *et al.* 1997: C. Becker/M. L. Dunkelmann/C. Metzner-Nebelsick/H. Peter-Röcher/M. Roeder/B. Teržan (eds.), *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord-und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Internationale Archäologie, Studia honoraria, 1, Espelkamp, 1997.

Bergerbrandt 2007: S. Bergerbrandt, *Bronze Age Identies. Costume, Conflict and Contact in Northern Europa 1600-1300 BC*, Stockholm Studies in Archaeology, 43, Stockholm, 2007.

[13] Perlele de sticlă sunt prezențe frecvente în descoperirile Bronzului târziu, apar însă, mult mai rar, și în etapele mai vechi ale epocii bronzului. Vezi date cu privire la piesele timpurii de faianță și sticlă din Europa Centrală la Harding 1971; Bader 1990, 189 sq.; Henderson 1993; Bátora 1995; Furmánek et al. 1999, 148 sq.; Harding 2000, 265 sqq.; Primas 2008, 155 sq.; Motzoi-Chicideanu 2011, 495 sq.; Henderson 2013, din spațiul extracarpatic la Frînculescu/Stihi 2012 (cu menționarea descoperirilor timpurii din acest spațiu).

[14] Nu este întâmplător că datele C14 calibrate de la Királyvölgy (Harding 2011, 16) indică exploatarea salinelor de aici începând cu a doua jumătate a mileniului II î.e.n., perioada maximă de activitate fiind în secolele de sfârșit ale acestui mileniu.

[15] În mod cert, faptul că până în prezent nu au fost identificate așezări din Bronzul timpuriu în Maramureș nu își are cauza doar în posibile lacune de cercetare, ci reflectă situația demografică reală din teren, și anume o densitate de locuire extrem de scăzută (Kacsó 1999b, 56).

Bernjakovič 1960: K. Bernjakovič, *Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales (Karpatoukraine USSR)*, SlovArch, 8, 1960, 325-392.

Bóna 1975: I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, ArchHung, II, Budapest, 1975.

Bóna 1992: I. Bóna, *Bronzeguss und Metallbearbeitung bis zum Ende der mittleren Bronzezeit*, In: W. Meier-Arendt (edt.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss (Ausstellungskatalog)*, Frankfurt a. M., 1992, 48-65.

Boroffka 1999: N. Boroffka, *Zu einem Axtfragment aus „Ungarn"*, In: N. Boroffka/T. Soroceanu (eds.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedekschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie, Studia Honoraria, 7, Rahden/Westf., 1999, 59-69.

Brukner *et al.* 1974: B. Brukner/B. Jovanović/N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974.

Catalogue 1867: Catalogue spécial du Royaume de Hongrie, publié par la Commission royale, Paris, 1867.

Cavruc/Buzea 2002: V. Cavruc/D. Buzea, *Noi cercetări privind epoca bronzului în așezarea Păuleni (Ciomortan). Campaniile din anii 2001-2002. Raport preliminar-New Research Concerning the Bronze Age in the Păuleni (Ciomortan) Settlement. 2001-2002 Campaigns. Preliminary Report*, Angustia, 7, 2002, 41-88.

Chvojka *et al.* 2009: O. Chvojka/J. Frána/J. John/P. Menšík, *Dva depoty ze starší doby bronzové v areálu mohylového pohřebiště u Nové Vsi (okr. Český Krumlov)-Zwei Depots aus der älteren Bronzezeit im Areal des Hügelgräberfelds in Nová Ves (Kr. Český Krumlov, Südböhmen)*, AR, LXI, 2009, 607-636.

David 1993: W. David, *Zur Ornamentik des alt-und mittelbronzezeitlichen Hajdusámson-Apa Kreises*, In: J. Pavuk (edt.), *Actes du XIIe CISPP Bratislava, 1-7 septembre 1991*, 3, Bratislava, 1993, 78-86.

David 1998a: W. David, *Zu Variantengliederung, Verbreitung und Datierung der kosziderzeitlichen Sichelnadeln*, In: H. Ciugudean/F. Gogâltan (eds.), *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, 24-28 September 1997*, BiblMusApulensis, 8, Alba Iulia, 1998, 281-370.

David 1998b: W. David, *Zum Ende der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken*, In: H. Küster/A. Lang/P. Schauer (eds.), *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag*, RegBeiträgePrähArch, 5, Regensburg, 1998, 231-267.

David 2002: W. David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, BMA, 18, Alba Iulia, 2002.

David 2008: W. David, *Älterbronzezeitliche Depotfunde Ostbayerns im Lichte ihrer überregionalen Bedeutung*, Vorträge des 26. Niederbayerischen Archäologentagen, Rahden/Westf., 2008, 197-237.

David 2010: W. David, *Die Zeichen auf der Scheibe von Nebra und das altbronzezeitliche Symbolgut des Mitteldonau-Karpatenraumes*, In: H. Meller/F. Bertemes (eds.), *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005*, Halle (Saale), 2010, 439-486.

Dumitrescu 1974: Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974.

Emődi 2011: J. Emődi, *About the so-called „Hand Protectors" of the Bronze Age*, In: S. Berecki/R. E. Németh/B. Rezi (eds.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 8-10 October 2010*, Târgu Mureș, 2011, 185-188.

Enăchiuc 1995: V. Enăchiuc, *Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomița*, In: T. Soroceanu (edt.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS, 10, Berlin, 1995, 279-310.

Falkenstein 2007: F. Falkenstein, *Gewalt und Krieg in der Bronzezeit Mitteleuropas*, Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege, 47/48, 2006/07, 33-52.

Fazecaș 2005: G. T. Fazecaș, *Un sceptru de os recent descoperit la Oradea-Salca "Fabrica de bere"-One new bone scepter from Oradea- Salca "Fabrica de bere"*, Marmatia, 8/1, 2005, 71-80.

Frînculescu/Stihi 2012: A. Frînculescu/C. Stihi, *Vitreous Beads Found at the Bronze Age Cemetery from Câmpina (Prahova)*, AnnUnivValahia, XIV, 2, 2012, 17-27.

Furmánek 1997: V. Furmánek, *Bronzeanhänger als Belege für Kontakte des Karpatenbeckens mit dem östlichen Mittelmeerraum*, In: Becker *et al.* 1997, 313-324.

Furmánek *et al.* 1999: V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár, *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*, PAS, 15, Rahden/Westf., 1999.

Gedl 1983: M. Gedl, *Die Nadeln in Polen I*, PBF, XIII, 7, München, 1983.

Hájek 1948: L. Hájek, *Sekery „křtěnovského" typu c Čechách a na Moravé*, PA, XLIII, 1947/1948, 96-101.

Hampel 1896: J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban, III*, Budapest, 1896.

Hänsel 1968: B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, BAM, 7-8, Bonn, 1968.

Hänsel 2000: B. Hänsel, *Frühe Bronzeschwerter zwischen dem Karpatenbecken und dem Werra-Tal*, In: *Studia Antiquaria. Festschrift für Niels Bantelmann zum 60. Geburtstag*, UPA, 60, Bonn, 2000, 31-39.

Hänsel/Weihermann 2000: B. Hänsel/P. Weihermann, *Ein neu erworbener Goldhort aus dem Karpatenbecken im Berliner Museum für Vor und Frühgeschichte*, ActaPraehArch, 32, 2000, 7-29.

Hansen 2005: S. Hansen, *Über bronzezeitliche Horte in Ungarn-Horte als soziale Praxis*, In: B. Horejs/R. Jung/E. Kaiser/B. Teržan (eds.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schüllern gewidmet*, UPA, 121, Bonn, 2005, 211-230.

Hansen 2006: S. Hansen, *Elemente einer Geschichte des Hortungs*, In: Kobal' 2006, 55-75.

Harding 1971: A. Harding, *The earlist Glass in Europa*, AR, 23, 1971, 188-200.

Harding 1995: A. Harding, *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*, PBF, IV, 14, Stuttgart, 1995.

Harding 2000: A. Harding, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge University Press, 2000.

Harding 2011: A. Harding, *Evidence for Prehistoric Salt Extraction rediscovered in the Hungarian Central Mining Museum*, The Antiquaries Journal, 91, 2011, 1-23.

Henderson 1993: J. Henderson, *Chemical analysis of the glass and faience from Hauterive-Champréveyres, Switzerland*, In: A.-M. Rychner-Faraggi, *Hauterive-Champréveyres 9. Métal et parure au Bronze final*, Archéologie neuchâteloise 17, Neuchâtel, 1993, 111-117.

Henderson 2013: J. Henderson, *Glas and Faience*, In: H. Fokkens/A. Harding (eds.), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*, Oxford Handbooks in Archaeology, Oxford University Press, 2013, 492-500.

Hicke 1987: W. Hicke, *Hügel- und Flachgräber der Frühbronzezeit aus Jois und Oggau*, Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 75, Eisenstadt, 1987.

Hundt 1961: H. J. Hundt, *Beziehungen der „Straubinger" Kultur zu den Frühbronzezeitkulturen der östlich benachbarten Räume*, In: *Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit. Nitra 1958*, Bratislava, 1961, 145-176.

Hundt 1974: H. J. Hundt, *Donauländische Einflüsse in der frühen Bronzezeit Norditaliens*, In: A. Aspes/B. Bagolini (red.), *Atti del Simposio Internazionale sulla Antica Eta´ del Bronzo in Europa. Verona-Lazise-Trento 1-6 maggio 1972*, Preistoria Alpina, 10, 1974, 143-178.

Husar 2000: A. Husar, *Dacia preromană. Între Orient şi Occident*, Cluj-Napoca, 2000.

Ignat 2000: M. Ignat, *Metalurgia în epoca bronzului şi prima epocă a fierului din Podişul Sucevei*, Suceava, 2000.

Ivanciuc 2012: T. Ivanciuc, *Din arheologia Ţării Maramureşului. Istoricul cercetărilor. Bibliografia străină-Archaeology of Maramureş Land. History of researches. Foreign literature*, Marmatia, 10/I, 2012, 7-22.

Jaeger 2010: M. Jaeger, *Transkarpackie kontakty kultury Otomani-Füzesabony-The Trans-Carpathian Contacts of the Otomani-Füzesabony Culture*, In: J. Gancarski (red.), *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza*, Krosno, 2010, 313-330.

Jockenhövel 2005: A. Jockenhövel, *Bronzezeitliche Dolche und Schwerter als Bilder auf Objekten ?-Zur Ikonographie einer Waffengattung*, In: V. Spinei/C.-M. Magda Lazarovici/D. Monah (eds.), *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmboviţa*, Iaşi, 2005, 601-619.

Junghans *et al.* 1968: S. Junghans/E. Sangmeister/M. Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Katalog der Analysen Nr. 985-10040*, SAM, 2, 3, Berlin, 1968.

Kacsó 1977: C. Kacsó, *Contribuții la cunoașterea metalurgiei cuprului și bronzului în nord-vestul României-About the knowledge of the metallurgy of copper and bronze in the North-Western part of Romania*, Apulum, 15, 1977, 131-154.

Kacsó 1980: C. Kacsó, *Depozit de bronzuri Săpînța, jud. Maramureș*, In: N. Chidioșan/S. Dumitrașcu/C. Kacsó/I. Németi/T. Bader, *Catalogul expoziției „Tracii și geto-dacii din nord-vestul României"*, Oradea/Carei/Baia Mare, 1980, 24-25.

Kacsó 1981: C. Kacsó, *Date noi cu privire la tezaurul de aur de la Sarasău-Neue Daten bezüglich des Goldfundes von Sarasău*, SCIVA, 32, 1981, 371-381.

Kacsó 1991: C. Kacsó, *Bronzkori fémművesség Észak-Erdélyben. Kincsleletek a nagybányai, máramarosszigeti, szatmárnémeti és nagykárolyi múzeumok gyűjteményében* (catalog de expoziție), Százhalombatta, 1991.

Kacsó 1992: C. Kacsó, *Comori preistorice din Țara Maramureșului* (catalog de expoziție), Baia Mare, 1992.

Kacsó 1995a: C. Kacsó, *Topor cu disc și spin de la Săpânța*, In: Stoica *et al.* 1995, 81, nr. 10.

Kacsó 1995b: C. Kacsó, *Al patrulea depozit de bronzuri de la Sighetu Marmației-Das vierte Bronzedepot von Sighetu Marmației*, RevBistriței, 9, 1995, 5-48.

Kacsó 1998: C. Kacsó, *Das Depot von Satu Mare*, JAMÉ, XXXIX-XL, 1997-1998, 11-31.

Kacsó 1999a: C. Kacsó, *Precizări cu privire la descoperirile de bronzuri din Maramureș-Bemerkungen zu den Bronzefunden in Maramureș*, StCom Satu Mare, 15-16, 1998-1999, 45-70.

Kacsó 1999b: C. Kacsó, *Date noi cu privire la preistoria Maramureșului-Neue Daten zur Vorgeschichte in der Maramureș*, Angustia, 4, 1999, 55-70.

Kacsó 2004: C. Kacsó, *Mărturii arheologice*, Colecții Muzeale, 1, Baia Mare, 2004.

Kacsó 2005: C. Kacsó, *Comori ale epocii bronzului din nordul Transilvaniei* (ghid de expoziție), Baia Mare, 2005.

Kacsó 2006: C. Kacsó, *Bronzefunde mit Goldgegenständen im Karpatenbecken*, In: Kobal' 2006, 76-123.

Kacsó 2009a: C. Kacsó *Die Salz und Erzvorkommen und die Verbreitung der bronzezeitlichen Metalldeponierungen in der Maramuresch*, In: J. Gancarski (red.), *Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Materiały z konferencji, Krosno 25-26 listopada 2008 r.*, Krosno, 2009, 341-372.

Kacsó 2009b: C. Kacsó, *Descoperirile din epoca bronzului de la Sarasău-Bronzezeitliche Funde in Sarasău*, Marmatia, 9/1, 2009, 59-100.

Kacsó 2011: C. Kacsó, *Repertoriul arheologic al județului Maramureș, vol. I-II*, BiblMarmatia, 3, Baia Mare, 2011.

Kacsó 2012: C. Kacsó, *Maramuresch-eine bronzezeitliche Hortfundlandschaft im Obertheissgebiet*, In: R. Kujovský/V. Mitáš (eds.), *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*, Archaologica Slovaca Monographiae Communicationes, XIII, Nitra, 2012, 175-188.

Kemenczei 1991: T. Kemenczei, *Die Schwerter in Ungarn II*, PBF, IV, 9, Stuttgart, 1991.

Klochko 1993: V. I. Klochko, *Weapons of the Tribes of the Northern Pontic Zone in the 16th-10th Centuries B.C.*, Baltic-Pontic Studies, 1, 1993.

Kobal' 2006: J. Kobal' (edt.), *Bronzezeitliche Depotfunde-Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivador Lehoczky zum 175. Geburtstag. Ushhorod, 5.-6. Oktober 2005*, Užgorod, 2006.

Koós 1989: J. S. Koós, *Der II. Bronzefund von Tiszaladány*, ComArchHung, 1989, 31-43.

Kovács 1976: T. Kovács, *Spätbronzezeitliche Goldfunde aus der Theissgegend*, FA, 27, 1976, 55-71.

Kovács 1984: T. Kovács, *Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode*, In: N. Tasić (edt.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, 377-385.

Kovács 1992: T. Kovács, *Zur Entstehungsfragen des Schwerttyps von Hajdúsámson-Apa*, Balcanica, XXIII, 1992, 329-340.

Kovács 1994a: T. Kovács, *Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának fémművességéhez-Neuere Beiträge zur Metallkunst der Kultur der inkrustierten Keramik*, VMMK, 19-20, 1993-1994, 119-132.

Kovács 1994b: T. Kovács, *Zwei Vollgriffschwerter von Hajdúsámson-Apa Typ aus dem Donau-Theiss-Zwischenstromgebiet*, FA, 43, 1994, 51-69.

Krause 1988: R. Krause, *Die endneolithischen und frühbronzezeitlichen Grabfunde auf der Nordstadtterrasse von Singen am Hohentwiel*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württenberg 32, Stuttgart, 1988.

Kroeger-Michel 1983: E. Kroeger-Michel, *Les haches à disque du Bassin des Carpathes*, Paris, 1983.

Kubach 1977: W. Kubach, *Die Nadeln in Hessen und Rheinhessen*, PBF, XIII, 3, München, 1977.

Lauermann 2003: E. Lauermann, *Studien zur Aunjetitz-Kultur im nördlichen Niederösterreich*, UPA, 99, Bonn, 2003.

Lebasele/Sauter 1978: M. Ch. Lebasele/M. R. Santer, *Sur un groupe d'objets de l'Age du Bronze provenant d'Étrembières (Haute-Savoie)*, BSPF, 75, 5, 1978, 150-160.

Lehoczky 1876: T. Lehoczky, *A magyar orvosok és természetvizsgálok XIX. nagygyülése alkalmából...*, AÉ, 10, 294-295.

Lissauer 1904: A. Lissauer, *Erster Bericht über die Tätigkeit der von Deutschen anthropologischen Gesellschaft gewählten Kommission für prähistorische Typenkarten*, ZfE, 36, 1904, 537-607.

Magyar orvosok: *Magyar orvosok és természetvizsgálok 1876 augusztus 22-töl egész 28-ig Máramaros-Szigeten tartott XIX. nagygyülésének történeti vázlata és munkálatai*, Budapest, 1878.

Marta 2008: L. Marta, *Spada de la Obcina/Topcino (Maramureşul din dreapta Tisei)*, Familia Română, 9, 2008, nr. 2-3, 45-49.

Máthé 1972: M. Sz. Máthé, *Középső bronzkori fegyverlelet Téglásról-A Find of Weapons at Téglás from the Middle Bronze Age*, DMÉ, 1969-70 (1972), 61-66.

Mayer 1977: E.-F. Mayer, *Die Äxte und Beile in Österreich*, PBF, IX, 9, München, 1977.

Mihályi, *Manuscris*: J. Mihályi, *A történet előtti Máramaros*, Manuscris la Direcția județeană Maramureș a Arhivelor Naționale, Baia Mare.

de Mortillet 1867: G. de Mortillet, *Promenades préhistoriques à l'Exposition universelle*, Matériaux pour l'Histoire de l'Homme 5&6, Mai&Juni 1867, 181-283.

de Mortillet G. et A. 1881: G. et A. de Mortillet, *Musée préhistorique*, Paris, 1881.

de Mortillet G. et A. 1903: G. et A. de Mortillet, *Musée préhistorique, Album de 105 planches*, Deuxième édition. Revue et complétée, Paris, 1903

Motzoi-Chicideanu 2011: I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, vol. I-II, București, 2011.

Moucha 2005: V. Moucha, *Hortfunde der frühen Bronzezeit in Böhmen*, Praha, 2005.

Mozsolics 1942: A. Mozsolics, *A kisapostagi korabronzkori urnatemető*, ArchHung, XXVI, Budapest, 1942.

Mozsolics 1967: A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest, 1967.

Mozsolics 1988: A. Mozsolics, *Der Bronzefund aus der oberen Remete-Höhle*, ActaArchHung, 40, 1988, 27-64.

Müller-Karpe 1980: H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte. Vierter Band Bronzezeit*, München, 1980.

Munteanu/Dumitroaia 2010: R. Munteanu/Gh. Dumitroaia, *Spada de bronz de la Piatra Șoimului-The bronz sword from Piatra Șoimului*, MemAntiq, XXV-XXVI, 2010, 323-328.

Nadbath 2004: B. Nadbath, *Metallene Einzelfunde der Bronze- und Eisenzeit im Raum von Bosnien und Herzegowina*, Godišnjak, XXXIII, 2004, 33-125.

Neugebauer-Maresch/Neugebauer 2001: Ch. Neugebauer-Maresch/J. W. Neugebauer, *Schaftröhrenäxte vom Typus Křtěnov in Niederösterreich. Zum Neufund eines frühbronzezeitlichen Kriegergrabes in Poysdorf*, ArchAus, 84-85, 2000-2001, 329-346.

Nistor/Vulpe 1969: F. Nistor/A. Vulpe, *Bronzuri inedite din Maramureș în colecția prof. Francisc Nistor din Sighetul Marmației-Bronzes inédits appartenant à la collection du Professor Francisc Nistor de Sighetul Marmației*, SCIV, 20, 1969, 181-194.

Novotná 1970: M. Novotná, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, PBF, IX, 3, München, 1970.

Novotná 1980: M. Novotná, *Die Nadeln in der Slowakei*, PBF, XIII, 6, München, 1980.

Oancea 1981: A. Oancea, *Considérations sur l'étape finale de la culture de Monteoru*, Dacia N. S., 25, 1981, 131-191.

Ozdín 2004: D. Ozdín, *Chemische Zusammensetzung des Schwertes des Typs Apa aus dem Topľa-Fluss in der Ostslowakei*, In: Bátora *et al.* 2004, 273-278.
Pasternak 1928: J. Pasternak, *Ruské Karpaty v archeologii*, Prace, 1928.
Pernička/Podborský 1959: M. R. Pernička/V. Podborský, *Ein Kinderbegräbnis im Gefäss und ein Grab mit der Křtěnover Schafthalsaxt des Typs Věteřov aus der Bronzezeit in Mähren*, Sborník Prací Filosofické Fakulty Brnénské Univerzity, VIII, 1959, 5-21.
Petrescu-Dîmboviţa 1977: M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977.
Petrescu-Dîmboviţa 1998: M. Petrescu-Dîmboviţa, *Der Arm-und Beinschmuck in Rumänien*, PBF, X, 4, Stuttgart, 1998.
Petrescu-Dîmboviţa/Vulpe (coord.) 2001: M. Petrescu-Dîmboviţa/A. Vulpe (coord.), *Istoria Românilor. Vol. I. Moştenirea timpurilor îndepărtate*, Bucureşti, 2001.
Petrescu-Dîmboviţa *et al.* 1995: M. Petrescu-Dîmboviţa (coord.), H. Daicoviciu/D. Gh. Teodor/L. Bârzu/F. Preda, *Istoria României de la începuturi până în secolul al VII-lea*, Bucureşti, 1995.
Pippidi (coord.) 1976: D. M. Pippidi (coord.), *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976.
Popa 2010: C. I. Popa, *Modificări culturale la finalul Bronzului timpuriu şi începutul Bronzului mijlociu în Transilvania*, In: C. I. Popa/R. Totoianu, *Aspecte ale epocii bronzului din Transilvania (între vechile şi noile cercetări)*, Bibliotheca Musei Sabesiensis, I, Sebeş, 2010, 11-170.
Popescu 1944: D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, BiblMNA, 2, Bucureşti.
Popescu 1963: D. Popescu, *Über die bronzezeitlichen Streitäxte mit Nackenscheibe*, Dacia N. S., 7, 1963, 91-114.
Popescu/Rusu 1966: D. Popescu/M. Rusu, *Dépôts de l'âge du bronze moyen*, InvArchRoumanie 1, 1966.
Primas 2008: M. Primas, *Bronzezeit zwischen Elbe und Po. Strukturwandel in Zentraleuropa 2200-800 v. Chr.*, UPA, 150, Bonn, 2008.
v. Quillfeldt 1995: I. von Quillfeldt, *Die Vollgriffschwerter in Süddeutschland*, PBF IV, 11, Stuttgart, 1995.
Říhovský 1992: J. Říhovský, *Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren*, PBF IX, 17, Stuttgart, 1992.
Rocha 1965: O. Rochna, *Verzierte Scheiben- und Ruderkopfnadeln der frühen Bronzezeit aus Manching*, Germania, 43, 1965, 295-319.
Römer 1866a: F. Römer, *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra*, Pest, 1866.
Römer 1866b: F. Römer, *Magyar régészeti krónika. Folytatás*, ArchKözl, 6, 1866, 164-187.
Römer 1868: F. Römer, *Magyar régészeti krónika*, ArchKözl, 7, 1868, 76-82, 181-198.
Roska 1942: M. Roska, *Erdély régészeti repertóriuma. I. Őskor*, Kolozsvár, 1942.
Rotea 1995: M. Rotea, *Depozitul de la Săpânţa (jud. Maramureş)*, In: Stoica *et al.* 1995, 69-70.
Rotea 2003: M. Rotea, *Preistoria*, In: I.-A. Pop/Th. Nägler, *Istoria Transilvaniei (până la 1541), I.*, Cluj-Napoca, 2003, 29-50.
Schalk 1998: E. Schalk, *Die Entwicklung der prähistorischen Metallurgie im nördlichen Karpatenbecken. Eine typologische und metallanalytische Untersuchung*, Internationale Archäologie Naturwissenschaft und Technologie, 1, Rahden/Westf., 1998.
Schubert 1974: E. Schubert, *Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau*, BerRGK, 54, 1973 (1974), 1-105.
Schulz 2006: Ch. E. Schulz, *Zum Aufkommen des Schwertes*, In: *Proceedings of the International Symposium Arms and Armour Through Ages (From the bronze Age to Late Antiquity), Modra-Harmónia, 19th-22nd November 2005*, Anodos. Studies od the Ancient World, 4-5/2004-2005, 2006, 215-229.
Schumacher-Matthäus 1985: G. Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzezeitlichen Schmuchtrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*, MarbStudien 6, Mainz am Rhein, 1985.
Sicherl 1996: B. Sicherl, *Nochmals zu den ältesten Schwertformen Niedersachsens. Skizze zu einem neuen Bild des Sögeler Kreises*, Kunde N.F., 47, 1996, 287-302.
Soroceanu 2004: T. Soroceanu, Recenzie, *W. David, Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfunde Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta (Alba Iulia 2002)*, Eurasia Antiqua, 10, 2004, 359-373.
Soroceanu 2012: T. Soroceanu, *Die Kupfer-und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien-Depozitele de obiecte din cupru şi bronz din România. Epoca timpurie şi mijlocie a bronzului*, Archaeologia Romanica, 5, Cluj-Napoca/Bistriţa, 2012.

Spunar 1987: A. Spunar, *Die Beile in Polen (Flachbeile, Randleistenbeile, Randleistenmeißel)*, PBF, IX, 16, München, 1987.

Stoica *et al.* 1995: C. Stoica/M. Rotea/N. Boroffka (eds.), *Comori ale epocii bronzului din România* (catalog de expoziție), București, 1995.

Stuchlík 1988: S. Stuchlík, *Bronzové sekeromlaty na Moravě-Die Bronzeäxte aus Mähren*, PA, LXXIX, 1988, 269-328.

Szathmári 1988: I. Szathmári, *Korai tűtípusok a bronzkorban a Dunántúlon-Frühe Nadeltypen aus der Bronzezeit Transdanubiens*, FA, 39, 1988, 59-80.

Totoianu 2005: R. Totoianu, *Das Bronzeschwert von Sebeș*, In: C. I. Popa/G. T. Rustoiu (eds.), *Omagiu profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice*, Alba Iulia, 2005, 391-405.

Țârlea/Florea 2013: A. Țârlea/M. Florea, *Hoards, Feasts and Travels. Possible Social and Economic Responses to Environment and Landscape During Middle Bronze Age in NW Romania and NE Hungary*, In: S. Cr. Ailincăi/A. Țârlea/Cr. Micu (eds.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962-2012). Actele conferinței „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag", Tulcea, 20-22 septembrie 2012*, Biblioteca Istro-Pontica, 9, Brăila, 2013, 131-168.

Vachta 2008: T. Vachta, *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes*, UPA, 159, Bonn, 2008.

Vicze 2011: M. Vicze, *Bronze Age Cemetery at Dunaújváros-Duna-dűlő*, Dissertationes Pannonicae Ser. IV, 1, Budapest, 2011.

Vulpe 1970: A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF, IX, 2, München, 1970.

Vulpe 1974: A. Vulpe, *Probleme actuale privind metalurgia aramei și a bronzului în epoca bronzului în România-Problèmes actuels concernant la métallurgie du cuivre et du bronze à l'époque du bronze sur le territoire roumain*, RI, 27, 1974, 243-255.

Vulpe 1975: A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, PBF, IX, 5, München, 1975.

Vulpe 1976a: A. Vulpe, *Săpînța*, Pippidi (coord.) 1976, 525-526.

Vulpe 1976b: A. Vulpe, *Suciu*, Pippidi (coord.) 1976, 555-556.

Vulpe 1977: A. Vulpe, *Kritische Anmerkungen zu den karpatenländischen Kulturzeugnissen der Altbronzezeit*, Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M., 1977, 101-111.

Vulpe 1995: A. Vulpe, *Epoca bronzului în spațiul carpato-dunărean. Privire generală*, In: Stoica *et al.* 1995, 17-23.

Vulpe 1998: A. Vulpe, *Moștenirea antichității*, In: St. Fischer-Galați/D. C. Giurescu (coord.), *O istorie a românilor. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1998, 9-33.

Vulpe 2001a: A. Vulpe, *Perioada mijlocie a epocii bronzului*, In: Petrescu-Dîmbovița/Vulpe (coord.) 2001, 247-272.

Vulpe 2001b: A. Vulpe, *Structuri sociale și credințe religioase în epoca bronzului și în prima epocă a fierului*, In: M. Petrescu-Dîmbovița/A. Vulpe 2001, 353-377.

Vulpe 2003: A. Vulpe, *L'eredità dell' antichità*, In: St. Fischer-Galați/D. C. Giurescu (coord.), *Una storia dei Romeni. Studi critici*, Cluj-Napoca, 2003, 11-42.

Vulpe/Lazăr 1997: A. Vulpe/V. Lazăr, *Die Nackenscheibenaxt von Bogata in Mittelsiebenbürgen*, In: Becker *et al.* 1997, 303-311.

Vulpe/Lazăr 2003: A. Vulpe/V. Lazăr, *Toporul de luptă de bronz de la Bogata de Mureș-Die Nackenscheibenaxt von Bogata de Mureș*, Marmatia, 7/1, 2003, 43-56.

Weinberger 2008: S. Weinberger, *Warfare in the Austrian Weinviertel during the Early Bronze Age*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, 65, Wien, 2008.

Werner 1952: J. Werner, *Mykenae-Siebenbürgen-Skandinavien*, In: *Atti del I. Congresso Internationale di Preistoria e Protoistoria Mediterranea, Firenze-Napoli-Roma 1950*, Firenze, 1952, 293-308.

Žeravica 1993: Z. Žeravica, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*, PBF, IX, 18, Stuttgart, 1993.

Алешкевич/Балагури 2002: Я. Алешкевич/Е. Балагури, *Производство бронзы у населения культуры Отомань Верхнего Потисья*, Carpatica, 15, 2002, 21-38.

Балагури 2001: Е. Балагури, *Население верхнего Потисья в эпоху бронзы*, Ужгород, 2001.
Кобаль 2005: Й. Кобаль, *Пам'ятки доби бронзи села Квасова*, НЗЗКМ, 7, 2005, 208-224.
Лессек 1922: Ф. Лессек, *Правьк Подкарпатскоь Руси*, Ужгород, 1922.

Carol Kacsó
Baia Mare, România
carolkacso@yahoo.de

Fig. 1. Maramureş. Descoperiri de metale din Bronzul timpuriu şi mijlociu.
Abb. 1. Maramuresch. Früh- und mittelbronzezeitliche Metallfunde.

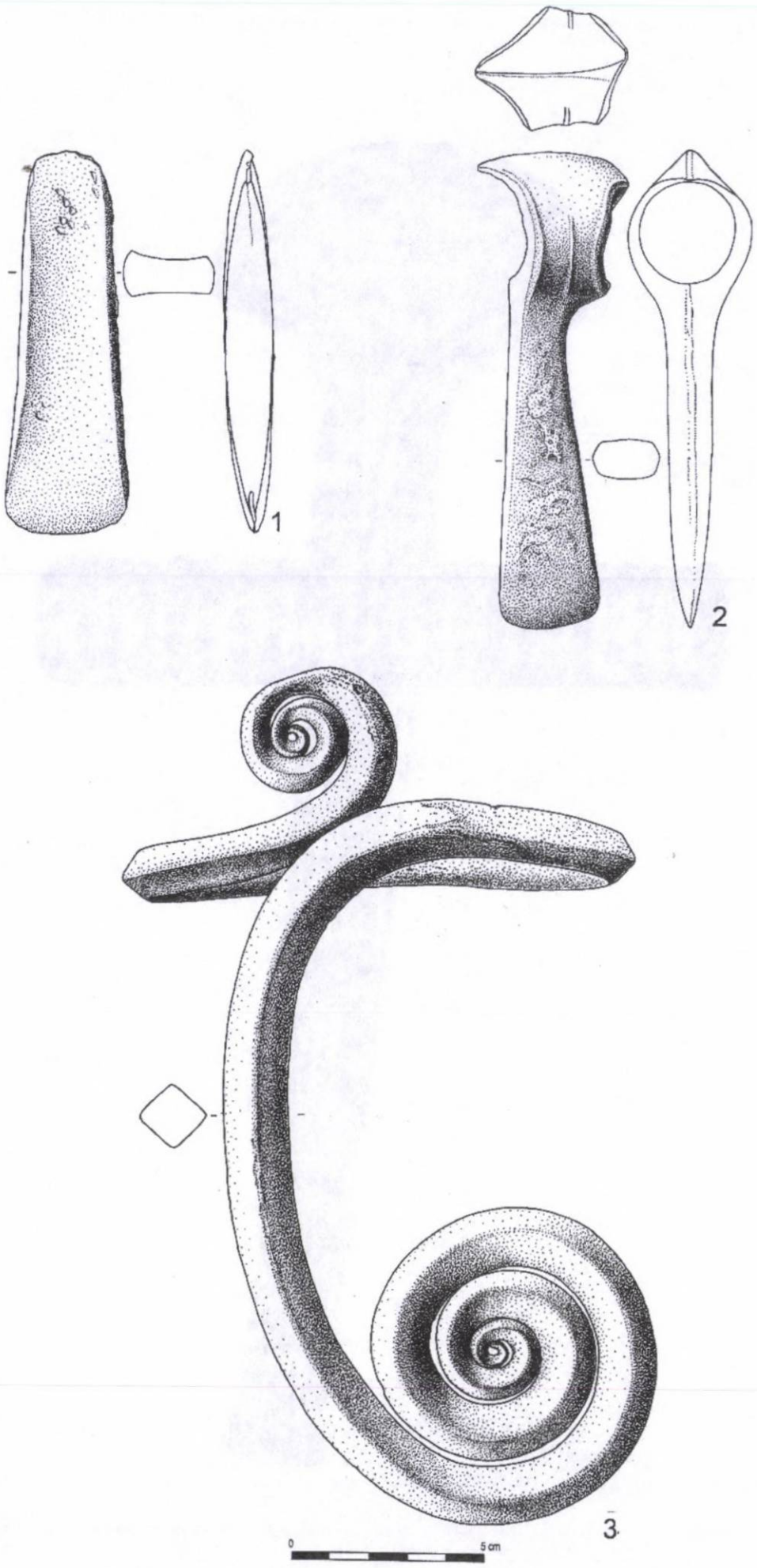

Fig. 2. 1. Sarasău. Topor cu marginile ridicate. 2. Sârbi. Topor de tip Hajdúsámson. 3. Biserica Albă. Apărător de braț.

Abb. 2.. 1. Sarasău. Randleistenbeil. 2. Sârbi. Schaftlochaxt vom Typ Hajdúsámson. 3. Biserica Albă. Handschutzspirale.

Fig. 3. Maramureş. Topor de tip Křtěnov (după G. şi A. de Mortillet).
Abb.. 3. Maramuresch. Schaftröhrenaxt vom Typ Křtěnov (nach G. u. A. de Mortillet).

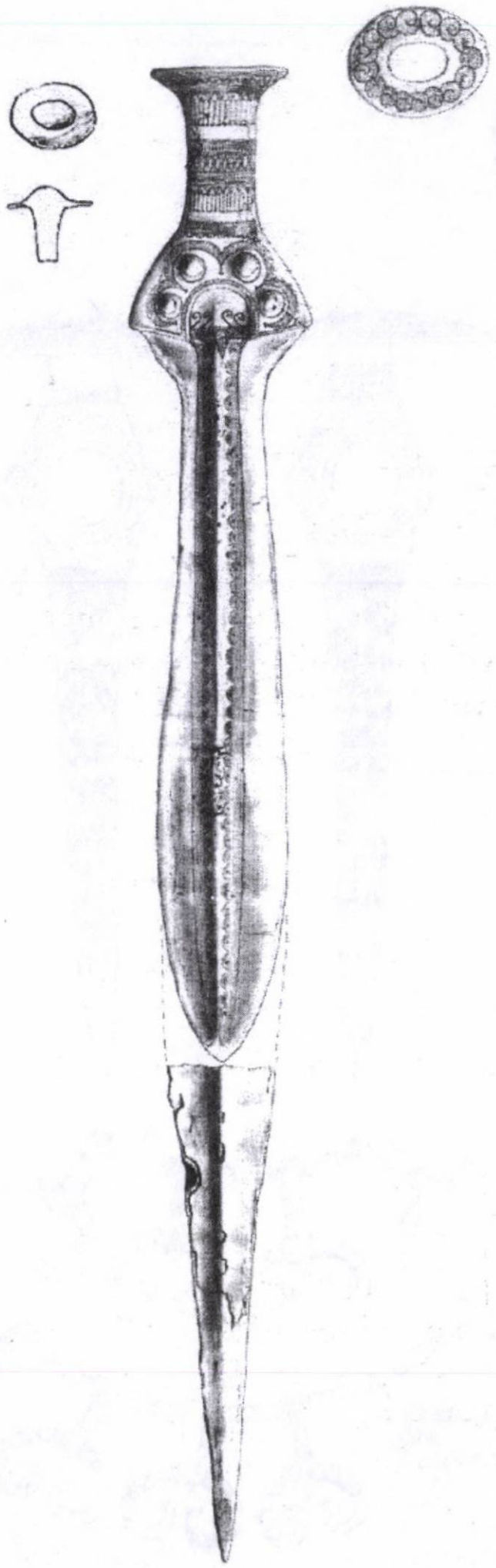

Fig. 4. Obcina. Spadă de tip Apa (după L. Marta)
Abb. 4. Obcina. Schwert vom Typ Apa (nach L. Marta)

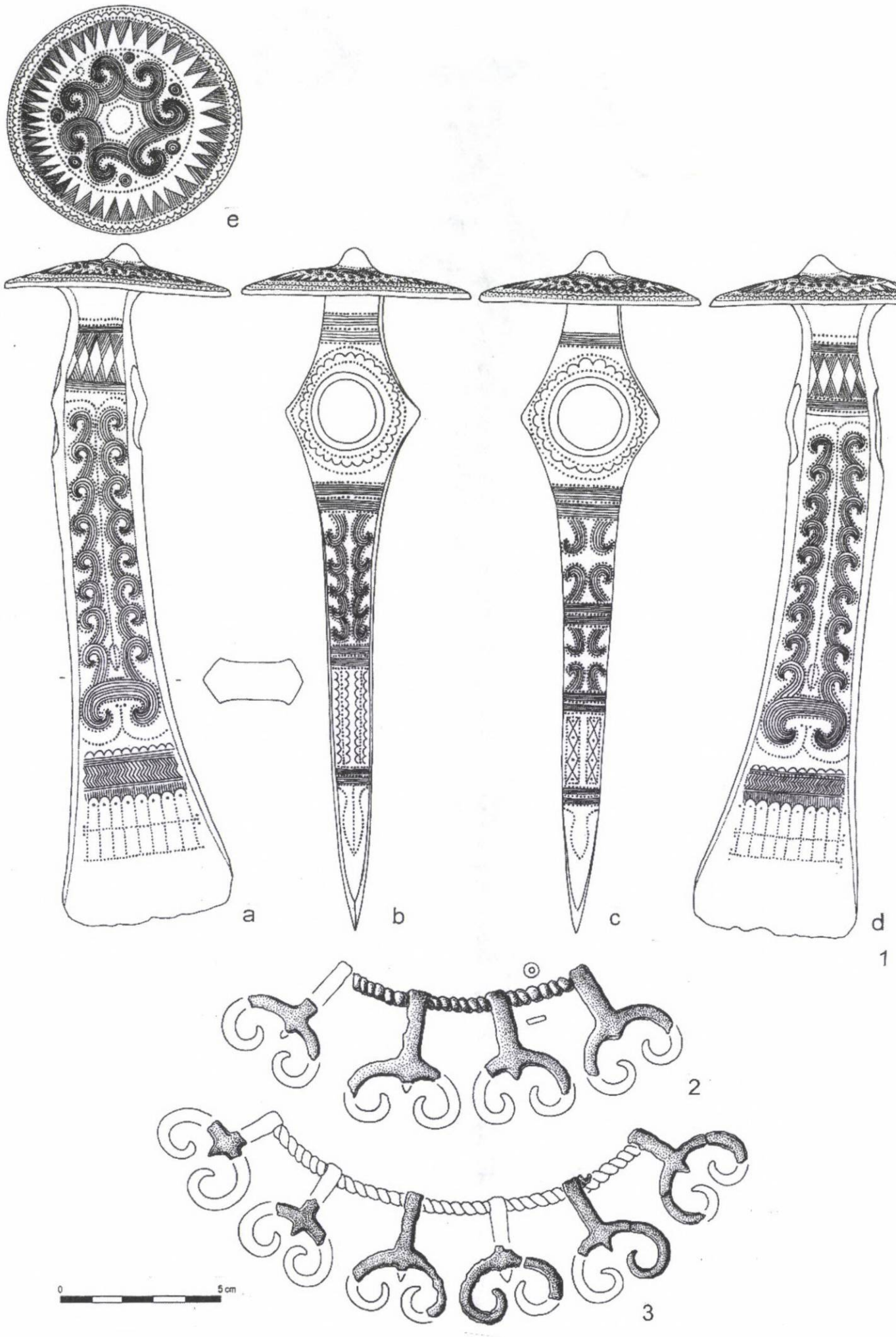

Fig. 5. Săpânța. Depozit de bronzuri (2-3 după D. Popescu şi M. Rusu).
Abb. 5. Săpânța. Bronzedepot (2-3 nach D. Popescu u. M. Rusu).

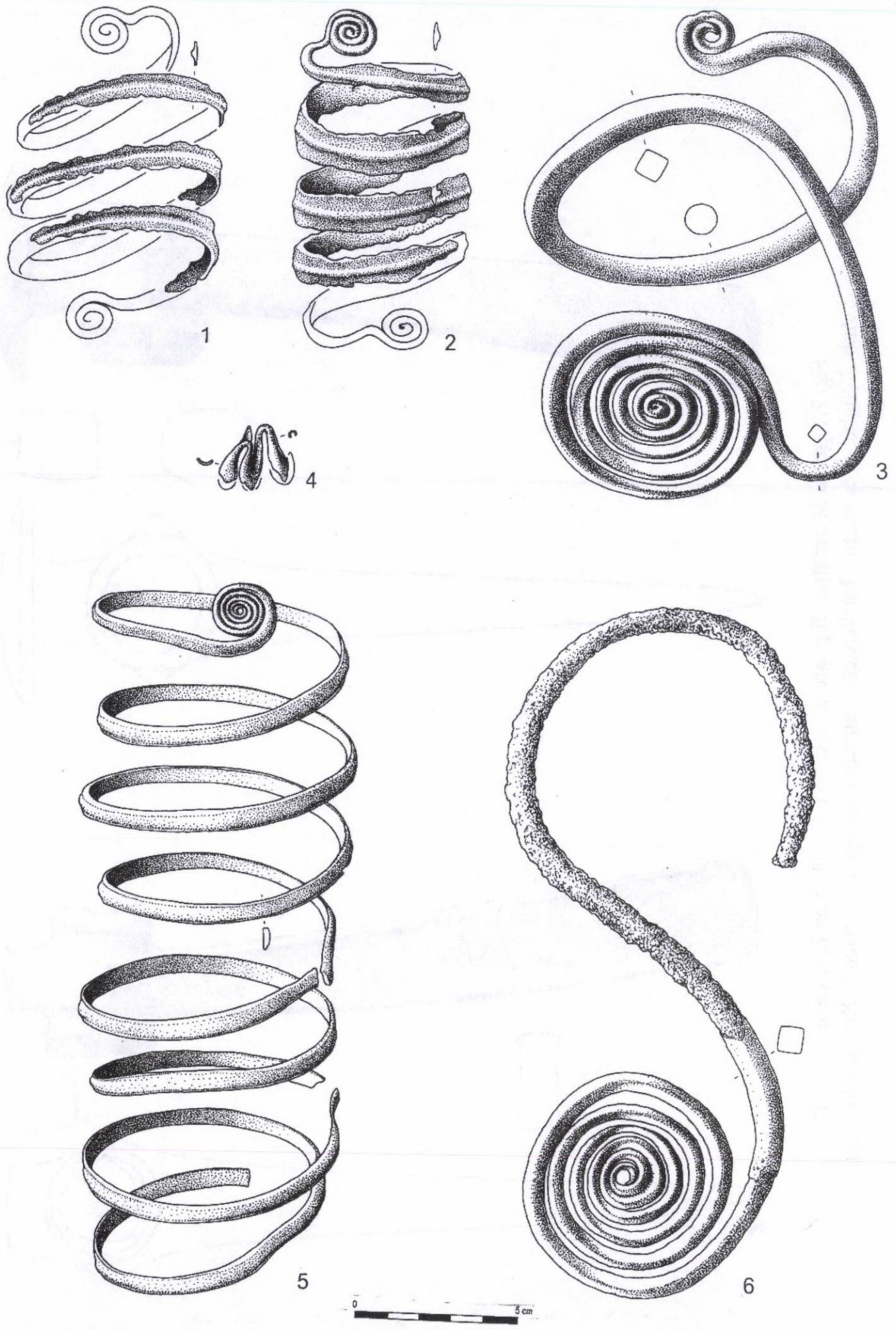

Fig. 6. Săpânța. Depozit de bronzuri (după D. Popescu şi M. Rusu).
Abb. 6. Săpânța. Bronzedepot (nach D. Popescu u. M. Rusu).

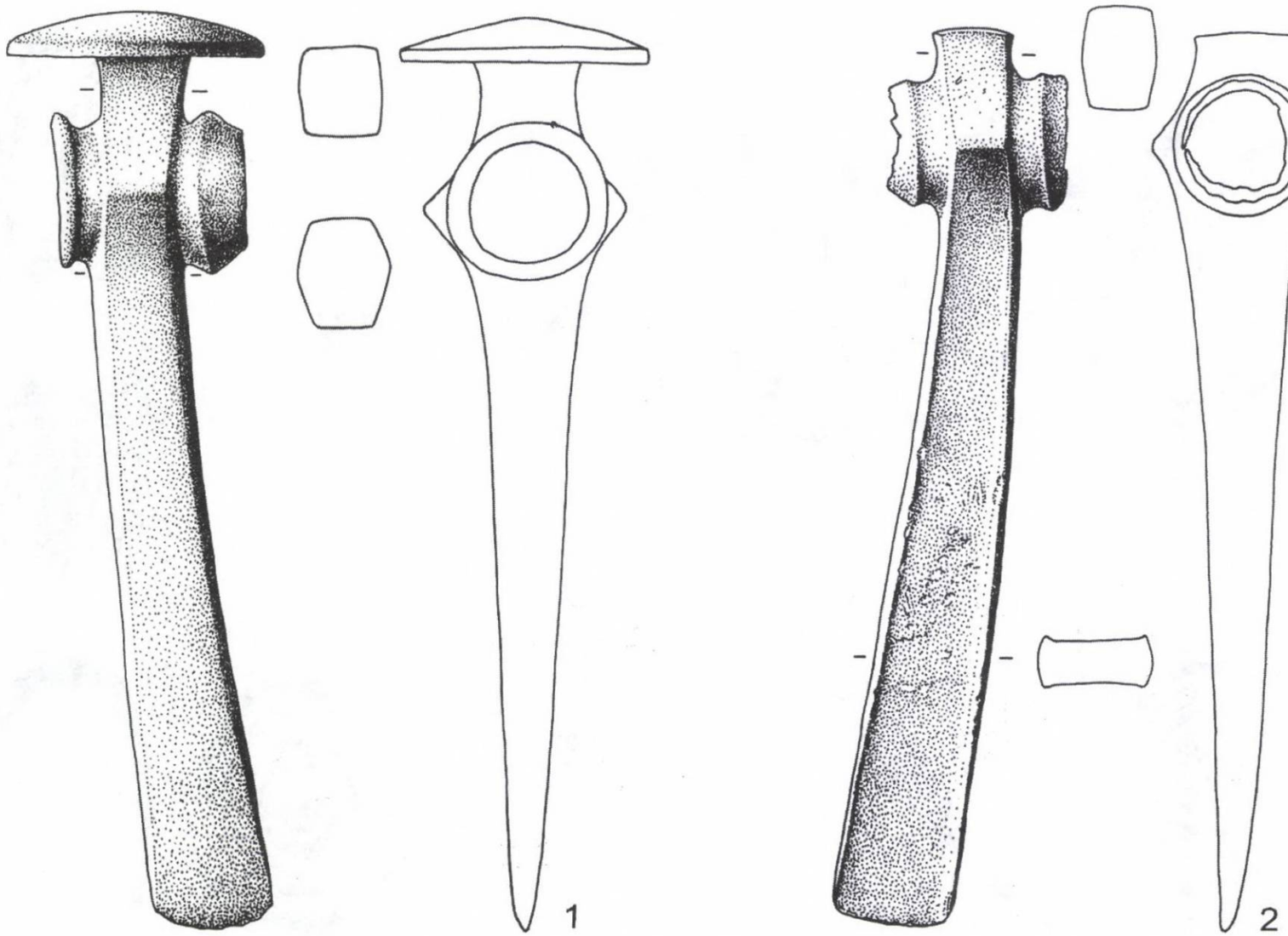

Fig. 7. Sighetu Marmației. Topoare cu disc de tip B_1 (1 după E. Kroeger-Michel).
Abb. 7. Sighetu Marmației. Nackenscheibenäxte vom Typ B_1 (1 nach E. Kroeger-Michel).

A small bronze hoard from "Kronstadt-Galgenberg". A contribution to the understanding of cultural landscapes in Middle Bronze Age southeastern Transylvania[1]

Oliver Dietrich

Abstract: *The article discusses a hoard of two flanged axes from Braşov (Kronstadt, Brásso), which until now has been largely overlooked. The axes date to the transition from the Early to the Middle Bronze Age (horizon Bühl-Ackenbach/MD I). As the find spot can be localized accurately, an attempt is made to re-integrate the hoard into the cultural landscape of the Wietenberg Culture in the area which is nowadays occupied by the town of Braşov.*

Keywords: *Carpathian Basin, Bronze Age, Hoard, Flanged Axe, Cultural Landscape*

The fate of many Bronze Age hoards of the Carpathian Basin and beyond is to be found by chance, without scientific observations on the find circumstances and the exact find spot. As a vast amount of finds was discovered at a time when the consciousness for the scientific value of complete find ensembles and their contexts had not spread widely, finds were often split up and "doublets" or all pieces distributed to people interested, sold to collectors or, in the worst case, given to founders for re-melting. As hoarding has in the last decades been recognized as a structured, religiously motivated phenomenon[2], one is thus confronted with a considerable loss of information affecting one of the key sources on Bronze Age worldviews. Not only chronologically and / or regionally differing rules on the categories of included objects have been revealed, but also the placement of finds in the cultural landscape has been stressed as a key factor in this discussion[3]. Deeper insights into Bronze Age beliefs will partly depend on the amount of information on exact find spots being retrieved from archives, museum inventories or publications. Pursuing this approach, against all odds, in some instances surprisingly valuable new insights can be deduced from 'old' finds.

Two flanged axes from the Vienna University collection

This is the case for two flanged bronze axes from the study collection of the Institut für Ur-und Frühgeschichte of the Vienna University. They entered this collection by acquisition in 1920; prior to this they had been kept in the collection of Richard Böhmker[4]. Their find spot is given unitarily as Kronstadt (Braşov, Brassó)-"Galgenhügel". Both axes share the same patina, and a search for analogies proves them to be roughly contemporaneous.

1. Flanged axe (fig. 1/1). Rounded neck with square notch, only slightly curved parallel sides; the blade turns outward articulately. The flanges are high, bending inwards and curved, the blade is slightly arched. The axe shows considerable wear, with the lower parts of the flanges flattened due to use and repeated re-sharpening including hammering. Length 10,9 cm, width of neck 2,9 cm, notch 0,4x0,3 cm, width of blade 4,4 cm, max. thickness 1,5 cm, dark-green patina. Inv. no. 26393.

2. Flanged axe (fig. 1/2). Trapezoidal in overall shape, the flanges flat, straight and pointing upwards, not finished after casting (casting seams visible at the small sides, but casting jets removed, not beaten out), and with a big casting defect approximately in the center. Length 10,4 cm, width of neck 2,1 cm, width of blade 3,2 cm, max. thickness 0,8 cm, dark-green patina. Inv. no. 26394.

The first axe (nr. 1) shows signs of prolonged use and re-sharpening. Significant alterations of the original form and length especially in the blade area have thus to be taken into account when looking for analogies. In Romania, a very similar axe is known from Retevoieşti, jud. Argeş, discovered as a

[1] Thanks are due to Dr. Alois Stuppner for the possibility to publish the two axes from the study collection of the Institut für Ur- und Frühgeschichte of the Vienna University and Mrs. Violetta Reiter M.A. for information on the pieces. I further have to thank Dr. Alix Hänsel and Mrs. Katja Vollert for information on the pieces of the gold hoard from Braşov kept until 1945 in the Museum for Pre- and Protohistory Berlin.

[2] C.f. Hundt 1955; von Brunn 1981; Geißlinger 1984; Willroth 1985; Hansen 1991; Hansen 1994; Sommerfeld 1994; Hänsel/ Hänsel 1997; Maraszek 1998; Fontijn 2002; Hansen 2005; Maraszek 2006; Vachta 2008; Čivilyté 2009; Mörtz 2010; Soroceanu 2011, all with references to further bibliography.

[3] Soroceanu 1995; Fontijn 2002; Hansen 2008; Hansen *et al.* (Hrsg.) 2012.

[4] Katalog Wien 2010, 26.

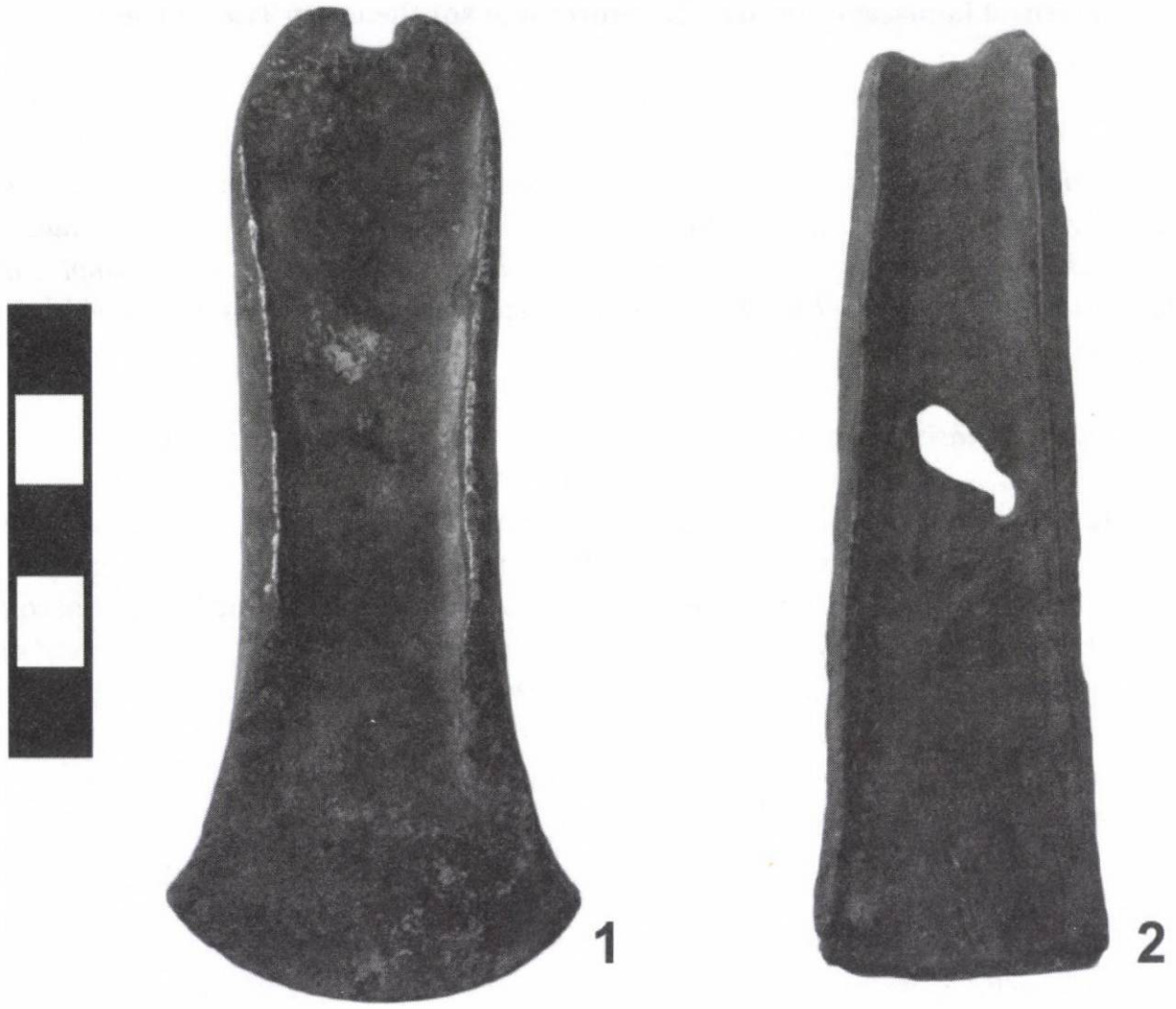

Fig. 1: The flanged axes from the study collection of the Institut für Ur-und Frühgeschichte of the Vienna University (Photos G. Gattinger, Institut für Ur-und Frühgeschichte, Wien; courtesy of A. Stuppner).

surface find in the area of a settlement of the Middle Bronze Age (MBA) Tei or Verbicioara Cultures[5]. As the MBA in Romanian terminology spans roughly the period between the Central European phases Bronze A1 and C2[6], this find does not help much to fix the axe from Braşov chronologically. More useful in this respect is an axe that was found as part of a hoard from Sárbogard, Hungary[7]. It is slightly more slender, but similar in general form and was dated by the associated finds by B. Hänsel to the Early Middle Danubian Bronze Age (MD I)[8]. Hänsel[9] further pointed at slightly younger analogies from Kosziderpadlás II[10], Zagyvapálfalva[11] and Villars-le-Combe[12] for this axe and compared it also to one of the axes from the hoard of Bühl[13]. E.F. Mayer grouped similar axes in his type Salzburg[14]. The most important context for this axe type from Austria is the hoard from Niederosterwitz, which consisted of at least 80, maybe even 170 axes[15]. Using typological similarities between this find and the hoards from Bühl and Sárbogárd, Mayer proposed a hoard horizon "Bühl-Niederosterwitz" for his working area, which equals Hänsel´s horizon MD I as a transitional phase between the Early and Middle Bronze Age[16].

[5] Vulpe 1975, 65, nr. 332, pl. 37/332.
[6] Vulpe 1970, 3.
[7] Hänsel 1968, pl. 23/8; Mozsolics 1967, 158, pl. 36/4.
[8] Hänsel 1968, 67.
[9] Hänsel 1968, 67.
[10] Hänsel 1968, pl. 17/8-10.
[11] Hänsel 1968, pl. 42/28.
[12] Hänsel 1968, 67 with literature.
[13] Rittershofer 1983, 189, fig. 1/6, 34/9.
[14] Mayer 1977, 100-101.
[15] Mayer 1977, 67, nr. 189-209.
[16] Mayer 1977, 101.

In his monographic treatise of the hoard from Bühl, K.-F. Rittershofer listed further exponents of this axe group[17] scattered throughout Europe from Austria in the south to the North Sea and Baltic Sea in the north, the Rhine Valley in the west and the Carpathian Basin in the east, proposing, as already Hänsel, the hoard from Ackenbach as the second characteristic find of the horizon[18]. While all the axes cited by Hänsel, Mayer and Rittershofer clearly belong to one group of forms and may be used to date the axe from Braşov, the closest analogies in form are more restricted; they are specified in list 1. All chronologically relevant find combinations hint at a date at the beginning of the MBA for the axe from Braşov, in the horizon described by Hänsel[19] as MD I for the Carpathian Basin, or Bühl-Ackenbach for southern Central Europe, and elaborated further by Mayer[20] and Rittershofer[21].

The second axe clearly represents a spoiled casting which was not further processed. This could be a complication to typological categorization, as beating out of the raw form could have altered its appearance considerably; but recent metallographic research by T. Kienlin[22] has proven only minor influences on the general form by post-casting treatment of Early Bronze Age (EBA) axes. Anyway it may be presumed that the small sides and the blade would have been slightly more swung due to peening and the neck would have been hammered flat.

The axe was included by Hänsel in his monograph on the chronology of the Middle Bronze Age of the Carpathian Basin[23], but not illustrated[24]. He placed it in one type with axes from Dunakömlőd[25], Tibolddaróc[26], Barca[27], Všechsvätych[28], Vatin[29] and Trućevac[30], describing the group as "flanged axes with straight sides broadening continuously down to the cutting edge", substantiating further that these axes form variant A of the type, described as "broad, with flat flanges". Hänsel[31] pointed at the close affinity of these axes with the Neyruz type defined originally by E. Vogt[32], and argued for the constriction of this type to Bz A1 to be widened considerably. The axes from Trućevac form part of a hoard found in a pot of the early Vattina Culture, which should be earlier than MDI according to Hänsel, a date also to be presumed for the settlement finds from Tibolddaróc and Barca, which belong to the Füzesabony-Otomani Culture[33]. The axe from Dunakömlőd, associated with flat and shaft-hole axes in a hoard, was seen as considerably older by Hänsel[34] and put by A. Mozsolics[35] in her horizon II (Kömlőd-Ercsi), predating the Hajdúsámson-Apa horizon.

Mayer could show the chronological span and spatial distribution of the Neyruz type to be even larger[36]. His account starts with a piece from a hoard found in level IV of the tell of Ezero in Bulgaria[37] and includes finds from upper and middle Italy in the south to the middle Rhine valley in the north and Bulgaria, Slovakia and Hungary in the east, with a main concentration in western Switzerland and southeastern France, dating mainly to the EBA but appearing still in the MBA[38]. V. Klochko mentions

---

[17] Rittershofer 1983, 189-193, 377-378, list 2; his type 2.
[18] Rittershofer 1983, 326-337.
[19] Hänsel 1968.
[20] Mayer 1977.
[21] Rittershofer 1983.
[22] Kienlin 2007, 6-8.
[23] Hänsel 1968, 193, list 54, nr. 4.
[24] Hänsel gives the inventory number 26393, anyway taking into account the description of the type and the illustrations of the analogies clearly the second axe from Vienna is meant.
[25] Roska 1957, fig. 1/2; Mozsolics 1967, 143, pl. 1/1-8.
[26] Balász 1907, 264, fig. 2.
[27] Hänsel 1968, 234, pl. 8/36
[28] Pástor 1965, 40, fig. 5/4.
[29] Hänsel 1968, 239, pl. 15/11-12.
[30] Garašanin 1954, 11, pl. IV/1; Hänsel 1968, 239, pl. 13/12-15.
[31] Hänsel 1968, 66.
[32] Vogt 1948.
[33] Hänsel 1968, 66.
[34] Hänsel 1968, 66-67.
[35] Mozsolics 1967, 121, 143, pl. 1/1-8.
[36] Mayer 1977, 71-76.
[37] Mayer 1977, 73-74.
[38] Mayer 1977, 73-75.

several similar pieces from the territory of the Ukraine[39]; J. Říhovský[40] has described the type for Moravia, Z. Žeravica[41] added a few pieces from Bosnia and Dalmatia. The wide regional and chronological distribution of similar finds was sustained and supplemented recently by F. Klimscha[42].

For Romania, similar axes have been collected by A. Vulpe[43]. He describes three variants (Partoş, Aţel, Şincai) according to subtle variations of the basic form and confirms the large chronological variability of the finds starting with a copper axe found in a Glina III grave at Ploieşti-*Triaj*[44]. Later pieces include three axes connected to the Wietenberg Culture, one coming possibly from the eponymous site at Sighişoara-Wietenberg[45], one found nearby a settlement at Vârghiş[46] and one from the settlement of Tilişca[47], which possibly formed a small hoard with a knife (c.f. list 2). The youngest context mentioned by Vulpe is the Ha A1 hoard of Şpălnaca II[48], which includes besides the flanged axe also other considerably earlier objects. In this big and chronologically heterogeneous group, the axe from Braşov finds some close matches in form, which are detailed in list 2.

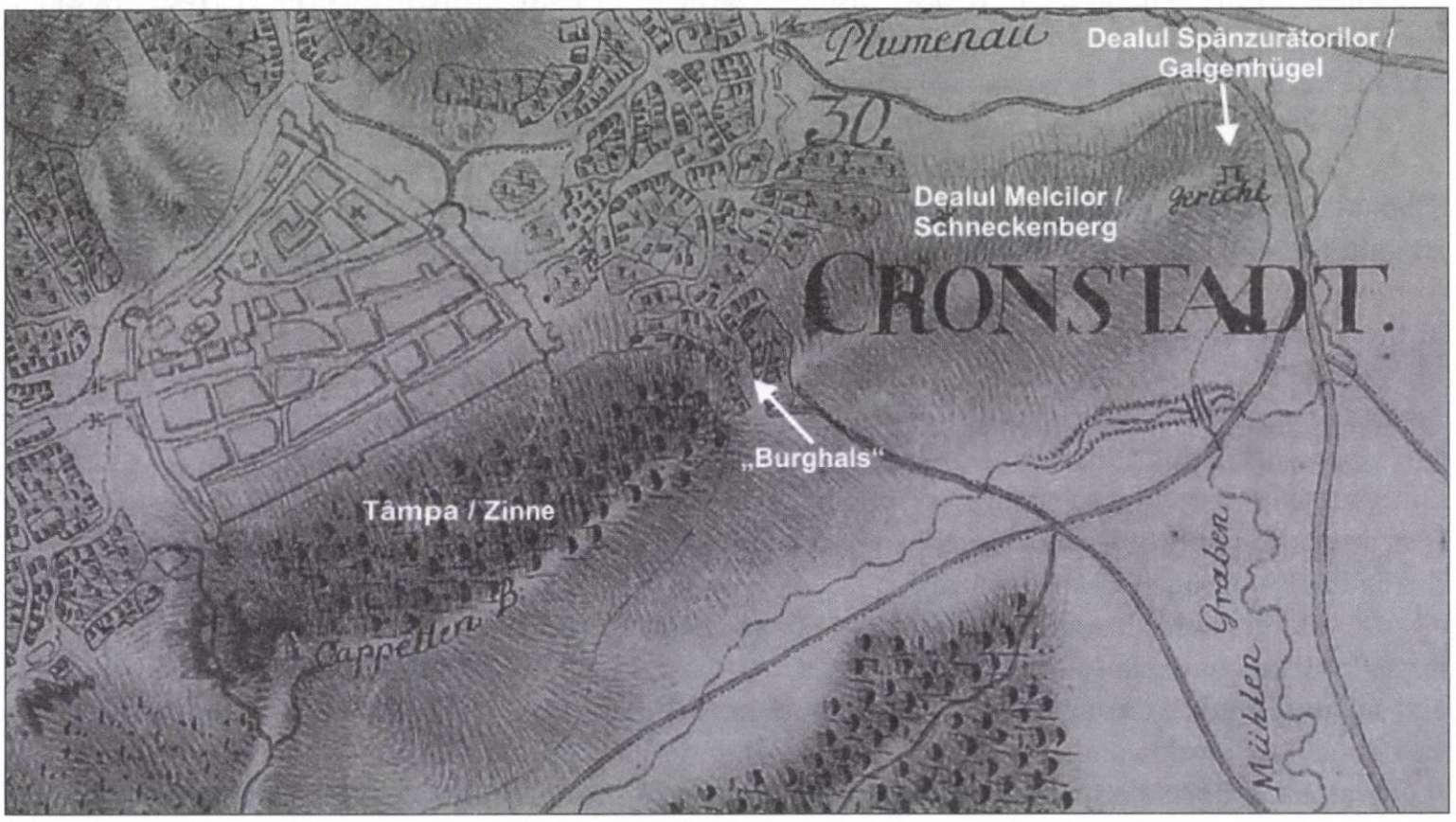

Fig. 2: Localization of the Galgenhügel ('Gericht'), the find spot of the hoard, on map sheet 274 of the Josephinian survey.

From these analogies a date in the rough span between MD I and MD III/SD I, i.e. the Bühl-Ackenbach horizon and Bz C seems to emerge for the second axe from Braşov. This quite big timespan is largely due to general problems in dating MBA metalwork in the Carpathian Basin, as hoard finds from this epoch are few and contain a fixed and very limited range of forms[49], which is not easy to correlate with the finer chronological schemes elaborated based on pottery styles; an integrative approach to bronzes from settlements is missing so far.

An argument in plus for fixing the axe discussed here chronologically are certain resemblances

[39] Klochko 2012, fig. 4/3 [Khyl´chytsi], 6/5 [Volodar], 6/11 [Volyn oblast], 6/15 [Bandurkyns´kyi hoard].
[40] Říhovský 1992, 79-80.
[41] Žeravica 1993, 63-64.
[42] Klimscha 2010.
[43] Vulpe 1975, 66-67.
[44] Vulpe 1975, 66, nr. 342.
[45] Vulpe 1975, 67, nr. 345.
[46] Vulpe 1975, 67, nr. 352.
[47] Vulpe 1975, 66, nr. 341.
[48] Vulpe 1975, 67, nr. 347.
[49] C.f. for example Mozsolics 1967; Vachta 2008; Soroceanu 2012.

in shape with the so-called Mägerkingen axes, a type defined by B. U. Abels[50] and further elaborated by K. Kibbert[51] and K. Pásthory/E.F. Mayer[52]. These axes are dated to the transition between the Early and the Middle Bronze Age, the Bühl-Ackenbach horizon or MD I in Hänsel´s terminology, and the subsequent Lochham horizon[53]. A date for the two axes from Braşov in MD I is thus highly probable.

Just as probable is the assumption that the axes were found together. The patina is the same, the same toponym is given for both pieces and they are contemporaneous[54]. Especially the type axe 2 belongs to shows a clear affiliation with the Wietenberg Culture. This culture inhabits the region around Braşov during the whole Romanian MBA[55]. Southeastern Transylvania at that time is a zone of contact. In a landscape formed of small elongated basins surrounded by hills, influences from the east (Monteoru and Ciomortan/Costişa Cultures[56]) and the south (Tei Culture[57]) mix due to easily accessible passes through the Carpathian bow. It is possible to re-integrate the hoard to a certain degree in its original setting in this complex cultural amalgam, due to a small piece of information registered in the Vienna collection´s inventory book.

Micro-regional localization of the find spot

The inconspicuous addition of the toponym *Galgenberg* or *Dealul Spânzurătorilor* (*gallows hill*) to the place of origin in the inventory of the Vienna Studiensammlung offers the possibility to reconstruct the find spot of the two axes with surprising exactness. The medieval and early modern landscape of punishment was complex in Braşov, with a diverse set of places for the execution of sentences[58]. The Galgenberg can be located due to written sources accurately. It was placed on an extension of the Schneckenberg (*Dealul Melcilor/Csiga Hegy -snail hill*), the eponymous site of the EBA Schneckenberg Culture, overlooking the road leading to Braşov from Walachia through the Timiş (Tömösch, Tömös) pass[59]. On the hill a gallows constructed of stone lay as well as the house of the executioner and a cemetery for the executed and other persons who could not be buried in holy earth[60]. The gallows was torn down in 1850[61]; its location is confirmed however also by a map sheet of the Josephinische Landesaufnahme (Josephinian survey) of the second half of the 18th century, which also reveals some more minutiae (Fig. 2). The medieval and early modern settled area of Braşov is limited to the south by the Tâmpa (Zinne, Cenk) Mountain; its eastern extension is the Schneckenberg. Both mountains are divided by a depression with the German toponym "Burghals", through which one access road led to the town. Another road from the south led as stated above around the Schneckenberg´s easternmost extension-the Galgenberg, which is marked as "Gericht" in the map. The find spot lies thus on top of a quite prominent hill. This hill slopes down eastwards in the direction of a small stream, which is today part of the Timiş Channel[62]. Today this area lies in the middle of the town and is transformed considerably. The Schneckenberg is surrounded by buildings, on top of it water reservoirs have been constructed; a way which very probably touches the find area winds up to them. Vis-à-vis of the Galgenberg the Braşov county hospital is situated, the small stream now runs partly subterranean (but is still visible in the area around the find spot); the road has kept its importance, today it is the major connection with the Romanian capital Bucureşti.

---

[50] Abels 1972, 59-62.
[51] Kibbert 1980, 150-156.
[52] Pásthory/Mayer 1998, 59- 63.
[53] Kibbert 1980, 155-156.
[54] I do not intend to enter into the complex debate surrounding the chronological phase MDI/Bühl-Ackenbach here. However the hoard from Braşov re-confirms the chronological association of two axe types of this horizon and shows that the Carpathian Basin took part in the development of flanged axes, which is much better attested in Central Europe due to a hoarding custom which includes-and is really based on-flanged axes, while in southeastern Europe shaft-hole axes take over this role.
[55] Boroffka 1994, 288-290; 258, tabl. 14; in Central Europea terms Bz A-C, or early Bz D.
[56] Cavruc 2001.
[57] Prox 1940.
[58] Damian 2011, 46-49.
[59] Damian 2011, 49.
[60] Damian 2011, 49.
[61] Damian 2011, 49.
[62] The Josephinian survey shows the situation in the second half of the 18th century. It is absolutely clear that the landscape at this point was already transformed to a large degree by human settlement and cannot be projected back into the Bronze Age. But at least it illustrates many characteristics of the landscape which today are not recognizable any more. This concerns especially the existence of many small water courses and swampy areas.

Fig. 3: Localization of Middle Bronze Age find spots in the area of Braşov on map sheets 269 and 274 of the Josephinian survey.

The find spot of the hoard implies that it can be added to a group of hoards discussed extensively by T. Bader, the pass finds[63]. Although not situated directly inside the pass the find marks the way where it exits into the plains, a way whose importance in the MBA is evident from the finds of the Walachian Tei Culture in southeastern Transylvania[64]. Three bronze hoards ranging from the Early to the Late Bronze Age in date are known from the pass as further proof of its use in the Bronze Age[65].

It is clearly of importance in itself to determine the find spot of the hoard on a hill dominating the course of a pass as it enters the lowlands near a small stream. But due to a significant amount of Bronze Age find spots known mainly as the result of construction activities in the area which is nowadays occupied by the town of Braşov, there is the possibility to get one step closer to the Bronze Age landscape.

[63] Bader 2001.

[64] Prox 1940; Bader 2001, 25.

[65] Bader 2001, 19, nr. 18; Predeal I, EBA-MBA: Soroceanu 2012, 154-155; Sinaia, MBA: Soroceanu 2012, 159-161; Predeal II, LBA: Petrescu-Dîmboviţa 1977, 123-124.

A Bronze Age cultural landscape

Braşov lies in the Braşov depression, in the foothills of the Carpathians and is limited to the south and southeast by the Postăvarul (Schuler, Keresztényhavas) and Piatra Mare Mountains (Hohenstein, Nagykőhavas; cf. Fig. 3 for the following). The Tâmpa Mountain, which today enters and in the Middle Ages limited the settled area, is the extension of the Postăvarul massif of the Carpathian Mountains. Due to its location the town area is characterized by several elevations, which subdivide the landscape and give it the general form of an elongated valley stretching roughly southwest-northeast and opening up into the actual Braşov depression. An analysis of Bronze Age settlement patterns concerns thus not an area randomly defined by the position of a modern town, but a naturally well-delimited geographical micro-region.

13 find spots connected to the Wietenberg, Tei and Monteoru Cultures are known from the valley in which Braşov is situated (list 3). This high number of sites is the positive aspect of the considerable earth-moving activities accompanying the expansion of the city. The negative aspect is that nearly all discoveries are chance finds; many more will have gone unnoticed, and information on the contexts of the existing material is largely missing. For most sites toponyms are given which allow to localize the find spots to some degree. However, in many cases there is the possibility that multiple toponyms may refer in fact to the same find spot (cf. list 3). The total number of discoveries could thus be lower. Few of the find spots can be localized accurately (marked in fig. 3 by smaller points) using old maps which bear the respective toponyms, for others only a wider area in which the find spot lies can be deduced (bigger colored areas in fig. 3).

The map shows two concentrations of settlements. One lies in the north in what is today Braşov´s Bartolomeu (Bartholomä, Brassóbertalan) district, where the last foothills of the Carpathians give way to the flat valley. The area encompasses two small rivers and a part of it is marked as swampy in the Josephinian map. In the Middle Ages, one of the settlement cores which were later unified in the city of Braşov developed here around the St. Bartholomew Church[66]. The good possibilities for agriculture in the lowlands combined with easily accessible ways into the plain and the possibility to take refuge in the mountains may have contributed to this choice. Four sites are attested in this area, but as stated above it remains unclear whether some of the finds registered in the Museum of Braşov under different toponyms in reality belong to just one site. Under these circumstances musings on the contemporaneity of single sites do not make sense.

The second cluster of settlements lies in the south of the area inhabited today, in the valley of the small river Răcădău (Rakado) south of the Tâmpa Mountain and the Schneckenberg. From the Răcădău valley several find spots are known, which however share the problem discussed already for the sites from Bartolomeu. A more precise localization is possible for the finds from "Valea Răcădăului-Zementfabrik" (fabrica de ciment, 'cement plant', list 3, nr. 11), and "Calea Bucureştilor" (list 3, nr. 4), the only site excavated more extensively and with secure evidence for houses. The small hoard on the Galgenberg may well be connected to this cluster of sites.

Two more Bronze Age flatland settlements are known from the wider area around Braşov. One lies to the northeast of the town at the southern boundary of the modern village Sânpetru (list 3, Nr. 13). This site has produced no Wietenberg finds, but still may be contemporaneous. The other settlement (list 3, nr. 5) is situated on the terrace of the Timiş River in the area of the former village Dârste, which today forms part of the Noua-Dârste district of Braşov.

The lowlands around Braşov seem to be devoid of settlements, as well as the valley in which most of the modern city is situated. This may be to some degree due to a lack of research in the surroundings of the city, and the intact historical city core areas of Braşov have in their majority not been subject to construction work leading to large-scale earth movements. Anyway, find spots from other periods are known from the area, mostly on the elevations. The area in the valley was swampy to some degree[67], and the high Tâmpa Mountain may have decreased the hours of sunlight, thus hindering agriculture here. This could have been one reason for the establishment of the settlement cluster in front of the southern Tâmpa slope.

[66] Roth 2010, 20.
[67] Roth 2010, 18.

The placement of all Wietenberg sites in the landscape shares thus some characteristics: the location at running water, but also a position at the last foothills of the Carpathians. This could indicate that the mountains were of importance in the economy of the Wietenberg settlers. Transhumance would be one explication for the strong contacts to the areas east- and southwards of the Carpathians. As stated above, another important aspect may have been the possibility to take refuge in the mountains. That may also be an explanation for the position of the last Wietenberg settlement in the Braşov region to be discussed here.

At "Pietrele lui Solomon" (list 3, nr. 7), a place quite remotely situated up in the foothills of the Carpathians, Wietenberg pottery has been recorded during the excavation of a Dacian hillfort[68]. The site lies in an excellent defensive position with a wide view in several directions and a water supply in the form of several small rivers. No features of the Wietenberg Culture have survived due to later construction activities, but the importance of the site can be deduced from its dominant position. The hilltop settlement was accessible from both settlement clusters in the valley, and it can be proposed, however not proven, that they formed part of one settlement system.

L. Dietrich[69] has recently analyzed the settlement systems of the Wietenberg Culture in detail. She could show that such clusters as observed in Braşov-formed of lowland settlements and a hilltop site situated in a radius of about 5 km-are typical for this culture[70]. She has also hinted at the settlement agglomeration in the city area of Braşov[71]. The hilltop sites are seen as the domicile of elites that control these settlement clusters, which are further marked through depositions of prestige weapons, whether individually or in hoards[72]. For the Braşov cluster this element was missing so far, if one would not accept the axe hoard from Hărman[73], to the northeast of Braşov as such. Anyway, Dietrich´s[74] map shows this find to be not only at some distance, but also in approximate equidistance to another settlement cluster[75].

The hoard from the Galgenberg closes this gap for Braşov and adds further proof to Dietrich´s observations. The hoards and single finds highlighted by her as markers of elites in the landscape consist mainly of swords, shaft-hole axes and gold ornaments. The small hoard from Braşov obviously does not fit that pattern, especially if we act on the assumption that the axes were not part of a bigger hoard[76]. Flanged axes are in any case not among the items regularly hoarded in the MBA of the Carpathian Basin[77], and they may well have been tools instead of arms. Hoards of or with flanged axes are typical for large parts of Central Europe in that time. It is interesting that the predominant autochthonous hoarding pattern seems to have been abandoned here for a foreign one. The position of the Braşov settlement cluster at the exit of the Timiş pass leading to Muntenia would fit well with elites expressing their control over long-distance contacts, and this may have been the prestige aspect involved with the small hoard[78].

Another nuance and an even firmer connection to the image reconstructed by Dietrich for the Wietenberg Culture´s landscape-organization is added to the settlement cluster of Braşov by a hoard of gold objects (list 3, nr. 12; fig. 4), which has been published remotely and in the following largely overlooked. In a comprehensive study on gold finds from Transylvania, D. Popescu[79] mentions that in 1934 in Braşov a hoard of gold objects was discovered, of which eight lock rings ('Lockenringe') and one

---

[68] Costea 1996.
[69] L. Dietrich 2010.
[70] L. Dietrich 2010, 192, fig. 1.
[71] L. Dietrich 2010, fig. 1.
[72] L. Dietrich 2010, 194-200
[73] Vulpe 1970, 44, nr. 116, 52, nr. 236, 66, nr. 292
[74] L. Dietrich 2010, fig. 2.
[75] This is the case with some of the slightly bigger hoards. Personal dedications of several people from different settlement clusters could be an explanation, as the composition of the hoards conveys the impression of personal belongings of individuals (L. Dietrich 2010, 196-197).
[76] Combinations of shaft-hole axes with flat or flanged axes have a certain tradition in the Romanian EBA/MBA, especially in Muntenia, to the south of the Carpathians, cf. the finds of Râncăciov, jud. Argeş (Soroceanu 2012, 155-156); Schitu, jud. Giurgiu (Soroceanu 2012, 156-157); Şerbăneşti, jud. Vâlcea (Soroceanu 2012, 157-158). The find of Corbasca, jud. Bacău in Moldova repeats the same scheme, only that the flat axes are made of stone in that case (Soroceanu 2012, 130-131).
[77] Cf. Vulpe 1975, 64-68, nearly all flanged axes from this part of Romania are single or settlement finds.
[78] Dietrich has indicated this aspect regarding southern contacts with reference to the "Mycenaean" swords found in Transylvania; L. Dietrich 2010, 200-202.
[79] Popescu 1956, 203, fig. 121/6-14.

"spiral" ring were preserved. Four rings[80] went into a private collection in Bucureşti, the other objects entered the collection of the Museum of Pre- and Protohistory in Berlin.

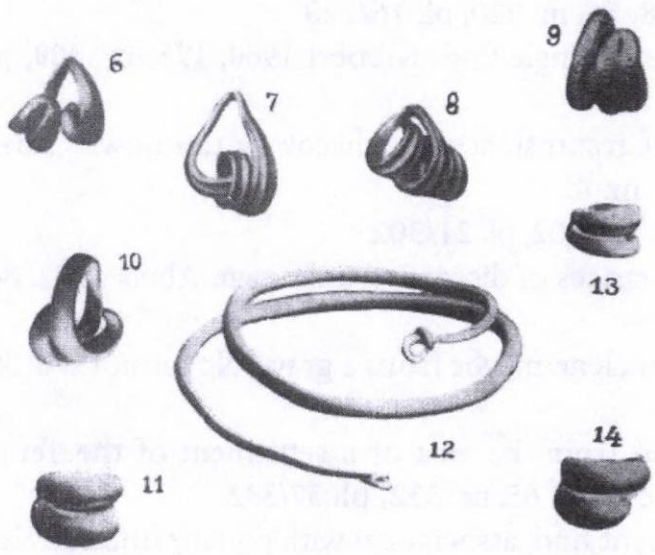

Figure 4: The gold hoard from Braşov (after Popescu 1956, fig. 121/6-14).

After Popescu´s publication, the only references to the finds are apparently made by Hänsel[81] and F. Costea[82]. This neglect may be due to the fact that the finds from Berlin were part of the works of art transferred to Russia after the Second World War and have not been accessible for study until recently[83]. The find can be dated easily through the forms of the lock rings. Four pieces (fig. 4/10-11, 13-14) belong to type 2 after B. Hänsel and P. Weihermann[84], dated between FD III and MD II. Inter alia the form appears in the hoard of Trućevac, which also yields axes similar to axe nr. 2 from Braşov[85]. Another lock ring (fig. 4/6)[86], type 3 after Hänsel and Weihermann[87], has a close analogy in the Wietenberg sanctuary of Oarţa de Sus, from were also gold rings are known[88] which slightly resemble the one from the hoard from Braşov (fig. 4/12). The gold hoard thus may well be contemporaneous with the Wietenberg settlement clusters and the bronze hoard from Braşov. This find emphasizes the importance of the settlement clusters in the area of Braşov and gives further proof to the existence of elites like those who are discernible behind the other important gold hoard of the region from Ţufalău[89].

To get back to the hoard from the Galgenberg, its conspicuous placement near the site of a settlement which was of importance in the times preceding the Wietenberg Culture is also of some interest. The Schneckenberg, which dominates the way coming from the Timiş pass and the passage through the 'Burghals' (Fig. 2) apparently changed its meaning from a place of settlement to one of deposition. It may be assumed that the settlement on the Schneckenberg had left some still visible marks on the plateau, and that it was known as an ancient site of importance in the times of the Wietenberg Culture. There is a possibility that through the hoard a memorial place[90] important as a reference point for the Wietenberg Cultures`s elites was marked[91]. This does not necessarily imply any kind of direct continuity between the Schneckenberg and Wietenberg Cultures, but just a general notion of the importance of the place and maybe of remembrance of the deeds of those who had inhabited the area before and had formed and now become part of the cultural landscape themselves.

[80] Popescu 1956, fig. 121/6-9.
[81] Hänsel 1968, 221, list 120, nr. 19.
[82] Costea 2004, 36.
[83] Information on the whereabouts of the finds by Dr. Alix Hänsel and Mrs. Katja Vollert, Berlin. The finds seem to have entered the Museum collection already in 1931 (Reference Nr. 606/1931, Entry Journal Nr. EJ.II 19/1931) and were registered under Inventory number II 20/1931 (RE 156) with the location 'Burzenland (Brasso, Komitat; Hungary, Kingdom)'. At the end of the war the finds were confiscated by Russian troops and brought to the Pushkin Museum, Moscow (Inv. Nr. Aap. 1391). The objects from Braşov have recently been published summarily: Tolstikov/Hänsel 2013. It is not possible to state without doubt whether Popescu´s localization of the find inside the city of Braşov is more accurate than the information from the Berlin inventory books. It seems anyhow that Popescu had access to more complete information on the find, as the pieces of the hoard which went to Bucureşti are not mentioned in the Berlin records. The in 1931 or 1934 anachronistic localization of the find in the kingdom of Hungary does not speak in favor of an interest in the exact localization of the find by the writer of the entries in the inventory books.
[84] Hänsel/Weihermann 2000, 17, 19.
[85] Garašanin 1954, 11, pl. IV; Hänsel 1968, 239, pl. 13/1-15; Hänsel/Weihermann 2000, 19.
[86] Popescu 1956, fig. 121/6.
[87] Hänsel/Weihermann 2000, 17, 20.
[88] Kacsó 1987, fig. 22.
[89] Mozsolics 1965-1966, 54-55, pl. 2-3; L. Dietrich 2010, 196.
[90] Hansen 2008, 293-294 on the importance of fixing memories in the landscape.
[91] For the role of hoards in marking special places ("andere Orte") in the landscape see Hansen 2008, esp. 305.

List 1: Analogies for axe nr. 1

1. Bühl, Kr. Donau-Ries, Bavaria, Germany. One flanged axe from a complex Hoard find made up of tools, weapons, ornaments and raw bronze, often highly fragmented[92]. Horizon Bühl-Ackenbach. Rittershofer 1983, 189, fig. 1/6, 34/9; Pásthory/Mayer 1998, 56, nr. 220, pl. 16/220.

2. Butzweiler/Kordel, Rheinland-Pfalz, Germany. Single find. Kibbert 1980, 175, nr. 409, pl. 28/409.

3. Crailsheim, Baden-Württemberg, Germany. Circumstances of discovery unknown. Abels 1972, 63, Nr. 427, pl. 30/427; Rittershofer 1983, 377, list 2, nr. 4.

4. Find spot unknown, Austria. Mayer 1977,100, Nr. 302, pl. 21/302.

5. Herrlisheim, Dep. Bas-Rhin, France. Circumstances of discovery unknown. Abels 1972, 84, nr. 604, pl. 43/604; Rittershofer 1983, 378, list 2, nr. 5.

6. Košice, Slovakia. Circumstances of discovery unclear, maybe from a grave. Novotná 1970, 35, nr. 177, pl. 10/177.

7. Retevoieşti, jud. Argeş, Romania. Surface find from the area of a settlement of the Tei or Verbicioara Culture, Romanian Middle Bronze Age. Vulpe 1075, 65, nr. 332, pl. 37/332.

8. Salzburg-'Hellbrunner Berg', Austria. Settlement find, association with pottery unclear. Hell 1921, 32-38, fig. 3/3; Mayer 1977, 100, Nr. 301, pl. 21/301.

9. Smogolice, pow. Stargard Szczeciński, Poland. Hoard find, one complete flanged axe and one fragment in combination with two more flanged axes, two chisels, two daggers, eight armrings, two arm spirals, two arm or leg spirals, two pendants (Brillenanhänger), a bronze fragment and a socketed object. Period II-III. Rittershofer 1983, 377, list 2, nr. 1; Szpunar 1987, 53, nr. 299-300, pl. 16/299-300.

10. Wollmannsdorf, Bavaria, Germany. Single find(?). Pásthory/Mayer 1998, pl. 16/225.

List 2: Analogies for axe nr. 2

1. Bandurka, Mykolayivs'ka Oblast, Ukraine. Hoard of one flanged axe and a two-looped socketed axe, MBA[93]. Klochko 2012, fig. 6/15.

2. Moravia, find spot unknown. Říhovský 1992, 79, Nr. 163, pl. 13/163.

3. Niederosterwitz, Kärnten, Austria. One axe from a hoard of 80-170 axes[94]. Horizon Bühl-Ackenbach, MD I. Mayer 1977, 72, nr. 214, pl. 216/214.

4. Şerbăneşti, com. Sălătrucel, jud. Vâlcea, Romania. Hoard of one flanged axe and two shaft-hole axes of type B1[95]. Second part of MBA in Romanian terminology (appr. B-C, Tei Culture). Soroceanu 2012, 155, pl. 72/3.

5. Tilişca, jud. Sibiu. Romania. Hoard (?)[96] of one flanged axe and a knife inside a Wietenberg Culture settlement. Second part of MBA in Romanian terminology (appr. B-C). Vulpe 1975, 66, nr. 341, 67, pl. 37/341, 60A; Boroffka 1994, 84-85, nr. 460.

6. Vedrovice, okr. Znojmo, Czech Republic. Single find. Říhovský 1992, 79, nr. 161, pl. 13/161.

7. Vârghiş, jud. Covasna, Romania. Single find next to a settlement of the Wietenberg Culture. MBA in Romanian terms. Vulpe 1975, 67, Nr. 352, pl. 38/352.

List 3: MBA sites from Braşov

1. Braşov "Bartolomeu" (Bartholomä). Chance finds of pottery of the Wietenberg, Tei and Noua Cultures and of the Hallstatt and La Tène periods during construction work. Prox 1940, 95-96, nr. 6; Boroffka 1994, 26, nr. 81.

2. Braşov "Bartolomeu-bei der Bahn". Pottery discovered during construction work for the railway to Făgăraş. According to Boroffka it is not entirely clear whether this findspot is identical with Braşov "Bartolomeu", but the finds were inventoried separately in the Museum of Braşov. Boroffka 1994, 26, nr. 82.

3. Braşov "Bartolomeu-Schottergrube". Chance finds of Wietenberg pottery and a vessel of the Monteoru Culture. According to Boroffka it is again not entirely clear whether this findspot is identical

---

[92] Detailed account: Rittershofer 1983, 353-364.

[93] This early date for the socketed axe is entirely possible: cf. O. Dietrich 2010; Dietrich 2013.

[94] Mayer 1977, 67, nr. 189-209.

[95] Vulpe 1970, 70-77.

[96] It is not entirely clear whether the objects were found together. In any case, both come undoubtedly from the settlement; see Boroffka 1994, 84, nr. 460.

with Braşov "Bartolomeu", but the finds were inventoried separately in the Museum of Braşov. Boroffka 1994, 26, nr.83.

4. Braşov "Calea Bucureştilor". A Wietenberg settlement with several houses and pits discovered during a rescue excavation in 1977 previous to the construction of new apartment buildings. Costea 2004, 37, nr. 18.

5. Braşov-Dârste (Walkmühlen, Drieste, Derestye; today part of the Noua-Dârste district of Braşov). Settlement discovered by surface finds on the lower terrace of the river Timiş. Costea 2004, 37.

6. Braşov „Fabrica de Cărămizi Răsăritul" (Ziegelei Schmidt, Lehmgrube, Hanggestein, Militärschießstätte). Chance finds of pottery of the Wietenberg and Tei Cultures during work in a brickyard in the west-northwest of the Bartolomeu district. Boroffka states that material registered in the Museum of Braşov under all of the toponyms listed above originates from just one find spot. Prox 1940, 96, nr. 7; Boroffka 1994, 26, nr. 87.

7. Braşov "Pietrele lui Solomon". Wietenberg pottery discovered during a rescue excavation at a Dacian hillfort. Costea 2004, 36-37, nr. 15.

8. Braşov "Rakadotal-Burggrund hinter der Zinne". Chance finds of pottery. Boroffka 1994, 26, nr. 88 (with older literature, where the find spot is given just as Zinne-Tâmpa).

9. Braşov "Valea Răcădăului" (Rakadotal). Chance finds of pottery of the Wietenberg and Tei Cultures. Prox 1940, 95, nr. 5; Boroffka 1994, 26, nr. 84.

10. Braşov "Valea Răcădăului-Militärbad". Chance finds of pottery of the Schneckenberg, Wietenberg and Tei Cultures on the left bank of the Răcădău river. According to Boroffka it is not entirely clear whether this find spot is identical with Braşov "Valea Răcădăului", but the finds were inventoried separately in the Museum of Braşov. Boroffka 1994, 26, nr. 85.

11. Braşov "Valea Răcădăului-Zementfabrik". Surface finds in the garden at the entrance of the cement plant. According to Boroffka it is not entirely clear whether this findspot is identical with Braşov-*Valea Răcădăului*, but the finds were inventoried separately in the Museum of Braşov. Boroffka 1994, 26, nr. 86.

12. Braşov-town. Hoard of gold objects discovered in 1931 or 1934 (Fig. 4), of which 8 lock rings and one ring with spiral ends were preserved. Popescu 1956, 203, fig. 121/6-14; Hänsel 1968, 221, Liste 120, Nr. 19; Costea 2004, 36; Tolstikov/Hänsel 2013.

13. Sânpetru *(Petersberg, Barcaszentpéter)*. Pottery of the Monteoru and Tei Cultures discovered during construction work for new houses to the right of the street leading to Braşov. Costea 2004, 54, nr. 102a.

Bibliography

Abels 1972: B. U. Abels, *Die Randleistenbeile in Baden-Württemberg, dem Elsaß, der Franche-Comté und der Schweiz,* PBF, IX, 4, München 1972.

Bader 2001: T. Bader, *Passfunde aus der Bronzezeit in den Karpaten,* ComArchHung, 2001, 15-39.

Balász 1907: B. Balász, *A Tibold-Daróczi (Borsodm.) Bérezúti Őstelep,* AÉ, 27, 1907, 247-266.

Boroffka 1994: N. G. O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa,* UPA, 19, Bonn, 1994.

von Brunn 1981: W. A. von Brunn, *Eine Deutung spätbronzezeitlicher Hortfunde zwischen Elbe und Weichsel.* Ber. RGK, 61, 1981, 91-150.

Cavruc 2001: V. Cavruc, *Some references to the cultural situation in southeast Transylvania in the Middle and Late Bronze Age,* In: C. Kacsó (edt.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit,* Baia Mare, 2001, 45-82.

Čivilyté 2009: A. Čivilyté, *Wahl der Waffen. Studien zur Deutung der bronzezeitlichen Waffendeponierungen im nördlichen Mitteleuropa,* Bonn, 2009.

Costea 1996: F. Costea, *Fortificaţia dacica de la Braşov-Pietrele lui Solomon (Între Chietri),* Cumidava, XX, 1996, 71-86.

Damian 2011: G. Damian, *Meserii şi ocupaţii ale ţiganilor transilvăneni. Călăii, temnicerii şi higherii oraşului Braşov între secolele XVI-XVIII,* In: S. Toma/L. Foszto (eds.), *Spectrum. Cercetări sociale despre Romi,* Cluj-Napoca, 2011, 41-60.

Dietrich 2010: L. Dietrich, *Eliten der frühen und mittleren Bronzezeit im südöstlichen Karpatenbecken,*

PZ, Berlin, 85, 191-206.

Dietrich 2010: O. Dietrich, *„Hammerbeile". Zu einer speziellen Variante der Schäftung von bronzezeitlichen Tüllenbeilen,* AK, 40, 3, 2010, 351-362.

Dietrich 2013: O. Dietrich, *Cele mai timpurii celturi din Europa de Sud-Est. Pe urmele răspândirii unei inovații aparținând epocii bronzului,* In: S. C. Ailincăi/A. Țârlea/C. Micu (eds.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962-2012),* Brăila, 2013, 169-184.

Fontijn 2002: D. R. Fontijn, *Sacrificial landscapes. Cultural Biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the southern Netherlands,* Analecta Praehistorica Leidensia, 33-34 Leiden/Leuven, 2002.

Garašanin 1954: D. Garašanin, *Nationalmuseum Belgrad. Katalog der vorgeschichtlichen Metalle,* Belgrad, 1954.

Hell 1921: M. Hell, *Zur vorgeschichtlichen Besiedlung des Hellbrunner Berges bei Salzburg,* Mitt Anthrop Gesellsch, LI, 1921, 31-39.

Katalog Wien 2010: *Katalog Studiensammlung des Institutes für Ur-und Frühgeschichte,* Wien. Stand, 03.03.2010.

http://ufgsammlung.univie.ac.at/uploads/media/Bronzebeile_und_%C3%84xte.pdf (last accessed 25.02. 2013).

Klimscha 2010: F. Klimscha, *Kupferne Flachbeile und Meißel mit angedeuteten Randleisten. Ihre Bedeutung für die Entstehung und Verbreitung technischer Innovationen in Europa und Vorderasien im 4. und 3. Jahrtausend v. Chr.,* Germania, 88, 2010, 101-144.

Geißlinger 1984: H. Geißlinger, *Depotfund, Hortfund,* In J. Hoops (edt.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 5,* Berlin/New York, 320-338.

Hänsel 1968: B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken,* Bonn 1968.

Hänsel/Hänsel (eds.) 1997: A. Hänsel/B. Hänsel (eds.), *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas,* Berlin 1997.

Hänsel/Weihermann 2000: B. Hänsel/P. Weihermann, *Ein neu erworbener Goldhort aus dem Karpatenbecken im Berliner Museum für Vor-und Frühgeschichte,* ActaPraehArch, 32, 2000, 7-29.

Hansen 1991: S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Main-Gebiet,* UPA 5, Bonn, 1991.

Hansen 1994: S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken,* UPA, 21, Bonn 1994.

Hansen 2005: S. Hansen, *Über bronzezeitliche Horte in Ungarn-Horte als soziale Praxis,* In: B. Horejs/R. Jung/E. Kaiser/B. Teržan (eds.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet,* Bonn, 2005, 211-230.

Hansen 2008: S. Hansen, *Bronzezeitliche Horte als Indikatoren für „andere Orte",* Das Altertum, 53, 2008, 291-314.

Hansen *et al.* (eds.) 2012: S. Hansen/D. Neumann/T. Vachta (eds.), *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa,* Berlin, 2012.

Hundt 1955: H. J. Hundt, *Versuch zur Deutung der Depotfunde der nordischen jüngeren Bronzezeit unter besonderer Berücksichtigung Mecklenburgs,* Jahrbuch RGZM, 2, 1955, 95-140.

Kacsó 1987: C. Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus-Kultur,.* Dacia, 31, 1987, 51-75.

Kibbert 1980: K. Kibbert, *Die Äxte und Beile im mittleren Westdeutschland I.,* PBF, IX, 10 München 1980.

Kienlin 2007: T. L. Kienlin, *Von den Schmieden der Beile: Zu Verbreitung und Angleichung metallurgischen Wissens im Verlauf der Frühbronzezeit,* PZ, 82, 2007, 1-22.

Klochko 2012: V. Klochko, *Гордіївський феномен,* in W. Blajer (edt.), *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae,* Kraków, 2012, 363-372.

Maraszek 1998: R. Maraszek, *Spätbronzezeitliche Hortfunde entlang der Oder,* Bonn 1998.

Maraszek 2006: R. Maraszek, *Spätbronzezeitliche Hortfundlandschaften in atlantischer und nordischer Tradition,* Halle, 2006.

Mayer 1977: E. F. Mayer, *Die Äxte und Beile in Österreich,* PBF, IX, 9, München 1977.

Mörtz 2010: T. Mörtz, *Spätbronzezeitliche Waffendeponierungen Großbritanniens,* ArchInf, 33, 1, 2010, 153-157.

Mozsolics 1965-1966: A. Mozsolics, *Goldfunde des Depotfundhorizonts von Hajdúsámson,* Ber. RGK, 46-47, 1965-1966, 1-76.

Mozsolics 1967: A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás,* Budapest, 1967.

Pásthory/Mayer 1998: K. Pászthory/E. F. Mayer, *Die Äxte und Beile in Bayern,* PBF, IX, 20, Stuttgart 1998.

Pástor 1965: J. Pástor, *Frühbronzezeitliches Gräberfeld in Všechsvätych,* FA, XVII, 1965, 37-50.

Popescu 1956: D. Popescu, *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea Romană,* Materiale, II, 1956, 196-250.

Prox 1940: A. Prox, *Die Tei-Kultur im Burzenland,* Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums, IV, 1940, 86-101.

Rittershofer 1983: K. F. Rittershofer, *Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen,* Ber. RGK, 64, 1983, 139-415.

Říhovský 1992: J. Říhovský, *Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren,* PBF, IX, 17 Stuttgart 1992.

Roska 1957: M. Roska, *A dunakömlődi (Tolna m.) rézlelet és Erdély,* JPMÉ, 1957, 5-13.

Roth 2010: H. Roth, *Kronstadt in Siebenbürgen. Eine kleine Stadtgeschichte,* Köln/Weimar/Wien 2010.

Sommerfeld 1994: C. Sommerfeld, *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa,* Berlin/New York 1994.

Soroceanu 1995: T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen-Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten,* In T. Soroceanu (edt.), *Bronzefunde aus Rumänien,* Berlin, 1995, 15-80.

Soroceanu 2011: T. Soroceanu, *„GLADIUS BARBARICO RITU HUMI FIGITUR NUDUS". Schriftliches, Bildliches und Ethnologisches zur Bedeutung der Schwerter und der Schwertdeponierungen außerhalb des militärischen Verwendungsbereiches,* Tyragetia, V, 1, 2011, 39-116.

Soroceanu 2012: T. Soroceanu, *Die Kupfer-und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien,* Cluj-Napoca/Bistriţa.

Szpunar 1987: A. Szpunar, *Die Beile in Polen I (Flachbeile, Randleistenbeile, Randleistenmeißel),* PBF, IX, 16, München 1987.

Tolstikov/Hänsel 2013: V. P. Tolstikov/A. Hänsel, *Ţara Bârsei (Burzenland), jud. Braşov,* In: *Bronzezeit. Europa ohne Grenzen,* Sankt Petersburg, 2013, 451, Nr. 138.

Vachta 2008: T. Vachta, *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes,* Bonn 2008.

Vogt 1948: E. Vogt, *Die Gliederung der schweizerischen Frühbronzezeit,* In: *Festschrift für Otto Tschumi,* Frauenfeld, 1948, 53-69.

Vulpe 1970: A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I.,* PBF, IX, 2, München 1970.

Vulpe 1975: A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien II.,* PBF, IX, 5, München 1975.

Willroth 1985: K.-H. Willroth, *Die Hortfunde der älteren Bronzezeit in Südschweden und auf den dänischen Inseln,* Neumünster, 1985.

Žeravica 1993: Z. Žeravica, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina,* PBF, IX, 18, Stuttgart, 1993.

Oliver Dietrich
Deutsches Archäologisches Institut
Orient-Abteilung, Berlin, Germany
oliver.dietrich@dainst.de

Projectile weapons of the Late Bronze Age in Eastern Europe. The case of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni cultural complex[1]

Laura Dietrich

Abstract: *The present paper aims to analyse projectile points of the Late Bronze Age Noua-Sabatinovka-Coslogeni cultural complex. They are produced mostly of bone and appear in large numbers in settlements, far less in hoards or graves. Metrical analysis points at their improved efficiency in comparison to earlier projectile points of flint; several groups with different grades of efficiency can be distinguished. Their utilisation in warfare in times with altered mobility can be presumed. Even if they are not part of the depositional process like other weapons of bronze, and are neither deposited in graves, they seem to constitute an important element in warfare. More mobile battle tactics, which may imply also the invention of new forms of lighter bows, seem to become visible behind this find group.*

Keywords: *Bronze Age, Noua-Sabatinovka-Coslogeni, projectile points, warfare, metric analysis*

The celebrated has several times noticed a general preference of archaeologists towards the study of 'interesting' find categories, and a certain neglect towards others. He tried to avoid this bias by writing for example about Bronze Age spearheads of the Carpathian Basin (T. Bader, Lanzenspitzen- eine vernachlässigte Fundgattung, 2006 and T. Bader, Die Lanzenspitzen in Rumänien- forthcoming). As projectile points can be seen - with a little imagination - as the smaller relatives of the spearheads and at the same time represent an even more neglected category of finds, the choice of the topic for the present study in honour of Tiberius Bader has not to be substantiated any more.

A general overview

The term 'Noua-Sabatinovka-(Coslogeni)-Complex' (NSC) refers to a Middle and Late Bronze Age archaeological phenomenon spread between Transylvania in the west, the Dniester and Dnepr in the east and the Black Sea in the south[2] (fig. 1). Generally, the term 'Sabatinovka Culture' (SC) encompasses the finds in the steppe regions north of the Black Sea, the term 'Coslogeni Culture' is used for the Romanian finds in the Dobruja, while the term 'Noua Culture' (NC) defines the finds in the area from the forest-steppe between Prut and Dniester westwards to Transylvania[3]. The opinions on the genesis and unity of this cultural complex differ, and a very long and complicated research history has arisen[4]; however this will not be the subject of the present article.

In fact, the study of the projectile points of the Noua, Sabatinovka and Coslogeni cultures in one place is mainly justified by their appearance in a special type of find context: the settlements with 'ashmounds'[5], which are common in all mentioned groups. 'Ashmounds' are known as isolated instances also in other cultural milieus, but certain forms are restricted to the NSC area. 'Ashmounds' are round to oval heaps with a diameter of 25-30 m formed of greyish sediments. They were believed to be burnt houses, barns, waste dumps or ritual burning places[6]. In the last few years an extensive discussion on the function of this mysterious find group was generated by extensive excavations in sites like Rotbav, southeast Transylvania[7] or Odaia Miciurin, Moldavia[8]. Chemical analysis of the 'ash' has shown them to be formed in reality of earth and burnt lime[9]. Based on chemical analysis from Odaia Miciurin and

[1] It would not have been possible to write this article without the help of many colleagues and friends, who provided information and read earlier versions of this paper. I would like to express my gratitude to: Adrian Adamescu, Sorin Ailincăi, Nico Becker, Corneliu Beldiman, István Botár, Dan Buzea, Valeriu Cavruc, Vasile Diaconu, Oliver Dietrich, Sebastian Matei, Tobias Mörtz, Anca Popescu, Rita Németh, Bogdan Niculică, Tudor Soroceanu, Sándor Sztáncsuj.

[2] Florescu 1964, Sava 1998 with further literature.

[3] f.e. Florescu 1991; Dergačev 1994, 54-71; Sava 1998, 2005, Gerškovič 1999.

[4] c.f. Sava 1998; 2002; 2005, with further literature.

[5] Dietrich 2011, 2012.

[6] Sava 2005a with further literature.

[7] Dietrich 2011, 2012.

[8] Sava/Kaiser 2011.

[9] Kaiser/Sava 2006

from Rotbav[10], as well as a detailed examination of the 'ashmound' of Rotbav, I was able to show that the 'ashmounds' represent special, collectively used places constructed at the boundary of the settlement in round or oval basins, where extensive hide working, but also other activities like communal feasting, took place. I will come back to the interrelation of the function of the 'ashmounds' and the projectile points analyzed below later.

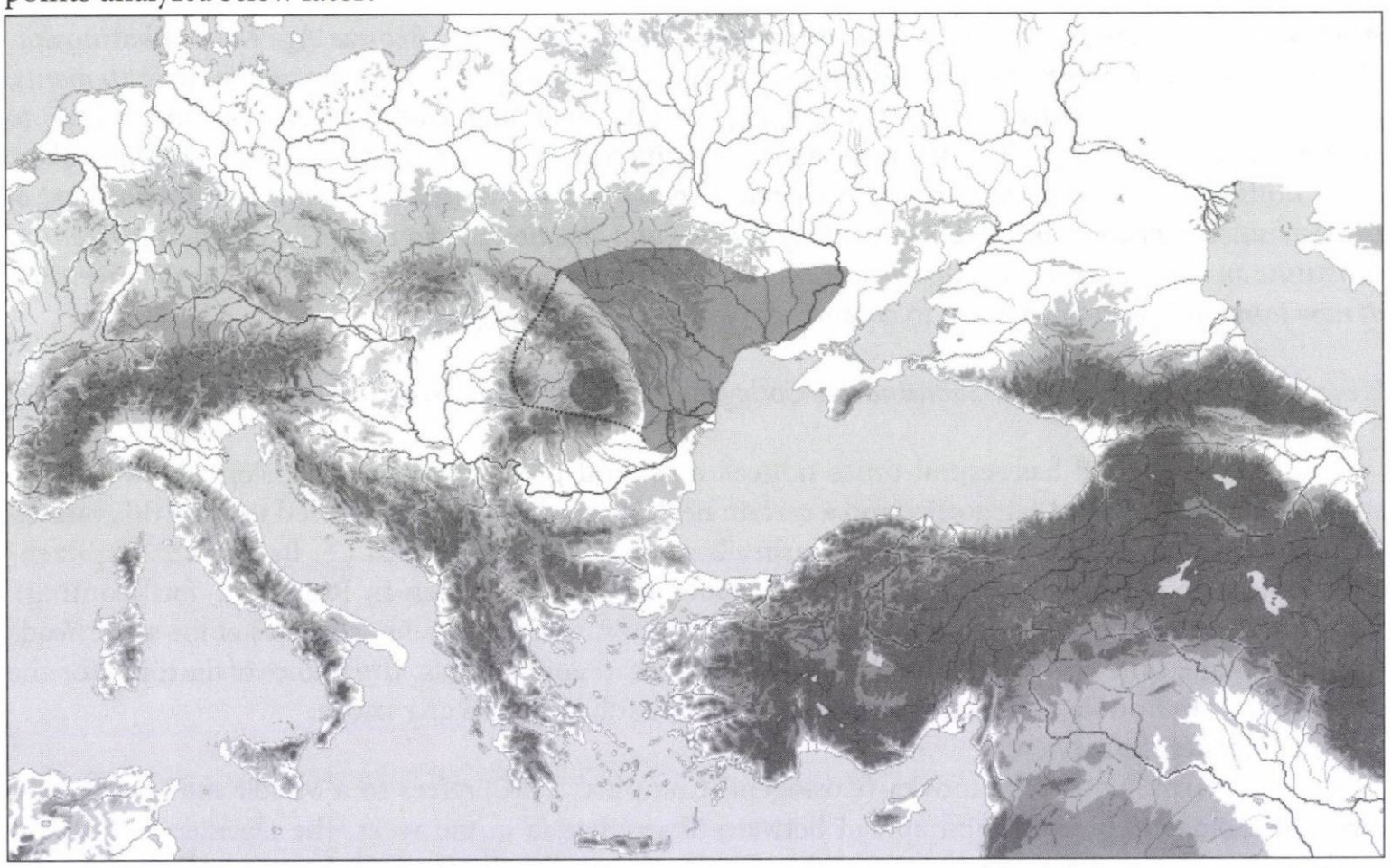

Fig. 1: Distribution of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni Complex; settlements with 'ashmounds' (in red).

We do not have a very concrete image of the spatial distribution of settlements and the organization of cultural landscapes in the whole area of the NSC, but studies in southeast Transylvania[11] produced evidence for small, somehow uniformly distributed settlements with 'ashmounds' and cemeteries in their immediate proximity. It is yet not sure that this settlement model can be extended over the whole distribution area, albeit other regions seem to confirm the general impression[12]. A hierarchy of settlements is hardly discernable archaeologically. The graves, mostly plane in the NC and barrows in the SC[13] have very few grave goods, mostly pottery; they neither do reflect a hierarchy. The society seems to be based largely on lineages; elites are at least not easily discernible archaeologically[14]. Nevertheless some differentiation has to be assumed, as prestige objects seem to exist[15].

With the NSC rich metalwork in form of numerous hoards as well as finds of casting moulds is associated[16]. The hoards have generally a complex structure, although sickles and socketed axes dominate. Nevertheless, also daggers and spearheads are present in considerable numbers in the NSC hoards[17]. Together with battle-axes, short swords and bow/arrows they seem to constitute the main weaponry of the NSC[18]. While weapons such as daggers and spearheads[19] as parts of hoard finds have been studied

[10] Dietrich 2013 forthcoming.
[11] Dietrich 2010.
[12] Bicbaev, Sava 2004.
[13] Sava/Agulnikov 2003; Gerškovič 1999.
[14] Dietrich 2010.
[15] e.g. Vulpe/Lazăr 1997.
[16] Dergačev 2002, Uşurelu 2006.
[17] Uşurelu 2006.
[18] Klochko 2001, 197-223; compare with the general remarks for the Carpathian Basin by Soroceanu 2011.
[19] Not to mention the PBF volume in preparation by Tiberiu Bader.

intensively from typological and chronological points of view[20], the projectile points occupy generally a marginal position in lines of archaeological evaluation. They received some attention on one hand through Klochko´s[21] extensive studies on Late Bronze Age weaponry and on the other hand through the detailed study of bone projectile points by Beldiman[22], based on the finds of the NC settlement from Zoltan, southeastern Transylvania. Nevertheless, a synthesis comprising all finds as well as a metric analysis is yet missing.

I collected c. 200 projectile points of bone, stone and bronze from 48 find contexts of the NSC, mostly from settlements. However, an accurate number for the entire find group cannot be estimated yet, as in some publications the total number of finds was not specified and only a few of the around 600 settlements known so far for the NSC[23] have been excavated and/or published extensively.

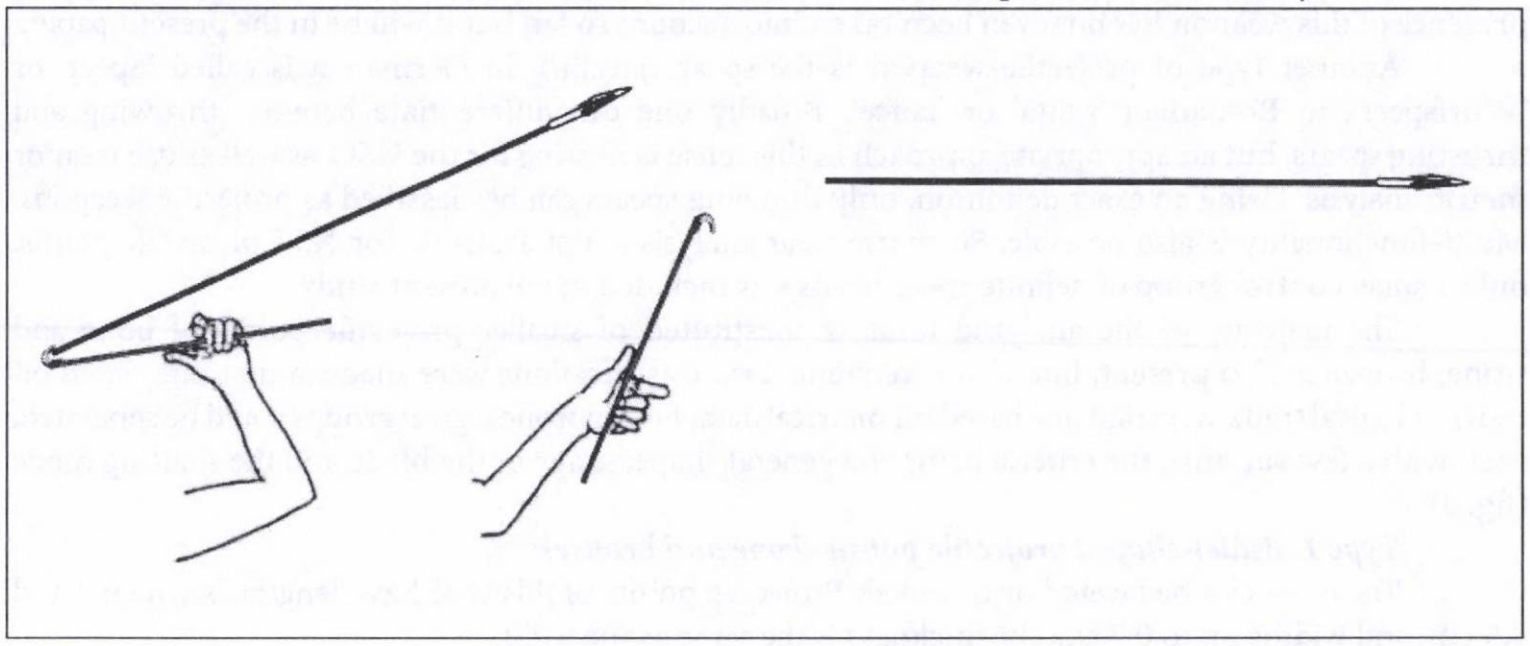

Fig. 2: Reconstruction of throwing process with an atlatl.

Nevertheless, the catalogue compiled for the present paper adds some new forms and types to those defined by Klochko[24] and Beldiman[25]; a new morphological classification including all types was necessary to reach consistency. Data like length, width and thickness, mostly based on the published drawings, have been taken and introduced into a metric analysis as basis of the classification. Only a part (55%) of the projectile points could be measured, but the results are statistically significant and can be applied to the whole find class. Unfortunately the weight, which is an important parameter, could not be added to the present analysis, since it is generally not given in publications; however a new project will aim at filling this gap[26]. A total of 5 types, each with several variants, could be differentiated. But, before presenting this classification, some terms and definitions muss be explained.

The finds

A variety of research languages and traditions determined the development of divergent terminologies; the terms used to denominate projectile weapons have different meanings and connotations for example in German, English and Romanian.

Only regarding arrow heads ("Pfeilspitzen", "vârfuri de săgeți"), projectile points that are shot with a bow, there is a general consensus in terminology. Similar in form with arrow heads, but using another throwing system are darts[27] ("Speerschleuderspitzen" in German, "săgeți" in Romanian). Darts are generally fixed into a flexible shaft and thrown by a spear thrower or 'atlatl' (c.f. reconstruction fig. 2). The typical atlatl is made of about an arm`s length of wood (approximately 50-60 cm) with a hook on

[20] e.g. Petrescu-Dîmbovița 1977; Dergačev 2002; Uşurelu 2006.
[21] Klochko 1993, 1995, 2001
[22] Beldiman 2002.
[23] c.f. Florescu 1991; Sava 2005a.
[24] Klochko 1992, 2011.
[25] Beldiman 2002.
[26] A project of the author is envisaged to start shortly.
[27] Not to be confounded with the projectiles used in the modern dart game, with which they have nothing in common.

the distal end[28]. The hook at the end can be made of bone or wood or a naturally formed tree branch can be transformed into it. Darts are very similar in shape to arrows; a separation can be made only based on parameters like neck or shoulder width, length, thickness and weight[29]. Atlatls were widely used, for example in America and Australia; they are also known from Paleolithic sites in France or Africa[30]. A certain technological supremacy of the bow as a launching system has to be taken into account, which led also to the replacement of the atlatl by the bow (although in many regions both weapons were used contemporaneously). Nevertheless, accuracy analysis has demonstrated that both weapons are to some degree comparably effective, although operating an atlatl demands more skill[31]. Generally the archaeological visibility of the atlatl is low, especially when it is completely made of wood; darts remain undiscovered between the arrowheads, when no metric analysis is conducted. For the Bronze Age the presence of this weapon has not even been taken into account so far, but it will be in the present paper.

Another type of projectile weapon is the spear (javelin). In German it is called 'Speer' or 'Wurfspeer', in Romanian 'suliță' or 'lance'. Broadly one can differentiate between throwing and thrusting spears, but an appropriate approach in this sense is missing for the NSC, as well as use wear or metric analysis. Using an exact definition, only throwing spears can be classified as projectile weapons. Multi-functionality is also possible. Since use wear analysis is not available for NSC projectile points, only a small control group of definite spear heads was included in the present study.

The majority of the analyzed finds is constituted of smaller projectile points of bone and stone; bronze is also present, but is not frequent. Two classifications were made, a first one based on morphological traits, a second one based on metrical data. Five morphological groups could be separated, each with a few variants, the criteria being the general shape, shape of the blade and the shafting mode (fig. 3).

Type 1. Bullet-shaped projectile points (bone and bronze)

The body can be faceted or rounded. Projectile points of this type have lengths between 2 and 3,5 cm, and widths up to 0,7 cm; the thickness is the same as the width.

This type was mentioned by Florescu[32] for some NC settlements and was defined by Klochko[33]. Nevertheless, the function of some of these objects as projectile points is still questionable. An almost identical object from the Noua-Settlement from Rotbav was identified as a needle support ('Nadelhalter'), because it was found together with a similarly decorated needle[34]. However, we cannot exclude that some of these pieces could have been projectile points; further analysis should concentrate on the use-wear.

Type 2. Elongated flat projectile points (bone)

Characteristic for this type is that the shaft and the blade are not separated from each other, only a few pieces have on one side a cut which suggests a separate blade. Projectile points of this type have lengths between 3 and 7 cm, widths up to 1,3 cm and they are usually very thin (0,2-0,5 cm). Three variants could be recognised, anyway it is not sure if objects of variant C are really projectile points or awls. Even if the form suggests this, the exact function should be assured by use-wear analysis.

A. Basic form, wider or narrower, most times asymmetrically elongated, although also symmetrical pieces (with the biggest width in the middle) occur.

B. With 'barbs' in the middle.

C. With 'barbs' in the lower part.

The first two variants were defined by Beldiman[35] based on the NC Settlement from Zoltan. Furthermore, Beldiman reconstructed the hafting possibilities of this type of projectile points[36], which are either strapped to or inserted into the shaft.

Type 3. Triangular tangless projectile points (bone and flint).

---

[28] Modern reconstructed atlatls can be seen for example here: http://www.worldatlatl.org/; http://www.grinnell.edu/academic/anthropology/jwweb; http://www.speerschleuder.de/.

[29] e.g. Thomas 1978, Shott 1997; O`Shea 2006; Bretze *et al.* 2006.

[30] e.g. Thomas 1978; Shott 1997; O`Shea 2006; Bretze *et al.* 2006; Ames *et al.* 2010; Whittaker 2009.

[31] Whittaker 2013.

[32] Florescu 1991, 73, fig. 142, 2-5, 7-10.

[33] Klochko 1993, 43, fig. 3/14-16; 2001, 201, fig. 79/9-12

[34] Dietrich 2010 with fig. 1.

[35] Beldiman 2002, 117, fig. 11/1, 11/2, type 1 and 2.

[36] Beldiman 2002, Fig. 15/I.1, I.2.

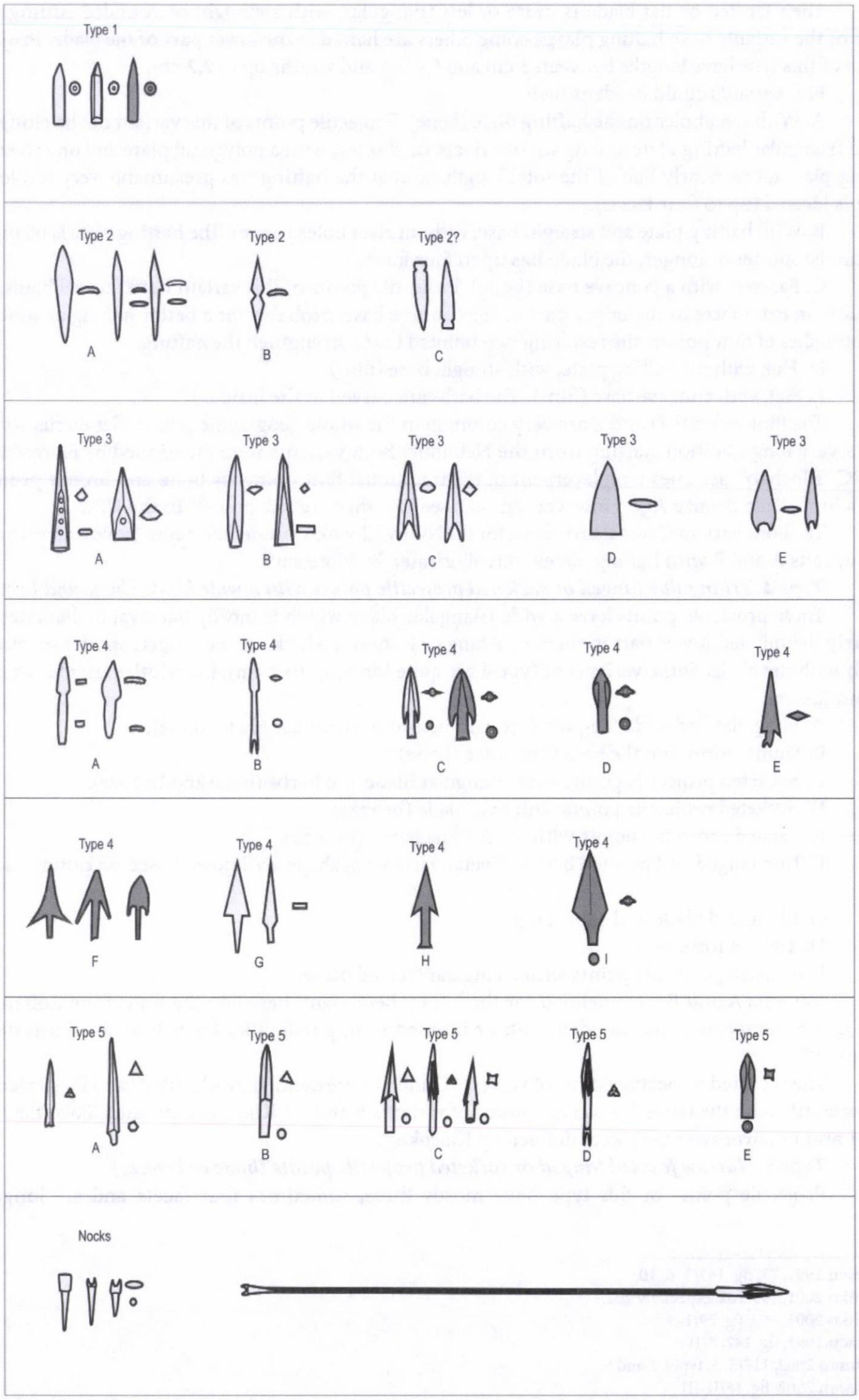

Fig. 3: Types of projectile points and nocks of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni Complex.

Their faceted or flat blade is more or less triangular, with a straight or rounded cutting edge. Some of the variants have hafting plates; some others are hafted at the lower part of the blade. Projectile points of this type have lengths between 3 cm and 6,4 cm and widths up to 2,2 cm.

Five variants could be identified:

A. With rivet holes on the hafting plate (bone). Projectile points of this variant can be elongated, with a triangular hafting plate and up to four rivets, or shorter, with a polygonal plate and one rivet. The hafting plate forms nearly half of the total length, so that the hafting was presumably very stable. The blade is faceted (up to four facets).

B. With hafting plate and straight base, without rivet holes (bone). The hafting plate is triangular and can be shorter or longer, the blade has up to four facets.

C. Faceted, with a concave base (bone). Projectile points of this variant have faceted blades and can have an extra facet in the upper part of the concave base, probably for a better hafting or imitating the retouches of flint points; the resulting two pointed barbs strengthen the hafting.

D. Flat, without hafting plate, with straight base (flint).

E. Flat, with concave base (flint). The barbs are curved to the inside.

The flint variants D and E are very common in the whole geographic area under discussion and have a very long tradition starting from the Neolithic. Both variants were mentioned by Florescu[37] for the NC. Klochko[38] assumes a replacement of the traditional flint points by bone and bronze projectile points in the Late Bronze Age. However, one can see that they are still present in the NSC.

The bone variant C was also defined for the NC by Klochko[39] under the name 'hollow arrowheads'. The variants A and B with hafting plates were illustrated by Florescu[40].

Type 4. Triangular tanged or socketed projectile points with a wide blade (bone and bronze)

These projectile points have a wide triangular blade which is mostly flat-oval in diameter, and a clearly delimitated lower part in form of a tang or a socket, which can be longer, shorter or of equal length with the blade. Some variants of type 4 are quite long (up to 8 cm), the width varies between 0,8 cm and 2,2 cm.

A. Long, flat and wide tang with straight base and triangular blade (bone).

B. Similar form, but the base is concave (bone).

C. Socketed projectile points with triangular blade and barbs (bone and bronze).

D. Socketed projectile points with oval blade (bronze).

E. Tanged projectile points with protruding barbs (bronze).

F. Thin tanged and pointed barbs (diverse variants of shape are known based on casting moulds only).

G. Elongated blade and short tang.

H. Tang in form of a 'T'.

I. Socketed projectile points with triangular faceted blade.

Variants A and B were defined for the NC by Beldiman[41] based on the finds from Zoltan. The tangs can be strapped to the wooden shaft or inserted in it; possibilities for hafting are illustrated by Beldiman[42].

The socketed projectile points of variants C and D were defined by Klochko[43] and illustrated also by Florescu[44]. Also the tanged projectile points of variants E and F ('Kherson type' and 'Slobodka type') and H and I ('Sovorovo type') were defined by Klochko[45].

Type 5. Narrow faceted tanged or socketed projectile points (bone or bronze)

Projectile points of this type have mostly three, sometimes four facets and are longer in

[37] Florescu 1991, 73, fig. 163/3, 6, 10.
[38] Klochko 2001, 199-202, especially 202.
[39] Klochko 2001, 199, fig. 79/1-3.
[40] Florescu 1991, fig. 142, 8/10.
[41] Beldiman 2002, 117/3, 5, types 3 and 5.
[42] Beldiman 2002, fig. 16/II-III.
[43] Klochko 2001, 202, fig. 79/16.
[44] Florescu 1991, fig. 112/1, 2; 141/2.
[45] Klochko 2001, 201, ba, bb, bc, bd and be fig. 79/13-15.

comparison to all other variants (up to 11 cm). They may look more slim and narrow than other projectile points, but due to the barbs sticking out considerably they are in reality quite wide and have a high penetration force.

A. Small shaft, three facets (bone).

B. Long shaft, three facets (bone).

C. Long shaft and barbs, three and four facets (bone).

D Concave base (bone).

E. Socketed projectile points, four facets (bronze).

All variants can be found under different names in the works of Klochko[46], and Beldiman[47] and were mentioned by Florescu[48].

Nocks (Fig.3., bottom)

Florescu[49] classified these objects as 'arrowheads' and Klochko[50] as 'bone rings for straightening bowstrings'. It is probable that the objects have to be interpreted as nocks, i.e. the part of the arrow where the bowstring enters. Nocks can be made simply by grooving the wooden rearmost end of the arrow, but nocks made separately of bone or wood and set into the arrow are also known (reconstruction fig. 3, below)[51]. This has the advantage that not the whole arrow splits when high forces act on the notch.

All types and variants are spread in the whole area of the NSC, without visible concentrations. However this image should be treated with reservation, as it is clearly biased by the state of research and publication. Origin and analogies of the projectile points were discussed in detail by Klochko[52]. Most of the forms are of local origin[53], being already used in the Early and Middle Bronze Age in this region[54], for others an eastern origin can be assumed[55]. However, not the origin of different forms of projectile points will be discussed here, although this subject should be further analysed in a separate study integrating the data on all weapon types. Of high interest is a metrical analysis, which can offer insights into the function of the projectile points and the launching systems.

Metrical analysis

A large number of studies deal with the possibilities of separating arrow heads from dart points. Various attributes are used, like for example width, neck width, thickness and weight[56], neck width, shoulder width, thickness and length[57], or weight, tip cross sectional area (TCSA) and tip cross sectional perimeter (TCSP)[58]. Of particular interest is the so called *tip cross sectional area*, which is measured based on the maximum width and thickness of a point[59], using the formula: TCSA=([1/2 thickness] x width). The TCSA reflects the force necessary to penetrate a target to a lethal depth, measured in the size of the impact hole, and represents a mechanical rather than a stylistic argument[60], the TCSP in change takes into account not only the area, but also the point`s margins[61].

This metric analysis was applied successfully to projectile point collections from America and to Palaeolithic finds from Africa and the Near East, but never to artefact collections of the Bronze Age.

---

[46] Klochko 2001, 199, fig. 79/4-6 as 'three petal hafted arrowheads'; 201, fig. 79/7 as 'three faceted bush based arrowhead'.

[47] Beldiman 2002, 117, fig. 11/6, type 6.

[48] Florescu 1991, fig. 140/2, 5-6, 8-9, 141/1.

[49] Florescu 1991, fig. 141/3-7, 10-12.

[50] Klochko 2001, 232, fig. 92/6.

[51] On nocks see for example Eckhardt 1996, 74, Riesch 2002, 49.

[52] Klochko 1993, 2001, 199-202.

[53] Using the term „local" seems to come somehow in contradiction with the assumption of an eastern origin of the projectile points, but that depends in fact on our definitions of the cultural processes in the Early Bronze Age of Eurasia. As some forms are already attested in the region in the Middle Bronze Age, the term 'local', in the sense of continuity from Middle to the Late Bronze Age, can be used. Where some specific forms were invented is another topic that must be discussed in relation to other weapons, considering cultural processes like diffusion, communication and migration during the Early and Middle Bronze Age.

[54] Klochko 1993; 2001, 158-163; 179-183, especially 193, fig. 77.

[55] Malov 1991, Fig. 4; Malov 2002, Fig. 4.

[56] Thomas 1978.

[57] Shott 1997.

[58] Hughes 1998.

[59] see Hughes 1998, Shea 2006, Ames *et al.* 2010, Sisk/Shea 2011.

[60] Sisk/Shea 2011, 2-3.

[61] Sisk/Shea 2011, 3, fig. 1.

TCSA in mm² was chosen as a differentiating parameter; TSCP requires very detailed measurements[62], which cannot be taken from drawings. However, the results presented here can serve as guidelines until a more accurate dataset can be produced based on a large number of original finds[63]. Parallelly a classic examination of the combinations between lengths and widths has been conducted. Only the maximal length, not the length of the blade was used, because with some types the leaf and the shaft cannot be clearly separated[64]. Consequently, the calculation of the length parameter in this way does not describe the differences in the penetration depth, but a combined value for penetration depth and shafting. Nevertheless, this issue does not affect the TCSA which does not include length.

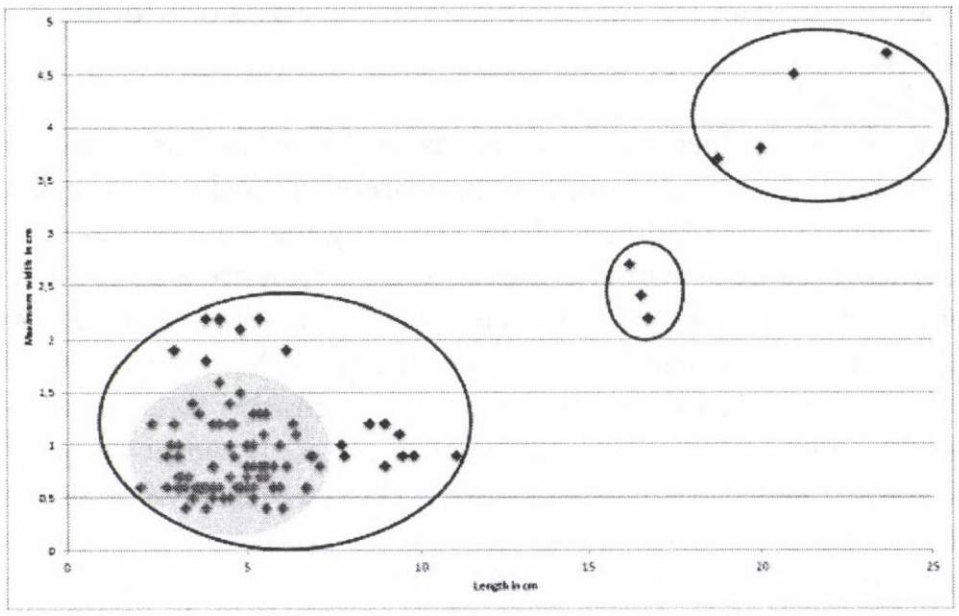

Fig. 4: Metrical analysis of length and width of the projectile points.

Fig. 4 shows the results of the comparison between length (horizontal axis) and width (vertical axis). Clearly three clusters can be distinguished: a large one which includes all smaller projectile points of bone, stone and bronze, a smaller one which includes the smaller spears of the control group[65] and another one with longer and wider spears. The first group forms a big nucleus but has also some outliers made up of points of different types. For example, the small outlier group above the core cluster is formed of projectile points with longer shafts (of types 4B, 5E, 5C, with well delimited shafts and 2A, with not well-delimited shafts). This could indicate a different function, but reflects possibly just different methods of shafting. Interesting is also a second outlier group (right of the core cluster) of projectile points with wider blades (types 3D, 4C, 4G and 4I). Points of these types appear also in the core cluster, which indicates that the same shapes could have had different functions.

This image is cleared up by analysing the TCSA distribution (fig. 5). Five distinct groups can be observed. A first cluster includes for the most part projectile points with TCSA values under 40 mm², most of them though have up to 20 mm². They belong to the types 1 and 2 and can be slim or wider but are generally very thin which results in a low TCSA value. The second cluster comprises the types 3, 4 and 5 A and B, which are generally wider and thicker. Most TCSA values of this group are between 20 and 40 mm². A third cluster is represented by narrow points with TCSA values between 40 and 60 mm². A fourth cluster is made up of by spears with TCSA values between 90 and 200 mm² and a fifth has values over 200 mm².

Based on the metric values provided by Thomas[66] and Shott[67], Bretke et al.[68] have calculated a range of values between 13-53 mm² for arrows and 40-76 mm² for dart points. The analysed African and American specimens are made of stone and have specific forms. Of course, these data sets do not represent good analogies for Bronze Age projectile points, as the geographical and chronological variability is too

[62] see Sisk/Shea 2011, 3, fig. 1.
[63] This is intended in the new project.
[64] This would be possible though through a microscope examination.
[65] designated as "throwing spears" by Dergačev 2002, 132.
[66] Thomas 1978.
[67] Shott 1997.
[68] Bretke *et al.* 2006.

big and the shapes of the analysed projectile points differ markedly. But with the assumption that the TCSA mainly describes mechanical properties, these values can be nevertheless used for comparison, however with largely hypothetical results. Of course, these values do not indicate categorically that the Bronze Age specimens are darts; some arrow heads can have high values, too. But some other finds attributable to the NSC add some support in favour of the presence of atlatls respectively dart points. The pieces in question are bone hooks, which could represent end pieces of atlatls (fig. 6 with possible reconstructions). Two bone hooks were until now published: one from the settlement of the SC from Novokievka, which has a perpendicular hole for attaching it to a shaft, and another one from the NC settlement of Giurcani. The latter has a groove, maybe for attaching it to a wooden shaft using strings. It is very probable that more hooks were found in NSC sites but have not been recognized and/or published. It is also possible, that most atlatls were made entirely of wood and their recognition is a matter of archaeological visibility. The presence of atlatls in the NSC seems thus possible; the cluster represented in the TCSA could contain arrow heads and darts with similar shapes (types 3, 4 and 5).

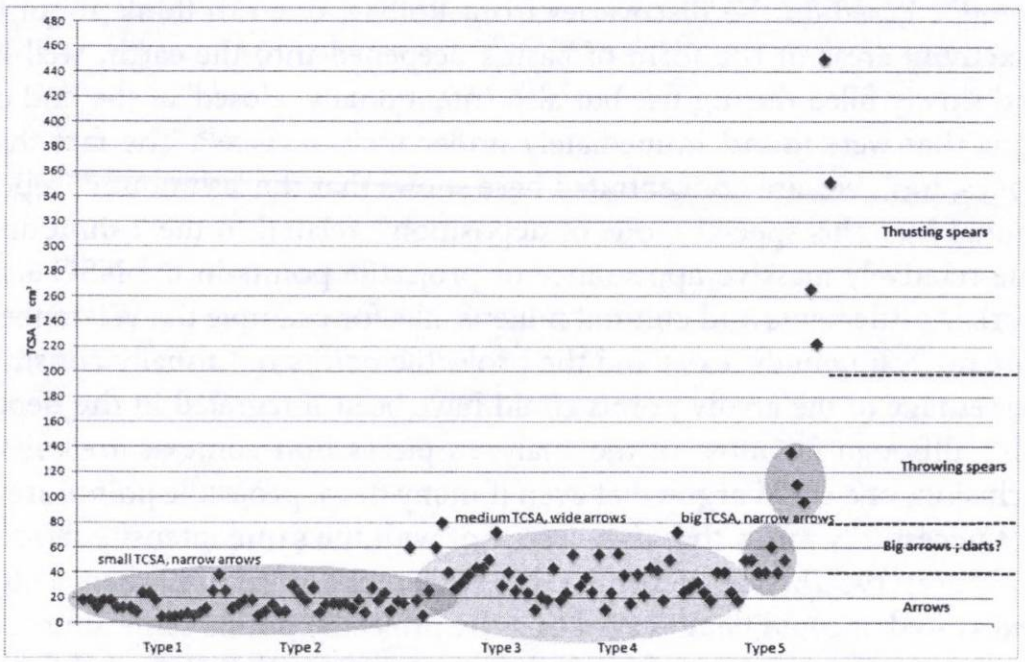

Fig. 5: Metrical analysis of tip cross sectional area (TCSA) of the projectile points.

To sum up, by calculating the TCSA values different clusters of projectile weapons, possibly each with own properties and functions, could be identified. A cluster of small, narrow arrows can be differentiated from a cluster of wider arrows with medium TCSA values and a cluster of narrow arrows with big TCSA values. This could indicate different levels of efficiency and effectiveness, as arrows with different shapes and sizes produce different wounds. The most efficient shape seems to be that of points of type 5 C, D and E, which are aerodynamic and have a bigger entry power, can produce big wounds and due to their barbs cannot be removed easily.

In addition, two more clusters with considerably higher TCSA-values appear. But even if a distinction between the fourth and the fifth cluster is clear, an interpretation in the lines of different functions, like for example throwing and thrusting spears, is not certain. Experiments with penetration depths of Levallois points[69] have shown that potential values for thrusting spears lie between approximately 80 and 250 mm^2 (see also the calculations of Bretke *et al.* 2006). However, these experiments were made with stone points and a transfer of the results to metal points is probably not possible. Anyhow, experiments on the efficiency of metal and stone axes have shown that the thickness of the stone axes decreases their penetration depths in comparison to the bronze axes[70]. This variable would also change the TCSA value range for stone and metal projectile points, the first being thicker. Another essential variable to take into account analysing throwing and thrusting possibilities is weight, which cannot be used here to control the results. Some studies have revealed furthermore that spears can be used for multiple purposes, having similar properties to swords[71]. It is for this reason difficult to say if the fourth and fifth clusters represent different functional categories, even if the specific shapes could indicate

[69] Shea *et al.* 2001, 2005.
[70] Mathieu/Meyer 1997.
[71] Anderson 2011.

differentiated ways of use for the narrow spears of cluster three[72] and four[73]. Also analysing the use-wear would be useful in tracing the function of these two clusters of objects.

Contexts and meanings

Most finds of arrow heads and possible darts come from settlements, an apparent discrepancy to the spears, which come mostly from bronze hoards due to their material. Anyway this distinction is not absolute, as spears are also attested in settlements. Furthermore, differences can be seen between NC and SC finds. Almost all arrow heads and dart points of the NC were found in settlements, while the projectile points of the SC come from settlements and also from graves (although not in big numbers). The proposed atlatl is present only in settlements.

How can these contexts be interpreted and what roles of projectile points can be deduced from them? To get an answer to this question, the finds must be analyzed in their cultural contexts. It has been shown that almost all arrow heads were found in settlements; some of them come- as also other finds of the NSC- from the 'ashmounds', which were preferably excavated, while areas near the 'ashmound' remained unexplored[74]. Based on the discoveries from Rotbav, one can think about the 'ashmounds' as intensely used activity areas in the form of basins deepened into the earth, well-limited from the inhabited area, and slowly filled during use but also intentionally 'closed' at the end of their use-lifes, through depositions that were found immediately under their surface[75]. The fact that some finds of pottery, animal bones, tools etc. are concentrated here shows that the 'ashmound' represents somehow a center of communal life. This special mode of deposition[76] related to the 'ashmounds' could be the explanation for the relatively massive appearance of projectile points in the NSC and their apparent scarcity in other earlier settlements and cultural milieus, like for example the Wietenberg, Monteoru or Tei Cultures, where no 'ashmounds' exist and the projectile points not usually constitute grave goods. Indeed, a large percentage of the arrow points could have been integrated in the depositional process in the 'ashmounds', although for most of the analyzed pieces find contexts are missing or were not published. In conclusion, one could argue that even if many more projectile points are known from the NSC, that does not necessarily mean that they were not with the same intensity used in other cultural milieus, being poorly preserved/handed down[77]. But, for example, in Rotbav, where a big surface near the 'ashmound' was excavated, it could be observed that the projectile points came almost exclusively from outside of the 'ashmound'. They were not deposited and represent with high probability discarded items. Of course the situation in Rotbav cannot be transferred on all 'ashmounds', but there is a big probability that at least in some regions the visibility of projectile points is not affected by the depositional processes and they really do appear in larger numbers than in earlier periods. Another aspect of archaeological visibility is the quasi-absence of arrow heads from the hoards, which can lead easily to a false image of the weaponry in the NSC and the importance of projectile points. Not only the big amount, but also their diversity denotes a wide use. A function as a hunting weapon is possible, however the high diversity of projectile types renders an exclusive use in hunting rather improbable. Finds of wild animal bones are attested in NSC settlements usually in small amounts of up to 5%, more rarely up to 20%, thus the usual quantities in a world dominated by animal husbandry. Attested are inter alia deer, wild boar, hare, aurochs, antelope, wild ass, fox, wolf, bear, lynx, badger, nutria and otter; also birds and fish bones are known[78]. Particular weapons could have played a role for hunting on 'special' occasions. They may reflect the importance to point out the traditional identity as a hunter for people living in a society whose world view was deeply entangled with animals[79], but there are no hints that hunting became more important than in the earlier periods (in which projectile points are less visible), or that it takes a more important role in the cultic sphere. The large amount, the various sizes and shapes of the projectile points lead to the conclusion that they must have played an important role in armed

[72] for definition of the type see Klochko 2001, 204-207; Dergačev 2002, 132 with further literature.
[73] for the definition of these two types see Klochko 2001, 203-204; Dergačev 2002, 132-133.
[74] Dietrich 2011, 2012, 2013.
[75] Dietrich 2009.
[76] Dietrich 2013.
[77] In this sense already Hansen 1994, 82-97 for the Late Bronze Age finds in Central Europe.
[78] Bălășescu, Radu, in preparation; El Susi 2002; Boroffka 2005, 142; Sava 2005, 145-146; Bindea/Kelemen 2011.
[79] Dietrich 2011b.

conflicts. Hints at the social role of projectile points are given by their general aspects. Some types and variants, like for example 3 A-C or 5 C-D require some skill in production, especially for fashioning the barbs (variant 5C-D); some projectile points are extremely well-made and carefully finished. This indicates a high importance of these points and the distance weapons they were used with. The use of separately crafted nocks further emphasizes the special value of the arrows. Through mounting these pieces separately, a better preservation of the arrows can be reached. The work input in crafting the extra-pieces and multipartite arrows was high and resembles that of other Noua Culture implements, like for example the sets of needles and needle holders[80]; it underlines the importance of the bow weapon for this culture. However a specific social group cannot be recognized behind them archaeologically[81], even if it may have existed. The projectile points are not personalized, only a few graves link them to particular persons, but funerary rules are generally archaeologically discrete in the NSC[82] and do not permit much social interpretation. The few barrows with projectile points of the SC seem to indicate the continuation of older traditions[83], they represent isolated cases. Maybe in these few graves particular characteristics of the deceased are reflected[84].

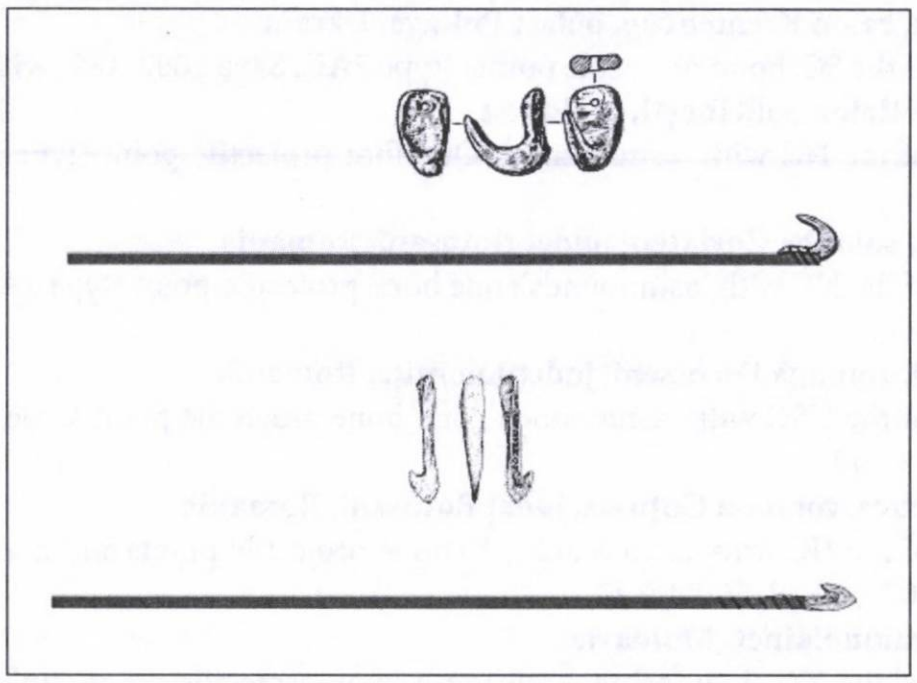

Fig. 6: Reconstruction of possible atlatl weapons of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni Complex.

Spears and daggers, on the other hand, have been predominantly hoarded, but finished products as well as casting moulds were also found in settlements[85]. A detailed statistical comparison of find contexts between projectile points and other weapons would be biased by various factors like the fragility of bone projectile points and the bigger possibility of loss/discard versus the increased visibility of deposited bronze spears and daggers, but also e.g. the manufacturing of a greater number of bone projectile points[86] versus recurrent re-melting of bronze weapons. Anyhow the general image seems to indicate projectile points as important weapons of the NSC. For some reason, they are not part of the depositional process like other weapons of bronze and are neither deposited in graves, similar also to other find categories. Most likely projectile points were used in warfare, and a correlation with mobility[87] seems probable; however the finds do not reflect the agents. The proposal of the presence of the atlatl in the NSC may appear surprising, but it could represent, next to the numerous well-made and varied arrow heads, a hint at a 'culture of projectile weapons' in the Late Bronze Age in Eastern Europe and at an 'experimental period' concerning this weapon type. More mobile battle tactics, which may imply also the invention of new forms of lighter bows, seem to become visible behind this find group.

---

[80] Dietrich 2010b.

[81] see also Hansen 1994, 88 for Middle and southeastern Europe.

[82] Sava 2002.

[83] e.g. Dergačev 1994, 43-50; Sava/Agulnikov 1993.

[84] In this sense also Hansen 1994, 96-97 for Late Bronze Age in Central Europe.

[85] Uşurelu 2006, Gerškovič 1999.

[86] Hansen 1994, 95 gives based on younger finds a number of 10 arrows per quiver; darts for atlatals are usually fewer, because they are longer and bigger.

[87] See briddle finds by Dietz 1998, 150-156.

Projectile points of NSC-catalogue of finds

1. Buiucani, oraş Chişinău, Moldavia. One bronze projectile point (type 4H). Klochko 2001, 201, pl. 79/18.

2. Cavadineşti, comuna Cavadineşti, judeţ Galaţi, Romania

Settlement of the NC with 'ashmounds'; three bone projectile points; (type 2A and a semi-finished product, probably type 3). Florescu 1991, 44-45, nr. 111. fig. 136/17-18, fig. 144/1.

3. Cherson, Oblast Cherson, Ukraine. One casting mould for type 4F. Klochko 2001, 201, fig. 79/15.

4. Căplani, raion Ştefan Vodă, Moldavia. Burials; Barrow 9, one bronze projectile point (type 1); NSC after Klochko (2001, 201, fig. 79/12); Middle Bronze Age after Dergačev (2002, 32, nr. 193, pl. 21/C).

5. Cândeşti, comuna Coroteni, judeţ Vrancea, Romania

Settlement of the NC with 'ashmounds'; numerous projectile points, numbers and types are not specified. Florescu/Florescu 1990, 69-70, fig. 6/10.

6. Čikalovka, raion Kremenčug, oblast Poltava, Ukrain

Settlement of the SC; bone projectile points (type 2A?). Sava 2002, 180 (with further literature).

7. Cobâlnea, Raion Şoldăneşti, Moldavia

Settlement of the NC with 'ashmounds'. One flint projectile point (type 3D). Levitsckii/Sava 1993, 133, fig. 11/8.

8. Corlăteni, comuna Corlăteni, judeţ Botoşani, Romania

Settlement of the NC with 'ashmounds'; one bone projectile point (type 4A). Florescu 1991, 52, nr. 148, fig. 140/1

9. Coslogeni, comuna Dichiseni, judeţ Ialomiţa, Romania

Settlement of the NSC with 'ashmounds'; one bone projectile point (type 4D). Florescu 1991, 147-148, nr. 620, fig. 112/2

10. Crasnaleuca, comuna Coţuşca, judeţ Botoşani, Romania

Settlement of the NC with 'ashmounds'; 10 bone projectile points and nocks (projectile points type 4A). Dascălu 2007, 119, pl. 55/94.5, 6.

11. Feteşti, raion Edineţ, Moldavia

Settlement of the NC with 'ashmounds'; one bone projectile point (unknown type). Darina 1986, 2-11.

12. Frunze, raion Grigoriopol, Moldavia

SC barrows; 30 projectile points? (type 2C). Sava 1998, 276, fig. 5; Sava/Agulnikov 2003, 131, fig. 9/130.

13. Gârbovăţ, comuna Ghidigeni, judeţ Galaţi, Romania

Settlement with 11 'ashmounds' of the NC; 38 bone projectile points (types 1, 2A, 3A, 3B, 3C, 4G, 5A, and 5C); semi-finished products of types 3A or/and 3B; four flint projectile points (types 3D and E). Florescu 1991, nr. 244, 73, fig. 136/19-21, 140/3, 8, 141/1, 4, 5, 7, 9, 12-18; 142/2-7, 9-13; 143/2-4, 6-7, 9; 144/2-6; 163/3-4, 6, 10.

14. Ghindeşti, raion Floreşti, Moldavia

Settlement with 11 'ashmounds' of the NC; 13 bone projectile points (types 2A, 4G and 5C). Meljukova 1961; Sava 1998, fig. 5/4-12.

15. Giurcani-SSV, comuna Găgeşti, judeţ Vaslui or Popeni, comuna Zorleni, judeţ Vaslui, Romania

Settlement with 'ashmounds' of the NC; one bone atlatl hook. Florescu 1991, 68, nr. 240; Coman /Rotaru, 58 (under Popeni), Fig. 5/1 (under Giurcani).

16. Giurcani, comuna Găgeşti, judeţ Vaslui, Romania

Settlement with 'ashmounds' of the NC; one bone projectile point (type uncertain, 2A or 5). Florescu, 1991, 68, nr. 240; Rotaru/Gheorghe 2006, fig. 12/2.

17. Lichişteni, comuna Vultureni, judeţ Bacău, Romania.

Settlement with four 'ashmounds' of the NC; three bone projectile points (types 1 and 2A) and nocks. Florescu 1991, 88, fig. 136/15, 141/7, 142/8.

18. Mera, comuna Baciu, judeţ Cluj, Romania.

Settlement of the NC; one bone projectile point (type 5C). Wittenberger 2008, 9, Pl. 2/1.

19. Lobojkovka, oblast Dnjepropetrovsk, Ukraine.

Hoard of the SC; two bronze arrow heads (type 4I and 5E). Leskov 1981, 11, pl. 3, A 43-44, 49-51.

20. Mahala, oblast Tscherniwzi, Ukraine

Settlement with 'ashmounds' of the NC; several bone projectile points (types 1, 5C). Smirnova 1993; Klochko 2001, fig. 79/6, 10.

21. Miorcani, județ Botoșani

Settlement of the NC; one flint projectile point. Dascălu 2007, 117.

22. Mihălășeni, județ Botoșani.

One bone projectile point (possibly type 4A). Ioniță/Șovan 1995, 257, fig. 1/7.

23. Nicoliscoe, raion Slobozia, Moldavia. Barrow cemetery of the SC. Three flint projectile points (type 3E). Sava/Agulnikov 2003, 130, fig. 10/10, 11, 13.

24. Novoselytsia, oblast Chernivtsi, Ukraine

Settlement with 'ashmounds', NC?; One bronze projectile point (type 4E). Klochko 2001, 201, fig. 79/13; 1995, 142, fig. 37/17.

25. Novokievka, oblast Cherson, Ukraine:

Settlement of the SC; one bone atlatl hook. Gerškovič 1999, 66, pl. 33/20.

26. Obitočnoe, oblast Saporischschja Ukraine

Settlement of the SC; four projectile points? (type 2c). Gerškovič 1999, 66, pl. 47/4-7.

27. Odaia Miciurin, raion Drochia, Moldovia

Settlement with „ashmounds" of the NC; 11 bone projectile points (types 2A ans 2B); 1 silex projectile point (unknown type). P. Morgenstern 2011, 256, Fig. 73; Sava/Kaiser 2011, 299, Fig. 90/1

28. Peresadovka, oblast Mykolaiv, Ukraine.

Settlement of the SC; one projectile point (type 1). Klochko 2001, 201, fig. 79/8.

29. Petruşeni, raion Rîşcani, Moldavia

Settlement with 'ashmounds' of the NC. Two bone projectile points (type 2A). Another projectile point is supposed to come from a grave in the 'ashmound', but it is not sure, whether the object published by Sava (1998, fig. 5/13) is the same with that from Sava (2002, 180, fig. 14/2). Thus either one or two projectile points come from here, one is certainly from a grave.

30. Poşta Elan, comuna Vutcani, județ Vaslui, Romania

Settlement of the NC; two projectile points (type 4F). Rotaru/Gheorghe 2006, fig. 5/10, 11.

31. Rotbav „La Pârâuț", comuna Feldioara, județ Braşov, Romania

Settlement with 'ashmound' of the NC; 12 bone projectile points (types 2A, 4A, 5A and 5D) and two flint projectile points (type 3E). Unpublished (own excavation).

32. Sabatinovka, Oblast Kirovohrads'ka, Ukraine.

Settlement of the SC. One bone projectile point (type 1). Klochko 2001, fig. 79/11.

33. Săveni, județ Botoşani, Romania

Settlement with 'ashmounds' of the NC; one bone projectile point (type 4C). Florescu 1991, 115-116, nr. 476, fig. 141/2.

34. Sebeș, județ Alba, Romania

Settlement of the NC; one bone projectile point (type 5B). Florescu 1991, 117, nr. 484, fig. 140/6.

35. Slobodka, Oblast Odessa, Ukraine

Settlement of the SC; one casting mould for projectile points (type 4F). Klochko 2001, 202, fig. 79/14.

36. Slobozia-Şireuți, Raion Briceni, Moldavia

Settlement with 'ashmounds' of the NC; two bone projectile points (type 2A). Dergačev 1969, 121, pl. 3/7, 8.

37. Stepove, oblast Mykolaiv, Ukraine

Settlement of the SC; one bone projectile point (type 5C). Klochko 2001, 199, fig. 79/4

38. Stuhuleț, comuna Berezeni, județ Vaslui, Romania

Settlement with 'ashmounds' of the NC; one bronze projectile point (type 5E). Florescu 1991, 122, nr. 508, fig. 110/1.

39. Suvorovo, oblast Odessa, Ukraine

Settlement of the SC; two bronze projectile points (type 4C and 4F) and one casting mould for type 4H. Klochko 2001, 201-202, fig. 79/18.

40. Şuletea, comuna Şuletea, judeţ Vaslui, Romania

Settlement with 'ashmound' of the NC; one bone projectile point (type 2A). Coman/Rotaru 1981, pl. 1/17.

41. Şipoteni, comuna George Enescu, judeţ Botoşani, Romania

Settlement with 'ashmounds' of the NC; one flint projectile point (type undefined, maybe 3E). Ignat 2009, 162, fig. 6/1.

42. Tăvădărăşti, comuna Dealul Morii, judeţ Bacău, Romania

Settlement with 'ashmounds' of the NC; two bone projectile points (types 3A and 3C). Florescu 1991, 127-128, nr. 539, fig. 143/5, 8.

43. Truşeşti, comuna Truşeşti, judeţ Botoşani, Romania

Settlement with 'ashmounds' of the NC; two bone and four antler projectile points and nocks (types 2A and 5B). Petrescu-Dîmboviţa *et al.* 1953, 36, fig. 23/1; Florescu 1994, 134, nr. 560, fig. 136/16, 140/5, 9; 141/3, 10, 11.

44. Ţigăneşti, comuna Vultureni, judeţ Bacău, Romania

Settlement with 'ashmounds' of the NC; one bone projectile point (type 5C). Florescu 1991, 136, nr. 564, fig. 140/2

45. Uškalka, raion Verchnerogacik, obl. Cherson, Ukraine

Settlement of the SC; one bone projectile point, maybe of type 2A. Sava 2002, 180; Gerškovič 1999, 28.

46. Valea Seacă, comuna Lehliu, judeţ Ialomiţa, Romania

Settlement of the NSC; one bronze projectile point (type 4D). Florescu 1991, 154, Nr. 645, Fig. 112/1

47. Zoltan, comuna Ghidfalău, judeţ Covasna, Romania

Settlement with 'ashmounds' of the NC; 21 bone and antler projectile points (types 2A, 2B, 4B, 5C, 5D), Cavruc 2003, 32-36, 77; Beldiman 2002;

http://www.mncr.ro/cercetari+arheologie+zoltan+satul%20zoltan%20%20acirc%20%20%20nisiparie%20%20com%20%20ghidfalau%20%20jud%20%20covasna.html.

48. Zlatopol, Novomyrhorod, oblast Kirovohrad, Ukraine

Settlement of the SC; one unfinished bone projectile point. Gerškovič 1999, 65, pl. 10/10.

Bronze spear heads (selection of bronze spears of NSC; control group):

Lozova II, hoard of the NC; one spear head type Krasnyi Majak (Dergačev 2002, 132, nr. 113, pl. 35/18).

Museum Bârlad, one spear head, type Krasnyi Majak (Dergačev 2002, 132, nr. A 431, pl. 70 A 431).

Hoard Dancu III, one spear head type Dancu (Dergačev 2002, 133, nr. 177, pl. 50/A).

Settlement of NC, Şipca, Moldavia; one casting mould (Dergačev 2002, 133, nr. 166, pl. 46K).

Sanžejka, one spear head type Dancu (Dergačev 2002, 133, nr. A 433, pl. 71A 433)

Hoard of Dobrjanka; one spear head type Krasnyi Majak (Leskov 1981, 18, pl. 4, D2)

Hoard of Dremajlovka; one spear head (Leskov 1981, 16, pl. 4 E1)

Stuhuleţ, hoard in a settlement of the NC, two spear heads (Florescu 1990, 110/1).

Bibliography:

Ames *et al.* 2010: K. Ames/K. Fuld/S. Davis, *Dart and arrow points on the columbia plateau of western north America,* American Antiquity, 75(2), 2010, 287–325.

Anderson 2011: K. Anderson, *Shlashing and thrustion with Bronze Age Spears: analysis and experiment,* Antiquity, 85, 2011, 599-612.

Bader 2006: T. Bader, *Lanzenspitzen-eine vernachlässigte Fundgattung,* In: J. Kobaly (coord.), *Bronzezeitliche Depotfunde-Problem der Interpretatio. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag,* Ujgorod 2006.

Bicbaev/Sava 2004: V. Bicbaev/E. Sava, *Interpretarea fotografiilor aeriene ale unor situri Noua*, MemAntiq,

23, 2004, 335–353.

Bindea/Kelemen 2001: D. Bindea/I. Kelemen, *Archaeozoological aspects concerning the economic life during Late Bronze Age in Palatca*, AMN, 45-46/I, 2008-2009 (2011), 53-74.

Beldiman 2002: C. Beldiman, *Vârfuri de săgeți din materii dure animale în așezarea culturii Noua de la Zoltan, jud. Covasna*, Angustia, 7, 2002, 115-152.

Boroffka 2005: N. Boroffka, *Siedlungsmuster im bronzezeitlichen Siebenbürgen-Am Beispiel des Gebietes um Aiud, jud. Alba*, In: B. Horejs/R. Jung/E. Kaiser/B. Teržan (eds.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, UPA, 121, Bonn 2005, 125-142.

Bretzke et all 2006: K. Bretzke/A. Marks/N. Conard, *Projectiltechnologie und kulturelle Evolution in Ostafrika*, Mitteilungen der Gesellschaft für Urgeschichte, 15, 2006, 63-81.

Cavruc 2003: V. Cavruc, *Noi descoperiri arheologice în sud-estul Transilvaniei*, Ed. Angustia 2003.

Coman/Rotaru 1981: G. Coman/M. Rotaru, *Obiecte din lut ars, piatră și os de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului descoperite în județul Vaslui*, MemAntiq, VI-VIII, 1981, 57-63.

Darina 1986: O. Darina, *Отчёт модавской о работе 1985 г. На поседьях фетештьI I и фетештьI II, с. фетештьI*, Единецкий раион, Kisinev, 1986.

Dascălu 2007: L. Dascălu, *Bronzul mijlociu și târziu în Câmpia Moldovei*, Iași, 2007.

Dietrich 2009: *Ein kleiner Bronzedepotfund aus der Siedlung von Rotbav, „La Pârâuț" sowie einige Gedanken zum Auftreten zyprischer Schleifennadeln in der Noua-Kultur*, In: L. Dietrich/O. Dietrich/B. Heeb/Al. Szentmiklosi (Hrsg.), *In Honorem Tudor Soroceanu*, AB, XVII, 2009, 97-107.

Dietrich 2010: L. Dietrich, *Die mittlere und späte Bronzezeit und die ältere Eisenzeit in Südostsiebenbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav*, PhD Thesis. Berlin 2010.

Dietrich 2010 b: L. Dietrich, *Ein Schmuckensemble der Noua-Kultur aus der bronzezeitlichen Siedlung von Rotbav (Südostsiebenbürgen)*, SCIVA, 61, 1-2, 2010, 171-178.

Dietrich 2011: L. Dietrich, *„Aschehügel" der Noua-Kultur als Plätze von Arbeit und Fest*, In: Berecki S./ Németh B./Rezi B. (coord.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureș, 8-10 October 2010*, Târgu Mureș, 131-142.

Dietrich 2011b: L. Dietrich, *Gânduri asupra dimensiunilor sociale ale vaselor de tip kantharos din cultura Noua (Gedanken über die sozialen Dimensionen der Kantharos-Gefäße der Noua-Kultur)*, In: Măgureanu D./Măndescu D./Matei S. (Hrsg.), *Archaeology. Making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anniversary*, Pitești, 115-122.

Dietrich 2012: L. Dietrich, *Was sind die „Aschehügel" der Noua-Kultur? Das Beispiel aus Rotbav (Südostsiebenbürgen)*, In: Heske I./Horejs B. (coord.), *Bronzezeitliche Identitäten und Objekte. Beiträge aus den Sitzungen der AG Bronzezeit auf der 80. Tagung des West- und Süddeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Nürnberg 2010 und dem 7. Deutschen Archäologiekongress in Bremen 2011*, UPA, 221, Bonn 2012, 207-218.

Dietrich 2013: L. Dietrich, *Visible workshops for invisible commodities. Leatherworking in the Late Bronze Age Noua culture´s 'ashmounds*, In: S. Ailincăi/A. Țârlea/C. Micu (eds.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cetcetărilor arheologice la Babadag (1962-2012). Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag (1962-2012) Proceedings of "Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag" Conference, Tulcea, September 20th-22th*, Brăila 2013, 227-246.

Dergačev 1969: V.A. Dergačev, *Poselenie epochi bronzy u s. Slobodka-Sireucy*, In: L.L. Polevoj (coord.), *Dalekoe prošloe Moldavii*, Kišinev, 1969, 110–126.

Dergačev 1994: V.A. Dergačev, *Culturi ale epocii bronzului din Moldova*, Chișinău, 1994.

Dergačev 2002: V.A. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF, XX, 9, 2002.

Dietz 1998: U. Dietz, *Spätbronze- und früheisenzeitliche Trensen im Nordschwarzmeergebiet und im Nordkaukasus*, PBF, XVI, 5, 1998.

Eckhardt 1996: H. Eckhardt, *Pfeil und Bogen: Eine archäologisch-technologische Untersuchung zu urnenfelder-und hallstattzeitlichen Befunden*, Espelkamp 1996.

Florescu 1964: A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, ArhMold, 2-3, 1954, 143-216.

Florescu 1991: A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*,

CCDJ, 9, 1991.

Florescu, Florescu 1990: M. Florescu/A. C. Florescu, *Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni,* ArhMold, 13, 1990, 49-102.

Geršković 1999: J. P. Geršković, *Studien zu spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres,* Archäologie in Eurasien, Band 7, Radhen/ Westfahlen 1999.

Hansen 1994: S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken,* Bonn, 1994.

Hughes 1998: S. S. Hughes, *Getting to the point: evolutionary change in prehistoric weaponry,* JAMT, 5, 345-408.

Ignat 2009: I. Ignat, *O așezare din perioada târzie a epocii bronzului de la Șipoteni-Ghenghioaia, comuna Gheorghe Enescu, județul Botoșani,* Suceava, XXXIV-XXXVI, 2009, 159-169.

Ioniță/Șovan 1995: I. Ioniță/O. Șovan, *Bronzene Einzelfunde aus der Moldau und Siebenbürgen,* In: T. Soroceanu (coord.), *Bronzefunde aus Rumänien I,* 1995, 255-260.

Klochko 1993: V. I. Klochko, *Weapons of the tribes of the Sabatinovka culture,* CCDJ, X, 1993, 43-56.

Kločko 1995: V. I. Kločko, *Zur bronzezeitlichen Bewaffnung in der Ukraine. Die Metallwaffen des 17.-10. Jhs. v. Chr.,* Eurasia Antiqua, 1, 1995, 81-164.

Klochko 2001: V. I. Klochko, *Weaponry of societies of the northern pontic culture circle: 5000-700 BC,* Baltic Pontic Studies, 10, 2001.

Leskov 1981: A. Leskov, *Jung-und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet I (Depots mit einheimischen Formen),* PBF, XX, 5, 1981.

Levitsckii/Sava 1993: O. G. Levitsckii/E. Sava, *Nouvelles recherches des établissements de la culture Noua dans la zone comprise entre le Proutet et Nistre,* CCDJ, X, 1993, 125-156.

Malov 1991: N. M. Malov, *Pogrebeniya s bulavami i vtokomi is Natalyinskogo mogilnika,* In: V. G. Mironov (edt.), *Arkheologiya Vostochno Evropeiskoy stepi 2. Saratov,* Saratovskiy Gosudarstevenny Universitet, 15-39.

Malov 2002: N. M. Malov, *Spears-Signs of archaic leaders of the Pokrovsk Archaeological culture,* In: K. Jones-Bley/D. G. Zdanovioch (coords.), *Complex Societies of Central Eurasia from the 3rd to the 1st Millenium BC, Regional Studies in light of global models,* Washington, 2002, 314-336.

Mathieu/Meyer 1997: J. R. Mathieu/D. A. Meyer, *Comparing Axe Heads of Stone, Bronze, and Steel: Studies in Experimental Archaeology,* JFA, Vol. 24, No. 3, Autumn, 1997, 333-351.

Morgenstern 2011: P. Morgenstern, *Knochen-und Geweihartefakten,* In: Sava/Kaiser 2011: *Die Siedlung mit „Aschehügeln" beim Dorf Odaia Miciurin, Republik Moldova,* Chișinău, 2011, 248-288.

Petrescu-Dîmbovița 1977: M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România,* București, 1977.

Riesch 2002: H. Riesch, *Pfeil und Bogen zur Merowingerzeit. Eine Quellenkunde und Rekonstruktion des frühmittelalterlichen Bogenschießens,* Wald/Michelbach, 2002.

Rotaru/Gheorghe 2006: M. Rotaru/G. Gheorghe, *Unelte din os din așezările Noua situate în partea de sud-est a județului Vaslui,* Acta MusTutovensis, I, 2006, 129-147.

Sava/Agulnikov 2003: E. Sava/S. Agulnikov, *Contribuții noi la definirea ritului funerar de tip Sabatinovka,* In: E. Sava (coord), *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic,* Chișinău, 2003, 113-138.

Sava 1998: E. Sava, *Die Rolle der „östlichen" und „westlichen" Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka,* In: B. Hänsel/J. Machnik (coords.), *Das Karpatenbecken und die Osteuropäischen Steppe,* SSB, 20, PAS, 2, München, Rahden/Westf. 1998, 267-312.

Sava 2002: E. Sava, *Die Bestattungen der Noua Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsritten zwischen Dnestr und Westkarpaten,* Kiel, 2002.

Sava 2005a: E. Sava, *Die spätbronzezeitlichen Aschehügel („Zol'niki")-ein Erklärungsmodell und einige historisch-wirtschaftliche Aspekte,* PZ, 80, 1, 65-109.

Sava 2005b: E. Sava, *Viehzucht und Ackerbau in der Noua-Sabatinovka-Kultur,* In: B. Horejs/R. Jung/E. Kaiser/B. Teržan (coord.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Festschrift B. Hänsel,* Bonn, 2005, 143-160

Sava/Kaiser 2011: E. Sava/ E. Kaiser, *Die Siedlung mit „Aschehügeln" beim Dorf Odaia Miciurin, Republik Moldova,* Chișinău, 2011.

Shea 2006: J. J. Shea, T*he origins of lithic projectile point technology: evidence from Africa, the Levant, and Europe*, JAS, vol. 33, no. 6, 823–846.

Shea et all 2001: Shea J./Davis Z. /Brown K. 2001, *Experimental tests of Middle Palaeolithic spear points using a calibrated crossbow*, JAS, 28, 807-816.

Shott 1997: M. J. Shott, *Stones and shaft redux: The metric discrimination of chipped-stone dart and arrow points,* American Antiquity, 62, 86-101.

Sisk/Shea 2011: M. Sisk/J.J. Shea, T*he African Origin of Complex Projectile Technology: An Analysis Using Tip Cross-Sectional Area and Perimeter*, International Journal of Evolutionary Biology, 2011, 1-8.

Soroceanu 2011: T. Soroceanu, *Le guerrier des Carpates à l'àge du bronze. Parlicularités régionales et traits communs continentaux*, In: L. Baray/M. Honegger/M.H. Dias-Meirinho (coord.), *L'armament et l'image du guerrier dans les sociétés anciennes: de l'objet à la tombe, Actes de la Table ronde internationale et interdisciplinaire Sens, CEREP, 4-5 juin 2009*, Dijon, 2011, 225-270.

Smirnova 1993: G. Smirnova, *Die Siedlung Mahala Iia und Iib. Ein Denkmal der Noua I-und II Kultur*, CCDJ, X, 1993, 57-76.

Stodiek/Paulsen 1996: U. Stodiek/H. Paulsen, *"Mit dem Pfeil, dem Bogen...". Technik der steinzeitlichen Jagd*, Sonderaustellung Staatliches Museum für Naturkunde und Vorgeschichte Oldenburg, Oldenburg, 1996.

El Susi 2002: G. El Susi, *Cercetări arheozoologice în așezarea de epoca bronzului (cultura Noua) de la Zoltan (județul Covasna)*, Angustia, 7, 2002, 153-172.

Thomas 1978: D. H. Thomas, *Arrowheads and Atlatl Darts: How the Stones got the Shaft,* American Antiquity, 43:461–472.

Uşurelu 2006: E. Uşurelu, *Relații culturale ale comunităților bronzului târziu din spațiul carpato-nistrean (în baza pieselor de metal),* Chişinău, 2006.

Vulpe/Lazăr 1997: A.Vulpe/V. Lazăr, *Die Nackenscheibenaxt von Bogata in Mittelsiebenbürgen (Rumänien),* In: C. Becker/M. L. Dunkelmann/C. Metzner-Nebelsick/H. Peter-Röcher/M. Roeder/B. Teržan (Hrsg.), *Chronos, Festschrift für Bernhard Hänsel,* BUFAMK, Rahden/Westf. 1997, 303-313.

Wittenberger 2008: M. Wittenberger, *Economical life in Noua culture,* AMN, 43-44/I, 2006-2007 (2008), 6-39.

Whittaker 2009: J. Whittaker, A*nnotated Atlatl Bibliography*, on web.grinell.edu. (saw 29.03.2013)

Whittaker 2013: J. Whittaker, *Atlatls and Bows: Comparing Accuracy,* http://www.grinnell.edu/files/downloads/2013_whittaker_atlatl_vs_bow_ms_jan_15_2013.pdf (saw 8.03.2013)

Web:

http://www.mncr.ro/cercetari+arheologie+zoltan+satul%20zoltan%20%20acirc%20%20%20nisiparie%20%20com%20%20ghidfalau%20%20jud%20%20covasna.html.

http://www.worldatlatl.org/

http://www.grinnell.edu/academic/anthropology/jwweb

http://www.speerschleuder.de/

Laura Dietrich
Deutsches Archäologisches Institut
Orient-Abteilung, Berlin, Germany
Laura.Dietrich@dainst.de

The deposition of cups from Medieşu Aurit. Expressions of identity in the Carpathian area in the Late Bronze Age.

Liviu Marta

Dobândirea de cupe era, odinioară, la foarte mare cinste... însuși Zeus socotește că este demn de nașterea lui Heracles să dea Alcmenei, ca dar, un potir, pe care i-l oferă luând chipul lui Amphitruo...
(Athenaios, Ospățul înțelepților, XI, 12)

In former times the possession of drinking cups was reckoned a very honourable thing... Jupiter himself, on the occasion of the birth of Hercules, thinks a drinking cup a gift worthy to be given to Almena; which he, having likened himself to Amphitryon, presents to her.
(Athenaios, The Deipnosophists, or, Banquet of the learned, XI, 16)

Abstract: *The discovery of a deposition of cups at Medieşu Aurit offers the opportunity to analyse some common elements which are present in vessels depositions of the Carpathian area. These elements are attesting that at the festive ceremonies where vessels are used, the participants have attitudes confirming models of the structure of the Bronze Age society of the type "patron - client group" or "military leader - group of warriors". In the same time, the depositions of vessels give us clues for the interpretation of other important category of archaeological sources: the bronze hoards. At least for the Upper Tisa region, the vessel services uphold for the bronze hoards the connection "deposited object corresponding to a depositor". Moreover, clues are provided for the correlation between the social status or the origin of the weapons' and ornaments' depositors and the objects deposited. Vessels services and some bronze hoards constitute important elements for understanding how social and ethnic identity is displayed, maintained and cultivated in the context of profound social moments, such as celebrations including shared meals or collective depositions of offerings. The internal mechanisms revealed by vessels depositions are confirming the identitary function of the extravagant ornament of the Suciu de Sus pottery and offer indices about the modality in which the application of some decoration can be interpreted as a symbol of some social categories and as an expression of the ethnic identity in relation to other civilizations.*

Rezumat: *Descoperirea unei depuneri de cești la Medieșu Aurit oferă ocazia de a lua în considerare câteva elemente comune ce apar în depunerile de vase din spațiul carpatic. Aceste elemente vin să ateste că la ceremoniile festive în care sunt manipulate vasele, participanții manifestă atitudini ce confirmă modele de structurare a societății epocii bronzului, de tipul „patron-grup de clienți" sau „șef militar-grup de războinici". Totodată depunerile de vase asigură unele elemente care ajută la interpretarea unei alte categorii importante de izvoare arheologice: depozitele de bronzuri. Cel puțin pentru regiunea Tisei Superioare, serviciile de vase sprijină pentru depozitele de bronzuri conexiunea „obiect depus ce corespunde unui deponent". Mai mult, sunt asigurate indicii pentru a corela statutul social și originea deponenților de arme și podoabe cu obiectele depuse. Serviciile de vase și unele depozite de bronzuri vin să creioneze moduri în care etalări ale identității sociale și etnice sunt menținute și cultivate în contextul unor momente cu puternică încărcătură socială, cum sunt festivitățile ce includ mese comune sau depuneri colective de ofrande. Mecanismele interne ce sunt relevate de depunerile ceramice confirmă funcționalitatea identitară a ornamenticii extravagante din cadrul ceramicii culturii Suciu de Sus și oferă indicii asupra modului în care aplicarea unor decoruri poate fi interpretată ca simbol al unor categorii sociale și ca mod de exprimare a identității etnice în raport cu alte civilizații*

Keywords: *Suciu de Sus culture, vessels depositions, identitary expressions in feasting contexts, praehistoric social models.*
Cuvinte cheie: *cultura Suciu de Sus, depuneri de vase, exprimări identitare în contexte festive, modele sociale preistorice.*

The deposition of Medieşu Aurit consisting of four cups was discovered on 14 August 2012

within the archaeological site of Medieşu Aurit-*Şuculeu*[1]. A deepening area with a different filling was observed on the bottom of a Roman Age feature. It has been found that the oval spot was actually the lower part of a Bronze Age pit (cx. 24), on top of which was excavated the Roman Age feature (cx. 28) (Pl. 1). The outline of the pit cx. 24 pit (the preserved part), oval shaped (104 x 66.5 cm), appeared at a depth of 120 cm; its walls went straight down or slightly arched to a depth of 32 cm (152 cm from the surface). The filling was brown-greyish, with small daub fragments and traces of ash in its content. There has not been another significant inventory except the four cups placed on the flat bottom of the pit. The vessels were laid in the middle of the pit, grouped, at a distance between them of 4-12 cm. Their position was slightly oblique, which may be due to the fact that at the time of their burial, the vessels were tied up with a rope (this situation has been suggested by the arrangement of the handles). It is possible, however, that the cups were buried with their mouth up and the shift in their position might have occurred after filling the pit with soil[2]. The pit where the cups have been discovered was part of a settlement (Pl. 1) belonging to the Suciu de Sus culture, the Culciu Mare stage[3] (also called Suciu II or the Suciu IIb phase)[4].

All four cups were made from fine paste, what is specific for this category of dining vessels of the Suciu de Sus culture[5]. These cups (Pl. 2, 3) are specific shapes for the Suciu de Sus culture, as well as their ornaments[6]. Tiberiu Bader thinks that the two cups with richer decoration represent a diagnostic shape for the Suciu de Sus culture, a shape showing up in the first phase of the culture, where it is illustrated by the examples found in the tumulus of Medieşu Aurit[7]. The view that the *"cups of Suciu de Sus type"* belong to a typological line where some changes in their design occurred in time has been established also in recent researches of sites of the Suciu de Sus culture[8]. The certainty in the use of decoration and the finesse of detail stand as proof for the fact that these decorations are the work of craftsmen, an aspect already observed for much of the Suciu de Sus pottery including a large number of cups of the Suciu de Sus culture[9].

The ritual- religious valences of the deposition.

The presence of four complete cups on the bottom of the pit leads to the assumption that they were a vessel deposition or a deposit of drinking service type, a category of archaeological feature highlighted over a large part of the European continent[10] as well as in the Tisza Plain[11] in the Suciu de Sus culture[12]. The cup, used as a drinking vessel, was also present in some deposits of the type: amphora/amphorae and cup[13] or in depositions of grouped objects connected with brewing and consumption of beer in prehistory[14]. Another case of cups deposition is the one of single cups. Digging pits in order to make a deposit for one single cup was well captured in the settlement of Nyíregyháza-Oros: at the

---

[1] The publication of this article comes up around the anniversary of a half-century from the onset of the excavations carried out at Medieşu Aurit-*Şuculeu* (1964). This archaeological site was Tiberius Bader's debut of one of its most important projects: the research of the Suciu de Sus culture and of the prehistory of the Satu Mare area.

[2] I would like to thank my colleagues Dr. R. Gindele (supervisor of the site) and C. Achim for inviting me to the research of this archaeological feature.

[3] The archaeological excavations carried out in the years 1964-1969, 1971, 1975 (S. Dumitraşcu, T. Bader), 1977 (T. Bader) and 1995-1998 (S. Dumitraşcu and S. Pop). The settlement had a width of 60-80 m and a lenght of 150-200 m. The thin culture layer has been largely destroyed by subsequent constructions. They have found several archaeological features including four surface dwellings (Dumitraşcu/Bader 1967, Bader 1972, 514-515 Bader 1978, 66, 75, 126).

[4] Kacsó 1987, 51-75, Marta 2009

[5] Two thirds of the 210 cups from the settlement of Petea-Csengersima were made of fine paste (Marta 2009, 22, 31-32).

[6] Marta 2009 (version 1A version 1Ba) and the ornaments.

[7] Bader, 1978, XLIV, 2.

[8] Kobal' 2007, 590-591, fig.6.1, Marta 2009, 31-32, 94-99.

[9] For example, in the settlement from Petea-Csengersima, 40 of the 210 cups discovered in the archaeological features assigned to version 1A a generally have a very rich ornament. However, their number was much higher, judging from the perspective of the many decorated sherds which, due of their fragmentation were not classified (version 1AA) (Marta 2009, 22, 32).

[10] Kossak 1964, 96-105; Dietler 1990, 352-406; Schauer 1996, 361-377; Hänsel/Hänsel 1997.

[11] V. Szabó 2004.

[12] Tóth/Marta 2005.

[13] Gyoma-*133 lh* (Genito/Kemenczei 1990), Biharea-M1, M3, M4 (small cups), M5?, M6, M10 (Dumitraşcu 1995, 104-107), Tăşad cx. 2 of 1996 (Dumitraşcu/Sfrengeu/Sărac 1997, 7-10). The items representing the category from the northern Tisa Plain (Marta 2008, 118, note 46) continued to increase in number through some exceptional specimens discovered in the settlement of Nyíregyháza-Oros (pit 793, 1194, 2518?) (L. Nagy 2012).

[14] Marta 2008, 118-122; Marta 2009, 86-87.

border of this settlement, marked by a defensive ditch, there has been a group of ritual depositions amongst which were found many pits with a single cup laid on the bottom[15]. Moreover, in the area of the Hajdúbagos-Cehăluţ group have been found pits containing cups in standing position or lied on the side, in the settlements of: Pişcolt-*Nisipărie* (pit 4/1974, with five cups)[16] (Pl. 4 /G), Suplacu de Barcău -*Lapiş* (pit no.1)[17] and Cehei-*Mesig*[18]. A pit containing a cup of the Hajdúbagos-Cehăluţ type and a ladle has been discovered in the settlement of the Suciu de Sus culture from Petea-Csengersima[19]. In what Medieşu Aurit represented by four cups is concerned, a deposition with an identical number of vessels has been found in the settlement of Alba Iulia, the vessels being placed in a group, upside down. The purposeful intention of arranging the cups from Alba Iulia is an argument emphasizing the ritual - religious character of the deposition[20]. In the case of the cups from Medieşu Aurit, the opportunity to show the ritual valences of the dish assembly can be suggested by the way they were laid down, given the grouped position of the vessels on the bottom of the pit. Placing the vessels on the bottom of the pit, and the absence of other materials in the filling of the pit suggests that it was dug in order to lay the four cups.

Meanings of the deposition.

The discovery of Medieşu Aurit must be seen as part of a widespread phenomenon at continental scale (pottery depositions), but it needs to be analysed in a regional context, considering many depositional events. This phenomenon had an extensive manifestation in the Upper Tisa region, previously highlighted by numerous metal discoveries which are continuing nevertheless to occur regularly until today. Recently, the general picture of the depositional phenomenon is complemented by many vessels deposits discovered in the region. The complexity of the depositional phenomenon in the Upper Tisa area is enriched by the presence in settlements of depositions of animals/animal parts or deposits of skulls/parts of human bodies[21].

From a broad, continental perspective, a first interpretation that could be taken into consideration is that the vessels from Medieşu Aurit are a votive deposition and the four cups are offerings themselves. This option, generally avoided for other pottery vessels depositions as the pots are considered low value containers, could be accepted in the case of the cups of Medieşul Aurit, due to the value conferred by the artistic energy invested in two of the items. This potential interpretation should not be totally ignored also from the perspective of the extent the offerings phenomenon seems to have reached in the Upper Tisa region, which phenomenon has been highlighted by the presence of the bronze deposits of unfinished objects that have been deposited immediately after they had been manufactured[22]. Deposited without having been used as tools, weapons or ornaments suggest that these artefacts were not used prior to their deposition in certain ritual or profane activities, but they are objects deposited for their intrinsic value, or perhaps because their functionality symbolizes particular activities.

Another interpretation related to the pottery deposition is that the vessels had the role of "containers" for offerings. The offerings would be represented therefore by the contents of the vessels[23]. This hypothesis, unsustainable in the case of the depositions with pots placed upside down or deposits with broken dishes, is also difficult to be sustained in the case of Medieşu Aurit. In this case, given that the position in which the vessels were discovered suggests that the pit was carelessly covered, one did not seem to have had the intention of keeping the offering "packed" in pots.

The most common interpretation resulted from the analyses of many recent discoveries of vessel depositions is that the "vessel deposition" represents actually a "withdrawal" from the daily use of the buried objects. This action was done in order to prevent that the tools used in sacred, ritual / ceremonial actions would be reused in daily profane activities[24]. According to this interpretation, good evidence of

---

[15] Marta *et al.* 2010, 18-21.
[16] Németi 1978, 109.
[17] Ignat 1984, 11.
[18] Bejinariu 2003, 156.
[19] Marta 2009, 154, pl. 19, 49/6,9.
[20] Lascu 2012, 135, pl. I.
[21] Urák/Marta 2011; L. Nagy 2012.
[22] A discussion on the phenomenon at Kacsó (1995, 134-135), in terms of axes deposition at Lăschia.
[23] Horst 1977; Lindinger, 1999, 84; Palatova/Salaš 2002, 146-148.
[24] Czyborra 1997, 90-91; Bouzek 1996, 421; Stapel 1999, 139-141; Palatova/Salaš 2002, 148-149; Szabo 2002, 88-90.

the fact that the vessel depositions are related to the containers and tools used in community ceremonies is the finding of two depositional pits in the settlement of Petea-Csengersima and one from the settlement of Lazuri. The three depositions assigned to the Lăpuş II-Gáva I cultural horizon-following the Suciu de Sus culture, but to which it is genetically connected-have a series of common elements suggesting that the vessels and tools found in them were used in collective ceremonies, which ceremonies involved the consumption of certain beverages that seem to have been alcoholic (beer)[25].

In what concerns the Suciu de Sus culture, the existence of some ceremonial depositions of vessels is showed by the deposition of vessels from Nyìrmada[26]. The fact that within it was laid a large vessel for serving liquids and 14 cups, points to the perfect framing into the category of dinner/drinking sets of the Tisa Plain, assemblages of objects deposited after serving a ceremonial dinner[27]. In the case of these sets of vessels has been appreciated the possibility of making a connection between the number of cups / bowls present and the number of participants at the ceremony[28].

The possibility of making the connection between the number of cups/plates present in the deposition and the number of participants in the ceremonies is suggested by the composition of the metal depositions in the case of the Upper Tisa Basin and northern Transylvania. This is upheld by the deposits of Uriu-Ópályi type, characterized by a unilateral structure, namely in the way in which most deposits contain a large number of weapons and ornaments of the same type, especially butted axes and bracelets[29]. The similarities and the links between the two categories of archaeological sources are obvious in light of the similarity of treatments they have been suffering over several periods. Thus, both bronze hoards and the vessel kits of the BzD Reinecke stage were characterized by their provision with complete pieces, while in the HaA stage, there was an intense fragmentation of both metal pieces and pottery vessels. (e.g. the vessel depositions from Lazuri and Petea-Csengersima), and finally a smaller rate of fragmentation was characteristic to the HaB1 stage.

Given the consistency between the treatments applied to the pieces of the bronze hoards and of the vessels services for the BzD stage a certain parallelism can be made between the large number of vessels from beverage sets discovered in the Carpathian area[30] and the number of butted axes or bracelets of some hoards of the Uriu-Ópályi type. In the case of the Uriu-Ópályi hoards one should consider the complex deposits which contain large groups of axes or bracelets along with other pieces (the deposits of Domăneşti I, Uriu, Ópályi). Regarding the vessel hoards with a small number of cups (4, 5 or 6 cups) of the kind from Medieşu Aurit, Alba Iulia[31], Pişcolt[32] and Vlaha[33], one can find a connection with the bronze deposits containing a small number of axes (3-6 pieces)[34].

Similarities between the number of cups/bowls of the Reinecke Bz D stage and the number of axes and bracelets from the numerous deposits of the Uriu-Ópályi type provide clues for interpreting these deposits as a result of some collective depositions. In favour of this interpretation come some similarities regarding the possibility that some pieces were laid in the pit in order to express the identity of depositors.

Expressions of identity in the vessel depositions and the bronze hoards of the Carpathian area.

Once the hoard from Nyìrmada had been published we have asked ourselves whether the differences in size and decoration on the cups of that service-which differences are recurrent at Medieşu Aurit - may be the result of social status expressions made at the solemn time of deposition and most

[25] Marta 2008, 118-122; Marta 2009, 86-87.
[26] Tóth/Marta 2005.
[27] V. Szabó 2004, 86, 91.
[28] Kossak 1964; Hänsel 1997; Hänsel/Hänsel 1997, 55-58; Tóth/Marta 2005, 133-134.
[29] Kacsó 1990, 245-246. A recent evaluation of the butted axes hoards („clean" or holding a majority) at C. Kacsó (2009, annex 1 and 2); Hansen (1994, 356) the way in which the hoards in the region make a difference from the neighbouring hoards.
[30] Govora (Berciu/Purcărescu/Roman 1961, 134-135), Iernut (Horedt 1967), Tiszapüsöki, Battonya, Igric, Debrecen (V. Szabó 2004), Nyírmada (Tóth/Marta 2005).
[31] Lascu 2012.
[32] Németi 1978.
[33] Gogâltan/Németh/Apai 2011.
[34] The hoards from Căuaş (5 axes), Hajdúböszörmény (3), Ieud (6), Jánd (6), Kalyny (3), Magosliget (6), Mala Bihan' III (4), Medişa (5), Rétközberencs (6), Suciu de Jos II (3), Şimişna (6) (Kacsó 2009, 70-75), Tiream (Marta/Németi 2011, 93).

likely in the context of the dinner table/collective preceding ceremony[35].

How material culture, namely an archaeological item, expresses information about the owner or master's identities - be it his/her affiliation to either a social group or an "ethnic" group - is a long discussed issue since the beginnings of archaeology as a science. The dynamics of theoretical concepts referring to this archaeological problem is closely related to theories influential in anthropology and sociology[36]. In the study of the Bronze Age civilizations of the Carpathian area, recent theoretical concepts related to ethnicity are still scarcely applied as traditional approaches prevail for the archaeology of this region. "The archaeological culture" forms the basis of descriptions and classifications and behind the term of archaeological culture lie the ethnic connotation of the group that created it (even if such a relationship is criticized).

The social archaeology must be appealed to when looking at how social identity is expressed, engaged in explaining the types of settlements and cemeteries, exchange networks, political and social systems etc. The understanding of these problems is largely achieved through the study of artefacts considered to express social classifications. However, social and ethnic expressions of identity converge in the case of some concepts present in the archaeological theory of the last decades. In the framework of re-evaluations of the concept of ethnicity, the latter is reconsidered as a "simple" aspect of social organization, often in close connection with economic and political relations, particularly with inter - group competitions. Viewed in this way, ethnicity becomes a social process, another component of the social system, along with subsistence, economics, politics, religion, etc. which require a processual analysis, in stark contrast to the previous status where ethnicity was seen as a passive, background norm. According to Siân Jones, such a re-make of the concept of ethnicity as an aspect of social organization has resulted in two main areas of research in archaeology: 1) studies on the relationship between the material culture and the ethnic symbolism; 2) researches concerned with the role of ethnicity in shaping economic and political relations[37].

In the case of the Carpathian area, the complex picture of some types of ethnic identities and traditions arranged on different levels has been brought into discussion both for the tell civilizations of the Early and Middle Bronze Age and for the so-called Tumuli culture of the Late Bronze Age, both civilizations linked with the analysis of the formation of ethnic identity in the Greek and Mesopotamian areas. The ethnic identity in the Carpathian Bronze Age is regarded as a manifestation induced from a more extensive discussion of issues that are based on expressions of social and religious identities prolonging mythologies of the origins and the cosmos or a common historical identity[38].

In the particular case of vessels depositions, the problem of expressing the social status or the regional identity of depositors was raised with a significant impact in the case of the assemblage of vessels and bronze jewels from the Saal region, which although discovered at a long distance from our study area has significant interferences with the Carpathian area. Starting from the concept that this hoard was the result of a collective deposition, it has been proved that the decorated cup, which was larger than the other cups in the deposit, represents the leading figure of the ceremony. By depositing a vessel which is special compared to the other 11 simple, smaller and undecorated vessels (10 +1), the leader expressed his higher status in relation with the members of his suite. The supporting element for this demonstration is expressed by the presence of a set of jewels also represented on some figurines of the Zuto Brdo-Gârla Mare culture (even on the famous cart driver from Dublje), which confirmed that the largest and most decorated cup upholds the idea that a leader or a character with divine attributes had taken part in the deposition ceremony. At the same time, the presence of the necklace sends us to some tight connections of the main depositor with the remote area around the Danube Gorge[39].

In the case of several vessels services from the Carpathian area the presence of a number of one to two pieces that are larger than the rest of the cups might express the high social status of one or two of depositors (Pl. 4). This is visible in the case of the vessels depositions from Nyìrmada, where two cups with complex decoration similar to that of the cups from Medieşu Aurit were deposited (Pl 4 / E 1.8).

---

[35] Tóth/Marta 2005, 134.
[36] Jones 1997.
[37] Jones 1997, 28-29.
[38] Kristiansen/Larsson 2005, 360-363.
[39] Hänsel/Hänsel 1997, 58-61; 66-68.

The possibility that the complex decorated cups of Nyìrmada represented the high ranked depositors is suggested by the fact that one of these cups (Pl. 4/E1) is larger than the other cups in the hoard. An identical situation to that from the deposits of Medieşu Aurit and Nyìrmada-underlined by the presence of two richly decorated cups, one of which was larger-was found in the composition of the deposits from Battonya (Pl. 4/B1, 2) and Pişcolt (Pl. 4/G1, 2). The same compositional design was identified for other vessels services, given the larger vessels found at Igric (Pl. 4/C1, 2.11) and Tiszapüspöki (Pl. 4/D1). With regard to the set of cups from Govora, the expressive decoration much carefully done and inlaid with paste draw the attention to one of the cups, even if its volume was not much bigger than the volume of the other containers of the assemblage[40] (pl. 4/A1).

The presence in a large number of pottery services from the Carpathian area, of a cup or pairs of cups which are much larger and decorated[41] can hardly be regarded as accidental. It could be considered the presence of a depositional model that illustrates the system of social organization supposed to have been functioned in the Bronze Age: the chief (or pair of chiefs) and the suite of warriors[42].

The vessels depositions from the Carpathian area, beyond the basic formal aspect (1 or 2 + n cups) previously described, include some important elements that uphold the fact that these archaeological contexts depict a depositional model that reflects a pattern of social organizing. Vessel services can be associated with common dining occasions, of deep symbolic meaning, where social relations among the diners were displayed or they were linked to the etiquette of hospitality and the association with the diners' places of origin. Many vessels services from the Carpathian area contain certain complementary elements, described below, which come to reveal the ways in which elements of social status and ethnic identity were expressed, acknowledged and "renegotiated".

In the case of the large vessel from Pişcolt (Pl. 4/G1), its connection with the social elites is ensured not only by its volume or its rich decoration. At the same time, the foot and the two upraised handles point to a specific shape of ceremonial drinking vessels, which shape has a long evolution in the prehistoric and ancient luxury pottery (*kantharoi*). Considering the larger vessel as the main element of the deposition and its potential connection with a prominent person is accurately suggested by the positioning of the vessels from the hoard of Nyíregyháza-Oros: the larger vessel was placed in the centre, upside down, contrasting with the reversed position of the other vessels surrounding it. The special role of the large vessel in the deposition is attested by the fact that it was the only container that had a cup laid down by its mouth, (the cup serving as drinking vessel or used in libations)[43]. The circle arrangement with a central vessel in the middle and the composition (large vessels for serving liquids together with a cup which by the way was put into the mouth of the central vessel seemed like it had been used at drinking the liquid from the amphorae[44]) uphold the idea that drinking services have been used in a ceremonial context[45].

The vessels service of Nyìrmada depicts one of the most transparent expressions of symbols of identity, both at social and at community or ethnic level. Among the 14 cups of the deposition are three categories: two cups with a very rich decoration (Pl. 4/E1, 8), two cups imported from the north (Pl. 4 / D 2.9) and ten cups with a simpler decoration (Pl. 4/E3-7, 10-14). The role of the larger cups as main pieces in the deposition is strengthened by the fact that these pieces were decorated with fine ornamentation (Pl. 4/E1, 8), and their realization required experience, skill and professionalism from the craftsman. The connection between the decorations of the vessels from Nyìrmada and the social status of depositors is

[40] Berciu/Purcărescu/Roman 1961.

[41] There are some cases which do not show the presence of larger and more decorated cups than the other pieces of the deposition: Iernut (Horedt 1967), Cornești (Radu 1972), Alba Iulia (Lasku 2012), Vlaha (Gogâltan/Németh/Apai 2011, pl. 2) or Debrecen (V. Szabó 2004, pl. 12). In the last two cases, however, may be taken into question the existence of a more decorated and larger cup.

[42] Kristiansen/Larsson 2005, 212-250.

[43] L. Nagy 2011, 256-257, 267-268, pl. 2-3 (feature 793).

[44] The depositional pattern represented by dishes for serving beverages consisting of a limited number of amphorae and cups / ladles, was long ago observed at the Hallstattian bronze vessels (e.g. Kossak 1964), and has been implemented in the Carpathian area during the Bronze Age (Marta 2008, 118 and note 46, Marta 2009, the typological board no. 8). The recently discovered pits no. 793 and 1194 from the settlement of Nyíregyháza-Oros (L. Nagy 2012, pl. 2, 3, 5) can be related to this type of deposition.

[45] In this regard, the depictions on situlae or the descriptions of dining ceremonies at the Thracians and the Celts (Athenaios, The banquet of the learned, 7, 3) are relevant.

relevant as in the case of the bronze vessels hoard of the Saal region, both related to the social ensemble of the type: "the chief and the warriors". At Nyìrmada, the representation of the identical status of the members of the suite is assured, symbolically, by using the same decoration for the ten cups with simpler ornaments (Pl. 4/E3-7, 10-14).

In the case of the hoards from Nyìrmada and Medieşu Aurit, the opportunity to tie the cups with rich decoration to a high ranked character is reinforced by the fact that two similar pieces have been discovered in the princely tomb of Nyírkarász-Gyulaháza[46]. It is possible that a high ranked person was buried in this mound, which fact is highlighted by the presence in the funerary inventory of ornaments specific for the elites (gold ring, parade pin) and a kit of weapons (sword, dagger, battle axes). The accurate description made by the discoverer, the physician András Jósa, shows that the two cups were laid on the bones of the deceased, while the weapons were laid by the wooden box built for keeping the burnt bones. The cups were laid in a special position suggesting that these containers were personal objects which played an important role in expressing the social status of the deceased. This status was displayed especially during collective ceremonies related to object depositions and feasts, special moments in the life of communities, where the elites displayed their status offering food and drinks[47].

The frequency with which pairs of decorated cups were found can not be interpreted as random, and the fact that it occurred also in the bronze depositions[48] must raise attention to the possible meanings it might carry within. These meanings may refer to a dual nature of the leadership at the communities of the European Late Bronze Age. The dual nature of the leadership may be of the type "king-crown prince" like the composition of vessels service of the Saal region[49] was interpreted. A second type of relationship expressed by the pair of cups would be the dual leadership of the type "political-military leader and religious leader", a leadership structure whose import from the Near East is backed by several significant discoveries[50]. The expression of identity is supported by other common elements that can be found both in bronze hoards of the Uriu-Ópályi type and in vessels services found in the spreading area of these hoards. The presence of two cups originating from the Košice Basin (Pl. 4 / E 2,9)[51] can be linked to the presence in the large deposits of the Sătmar area of some axes with two arms[52] originating also from Slovakia. Both in the bronze hoard from Domăneşti I and in that from Ópályi, the axes with two arms appeared along a large number of butted axes (local pieces) and a limited number of special axes, swords and armlets (pieces that can refer to elites).

The presence of some elements specific of the Slovakian territory in bronze hoards and vessels services could refer to privileged contacts some deponents from the basin of the Someş river have with the Slovakian area, from the perspective of the location of the two regions on the "trade route" that links Transylvania to the western shore of the Baltic Sea[53]. Along the "trade route" linking Transylvania to the Baltic Sea, the identity expressions are well documented even over large distances as is suggesting the inventory of the tomb discovered in Zschornewitz (southern Saxony). The deceased was put in connection with the Carpathian area[54], given that the inventory contained not only metal pieces that came from the track of the "trade route" (Bohemia), but even the pottery tableware was identical to that from the Banat or the Mureş Valley[55]. Given the "ordinary" value of the clay which the vessels were made from, the great distance can rely only on the "sentimental value" of the vessels, which participants associated with the deceased in the burial ritual. Since the grave from Zschornewitz contained an amphora and a cup, namely drinking services, the long distance they reached and their burial by the

---

[46] Almássy/Istvánovits/Kurucz 1997, fig. 9/1-2.

[47] Dietler 1990, 352-406; Dietler 1996, 92–97; Earle 1991, 3; Perodie 2001, 187.

[48] T. Soroceanu (1995, 52) noticed the meaning of number "two" in depositions, as for the bronze hoards, one noticed the existence of a large number of hoards comprising two axes (22 cases) (Kacsó 2009, 66)

[49] There is a large and decorated cup in the vessels service of Saal assigned to a high ranked person and a small cup with round bottom. The last type of cup, has been assigned to an important person but uninitiated (who is not at the "round table"), given its shape, as well as its steady presence in vessels services (Hansel/Hansel, 1997, 57-58).

[50] Kristiansen/Larsson 2005, 271-282.

[51] Tóth/ Marta 2005, 121-123.

[52] Mozsolics 1973, 22 ff. (the bronze hoards from Domăneşti I and Ópályi).

[53] Marta 2009, 85-86.

[54] Kossak 1996, 293-316.

[55] Ciugudean 1994, 25-40 (for similarities of the pottery from the Mureş Valley and the Banat).

deceased can be explained by the identitary value "embodied" by the ornaments and shapes of these vessels. Perhaps this identitary value was revealed by the deceased most likely in the context of shared meals. This would explain why associating the deceased with the "exotic" pottery vessels was regarded as the primary representative element by the people who buried him. Also, about identity expressions manifested on this "trade route" speak the singular cups of the Suciu de Sus culture found in the Piliny[56] culture cemeteries or the cup fragment from the Košice region found in the settlement of Petea[57].

In conclusion, vessels depositions give us a number of new elements suggesting how the collective ceremonies in the Bronze Age happened and thus to confirm the structure of the Bronze Age society based on the model "patron-client group" or "military leader-group of warriors". The vessels deposits provide a number of elements helping us to interpret another archaeological source: the bronze hoards. At least for the Upper Tisa region, the vessel services uphold for the bronze hoards the connection "deposited object corresponding to a depositor" and moreover, it can provide clues about the social status or the origin of the weapons' and ornaments' depositors. In what concerns the display of social and ethnic identity, vessels services constitute important elements for understanding how identity is maintained and cultivated in the context of profound social moments, such as celebrations including shared meals or collective depositions of offerings. Not least, the internal mechanisms revealed by pottery depositions confirm the identitary function of the extravagant ornament of the Suciu de Sus pottery and how it was applied as a symbol of some social categories and as an expression of the ethnic identity in relation to other civilizations.

Depunerea de cupe de la Medieşu Aurit. Exprimări identitare în bronzul târziu carpatic.

Depunerea formată din patru cești (cupe) de la Medieşu Aurit a fost descoperită în data de 14 august 2012 în situl arheologic de la Medieşu Aurit-*Şuculeu*[58]. La săparea parțială a unui complex de epocă romană s-a observat existența pe fundul său a unei zone ce se adâncea, având o umplutură diferită. S-a constat că pata ovală conturată reprezintă de fapt partea inferioară a unei gropi din epoca bronzului (cx. 24), peste care a fost săpat complexul de epocă romană (cx. 28) (Pl. 1). Gura (păstrată) a gropii cx. 24, de formă ovală (104 x 66,5 cm), a fost conturată la adâncimea de 120 cm; pereții săi coborau parțial drepți, parțial ușor arcuiți, pe o adâncime de 32 cm (152 cm de la suprafață). Umplutura era brună-cenușie, cu fragmente de chirpic mărunt și urme de cenușă în conținut. Nu exista alt inventar semnificativ în afara celor patru cești ce erau așezate pe fundul plat al gropii. Vasele se aflau în zona centrală a gropii, așezate grupat, distanțele dintre ele fiind de 4-12 cm. Poziția lor era ușor oblică, poziție ce se poate datora faptului că în momentul îngropării lor, vasele era legate cu o sfoară (situație sugerată de modul de aranjare a torților). Este posibil însă ca cestile să fi fost îngropate cu gura în sus, iar schimbarea poziției lor să fi survenit în urma umplerii cu pământ a gropii[59]. Groapa în care au fost descoperite cestile face parte dintr-o așezare (Pl. 1) ce aparține culturii Suciu de Sus, faza Culciu Mare[60] (definită și ca faza Suciu II sau faza Suciu IIb)[61]. Pornind de la datarea acestei faze așezarea de la Medieşu Aurit ar putea fi încadrată fazei Reinecke BzD și corespunde perioadei în care au fost îngropate depozitele de bronz de tip Uriu-Ópályi[62].

Toate cele patru cești (Pl. 2) au fost confecționate din pastă fină, modalitate de realizare specifică acestei categorii de vase pentru servit masa din cultura Suciu de Sus[63], utilizate în principal la servit

[56] Kalicz 1960, pl. 4/2; Kemenczei 1964, 27, pl. 3/4,5.
[57] Marta 2009, pl. 24/2. With the same trade route is linked the Baierdorf knife found in the same settlement (Marta 2009, 86-87).
[58] Publicarea acestui articol survine în preajma împlinirii unei jumătăți de secol de la debutul săpăturilor de la Medieşu Aurit-*Şuculeu* (1964). Acesta a fost șantierul arheologic cu care Tiberiu Bader a inițiat unul dintre proiectele sale cele mai importante: cercetarea culturii Suciu de Sus și a preistoriei sătmărene.
[59] Mulțumesc colegilor dr. R. Gindele (responsabil șantier) și C. Achim că m-au invitat la cercetarea acestui complex arheologic.
[60] Săpături arheologice efectuate în anii 1964-1969, 1971, 1975 (S. Dumitrașcu, T. Bader), 1977 (T. Bader) și 1995-1998 (S. Dumitrașcu și S. Pop). Așezarea are o lățime de 60-80 m și probabil o lungime de 150–200 m. Stratul de cultură subțire este în mare parte distrus de construcții ulterioare. Au fost descoperite mai multe complexe arheologice între care și patru locuințe de suprafață (Dumitrașcu/Bader 1967; Bader 1972, 514-515; Bader 1978, 66, 75, 126).
[61] Kacsó 1987, 51-75; Marta 2009, 98-100.
[62] Bader 1978, 75; Kacsó 1987, 51-75; Marta 2009, 98-100.
[63] Două treimi din cele 210 cești identificate ca formă în așezarea de la Petea-Csengersima au fost realizate din pastă fină (Marta 2009, 22, 31-32).

masa. Cele două cești cu decor mai puțin complex (Pl. 2/3,4) sunt forme specifice ale culturii Suciu de Sus, ornamentele lor fiind, de asemenea, bine reprezentate în cadrul culturii[64]. Ceștile ornamentate cu un decor deosebit de bogat (Pl. 2/1, 2; 3) au o formă conică, cu diametrul maxim situat sub buză. Sunt prevăzute cu o toartă în bandă, ușor supraînălțată. Buza, evazată, este ornamentată în partea inferioară cu o bandă de linii oblice, modalitate de ornamentare frecvent întâlnită pe gura veselei de masă din cultura Suciu de Sus[65]. Corpul are ca ornament dominant spirala înlănțuită, vârfurile spiralelor fiind centrate pe două rânduri de butoni.

Prezența unor mici discuri, de felul acelora ce înconjoară spiralele de pe ceașca nr. 1 (Pl. 2/1; 3/1) este frecvent întâlnită în cultura Suciu de Sus, ca motiv ornamental secundar[66]. Prezența pe ceașca nr. 2 (Pl. 2/2, 3/2) a doi lobi alungiți, oblici, în formă de „picătură" reprezintă un ornament secundar frecvent întâlnit pe ceramica culturii Suciu de Sus, la fel ca și spiralele ce coboară din spirala mare (Pl. 2/2, 3/2). Linia arcuită cu două capete spiralate, realizată pe doi dintre butonii spiralați ai aceleiași cești, reprezintă însă un motiv mai rar întâlnit. Mai rar întâlnită este și decorarea feței superioare a buzei ceștilor[67], respectiv decorarea torților (Pl. 3). În cazul celor două cești de la Mediesu Aurit, pe toartă este utilizat același motiv ornamental de pe buză, într-o formă supradimensionată și îmbogățită, astfel încât, privit de sus, ornametul torții și a buzei realizează împreună o friză ornamentală (Pl. 3).

Tiberiu Bader consideră că cele două cești cu decor mai bogat reprezintă o formă ceramică definitorie pentru cultura Suciu de Sus, formă ce își face apariția în prima fază a culturii, unde este ilustrată prin exemplare descoperite în tumulul de la Mediesu Aurit[68]. Concepția potrivit căreia *„ceștile de tip Suciu de Sus"* aparțin unei linii tipologice în care se pot observa anumite transformări a fost constatată și în cadrul unor cercetări mai recente din siturile culturii Suciu de Sus[69]. Siguranța construcției generale a câmpului ornamental dar și finețea cu care au fost realizate detaliile dovedesc că aceste ornamente sunt opera unei mâini de meșter artizan, aspect constatat deja pentru o bună parte a ceramicii culturii Suciu de Sus, inclusiv pe un număr mare de cești din cultura Suciu de Sus[70].

Valențele ritual-religioase ale depunerii

Prezența a patru cești întregi așezate pe fundul unei gropi duce la ipoteza considerării acestora ca depunere de vase/depozit de vase, de tipul depunere de serviciu de băut. Este o categorie de complex arheologic evidențiată pe o bună parte a continentului european[71], dar și în Câmpia Tisei[72], iar în cazul recent publicat de la Nyírmada, chiar în cadrul culturii Suciu de Sus[73]. Ceașca, folosită ca vas de băut, mai este prezentă în cadrul unor depuneri de tipul: amforă/amfore și ceașcă[74] sau în depuneri ansambluri de obiecte puse în legătură cu producerea și consumul berii preistorice[75]. Un alt caz de depunere a ceștilor este acela al depunerilor de cești singulare. Săparea unor gropi în vederea depunerii unei singure cești a fost bine surprinsă în așezarea de la Nyíregyháza-Oros: la marginea acestei așezări, evidențiată printr-un șanț de apărare, exista o grupare de depuneri rituale, între care s-a constatat existența unui număr mare

---

[64] Marta 2009, 32, 38-39.

[65] Banda de linii oblice (ornamentul HB) este prezentă pe 89 dintre vasele descoperite în complexele culturii Suciu de Sus de la Petea-Csengersima (Marta 2009, 40).

[66] Bader 1978, pl. XLVII, 14, 32; L, 15; LI, 2. În analiza realizată pentru vasele de la Petea-Csengersima s-a constat că între motivele circulare, discurile cruțate (motivul LM) reprezintă unul din cele mai des întâlnite ornamente (Marta 2009, 43).

[67] Almássy/Istvánovits/Kurucz 1997, 9, fig. 2; Marta 2009, 66.

[68] Bader 1978, pl. XLIV/2.

[69] Kobal' 2007, 590-591, fig. 6.1; Marta 2009, 31-32, 94-99.

[70] Spre exemplu în așezarea de la Petea-Csengersima, 40 dintre cele 210 cești descoperite în complexele arheologice atribuite variantei 1Aa au, în general, o ornamentică foarte bogată. Numărul lor a fost mult mai mare, însă, judecând din perspectiva numeroaselor fragmente ceramice decorate, care, datorită stării fragmentare nu au fost încadrate (varianta 1Aa) (Marta 2009, 22, 32).

[71] Kossak 1964, 96-105; Dietler 1990, 352-406; Schauer 1996, 361-377; Hänsel/Hänsel 1997.

[72] V. Szabó 2004.

[73] Tóth/Marta 2005.

[74] Gyoma-*133 lh* (Kemenczei/Genito 1990), Biharea-M1, M3, M4 (căniță), M5?, M6, M10 (Dumitrașcu 1995, 104-107), Tășad cx. 2 din 1996 (Dumitrașcu/Sfrengeu/Sărac 1997, 7-10). Exemplele prin care a fost surprinsă categoria din nordul Câmpiei Tisei (Marta 2008, 118, nota 46) au continuat să se înmulțească prin câteva exemplare excepționale descoperite în așezarea de la Nyíregyháza-Oros (gr. 793, 1194, 2518?) (L. Nagy 2012)

[75] Marta 2008, 118-122; Marta 2009, 86-87.

de gropi cu o singură ceaşcă asezată pe fund[76]. De altfel, în aria grupului Hajdúbagos-Cehăluț mai sunt cunoscute gropi ce conțin cești așezate cu gura în sus ori culcate pe o parte, în așezările de la: Pișcolt-*Nisipărie* (groapa 4/1974, cu cinci cești)[77] (Pl. 4/G), Suplacu de Barcău-*Lapiș* (groapa nr. 1)[78] și Cehei-*Mesig*[79]. O groapă ce avea ca inventar o cană de tip Hajdúbagos-Cehăluț și un polonic a fost descoperită în așezarea culturii Suciu de Sus de la Petea-Csengersima[80].

În ce privește situația de la Mediesu Aurit, unde sunt prezente patru cești, o depunere cu un număr identic de vase există în așezarea de la Alba Iulia, vasele fiind așezate grupat, cu gura în jos. Intenția vădită de aranjare a ceștilor de la Alba Iulia, este un argument în evidențierea caracterului ritual-religios al depunerii[81]. În cazul ceștilor de la Mediesu Aurit, posibilitatea de a arăta valențele rituale ale ansamblului de vase poate fi sugerată și de modul de așezare a vaselor, având în vedere poziția grupată a vaselor, pe fundul gropii. Așezarea pe fundul gropii a vaselor, ca și lipsa altor materiale în umplutura gropii sugerează că aceasta a fost săpată pentru a depune cele patru cești.

Semnificații ale depunerii.

Cauza ce a dus la îngroparea celor patru cești de la Mediesu Aurit trebuie căutată printre interpretările ce au fost sugerate pentru depunerile rituale de vase, categorie de descoperiri larg răspândită pe continentul european. Depunerile de vase ceramice reprezintă un tip de depunere ce are o răspândire continentală, dar care trebuie privită și regional, din perspectiva unor posibile particularități, ce se constată la nivelul depunerilor metalice[82]. Acest fenomen cunoaşte o manifestare amplă în zona Tisei Superioare evidențiată mai demult de numeroasele descoperiri metalice, ce continuă să apară în ritm susținut și în prezent. Recent, imaginea fenomenului depozițional este completată de numeroasele depuneri de vase ce au fost descoperite în regiune. Complexitatea fenomenului depozițional din zona Tisei Superioare este îmbogățită de constatarea prezenței în așezări a depunerilor de animale/a unor părți de animale sau a depunerilor de cranii/ părți de corpuri umane[83]. Ca urmare, analiza ipotezelor interpretative ce pot fi aduse pentru descoperirea de la Mediesu Aurit, trebuie să țină cont de acest context regional.

O primă interpretare ce ar putea fi luată în calcul este aceea că vasele de la Mediesu Aurit reprezintă o depunere votivă, adică cele patru cești sunt obiecte-ofrandă în sine. Această posibilitate, în general evitată pentru alte depuneri de vase ceramice, dat fiind că sunt considerate recipiente cu valoare scăzută, ar putea fi acceptată în cazul ceștilor de la Mediesu Aurit, datorită valorii conferite de energia artistică investită în două dintre exemplare. Această posibilă interpretare nu trebuie cu totul eliminată şi din perspectiva amplorii pe care pare să o fi atins în zona Tisei Superioare fenomenul obiectelor ofrandă, evidențiat cel mai bine de prezența în depozitele de bronzuri a unor obiecte nefinalizate, ce au fost depuse imediat după fabricare[84]. Faptul că ele au fost depuse fără a fi folosite ca unelte, arme sau podoabe sugerează că aceste artefacte nu au fost utilizate anterior depunerii în anumite activități rituale sau profane, ci sunt obiecte depuse pentru valoarea lor intrisecă, sau, eventual, pentru faptul că funcționalitatea lor simbolizează anumite activități.

O altă interpretare legată de depunerile ceramice este aceea că vasele au avut rol de „recipiente" ale ofrandelor. Acestea ar fi reprezentate, de fapt, de conținutul vaselor[85]. Ipoteza, atacată din perspectiva depunerilor cu vase așezate cu gura în jos sau a depunerilor cu vase sparte, este greu de susținut și în cazul de la Mediesu Aurit. În acest caz, dat fiind că poziția de descoperire a vaselor sugerează că acoperirea gropii a fost neglijentă, astfel încât nu pare să se fi avut intenția ca ofranda să rămână „ambalată" în vase.

Interpretarea cea mai frecvent utilizată, ca urmare a analizării numeroaselor descoperiri recente de depuneri de vase, este aceea că „depozitul de vase" reprezintă de fapt o „extragere" din folosința

---

[76] Marta *et al.* 2010, 18-21.
[77] Németi 1978, 109.
[78] Ignat 1984, 11.
[79] Bejinariu 2003, 156.
[80] Marta 2009, 154, pl. 19, 49/6,9.
[81] Lascu 2012, 135, pl. I.
[82] Hansen 1994, 356.
[83] Urák/Marta 2011; L. Nagy 2012.
[84] O discuție asupra fenomenului la Kacsó (1995, p. 134-135) din perspectiva depunerii de topoare de la Lăschia.
[85] Horst 1977; Lindinger, 1999, 84; Palatova/Salaš 2002, 146-148.

cotidiană a obiectelor îngropate. Această acțiune a fost realizată cu scopul de a evita ca ustensilele folosite în acțiuni cu caracter sacru, ritual/ceremonial, să fie reutilizate în activități cotidiene cu caracter profan[86]. Potrivit acestei interpretări, o bună evidențiere a faptului că depunerile de vase au legătură cu recipientele și ustensilele folosite în cadrul unor ceremonii comunitare s-a constatat pentru două gropi depoziționale din așezarea de la Petea-Csengersima și una din așezarea de la Lazuri. Cele trei depuneri atribuite orizontului cultural Lăpuș II-Gáva I-ce succede culturii Suciu de Sus, însă cu care are anumite legături genetice-au o serie de elemente comune ce sugerează că vasele și ustensilele prezente în ele au fost utilizate în cadrul unor ceremonii colective, ceremonii în care erau consumate anumite lichide speciale, ce par a fi fost alcoolice (bere)[87].

În ce privește cultura Suciu de Sus, existența unor depuneri ceremoniale de vase este evidențiată prin depozitul de vase de la Nyìrmada[88]. Depunerea în cadrul lui a unui vas mare pentru servit lichide și a 14 cești, arată o încadrare perfectă în categoria serviciilor de masă din Câmpia Tisei, ansambluri de obiecte depuse după consumarea unei mese festive[89]. Pentru aceste servicii de vase s-a luat în calcul posibilitatea de a face legătura între numărul de cești/ castroane prezente în cadrul serviciului de vase și numărul participanților la ceremonie[90].

Pentru bazinul superior al Tisei și pentru regiunea de nord a Transilvaniei posibilitatea de a face legătura între numărul de cești/ farfurii prezente în depunere și numărul participanților la ceremonialurile din care a rezultat depunerea este sugerată și de compoziția depunerilor metalice. Relevante sunt în acest sens depozitele de tip Uriu-Ópályi, caracterizate printr-o structură unilaterală, în sensul în care cele mai multe depozite conțin un număr mare de arme sau podoabe de același fel, în special topoare cu disc și brățări[91]. Apropierile și legăturile dintre cele două categorii de izvoare arheologice pot fi luate în calcul prin prisma similitudinii tratamentelor pe care le suferă pe parcursul mai multor perioade. Astfel, pentru etapa Reinecke BzD, atât depozitele de bronzuri cât și ansamblurile de vase se caracterizează prin dotarea cu piese întregi, în timp ce în etapa HaA, se constată o fragmentare intensă atât a pieselor de metal cât și a vaselor ceramice (ex. cazul depunerilor de vase de la Lazuri și Petea-Csengersima), ca, în final, pentru etapa HaB1, să fie caracteristic ambelor categorii de depuneri o reducere a gradului de fragmentare.

Dată fiind concordanța între modul de tratare a pieselor din depozitele de bronzuri și serviciile de vase, pentru etapa BzD poate fi luat în calcul un anumit paralelism între numărul mare de vase din serviciile de băut descoperite în spațiul carpatic[92] și numărul topoarelor cu disc sau a brățărilor din anumite depozite de tip Uriu - Ópályi. În cazul depozitelor de tip Uriu-Ópályi pot fi avute în vedere și depozitele complexe în care alături de alte piese sunt prezente și grupe mari de topoare sau brățări (ex. depozitele Domănești I, Uriu, Ópályi). În ceea ce privește depunerile de vase cu un număr mic de cești (4, 5 sau 6 cești), de felul acelora de la Mediesu Aurit, Alba Iulia[93], Pișcolt[94] și Vlaha[95], se poate constata o apropiere cu depozitele de bronzuri ce conțin un număr mic de topoare (3-6 exemplare)[96].

Paralelele ce se constată între numărul de cești/ castroane din etapa Reinecke Bz D și numărul de topoare și brățări din numeroase depozite de tip Uriu-Ópályi oferă indicii în vederea interpretării acestor depuneri ca fiind rezultat al unor depuneri colective. În favoarea acestei interpretări pledează unele similitudini în ceea ce privește posibilitatea ca depunerea unor piese sa fie rezultat al exprimării identitare manifestate de deponenți.

---

[86] Czyborra 1997, 90-91; Bouzek 1996, 421; Stapel 1999, 139-141; Palatova/Salaš 2002, 148-149; Szabo 2004, 88-90.

[87] Marta 2008, 118-122; Marta 2009, 86-87.

[88] Tóth/Marta 2005.

[89] V. Szabó 2004, 86, 91.

[90] Kossak 1964; Hänsel 1997; Hänsel/Hänsel 1997, 55-58; Tóth/Marta 2005, 133-134.

[91] Kacsó 1990, 245-246. O evaluare recentă asupra depozitelor ce conțin topoare cu disc („curate" sau ca piese majoritare) la C. Kacsó (2009, anexa 1 și 2); Hansen (1994, 356) modul în care depozitele din regiune se diferențiază față de alte depozite din zonele învecinate.

[92] Govora (Berciu/Purcărescu/Roman 1961, 134-135), Iernut (Horedt 1967), Tiszapüsöki, Battonya, Igric, Debrecen (V. Szabó 2004), Nyírmada (Tóth/Marta 2005).

[93] Lascu 2012.

[94] Németi 1978.

[95] Gogâltan/Németh/Apai 2011.

[96] Depozitele de la Căuaș (5 topoare), Hajdúböszörmény (3), Ieud (6), Jánd (6), Kalyny (3), Magosliget (6), Mala Bihan' III (4), Medișa (5), Rétközberencs (6), Suciu de Jos II (3), Șimișna (6) (Kacsó 2009, 70-75), Tiream (Marta/Németi 2011, 93).

Exprimări identitare în depunerile de vase și depozitele de bronzuri din spațiul carpatic. Descoperirea la Medieșul Aurit a două cești de dimensiuni mai mari prevăzute în același timp cu un decor mai bogat reprezintă o repetare a unei situații similare din depozitul de vase de la Nyírmada respectiv a unor situații asemănătoare constatate în servicii de vase descoperite în spațiul carpatic (Pl. 4). Odată cu publicarea depozitului de la Nyírmada ne-am pus întrebarea dacă diferențele de dimensiuni și decorul cestilor din acel serviciu de vase pot fi rezultate ale unor exprimări de statut social realizate la momentul solemn al depunerii vaselor și foarte probabil în contextul mesei/ ceremoniei colective ce i-a precedat[97].

Modul în care cultura materială, în particular, un obiect arheologic, exprimă informații referitoare la identitatea proprietarului sau a meșterului care l-a produs - fie că este vorba de apartenența sa la un grup social, fie că ne referim la apartenența sa la un grup „etnic" - este un aspect vechi al arheologiei, cu care această știință vine „la braț" încă din perioada sa de „copilărie". Dinamica conceptelor teoretice referitoare la această problematică arheologică se află în strânsă legătură cu teoriile vehiculate în antropologie și sociologie[98]. În cazul studiului civilizațiilor epocii bronzului din spațiul carpatic, dat fiind că este un domeniu strâns legat de arheologia tradițională, recentele concepte teoretice referitoare la etnicitate sunt aplicate încă în foarte mică măsură. „Cultura arheologică" reprezintă unitatea de bază a descrierilor și clasificărilor, iar în spatele termenului de cultură arheologică stă ascunsă, inevitabil, conotația etnică a grupului care l-a creat (chiar și în cazul în care o astfel de relație este criticată). Setul de artefacte prin care este definită o cultură arheologică în raport cu altele capătă implicit valențe de identitate etnică.

Din perspectiva exprimării identității sociale, trebuie făcut apel la arheologia socială, angajată în explicarea tipurilor de așezări și necropole, a rețelelor de comerț, a sistemelor politice și sociale etc. Studiul acestor domenii este realizat în bună măsură prin artefacte capabile de a exprima clasificări sociale. Exprimările sociale și etnice converg însă în cadrul unor concepte prezente în teoria arheologică din ultimele decenii. În cadrul unui proces de reconceptualizare a etnicității, aceasta este reconsiderată ca un „simplu" aspect de organizare socială, adesea în legătură strânsă cu relațiile economice și politice, în mod particular cu competițiile inter-grup. Privită astfel, etnicitatea devine un element al procesului social, o altă componentă a sistemului social, alături de subzistență, economie, politică, religie etc, care necesită o analiză procesuală, în contrast puternic cu statutul anterior, în care etnicitatea era privită ca o normă pasivă, de fundal. Potrivit lui Siân Jones, o asemenea reconceptualizare a etnicității ca un aspect al organizării sociale a avut ca rezultat două zone principale de cercetare în arheologie: 1) studii care privesc relația dintre cultura materială și simbolismul etnic; 2) cercetări care sunt preocupate de rolul etnicității în structurarea relațiilor economice și politice[99].

Pentru Spațiul Carpatic a fost pusă în discuție imaginea complexă a unor tipuri de identități etnice și a unor tradiții dispuse pe două niveluri, atât în cazul Civilizațiilor Tell-urilor din epoca timpurie și mijlocie a bronzului, cât și pentru așa numita Cultură a Mormintelor Tumulare, din epoca târzie a bronzului, ambele civilizații puse în legătură cu analiza formării identității etnice din spațiul grecesc și mesopotamian. Identitatea etnică din Bronzul Carpatic este considerată ca fiind o manifestare indusă dintr-o analiză mai largă a problematicilor ce au la bază manifestări de identitate socială și religioasă aflate în prelungirea unei mitologii a originilor și a cosmosului sau a unei identități istorice comune[100].

În cazul particular al depunerilor de vase, problema exprimării statutului social sau a identității regionale a deponenților a fost pusă, cu o evidență demnă de a fi luată în seamă, în cazul ansamblului de vase și podoabe din bronz din regiunea Saal, care deși descoperit la distanță mare, are importante interferențe cu spațiul carpatic. Pornindu-se de la concepția că acest depozit este rezultat al unei depuneri colective, s-a argumentat că ceașca decorată, de dimensiuni mai mari decât celelalte cești din depozit, îl reprezintă pe personajul de prim rang din cadrul ceremonialului. Prin depunerea unui vas mai special în raport cu celelalte 11 vase simple (10+1), lipsite de ornamente și mai mici, deponentul principal își exprima statutul său înalt, în raport cu membrii suitei sale. Elementul de sprijin al acestei demonstrații este exprimat de prezența unei garnituri de podoabe, care apare reprezentată pe unele statuete din cadrul

[97] Tóth/Marta 2005, 134.
[98] Jones 1997.
[99] Jones 1997, 28-29. Florin Curta (2002, 5-25) realizează o sinteză asupra conceptului de etnicitate în arheologia contemporană.
[100] Kristiansen/Larsson 2005, 360-363.

culturii Zuto Brdo-Gârla Mare (inclusiv la conducătorul celebrului car de la Dublja). Această asociere sugerează că ceaşca mai mare şi mai decorată susţine participarea la depunere a unui lider sau a unui personaj cu atribute divine. În acelaşi timp, prezenţa colierului face trimitere la anumite legături strânse ale deponentului principal cu zona îndepărtată din preajma Clisurii Dunării.[101]

În cazul mai multor servicii de vase din spaţiul carpatic se constată prezenţa unui număr de unu-două exemplare ce au dimensiuni mai mari decât restul ceştilor, fapt ce, la fel ca în cadrul serviciului de vase din regiunea Saal, ar putea ridica problema exprimării statutului social mai înalt de către unul sau doi dintre deponenţi (Pl. 4). Această situaţie este vizibilă în cazul depunerilor de vase de la Nyírmada, unde se constată prezenţa a două ceşti cu decor complex (Pl. 4/E1,8), de felul acelora de la Medieşu Aurit. Posibilitatea ca ceştile cu decor complex de la Nyírmada să reprezinte pe doi deponenţi de rang înalt este sugerată şi de faptul că una dintre aceste ceşti (Pl. 4/E1) are o capacitate mult mai mare decât a celorlalte ceşti din depozit. O situaţie identică cu a depozitelor de la Medieşu Aurit şi Nyírmada, reliefată de prezenţa a două ceşti mai decorate, din care una are o capacitate mai mare, este evidentă şi în compoziţia depozitelor de la Battonya (Pl. 4/B1,2) şi Pişcolt (Pl. 4/G1,2). Aceeaşi concepţie compoziţională se constată în cazul altor servicii de vase, dată fiind prezenţa unor vase de capacitate mai mare în descoperirile de la Igrici (Pl. 4/C1,2,11), Tiszapüspöki (Pl. 4/D1). Pentru setul de ceşti de la Govora, decorul expresiv, mai atent realizat şi încrustat cu pastă, scoate în evidenţă una dintre ceşti, chiar dacă volumul său nu este cu mult mai mare decât al celorlalte recipiente din cadrul ansamblului[102] (pl. 4/A1).

Prezenţa într-un număr mare de servicii de vase ceramice din spaţiul carpatic a unei ceşti/perechi de ceşti mai mari şi mai decorate[103] cu greu poate fi considerată ca fiind întâmplătoare. Ar putea fi luată în calcul existenţa unui model depoziţional care să ilustreze un sistem de organizare socială, susţinut a exista pentru epoca bronzului: şeful (sau perechea de şefi) şi suita sa de războinici[104].

Depunerile de vase din spaţiul carpatic, mai mult decât aspectul formal de bază (1 sau 2 + n ceşti) descris, includ câteva elemente importante care susţin că aceste contexte arheologice conturează un model depoziţional ce reflectă un model de organizare socială. Serviciile de vase pot fi asociate unor mese comune, ocazii de mare încărcătură simbolică, în care sunt etalate raporturile sociale dintre comeseni sau sunt legate de eticheta ospeţiei şi de asocierea cu locurile de origine ale convivilor. Mai multe servicii de vase din spaţiul carpatic conţin anumite elemente complementare, descrise mai jos, care vin să ne releve modalităţile în care sunt exprimate, confirmate şi „renegociate" elementele de statut social şi de identitate etnică.

În cazul vasului de capacitate mare de la Pişcolt (Pl. 4/G1), o legătură a sa cu elitele sociale este asigurată nu doar de volumul său mai mare sau de decorul său mai bogat. În acelaşi timp, talpa şi cele două torţi supraînălţate trimit spre o formă specifică vaselor de băut ceremoniale, formă ce are o lungă evoluţie în ceramica de lux preistorică şi antică (*kantharoi*).

În depozitele de vase din spaţiul carpatic, considerarea vasului mai mare ca element principal al depunerii şi eventuala conexiune a sa cu un personaj de vază este sugerată cu mare acurateţe de poziţionarea vaselor din depozitul de la Nyíregyháza-Oros: vasul mai mare era aşezat în centru, cu gura în jos, în opoziţie cu poziţia inversă a celorlalte vase ce îl înconjurau. Rolul special în depunere a vasului mare este atestat şi de faptul că acesta este singurul recipient care avea depusă în zona gurii, o ceaşcă (ceaşca având rol de vas de băut sau de făcut libaţii)[105]. Aranjamentul în cerc, cu un vas central la mijloc, şi compoziţia - vase mari de servit lichide împreună cu o ceaşcă care, după modul în care a fost pusă în gura vasului central, era folosită la băut lichidul din amfore[106] - susţine utilizarea serviciilor de băut în

[101] Hänsel/Hänsel 1997, 58-61, 66-68.

[102] Berciu/Purcărescu/Roman 1961.

[103] Există şi câteva cazuri în care nu poate fi evidenţiată prezenţa unei ceşti mai mari şi mai decorate în raport cu celelalte exemplare din depunere: Iernut (Horedt 1967), Corneşti (Radu 1972), Alba Iulia (Lascu 2012), Vlaha (Gogâltan/Németh/Apai 2011, pl. 2) sau Debrecen (V. Szabó 2004, pl. 12). În ultimele două cazuri totuşi poate fi luată în discuţie existenţa unei ceşti mai decorate sau mai voluminoase.

[104] Kristiansen/Larsson 2005, 212-250.

[105] L. Nagy 2012, 256-257, 267-268, pl. 2-3 (complexul 793).

[106] Modelul depoziţional reprezentat de vase de servit lichide, format din amfore şi un număr limitat de ceşti/polonice, demult observat la vasele de bronz hallstattiene(ex. Kossak 1964), a fost transpus şi epocii bronzului din spaţiul carpatic (Marta 2008, 118 şi nota 46; Marta 2009, planşa tipologică 8). Mai recent, legat de acest tip de depunere pot fi puse gropile 793 şi 1194 din

context ceremonial[107].

În cadrul serviciului de vase de la Nyírmada se constată una dintre cele mai transparente exprimări de simboluri identitare, atât la nivel social cât şi comunitar, etnic. Între cele 14 ceşti din depunere se disting trei categorii: două ceşti cu un decor foarte bogat (Pl. 4/E1,8), două ceşti importate din nord (Pl. 4/D 2,9) şi zece ceşti cu decor mai simplu (Pl. 4/E3-7, 10-14). Semnificaţia de piese principale în depunere a ceştilor de capacitate mai mare este întărită de faptul că aceste exemplare sunt decorate cu o ornamentică rafinată (Pl. 4/E1,8), a cărei realizare cerea experienţă, o dexteritate în spatele căreia trebuia să existe o anumită specializare din partea autorului. Conexiunea ornamenticii de pe vasele de la Nyírmada cu statutul social al deponenţilor este relevantă la fel ca şi în cazul depozitului de vase de bronz din regiunea Saal, ambele legate de ansamblul social de tipul: „căpetenia cu ceată de războinici". La Nyírmada reprezentarea statutului similar al membrilor suitei este asigurată la nivel simbolic de utilizarea aceluiaşi ornament pe cele zece ceşti cu decor mai simplu (Pl. 4/E3-7, 10-14).

Pentru depozitele de la Nyírmada şi Medieşu Aurit posibilitatea de a lega ceştile cu decor bogat de un personaj de rang înalt este întărită de faptul că două piese similare au fost descoperite în mormântul princiar de la Nyírkarász-Gyulaháza[108]. Posibilitatea ca în acest tumul sa fi fost îngropat un personaj de rang înalt este evidenţiată de prezenţa în inventarul funerar a unor podoabe specifice elitelor (inel de aur, ac de paradă) şi a unei garnituri de arme (spadă, pumnal, topoare de luptă). Descrierea precisă realizată de descoperitor, doctorul Józsa András, ne arată că cele două ceşti erau aşezate pe oasele defunctului, în timp ce armele au fost puse lângă cutia construită pentru a păstra oasele calcinate. Poziţia specială în care au fost aşezate ceştile subliniază că aceste recipiente jucau rolul unor obiecte personale de mare importanţă în exprimarea identităţii defunctului. În urma recentelor descoperiri de servicii de vase se poate deduce că rolul important acordat celor două ceşti din mormânt porneşte de la folosirea lor la mese festive sau la depunerile colective. Aceste evenimente speciale din viaţa comunităţilor, în care se consuma mâncare şi băutură, erau organizate de elite deoarece erau ocazii pentru etalarea şi afirmarea statutului[109].

Frecventa descoperire în pereche a ceştilor decorate nu pare să fie întâmplătoare, iar faptul că ea este constatată şi la depunerile de bronzuri[110], trebuie să ne pună în gardă referitor la posibile semnificaţii ce ar putea sta în spatele ei. Aceste semnificaţii pot face trimitere la o natură duală a conducerii comunităţilor europene din epoca târzie a bronzului. Natura duală a conducerii poate fi de tipul „rege şi prinţ moştenitor" după cum a fost interpretată compoziţia serviciului de vase din regiunea Saal.[111] Un al doilea tip de relaţie exprimată de perechea de ceşti ar fi conducerea duală de tip „lider politico-militar şi lider religios", structură de conducere a cărei importare din Orient este susţinută de câteva descoperiri semnificative[112].

Pentru o exprimare de tipul identitar pledează şi alte elemente comune ce pot fi constatate atât în depozitele de bronz de tip Uriu-Ópályi cât şi în serviciile de vase descoperite în zona lor de răspândire. Prezenţa a două ceşti originare din zona bazinului Košice (Pl. 4/E 2,9)[113] poate fi pusă în legătură cu apariţia în marile depozite din zona Sătmarului a unor topoare cu două braţe[114], piese venite, deasemenea, din zona Slovaciei. Atât în depozitul de bronzuri Domăneşti I cât şi în acela de la Ópályi, topoarele cu două braţe apar împreună cu un număr mare de topoare cu disc şi spin (piese locale) şi împreună cu un număr limitat de topoare speciale, spade sau apărătoare de braţ (piese ce pot fi legate de elite).

---

aşezarea de la Nyíregyháza-Oros (L. Nagy 2012, pl. 2, 3, 5).

[107] Relevante sunt în acest sens reprezentările de pe situlele istorizante sau descrierile unor ceremonii de servire a mesei la traci sau celţi (Athenaios, Ospăţul înţelepţilor, cartea IV, 35, 36).

[108] Aranyak 1997, fig. 9/1-2.

[109] Dietler 1990, 352-406; Dietler 1996, 92–97; Earle 1991, 3; Perodie 2001, 187.

[110] Relevanţa cifrei doi în depuneri a fost observată de T. Soroceanu (1995, 52), iar pentru depozitele de bronzuri, a fost constatată existenţa unui număr mare de depozite formate din două topoare (22 de cazuri) (Kacsó 2009, 66).

[111] În serviciul de vase din regiunea Saal există o ceaşcă mare şi decorată atribuită unei persoane de rang înalt şi o ceaşcă mică, cu fund rotund. Ultimul tip de vas, dată fiind forma sa, dar şi o anumită constanţă în ce priveşte prezenţa sa în servicii de vase a fost atribuit unei persoane importante însă neiniţiate (care nu stă la „masa rotundă") (Hänsel/Hänsel 1997, 57-58).

[112] Kristiansen/Larsson 2005, 271-282.

[113] Tóth/Marta 2005, 121-123.

[114] Mozsolics 1973, 22 şi urm (depozitele de bronzuri Domăneşti I şi Ópályi).

Prezența în depozitele de bronzuri și în serviciile de vase a unor elemente specifice teritoriului slovac ar putea face trimitere la contactele privilegiate pe care le au unii deponenți din bazinul someșan cu spațiul slovac, din perspectiva situării celor două regiuni pe traseul „drumului comercial" ce face legătura între Transilvania și litoralul vestic al Mării Baltice[115]. Pe traseul „drumului comercial" Transilvania-Marea Baltică exprimările identitare sunt bine atestate chiar pe distanțe mari, din perspectiva inventarului mormântului descoperit la Zschornewitz (sudul Saxoniei). Defunctul a fost pus în legătură cu spațiul carpatic[116], dat fiind că inventarul conținea nu doar piese metalice ce proveneau de pe traseu (Boemia), ci chiar vase ceramice de servit la masă identice cu acelea din Banat sau Valea Mureșului[117]. Dată fiind valoarea scăzută a lutului din care au fost confecționate vasele, distanța mare la care au ajuns cele două vase poate fi pusă doar pe „valoarea sentimentală" a vaselor pe care participanții la ritualul de îngropare au asociat-o cu defunctul. Dat fiind că mormântul de la Zschornewitz conținea o amforă și o ceașcă, vase specifice serviciilor de băut, distanța mare la care au ajuns și îngroparea lor lângă defunct poate fi explicată prin valoarea identitară „purtată" de ornamentele și formele acestor vase. Probabil această valoare identitară a fost scoasă în evidență de către defunct tocmai în contextul unor mese comune. Aceasta ar explica motivul pentru care persoanele participante la îngroparea defunctului au considerat că, alături de obiecte vestimentare, cele două vase ceramice „exotice" puteau fi apreciate ca obiecte de primă reprezentativitate pentru personajul decedat. De fapt „artera comercială" Transilvania-Marea Baltică este constituită din obiecte ce pot fi considerate nu doar obiecte comerciale ci, în același timp obiecte personale (cuțite, brățări, fibule, ace vestimentare, arme, vase de bronz etc.). Circulația pe acest drum a unor persoane ce au asupra lor obiecte personale identitare este sugerată de ceștile singulare de tip Suciu de Sus descoperite în cimitire ale culturii Piliny[118] sau, în sens invers, de ceștile originare din regiunea Košice, descoperite în nord-estul Ungariei[119] și nord-vestul României[120].

În concluzie, depozitele de vase ne oferă câteva elemente inedite de natură a sugera modul în care se desfășurau ceremoniile colective din epoca bronzului și astfel să confirme modele de structurare a societății epocii bronzului, de tipul „patron-grup de clienți" sau „șef militar-grup de războinici". Depozitele de vase asigură unele elemente care ajută la interpretarea unei alte categorii de izvoare arheologice: depozitele de bronzuri. Cel puțin pentru regiunea Tisei Superioare, serviciile de vase sprijină pentru depozitele de bronzuri conexiunea „obiect depus ce corespunde unui deponent", și chiar mai mult, asigură indicii asupra statutului social sau a originii deponenților de arme și podoabe. În ce privește etalarea identității sociale și etnice, serviciile de vase vin să creioneze contexte în care aceste manifestări identitare sunt menținute și cultivate cu ocazia unor momente cu puternică încărcătură socială, cum sunt festivitățile ce includ mese comune sau depuneri colective de ofrande. Nu în ultimul rând, mecanismele interne ce sunt relevate de depunerile ceramice, vin să confirme funcționalitatea identitară a ornamenticii extravagante din cadrul ceramicii culturii Suciu de Sus și a modului în care anumite ornamente sunt aplicate ca simbol al unor categorii sociale și ca element de exprimare a identității etnice în raport cu alte civilizații.

Bibliografie

Almássy/Istvánovits/Kurucz 1997: K. Almássy/E. Istvánovits/K. Kurucz, *Aranyak a Jósa András Múzeumban*. Nyíregyháza 1997.

Bader 1972: T. Bader, *Cultura Suciu de Sus în nord vestul României*, SCIV, 23/4, 1972, 509-536.

Bader 1978: T. Bader, *Epoca Bronzului în nord vestul Transilvanie*i, București 1978.

Berciu/Purcărescu/Roman 1961: D. Berciu/P. Purcărescu/P. Roman, *Săpături și cercetări arheologice în raionul Vâlcea*, Materiale, 131-137.

Bouzek 1996: J. Bouzek, *European Bronze Age hoards and their Mediterranian paralells*, In: *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália*

[115] Marta 2009, 85-86.

[116] Kossak 1996, 293-316.

[117] Ciugudean 1994, 25-40 (pentru asemănările ceramicii din Valea Mureșului și aceea din Banat).

[118] Kalicz 1960, pl. 4/2; Kemenczei 1964, 27, pl. 3/4,5.

[119] Tóth/Marta 2005, 121-122.

[120] Petea (Marta 2009, pl. 24/2). Cu același traseu comercial este pus și un cuțit de tip Baierdorf descoperit în aceași așezare (Marta 2009, 86-87).

Mozsolics zum 85. Geburtstag. Hrsg. T. Kovács, Budapest 1996, 421-422.

Bejinariu 2003: I. Bejinariu, *Epoca bronzului în Depresiunea Şimleului*, (teză de doctorat, ms.), Alba Iulia, 2003.

Ciugudean 1994: H. Ciugudean, *The Hallstatt A Period in Central Transylvania,* In: H. Ciugudean/N. Boroffka (eds.) *The Early Hallstatt Period (1200-700 B. C.) in South-Eastern Europe. Symposium, Alba Iulia, 10-12 iunie 1993*, 25-40.

Curta 2002: F. Curta, *Consideraţii privind conceptul de caracter etnic (etnicitate) în arheologia contemporană,* Arheologia Medievală, IV, 5-25.

Czyborra 1997: I. Czyborra, *Gefäßdeponierungen-Speise und Trank für Götter und Menschen*, In: A. Hänsel/B. Hänsel (eds.), *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas. Museum für Vor- und Frühgeschichte,* Bestandkataloge 4 (Berlin 1997), 87-92.

Dietler 1990: M. Dietler, *Driven by drink: the role of drinking in the political economy and the case of early Iron Age France.* JAnthrArch, 9, 352-406.

Dietler 1996. : M. Dietler, *Feast and commensal politics in the political economy: Food, power, and status in prehistoric Europe,* In: P. Wiessner/W. Schiefenhovel (eds.) *Food and the status quest,* 87-125, Oxford: Berghahn Books.

Dumitraşcu 1994: S. Dumitraşcu, *Biharia I. Săpături arheologice (1973–1980).* Oradea.

Dumitraşcu/Bader 1967: S. Dumitraşcu/T. Bader, *Aşezarea dacilor liberi de la Medieşu Aurit (I),* Satu Mare, 1967.

Dumitraşcu/Sfrengeu/Sărac 1997: S. Dumitraşcu/Fl. Sfrengeu/N. Sărac 1997, *Două complexe de cult descoperite la Tăşad. Contribuţii la cunoaşterea tehnologiei a perioadei de început a epocii fierului (Ha A1-A2)*, AnnUnivOradea, 15–17.

Earle 1991: T. Earle, *The evolution of chiefdoms*, In: T. Earle (edt.), Chiefdoms: *Power, economy, and ideology,* 1-15, New York: Cambridge University Press.

Gogâltan/Németh/Apai 2011: Fl. Gogâltan/R. E. Németh/E. Apai, *Eine rituelle Grube bei Vlaha, Gemeinde Săvădisla (Kreis Cluj).* In: S. Berecki/ R.E. Nemeth/ B. Rezi (eds.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Targu Mureş 8-10 October 2010,* Targu Mureş, 2011, 163-183.

Hänsel 1997: A. Hänsel, *Das metallene Tafelgeschirr im Opfer,* In: A. Hänsel/B. Hänsel (eds), *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas. Seminar für Ur-und Frühgeschichte der Freien Universität, Museum für Vor-und Frühgeschichte,* Bestandskataloge 4, Berlin, 83-86.

Hänsel/Hänsel 1997: Alix Hänsel/B. Hänsel, *Herrscherinsignien der älteren Urnenfelderzeit. Ein Gefäßdepot aus Saalegebiet Mitteldeutschlands,* APA, 29, 39–68.

Hansen 1994: S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken.* UPA, 21. Bonn.

Horedt 1967: K. Horedt, *Einflüsse der Hügelgräberkultur und der Velaticer Kultur in Siebenbürgen,* Germania, 45, 42–50.

Horst 1977: F. Horst, *Bronzezeitliche Speiseopfer in Gefässen.* In: B. Gediga (Hrsg.), *Geneza Kultury łuzickiej na terenie Nadodrza,* Wrocław 1977, 109–148.

Ignat 1984: D. Ignat, *Aşezarea de la sfârşitul epocii bronzului de la Suplacu de Barcău [L`habitat de la fin de l`âge du bronze de Suplacu de Barcău, Dép. De Bihor]*, Crisia, XIV, 9-26.

Jones 1997 : S. Jones, *The Archaeology of the Ethnicity: Constructing Identities in the Past and the Present.* London and New York.

Kacsó 1987: C. Kacsó, *Beträge zur Kenntnis des Verbreiterungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus-Kultur,* Dacia, 31, 51-75.

Kacsó *1990:* C. Kacsó, *Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Crăciuneşti-Unveröffentlichte Stücke aus dem Bronzehort von Crăciuneşti*, SCIVA 41, *1990*, 235-250.

Kacsó 1995: C. Kacsó, *Der Hortfund from Lăschia,* In: T. Soroceanu (edt.), *Bronzefunde aus Rumänien I*, Berlin, 81-130.

Kacsó 2009: C. Kacsó, *Descoperiri din epoca bronzului de la Sarasău. Bronzezeitliche Funde in Sarasău.* Marmaţia 9/1, 59-100.

Kalicz 1960: N. Kalicz 1960: N. Kalicz, *A későbronzkori felsőszőcsi csoport leletei és kronológiai helyzete.* AÉ, 87, 3-15.

Kemenczei 1964: T. Kemenczei, *A pilinyi kultúra bárcai csoportja.-Die bárcaer Gruppe der Pilinyer Kultur.* HOMÉ, 5, 105-175. 27..

Kemenczei/Genito 1990: T. Kemenczei/B. Genito, *The late bronze age vessels from Gyoma 133 s.e. Hungary.* ComArchHung, 113–125.

Kobal' 2007: J. Kobal', *До питання про хронологію та періодизацію культури Станове.* Записи наукового товариства імені Шевченка, Праці археологічної комісії, Львів, 583-599.

Kossack 1964: G. Kossak, *Trinkgeschirr als Kultgerät der Hallsttzeit*, In: *Varia Archaeologica: Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag, Schriften der Sektion für Vor-u. Frühgeschichte 16,* 96-105. Berlin: Akademie-Verlag.

Kossack 1996: G. Kossak, *Bronzezeitliche Keramik aus Zschornewitz und ihre Verwandten im Banat.* In: *Probleme der Bronze-und der frühen Eisenzeit in Mitteleuropa. Festschrift für Marek Gedl zum 60. Geburtstag und zum 40. Jahrestag der wissenschaftlichen Tätigkeit an der Jagiellonen Universität,* Kraków, 283-316.

Kristiansen/Larson 2005: K. Kristiansen/Th. B. Larsson, *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations.* Cambridge 2005.

Lascu 2012: I. Lascu, *A pit with depositions of cups from the first period of the Iron Age from Alba Iulia.* In: L. Marta (edt.), *The Gáva Culture in the Tisa Plain an the Transylvania. [Die Gáva Culture in der Theißebene und Siebenburgen.], Symposium, Satu Mare, 17-18 June/Juni 2011*, StCom Satu Mare, XXVIII/I, 135-148.

Lindinger 1999: V. Lindinger: *Mittelbronzezeitliche Gefäßdeponierung von Zwerndorf an der March, NÖ.* In: A. Krenn-Leeb/J. W. Neugebauer (Hrsg.), *Depotfunde der Bronzezeit im mittleren Donauraum,* ArchÖst, 9/10. (1998/1999) 1999. 46–68.

Marta 2005: L. Marta, *Der bronzene Nadeldepotfund von Petea, Kr. Satu Mare. [Depozitul de ace din bronz descoperit la Petea, jud. Satu Mare].* In: T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien II. [Descoperiri de bronzuri din România],* Bistriţa/Cluj-Napoca 2005. 75–94.

Marta 2007: L. Marta, *Поставлення амфор в поселення періоду пізньої бронзи з Сомешанській рівнині./ Single Amphorae Depositions în the Late Bronze Age Settlements from the Someş Field.* Carpatica 36, 4-16.

Marta 2008: L. Marta, *Groapa 154 a aşezării din epoca bronzului de la Lazuri. Depunere aflată în legătură cu producerea berii preistorice? (Pit 154 from Bronze Age settlement in Lazuri. Objects deposition related to the making of prehistoric beer,* StCom Satu Mare, XXIII–XXIV/1, 2006-2007, 111–129.

Marta 2009: L. Marta, *The Late Bronze Age Settlements of Petea–Csengersima,* Satu Mare.

Marta 2010 *et al.*: L. Marta/D. V. Sana/I. Bejinariu/L. Nagy Márta/E. Berendi, *The Late Bronze Age Settlement of Nyíregyháya „ Ur Csere",* Satu Mare, 2010.

Marta/Németi 2011, L. Marta/J.Németi, *Descoperiri de bronzuri din Sătmar. Bronze findings from Sătmar,* StCom Satu Mare, XXVII/I, 89-102.

Mozsolics 1973: A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1973.

Nagy 2012: M. L. Nagy: *Neue Beitrage zu spatbronzezeitlichen Gefasdeponierungssitten im Oberen Theisgebiet,* In: L. Marta, (eds.) *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. [Die Gáva Culture in der Theißebene und Siebenburgen.] Symposium, Satu Mare, 17-18 June/Juni 2011,* StCom Satu Mare, XXVIII/I, 255-280.

Németi 1978: J. Németi, *Descoperiri de la sfîrşitul epocii bronzului în zona Careiului.–Découvertes de la fin l'époque de bronze aux environs de Carei*, SCIVA, 29, 99-122.

Palátova/Salaš 2002: H. Palátova/M. Salaš 148-149. *Depoty keramických nádob doby bronzové na Morave a v sousedních zemích.-Bronzezeitliche Gefässdepotfunde in Mären und benachbarten Gebieten*, Pravek Supp, 9, Brno, 2002.

Perodie 2001: J. Perodie *Feasting for prosperity: A study of southern Northwest Coast feasting,* In: M. Dietler/B. Hayden (eds.), *Feasts: Archaeological and ethnographic perspectives on food, politics, and power,* 185–214. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press.

Radu 1972: O. Radu, *Contribuţii la cunoaşterea culturii Vatina. Săpăturile de la Corneşti, jud. Timiş.* SCIV, 23, 271–283.

Schauer 1996: P. Schauer, *Tongechirrschätze als Kontinuum urnefelderzeitlichen Grabbrauches in*

Süddeutschland. In: T. Kovács (edt.), *Studien zur Metalindustrie im Karpatenbecken und den benachtbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85 Geburstag,* Budapest, 361–377.

Soroceanu 2005: T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen.-Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten,* In: T. Soroceanu (edt.), *Bronzefunde aus Rumänien I,* Berlin 2005, 15-80.

Soroceanu 2005: T. Soroceanu, *Zu den Fundumständen der Metallgefäße bis in das 8. Jh.v. Chr.-Ein Beitrag zu deren religionsgeschichtlicher Deutung,* In: T. Soroceanu (edt.), *Bronzefunde aus Rumänien/Descoperiri de bronzuri din România II,* Bistrița/Cluj-Napoca 2005, 387- 428.

Stapel 1999: Andrea Stapel: *Bronzezeitliche Deponierungen im Siedlungsbereich Altdorf-Römerfeld und Altheim, Landkreis Landshut,* TSUFA, 3, Waxmann Münster/NewYork/München/Berlin 1999.

V. Szabó 2004: G. V. Szabó: *A tiszacsegei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához. [Das Gefäßdepot von Tiszacsege. Neue Angaben zur Sitte der spätbronzezeitlichen Gefäßdeponierung in der Theißgegend]* MFMÉ-StudArch, X, 2004, 81–113.

Tóth/Marta 2005: K. Tóth/L. Marta: *Gefäßdepotfund der Felsőszőcs/Suciu de Sus-Kultur in Nyírmada-Vályogvető (A Felsőszőcs/ Suciu de Sus-kultúra edénylelete Nyírmada-Vályogvető),* JAMÉ, XLVII, 2005, 107-143.

Urák/Marta 2011: M. Urák/L. Marta: *Human Remains of the Late Bronze Age Settlements in the Upper Tisza Area. New Researches And New Evidence,* In: S. Berecki/R. E. Németi/B. Rezi (eds.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium. 8-10 Octomber from Târgu Mureş,* Târgu Mureş, 2011, 155-162.

Vasiliev/Aldea/Ciugudean 1991: V. Vasiliev/A. Aldea/H. Ciugudean *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac,* Cluj-Napoca.

Liviu Marta
Muzeul Județean Satu Mare, România
livimarta@yahoo.com

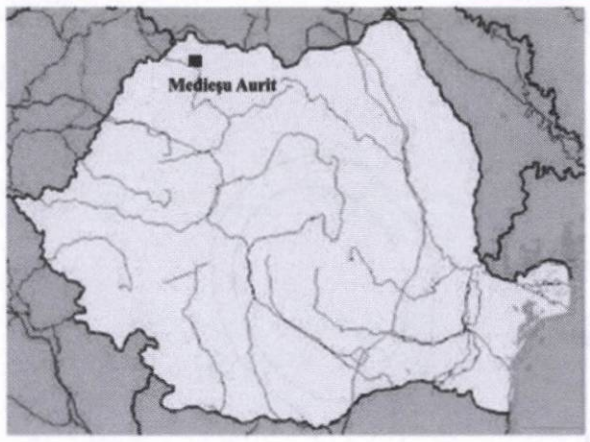

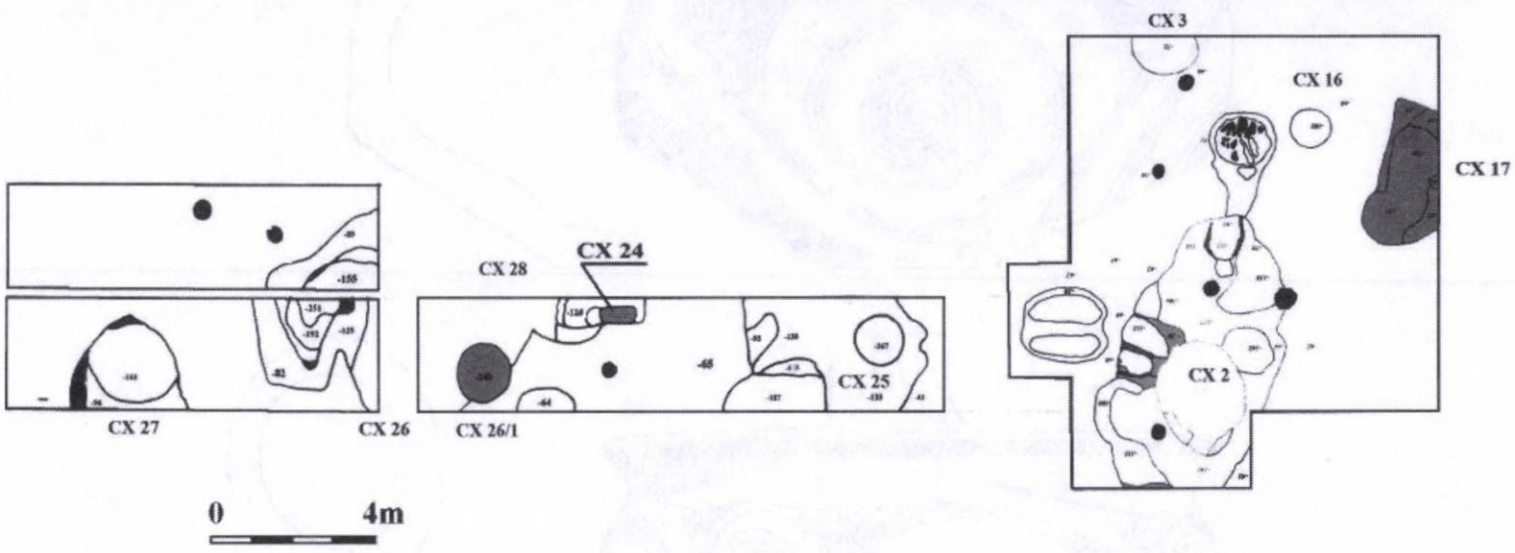

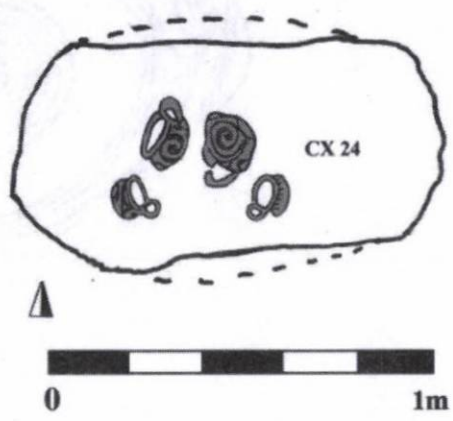

complexe arheologice din epoca bronzului

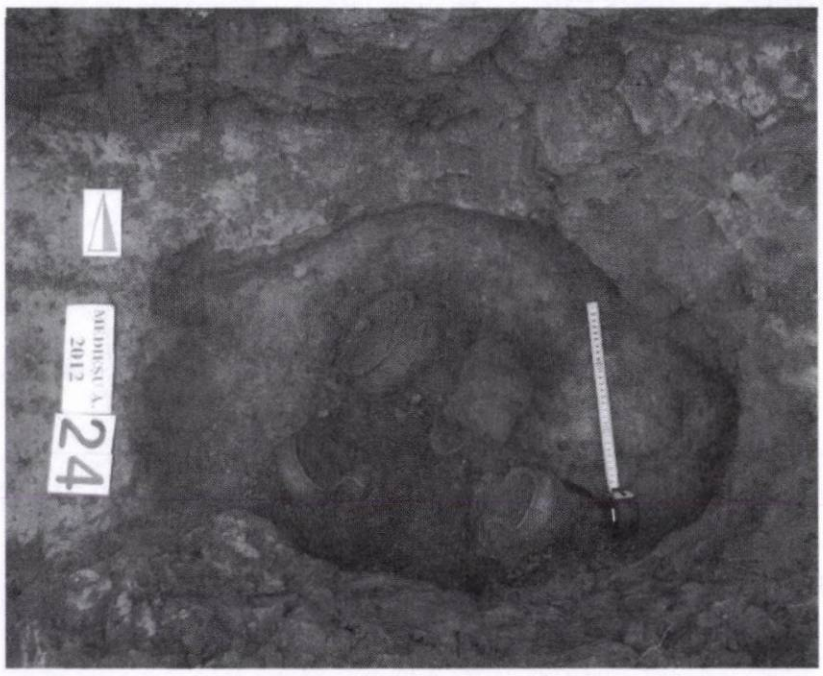

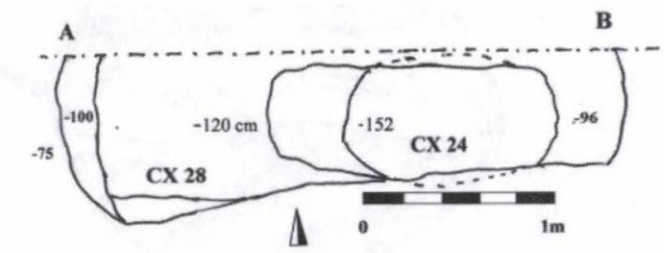

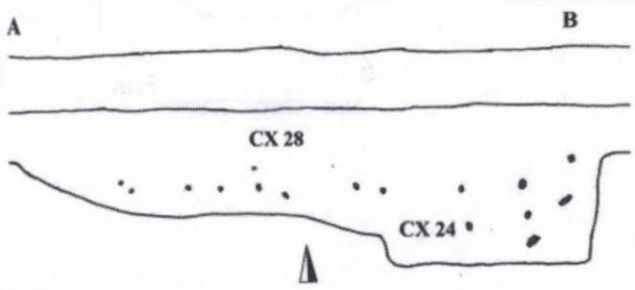

Pl. 1. The placement, drawing and photograph of the vessel deposition from Medieşu Aurit.
Pl. 1. Amplasamentul, desenul şi fotografia depunerii de vase de la Medieşu Aurit.

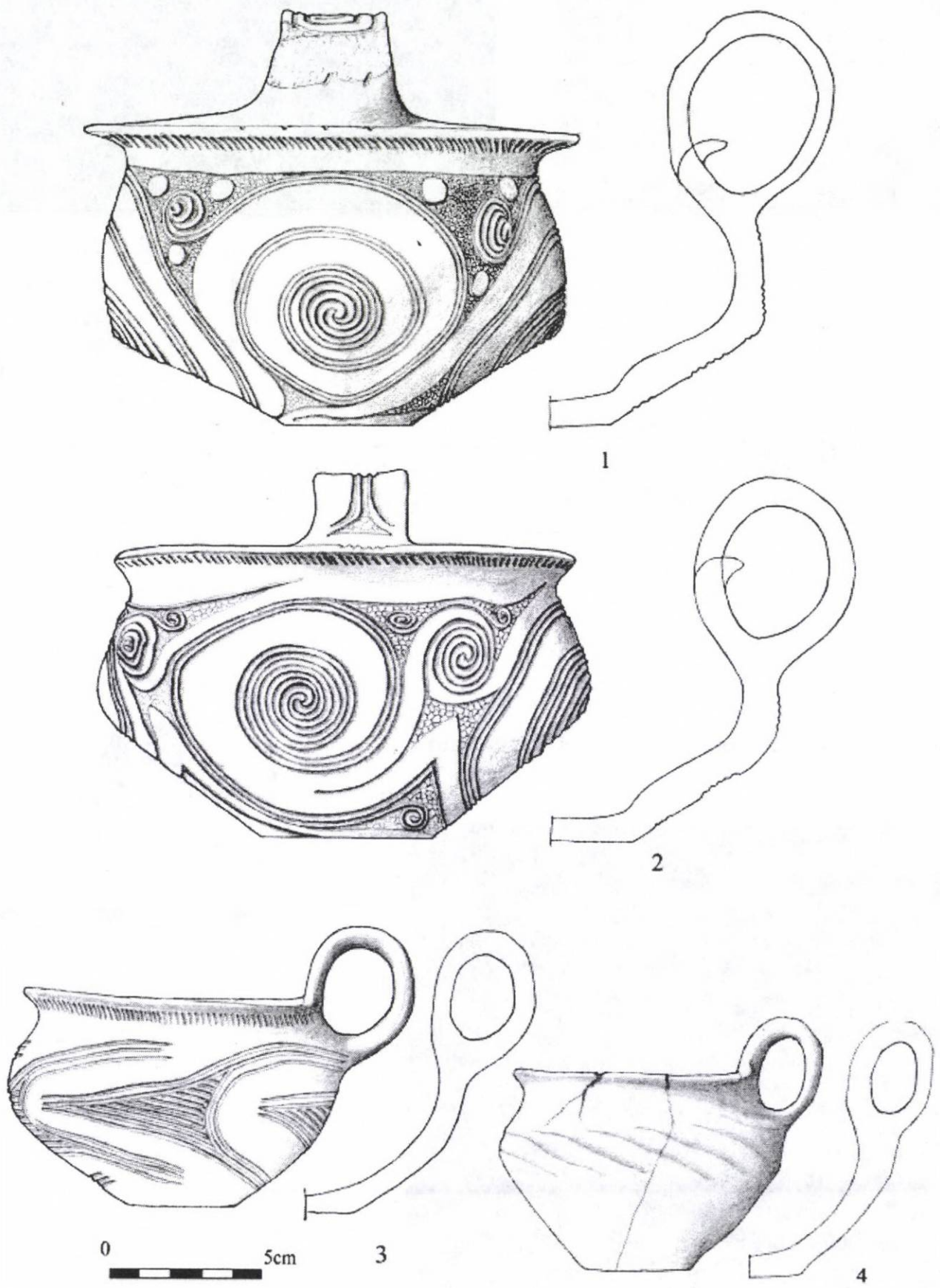

Pl. 2. The cups from the vassel deposition of Medieşu Aurit.
Pl. 2. Ceştile din depunerea de vase de la Medieşu Aurit.

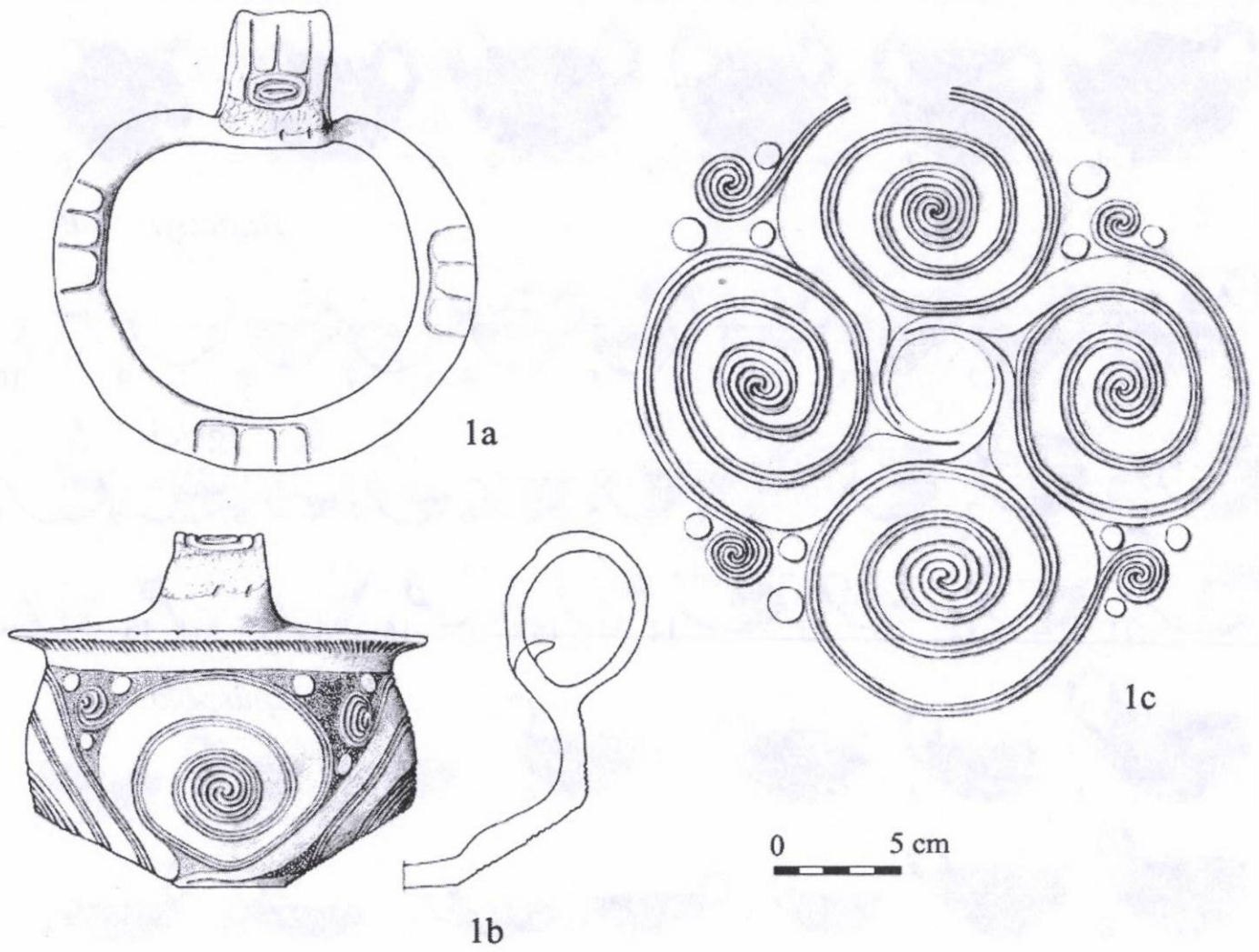

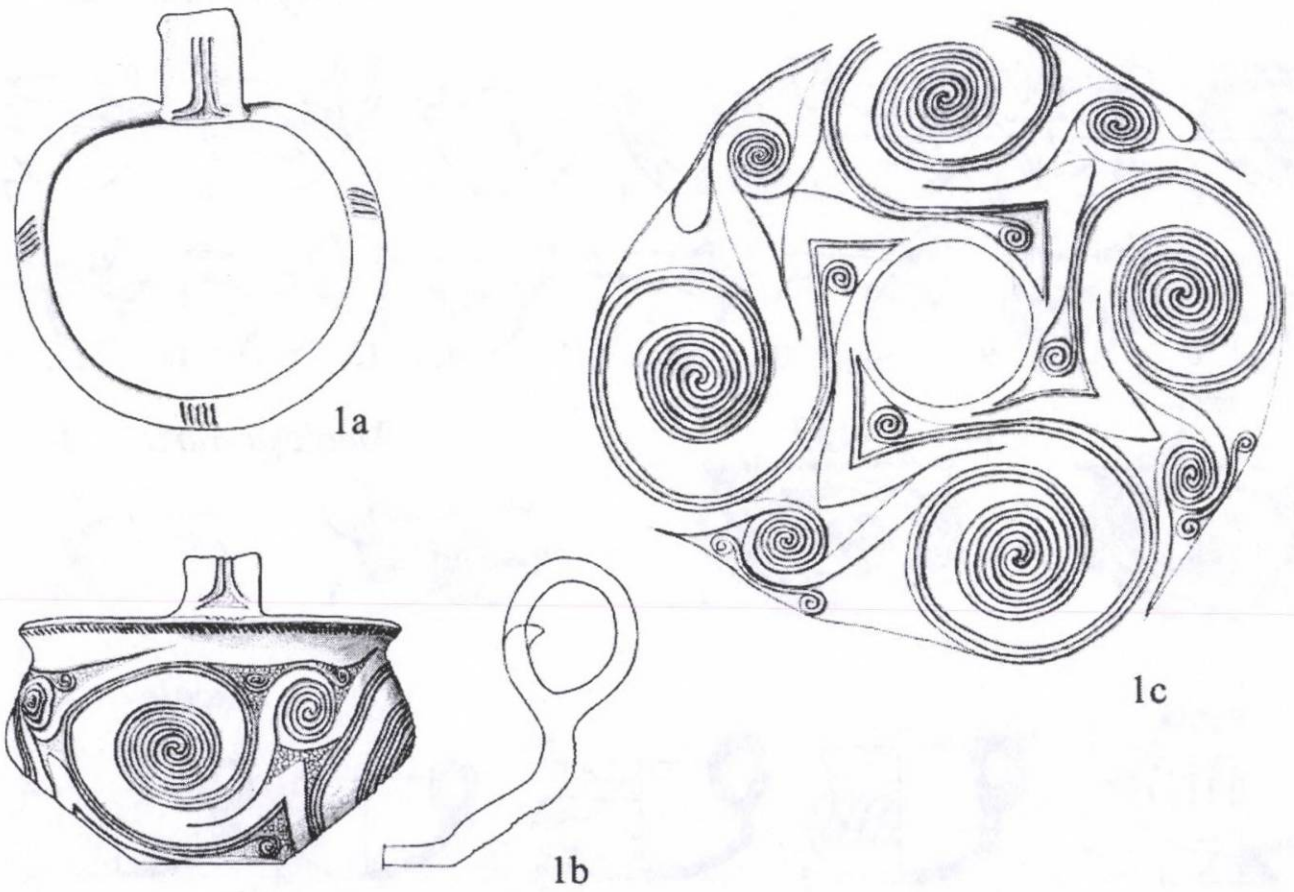

Pl. 3. The decoration of the "Suciu de Sus type" cups from the vessel deposition of Medieşu Aurit.
Pl. 3. Ornamentaţia ceştilor de "tip Suciu de Sus" din depunerea de vase de la Medieşu Aurit.

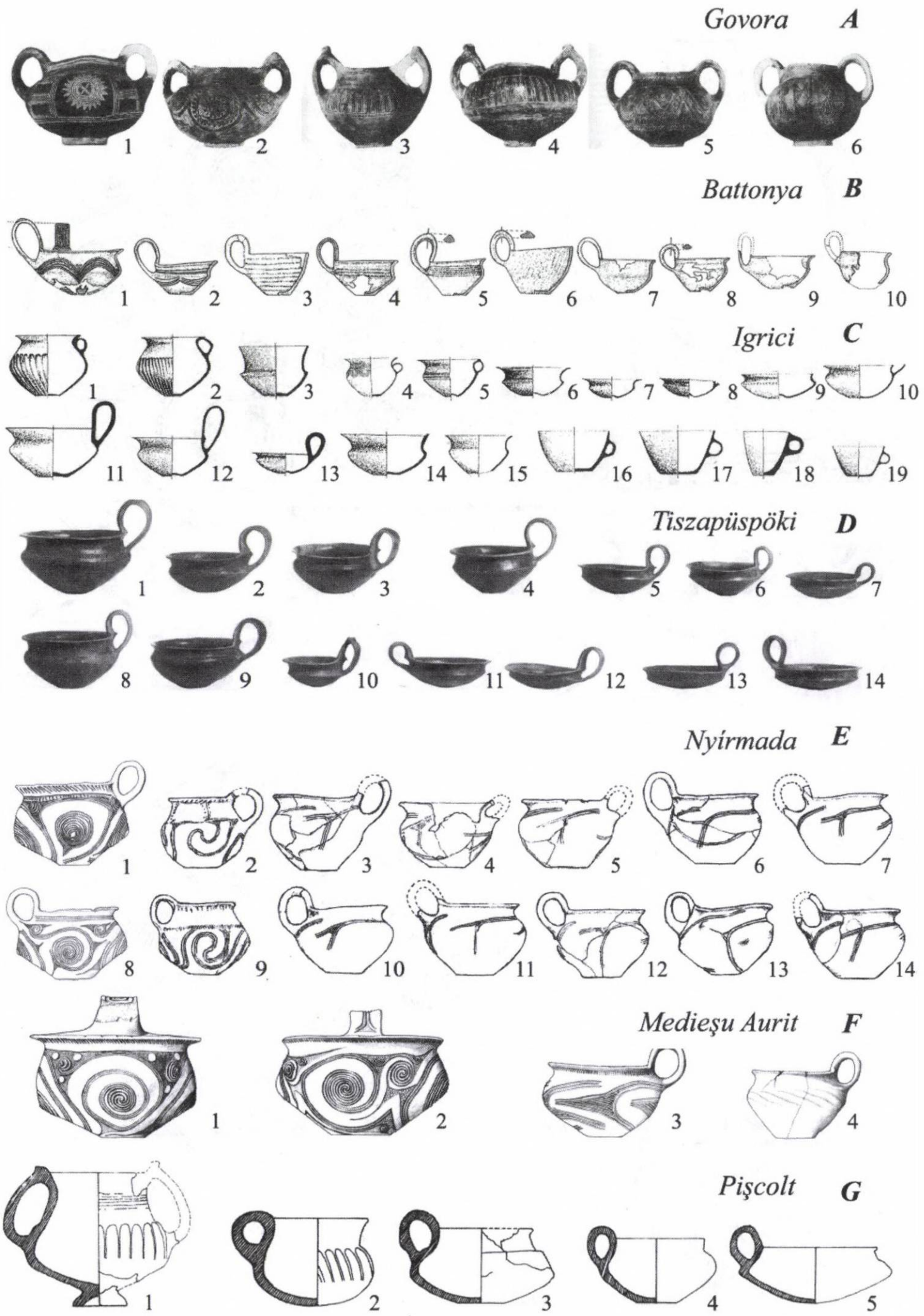

Pl. 4. Cups from depositions of table service type from the Carpathian Basin.
Pl. 4. Cupe prezente în depuneri de tip serviciu de masă din spațiul carpatic.

Habitatul uman și impactul antropic asupra mediului natural în protoistoria microzonei municipiului Suceava și proximități

Dumitru Boghian
Bogdan Petru Niculică
Dinu Oprea-Gancevici
Vasile Budui

Abstract: *Continuing their concerns with landscape archaeology, the authors propose a microregional approach of the becoming of the human communities that lived in the geographic location which became in the Middle Ages the capital of Moldavia. There are pointed out the features of the current environment and possible scenarios of manifestation hereof in the Holocene (Atlantic, Subboreal and the beginnings of the Subatlantic), that the human communities of the Neolithic, Eneolithic, Bronze Age, Iron Age and Antiquity organically interacted with. Methodologically, a series of applications based on the Digital Elevation Mode (DEM) were used. It was achieved through the digitalization of level curves on the 1:5000 topographic plans, the elaboration of cartographic materials within the ArcGIS 9.2 program and the investigation of maps of the different historical periods. At the same time, for the configuration of images pertaining to the evolution of the natural environment and the anthropic impact, we used the data provided by pluri- and interdisciplinary researches (geomorphologic, geologic, pedologic, archeozoologic, archeobotanic etc.). It was thus possible to point out a series of elements of continuity, even under the conditions of climatic changes undertaken on the macroscale during the Holocene, with an influence on the pre-, proto- and historic inhabitances, which dynamically adapted to the natural conditions during the epochs they lived in.*

Keywords: *human habitat, anthropic impact, River Suceava, the city of Suceava, protohistory*

I. Introducere

Mediul natural, perceput, înțeles și acceptat în deosebita sa diversitate geografică, cu toate condiționalitățile și determinanții săi[1], a influențat, în măsuri și maniere diferite, mersul istoric al comunităților umane, în toate timpurile, cu toate că omul, ca individ, ca specie și structurare socială, a dovedit o adaptabilitate deosebită (chiar și în cazul ocupării, locuirii și gestionării unor ecosisteme aflate în contexte climatice extreme-medii deșertice, acvatice și forestiere, subpolare și polare etc.). Fără a nega importanța mediului natural în devenirea diferitelor comunități umane, credem că investigațiile de tip *landscape archaeology* trebuie să reconstituie cadrele/peisajele în care a evoluat omul de altădată, prin păstrarea fragilului echilibru dintre determinismul geografic și determinismul uman în judecarea proceselor desfășurate în pre și protoistorie, cât și în vremurile istorice. Într-o asemenea viziune cuprinzătoare, ecologică, spațiul/mediul antropic (social și cultural, în același timp) trebuie înțeles ca o dezvoltare a mediului natural, cu diferite grade de transformare de-a lungul timpului, nu fără conflicte, în care continuele și complexele interacțiuni om-mediu au avut o importanță particulară[2].

II. Obiective și cadru metodologic

În prezentul studiu, autorii își propun să realizeze o reconstrucție a peisajului natural și antropic în care au trăit comunitățile umane neolitice, eneolitice, din epocile bronzului și fierului și antichitate din spațiul actual al municipiului Suceava, utilizând o serie de aplicații bazate pe modelul numeric al terenului (*DEM-Digital Elevation Model*), prin digitalizarea curbelor de nivel de pe planurile topografice la scara 1:5000, întocmirea unor materiale cartografice în programul ArcGIS 9.2[3] și investigarea hărților din diferite perioade istorice, a hărților satelitare și ortofotoplanurilor și prelucrarea datelor în cadrul GIS (fig. 1).

În același timp, au fost inventariate și realizate hărți tematice cu toate siturile cu locuire pre- și protoistorică, cu excepția celor paleolitice, (mileniul VI cal BC-sec. V BC), pentru configurarea imaginilor legate de evoluția mediului natural și impactul antropic, au fost folosite datele directe și indirecte oferite

[1] Chapman 1997, 137-162; Gaydarska 2007, 14-43.
[2] Kardulias/Shutes 1997, XIII-XXI.
[3] Allen *et al.* 1990; Wescott/Brandon 2000; Wheatley/Gillings 2002; Mehrer/Wescott 2006; Budui/Niculică 2012, 79-86; Schmidt/Dikau 1999, 153-173; Skidmore 1997, 442-463.

de cercetările pluri- și interdisciplinare (geologice, geomorfologice, pedologice, ale vegetației și utilizării terenurilor, arheozoologice, arheobotanice etc.), pentru a decela trăsăturile particulare ale mediului natural din diferite epoci istorice, discriminările dintre acestea, rolul impactului antropic într-o abordare sinecologică, atât sincronă cât și diacronică.

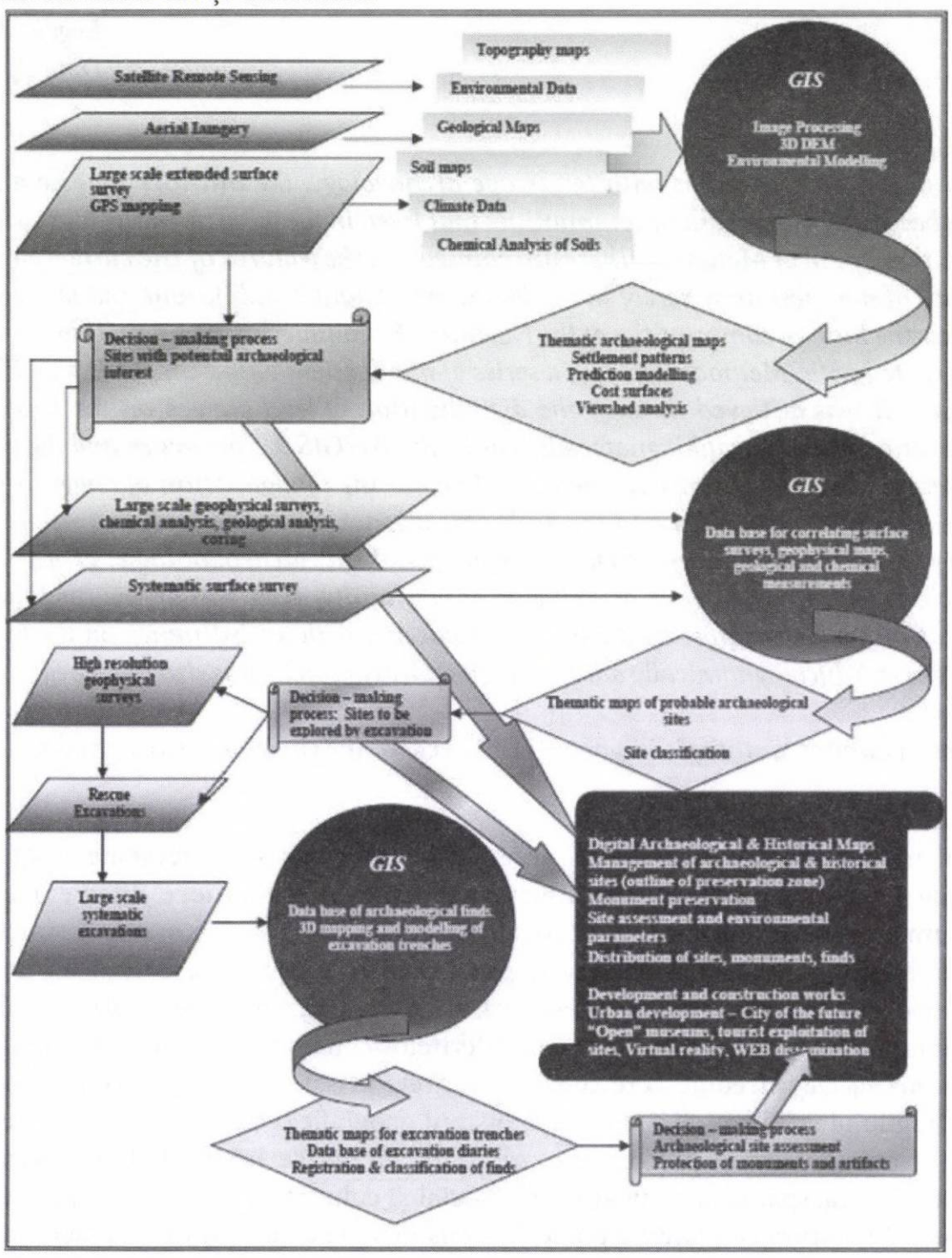

Fig.1 Elementele aplicațiilor GIS și cercetarea arheologică microzonală (*apud* Sarris 2000[4])

III. Date interdisciplinare

III.1. Cadrul geografic

Zona de referință și siturile inventariate și luate în studiu sunt amplasate în partea de nord-est a României, pe actualul teritoriu al municipiului Suceava și în imediata vecinătate a acestuia (fig. 2), la limita dintre Podișul Dragomirnei și Podișul Fălticenilor (subunități ale Podișului Sucevei)[5], în treimea inferioară a cursului râului Suceava, între cca. 132-142 de km de la izvor (cca. 15 km în linie dreaptă amonte de vărsarea în Siret)[6] (fig. 3).

[4] Vezi: A. Sarris, *Cultural Resources Management through the Application of Ground-Based and Satellite Remote Sensing and Geographic Information Systems: A New Digital Cultural World*, http://ims.forth.gr/Journals/ publications/VOLOS-fin1.pdf, accesat 15 februarie 2013.

[5] Băcăuanu *et al.* 1980, 263-267.

[6] Brânduș/Cristea 2013, 119.

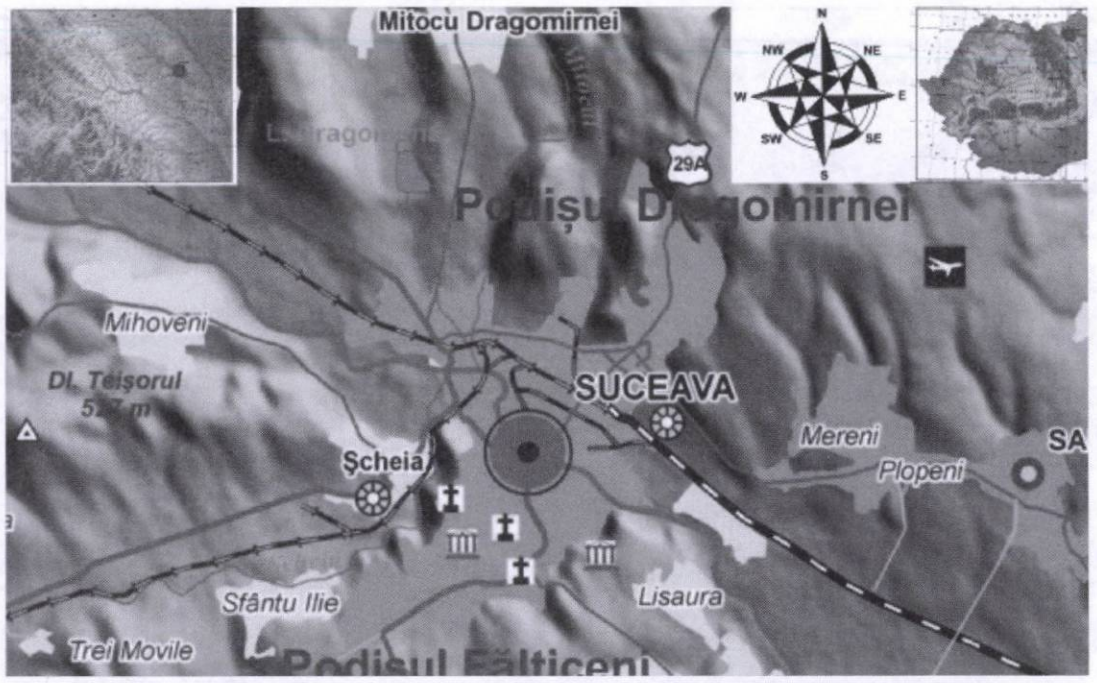

Fig. 2. Amplasamentul municipiului Suceava (*apud* Iosep/Cristea/Cristea 2010; Crăciunescu 2004)

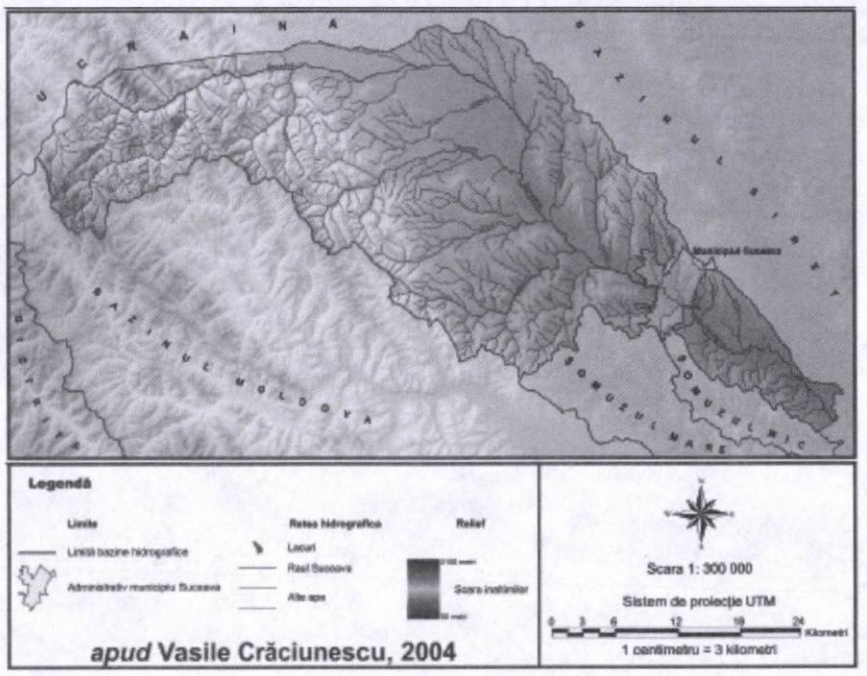

Fig. 3. Amplasamentul municipiului Suceava pe cursul râului omonim

Astăzi, zona este caracterizată prin alternanța masivelor deluroase și platourilor înalte (300-500 m), separate de văile asimetrice (subsecvente), cu lățimi variabile ale cursurilor de apă tributare Sucevei (Pătrăuceanca, Morii/Sălișstea/Hoșleag, Șcheianca, Dragomirna, Mitoc, Podul Vătafului, Cetății /Târgului, Ipotești etc.), care au format relieful de acumulare, cu terase, glacisuri și conuri aluviale (de dejecție) (fig. 4). Pe primele trei terase ale Sucevei și pe platoul structural din dreapta râului se găsesc cele mai multe dintre locuirile preistorice și istorice, inclusiv cele contemporane[7].

Rețeaua apelor de suprafață (râuri, pârâuri, lacuri naturale și antropice), cu alimentare pluvio-nivală și subterană este deosebit de densă, fapt care se poate observa și pentru vremurile trecute, când acestea au favorizat întemeierea și funcționarea habitatului uman. De asemenea, bogatele ape subterane freatice libere, cantonate în orizonturile aluviale ale Sucevei și afluenților, care apăreau sau apar la suprafață, sub forma izvoarelor de versant, au avut un rol important în întemeierea așezărilor umane. De altfel, în dealurile din partea de S, SV și SE a municipiului Suceava își au obârșiile Șcheianca, Pârâul Cetății/Târgului, Șomuzul Mare și Șomuzul Mic.

Climatul microzonei municipiului Suceava și împrejurimilor se încadrează în cel specific dealurilor/podișului, cu nuanțe temperat-continentale, la întâlnirea Oscilației nord-atlantice cu Anticiclonul est-european și Anticiclonul scandinav (precipitații medii-550 mm; regimuri de temperatură bine individualizate sezonier; vânturile dominante de NV-SE etc.)[8].

[7] Băcăuanu *et al.* 1980, 263-267.
[8] Brânduș/Cristea 2013, 61-66.

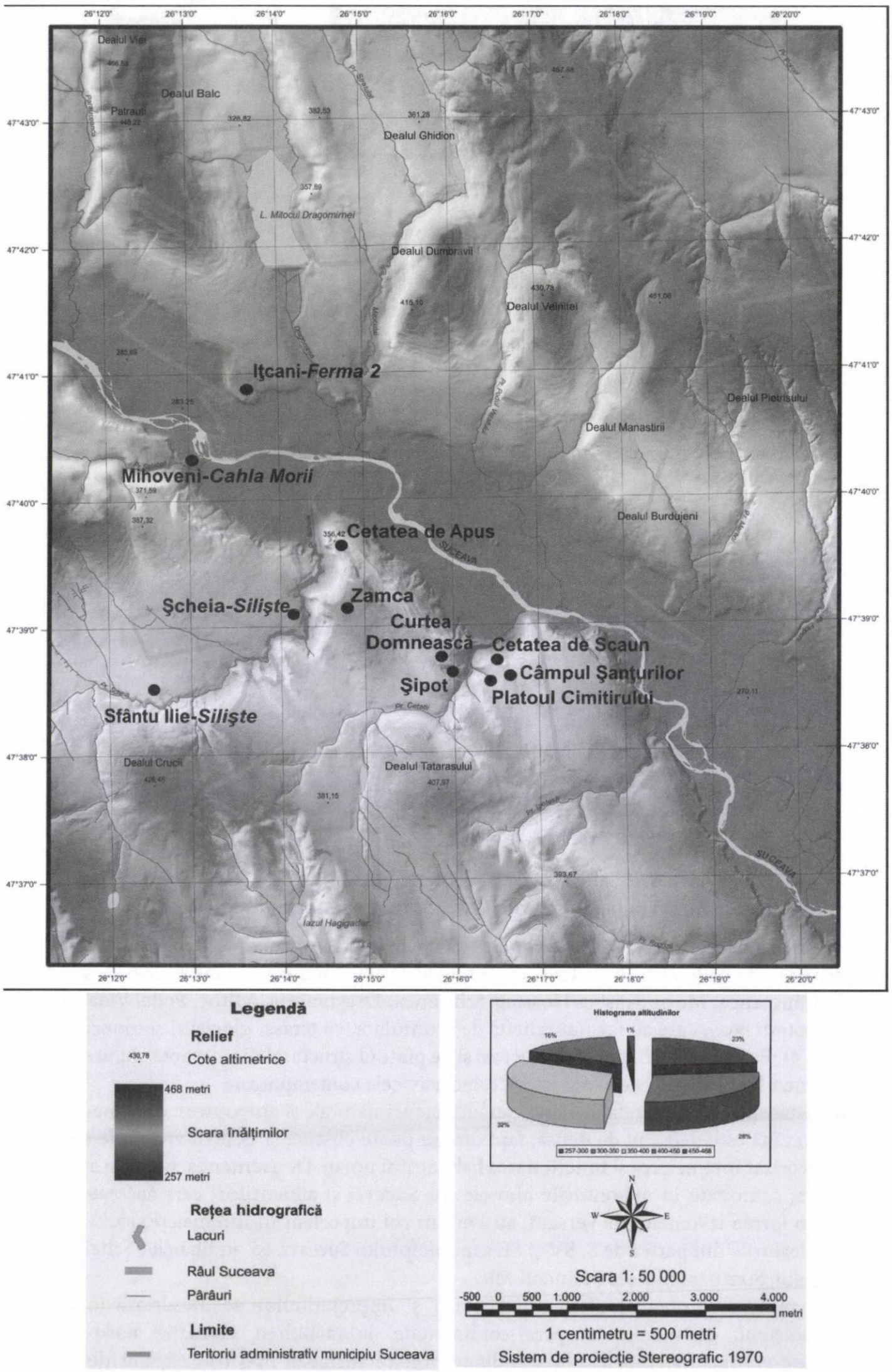

Fig. 4. Cadrul geografic general al municipiului Suceava, cu siturile arheologice principale (suport cartografic Crăciunescu 2004)

III.2. Date geologice și geomorfologice[9]

Așa cum reiese din caracterizările geografice mai vechi și mai noi, în zona orașului Suceava, orientarea generală a teraselor și interfluviilor râului cu același nume, este determinată de structura geologică (Sarmațian/Volhynian) a arealului investigat. Structural, aceste depozite sunt dispuse monoclinal, căderea stratelor făcându-se pe o direcție NV-SE. Litologic, predomină argilele și nisipurile, între care sunt intercalate orizonturi grezoase decimetrice. Aceste trăsături geologice explică însușirile de ansamblu ale reliefului-interfluvii și văi structuro-sculpturale afluente ale Sucevei, evident asimetrice.

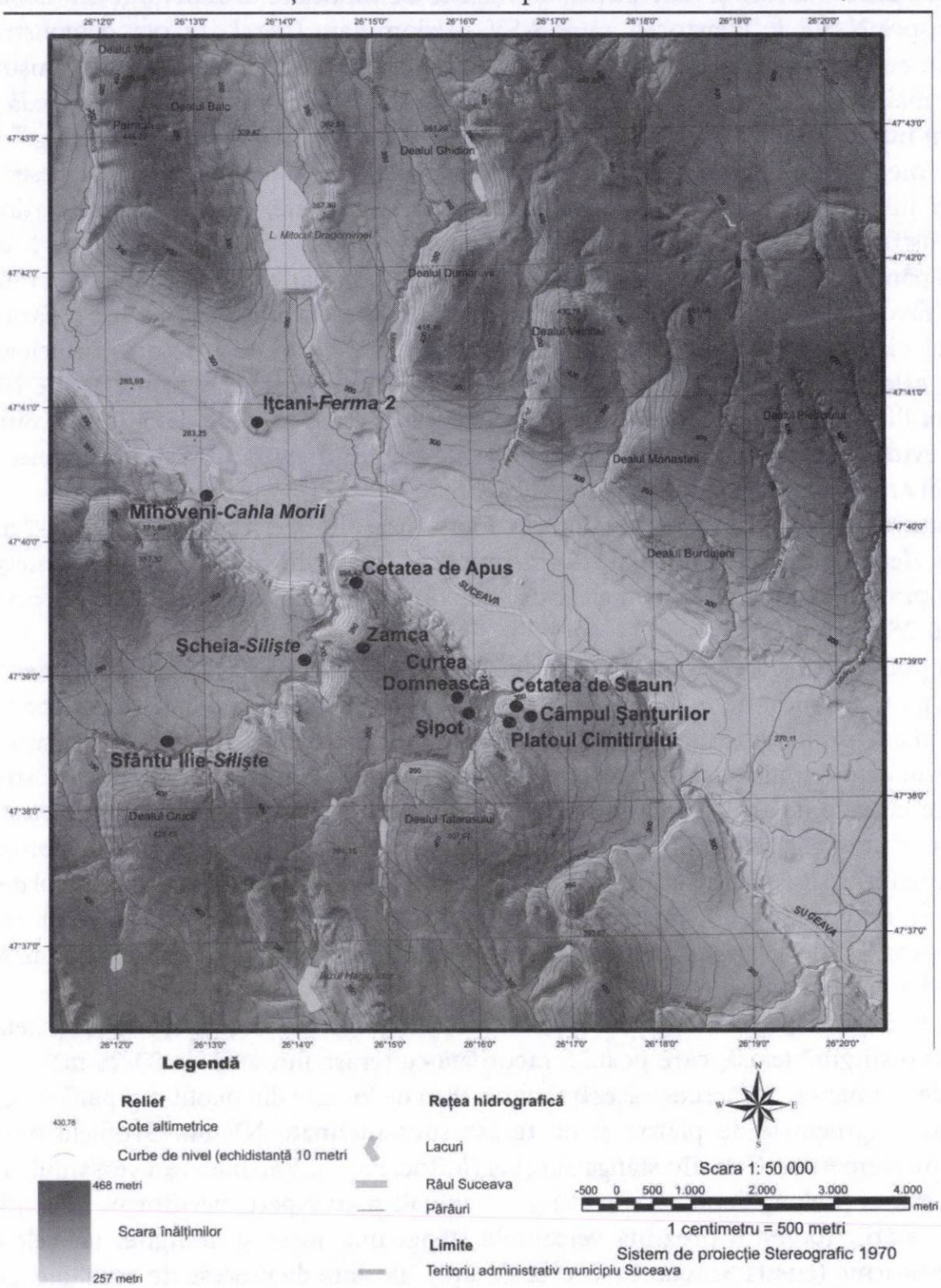

Fig. 5. Harta hipsometrică a municipiului Suceava (*apud* Crăciunescu 2004)

Alături de acestea, relieful fluvial, modelat de râul Suceava și afluenții săi, completează diferențierile morfologice, fiind reprezentat de o succesiune de niveluri de terasă. Pe lângă treptele de luncă (holocene), în dreptul municipiului Suceava, se evidențiază un sistem de șapte-opt niveluri de terase cuaternare: de 20-30 m (zona fostului abator Burdujeni/295 m); de 40-50m; de 60-70 m (Dealul

[9]O parte a descrierii geologice și geomorfologice a microzonei municipiului Suceava a mai fost realizată și în studiul D. Boghian/V. Budui/D. Oprea-Gancevici/B. P. Niculică, *The Anthropic Impact on the Environment in the Middle Course of Suceava River during Neolithic and Eneolithic,* In: C. Preoteasa/Gh. Dumitroaia (eds.), *Human Impact on Natural Environment in the Neo-Eneolithic of South-Eastern Europe*, Piatra Neamț, 2013, sub tipar.

Burdujeni/377 m); de 100 m (Dealul Viei/376 m și Dealul Mănăstirii/375 m); de 130-140 m (Dealul Velniței/430 m); de 150-160 m (Dealul Țarinca/435 m); de 180-190 m (Dealul Căprăriei/455m)[10] (fig. 4-5).

Aceste terase sunt documentate prin prezența orizonturilor de prundișuri, care au grosimi de până la 5-6 m. Evoluția cuaternară îndelungată a reconfigurat elementele morfologice ale teraselor prin procese gravitaționale de versant sau glacizări proluvio-coluviale.

Râul Suceava a fost și este principalul agent de modelare al reliefului din zonă. Acesta s-a deplasat, dinspre N-NE, în Pleistocen, către S-SV, predominant lateral dreapta, demonstrând o amplă mobilitate. În același timp, grosimea depozitelor aluviale, dar și prezența unor bolovănișuri, sugerează debite mult mai importante decât cele prezente. Râul a „intrat" în albia majoră actuală în Holocen, când a suferit numeroase deplasări (păstrate sub forma unor meandre părăsite, „belciuge" înmlăștinite; coeficient de meandrare 1,5; rare despletiri), care se mai observă în șesul cu lățimi de peste 1,5 km.

Deși nu mai sunt vizibile, la nivelul teraselor superioare, datorită modificărilor ulterioare, meandrele, ostroavele, reniile au cunoscut frecvente schimbări, așa cum se observă din perioada medievală și până în ultima sută de ani. Scurgerea mai lentă în partea a doua a cursului mijlociu (panta 1,8 m/km) a favorizat formarea bălților/lacurilor naturale în preistorie, protoistorie și Evul Mediu.

Șesul râului Suceava este alcătuit din prundișuri și bolovănișuri (gresii silicioase/cca. 40%; marne/20%; calcare și gresii calcaroase/20%; cuarțite/15%; greywacke, menilite și alte roci/5%, toate provenite din flișul carpatic), nisipuri și lentile de argile și are o grosime de 5-11 m[11]. Sunt semnalate și rare, dar evidente elemente metamorfice, prezența lor fiind legată de evoluția rețelei hidrografice pleistocene în aria Piemontului colinar Marginea-Ciungi[12].

Șesul actual al râului Suceava prezintă, în dreptul orașului, trei trepte de relief: I. 0-2 m-inundabilă (microformă efemeră a albiei minore); II. 2-4m-inundabilă periodic (de mare continuitate și extindere); III. 4-7 m-supraînălțată secundar prin glacisuri coluvio-proluviale; face trecerea către prima terasă de versant de 20-25 m[13].

Din punct de vedere geomorfologic, terasa fluviatilă de 20-30 m (pe un segment al căreia se găsește situl pluristratificat de la Iţcani-*Ferma 2*), datează din Pleistocenul Superior (pe baza fosilelor de *Mammontheus primigenius* Blum.) și prezintă aluviuni groase: 4-5 m de bolovănișuri, pietrișuri și nisipuri; 4-7 m argile și nisipuri, care acoperă albiile fosile ale Sucevei, cu meandre, ostroave și renii asemănătoare cu cele de azi. Morfo-cronologic și fosilifer, complexul teraselor sub 30-40 metri este asociat stadiilor ultimei glaciațiuni-Würm, iar treptele sub 10-12 m Tardiglaciarului și Holocenului[14].

De exemplu, situl pluristratificat de la Mihoveni-*Cahla Morii* se găseşte în capătul de SE al terasei de 60-70 m din dreapta Sucevei, care coboară în trepte (50-30-20-12-10 m), către confluența cu pârâul Sălișstea (Hoșleag/Huşleag). Acest pârâu a erodat puternic partea de sud a sitului, unde a intersectat, probabil, o albie fosilă a sa (fig. 6.A-B).

Afluenții principali ai râului Suceava-Mitoc, Dragomirna, Bogdana, Morii, Șcheianca, Cetății prezintă doar o singură terasă, care poate fi racordată cu terasa fluviatilă de 20-25 m[15], pe care au fost întemeiate, de asemenea, numeroase așezări, cu niveluri de locuire din neolitic și până în antichitate.

Toate fragmentele de platou și de terasă sunt înclinate NV-SE. Profilele transversale ale pârâurilor sunt asimetrice. Cele din stânga Sucevei (Mitoc, Pârâul Vătafului) au versantul drept (nordic) mai coborât și mai prelung decât cel din stânga, mai înalt și cu aspect cuestiform. Afluenții de dreapta (Șcheianca, Cetății, Ipotești), prezintă versantele stângi mai joase și alungite, iar cele din dreapta abrupte, cuestiforme (cuesta Șcheianca, cuesta Cetății), afectate de procese de eroziune, gravitaționale și torențiale.

---

[10] Martiniuc/Băcăuanu 1960, 372-373; Popescu-Argeşel 1972; Popa/Condurache 1997-1998, 101-104; Rădoane *et al.* 2002, 9-21; Rădoane *et al.* 2003, 37-48; Olariu 2004; Brânduș/Cristea 2013, 51.

[11] Băcăuanu *et al.* 1980, 263-267; Martiniuc/Băcăuanu 1960, 377.

[12] Oprea-Gancevici/Florea 2009, 67-74; Oprea-Gancevici/Florea 2010, 19-30.

[13] Martiniuc/Băcăuanu 1960, 373-374; Brânduș/Cristea 2013, 50-51.

[14] Martiniuc/Băcăuanu 1960, 373-374.

[15] Martiniuc/Băcăuanu 1960, 373-374.

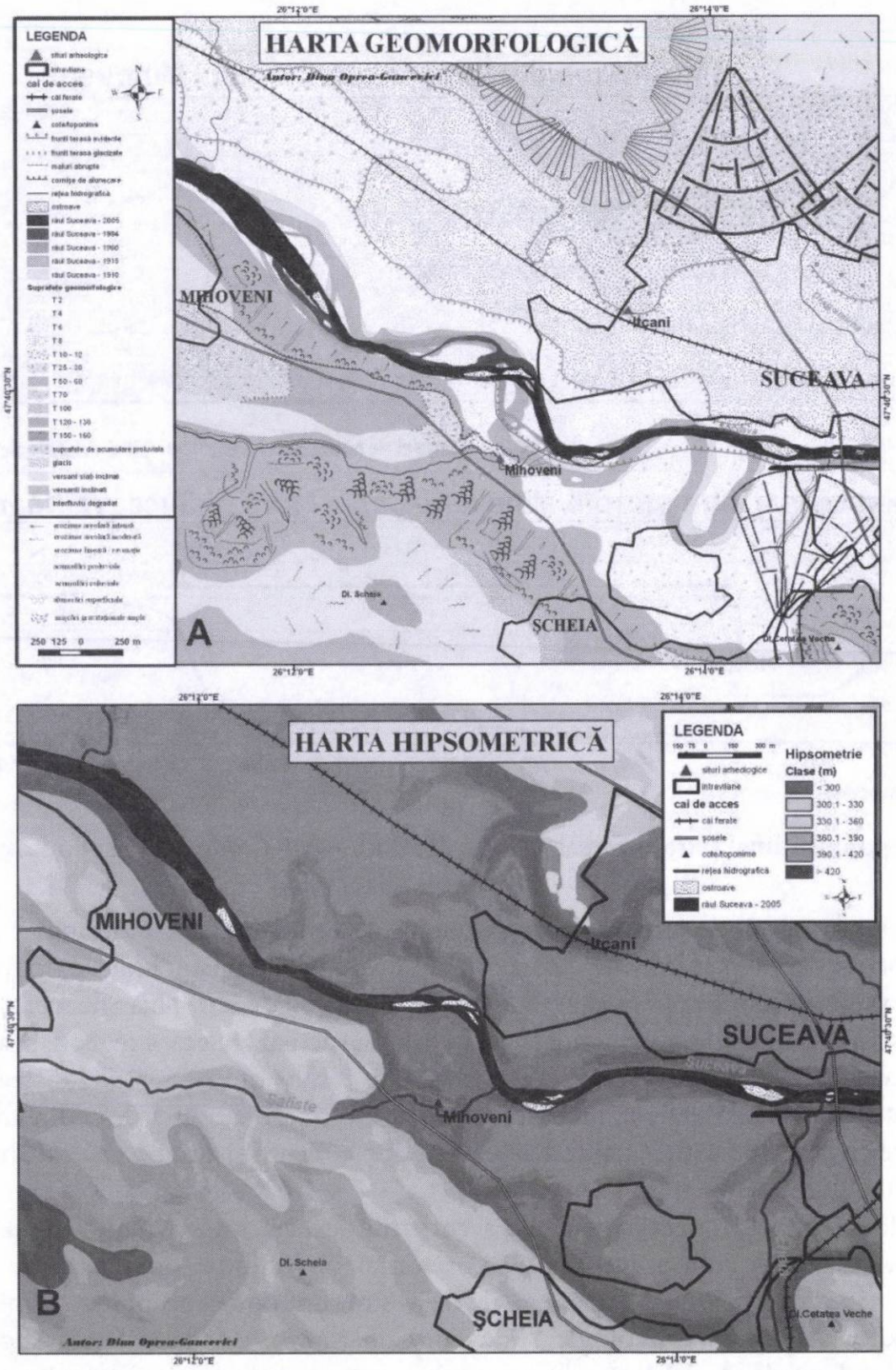

Fig. 6. Hărțile-geomorfologică (A) și hipsometrică (B) a zonei Mihoveni-Iţcani (© Dinu Oprea-Gancevici)

Din punct de vedere geomorfologic, sectorul văii Sucevei, în dreptul municipiului, secționează consecvent structurile geologice, având un profil transversal, în mare parte, simetric, cu o diferență doar în privința lungimii versanților, datorită altitudinilor mai mari ale versantului stâng, asociat Podișului Dragomirnei. Versantul drept, asociat Podișului Fălticenilor, este afectat de intense procese gravitaționale și torențiale. Interfluviul dintre cursul Sucevei și pârâul Morii/Sălișstea/Hoșleag, pe care se află și intravilanul localității Mihoveni, ușor înclinat către SE, reprezintă o suprafață modelată fluvial, fie ca urmare a evoluției, pe aceeași direcție, a unui meandru/cot de meandru al râului, fie a deplasării succesive, spre sud-est, a confluenței. Acesta prezintă, în profil transversal, rupturi de pantă glacizate, asemănătoare frunților de terasă, care însă nu sunt dispuse paralel cu linia văii, ci transversal (fig. 7). Versantul stâng cunoaște o amplă dezvoltare a teraselor würmiene, podurile largi ale acestora fiind de multe ori glacizate prin procese proluvio-coluviale.

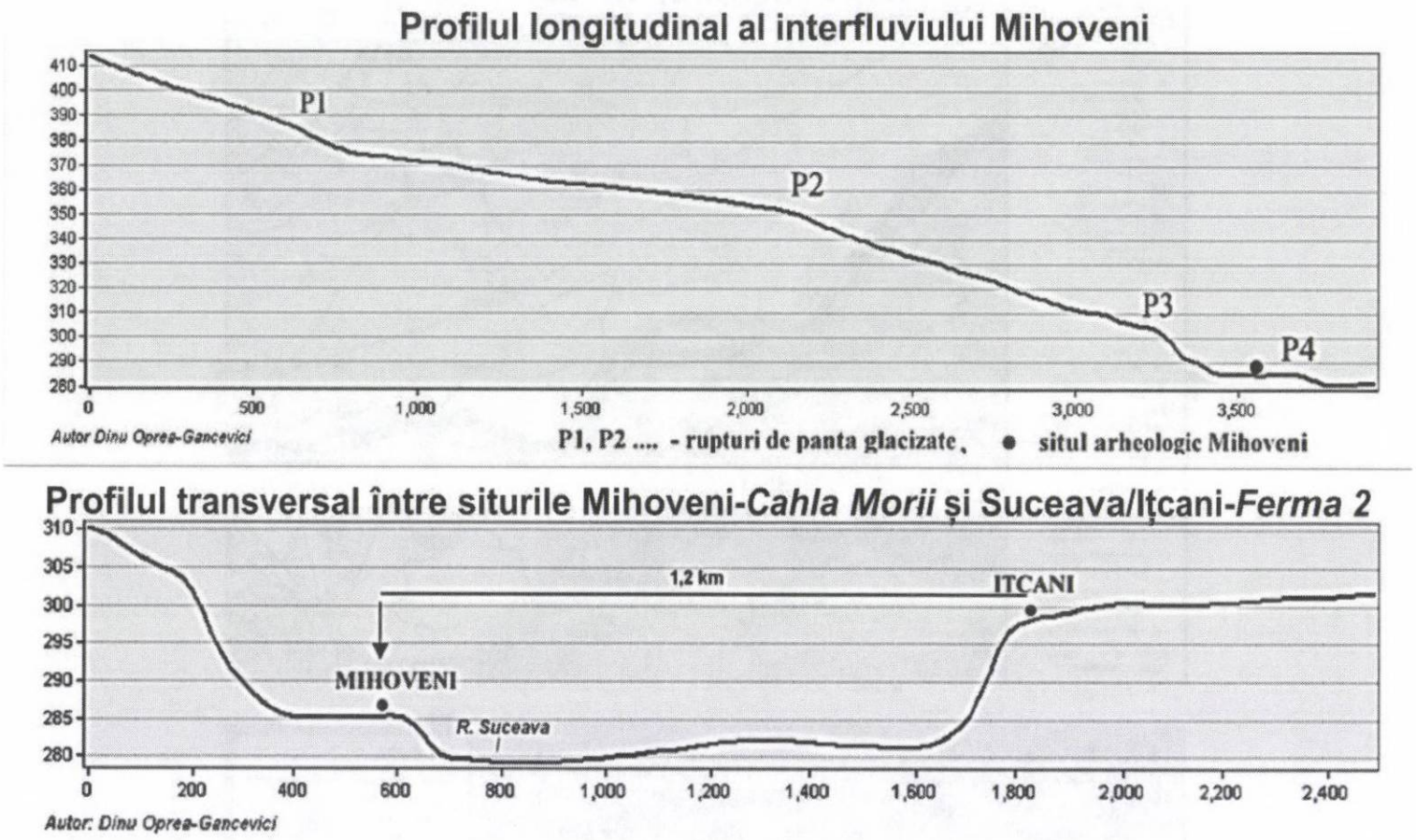

Fig. 7. Profilele-longitudinal şi transversal ale siturilor Mihoveni-*Cahla Morii* şi Suceava/Iţcani-*Ferma 2* (© Dinu Oprea-Gancevici)

La nivelul luncii, modelarea a fost influenţată de caracteristicile hidrologice ale râului, prin dezvoltarea unor procese dinamice verticale şi orizontale. Astfel, la postul hidrologic Iţcani se constată o degradare a patului de albie, în secţiune, cu 2-3 m în ultimii 50 de ani, albia Sucevei, corespunzătoare începutului de sec. XX, rămânând suspendată, faţă de cursul actual, cu cca. 4 m, constituind, în prezent, o terasă largă, ce se dezvoltă pe dreapta Sucevei, avale de confluenţa cu pârâul Sălişte a. De asemenea, poate fi urmărită, fragmentar, paleoalbia Sucevei de la începutul secolului XX, din care se păstrează foarte bine un belciug de 200-250 m, utilizat azi ca heleşteu, precum şi lăţimea fâşiei de migraţie istorică, care atinge 1300-1400 m.

Se poate aprecia că direcţia generală a cursului Sucevei nu s-a modificat drastic în finalul Cuaternarului. Acesta ar fi putut migra, în plan orizontal, în secţiunea dintre siturile arheologice, pe o luncă cu cel puţin 4 m mai înaltă. Dacă terasele de 6-8 m sunt holocene, putem admite că, cel puţin, extremitatea sudică a arealului arheologic Mihoveni-*Cahla Morii* se afla în lunca Sucevei, situl de la Iţcani-*Ferma 2* fiind amplasat, altădată, pe o terasă de cca. 4 m, iar Suceava-*Drumul naţional* pe una de 6-8 m, foarte aproape de lunca inundabilă a Sucevei. Asemenea amplasamente joase aveau şi locuirile de pe cursurile Şcheiancăi (Şcheia-*Silişte*) şi Pârâului Cetăţii (Suceava-*Şipot*, Mirăuţi).

Pentru teritoriul municipiului Suceava, pantele se încadrează în intervalul 0-70°, cele mai întinse suprafeţe având pante mici, peste 84 % din zona de studiu prezentând pante cuprinse între 0-7°. Pantele mari apar pe versanţii principalilor afluenţi ai Sucevei din acest sector (Dragomirna, Mitoc, Pârâul Vătafului, Şcheianca, Cetăţii etc.)[16] (fig. 8-9).

[16] Crăciunescu 2004, 45.

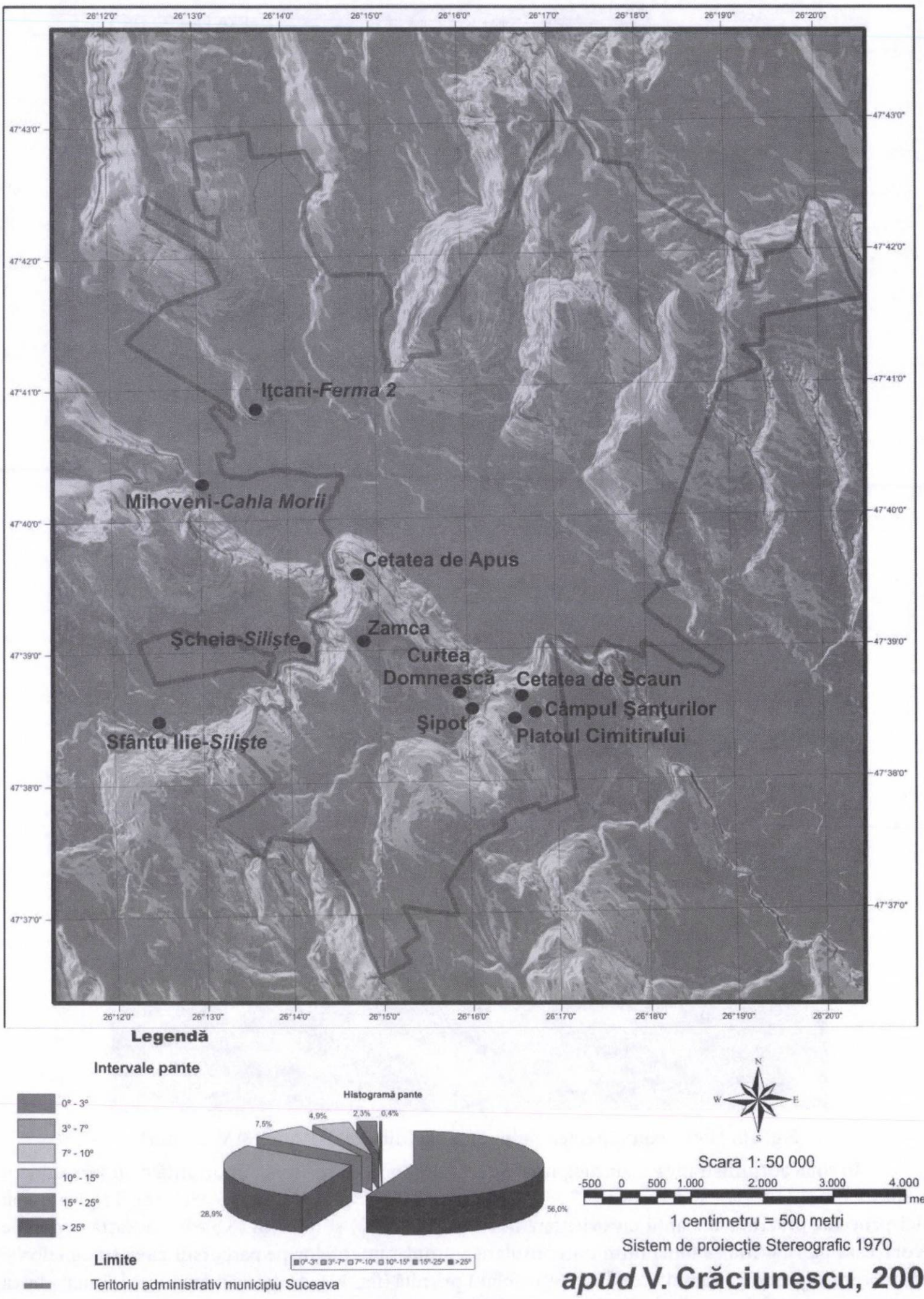

Fig. 8. Harta generală a pantelor în microzona municipiului Suceava

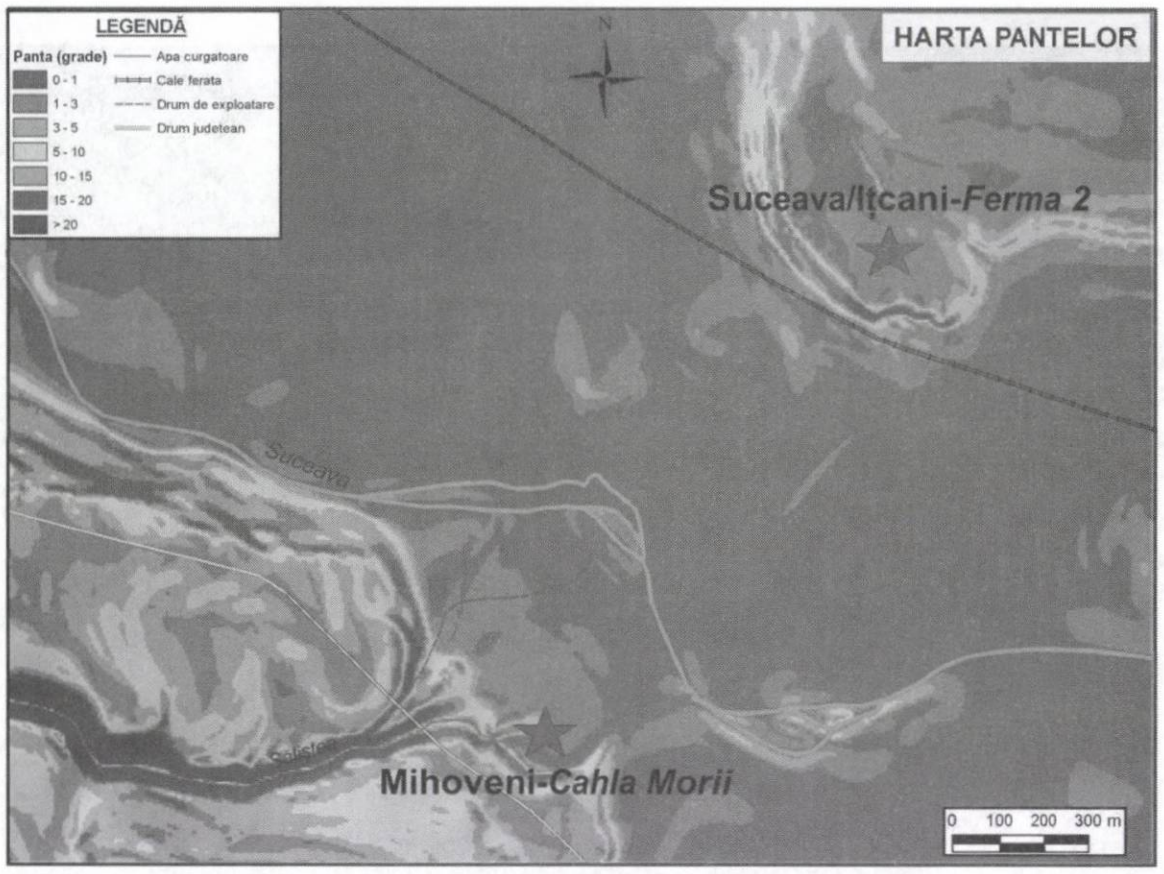

Fig. 9. Harta pantelor în zona Mihoveni-Iţcani (© V. Budui)

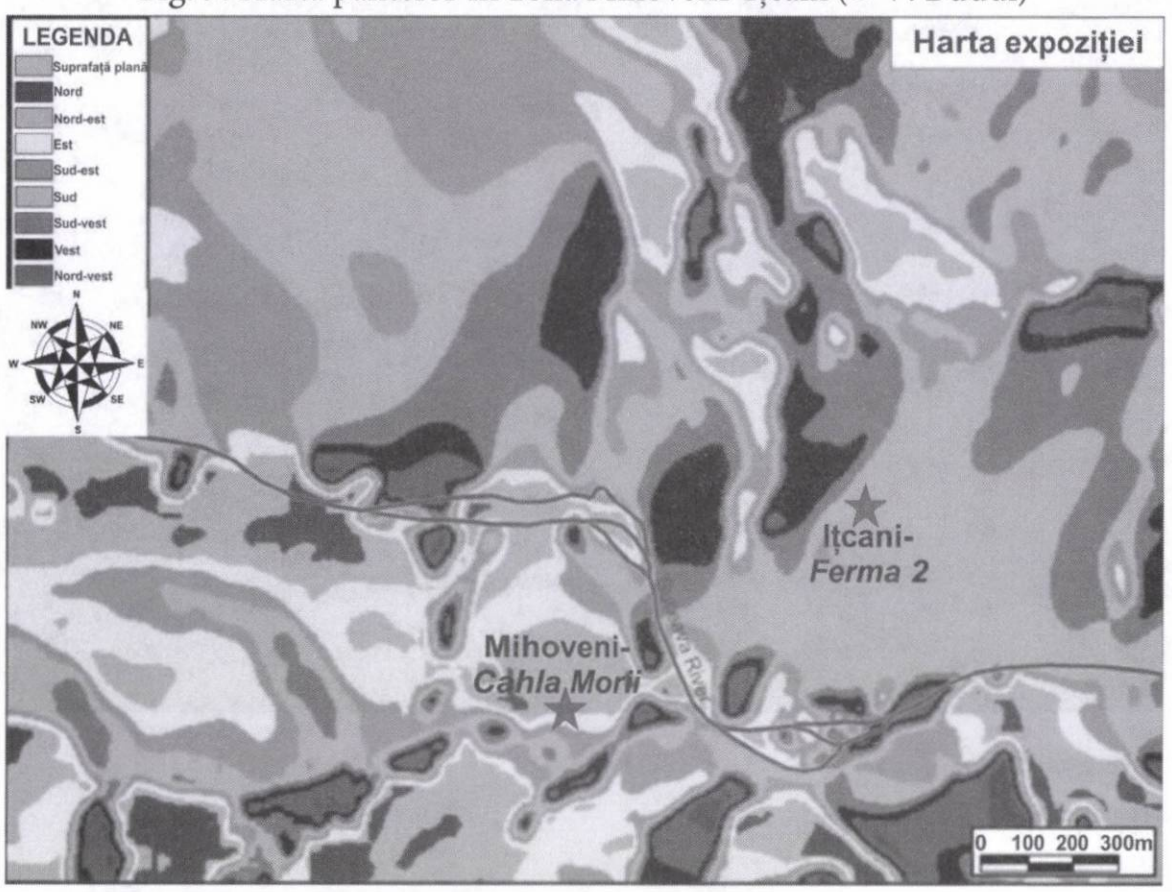

Fig. 10. Harta expoziţiei terenului în zona Mihoveni-Iţcani (© V. Budui)

În zona administrativă a municipiului Suceava, ponderea cea mai importantă o au versanţii cu orientare estică (19,2%), sud-vestică (17,3%), nord-estică (15,4%) şi sudică (15,3%), (fig 10). Cele mai mici procente prezintă versanţii cu orientare nord-estică (4,5%) şi nordică (6,3%)[17]. Această expoziţie favorizează buna şi foarte buna iluminare/insolare a amplasamentelor pe parcursul zilei, sezoanelor şi anului, care împreună cu cantitatea de energie solară primită (fig. 12), cu datele referitoare la intensitatea proceselor geomorfologice, factorii climatici, pedologici, biologici (floră şi faună) şi/sau umani, pot vorbi despre favorizarea/defavorizarea habitatului uman.

[17] Crăciunescu 2004, 48.

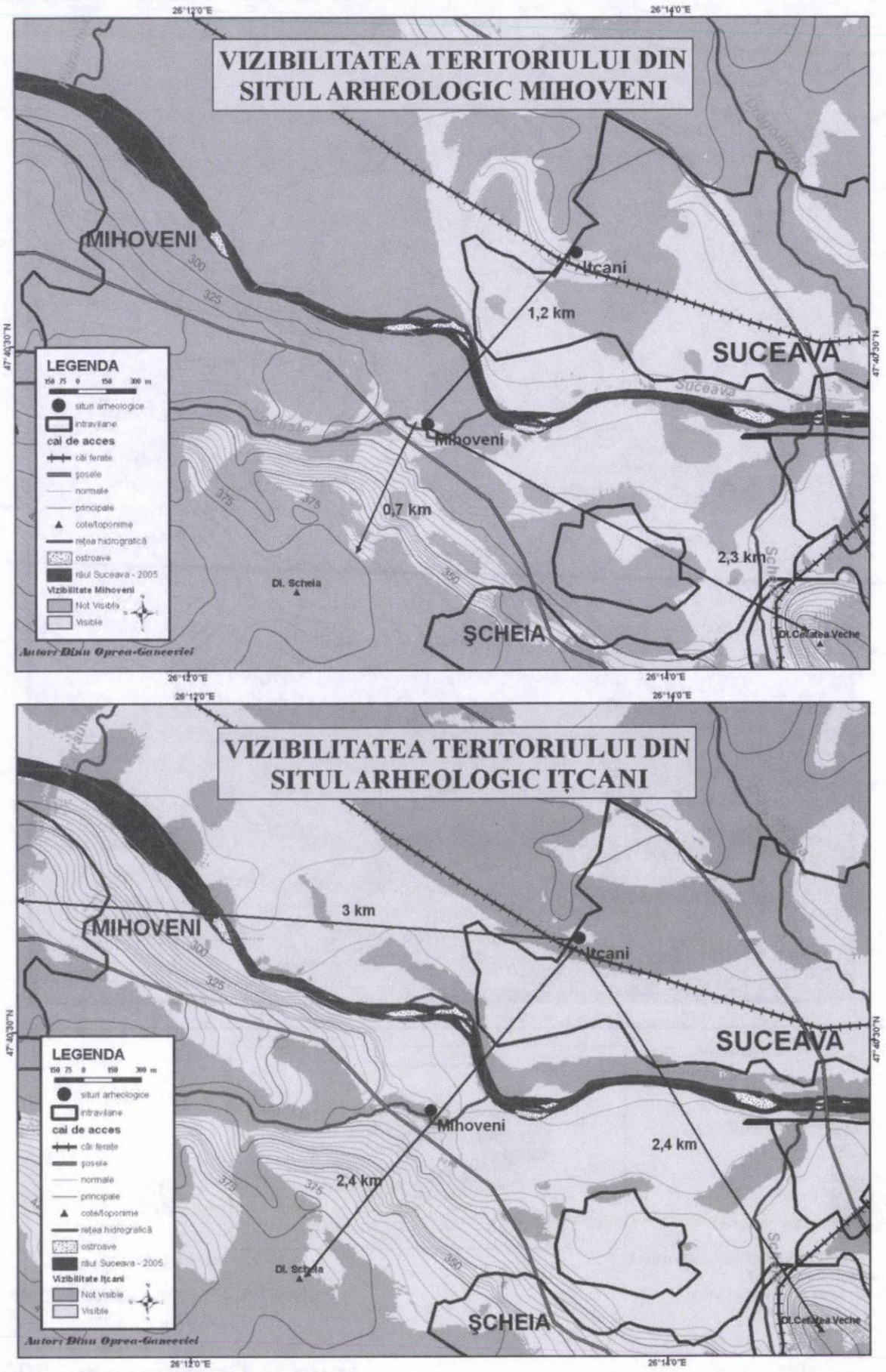

Fig. 11. Harta vizibilităților în zona Mihoveni-Iţcani (© Dinu Oprea-Gancevici)

În toate cazurile, vizibilitățile sunt foarte bune (fig. 11), chiar în condițiile acoperirii cu vegetație forestieră, permițând controlul pe distanțe de până la 5 km, mai ales în lungul văii Sucevei, atât către nord-vest cât și sud-est. Astfel, chiar dacă siturile protoistorice și antice nu se găsesc, întotdeauna, de-a lungul albiei Sucevei, ci și pe afluenții acesteia, mai ales de dreapta (Șcheianca și Cetății), circulația nu era împiedicată de lunca Sucevei, ci, dimpotrivă, favorizată (a se vedea siturile din arealele Șcheia-*Silițtea Șcheii*, Sf. Ilie-*Silițte*; Suceava-*Șipot* etc.).

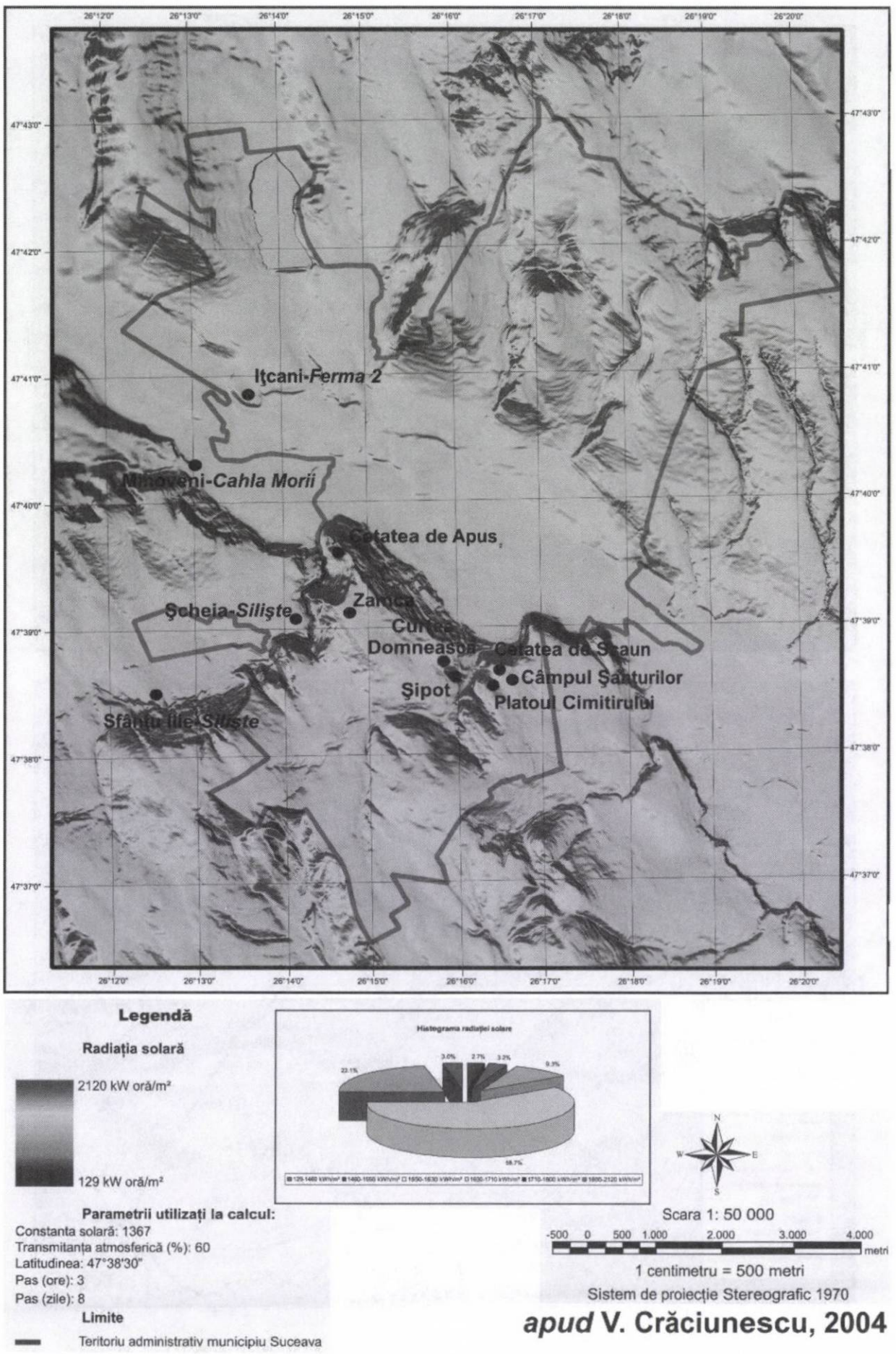

Fig. 12. Municipiul Suceava. Harta radiației solare potențiale receptate pe parcursul unui an

Ca studii de caz, pot fi discutate mai detaliat amplasamentele care dovedesc o deosebită intensitate de locuire, succesivă sau cu unele sincope, între acestea existând numeroase asemănări. Astfel situl arheologic de la Mihoveni-*Cahla Morii* este situat pe dreapta Sucevei, amonte de confluența cu pârâul Seliștea/Hoșleag, pe terasa de 6-8 m (suprafață de aprox. 3 ha, dacă se calculează și zonele afectate de eroziune). Altitudinile sunt: absolută cca. 288 m; relative-față de râul Suceava -6-8 m; față de pârâul Seliștea/Hoșleag-2-4 m. Din punct de vedere petrografic, terasa este constituită din luturi loessoide și prundișuri. Predominarea suprafețelor suborizontale (≤3°) a favorizat întemeierea locuirilor umane. Din punctul de vedere al poziției față de elementele morfologice și al expoziției (de la N-NE către S și E, spre albia și lunca Sucevei), situl se bucura de iluminare foarte bună până la mijlocul zilei, după care

intră în umbra versanților care îl delimitează către vest. Solurile sunt aluvionare, pe terasele joase din albia majoră și soluri de pădure (faeoziomice) în formare, pe podurile de terasă (fig. 6. A-B, 7, 9-11, 14-15).

Situl arheologic de la Ițcani-*Ferma 2* (numit în trecut *Tarla Gostat*) este situat, așa cum arătam mai sus, pe terasa de cca. 20 m, pe o direcție NE față de situl Mihoveni, la o distanță de 1,3 km, în linie dreaptă; suprafața ocupată de locuirile eneolitice este de peste 5 ha. Altitudinile sunt: absolută-cca. 298 m; relativă-10-12 m. Terasa este constituită (cel puțin pentru grosimea deschiderii) din 10-12 m de luturi loessoide, prundișurile nefiind vizibile, dar puține au fost identificate pe podul acesteia, diseminate în arătură. Prezintă suprafețe suborizontale (≤3°), favorabile pentru așezare. Expoziția sitului de la Ițcani, către S-SV este tot către albia și lunca Sucevei, iluminarea fiind superioară așezării de la Mihoveni, deoarece este insolat pe durata întregii zile (poate mai puțin dimineața, în sezonul rece). Solurile sunt aluvionare, pe terasele joase din albia majoră, și de pădure (faeoziomice), în formare, pe podurile de terasă (fig. 6.A-B, 7, 9-11, 14-15).

Situl arheologic de la Șcheia-*Silițte* se găsește pe terasa din stânga pârâului Șcheianca, ușor înclinată NV-SE (similar cu cea a glacisurilor de contact), racordată cu terasa de 20-25 m a Sucevei, alcătuită din prundișuri slab rulate, lentile de nisipuri și un strat gros de luturi nisipoase (coluvial-proluviale)[18]. Locuirile protoistorice și antice sunt „răsfirate" într-o depresiune subsecventă (asimetrică), pe o suprafață foarte mare din stânga pârâului, între izvor și confluența cu Suceava. Altitudinile sunt: absolută-300-310 m; relativă-10-20 m. Suprafețele sunt suborizontale (≤5°), expoziția este sudică și sud-estică, către albia pârâului, ceea ce a favorizat o iluminare foarte bună pe întregul parcurs al zilei, mai puțin dimineața, datorită înălțimii cuestei nord-vestice a Platoului Zamca. Solurile sunt aluvionare, în albia majoră a pârâului, și de pădure (faeoziomice), pe podurile terasei.

Spre sud-vest, la cca. 3 km, pe aceeași terasă, tot cu suprafețe suborizontale (≤3°), deasupra pârâului Șcheianca, dar la 340 m altitudine absolută, 10 m altitudine relativă, cu expoziție sud-estică și o bună iluminare, se găsește situl de la Sfântu Ilie-*Silițte*.

Situl arheologic de la Suceava-*Șipot*, cu extinderile sale din zona Mirăuți și Curtea Domnească se află pe o terasă racordată cu terasa de 60-70 m a Sucevei, în capătul de SSE al reversului platoului structural, în stânga Pârâului Cetății / Târgului și a fostului pârâu Șipot. Siturile protoistorice și antice se găsesc diseminate pe diferiții lobi ai terasei și pe podul acesteia pe o suprafață de peste 10 ha, în stratigrafie orizontală. Altitudinile absolute sunt cuprinse între 305-310 m (Suceava-*Șipot*)-317,5 m (*Mirăuți*)-325-330 m (*Curtea Domească*), albia râului găsindu-se astăzi la cca. 275 m. Întinderile locuirilor preistorice sunt variabile, acestea neputând fi determinate cu precizie din cauza perturbărilor și extinderii habitatului modern și contemporan. Terasa este alcătuită din gresii foarte slab rulate, nisipuri și luturi nisipoase groase de 4-5m. Podul acestei terase este perturbat de prezența unui glacis coluvial, care acoperă partea inferioară a Dealului Zamca, iar fruntea acesteia, datorită adâncirii recente a pârâului, este, în prezent, abruptă[19]. Suprafețele dinspre albia pârâului au o înclinare de 3-10°, iar spre platou zonele sunt suborizontale (≤3°). Prezintă o expoziție sudică și sud-estică, către albiile pârâului și Sucevei, cu o iluminare foarte bună pe întreaga zi. Solurile sunt aluvionare, în albia majoră a pârâului, erodosoluri și soluri de pădure (faeoziomice), pe podul terasei și glacisului.

Siturile de pe Dealul/Platoul Cetății se găsesc pe un platou structural înalt, ușor înclinat, mai ales SE, cu suprafețe suborizontale (≤3°). Altitudinile absolute sunt diferite, în funcție de poziția fiecărui sit: 335 m (*Cetatea de Scaun*); 340 m (*Câmpul Șanțurilor*; *Platoul Cimitirului/Platoul Cetății*), altitudinea relativă fiind mult mai mare astăzi decât în trecut. Structura platoului este formată din pietrișuri, intercalații de gresii, gresii calcaroase, argile, marne și nisipuri de vârstă sarmațiană, peste care s-au depus nivelurile cuaternare, alcătuite din luturi loessoide de origine aluvio-coluvială.

Siturile preistorice din arealele *Câmpul Șanțurilor* și *Cetatea de Scaun*, considerate așezări de înălțime, au fost distruse, din păcate, de extragerea gresiei sarmațiene, construcțiile și lucrările genistice medievale și extensia habitatului contemporan. Chiar dacă erau așezări de înălțime, locuirea a fost favorizată de poziția dominantă și bogata pânză freatică a Dealului Cetății și Dealului Tătărași. Expozițiile nord-estice, estice și sud-estice, către valea Pârâului Cetății/Târgului și cursul Sucevei, permit

[18] Martiniuc/Băcăuanu 1960, 380; Oprea 2001, 81-86.
[19] Martiniuc/Băcăuanu 1960, 380.

o bună iluminare pe parcursul întregii zile și un foarte bun control al împrejurimilor.

Astăzi, peisajul microzonei este mult schimbat față de cel al perioadelor anterioare, ca urmare a amplelor intervenții antropice din epoca modernă și contemporană (drenări și desecări, pentru construcția stațiilor de cale ferată Iţcani și Burdujeni și a zonei industriale și edilitare a Sucevei). La acestea se adaugă numeroasele fenomene de alunecări în trepte, unele active, eroziuni areolare și torențiale etc. vizibile pe cuestele Dealului Cetății (N), Platoului Zamca (NE), versantului drept al Șcheiancăi (NV Platoul Zamca) și Dealului Mănăstirii (V-NV)[20], care afectează, deopotrivă, atât habitatul prezent cât și cel istoric.

III.3. Asociații fito-faunistice (Biotopuri și biocenoze)

Aflat în zona biogeografică europeană, continentală (provincia continentală est-carpatică)[21], Podișul Sucevei prezintă, în zilele noastre, biotopuri și biocenoze mult modificate față de *Atlantic*. Principala modificare a fost cauzată de agricultura extensivă practicată în ultimele secole, prin care vegetația naturală s-a restrâns la areale tot mai mici. Unele dintre vechile biocenoze se mai păstrează doar sub forma unor rezervații forestiere și floristice, așa cum sunt, în zona de referință: *Fânațele seculare de la Frumoasa* (comuna Moara) și *Ponoare* (comuna Bosanci), *Făgetul Dragomirna* (com. Mitocu Dragomirnei) și *Pădurea* (*Quercetumul*) *Crujana* (com. Pătrăuți)[22].

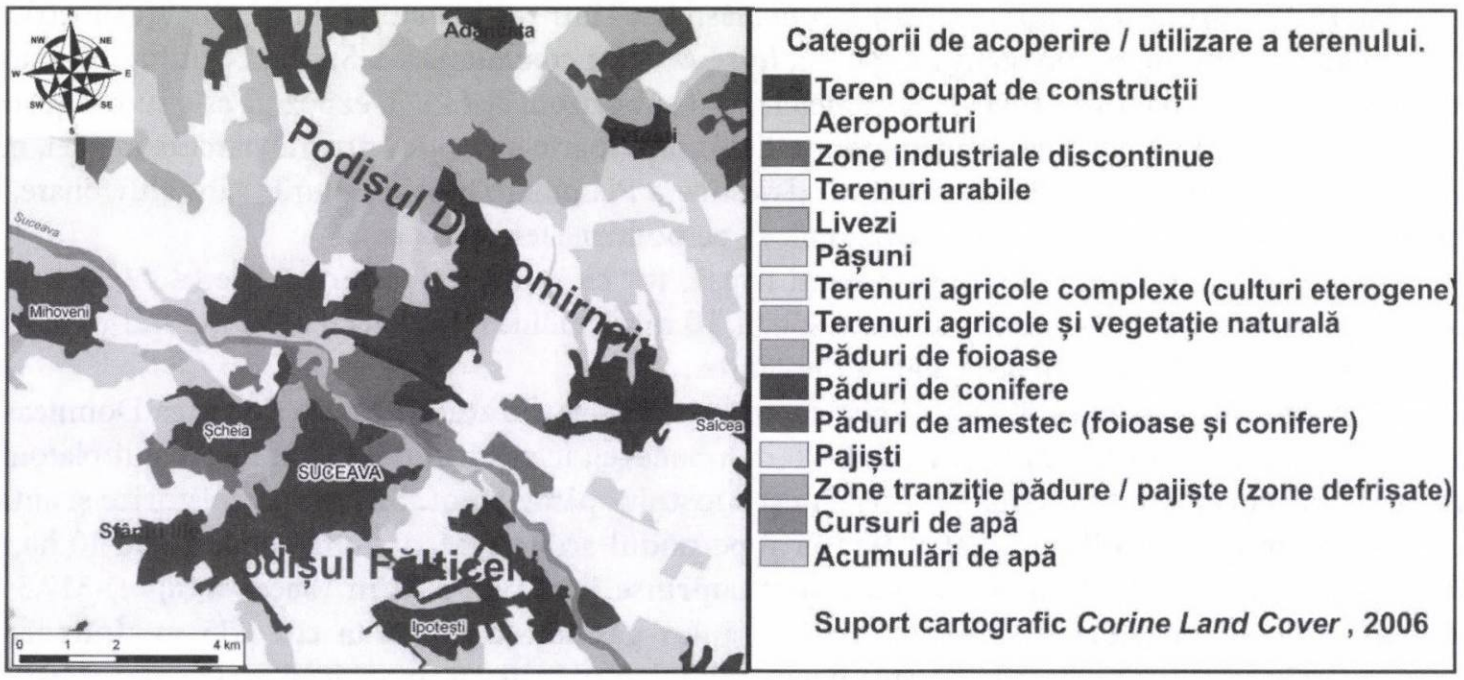

Fig. 13. Harta acoperirii/utilizării terenului în microzona municipiului Suceava

De aceea, zona cursului mijlociu al Sucevei este astăzi puternic stepizată. În Podișul Fălticeni există întinse terenuri agricole și pajiști modificate antropic, cu păiuș (*Festuca*), fâșcă (*Stipa sp.*), colilie (*Stipa pennata*), bărboasă (*Andropogon ischaemum*). În Podișul Dragomirnei terenurile agricole sunt intercalate cu pajiști colinare secundare, cu iarba vântului (*Agrostietum*) și păiuș roșu (*Festuca rubra*) și terenuri agricole. Intrazonal, în șesul râului Suceava predomină o vegetație de luncă cu salcie (*Salix*) și plop (*Populus*), împreună cu vegetația ierboasă din pajiști (fig.13-14).

Pe dealurile înconjurătoare (în special în Podișul Dragomirnei), etajul nemoral este reprezentat prin trupuri discontinue de păduri de foioase: păduri colinare de fag (*Fagus sylvatica*) și carpen (*Carpinus betulus*) și păduri de stejar (*Quercus robur*), gorun (*Quercus petraea*), carpen și cireș (*Cerasus avium*), cu arbuști în zonele luminoase (*Corylus avellana*, *Cornus mas*, *Rosa canina*, *Prunus spinosa* etc.), cu fauna aferentă[23].

În Podișul Sucevei, cursul mijlociu al râului cu același nume, se întâlnesc mai multe asociații faunistice. Pentru etajul nemoral al acestei unități de podiș, sunt specifice: cervideele (*Cervus*, *Capreolus*), mistrețul (*Sus scrofa ferus*), jderul (*Martes martes*), veverița (*Sciurus vulgaris*), în asociere cu cele euritope/ubicviste: iepurele de câmp (*Lepus europaeus*), lupul (*Canis lupus*), vulpea (*Vulpes vulpes*)

[20] Brânduș/Cristea 2013, 175-177.
[21] Doniță *et al.* 2005, 17-27; Monah 2001, 17-30.
[22] Bleahu *et al.* 2006; Brânduș/Cristea 2013, 89-90, 154-155.
[23] ***Harta vegetației România. În *Atlas Geografic General al României*, 1980. http://www. geotutorials.ro/atlas-geografic-1980/, accesat 15 martie 2012; Doniță *et al.* 2005, 79-280 passim.

cu efective mult reduse față de cele din diferitele perioadele protoistorice și istorice. Sunt resimțite, totodată, influențe faunei alpine: râsul (*Linx linx*) și stepice: popândăul (*Spermophilus citellus*). Fauna piscicolă este reprezentată, în principal, de clean (*Leuciscus cephalus*), scobar (*Chondrostoma nasus*) și crap (*Cyprinus carpio*)[24].

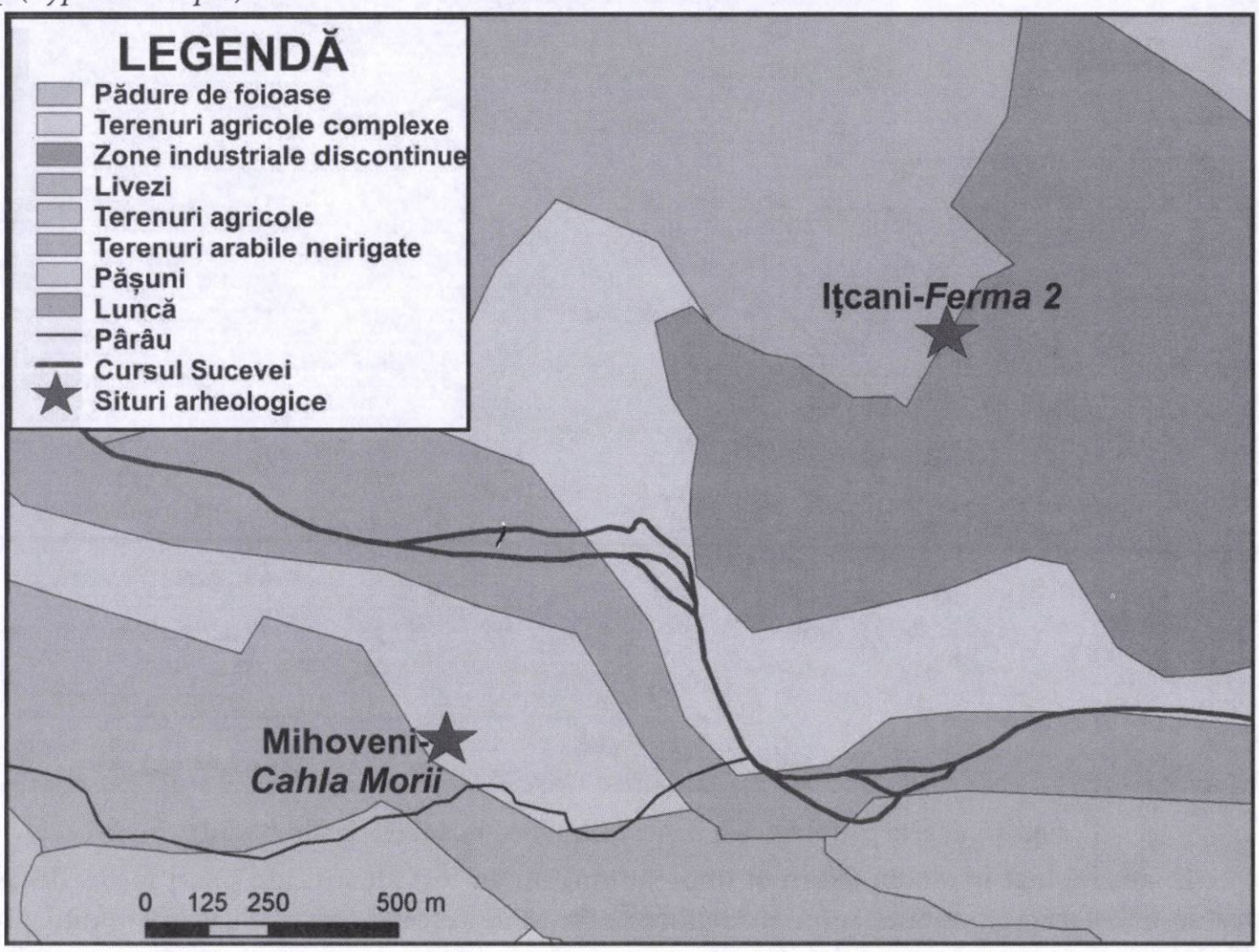

Fig.14. Harta de detaliu a utilizării terenurilor în zona Mihoveni-Iţcani (©Vasile Budui)

III.4. Date pedologice

În arealul județului Suceava, cuvertura solurilor actuale se găsește pe luturi (medii și grele) și pe nisipuri (ușoare, medii și lutoase). În Podișul Dragomirnei, solurile actuale sunt predominant reprezentate de luvosoluri tipice și albice (frecvent stagnogleizate), preluvosoluri tipice și faeoziomuri tipice, cambice și argice. În Podișul Fălticenilor predomină faeoziomurile tipice, cambice, și greice (local gleizate sau stagnogleizate) și luvosolurile tipice[25].

În zona siturilor studiate, solurile reprezintă particularizări ale cadrului general. Astfel, terasele inferioare din șesul Sucevei (0-6 m) sunt acoperite cu *aluviosoluri*-cu fertilitate ridicată, pretabile pentru cultura plantelor, și *gleisoluri*-cu fertilitate scăzută, ocupate, în mod natural, de pajiști slabe calitativ. În zona sitului Iţcani-*Ferma 2*, pe podul terasei s-a format un sol de tip *faeoziom greic* (sol cenușiu de pădure), cu fertilitate naturală medie și vegetație de silvostepă, iar pe fruntea terasei se găsesc *regosoluri* (sol subțire cu fertilitate redusă) și *faeoziom erodat*, pe pante moderate. În zona siturilor Mihoveni-*Cahla Morii*, Șcheia-*Silişte*, Suceava-*Șipot*, Suceava-Platoul Cimitirului, Câmpul Șanțurilor se găsesc *faeoziomuri argice*, rar *greice*, pe podurile teraselor și platouri, precum și *regosoluri* și *erodosoluri* pe frunțile teraselor și pantele afectate de procese de denudație, amestecate cu *faeoziomuri argice moderate* și *moderat erodate* (fig. 15).

[24] Călinescu 1969; Călinescu *et al.* 1973, 208-212, 219-223; Muică *et al.* 2009, 170-183; Geacu 2011; ***Fauna terestră a României* și *Fauna piscicolă a României,* In: *Atlas Geografic General al României*, 1980. http://www.geotutorials.ro/atlas-geografic-1980/, accesat 15 martie 2012; Brânduș/Cristea 2013, 82-84.

[25] Brânduș/Cristea 2013, 85-86; Harta solurilor României, scale 1:200.000¸ I.G.F.C.O.T. 1982; Florea/Munteanu 2003; Harta pedologică a Republicii Socialiste România 1: 500000, Institutul Geologic, Institutul de Studii și Cercetări Pedologice, București, 1971 (http://library.wur.nl/WebQuery/isric/25295); Florea/Parichi 1978; Florea/Munteanu 2003; Florea/Munteanu 2009; Munteanu/Florea 2012.

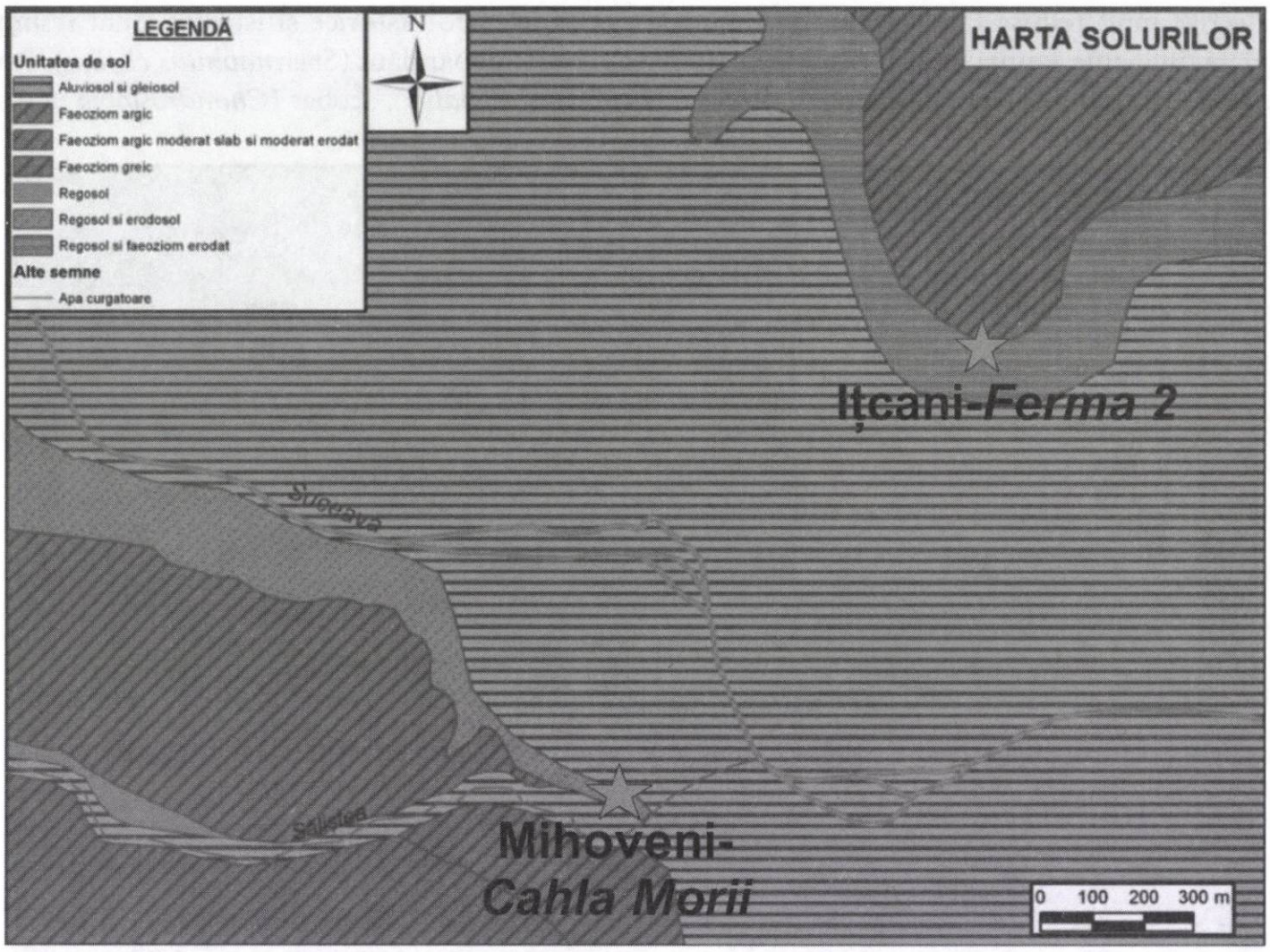

Fig. 15. Harta pedologică a zonei Mihoveni-Iţcani (©Vasile Budui)

În arealul luat în studiu (situri şi împrejurimi) nu au fost identificate soluri fosile, deoarece acestea se transformă continuu. Solurile identificate în ariile cercetate au evoluat în condiţii relativ asemănătoare, de-a lungul timpului, întrucât nu prezintă modificări de profil. Prezenţa orizontului *Bt* indică faptul că sunt soluri de pădure (faeoziomurile tipice, argice şi greice), ceea ce indică faptul că în perioadele respective exista o vegetaţie forestieră, alcătuită, după cum am văzut, din specii de foioase.

De altfel, solurile preistorice nu erau cu mult diferite faţă cele de azi, însă erau mai subţiri, mai puţin diferenţiate pe profil şi se aflau în curs de formare, în stadii diverse de evoluţie/transformare, solificare. Acestea au favorizat, totuşi, dezvoltarea unei agriculturi în condiţii de fertilitate medie, cu schimbarea periodică a câmpurilor şi creşterea animalelor pe pajişti naturale şi/sau amenajate antropic.

III.5. Date arheobotanice şi arheozoologice

Din păcate, determinările arheobotanice şi arheozoologice efectuate pentru siturile protoistorice şi antice din Podişul Sucevei sunt foarte puţine şi necoerente, astfel încât suntem lipsiţi de importante date care ne-ar fi putut ajuta în reconstrucţia cadrului natural al zonei.

Cu toate acestea, prin reconstituiri comparative, cu alte zone, se consideră că, în condiţiile *Optimului climatic* din *Atlantic*, cu toate că această perioadă a fost neuniformă[26], pădurea extinsă de foioase termofile *(Quercetum mixtum)* era caracteristică şi celei mai mari părţi a Podişului Sucevei[27], ajungând, în multe cazuri, până în albiile râurilor[28].

Beneficiem, deocamdată, de determinările realizate pe loturi arheobotanice (carbonizare şi impresiuni), provenite din nivelurile eneolitice (Cucuteni A3, B1/B2 şi Horodiştea-Erbiceni II) ale sitului pluristratificat de la Feteşti (com. Adâncata), situat în Podişul Dragomirnei, la doar 12 km NE de zona investigată, care vorbesc de existenţa, în proximitatea aşezărilor, a pădurii amestecate de *Quercus robur, Carpinus betulus, Fagus sylvatica, Ulmus minor, Corylus avellana, Prunus armeniaca*, a pajiştilor cu *Plantago officinalis, Dactylis glomerata, Arctium lappa*) şi a ogoarelor cu cereale (*Triticum monococcum, T. aestivum, Secale cereale, Panicum milliaceum),* plante erbacee (*Fagopyrum sagittatum*)

[26] Tomescu 1998-2000, 235-270; Davis *et al.* 2003, 1701–1716; Kremeneckij 1991, passim; Volontir 1990, 65-69.
[27] Popovici 1934, 277–295.
[28] Chirilioaie et al. 2012, 64-77.

și leguminoase (*Pisum sativum*, *Vicia spp.*)[29]. De altfel, acest peisaj era caracteristic și celei de-a doua părți a *Atlanticului* (*Atlanticul* final, a doua jumătate a mileniului V-începutul mileniului IV cal. BC), când pădurea de stejăriș amestecat (*Quercetum mixtum*), cu trupuri masive, luminișuri / liziere și lunci, era specifică tuturor unităților de podiș[30].

Indirect, despre același peisaj divers, în care pădurea predomina, vorbesc și cercetările arheozoologice efectuate pe loturi de materiale provenind din siturile de la Preuteşti-*Haltă*[31], Feteşti-*La Schit*[32] și Mihoveni-*Cahla Morii*[33]. Acestea arată prezența, între animalele vânate, a speciilor de pădure primară și secundară, dar și a celor euritopice/ubicviste (fig. 16-17).

Cu toate că loturile de materiale arheozoologice sunt extrem de mici (Preuteşti, Feteşti-nivelul Cucuteni A, Mihoveni-nivelul Cucuteni B) și nu permit generalizări, pot indica, totuși, anumite realități din biotopul eneolitic (*Atlantic final*) din cursul mijlociu al râului Suceava, unele evoluții, precum și anumite strategii de cules, vânat, cultivarea plantelor și creșterea animalelor. Mai bună este situația pentru faza Cucuteni B, pentru care există, exceptând eșantionul mic de la Mihoveni-*Cahla Morii*, lotul mult mai consistent de la Feteşti-*La Schit*, care oferă o imagine mult mai clară despre biotopul existent în apropierea siturilor din cursul mijlociu al Sucevei.

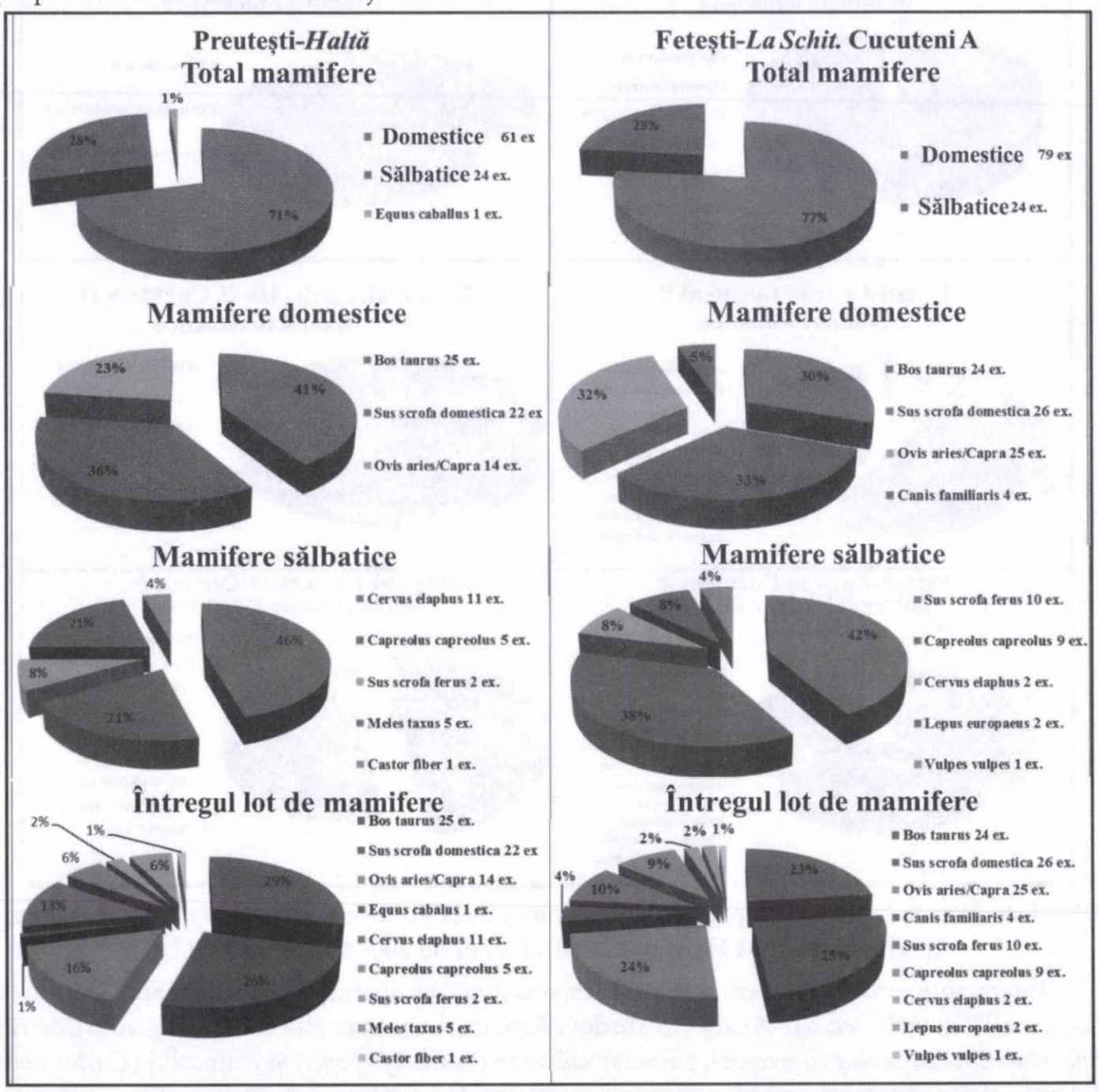

Fig.16. Date arheozoologice comparative între siturile de la Preuteşti și Feteşti (nivelul Cucuteni A) (prelucrare după Haimovici 2004 și Cavaleriu 2007)

[29] Boghian *et al.* 2012, 41; Boghian *et al.* 2013, sub tipar.
[30] Saraiman *et al.* 1999, 136-138.
[31] Haimovici 2003, 95-105; Haimovici 2004a, 227-238.
[32] Cavaleriu/Bejenariu 2007, 303-306, tab. 1; Cavaleriu *et al.* 2008, 279-296; Cavaleriu/Bejenariu 2010, 205-209.
[33] Haimovici 2001, 145-157; Haimovici 2009, 299-334.

Lotul arheozoologic Horodiștea-Erbiceni II de la Fetești-*La Schit*, compus din vestigii osteologice de mistreț, cerb și căprior, specii forestiere și de lizieră[34], lasă să se înțeleagă că nu s-au produs modificări semnificative în mediul natural al Podișului Dragomirnei la trecerea de la *Atlantic* la *Subboreal* (cca. 3700/3500 cal BC).

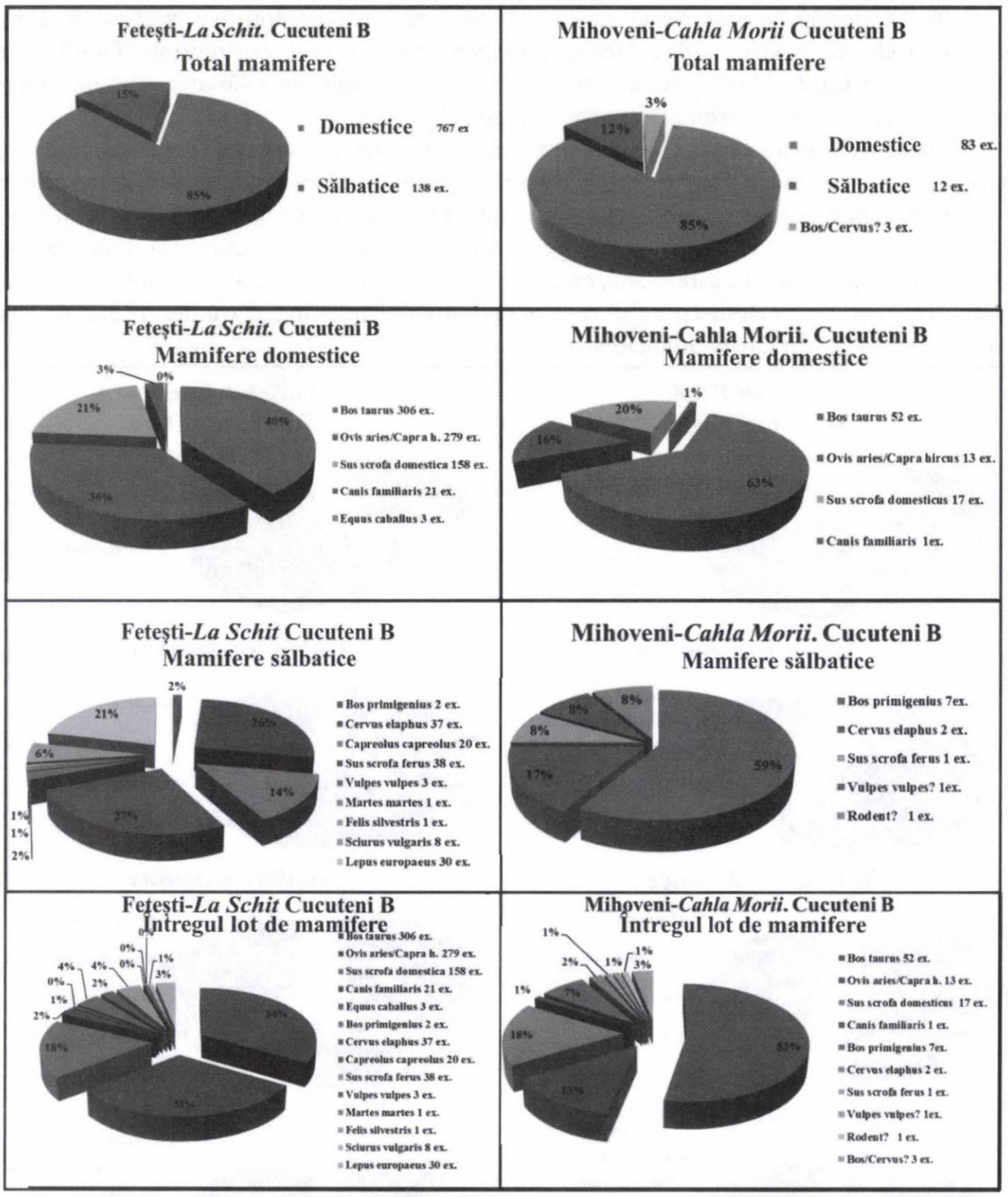

Fig. 17. Date arheozoologice comparative între siturile de la Mihoveni și Fetești (nivelul Cucuteni B), (prelucrarea după Haimovici 2001, Cavaleriu 2007 și Oleniuc 2011).

Interesante sunt datele oferite de lotul arheozoologic recuperat din situl de la Siret-*Dealul Ruina* (192 ecofacte)[35], datat în sec. XII-X cal BC, care dovedește existența bourului (*Bos primigenius*), cervidelor (*Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*), suinelor sălbatice (*Sus scrofa ferus*) și castorului (*Castor fiber*), în rândul animalelor vânate de această comunitate protoistorică, spectru de bază cunoscut și în perioadele anterioare. Chiar dacă lotul animalelor vânate este mai mic decât cel specific turmei domestice (alcătuită din bovine, ovine și suine, în principal), permite reconstituirea ambientului din nord-estul Podișului Dragomirna, la nivelul *Subborealului final*, în zonă existând păduri extinse de foioase (*quercinee* și

[34] Cavaleriu/Bejenariu 2007, 303-306, tab. 1și 2.
[35] Haimovici 2004, 317-329.

carpinete), alternând din loc în loc cu arborete și pășuni naturale și, în apropierea așezărilor umane, cu ogoare și pajiști secundare[36], râurile având lunci dezvoltate.

Pentru începuturile *Subatlanticului*, în care au evoluat comunitățile Latène getice timpurii (sec. V-III cal BC), beneficiem de determinările arheozoologice realizate pe lotul de la Fetești-*La Schit*, care ne arată aceeași predominanță, în Podișul Dragomirnei, a pădurii de foioase cu luminișuri, fiind vânate, în principal: mistrețul și cervidele[37].

Alte determinări arheozoologice au fost realizate pe lotul de ecofacte osteologice provenite din situl Sântana de Mureș (sec. IV p. Chr.) de la Podeni-Bunești, care s-a dezvoltat la sfârșitul *Subatlanticului vechi/timpuriu*, într-un climat macroregional mai cald. Devenirea istorică și influența culturii provincial romane târzii par să fi avut efect și asupra comunităților umane din Podișul Fălticenilor, chiar dacă animalele domestice (bovinele, porcinele, ovicaprinele, equidele, galinaceele) erau neameliorate, iar vânătoarea era puțin practicată. Puținele cervidee vânate indică existența, în zonă, a pădurii de foioase cu luminișuri și liziere[38].

Prezența bourului (*Bos primigenius*) în spațiul de la răsărit de Carpați, pe aproape întreaga durată a Holocenului, cu proporții variabile de la sit la sit, arată că pădurile prezentau luminișuri/liziere, unde trăiau și cervidele. În același timp, prezența castorului, până în secolul al XIX-lea[39], dovedește existența unor importante masive forestiere, de esență moale, care alcătuiau luncile apelor curgătoare.

Traversând perioadele climatice și epocile istorice, putem conchide că pădurea de foioase, cu componență diferită ca urmare a marilor schimbări climatice (proporții variabile ale *quercineelor, făgetelor și carpinetelor*), avea întinderi deosebite și o importanță particulară în mediul natural din Podișul Sucevei, chiar și în zona actualului municipiu Suceava.

IV. Discuții

Cumularea, coroborarea și studiul integrat al datelor geologice, geomorfometrice, geografice, pedologice, arheozoologice și arheobotanice cu cele arheologice ne-a permis o abordare aprofundată a problematicii, din perspectiva ecologiei peisajului/ambientului (*landscape ecology*), deosebit de utilă în reconstituirea mediilor/ambientelor naturale pre-, protoistorice și istorice[40], transformate în peisaje culturale (antropice). Această disciplină științifică rezonează cu obiectul de studiu, metodologia și demersul cognitiv al arheologiei peisajului/ambientului / mediului (*landscape archaeology*)[41].

Din cartarea așezărilor pre-, protoistorice și istorice (fig. 18-19), din prelucrarea datelor în cadrul GIS, și nu numai, se observă predilecția comunităților umane de a ocupa spațiile mai înalte din apropierea apelor curgătoare (indiferent de gradul firului de apă, după clasificările Horton-Strahler, Shreve și/sau Hodgkinson etc.), a lacurilor naturale și antropice (margini de terase, interfluvii, promontorii, martori de eroziune, platouri etc.). De la începuturile neoliticului est-carpatic (*Optimum climatic* din *Atlanticul mijlociu*, mai cald cu 2-3^0 C media multianuală, mai umed decât azi[42]), oamenii s-au așezat acolo unde găseau, în funcție de situație, pe lângă resurse acvatice propriu-zise, materii prime litice (din prundișuri), trasee de comunicare (drumurile de-a lungul apelor) și un mediu care prezenta anumite „vulnerabilități" naturale, constând din zone cu vegetația forestieră (primară și/sau de luncă) mult mai rarefiată decât în restul teritoriului (rariști/luminișuri, poieniri naturale, liziere, pășuni alternante cu pâlcuri de pădure, unde trăiau erbivorele sălbatice etc.)[43], și care au putut fi abordate mai lesnicios de către comunitățile umane și transformate (defrișare, amenajare), pentru a-și întemeia habitatul și spațiile gospodărești.

De aceea, au fost preferate terasele primare și secundare, promontoriile, interfluviile, martorii de alunecare și eroziune, de regulă locuri însorite și apărate de vânturi, unde, ca urmare a proximității resurselor acvatice, umiditatea era mai mare, pe întreg parcursul ciclului vegetal, iar spațiile libere puteau fi, cu relativă ușurință, transformate în mici parcele/ogoare cultivate, cu diferite perioade de pârloagă și

---

[36] Haimovici 2004, 324.
[37] Cavaleriu/Bejenariu 2007, 303-306, tab. 1și 2.
[38] Haimovici *et al.* 1990-1991-1992, 25-35.
[39] Bejenaru *et al.* 2012, 603-614; Bejenaru *et al.* 2013.
[40] Risser *et al.* 1984; Forman/Godron 1986.
[41] Birks 1988; Bogucki 1991, http://www.princeton. edu/~bogucki/landcape.html, accesat 7 februarie 2013.
[42] Tomescu 1998-2000, 235-270; Kremeneckij 1991, passim; Volontir, 1990, 65-69.
[43] Bogucki, *Changing Neolithic Landscapes at Brzesc Kujawski*, Poland, http://www.princeton. edu/~bogucki/landcape.html, accesat 7 februarie 2013; Marinescu-Bîlcu *et al.* 1981, 7-31; Marinescu-Bîlcu *et al.* 1985, 643-684; Cârciumaru 1996, 120-121.

pășuni pentru animale. De altfel, a existat o multitudine de ecosisteme cu care omul protoistoric a intrat în relație, cu grade și ritmuri diferite de transformare și/sau regenerare[44].

Neolitizarea spațiului est-carpatic și a Podișului Sucevei (și zona actuală a municipiului Suceava) s-a făcut prin pătrunderea comunităților Starčevo-Criș III, care au evoluat local de-a lungul a trei faze (sec. 58-54 cal BC)[45]. Una dintre comunități s-a așezat în situl de la Suceava-*Parcul Cetății* (așezare și necropolă), într-o poziție relativ înaltă, pe partea adăpostită a suprafeței suborizontale, cu o suprafață de cca. 0,8 ha[46], profitând din plin de bogatele izvoare și pârâuri de pe Platoul Cetății, de spațiile pentru agricultură și pășuni, de resursele oferire de pădure, de râul Suceava și Pârâul Târgului/Cetății, o apărare naturală și vizibilitate deosebită precum și controlul văilor. Nu putem susține, deocamdată, existența altor locuiri Starčevo-Criș pe teritoriul actual al Sucevei, chiar dacă unii arheologi, pe baza ceramicii de uz comun, consideră ca asemenea situri s-ar găsi și la Mihoveni-*Cahla Morii*[47], Suceava-*Șipot*[48], *Câmpul Șanțurilor*[49] și Ipotești-*Siliște*[50], dar considerăm că acestea ar trebui validate prin săpături arheologice.

Următoarea secvență de locuire neolitică, din zona aflată în discuție, aparține comunităților liniar-ceramice, *cu capete de note muzicale* (fazele târzii-Želiezovce și Šarka, secolele 54-50 cal BC), care s-au așezat atât pe terasele joase: Mihoveni-*Cahla Morii*, confluența dintre Suceava și pârâul Morii/Hușleag/Siliștea (un amplasament oarecum adăpostit de vânturile dominante, orientat pe direcția NNV-SSE, cu o lungime de 200 m, locuirea având cca. 4000 mp[51]), Șcheia-*Siliște* (pe terasa pârâului Șcheianca)[52], Suceava-*Șipot* (pe terasa fostului pârâu Șipot și a Pârâului Cetății)[53], Sfântu Ilie-*Siliște*[54], cât și în poziții înalte: Suceava-*Dealul Zamca* (?)[55] și Suceava-*Cetatea de Scaun/Câmpul Șanțurilor* (pe terasa înaltă a râului Suceava)[56].

Habitatele umane liniar-ceramice au fost întemeiate pe soluri aluvionare și faeoziomuri subțiri, micile ogoare și pășuni se găseau, credem, atât în interiorul siturilor, apărate, probabil, cu sisteme artificiale de fortificare (poate șanțuri asociate cu palisade), precum și în imediata apropiere a acestora. Acestea erau obținute prin defrișări și se bazau pe exploatarea fertilității naturale, adică pe un ciclu agricol scurt, care a determinat așa-numita „agricultură itinerantă" și „grădinăritul" (agricultură intensivă la scară redusă, în asociere cu mica turmă de animale domestice)[57]. În aceste condiții, resursele din valea și lunca Sucevei, precum și culesul și vânătoarea aveau un rol important în cadrul economiei complementare de subzistență.

În aceste condiții, se constată îndepărtarea, nu numai spațială, de modelele est-central europene/danubiene (întindere situri, tipuri de locuințe)[58]. Este posibil ca unul dintre situri, poate cel de la Mihoveni-*Cahla Morii*, să fi fost o așezare centrală, în jurul căreia au gravitat celelalte locuiri contemporane din zonă[59], într-o rețea de locuiri contemporane și/sau succesive). Pe bază de analogii, se poate estima că intervenția comunităților liniar-ceramice în ecosistemul zonei nu a produs modificări ireversibile.

La încetarea locuirilor liniar ceramice, amplasamentele au rămas deschise, chiar în condițiile revenirii mediului forestier (arborete și pădure secundară). Aceste locuri au fost reocupate, după o perioadă de două-trei secole, de către comunitățile Precucuteni II și Precucuteni III (sec. 50-46 cal BC), fără a se putea susține o continuitate și filiație cu perioada anterioară.

---

[44] Bogaard 2005, 14-15.
[45] Ursulescu 1983, 261-382; Ursulescu 1984, 19-39.
[46] Ursulescu 1984, 13, pl. 2; Ursulescu 1984-1985, 96.
[47] Ursulescu/Batariuc 1978, 89-106; Andronic/Batariuc 1993, 12.
[48] Ursulescu 1983, 320; Andronic/Batariuc 1993, 16.
[49] Ursulescu 1983, 320; Andronic/Batariuc 1993, 15.
[50] Ursulescu 1983, 308; Andronic/Batariuc 1993, 19.
[51] Ursulescu/Batariuc 1979, 271-272; Ursulescu 1984-1985, 96.
[52] Ignătescu 2001-2002, 3-10.
[53] Ursulescu 1983, 320; Andronic/Batariuc 1993, 16.
[54] Andronic/Batariuc 1993, 14.
[55] Materiale liniar-ceramice au fost semnalate prin cercetări perieghetice, dar nu au fost confirmate, deocamdată, de sondajul arheologic realizat. Vezi Mareș *et al.* 2001, 173-188.
[56] Ursulescu 1983, 320; Andronic/Batariuc 1993, 15.
[57] Ursulescu 1983a, 37-43; Bogucki 2001, 85-97; Bogaard 2004, 49-58; Bogaard 2005, 159-169; Bogaard, 2005a, 177-196.
[58] Lenneis 2008, 164-178; Larina 1999, 10-140; Larina 1994, 43-65; Larina 2009, 50-70.
[59] Ursulescu 1983, 37-43; Lüning 1998, 163-185.

Din păcate, datele arheologice parcimonioase nu ne permit o reconstituire a modului de organizare a habitatului, tipului locuințelor și complexelor, după cum lipsesc și determinările arheozoologice și cele arheobotanice, pentru siturile precucuteniene din microzonă și din Podișul Suceavei: Baia, Bosanci, Ruși-Mănăstioara (doar o locuință), Burdujeni-*Șieri*, Sf. Ilie-*Silișteа*, Șcheia-*Silișteа*, Suceava-*Șipot*, Mihoveni-*Cahla Morii*[60]. Având în vedere reocuparea amplasamentelor de la Sf. Ilie-*Silișteа*, Șcheia-*Silișteа*, Suceava-*Șipot*, Mihoveni-*Cahla Morii*, sau identificarea altora noi: Suceava/Iţcani-*Ferma 2* (fosta *Tarla Gostat*)[61], considerăm că mediul natural a continuat să ofere condiții favorabile locuirilor umane (resurse locale; resurse forestiere; terenuri pentru practicarea agriculturii/cultivarea gramineelor și leguminoaselor și creșterii animalelor-bovine, porcine, ovicaprine și câine, cu variații de la sit la sit/specializări locale; vânătoare-cerb, căprior, bour, zimbru?, elan, mistreț, castor, vidră, urs brun, lup, vulpe, bursuc, jder, dihor, veveriță, unele păsări; cules-fructe de pădure, plante comestibile etc.), asemănătoare cu cele din alte zone (Poduri-*Dealul Ghindaru*, Târgu Frumos-*Baza Pătule*, Bernashevka, Luka Vrublevetskaja sau siturile din Republica Moldova[62]), care arată existența, în Podișul Moldo-Volhyno-Podolian, a aceluiași biotop de pădure de *Quercetum mixtum*, intercalat cu luminișuri, arbuști și pajiști naturale, lunci dezvoltate, zăgăzuiri și zone înmlăștinite.

Climatul celei de-a doua perioade a *Optimului climatic* din Holocen (*Atlanticul final*) a cunoscut, la macro scară, o serie de schimbări după 4500 cal BC, fiind puse în evidență diferențe micro-, macroregionale și altitudinale de manifestare a acestor fenomene în Europa[63]. Cu toate acestea, ecosistemele est-carpatice au continuat să ofere condiții favorabile vieții comunităților din eneoliticul clasic și final (sec. 46/45-30 cal BC). În aceste condiții, nu se constată modificări majore față de perioada anterioară, din ce în ce mai importantă fiind doar intervenția comunităților cucuteniene în ambietul natural cu care au interacționat.

Astfel, a crescut sensibil numărul așezărilor, față de perioadele anterioare (așa-zisa *explozie demografică cucuteniană și tripoliană*[64]), datorită, probabil, unui spor demografic al populației locale, cât și pătrunderii/colonizării unor grupe umane alogene (a se vedea componentele sudice, est-central europene și estice din mediul cucuteniano-tripolian, vizibile în spatele diferitelor categorii ceramice). La aceasta s-a adăugat, fără îndoială, sporirea gradului de complexitate a spațiului construit, care necesita resurse din ce în ce mai mari, creșterea întinderii terenurilor cultivate, creșterea numărului de animale din turma domestică, toate cu efecte vizibile asupra mediului din preajma așezărilor. Chiar și în acele condiții, nu comunitățile cucuteniene au determinat schimbările majore în mediul natural pe care l-au gestionat, ci modificările climatice petrecute la macroscară, la trecerea dintre *Atlantic* și *Subboreal*[65].

Habitatul uman Cucuteni A (sec. 46/45-42 cal BC) a fost destul de intens în zona actuală a municipiului Suceava, fiind întemeiat atât în poziții mai joase (terasele Sucevei și Scheiancăi, în principal) remarcându-se siturile de la: Mihoveni-*Cahla Morii* (?)[66], Suceava/Iţcani-*Ferma 2*[67], Șcheia-*Siliștea Șcheii* (zona estică)[68], Sfântu-Ilie-*Silișteа*[69], dar și în locuri înalte Suceava-*Cetatea de Apus* (*Șcheia*, Dealul Șeptilici, 384 m)[70], încadrate cu precizie în etapa Cucuteni A3. Nu excludem existența altor situri din această fază, acoperite de habitatul medieval, modern și contemporan, mai ales în zona centrului istoric al Sucevei.

Nu insistăm aici asupra „hiatusului" de locuire din faza Cucuteni A-B (sec. 42-40 cal BC) în microzona studiată, dar considerăm că acesta este unul artificial, datorat atât numeroaselor așezări

---

[60] Andronic/Batariuc 1993, 10, 14, 16; Mareș 1993, 496; Niculică/Andronic 2000, 7-17; Ignat 1973, 228-237; Ursulescu/Batariuc 1978, 89-107; Batariuc 1980, 33-43; Ignătescu 1999, 389-399; Batariuc/Ursu 2009, 107-114.

[61] Mareș *et al.* 2004-2005-2006, 7-22; Mareș *et al.* 2009, 91-106.

[62] Monah F./Monah D. 2008, cu bibliografia specifică aferentă acestui sit; Januševiči 1976, 32, tabelul 6; Bodean 2001, passim; Bibikov 1953, 170-178; Zbenovici 1980, 141-146; Zbenovici 1989, 145-147, 150-158, tab. 3-4; Tsalkin 1970, 268, anexa 2; Haimovici/Coroliuc 2000, 169-206; Ursulescu *et al.* 2002, 29-54; Ursulescu *et al.* 2002a, 101-130; Haimovici 2002, 131-150; Coroliuc/Haimovici 2006, 367.

[63] Kalis *et al.* 2003, 33-79; Gronenborn 2009, 97-110; Dreslerová 2012, 43-55; Rösch 2012, 247-255.

[64] Monah 1982, 33-38; Monah, Cucoș 1985, 48-50; Ellis 1984, 172-200; Ellis 1987, 175-177.

[65] Starkel 1995, 34-42; Starkel 1996, passim; Chirilioaie *et al.* 2012, 64-77.

[66] Batariuc/Ursu 2009, 107.

[67] Mareș *et al.* 2004-2005-2006, 7-22; Mareș *et al.* 2009, 91-106.

[68] Mitrea *et al.* 1954, 294.

[69] Mareș 1993, 496-497.

[70] Diaconu/Constantinescu 1960, 23, 25, 28, fig. 8/1, 10/1, 3, 5, 11-12.

cucuteniene cercetate doar perieghetic (7 situri din Suceava şi împrejurimi[71]), neîncadrate temporal (aşa-numita *fază neprecizată/incertă*), cât şi lacunelor gnoseologice ale arheologilor, referitoare la specificul grupelor picturale α-δ, multe materiale caracteristice fiind înglobate în cele specifice fazei Cucuteni B.

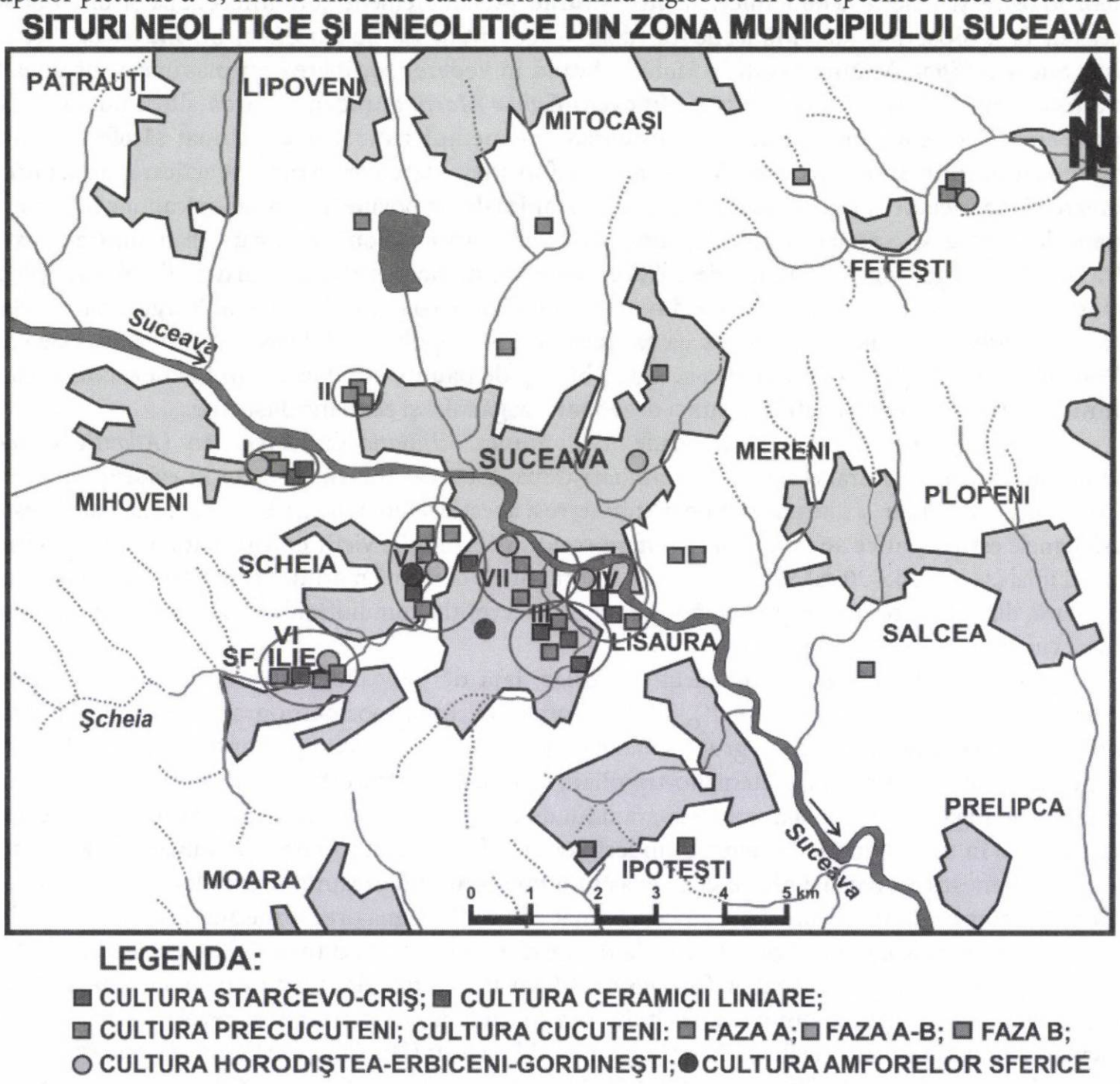

Fig. 18. Harta răspândirii siturilor neolitice şi eneolitice în microzona municipiului Suceava.

Bine cunoscute sunt siturile fazei Cucuteni B (sec. 40-37 cal BC), fiind întemeiate în toate formele de relief ale microzonei şi locaţiile deja cunoscute ca având o devenire istorică, dar cercetate şi cunoscute inegal: Mihoveni-*Cahla Morii* şi *Ţarna de Jos*[72], Suceava-Iţcani-*Ferma 2*[73], Suceava-Burdujeni-*Dealul Vămii*[74], Sfântu Ilie-*Silişte*[75], Suceava-*Şipot*[76], Suceava-*Curtea Domnească*[77], Suceava-*Câmpul Şanţurilor*[78].

Având în vedere continuitatea istorică, abordăm tot aici şi locuirea Horodiştea-Erbiceni, încadrată, în funcţie de specialişti şi şcoli arheologice, fie în eneoliticul final, fie într-o perioadă de tranziţie, fie la începuturile epocii bronzului. Abandonând aceste subtilităţi teoretice, arătăm că în microzona de

[71] Boghian 1998, 7.
[72] Ursulescu/Batariuc 1978; Usulescu/Batariuc 1979, 271-284; Ursulescu/Batariuc 1987, 309-312; Ursulescu 1988, 72; Batariuc *et al.* 2003, 259-271; Andronic/Batariuc 1993, 12-13.
[73] Andronic/Batariuc 1993, 11; Mareş *et al.* 2004-2005-2006, 7-22.
[74] Andronic/Batariuc 1993, 10.
[75] Mareş 1993, 496-497.
[76] Mitrea *et al.* 1955, 777.
[77] Mitrea *et al.* 1955, 782.
[78] Nestor *et al.* 1957, 242.

referință, sunt cunoscute siturile de la Sfântu Ilie-*Silişte*[79], Suceava-*Şipot*[80], Suceava-*Drumul Național*[81], Mihoveni-*Cahla Morii*[82], Suceava-*Cetatea de Apus (Șcheia)*[83], Suceava-*Câmpul Șanțurilor*[84], ultimului putându-i aparține, probabil, necropola de incinerație de la Suceava-*Platoul Cimitirului*[85]. Nu putem uita de mormântul de inhumație descoperit la Suceava/Burdujeni-*Str. Eroilor*[86], care poate fi atribuit unei comunități umane Horodiștea-Erbiceni care a trăit în zonă.

Chiar dacă se vorbește de o degradare a condițiilor de viață, ca urmare a schimbărilor climatice petrecute la sfârșitul *Atlanticului*, se observă că microzona Sucevei este destul de intens locuită, fiind ocupate, în continuitate sau după un anumit timp, aproximativ același amplasamente, poate și pentru că erau deja deschise/transformate în câmpuri și pășuni, iar pădurea revenise nesemnificativ. În același timp, luând în calcul și rezultatele determinărilor arheobotanice și arheozoologice, avem toate motivele să considerăm că în arealul analizat pădurea secundară cu luminișuri/liziere continua să aibă o întindere importantă.

În aceste condiții, chiar dacă s-au produs unele modificări în turmele de animale domestice, ovi-caprinele (animalele care afectează cel mai mult pășunile) începând să aibă un loc mai important, după bovine (Fetești, Cucuteni B), poate ca urmare a unei specializări locale, iar câmpurile cultivate s-au extins, indicând un impact antropic mai consistent decât în perioada anterioară, nu putem considera că purtătorii culturii Cucuteni și cei ai culturii Horodiștea-Erbiceni au determinat schimbări majore, ireversibile în ecosistemul microzonei.

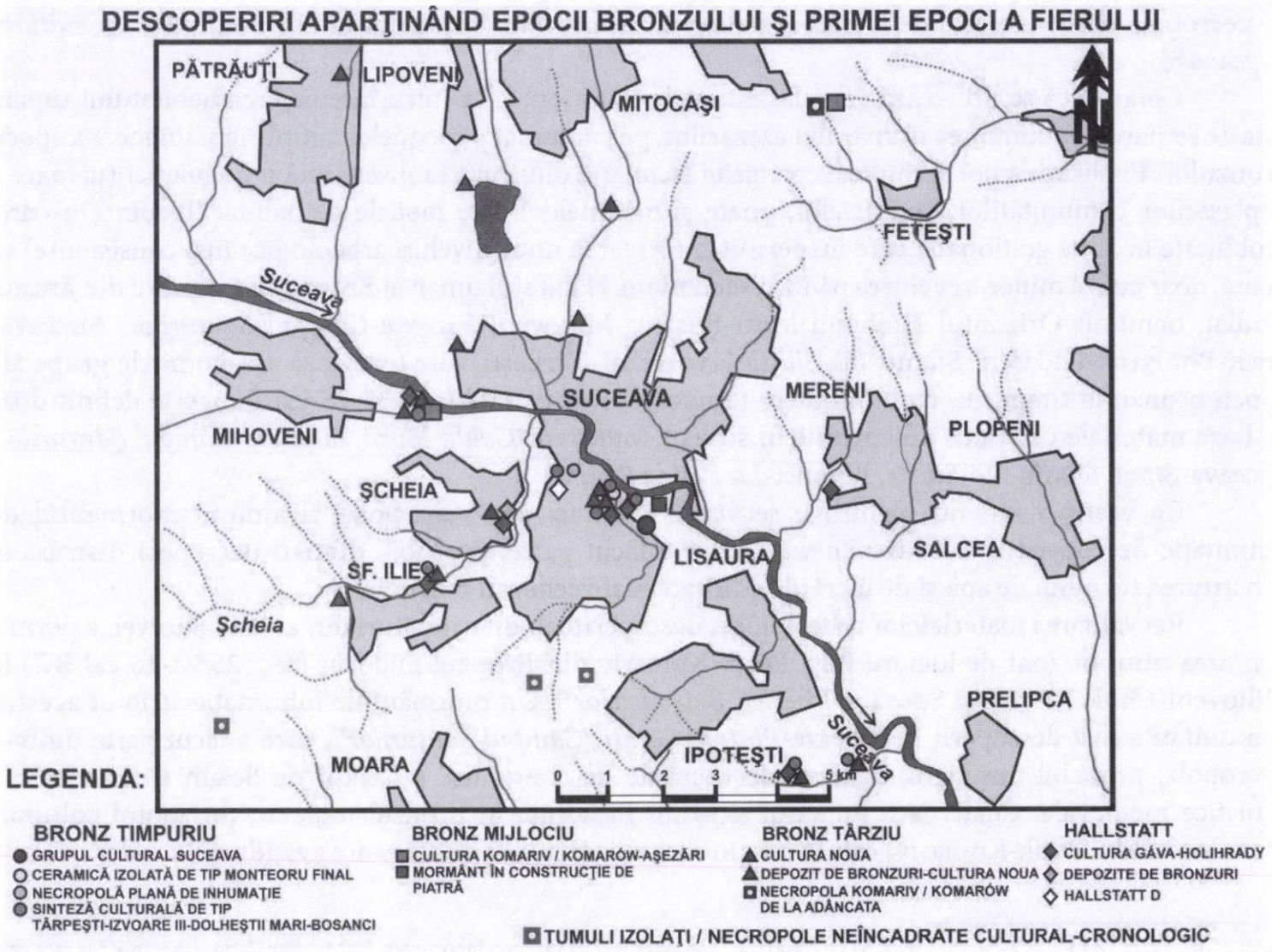

Fig. 19. Harta răspândirii siturilor din epoca bronzului și prima vârstă a fierului în microzona municipiului Suceava

[79] Mareș 1993, 498-502, fig 1-2.
[80] Mitrea *et al.* 1955, 777.
[81] Nestor *et al.* 1959, 607
[82] Ursulescu/Batariuc 1978, 89-106; Mareș 1993, 499, nota 22.
[83] Diaconu/Constantinescu 1960, 27.
[84] Nestor *et al.* 1957, 242.
[85] Ursulescu 1988, 69, 72-73; Ursulescu 1994, 196-197.
[86] Batariuc 1983, 835-840.

Subborealul (sec. 37-5 BC) a adus treptate modificări climatice, fiind mai rece și mai arid și/sau, după caz, mai umed decât în *Atlantic*. A prezentat manifestări inegale și importante variații microregionale. În linii generale, s-a caracterizat prin declinul ulmului și teiului, în cadrul stejărișurilor amestecate, și ofensiva fagului (*Fagus silvatyca*) și carpenului (*Carpinus betulus*) în pădurile central europene[87]. În spațiul subcarpatic și carpatic (Subcarpații Buzăului/Bisoca, Depresiunea Făgăraș, S Transilvaniei etc.) se observă fenomene similare de ofensivă a carpenului (*Carpinus optimum*), însoțite de fenomene de modificare antropică (despăduriri, foc, practicarea agriculturii, pășunat)[88].

Cu toate acestea, nu noile contexte climatice, ci alte condiții cultural-istorice (schimbarea modelelor etno-culturale) și politico-militare (schimbarea centrelor de putere, mișcări nepașnice de populații, alt dinamism istoric), au determinat *scenarii adaptative* care au marcat noile profiluri istorice. Aceste schimbări etno-culturale se observă pretutindeni în spațiul est-carpatic, la nivelul sec. 36/35-30 cal BC, echilibrul dintre continuitate și discontinuitate fiind deosebit de fragil. În spațiul gestionat de comunitățile Horodiștea-Erbiceni II au pătruns purtătorii culturii amforelor sferice și comunități tripoliene târzii (Gorodsk), care împreună au contribuit la configurarea manifestărilor culturale ale perioadei de început a epocii bronzului est-carpatic.

Chiar dacă puține, vestigii atribuite comunităților amforelor sferice se cunosc în siturile de la Șcheia-*Siliște* [89] și Suceava-*Platoul Cimitirului*[90], alături de care menționăm și mormintele în cutii de piatră de la Suceava-*Spitalul Județean*[91]. În aceste condiții, apare ca firească mixtarea culturală observată în necropola de incinerație de la Suceava-*Platoul Cimitirului* (încadrată în așa numitul *grup cultural Suceava*[92]).

Chiar dacă se utilizează „amplasamentele tradiționale" pentru întemeierea habitatului uman, este de remarcat diminuarea numărului așezărilor, pe parcursul perioadelor timpurie și mijlocie a epocii bronzului. Explicațiile pot fi multe: cercetările lacunare, diminuarea însemnată a populației (urmare a deplasărilor comunităților, conflictelor, poate și molimelor), alte modele de habitat (locuințe ușoare, mobilitate în zona gestionată, care nu permitea formarea unor niveluri arheologice mai consistente) și, poate, doar cu rol minor, revenirea pădurii secundare. Habitatul uman al Bronzului timpuriu din arealul studiat, denumit Orizontul Dolhești Mari-Bosanci-Mihoveni-Suceava-*Câmpul Șanțurilor* Suceava-*Șipot*-Botoșana-Rădășeni-Sfântu Ilie-*Siliște*-Izvoare III-Târpești, care formează așa-numitele grupe ale epocii bronzului timpuriu, cu o întindere temporală neprecizată (sec. 33-25 cal BC), este definit doar pe baza materiale ceramice descoperite în siturile Mihoveni-*Cahla Morii*, Suceava-*Câmpul Șanțurilor*, Suceava-*Șipot*, Sfântu Ilie-*Siliște*, Bosanci-*La Pod la Rediu*[93].

Ca vestigiu funerar, pentru o secvență a acestei perioade, poate fi amintit mormântul de inhumație descoperit la Suceava-*Zamca*[94], care a făcut parte, probabil, dintr-o necropolă distrusă la construirea turnului de apă și de lucrările edilitare mai vechi sau mai noi.

Reevaluarea materialelor arheologice, descoperite în diferite situri din arealul Sucevei, a permis definirea unui orizont de locuire Bilyi Potik-Komariv din Bronzul mijlociu (sec. 25/23-16 cal BC) la Mihoveni-*Cahla Morii*[95] și Suceava-*Biserica Beizadelelor*[96]. Un mormânt de inhumație atribuit acestor comunități a fost descoperit la Suceava-*Platoul Cetății/Câmpul Șanțurilor*[97], care a făcut parte dintr-o necropolă, probabil tumulară, distrusă de lucrările de construire a Cetății de Scaun și amenajările genistice medievale. Chiar dacă numărul siturilor încadrate în Bronzul mijlociu (orizontul cultural-cronologic Bilyi Potik-Komariv) este în continuare mic, lacunele de cercetare avându-și locul lor, nu este

---

[87] Litt *et al.* 2001, 1233-1249; Behre 1995, 5-37; Quartäer Holozen/Geozentrum Hannover, 2004, http://www.lbeg.niedersachsen.de/ download/953, accesat 15 martie 2913.

[88] Pop *et al.* 1971, 219-223; Cârciumaru 1996, 143; Tanțău *et al.* 2009, 164-173; Tanțău *et al.* 2011, 171-178.

[89] Boghian 1998, 7, nota 73.

[90] Popovici 1977, 72, nota 17; Ursulescu 1988, 69, 72-73; Ursulescu 1994, 196-197.

[91] Foit 1973, 217-227.

[92] Ursulescu 1997, 447-464.

[93] Niculică 2007, 13-47; Niculică 2009, 375-389.

[94] Mareș 1996, 323-325.

[95] Niculică 2006, teză de doctorat, Universitatea „Al. I. Cuza" Iași, mss; Batariuc 2001, 40-41, 107-108, pl. 53-54; Batariuc/Ursu 2009, 107.

[96] Ursulescu/Popovici 1987, 76.

[97] Mareș *et al.* 2008, 292-293.

exclus ca extinderea și aprofundarea cercetărilor să conducă la descoperirea altora, cu atât mai mult cu cât acestea au fost descoperite în zonele învecinate[98], iar numărul de locuiri Noua este mare, unele dintre acestea reprezentând, probabil, evoluția unor comunități/așezări anterioare.

Așa cum arătam și mai sus, în Bronzul final (sec. 16-12 cal BC), numărul siturilor descoperite în microregiunea municipiului Suceava este mult mai mare, datorat atât evoluției comunităților predecesoare, cât și unui spor demografic extern, ca urmare a pătrunderii treptate spre vest, în diferite regiuni ale spațiului carpato-danubian, pașnic și nepașnic, a unor comunități Srubnaya și Sabatinovka, rezultând, din procesele de aculturație, diferitele variante ale complexului cultural Noua-Coslogeni.

Și în spațiul studiat sunt semnalate asemenea descoperiri la: Suceava/Ițcani-*Ferma 2*[99], Suceava/Burdujeni-*Dealul Vămii*[100], Mihoveni-*Cahla Morii*[101], Mihoveni-*Țarna de Jos*[102], Șcheia-*Silițe*[103], Sfântu Ilie-*Silițe*[104], Suceava-*Șipot*[105] și Suceava-*Curtea Domnească*[106] din acest ultim sit provenind și cunoscutul, dar puțin valorificatul, depozit/tezaur cu obiecte de bronz și chihlimbar, care pune problema unor legături mai largi cu spațiile vecine. Nu insistăm aici asupra descoperirilor de piese de piatră și bronz legate de Bronzul târziu (pierdute/abandonate/depuse etc.), chiar dacă acestea pot mărturisi despre comunitățile umane care au evoluat în zonă[107].

Din păcate, nu se poate forma, din cauza cercetărilor lacunare, o imagine foarte clară asupra habitatului uman din prima vârstă a fierului (sec. 12-5 BC), care a fost întemeiat în *Subborealul final*, putându-se menționa doar descoperirile de materiale arheologice de la Mihoveni-*Cahla Morii*[108], Sfântu Ilie-*Silițe*[109], Suceava-*Curtea Domnească* și *Biserica Beizadelelor*[110], Suceava-*Dealul Zamca* (?)[111] și încadrarea ipotetică a acestora în grupul cultural Grăniceşti (cultura Gáva-Holihrady).

Este vizibilă „reocuparea" de către comunitățile primei vârste a fierului a mai vechilor amplasamente, utilizate de către comunitățile anterioare, chiar în condițiile unei discontinuități culturale. Aceste locații continuau să ofere aceleași condiții favorabile de viață, neputându-se vorbi despre „epuizarea" sau transformarea majoră a mediului natural.

V. Concluzii

Urmărind diacronic condițiile spațiale de întemeiere a habitatului uman protoistoric, în microzona municipiului Suceava, se observă, cu multă lejeritate, conturarea a șase-șapte areale principale, în care s-au așezat comunitățile neolitice, eneolitice, din epoca bronzului și prima vârstă a fierului: Mihoveni-*Cahla Morii*, Suceava/Ițcani-*Ferma 2*, Suceava-*Șipot* și *Curtea Domnească*, Suceava-*Platoul Cetății/Platoul Cimitirului* și *Câmpul Șanțurilor*, Șcheia-*Siliștea Șcheii*, Sfântu Ilie-*Silițe*, care prezintă o continuitate deosebită a locuirii, la care s-ar mai putea adăuga siturile din cartierul Burdujeni, Suceava-*Zamca* și din stânga izvoarelor Pârâului Cetății/Târgului.

Fără îndoială, resursele locale, reprezentate de apa Sucevei cu lunca aferentă, posibilele belciuge abandonate și înmlăștinite, pădurea de stejăriș amestecat, rocile utile confecționării unei părți a utilajului litic, solurile în formare, pajiștile și terenurile de cultivat și chiar poziția geografică, pe cursul unui râu de rangul 7 (clasificarea Horton-Strahler) și a afluenților săi, au favorizat desfășurarea vieții omenești în *Atlantic* și *Subboreal*. Chiar dacă nu ne-am ocupat de evoluția comunităților din perioadele Latène și provincial romană, de la începuturile *Subatlanticului*, putem anticipa și arăta că acestea au ocupat aproape aceleași locații geografice menționate.

---

[98] Andronic *et al.* 2004, 155-156. Materiale inedite în colecția ec. V. Atănăsoaie. Niculică *et al.* 2005a, 131-143; Niculică *et al.* 2005, 69-86; Niculică 2005, 61-68; Niculică 2007, 31-32; Boghian *et al.* 2013a.

[99] Andronic/Batariuc 1993, 11; Mareș *et al.* 2004-2005-2006, 7-22.

[100] Andronic/Batariuc 1993, 10.

[101] Andronic/Batariuc 1993, 12.

[102] Andronic/Batariuc 1993, 13.

[103] Ignat 1981, 136; Andronic/Batariuc 1993, 14.

[104] Andronic/Batariuc 1993, 14.

[105] Ursulescu 1973, 50, 55, notele 9 și 37; Andronic/Batariuc 1993, 16.

[106] Chițescu 1976, 103-107; Niculică 2006, mss.

[107] Niculică 2000-2001, 67-80; Niculică *et al.* 2004, 267-315, passim; Ignat 2000, passim.

[108] Andronic/Batariuc 1993, 12.

[109] Andronic/Batariuc 1993, 14; Mareș 1993, 496.

[110] Mitrea *et al.* 1955, 762; Andronic/Batariuc 1993, 17.

[111] Andronic/Batariuc 1993, 18.

Animalele din turma domestică arată că în jurul staţiunilor protoistorice din Podişul Sucevei existau pajişti amestecate cu arborete, unde păşunau vitele mari şi mici, iar în luncă creşteau porcii, probabil într-un sistem liber. Câmpurile cultivate, obţinute în defavoarea pădurii şi pajiştilor din jurul aşezărilor şi paşunile în transformare antropică, consumul de lemn pentru construcţii şi combustibil nu au condus, totuşi, la modificări consistente / majore în ecosistem.

Animalele vânate denotă existenţa pădurii de *Quercetum mixtum*, în diferite alcătuiri şi proporţii, întinsă până la marginea apelor, cu poieni şi luminişuri. Solurile de pădure şi cele aluvionare, deşi subţiri, asigurau o fertilitate medie, iar rotaţia câmpurilor, cu pârloage scurte şi lungi, era necesară în condiţiile lipsei unor măsuri de ameliorare. Pădurea de foioase termofile s-a restrâns drastic ulterior, în perioada medievală târzie, epoca modernă şi cea contemporană.

Toate acestea, pădurea, resursele acvatice, resursele litice (din prundişuri), păşunile, posibilitatea obţinerii unor câmpuri de cultivat, prin deşţelenire / defrişare, amplasamentele apărate natural şi antropic, vizibilitatea / intervizibilitatea şi controlul asupra văii Sucevei şi a afluenţilor colaterali au favorizat continuitatea, chiar în condiţiile mobilităţii habitatului uman (aşa-numita *continuitate mobilă*).

Chiar dacă a fost vizibilă, intervenţia omului protoistoric în ecosistemul zonei nu a produs modificări ireversibile, care să deterioreze condiţiile de locuire, „ofensivele" repetate ale comunităţilor umane neolitice şi eneolitice, din epoca bronzului şi prima vârstă a fierului fiind urmate, în perioadele de abandonare a amplasamentelor, de „contraofensiva pădurii" refăcută sub forma arboretelor si pădurii secundare.

Ansamblul acestor relaţii a determinat răspunsuri culturale specifice, manifestate sub formă de modificări succesive ale tipului de habitat, prin extinderea sau reducerea acestuia, construirea sau abandonarea sistemelor defensive, dinamica hinterlandului agricol, deplasarea, uneori la distanţă a spaţiului construit, locuit şi „exploatat".

Aceste observaţii ne permit, împreună cu studiile de antropologie culturală, să vedem că oamenii societăţilor protoistorice aveau alte trebuinţe de supravieţuire decât cei de astăzi. Actualizarea unor comportamente pre- şi protoistorice pe baza realităţilor lumii contemporane poate să fie dăunătoare modelării şi reconstrucţiilor istorice. În această accepţiune, pentru a nu obţine concluzii false, trebuie reconsiderată şi viziunea noastră despre impactul antropic în ecosistem, de-a lungul timpului. În acelaşi timp, în interpretarea datelor interdisciplinare este imperios necesară, credem, păstrarea măsurii în judecarea raporturilor dinamice dintre determinismul geografic şi determinismul uman / atotputernicia umană în reconstituirea proceselor desfăşurate în pre-, proto- şi istorie.

Analizele de detaliu efectuate în cadrul GIS, şi reconstituirea prin integrarea datelor au pus în evidenţă caracteristicile geologice, geomorfometrice, pedologice ale siturilor, validând ştiinţific observaţiile realizate de arheologi. De altfel, metodele şi tehnologiile moderne vin să certifice, prin noile date obţinute, unele de mare acurateţe, complexele relaţii şi intercondiţionări dintre om şi mediul natural şi cultural în care şi-a desfăşurat viaţa. Fără îndoială, noile investigaţii interdisciplinare, extinse şi aprofundate, efectuate microzonal, vor aduce elemente de detaliu în judecarea impactului antropic protoistoric în mediul natural.

Bibliografie:

*** European Environment Agency, *Corine Land Cover 2000, 2006 (CLC2000, 2006). Changing face of Europe — explore the land resources,* http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/explore-interactive-maps/changing-face-of-europe-2014, accesat 15 mai 2013.

****Fauna terestră a României* şi *Fauna piscicolă a României*, în *Atlas Geografic General al României*, 1980. http://www.geotutorials.ro/atlas-geografic-1980/, accesat 15 martie 2012.

****Harta vegetaţiei România*. În *Atlas Geografic General al României*, 1980. http://www.geotutorials.ro/atlas-geografic-1980/, accesat 15 martie 2012.

****Harta pedologică a Republicii Socialiste România 1: 500000*, Institutul Geologic, Institutul de Studii şi Cercetări Pedologice, Bucureşti, 1971 (http://library.wur.nl/WebQuery/isric/25295).

****Harta solurilor României, scale 1:200.000*, I.G.F.C.O.T. 1982.

****Quartäer Holozen*, Geozentrum Hannover, 2004, http://www.lbeg.niedersachsen.de/ download/953, accesat 15 martie 2013.

Allen *et al.* 1990: K. M. S. Allen/S. W. Green/E. B. W. Zubrow (eds.), *Interpreting space: GIS and archaeology*, London, New York, Taylor & Francis.

Andronic/Batariuc 1993: M. Andronic/P.-V. Batariuc, *Contribuții la cunoașterea evoluției habitatului uman în zona limitrofă a orașului Suceava*, Suceava, XVII-XVIII-XIX (1990-1991-1992), 9-24.

Andronic *et al.* 2004: M. Andronic/P.-V. Batariuc/Fl. Hău/M. Gogu/B. P. Niculică/I. Mareș, *Noi cercetări arheologice de teren în județul Suceava*, Suceava, XXIX-XXX, 117-226.

Batariuc 1980: P. V. Batariuc, *Așezarea precucuteniană de la Bosanci (județul Suceava)*, Suceava, VI-VII (1979-1980), 33-43.

Batariuc 1983: P. V. Batariuc, *Un mormânt din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului descoperit la Suceava*, Suceava, X, 835-840.

Batariuc 2001: P. V. Batariuc, *Sat Mihoveni, com. Șcheia, jud. Suceava*, în vol. V. Cavruc/Gh. Dumitroaia (coord.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra Neamț, 40-41.

Batariuc *et al.* 2003: P. V. Batariuc/S. Haimovici/B. P. Niculică, *Plastica zoomorfă cucuteniană de la Mihoveni-„Cahla Morii"*, ArhMold, XXIII-XXIV (2000-2001), 259-271.

Batariuc/Ursu 2009: P.-V. Batariuc/C. E. Ursu, *Small Finds Dating from the Pre-Cucuteni Culture, from Mihoveni-Cahla Morii*, In: V. Cotiugă/F. A. Tencariu/Ge. Bodi (eds.), *Itinera in Praehistoria. Studia in Honorem Magistri Nicolae Ursulescu Quinto et Sexagesimo Anno*, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 107-114.

Băcăuanu *et al.* 1980: V. Băcăuanu/N. Barbu/M. Pantazică/A. Ungureanu/D. Chiriac, *Podișul Moldovei. Natură, om, economie*, București.

Behre 1995: K. E. Behre, *Die Entstehung Entwicklung der Natur und Kulturlandschaft der ostfriesischen Halbinsel*, In: K. E. Behre/H. van Lengen (eds.) *Ostfriesland-Geschichte und Cestalt einer Kulturlandschaft*, Aurich (Ostfriesische Landschaft), 5-37.

Bejenaru *et al.* 2012: L. Bejenaru/S. Stanc/M. Popovici/A. Bălășescu/V. Cotiugă, *Holocene subfossil records of the auroch (Bos primigenius) in Romania*, Holocene, 23(4), 603-614.

Bejenaru *et al.* 2013: L. Bejenaru/S. Stanc/M. Popovici/A. Bălășescu, *Beavers (Castor fiber) in the Past: Holocene Archaeological Evidence for beavers in Romania*, Int.JOsteoarch, 23, 2013,

Bibikov 1953: S. N. Bibikov, *Rannetripol'skie poselenie Luka Vrublevec'kaja na Dnestre*, MIASSSR, 38, 170-178.

Birks 1988: H. H. Birks, *The Cultural Landscape: Past, Present, and Future*, Cambridge: Cambridge University Press.

Bleahu *et al.* 2006: M. Bleahu/A. Done/T. Done, *Arii naturale protejate din Bucovina*, Gura Humorului.

Bodean 2001: S. Bodean, *Așezările culturii Precucuteni-Tripolie A din Republica Moldova*, Chișinău.

Bogaard 2004: A. Bogaard, *The nature of early farming in central and south-east Europe*, DP, 31, 49-58.

Bogaard 2005: A. Bogaard, *Neolithic farming in Central Europe. An archaeobotanical study of crop husbandry practices*, Routledge, Francis & Taylor Group, London and New York.

Bogaard 2005a: A. Bogaard, *"Garden agriculture" and the nature of early farming in Europe and the Near East*, WA, vol. 37 (2), 177-196.

Boghian 1998: D. Boghian, *Evoluția habitatului uman pre-și protoistoric în zona orașului Suceava*, Codrul Cosminului, 3-4 (13-14), 5-12.

Boghian *et al.* 2012: D. Boghian/S. Ignătescu/D. Murariu/C. Tomescu, *Archaeobotanical Research on a Batch of Archaeological Materials from the Cucutenian Settlement of Fetești-La Schit, Adâncata Commune, Suceava County, Abstract,* In: *Second Arheoinvest Congress. Interdisciplinary Research in Archaeology, June 7th-9th, 2012,* Iași, Romania. Programme and Abstracts, Iași, 41.

Boghian *et al.* 2013: D. Boghian/S. Ignătescu/D. Murariu/C. Tomescu, *Archaeobotanical Research on a Batch of Archaeological Materials from the Cucutenian Settlement of Fetești-La Schit, Adâncata Commune, Suceava County*, Interdisciplinarity Research in Archaeology. Proceedings of the Second Arheoinvest Congress, 7-9 June, 2012, Iași, Romania. BAR International Series, Archaeopress, Oxford, in press.

Boghian *et al.* 2013a: D. Boghian/S. Ignătescu/B. P. Niculică/S. C. Enea/I. Ignat/L. Pricop/Al. Gafincu, *Costâna, com Todirești, jud. Suceava, Imaș"*, CCAR, campania 2012, 198-199.

Bogucki 1991: P. Bogucki, *Changing Neolithic Landscapes at Brzesc Kujawski, Poland*, Paper presented at the annual meeting of the Society for American Archaeology, New Orleans, Louisiana, April 1991, http://www.princeton. edu/~bogucki/landcape.html, accesat 7 februarie 2013.

Bogucki 2001: P. Bogucki, *Recent research on early farming in central Europe*, DP, 28, 85-97.

Brânduș/Cristea 2013: C. Brânduș/Al. I. Cristea, *Județul Suceava*, București.

Budui/Niculică 2012: V. Budui/B. Niculică, *The Komariv Community from Adâncata, Suceava County. The Evaluation of the Habitation Conditions*, In: *Interdisciplinarity Research in Archaeology (Proceedings of the First Arheoinvest Congres, 10-11 June 2011, Iași, Romania)*, BAR International Series, 2433/2012, Archaeopress, Oxford, 79-86.

Cavaleriu/Bejinariu 2007: R. Cavaleriu/L. Bejenariu, *Archaezoological note concerning the archaeological complex from Fetești, Suceava County*, AnnUniv Iași, seria Biologie animală, Tom LIII, 303-306, tab. 1.

Cavaleriu *et al.* 2008: R. Cavaleriu/S. Stanc/L. Bejenariu, *Morphometric data concerning animal species identified in sites of Cucuteni culture, phase A*, AnnUniv Iași, seria Biologie animală, Tom LIV, 279-296.

Cavaleriu/Bejinariu 2010: R. Cavaleriu/L. Bejenariu, *Archaeozoological data concerning the hunting in the prehistoric settlements of Cucuteni A Culture*, AnnUniv Iași, seria Biologie animală, Tom LVI, 205-209.

Călinescu 1969: R. Călinescu, *Biogeografia României*, București.

Cârciumaru 1996: M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, Iași.

Călinescu *et al.* 1973: R. Călinescu/Al. Bunescu/M. Nardin Pătroescu, *Biogeografia*, București.

Chapman 1997: J. Chapman, *Places as timemarks-the social construction of landscapes in Eastern Hungary*, In: J. Chapman/P. Dolukhanov (eds.), *Landscapes in Flux, Colloquenda Pontica 3*, Oxford: Oxbow Books, 137-162.

Chiriloae *et al.* 2012: F. Chirilioaie/M. Rădoane/I. Perșoiu/I. Popa, *Late Holocene history of the Moldova River Valley, Romania*, Catena, 93, June, 64-77.

Chițescu 1976: L. Chițescu, *Depozitul cu obiecte de podoabă din epoca bronzului de la Suceava*, SCIVA, 27, 1, 103-107.

Coroliuc/Haimovici 2006: A. Coroliuc/S. Haimovici, *Analiza materialului arheozoologic provenit din săpăturile efectuate în anul 2005 de la Târgu Frumos-„Baza Pătule"*, CCAR, Campania 2005, 367.

Crăciunescu 2004: V. Crăciunescu, *Site cartografic interactiv pentru Municipiul Suceava*, Lucrare de Licență, Facultatea de Geografie, Universitatea din București, (http://earth.unibuc.ro/download/?pg=3).

Davis *et al.* 2003: B. A. S. Davis/S. Brewer/A. C. Stevenson/J. Guiot, *The temperature of Europe during the Holocene reconstructed from pollen data*, QSR, Volume 22, Issues 15-17, July-August, 1701–1716.

Diaconu/Constantinescu 1960: Gh. Diaconu/N. Constantinescu, *Cetatea Șcheia*, București.

Doniță *et al.* 2005: N. Doniță/A. Popescu/M. Paucă-Comănescu/S. Mihăilescu/I.-A.Biriș, *Habitatele din România*, București.

Dreslerová 2012: D. Dreslerová, *Human Response to Potential Robust Climate Change around 5500 cal BP in the Territory of Bohemia (the Czech Republic)*, Interdisciplinaria Archaeologica, III, 1, 43-55.

Ellis 1984: L. Ellis, *The Cucuteni-Tripolye Culture: A. Study in Technology and the Origins of Complex Society*, BAR International Series, 217, Oxford, 172-200.

Ellis 1987: L. Ellis, *Population Growth, Food Storage and Ceramic Manufacturing Center in pre Bronze Age Europe*, In: M. Petrescu-Dîmbovița/D. Monah/N. Ursulescu (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, 175-177.

Florea/Parichi 1978: N. Florea/M. Parichi, *Harta solurilor*. Generalizare după Harta solurilor 1:1000000, Atlasul R. S. România, Institutul de Cercetări pentru Pedologie și Agrochimie, București.

Florea/Munteanu 2003: N. Florea, I./Munteanu, *Sistemul Român de Taxonomie a Solurilor. (SRTS)*, București.

Florea/Munteanu 2012: N. Florea/I. Munteanu, *Sistemul Român de Taxonomie a Solurilor (SRTS)*, Craiova.

Foit 1973: Gr. Foit, *Două morminte ale culturii amforelor sferice descoperite la Suceava*, Suceava, III, 217-227.

Forman/Godron 1986: R. T. T. Forman/M. Godron, *Landscape Ecology*, New York: John Wiley and

Sons.

Gaydarska 2007: B. I. Gaydarska, *Landscape, material culture and society in South East Bulgaria*, Archaeopress, Oxford.

Geacu 2011: S. Geacu, *Dinamica populațiilor de cervide si bovide din fauna României*, București.

Gronenborn 2009: D. Gronenborn, *Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory*, DP, XXXVI, 97-110.

Haimovici 2001: S. Haimovici, *Studiul arheozoologic al resturilor găsite în situl cucutenian de la Mihoveni, corelat cu figurine zoomorfe descoperite în aceeași stațiune*, Suceava, XXVI-XXVII-XXVIII (1999-2000-2001), 145-157.

Haimovici 2002: S. Haimovici, *L'étude du matériel archéozoologique provenu de la fosse no. 25 de l'habitat précucutenien de Târgu Frumos*, In: L. Bejenaru (edt.), *Archaeozoology and Palaeozoology Summercourses. Socrates Intensive Programme, Academic Year 2000-2001* Iași, 131-150.

Haimovici 2003: S. Haimovici, *Analiza materialului arheozoologic*, In: N. Ursulescu/S. Ignătescu, *Preutești-Haltă. O așezare cucuteniană pe Valea Șomuzului Mare*, Iași, 95-105.

Haimovici 2004: S. Haimovici, *Studiul arheozoologic al resturilor osoase provenite din așezarea hallstattiană de la Siret-Dealul Ruina (jud. Suceava)*, Suceava, XXIX-XXX, vol. I (2002-2003), 317-329.

Haimovici 2004a: *Studiul materialului arheozoologic cucutenian de la Preutești-Haltă (jud. Suceava)*, Suceava, XXIX-XXX, vol. I (2002-2003), 227-238.

Haimovici 2009: *Caracterizarea arheozoologică a unor resturi animaliere găsite în așezări din neolitic și eneolitic de pe teritoriul estic al României actuale*, ArhMold, XXXII, 299-334.

Haimovici *et al.* 1993: S. Haimovici/G. Comănescu/L. Scutelnicu, *Studiul arheozoologic al materialului aparținând culturii Sântana de Mureș din așezarea de la Podeni (jud. Suceava)*, Suceava, XVII-XVIII-XIX (1990-1991-1992), 25-35.

Haimovici/Coroliuc 2000: S. Haimovici/A. Coroliuc, *The study of the archaeozoological material founded in the pit no. 26 of the Precucuteni III settlement at Târgu Frumos-Baza Pătule*, SAA, VII, 169-206.

Ignat 1973: M. Ignat, *Șantierul arheologic de la Rus-Mănăstioara. Cercetările din anii 1967 și 1969*, Suceava, III, 228-237.

Ignat 1981: M. Ignat, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstattului timpuriu în județul Suceava*, Thraco-Dacica, II, 133-146.

Ignat 2000: M. Ignat, *Metalurgia în epoca bronzului și prima epocă a fierului din Podișul Sucevei*, Suceava.

Ignat *et al.* 2007: M. Ignat/D. Boghian/S. Ignătescu/V. Budui/B. P. Niculică/I. Mareș, *Adâncata, com. Adâncata, jud. Suceava, „Sub Pădure"*, CCAR, campania 2006, 31-32.

Ignătescu 1999: S. Ignătescu, *O descoperire Precucuteni în apropierea orașului Suceava*, Codrul Cosminului, 5 (15), 389-399.

Ignătescu 2001-2002: S. Ignătescu, *Locuirea liniar-ceramică de la Scheia-Silițe (judetul Suceava)*, Codrul Cosminului, 6-7 (16-17), 3-10.

Iosep *et al.* 2010: I. Iosep/Cr. Cristea/Al.-I. Cristea, *Județul Suceava-Harta geografică generală*, Universitatea „Ștefan cel Mare", Suceava.

Januševiči 1976: Z. V. Januševiči, *Kul'turnye rastenija Jugo-Zapada SSSR po paleobotaniceskim issledovanijam*, Kišinev.

Kalis *et al.* 2003: A. J. Kalis/J. Merkt/J. Wunderlich, *Environmental changes during the Holocene climatic optimum in central Europe - human impact and natural causes*, QSR, 22, 33-79.

Kardulias/Shutes 1997: P. N. Kardulias/M. T. Shutes (Eds.), *Aegean strategies: studies of culture and environment on the European fringe*, Rowman & Littlefield Publishers Inc., Maryland.

Kremeneckij 1991: K. V. Kremeneckij, *Paleoekologija drevnejših zemledel'tsev i skotovodov russkoj ravniny*, Moskva.

Larina 1994: O. Larina, *Culturi din epoca neolitică*, Chișinău, 43-65.

Larina 1999: O. Larina, *Kul'tura linejno-lentočnoj keramiki Pruto-Dnestrovskogo regiona*, Stratum plus, 2, 10-140.

Larina 2009: O. Larina, *The extreme eastern periphery of the Linearbandkeramik: the landscapeand geographical contexts*, In: D. Hofmann/P. Bickle (edt.), *Creating Communities. New Advances*

in Central European Neolithic Research, Oxbow Books, Oxford and Oakville, 50-70.

Lenneis 2008: E. Lenneis, *Perspectives on the beginnings of the earliest LBK in east-central Europe*, In: D. W. Bailey/A. Whittle/D. Hofmann (eds.), *Living Well Together? Settlement and Materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*, Oxbow Books, Oxford, 164-178.

Litt *et al.*: T. Litt/A. Bauer/T. Goslar/J. Merkt,/K. Balaga/H. Müller/M. Ralska-Jasiewiczowa/M. Stebich/J. F. W. Negendank, *Correlation and synchronisation of Lateglacial continental sequences in northern central Europe based on annually laminated lacustrine sediments*, QSR, Oxford, Elsevier, 20, 11, 1233-1249.

Lüning 1998: J. Lüning, *L'organisation régionale des habitats rubanés: sites centraux et sites secondaires (groupement des sites)*, Anthropologie et Préhistoire, 109, 163-185.

Mareş 1993: I. Mareş, *Sondajul de la Sfântu Ilie-„Silişte" (1991)*, Suceava, XVII-XVIII-XIX (1990-1991-1992), 496-502.

Mareş 1996: I. Mareş, *Un mormânt preistoric descoperit la Suceava-"Dealul Zamca"*, Codrul Cosminului, 2 (12), 323-325.

Mareş *et al.* 2001: I. Mareş/M. Ignat/C. E. Ursu/B. P. Niculică, *Rezultatele cercetărilor arheologice privind aşezarea geto-dacică din oraşul Suceava-"Dealul Zamca" (1996-1997)*, Suceava, XVI-XVII-XVIII (1999-2000-2001), 173-188.

Mareş *et al.* 2004-2005-2006: I. Mareş/C.-E. Ursu/O. Cotoi/B. P. Niculică/M. Ignat, *Săpăturile arheologice de la Iţcani-"Ferma 2"(1998, 1999)*, Suceava, XXXI-XXXII-XXXIII, 2004-2005-2006, 7-22.

Mareş *et al.* 2008: I. Mareş/B. P. Niculică/T. Dolenschi/P. Ciurari/. Bedreagă/C. Ungureanu, *Suceava, jud. Suceava. Punct: Câmpul Şanţurilor (Strada Parcului), nr. cadastral 1261/1265 (proprietatea Maidaniuc George)*, CCAR, campania 2007, 292-293.

Mareş *et al.* 2009: I. Mareş/C. E. Ursu/B. P. Niculică, *Un complexe archeologique de l'habitat de la culture Precucuteni III de Iţcani-Ferma 2 (Suceava, Dép. De Suceava)*, In: *Itinera in Praehistoria. Studia in Honorem Magistri Nicolae Ursulescu Quinto et Sexagesimo Anno*, Ediderunt V. Cotiugă/F. A. Tencariu/G. Bodi, Editura Universităţii "Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 91-106.

Marinescu-Bîlcu *et al.* 1981: S. Marinescu-Bîlcu/M. Cârciumaru/A. Murariu, *Contributii la ecologia locuirilor pre- şi proto-istorice de la Târpeşti*, MemAntiq, IX-XI (1977-1979), 643-684.

Martiniuc/Băcăuanu 1960: C. Martiniuc/V. Băcăuanu, *Contribuţii la studiul geomorphologic al oraşului Suceava şi al împrejurimilor sale*, AnnUniv Iaşi, Seria Ştiinţe Naturale, Tom VI, Fasc. 4, 372-387.

Mehrer/Wescott 2006: M. W. Mehrer/K. L. Wescott (eds.), *GIS and Archaeological Site Location Modeling*, London, New York, Taylor & Francis.

Mitrea *et al.* 1954: B. Mitrea/B. Cîmpina/Gh. Diaconu/Al. Andronic/L. Bârzu/D. Constantinescu/N. Constantinescu/Gr. Foit/Tr. Martinovici/M. Mircea/M. Ochinciuc/Şt. Olteanu/Z. Szekely/Şt. Ştefănescu, M. Turbatu, V. Vătăşianu, *Şantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamţului*, SCIV, V, 1-2, 257-324.

Mitrea *et al.* 1955: B. Mitrea/Gh. Diaconu/M. D. Matei/A. Alexandrescu/N. Constantinescu, T. Martinovici/C. Nicolescu/Şt. Olteanu, *Şantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamţului*, SCIV, VI, 3-4, 753-818.

Monah 1982: D. Monah, *Câteva observaţii asupra cauzelor si efectelor exploziei demografice cucuteniene*, Carpica, XIV, 33-38.

Monah 2001: F. Monah, *Flora şi vegetaţia cormofitelor din Lunca Siretului*, Piatra Neamţ.

Monah/Cucoş 1985: D. Monah/Şt. Cucoş, *Aşezările culturii Cucuteni din România*, Iaşi.

Monah/Monah 2008: F. Monah/D. Monah, *Cercetări arheobotanice în tell-ul calcolitic de la Poduri-Dealul Ghindaru*, Piatra Neamţ.

Muică *et al.* 2009: Cr. Muică/M. Buza/M. Sencovici, *Biogeografie (Compendiu)*, Bucureşti.

Munteanu/Florea 2009: I. Munteanu/N. Florea, *Ghid pentru descrierea în teren a profilului de sol*, Craiova.

Nestor *et al.* 1957: I. Nestor/Gh. Diaconu/M. Matei/T. Martinovici/N. Constantinescu/Şt. Olteanu, *Şantierul arheologic Suceava. Raport preliminar asupra săpăturilor din campania anului 1955*,

Materiale, IV, 239-280.

Nestor *et al.* 1959: I. Nestor/T. Martinovici/M. D. Matei/Gh. Diaconu/Șt. Olteanu/N. Constantinescu, *Șantierul arheologic Suceava*, Materiale, V, 593-618.

Niculică 2000-2001: B. P. Niculică, *Topoare de piatră aparținând epocii bronzului descoperite pe teritoriul județului Suceava*, Codrul Cosminului, nr. 6-7 (16-17), 67-80.

Niculică 2005: B. P. Niculică, *Considérations sur la période moyenne de l'Âge du Bronze dans le Plateau de Suceava. Le complexe culturel Komarów-Costișa-Biały-Potik,* SAA, X-XI, 61-68.

Niculică 2006: B. P. Niculică, *Epoca mijlocie și târzie a bronzului în Podișul Sucevei.* Teză de doctorat, Universitatea "Al. I. Cuza" Iași, 2006.

Niculică 2007: B. P. Niculică, *Observations concernant le début de l'Âge du Bronze sur le territoire du département de Suceava*, odrul Cosminului, 13 (23), 13-47.

Niculică 2009: B. P. Niculică, *Repères des débuts de l`archéologie préhistorique en Bucovine*, în vol. *In media res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*. Edit. George Bodi, Iași, 375-389.

Niculică/Andronic 2000: B. P. Niculică/M. Andronic, *O nouă așezare precucuteniană în nordul Moldovei*, Suceava, XXIV-XXV (1997-1998), 7-17.

Niculică *et al.* 2004: B. P. Niculică/V. Budui/I. Mareș, *Considerații privind unele topoare de piatră din epoca bronzului descoperite în Podișul Sucevei*, Suceava, XXIX-XXX, 267-315.

Niculică *et al.* 2005: B. P. Niculică/I. Mareș/D. Boghian/S. Ignătescu 2005: *Considérations préliminaires sur les practiques funéraires de la nécropole de type Komariv-Bilyj-Potik-Costișa, d'Adâncata-„Imaș"* (*dép. de Suceava*), SAA, X-XI, 69-86.

Niculică *et al.* 2005a: B. P. Niculică/I. Mareș/D. Boghian/S. Ignătescu, *Considerații preliminare asupra practicilor funerare din necropola de tip Komariv-Bilyj Potik-Costișa, de la Adâncata-„Imaș", jud. Suceava*, Codrul Cosminului, 10 (20), 131-143.

Olariu 2004: P. Olariu, *Șesul Sucevei extracarpatice. Studiu de geomorfologie aplicată*, Bacău.

Oprea 2001: D. Oprea, *Considerații geomorfologice în bazinul hidrografic al râului Șcheia, afluent al râului Suceava*, AnnUniv Suceava, Seria Geografie, X, 81-86.

Oprea-Gancevici/Florea 2009: D. Oprea-Gancevici/F. Florea, *Asupra unor depozite psefito-psamitice din Podișul Sucevei-la nord de valea râului Moldova*, Comunicări de Geografie, XIII, 67-74.

Oprea-Gancevici/Florea 2010: D. Oprea-Gancevici/F. Florea, *Considerations upon the River System in the North of the Suceava Tableland*, AnnUniv Suceava, Seria Geografie, XIX, 19-30.

Pop *et al.* 1971: E. Pop/V. Lupșa/N. Boșcaiu, *Diagrama sporopolinică de la Tăul Zănoguții (Munții Retezat), Progrese în palinologia românească*, București, 219-223.

Popa/Condurache 1997-1998: A. Popa/C. P. Condurache, *Dinamica albiei minore a râului Suceava, între Ițcani și confluența cu râul Siret*, Lucrările Seminarului Geografic „Dimitrie Cantemir", 17-18, 101-104.

Popescu-Argeșel 1972: I. Popescu-Argeșel, *Unele aspecte geomorfologice în partea centrală a Podișului Sucevei*, StCom Geografie, 101-110.

Popovici 1934: R. Popovici, *Pădurile paleo-și neolitice din nordul României. Teză prezentată la Facultatea de Științe din Cernăuți pentru a obține gradul de doctor în științele naturale*, Buletinul Facultății de Științe Cernăuți (BFSC), VIII, 277-295.

Popovici 1977: Dr. Popovici, *Noi descoperiri de topoare de silex din județele Suceava și Neamț*, Suceava, IV, 65-73.

Rădoane *et al.* 2002: M. Rădoane/N. Rădoane/I. Ichim, *Analiza granulometrică și a faciesului de albie al râului Suceava*, Lucrările Seminarului Geografic "Dimitrie Cantemir", 21-22 (2001-2002), 9-21.

Rădoane *et al.* 2003: M. Rădoane/N. Rădoane/I. Ichim, *Dinamica sedimentelor în lungul râului Suceava*, AnnUniv Suceava, X, 37-48.

Risser *et al.* 1984: P. G. Risser/J. R. Karr/R. T. T. Forman, *Landscape Ecology: Directions and Approaches*, Champaign: Illinois Natural History Survey.

Rösch 2012: M. Rösch, *Forest, Wood, and Ancient Man*, Interdisciplinaria Archaeologica, III, 2, 247-255.

Saraiman *et al.* 1999: A. Saraiman/V. Chirica/G. Davidescu/C. Bălteanu/C. Horaicu/A. Horaicu/V. Mărgărit, *Cuaternarul pe teritoriul României*. Iași, 136-138.

Sarris 2000: A. Sarris, *Cultural Resources Management through the Application of Ground-Based and Satellite Remote Sensing and Geographic Information Systems: A New Digital Cultural World*, In: *Laboratory of Geophysical-Satellite Remote Sensing & Archaeo-environment, Institute for Mediterranean Studies, Foundation fo r Research & Technology, Hellas (F.O.R.T.H.)*, 1-12, http://ims.forth.gr/ Journals/publications/VOLOS-fin1.pdf, accesat 15 februarie 2013.

Schmidt/Dikau 1999: J. Schmidt/R. Dikau, *Extracting geomorphometric attributes and objects from digital elevation models-semantics, methods, future needs*, In: Dikau R./Sauer H. (eds.), *GIS for Earth Surface Systems Analysis and Modeling of the Natural Environment*, Stuttgart, Borntraeger, 153-173.

Skidmore 1997: K. Skidmore, *GIS applications and use of digital terrain modelling*, In: S. Hodgson/M. Rumor/J. J. Harts (eds.), *Joint European Conference on Geographical Information, 3rd, Vienna, Austria, Proceedings: Amsterdam*, IOS Press, v. 1, 442-463.

Starkel 1995: L. Starkel, *Reconstruction of hydrological changes between 7000 and 3000 BP in the upper and middle Vistula River Basin, Poland*, Holocene, vol. 5/1, 34-42.

Starkel 1996: L. Starkel, *Evolution of the Vistula river valley during the last 15 000 years*, Geographical Studies, Special Issue 9, part VI, Wrocław.

Tanțău *et al.* 2009: I. Tanțău/M. Reille/J.-L. de Beaulieu/S. Fărcaș/S. Brewer, *Holocene vegetation history in Romanian Subcarpathians*, QR, 72, 164-173.

Tanțău *et al.* 2011: I. Tanțău/S. Fărcaș/Cl. Beldean/A. Geantă/L. Ștefănescu, *Late Holocene Paleoenvironments and Human Impact in Făgăraș Depression (Southern Transylvania)*, Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences, 6, 1, 171-178.

Tomescu 1998-2000: M. Tomescu, *Holocenul-date cronologice și climatice*, CercArh, XI, 1, 235-270.

Tsalkin 1970: V. I. Tsalkin, *Drevnejshie domashnie zhivotnye Vostochinoj Evropy*, Moskva.

Ursulescu 1973: N. Ursulescu, *Așezările omenești pe teritoriul Sucevei până în secolul al VI-lea*, StMat Suceava, III, 47-61.

Ursulescu 1983: N. Ursulescu, *Contribuții la cunoașterea evoluției și poziției cronologice a culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, Suceava, X, 261-382.

Ursulescu 1983a: N. Ursulescu, *Unele date privind posibilitatea practicării agriculturii de tip ciclic în cadrul primelor culture neolitice de pe teritoriul Moldovei*, Hierasus, V, 37-43.

Ursulescu 1984: *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, Suceava.

Ursulescu 1984-1985: N. Ursulescu, *Tipologia și organizarea internă a așezărilor primelor culturi neolitice din Moldova*, Suceava, XI-XII, 95-100.

Ursulescu 1988: N. Ursulescu, *Contribuția cercetărilor arheologice din județul Suceava la cunoașterea evoluției neo-eneoliticului din Moldova*, Suceava, XIII-XIV (1986-1987), 69-74.

Ursulescu 1994: N. Ursulescu, *Apariția înmormântărilor tumulare și a incinerației la est de Carpați*, MemAntiq, XIX, 193-199.

Ursulescu 1997: N. Ursulescu, *Les commencements de l'utilisation du rite de l'incineration dans le monde proto-thrace du nord de la Moldavie*, TWCC, I, 447-464.

Ursulescu/Batariuc 1978: N. Ursulescu/P.-V. Batariuc, *Cercetările arheologice de la Mihoveni (Suceava)-1973*, Suceava, V, 89-106.

Ursulescu/Batariuc 1979: N. Ursulescu/P. V. Batariuc, *Așezarea culturii ceramicii liniare de la Mihoveni (jud. Suceava)*, SCIVA, 30, 2, 271-284.

Ursulescu/Popovici 1987: N. Ursulescu/Dr. Popovici, *Contribuții la cunoașterea ritului funerar din bronzul mijlociu în nordul Moldovei*, SCIVA, 38, 1, 72-76.

Ursulescu/Batariuc 1987: N. Ursulescu/P. V. Batariuc, *L'idole androgyne de Mihoveni (dép. de Suceava)*, In: M. Petrescu-Dîmbovița/D. Monah/N. Ursulescu (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 309-312.

Ursulescu *et al.* 2002: N. Ursulescu/D. Boghian/V. Cotiugă/S. Haimovici/A. Coroliuc, *Cercetări interdisciplinare în așezarea precucuteniană de la Târgu Frumos (jud. Iași). Aportul arheozoologiei*, ActaTS, I, 29-54.

Ursulescu *et al.* 2002a: N. Ursulescu/D. Boghian/V. Cotiugă/S. Haimovici/A. Coroliuc, *L'archéologie et archéozoologie dans l'habitat de la culture Précucuteni (l'Énéolithique ancien) de Târgu Frumos (dép. de Iași-Roumanie)*, In: L. Bejenaru (edt.), *Archaeozoology and Palaeozoology*

Summercourses. Socrates Intensive Programme, Academic Year 2000-2001, Iași, 101-130.

Volontir 1990: N. Volontir, *Dinamica învelișului vegetal și modificările climatice în holocen din ținutul de sud-est al RSS Moldova*, Lucr. Semin. Geogr. "D. Cantemir", 10, 65-69.

Wescott/Brandon 2000: K. L. Wescott/R. J. Brandon, *Practical Application of GIS for Archaeologists. A Predictive Modeling Toolkit*, London, New York, Taylor & Francis.

Wheatley/Gillings 2002: D. Wheatley/M. Gillings, *Spatial Technology and Archaeology. The archaeological applications of GIS*, London, New York, Taylor & Francis.

Zbenovici 1980: V. G. Zbenovici, *Poselenie Bernaševka na Dnestre. O proishozdeniju tripol'skoj kul'tury*, Kiev.

Zbenovici 1989: *Rannij etap tripil'skoj kul'tury na territorij Ukrainy*, Kiev.

Dumitru Boghian
"Ștefan cel Mare" University, Suceava, România
dumitrub@atlas.usv.ro

Bogdan Petru Niculică
Museum of Bukovina, Suceava, România
niculicab@yahoo.com

Dinu Oprea-Gancevici
"Ștefan cel Mare" University, Suceava, România
dinuo@atlas.usv.ro

Vasile Budui
"Ștefan cel Mare" University, Suceava, România
vbudui@yahoo.com; vbudui@atlas.usv.ro

LEBEN MIT DEN TOTEN?
Über die kulturelle und chronologische Lage der früheisenzeitlichen Siedlung und Körperbestattung von Vlaha

Attila László

Zusammenfassung: Der Beitrag bringt zur Debatte die verfügbaren Daten (archäologische Funde und Befunde) in Bezug auf die Siedlung und das Körpergrab (Cx 0055) aus der frühen Eisenzeit von Vlaha-Pad (Bez. Cluj, Siebenbürgen), die von den Autoren der Ausgrabungspublikationen als zeitgleich betrachtet und dem „Horizont" Teleac II-Mediaş, bzw. der Periode Ha B2 (oder B2-B3) zugeschrieben wurden. Wieder aufgenommen wird die topographische und stratigraphische Lage des Grabes innerhalb der Fundortsstruktur, die Bestattungssitte, sowie das Problem der kulturellen und chronologischen Einordnung. Der Autor gelangt zur Schlussfolgerung, dass die Körperbestattung der Periode post-Gáva der Siedlung von Vlaha gehört und als Anteil der Grabfunden der Mezőcsát-Gruppe aus dem „präskythischen Horizont" des östlichen Karpatenbeckens zuzuschreiben werden kann.

Schlüsselwörter: *frühe Eisenzeit, Gáva-Kultur, Mezőcsát-Gruppe, Bestattungssitten, Totenmahl, Fleischopfer*
Cuvinte-cheie: *prima epocă a fierului, cultura Gáva, grupul Mezőcsát, obiceiuri de înmormîntare, ospăț funerar, ofrande de carne*

1. Einleitung

Der archäologische Fundort von Vlaha (Wallachisch-Fenisch, Magyarfenes, Bez. Cluj)-*Pad* wurde zwischen den Jahren 2004-2007 anlässlich der Rettungsausgrabungen auf der Autobahnstrecke 2 B Braşov (Kronstadt, Brassó)–Borş (Bors) entdeckt. Vorgefunden wurden dabei Bewohnungsspuren aus der Bronzezeit bzw. aus der frühen Eisenzeit, sowie auch eine grosse gepidische Nekropole aus der Völkerwanderungszeit. Im Rahmen des prähistorischen Fundortes kam noch eine, mit Cx 0055 bezeichnete Leichenbestattung, die in der frühen Eisenzeit datiert wurde, zum Vorschein. Das Grab wurde vor den Spezialisten erstmals 2008 bei einer Konferenz in Cluj (Klausenburg, Kolozsvár) vorgeführt[1] und noch in demselben Jahr wurde auch ein spezieller, dieser Grabentdeckung gewidmete Aufsatz veröffentlicht[2]. Der Grundgedanke der Autoren ist es, dass die Bestattung und die in der frühen Eisenzeit vorhandenen Siedlung zeitgleich wären, so dass das Grab in eine Sonderkategorie, i.e. in die sogenannten „Siedlungsbestattungen" einzuordnen sei. Die Siedlung nebst dem Grab wurden in den Horizont Teleac II–Mediaş eingestuft, der, der Ansicht der Autoren nach, der Eisenzeit II aus Siebenbürgen bzw. der Phase Ha B2 aus dem mitteleuropäischen Chronologiesystem entspräche. In manchen nachträglich veröffentlichten Abhandlungen über die archäologischen Funde aus Vlaha wurde die Datierung der früheisenzeitlichen Siedlung leicht modifiziert, in dem Sinne, dass die Bewohnung auch weiterhin, in dem der Ha B3 Phase entsprechenden Zeitraum bestände und man beteuerte noch dazu, dass die erwähnte Bestattung den Siedlungsbewohnern gehören vermag[3].

Der Verfasser dieser Zeilen, Teilnehmer an der oben angeführten Konferenz aus 2008 in Cluj, vertrat damals während der Diskussionen die Meinung, dass das früheisenzeitliches Grab von Vlaha auf die Existenzperiode der Gáva–Holihrady-Kultur gehörenden prähistorischen Siedlung folgen müsse und somit dem sogenannten präskythischen Horizont des Typs Mezőcsát zuzuschreiben wäre. Diese Meinung wurde dann in einer unveröffentlicht gebliebenen Abhandlung näher dargelegt[4]. Vorliegender Beitrag nimmt diese Fragen wieder auf und versucht einige Aspekte bezüglich der früheisenzeitlichen Bestattung zur Sprache zu bringen, Aspekte, die in den dieser wichtigen Grabentdeckung gewidmeten Veröffentlichungen nicht befriedigend abgeklärt wurden.

---

[1] Apai 2008.
[2] Gogâltan *et al.* 2008.
[3] Gogâltan *et al.* 2011, 167; Gogâltan/Nagy 2012, 106; Nagy/Gogâltan 2012, 39-40, 46-47. In diesem letzten Beitrag wird–wahrscheinlich aus Versehen–statt einer Leichenbestattung über ein „Einäscherungsgrab" gesprochen.
[4] László 2011.

2. Die Stellung der Bestattung im Rahmen des prähistorischen Fundortes von Vlaha-Pad

2. 1. Topographische Lage. Bei der Veröffentlichung der Bestattung wurde dieses Problem nicht speziell analysiert. Die Autoren haben darauf folgerichtig bestanden, das Grab liege auf dem Gebiet der prähistorischen Siedlung, und das wurde als Hauptargument zur Auslegung dieser Entdeckung als *Siedlungsbestattung* herbeigeführt. Bei einer näheren Betrachtung der veröffentlichten Ausgrabungspläne (Abb. 1. in vorliegender Arbeit)[5] wird uns hingegen deutlich, dass die (als Cx 0055 oder C 55 auf dem Abschnitt S 001 markierte) Bestattung eigentlich *am westlichen Rande* der früheisenzeitlichen Siedlung liegt, die nur in ihrer zwischen S 001 und S 006 liegenden Gegend intensiver bewohnt wurde. Die grosse Mehrheit der 74 Fundkomplexen, die von den Untersuchern des Fundortes der frühen Eisenzeit zugeschrieben waren[6], wurden nämlich in diesem Siedlungsteil gefunden. Weiter westlich wurden in der zwischen den Abschnitten S 001, S 14, S 15 und S 004 liegenden Zone nur fünf spärliche Fundkomplexe (C 5, 58, 106, 1300, 1328) entdeckt. Doch ausser den von einer horizontalen Stratigraphie angebotenen Bemerkungen verfügen wir leider über keine weiteren Informationen, die uns wohl eine genauere, differenzierte, chronologische Einordnung dieser peripherisch gegenüber dem „Kern" der Siedlung liegenden Komplexe ermöglichen würde.

2. 2. Stratigraphische Stellung. Auch dieses Problem wurde nicht ausführlich vorgestellt. In einigen Veröffentlichungen machen sich zwar einige Unstimmigkeiten erkennbar, die eine Rekonstruktion und Auslegung dieses Grabfundes noch schwieriger machen. Die Festlegung der stratigraphfischen Position der Bestattung stösst ja wirklich auf einigen Schwierigkeiten. Es wird dabei geschätzt, die vertikale Stratigraphie sei untauglich zur scharfen Abgrenzung der im Fundort von Vahla-Pad bestehenden chronologischen „Horizonten", und die zeitliche und kulturelle Einordnung der Bewohnungssequenzen konnte demzufolge aufgrund der Analyse der aus den geschlossenen Komplexen herstammenden archäologischen Funde ermittelt werden[7].

Von greifbaren Angaben ausgehend, versuchten wir die Stellung des Grabes in der Fundortstruktur so scharf wie möglich festzulegen. Die allgemeinen Übersichtspläne zeigen das Grab (Cx 0055/C55) in der nordwestlichen Wand des Abschnittes S 001 und in der kleinen benachbarten, zur vollständigen Freilegung des Grabes verwendbare Fläche („Kassette") eingesetzt[8]. Aus dem Profil des 70 m langen[9] Abschnittes wurde nur ein Anteil von 43 m veröffentlicht, aber das Cx 0055 tritt in diesem Profil leider gar nicht auf.[10] Beim Versuch die Position des Grabes in der Fundortstruktur zu bestimmen, kann man nur von den veröffentlichten, sich auf Cx 0055 von Vlaha beziehenden Einzelheitsgrundrissen und -Profilen Gebrauch machen. Laut von den Entdeckern gegebener Beschreibung, „Die Bestattung konnte in ca. 20 cm Tiefe – vom heutigen Bodenniveau vermessen – als eine Anhäufung von Funden umrissen werden. Die Keramikfragmente, die Steine und die Lehmverputz-Fragmente bildeten ein Einrichtungsniveau aus drei sukzessiven Schichten. Unter diesen schichten tauchte das auf der linken Seite liegende Skelett, in betonter Hockerlage, das in die gelbe Tonschicht leicht eingetieft war. Der Schädel befand sich tiefer als die Knochen der Beine. Der Tote war SO-NW orientiert [...] Der Umriss der Grabgrube konnte man nicht erkennen"[11]. Laut einer späteren Publikation wurde die Anhäufung von Funden, wodurch man dann Cx 0055 umriss, „auf der Ebene des Ackerbodens" entdeckt, und „die Form des Grabes konnte aber nicht nachgezeichnet werden, weil der Tote in eine kleine Mulde gelegt wurde"[12]. In Anbetracht des Masstabes der ursprünglich publizierten Profilzeichnungen, erscheint die Anhäufung archäologischer Funde oberhalb des Skelettes in ca. 30-35 cm Tiefe[13] und nicht 20 cm tief liegt, so wie es in den oben erwähnten Texten behauptet wird. Der Grundriss 1 stellt die sichtbaren

[5] Gogâltan *et al.* 2008, Abb. 7; Nagy/Gogâltan 2012, Taf. 2.
[6] Nagy/Gogâltan 2012, 40.
[7] Nagy/Gogâltan 2012, 37-39.
[8] Gogâltan *et al.* 2008, Abb. 7; Nagy/Gogâltan 2012, Taf. 2.
[9] Nagy/Gogâltan 2012, 36.
[10] Nagy/Gogâltan 2012, Abb. 2.
[11] Gogâltan *et al.* 2008, 109-110.
[12] Nagy/Gogâltan 2012, 46.
[13] Gogâltan *et al.* 2008, Abb. 6. Profil; Nagy/Gogâltan 2012, Taf. 4. Profil. Der Massstab dieses letzten Profil ist vermutlich fehlerhaft angegeben.

Reste des Komplexes 0055 ebenfalls in Tiefe von ca. 30-37 cm dar[14], was eigentlich der Position dieser Überreste im Rahmen des 2008 veröffentlichten Profils entspricht. Jedenfalls, erscheint die Anhäufung der Funde, die die Oberseite von Cx 0055 bezeichnet, in den beiden veröffentlichten Profilzeichnungen *unter* der modernen grauen Humusschicht und nicht auf der Ebene des Ackerbodens (?), wie das im Text behauptet wurde (siehe Abb. 2/4). Dann zeigen beide Profilzeichnungen sämtliche, mit Cx 0055 verbundenen Funde in der nächsten archäologischen Ablagerung, die als „gelbgraue Humusschicht mit Lehmbestreichungsfragmenten, Keramik und Tierknochen" bezeichnet wird[15]. Eine solche Schicht wird weder in der Beschreibung der Bestattung noch in der Vorstellung der Stratigraphie erwähnt, nach der auf den modernen Humus die vorgeschichtliche grau-schwarze Kulturschicht folgen sollte[16]. Nicht klar ist auch die Schicht, in die die Grabgrube eingetieft wurde: der Erklärung des 2012 veröffentlichten Profils nach, tieft die Bestattung in den braunen, tonhaltigen antiken Humus ein[17], während in dem Text der Arbeiten über eine gelbe (oder gelbrötliche) Lehmschicht ohne archäologischen Spuren gesprochen wird[18].

Gleich dilemmatisch ist nicht nur das Profil, sondern auch der Plan des Grabes. Mit deren Publizierung wurde behauptet, dass der Grabgrubeumriss nicht erkennbar sei und in der beiliegenden Illustration alle in verschiedenen Tiefen gezeichneten Grundrisse treten ohne den Umriss des Komplexes 0055 auf[19]. In einer neulich herausgegeben Arbeit stellen die in einer Tiefe von 0,40 - 0,56 m gezeichneten Grundrisse 3 und 4 das Komplex hingegen mit der Markierung des Grabgrubenumrisses mit einem Durchmesser von ca 3 m dar (siehe Abb. 2/3). In Übereinstimmung mit diesen Grundrissen ist am NO Ende des beiliegend publizierten Profils eine „Schwelle" (Eintiefung) von ca. 15 cm gezeichnet, die dem unteren Rand der Grabgrube entspricht. Am SW Profilende wurde aber das Grabgrubenrand nicht mehr markiert, so wie es in den in Tiefe von 0,40-0,56 m gezeichneten Grundrissen erscheint[20]. Weiter zu bemerken wäre, dass diese Grundrisse partiell sind, weil sie nur die nordwestliche Seite der Bestattung zeigen, die in einer kleinen, neben dem Abschnitt S 001 ausgehobenen Kassette liegt. Das Grab dehnte sich südostwärts auch jensets der Trennwand zwischen S 001 und der Kassette aus, die zur Beobachtung des Profils behalten wurde. Dieser Teil des Komplexes 0055 (wahrscheinlich das südöstliche Grabgrubenrand) wird nur in dem allgemeinen Ausgrabungssplan des Fundortes dargestellt[21].

Nach dieser Analyse der erreichbaren, manchmal kontradiktorischen Daten können wir nun schlussfolgern, dass Cx 0055 eine, am Rande des früheisenzeitlichen Fundortes von Vlaha liegende Einzelbestattung ist. Dem Anschein nach war die untiefe Grabgrube ovalförmig und hatte einen Durchmesser von ca. 3 m, aus der nur der Boden und die untere Seite, wo die Leiche, zusammen mit der Beigabe gelegen wurde, bestehen blieb. Das Skelett hat nicht zentrale Position; die Leiche wurde im nordwestlichen Teil der Grabgrube gelegt. Wenn wir der Grabbeschreibung der Entdecker stattgeben, blieb auch eine, die Bestattung deckende (dreischichtige) Ablagerung von Steinen, Keramikfragmenten und Lehmverputz *in situ* bestehen. Immer noch unklar ist es, ob im Moment der Entdeckung diese Funde unmittelbar von der Ackerbodenschicht oder von den Überresten der prähistorischen Kulturschicht überlagert wurden. Auch das Bodenniveau, von dem aus die Grabgrube ausgegraben wurde, nicht näher bestimmt werden konnte. Undeutlich ist es ferner, ob die Grabgrube bis zur gelben Lehmschicht eintieft, oder sie in die antike, an der aktuellen Bodenfläche näher liegende Humusschicht ausgegraben wurde.

3. Das Grab und die Bestattungssitte

3. 1. Das Problem der Grabbeigabe und der begrabenen Person. Die Leiche wurde auf die linke Seite, in betonter Hockerlage gelegt und Südost-Nordwest orientiert. Nach den anthropologischen Bestimmungen von N. Sultana gehörte das Skelett einem Weib im Alter von 45-50 Jahre alt an[22]. Im Grab wurden zwei ganze Gefässe entdeckt. Das eine war im Beckenbereich, zwischen Händen und

[14] Gogâltan *et al.* 2008, Abb.5, Grund 1; Nagy/Gogâltan 2012, Taf.4, Plan 1.
[15] Nagy/Gogâltan 2012, Taf. 4. Profil, Erklärung.
[16] Nagy/Gogâltan 2012, 37.
[17] Nagy/Gogâltan 2012, Taf. 4. Profil, Erklärung.
[18] Nagy/Gogâltan 2012, 39, 46; s. auch Gogâltan *et al.* 2008, 109.
[19] Anm. 11-12 und Gogâltan *et al.* 2008, Abb. 5-6, Grund 1-4.
[20] Nagy/Gogâltan, 2012, Taf. 4, Plan 3-4 und Profil.
[21] Nagy/Gogâltan, 2012, Taf. 2, Ausgrabungsplan.
[22] Apai 2008; Gogâltan *et al.* 2008, 109 und Abb. 6, Grund 4; Nagy-Gogâltan 2012, Taf. 4, Plan 4.

Beinen gelegt, und das andere lag auf eine Seite, in einer gewissen Entfernung (20-25 cm) vom Kopf (s. Abb. 2/1-3). Am Hals wurde noch einen durchlöcherten Schaf- oder Ziegenastragalus aufgefunden, das wahrscheinlich als Anhänger getragen wurde[23]. Sicherlich, wurden diese drei Gegenstände gleich mit dem Toten zusammen hineingelegt. Bei der detaillierten Veröffentlichung der Bestattung und der Beigabe wurden diese Gegenstände erst unter Nr. 14-16 folgendermassen beschrieben: „14. Ganzes „Sauggefäss" aus feinem, mit feinem Sand und zerkleinerter Keramik gemagertem Ton. Die Oberfläche ist gut geglättet und poliert. Innen und aussen schwarz. Der Hals ist trichterförmig und die bauchigen Wände sind mit feinen senkrechten, von Rippen unterbrochenen Kanneluren verziert. Masse: Bodendurchmesser 6 cm, Randdurchmesser 12,5 cm, Höhe 11,5 cm (Abb. 4/2) [in vorliegender Arbeit: Abb. 2/2]; 15. Ganz erhaltenes Gefäss aus halbfeinem, mit zerkleinerter Keramik und feinem Sand gemagertem Ton. Die Oberfläche ist gut geglättet und weist Spuren von sekundärem Brand auf. Aussen Ziegelrot-braun mit grauen Flecken, innen schwarz-braun. Der Hals ist eng und relativ gerade, die Schulter ist herausragend und mit vertikalen Rippen verziert. Masse: Bodendurchmesser 10 cm, Randdurchmesser 9,6 cm, Höhe 9,8 cm (Abb.4/1) [in vorliegender Arbeit: Abb. 2/1]; 16. Durchbrochener Anhänger, aus dem Astragal eines Schafes/einer Ziege (Abb. 1/2)". Unter Nr. 1-13, eines nach dem anderen, wurden drei Steingegenstände (ein Handmmühlenbruch und zwei geschliffene Steine), ein Fragment eines durchlöcherten Tongewichts und neun Keramikfragmente verzeichnet. Dabei wird es weiter angeführt, dass neben diesen Gegenständen noch 98 atypische Keramikfragmente gefunden wurden.[24] Doch hinsichtlich der Position dieser über 100 Gegenstände fällt jede Information aus. In diesem Zusammenhang lässt es sich nur vermuten, dass ein Teil dieser Gegenstände in der Grabfüllung befindlich war (und, in diesem Fall, mindestens teilweise, aus der sich mit der Grube schneidenden Kulturschicht stammen kann) und das andere Teil der Fundstücke zu der das Grab verdeckenden „Einrichtungsschicht" gehören kann. Wie es dem auch sei, kann man nur über die zwei ganzen Gefässe und den Beinanhänger mit Sicherheit behaupten, dass sie Beigabe des Grabes sind. Möglicherweise kann man auch das obgenannte Handmühlenbruchstück und die zwei geschliffene Steine beachtet.

Bei der Erörterung der Grabinventar behauptet man, dass für das ganze, im Beckenbereich entdeckte Gefäss (Abb. 2/1) keine Analogien verfügbar waren[25]. Das zweite ganze, hinter dem Schädel gefundenen Gefäss wurde ausführlich, insbesondere vom funktionalen Gesichtspunkt aus, besprochen. Es geht dabei um ein ganz besonderes, mit einer Ausgussrinne versehenes Gefäss, das als Sauggefäss oder als Spendegefäss angesehen worden ist. Wie es sich aus der nachgeschlagenen Fachliteratur erschliesst, kommen solche Gefässe sowohl in Kindergräber als auch in den von Erwachsenen (Frauen und Männern) vor, und sind vom Rheingebiet aus bis Siebenbürgen, in dem Zeitintervall Bz D–Ha B nach der mitteleuropäischen Chronologie, weitgehend verbreitet[26]. Ausser der Funktion des Gefässes wurden weitere Aspekten (typologisch-morphologische Merkmale, kulturell-chronologische Einordnung) kaum im Auge gefasst. Auf Grund einer der möglichen Funktionen des Gefässes (Sauggefäss) wurde angenommen, dass die Bestattung einem Weib angehören vermag, das im Rahmen der Gemeinschaft einen speziellen gesellschaftlichen Rang, voraussichtlich an der Kindererziehung oder Krankenpflege angeknüpft, einnahm[27].

3. 2. In dem Grab gefundene Tierknochen und „das Totenmahl". Um das Skelett und über ihm fand man, Entsprechend der Beschreibung des Grabes, Tierknochenfragmente, die wahrscheinlich Reste des Totenmahls waren[28]. Genau bezeichnet wurden 16 Tierknochen, die hatten einem 2,5-3,5 Jahre alten Rind (*Bos taurus*), einem über drei Jahre alten Schwein (*Sus domesticus*), sowie einem Schaf oder einer Ziege (*Ovicaprinae*) angehört. Die Knochen stammen insbesondere aus dem Bereich der Beinen (Rind, Schaf/Ziege) bzw. der Schulterblätter und des Kiefers (Schwein). Die übrigen 10 Knochenfragmente (unter anderem Rippenfragmente von mittelgrossen Haustieren, wahrscheinlich Schafe/Ziegen oder Schweine) konnten nicht genau festgesetzt werden. An den Knochen wurden keine Brennungspuren festgestellt, die erkennbar machen würden, dass beim Totenmahl gebratenes Fleisch gegessen wurde. Wenn man je ein Individuum aus den genannten Tierarten mit einrechnet, so ist es zu schätzen, dass

[23] Apai 2008; Gogâltan *et al.* 2008, 109 und Abb. 1/2; 4/1-2; Nagy-Gogâltan 2012, 46.
[24] Gogâltan *et al.* 2008, 110 und Abb. 1-4.
[25] Gogâltan *et al.* 2008, 115 und Abb. 4/1.
[26] Gogâltan *et al.* 2008, 114-115, mit reicher Bibliographie. Das Gefäss: Abb. 4/2.
[27] Gogâltan *et al.* 2008, 114-116.
[28] Gogâltan *et al.* 2008, 109.

die obgenannte drei Tiere eine Gesamtmenge von etwa 340 kg essbaren Fleisch lieferten. Erachtet wird ebenfalls, dass diese bedeutende Fleischmenge von den geschlachteten Tieren anlässlich des vermuteten Totenmahls aufgegessen wurde. All das würde die gesellschaftliche Rolle der hier begrabenen Frau im Leben der Siedlung von Vlaha bestätigen[29].

Diese Entdeckungen und Betrachtungen erheben doch einige Fragen. Erstens ist man nicht im klaren über die Lage im Grab der Tierknochen, die „um das Sckelett und über ihm" gefunden wurden: waren diese mit dem Toten und mit den drei Beigabestücken zusammengestellt und ins Grab gelegt oder waren sie während der Füllung der Grabgrube und bei der Grabverdeckung mit der „Einrichtungsschicht" beigegeben? Zweitens wurden wirklich nach einem Totenmahl *Knochen* im Grab beigegeben, oder knochige *Fleischstücke* (von denen freilich nur die Knochen zurückblieben) überhaupt? Wegen Mangel an Daten kann die erste Frage nicht unmittelbar beantwortet werden. In Bezug auf das zweite Problem, meinen wir, dass zumindest ein Teil der entdeckten Knochen aus dem im Grab beigegebenen *Fleischopfer* stammt. Für diese Deutung plädiert erst mal die Tatsache, dass an den Knochen keine Brennungsspuren oder andere Indizien für das durch Warmbehandlung (z. B. Kochen) vorbereitete Fleisch vorliegen. Darüber hinaus, wenn es um Überbleibsel konsumierter Fleischspeise anlässlich des vermuteten Totenmahls geht, würden die Knochen mehrfach (und wahrscheinlich in einer grösseren Stückzahl) zerstückelt gewesen sein. Für das hier zur Debatte gestellte Problem ist es zwar weniger relevant, die ganze von den drei Tieren gelieferten Fleischmenge einzuschätzen. Die im Grab entdeckten Knochen stellen ohne weiteres nur ein kleiner Teil des Fleisches der geschlachteten Tiere dar. Besonders wichtig für die Rekonstruktion der Bestattungssitte wäre gerade die Einschätzung der ins Grab gelegten Fleischmenge gewesen. Diese Fleischmenge wurde wahrscheinlich als Opfergabe, nach dem Prinzip des *pars pro toto* ins Grab eingesetzt. Betreffend das übrige Fleisch, nichts kann uns aufhalten anzunehmen, dass das während eines Totenmahls, das an einer anderen Stelle verlief, aufgegessen wurden, aber für eine Behauptung zu diesem Moment der Zeremonie gibt es keine Belege. Merkenswert ist es eher, unserer Meinung nach, das Alter, in dem die Tiere (der Rind mit 2,5-3,5, der Schwein mit über drei Jahren) geschlachtet wurde, weil es das übliche, optimale Schlachtsalter einer für das Fleisch aufgezogenen Tierart weit unterschreitet[30]. Die spezielle Auswahl zum Opfer von ausgerechnet (wirtschaftlich wertvoller) Zuchttieren oder von für Nebenprodukte aufgezogenem Vieh bezeugt von der Bedeutung, die dieser Totenzeremonie zukam, und implizite von dem Prestige, das die in Vlaha begrabene Frau genoss. Obschon man damit wohl in den Vorstellungsbereich eindringt, ist doch die Annahme nicht völlig auszuschliessen, dass zwischen der Tätigkeit der Frau bei Lebzeiten, dem Sauggefäss im Grab, und einem milchgebenden, am Tode der Herrin geopferten Vieh eine enge Beziehung herrschte.

4. Das Problem der kulturellen und chronologischen Einordnung der Bestattung

Dieses Thema muss genauer besprochen werden, einerseits im Kontext der sukzessiven Bewohnungen im Fundort von Vlaha, andererseits im Kontext der ausgehenden Bronzezeit und des Beginns der Eisenzeit in Siebenbürgen und in den Nachbarregionen. Im nachfolgenden werden wir, im Rahmen des Möglichen, die Berufung auf absolute Daten aufgeben und die Angaben der relativen Chronologie vorziehen, denn für uns höchst interessant ist, bei diesem Gespräch, das System der zeitlichen Beziehungen zwischen den unterschiedlichen archäologischen Erscheinungen. (Übrigens, meinen wir, würden auch viele Verwirrungen in der archäologischen Literatur insofern vermeiden sein, als man bei der Argumentation mancher Stellungnahmen keine Angaben mehr der relativen und der absoluten Chronologie vermengt und/oder abwechselnd anwenden würde).

Die meisten (über 900 von den über 1000) vorgeschichtlichen Fundkomplexe aus dem Fundort von Vlaha wurden einem Kulturaspekt, „Gruppe Gligorești" genannt, zugeordnet und in die Zeitspanne Spätbronzezeit II (-III), nach dem von F. Gogâltan vorgeschlagenen chronologischen System eingestuft, bzw. in die Zeitperiode Bz D–Ha A (Ha A1?), nach dem mitteleuropäischen Chronologiesystem. Man glaubt, dass der Fundort, nach Untergang der bronzezeitlichen Siedlung, 300-400 Jahre lang, einschliesslich bis in die Etappe Ha B1 hin verlassen wurde. Gemäss dem in letzter Zeit umgerissenen Bild über die späten Bronzezeit in Transsilvanien stimmt dieser angenommenen *Hiatus* im Leben

[29] Gogâltan *et al.* 2008, 110-111, 115-116.
[30] Udrescu *et al.* 1999, 33, 53-54.

des Fundortes mit der Existenzperiode im mittleren und südlichen Siebenbürgen des als spezifisch für den Zeitraum Ha A angesehenen „Band–Cugir-Horizontes", aber auch mit der Frühphase der im selben Gebiet bestehenden Gáva-Kultur überein, die generell ungefähr Ende der Phase Ha A und Anfang Ha B1 chronologisch eingestuft ist[31]. Nach dieser Unterbrechung wurde der Fundort bei Vlaha im Laufe der frühen Eisenzeit wiederholtermassen bewohnt oder besucht. Die erste dokumentierte Bewohnung wurde dem kulturellen und chronologischen „Horizont" zugeschrieben, der durch die Siedlungen Teleac (Niveau II), Mediaş, Alba Iulia-*Monolit* usw. vertreten sei (und sich, der Ansicht der meisten Spezialisten nach, an der Gáva- oder Gáva–Holihrady-Kultur beteiligt). Die Siedlung von Vlaha aus dieser Zeitperiode wurde in die Eisenzeit II bzw. in die Periode Ha B2-B3 eingegliedert. Die früheisenzeitliche Körperbestattung, die Gegenstand dieses Beitrags ausmacht, wurde demselben kulturellen und chronologischen Horizont zugeschrieben[32]. Bezüglich der nachträgliche Geschichte dieser prähistorischen Fundstelle wurde noch erwähnt, dass manche Fundkomplexe einer späteren Periode der frühen Eisenzeit, wohl den Phasen Eisenzeit III (Ha B3-C) und Eisenzeit IV-V (Ha C-D) zuzuordnen wären[33]. Das Problem ist in einer neu publizierten Arbeit wiederaufgenommen und darin auf einige, Keramik vom „Typus Post-Basarabi" enthaltende Komplexe hingewiesen, die in der Endperiode der Frühen Eisenzeit (Eisenzeit IV, Ha C2–D) eingegliedert sind. Von diesen Funden wurde der Komplex 0375, eine Ritualgrube, bekanntgemacht[34].

Wie eingangs angeführt (s. Einleitung), wurde die Datierung der Körperbestattung von Vlaha abhängig von der Datierung der früheisenzeitlichen (frühhallstattzeitlichen) Siedlung festgesetzt, und nicht an Hand der Besonderheiten des Bestattungssritus, die nebst Grabbeilage, das Hauptkriterium darstellen sollten. Übrigens ergaben letztendlich das Durchmustern der in die Periode Ha A–B einstufbaren Grabfunde aus Siebenbürgen und aus den Nachbarregionen, sowie das ganze Gespräch um die sich im Laufe der Urnenfelderzeit auf einem weiten Gebiet befindlichen Sauggefässe keine genauere kulturelle und chronologische Einordnung der Bestattung[35]. Im folgenden seien uns einige Bemerkungen zu dieser Frage gestattet.

Die gleichzeitigkeit der frühhallstattzeitlichen Siedlung bei Vlaha mit dem Wohnungsniveau II aus Teleac und mit den Siedlungen bei Mediaş und Alba Iulia-*Monolit* ist gar nicht völlig offenkundig und sichert auch keine eindeutige chronologische Eingliederung in die Zeitperiode Ha B2–B3. Die Neuheit der Funde von Alba Iulia-*Monolit* liegt gerade in der Dokumentierung der Existenz in mittleren Siebenbürgen auch einer früheren, beginnend mit der Periode Ha A1 datierten Phase der Gáva-Kultur. Diese Phase könnte ein verbindendes Kettenglied bilden zwischen der „Gruppe Cugir–Band" und der älteren, bisher bekannten Phase der Gáva-Kultur, die durch das Bewohnungsniveau I der Siedlung Teleac vertreten und dessen Anbeginn in die Zeitspanne Ha A2-B1 datiert ist[36]. Die Datierung des Niveaus II von Teleac in Ha B2 und in die erste Hälfte der Etappe Ha B3 scheint gesichert zu sein; man glaubt noch, dass der Anfang des Niveaus Teleac III in die zweite Hälfte der Phase Ha B3 einzuordnen wäre[37]. Mit Bezug auf die Siedlung bei Mediaş sieht der Verfasser der Fundstellenmonographie die Existenz der Phasen I-III als fraglich an, da ihre Abtrennung nur partiell von stratigraphischen Angaben unterstützt sei, und folglich auch mit der in der Fachliteratur vorgeschlagenen Synchronisation mit den Niveaus Teleac I-III behutsam umzugehen sei[38]. Man erachtet für nötig, dass das besser abgegrenzte Niveau Mediaş I mit dem Niveau Teleac I, und die späteren Phasen der Siedlung mit den Niveaus Teleac II-III synchronisiert werden können[39]. Ausgesprochen wurde trotzdem vor kurzer Zeit die Meinung, wonach

[31] Ciugudean 1994; 2009; 2010, mit weiterer Bibliographie.
[32] Anm. 2-3.
[33] Gogâltan *et al.* 2011, 167.
[34] Nagy/Gogâltan 2012, 39; Gogâltan/Nagy 2012, bes. 106, 115-116. Unserer Ansicht nach, könnten einige Fundkomplexe von Vlaha in die Existenzperiode der Basarabi-Kultur datiert sein; s. Anm. 52.
[35] Gogâltan *et al.* 2008, 111-115.
[36] Ciugudean 2009, 318-319; 2010, 167-168. Zum Fundort von Alba Iulia-*Monolit*, s. Lascu 2012, mit Hinweis auf die vorangehenden Aufsätze des Verfassers.
[37] Ciugudean 2009, 317-319; 2012, 170-171.
[38] Pankau 2004, 15-16 und Anm. 65.
[39] Pankau 2004, 98.

sich das Ende der Siedlung von Mediaș in die Zeitperiode Teleac II einordnen liesse[40]. Hinsichtlich der Chronologie wurde darauf aufmerksam gemacht, dass die frühhallstattzeitliche Bewohnung bei Mediaș nur mittels Keramiktypen nicht genau datiert sein kann und zugleich bemerkt, dass sowohl der Anfang als auch das Ende der Siedlung wahrscheinlich die Grenzen der bisher angenommenen „stereotypen Datierung" in die Periode Ha B übertreffen[41].

Dieser Verweis gilt ganz bestimmt nicht nur für die Siedlung von Mediaș. Die Datierung der Siedlung von Vlaha fusste in erster Linie auf die Merkmale der Keramik und vornehmlich auf die „nierenförmigen Tassen". Obwohl sie als ausschlaggebend für die Datierung der Fundstelle in der Periode Ha B2 berechnet wurden, waren diese Gefässe nur in grossen Umrissen erörtert[42]. Ohne ins Detail zu gehen, sei es hier daran erinnert, dass in Teleac zwei Varianten (VIc1 und VIc2) der nierenförmigen Tassen unterschieden wurden, die in den Niveaus II und III dieser Siedlung auftreten[43]. In Mediaș wurden diese Gefässe in den Typ 5 (nierenförmige Tassen mit Plattformhenkel) eingegliedert, mit zwei Hauptvarianten, von denen Variante 1 dem Typ VIc1, und Variante 2a-b dem Typ VIc2 von Teleac entspricht. Claudia Pankau schätzt ein, dass dieser (in den Niveaus Teleac II-III, Somotor II, Mahala IV usw. nachgewiesene) Gefässtyp eine verhältnismässig späte Gefässform in der Gáva-Kultur darstellt, obwohl diese Tassenart in Ostungarn schon in der Periode Ha A erscheint[44]. Andererseits kam eine „barbarisierte" Variante dieses Gefässtyps in der Siedlung der Basarabi-Kultur von Bernadea, Bez. Mureș zum Vorschein.[45] Die nierenförmigen Tassen wurden neulich von Ilie Lascu in Verbindung mit den Funden von Alba Iulia-*Monolit* (Recea) besprochen. Der Verfasser weist darauf hin, dass dieser Gefässtyp in sich keine genaue Datierung anbieten kann, und das nämlich wegen der länger anhaltenden (sich von Ha A in Ungarn bis in Ha C in Siebenbürgen ausdehnenden) Zeitspanne, in der er nachgewiesen ist. Der Fundkomplex von Alba Iulia-*Monolit* (d. h. eine Grube mit Gefässbeigabe und anderen Gegenständen, unter denen vermutlich auch ein Tüllenbeil), in dem die nierenförmigen, in der Arbeit besprochenen Tassen entdeckt waren, wurde dem Zeitintervall zwischen Mitte der Periode Ha B1 und Mitte der Phase Ha B2 zugeordnet. In Acht genommen wurden für diese Datierung die guten Analogien mit der in den Niveaus Teleac I-II gefundenen Keramik sowie das Tüllenbeil mit Analogien in den Depotfunden vom Typ Fizeșul Gherlei-Sîngiorgiu de Pădure aus der Periode Ha B2[46].

Aus dem Gesagten wird ersichtlich, dass eine aufmerksamere Untersuchung der Funde, die zur Unterstützung der Datierung des Fundortes bei Vlaha vorgebracht wurden, die zeitliche Einordnung der frühhallstattzeitlichen Siedlung (und implizite des „Komplexes 0055") in die strengen Grenzen der Periode Ha B2-B3 nicht bestätigt, und demgegenüber ein früherer Anfang der Bewohnung sehr plausibel ist. Weitere Ausführungen in dieser Hinsicht können erwartet werden nur nach der vollständigen Veröffentlichung der aus diesem Fundort stammenden Funde. Andererseits müsste der Untergang der Siedlung (und die Datierung der Körperbestattung) in Zusammenhang mit dem Abschluss der Enrwicklung der Gáva-Kultur in Siebenbürgen berücksichtigt werden.

Obschon dieses Problem noch lange nicht aufgeklärt ist, ist es offenkundig, dass das Schicksal der Gáva–Holihrady-Kultur (einschliesslich deren Ende) differenziert angesehen werden muss, in Abhängigkeit mit den einzelnen Regionen ihres weiten Verbreitungsgebietes, das sich zu einem gewissen Zeitpunkt vom Theissbecken bis hin zum äusseren nordöstlichen Karpatenvorland ausdehnte. So scheint die Entwicklung der Gáva-Kultur im Theissbecken irgendwann Ende der Periode Ha B1—Anfang Ha B2 abzuschliessen, und das geschah mit der Erscheinung in der Gegend der „präskythischen" Mezőcsát-Gruppe (auch als Füzesabony–Mezőcsát Gruppe oder Kultur bekannt), die später, in der Zeitspanne Ha B2-C1, diese Zone durchaus dominieren wird.[47] Im Unterschied zu den „Ereignissen" aus Alföld, wird die Gáva-Kultur in Siebenbürgen und in den ausserkarpatischen Gegenden, zumindest

[40] Ciugudean 2009, 317; 2010, 170.
[41] Pankau 2004, 99-100.
[42] Gogâltan *et al.* 2008, 115; Nagy/Gogâltan 2012, 39, 45.
[43] Vasiliev *et al.* 1991, 88-89, Abb. 39.
[44] Pankau 2004, 64-67 und Abb.9: Verbreitung.
[45] Ursuțiu 2002, 78, Taf. CV/3.
[46] Lascu 2012, 135-140, Taf. IV/1-3, 5.
[47] Patek 1982, 31-32; 1993, Abb. 34: Tabelle; Metzner-Nebelsick 2002, Abb. 78: Chronologietabelle; und kürzlich Bóka 2010, 153-157, mit der früheren grundlegender Literatur. S. auch die folgenden Anmerkungen.

im Verlauf der Periode Ha B, weiter bestehen. Da muss man sogar bezüglich Siebenbürgen die Situation verschiedenartig von einer Region zur anderen beurteilen. So kann man, auf die eine oder andere Art, einen Zusammenhang zwischen dem Untergang der Gáva-Kultur im mittleren Siebenbürgen, einschliesslich dem Ende der Siedlung von Teleac (Niveau III), und der Expansion vom Banat aus am Mieresch (Mureş)-Tal entlang der Basarabi-Kultur in Betracht ziehen[48]. Was das Grosse Somesch-Becken anbelangt, wird vermutet, dass der Horizont mit kannelierter Keramik vom Typ Gáva die ganze frühe und mittlere Hallstattperiode (Ha A2-C) beherrschte, und darauf der Horizont mit skythischen Funden der Späthallstattzeit folgte[49]. Anschliessend werden in Sălaj die ersten zwei Bewohnungsphasen des Typs Gáva aus der befestigten Siedlung bei Şimleul Silvaniei zwischen den Phasen Ha A2 und Ha B3 datiert. Das dritte Niveau wird durch die spätesten Gáva-Merkmalen und die Intensivierung der Kontakte mit dem präskythischem Mezőcsát-Milieu sowie mit der Basarabi-Kultur ausgeprägt und innerhalb des Zeitintervalls Ha C-Anfang Ha D datiert, ohne dass man weiter ausführt, auf welchem Weg diese Kontakte aufgebaut wurden[50]. Das Geschick der Gáva-Kultur in dem Becken des Kleinen Somesch ist zu wenig bekannt. Die Region bildet die nördliche Grenze des Verbreitungsgebietes der Basarabi-Kultur in Siebenbürgen, aber es wird darüber nachgedacht, dass die einigen spärlichen Basarabi-Funde aus der Gegend von Cluj keine tatsächliche Bewohnung in dieser Zone belegen[51]. Manche Auskünfte hinsichtlich des hier behandelten Themas könnte uns eben das Körpergrab von Vlaha liefern, das unseres Erachtens der Mezőcsát-Gruppe gehört und zeitlich *nach* der dortigen Siedlung der Gáva-Kultur bzw. *vor* den sich in dem Fundort befindenden „post-Basarabi" Komplexen festzulegen ist[52].

Die Bestattungssitte, die im Falle des Körpergrabes von Vlaha bestätigt wurde, ist ja weit entfernt von dem durch die Einäscherung charakterisierte Grabritus der Bevölkerung der Gáva-Kultur und anderer benachbarten und zeitgleichen Kulturen (beispielsweise Urnenfelder- und Kyjatice-Kultur). Der Ritus der Körperbestattung drang in das ehemalige Verbreitungsgebiet der Gáva-Kultur als neues, fremdartiges Element ein, u. zw. nur mit dem Auftritt in der Theissebene der präskythischen Gruppe Mezőcsát, die in dieser Region den Übergang von der Bronzezeit zur Eisenzeit markieren wird[53]. Übringens ist der zweck dieser Zeile nicht, die zahlreichen strittigen Frage hinsichtlich dieser Gruppe vorzutragen. Im Nachfolgenden wollen wir nur jene Besonderheiten des Grabritus der Mezőcsát-Gruppe (die nach den archäologischen Ausgrabungen in den Friedhöfen von Mezőcsát-*Hörcsögös*, Füzesabony-*Öregdomb*, Füzesabony-*Kettőshalom* usw. bestimmt wurden), die auch bei dem Körpergrab von Vlaha wiederzufinden sind. Vergleichsweise ist dabei zu bemerken, dass die Gräber – vom heutigen Bodenniveau vermessen– in einer kleineren Tiefe (30-40 cm) liegen, wobei die Tiefe der Grabgrube nur 20-25 cm beträgt. Die Toten wurden in den meisten Fällen auf dem Rücken ausgestreckt gelegen, aber es waren auch in Hockerlage und sogar auf der linken Seite liegende Skelette gefunden. Diese waren überwiegend W-O oder O-W, mit Varianten (einschliesslich, SO-NW), orientiert. Eine spezifische Komponente der Grabbeigabestruktur stellen die reichen Fleischopfergaben dar, erkennbar an den insbesondere aus dem Bereich der Beinen und Schulterblätter stammenden Tierknochen (von Rind, Schaf/ Ziege, seltener vom Schwein). In den Gräbern wurden üblicherweise zwei Gefässe beigelegt, ein grösseres und ein kleineres (eine Tasse), neben dem Kopf und/oder neben dem Körper des Verstorbenen. Ein anderes, für die Mezőcsát-Gruppe kennzeichnendes Grabbeigabe, das mit Wahrscheinlichkeit auch in Vlaha anzutreffen war, bildet abschliessend die Beilegung von geschliffenen Steinen bzw. Handmühlen[54].

---

[48] Ursuțiu 2002, 27, 58-60; Ciugudean 2009; 2010.

[49] Marinescu 2010, S. Bd. II., Abb. 14: Chronologietabelle.

[50] Sana 2010, 190-199.

[51] Ursuțiu 2002, 27-30; Abb.1 (Karte).

[52] In dasselbe Zeitintervall könnten auch andere Komplexe von Vlaha eingeordnet werden. Unter den schon veröffentlichten, nehmen wir den Komplex 0798 in Augenschein. Es geht dabei um eine Deponierung von sechs Tassen, für die die Forscher des Fundortes keine Analogien fanden. Nach der Form des Grabes, in dem die Tassen beigelegt wurden, war der Komplex in die Existenzperiode der spätbronzezeitlichen Siedlung datiert (siehe Gogâltan *et al.* 2011, 168-173 und Abb. 2) . Ohne in dieser Hinsicht eine Debatte hier eröffnen zu wollen, meinen wir, dass die erörterte Gefässdeponierung eher in die Periode der Basarabi-Kultur gehört. Wir bemerken in dem Zusammenhang, dass solche Tassen, den Tassen aus dem Komplex 0798 bei Vlaha der Form nach sehr ähnlich, ebenfalls in den Siedlungen der Bassarabi-Kultur aus dem mittleren Siebenbürgen anzutreffen sind. S. Ursuțiu 2002, Taf. XXVII/2-3; XXXVIII/1, 3, 5 (Bernadea), CXXXVIII/3 (Alba Iulia-*Lumea Nouă*), CXLI/1; CXLIV/4 (Chendu-*Podei*), CLXVIII/1-3 (Sîntimbru).

[53] Patek 1982, 29; 1993, 19-20; Metzner-Nebelsick 2002, 476-480; V. Szabó 2003, 163-164; Kemenczei 2003, 177.

[54] Siehe, mit der älterer Literatur, Patek 1982, 28-32; 1993, 19-46, Abb. 8-11 (Grabfundtypen); Metzner-Nebelsick 2002, 475-482;

Die in den Bestattungen der Mezőcsát-Gruppe gefundene Keramik gehört zum grossen Teil den bekannten Gefässtypen der vorausgehenden Gáva- und Kyjatice-Kultur, gibt es aber auch Gefässe, die sich durch Form und/oder Verzierung von dem lokalen Keramikstil unterscheiden[55]. Dazu zählen noch vielfältige Varianten der doppelkonisch-bauchigen Gefässe, oftmalst von gedrückter bikonischen Form, deren Schulter und Hals gut markiert sind, das Rand stark ausgeweitet, sogar „trichterförmig", am Bauch mit senkrechten Rillen- und Rippenverzierung, die dem „Sauggefäss" aus dem Grab von Vlaha ähnlich sind[56]. Gefässe diesen Typs liegen auch in dem keramischen Repertoir der Periode Ha B2-B3 aus Transdanubien[57], sowie im Rahmen der sog. südost-pannonischen Gruppe der Urnenfelder- und Hallstattkultur (Gruppe Dalj, nach der traditionellen Terminologie) vor, und zwar unter den Leitformen der keramischen Horizonten II-IIIa-b, in die Zeitspanne Ha B3-C1 datiert[58].

5. Schlussbemerkung

Am Ende der unternommenen Untersuchung hoffen wir nur behaupten zu können, dass das Körpergrab von Vlaha nicht in die Kategorie der „Siedlungsbestattungen" einzuordnen ist und auch nicht den Bewohnern der Gáva-Siedlung zuzuschreiben werden kann, sondern als Anteil der Grabfunden der Mezőcsát-Gruppe, und dadurch in die Periode post-Gáva der Siedlung von Vlaha einstufen muss. Folglich, kann man im vorliegenden Fall von keinem „Leben mit den Toten" sprechen, aber die Tatsache, dass die alte Frau, von speziellem sozialen Status am Rande einer Siedlung der Gáva-Kultur beerdigt wurde, könnte darauf hinweisen, dass zu jener Zeit die Erinnerung an die hier vorhandene Siedlung aus dem kollektiven Gedächtniss nicht verloren ging.

Ziehen wir noch das in Rechnung, dass die am weitesten östlichen, bislang bekannten Grabfunde des Typs Mezőcsát eben in der Körös (Criş) Gegend anzutreffen sind[59], so wirkt das Aufkommen eines isolierten Grabes dieser Art in dem Becken des Kleinen Somesch, im Herzen Siebenbürgens also, recht überraschend. Ohne diese Angelegenheit zufriedenstellend ausdeuten zu können, sei hier trotzdem daran erinnert, dass sie gar keine Einmaligkeit darstellt, zumal da gewisse Kontakte schon vorher zwischen der Mezőcsát-Gruppe aus Theissebene und der späten Gáva-Kultur aus Siebenbürgen vorlagen. Die vorhandenen Analogien zwischen der in den Gräberfeldern der Mezőcsát-Gruppe gefundenen Keramik und der Keramik mancher Gáva-Siedlungen aus Siebenbürgen (beispielsweise Teleac II-III) wurden mehrfach gemerkt als Beweis der Beziehungen und eines teilweisen Synchronismus zwischen den beiden Kulturerscheinungen, wahrscheinlich in den Grenzen der Periode Ha B2-B3[60]. In der Periode des Niveaus III von Teleac sind neben den Mezőcsát-Elementen auch manche Fundkomplexe nachgewiesen, die als zur Basarabi-Kultur zugehörend angesehen sind, deren Expansion nach Siebenbürgen das Ende der Gáva-Kultur, zumindest im Mureschbecken, zu markieren scheint[61]. Es bleibt noch zu prüfen, inwieweit eine Verbindung zwischen den hier angeführten Erscheinungen gab u. zw. zwischen der „Expansion" der Basarabi-Kultur und dem Auftritt isolierten Hinterlassenschaften der präskythischen Mezőcsát-Gruppe (als mögliche Belege zu den Inkursionen von der Theissebene her nach Siebenbürgen). Offen bleiben ebenfalls die mit dem weiteren Kontext dieser Phänomene verbundenen Fragen, unter denen die ost-europäischen, nordwest-pontischen und kaukasischen Konnexionen der Mezőcsát-Gruppe, wie auch deren Kontakte mit der mitteleuropäischen Welt[62]. Diese Diskussion überschreitet aber das Ziel dieses Beitrages.

Kemenczei 2003, 177-179.

[55] Patek 1982, 29-30; Abb. 20: Typentafel; 1993, 19.

[56] Patek 1982, 29; Abb. 16/3: Ároktő-*Dongóhalom*; 17/41-42: Mezőcsát-*Hörcsögös*; Abb. 20: Typen B14-16; 1993, 19; Abb. 15/6: Ároktő-*Pejpuszta*; 23/1; 26/15; 28/15; 30/6; 31/21,34, 32/26: Mezőcsát-*Hörcsögös*) .

[57] Patek 1982, Abb. 20: Typ A/12; 1993, Abb. 7/10.

[58] Metzner-Nebelsick 2002, 178; Abb.73/Nr. 5, 8; 74/Nr. 2-3; 75/Nr. 3.

[59] Bóka 2010, 157; Abb. 11: Verbreitungskarte.

[60] Pare 1998, 420-421; Metzner-Nebelsick 2002, 476; Ciugudean 2009, 319, 331; Abb.2: Tabelle; 2010, 171. Sana 2010, 194-196 nimmt in Acht, dass die ersten Basarabi-Elemente in Sălaj gegen Ende der Phase II oder Anfang der Phase III (Ende Ha B3 - Anfang Ha C) der Siedlung von Şimleul Silvaniei auftreten, und die Kontakte mit der Basarabi-Kultur sowie mit der Mezőcsát Gruppe im Verlauf der Phase III intensivieren.

[61] Siehe in Anm. 45, 48, 50, 60. zitierte Literatur. S. auch Vasiliev 2011.

[62] Siehe auch László 1979; 1999, wo im Zusammenhang mit den oben genannten Problemen, u. a. auch über den Dolch vom Typ Golovjatino (der in der Černogorovsk-Phase aus der präskythischen Periode der nördlichen Schwarzmeresküste verbreitet) und früher bei Pănade, Bez. Alba, entdeckt war, sowie über gewisse Überlagerungen der Mezőcsát-Gruppe mit der Stoicani-Gruppe, Basarabi-Kultur, bzw. Şoldăneşti-Gruppe gesprochen wurde.

Literatur

Apai 2008: E. Apai, *Kora vaskori sír a magyarfenesi őskori településen.* In: *VI. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia, Kolozsvár, 2008. november 7-8,* Program és kivonatok, 18-19.

Bóka 2010: G. Bóka, *Preszkíta csontlemezek a Kárpát-medencében-Pre-scythian bone plaques in the Carpathian Basin*, Ősrégészeti Levelek, 12, 137-163.

Ciugudean 1994: H. Ciugudean, *Perioada Hallstatt A în centrul Transilvaniei.* Apulum 31, 59-73.

Ciugudean 2009: H. Ciugudean, *Cîteva observații privind cronologia așezării fortificate de la Teleac,* Apulum, 46, 313-336.

Ciugudean 2010: H. Ciugudean, *The Late Bronze Age in Transylvania (with primary focus on the Central and Southern areas,*, In: L. Marta (Edt.), *Das Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. auf der Theiss-Ebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 18-19 Julie 2008,* StCom Satu Mare, XXVI/1, 157-202.

Gogâltan *et al.* 2008: F. Gogâltan/E. Apai/I. Kelemen, *Leben mit den Toten. Ein ältereisenzeitliches Grab von Vlaha, Kr. Cluj.* In: V. Sîrbu/D.L. Vaida (Eds.), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of 9th International Colloquium of Funerary Archaeology, Bistrița, Romania, May 9th-11th 2008,* Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008, 109-124.

Gogâltan *et al.* 2011: F. Gogâltan/R. Németh/E. Apai, *Eine rituelle Grube bei Vlaha, Gemeinde Săvădisla (Kreis Cluj).* In: S. Bereczki/R.E. Németh/B. Rezi (Eds.), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 8-10 October 2010,* Târgu Mureș, 2011, 163-183.

Gogâltan/Nagy 2012: F. Gogâltan/G. J. Nagy: *Profane or Ritual? A Discovery from the End of the Early Iron Age from Vlaha-Pad, Transylvania.* In: S. Bereczki (Edt.), I*ron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 7-9 October 2011,* Târgu Mureș, 2012, 105-132.

Kemenczei 2003: T. Kemenczei, *A vaskor kezdete: a preszkiták.* In: Zs. Visy (Edt.), *Magyar régészet az ezredfordulón,* Budapest, 177-179.

Lascu 2012: I.Lascu, *A pit with depositions of cups from the first period of the Iron Age from Alba Iulia.* In: L. Marta (Edt.), *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania-Die Gáva-Kultur in der Theissebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare, 17-18 June/Juni 2011,* StCom Satu Mare, XXVIII/1, 135-148.

László 1979: A. László, *Date privind sfîrșitul Hallstattului timpuriu în Transilvania.* SCIVA 30/4, 537-546.

László 1999: A. László, *Zur präskythischen Periode des Karpatenbeckens*, In: E. Jerem/I. Poroszlai (eds.), *Archaeology of the Bronze and Iron Age. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996,* Budapest, 125-130.

László 2011: A. László, *Holtakkal élni? A magyarfenesi koravaskori sír értelmezéséről,* In: *IX. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia, Gyergyószentmiklós, 2011 november 4-6,* Program és kivonatok, 22-23.

Marinescu 2010: G. Marinescu, *Prima epocă a fierului (Hallstatt) în Bazinul Someșului Mare.* Teză de doctorat. Alba Iulia.

Metzner-Nebelsick 2002: C. Metzner-Nebelsick, *Der „Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im Südöstlichen Pannonien,* Vorgeschichtliche Forschungen, Bd. 23, Rahden/Westf.

Nagy/Gogâltan 2012: J. G. Nagy/F. Gogâltan, *Die früheisenzeitliche Siedlung aus Vlaha-Pad, Kreis Cluj. I. Das Siedlungswesen,* In: L. Marta (Edt.), *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania-Die Gáva-Kultur in der Theissebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare, 17-18 June/Juni 2011,* StCom Satu Mare, XXVIII/1, 35-64.

Pare 1998: C. E. F. Pare, *Zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa*, Teil I. Jahrbuch RGZM, 45, 293-433.

Patek 1982: E. Patek, *Recent excavations at the Hallstatt and La Tène hill-fort of Sopron-Várhely (Burgstall) and the predecessors of the Hallstatt Culture in Hungary*, In: D. Gabler/E. Patek/I. Vörös (Eds.), *Studies in the Iron Age of Hungary*, BAR International Series 144. Oxford, 1-56.

Patek 1993: E. Patek, *Westungarn in der Hallstattzeit,* Acta Humaniora, Bd. 7. Weinheim.

Pankau 2004: C. Pankau, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș/Siebenbürgen,* UPA, 109. Bonn.

Sana 2010: D. V., Sana, *Prima epocă a fierului în Depresiunea Șimleului și în zonele învecinate. Descoperirile de tip Gáva.* Teză de doctorat. Alba Iulia.

V. Szabó 2003: G. V. Szabó, *A kitágult világ: a bronzkor mesterei a Kárpát-medencében,* In: Zs. Visy (Edt.), *Magyar régészet az ezredfordulón,* Budapest, 163-167.

Udrescu/Bejenaru/Hrișcu 1999: M. Udrescu/L. Bejenaru/C. Hrișcu, *Introducere în arheozoologie,* Iași, 1999.

Ursuțiu 2002: A. Ursuțiu, *Epoca mijlocie a primei epoci a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș),* Cluj-Napoca.

Vasiliev 2011: V., Vasiliev, *Despre afirmații recente privind cronologia așezării de la Teleac și probleme de etică elementară,* Rev.Bistriței XXV, 130-138.

Vasiliev/Aldea/Ciugudean 1991: V. Vasiliev/I. Al. Aldea/H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac,* Cluj-Napoca.

Attila László
Iași, România
arch_atticus@yahoo.com

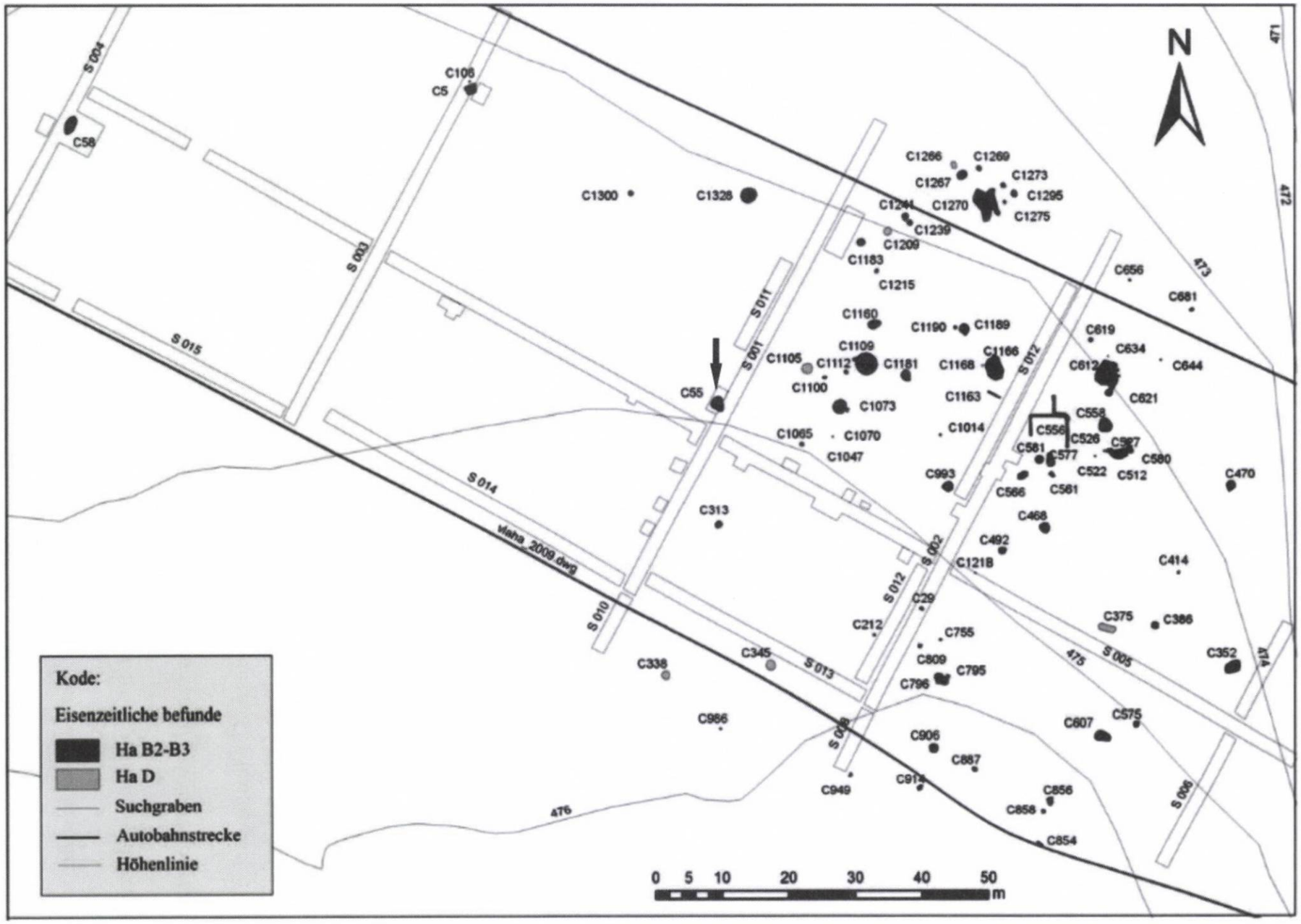

Abb. 1. Vlaha-*Pad*. Der Plan der eisenzeitlichen Befunde. Der Komplex C 55 ist mit einem Pfeil gemerkt. Nach Nagy/Gogâltan 2012.

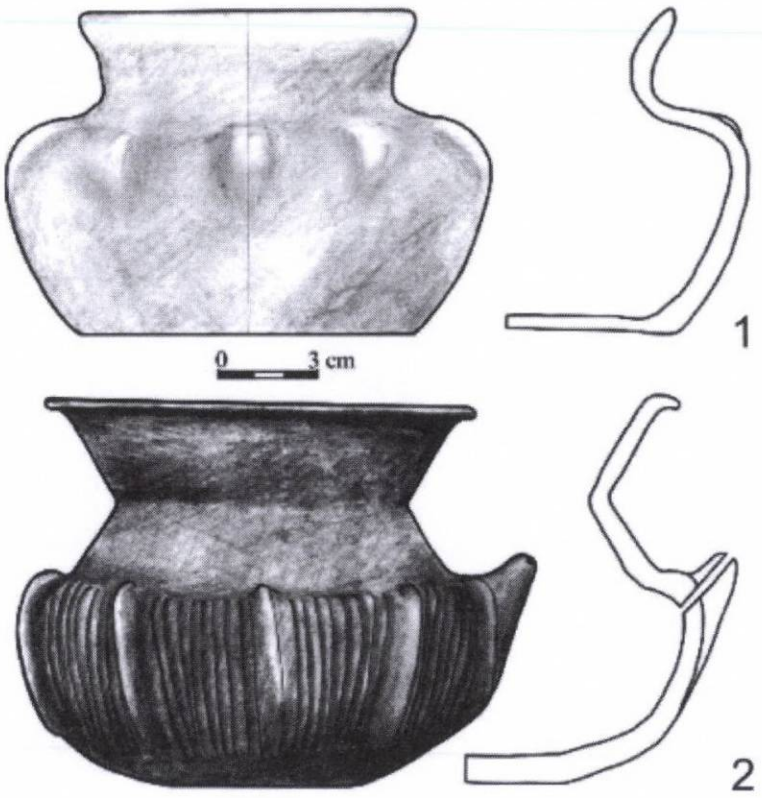

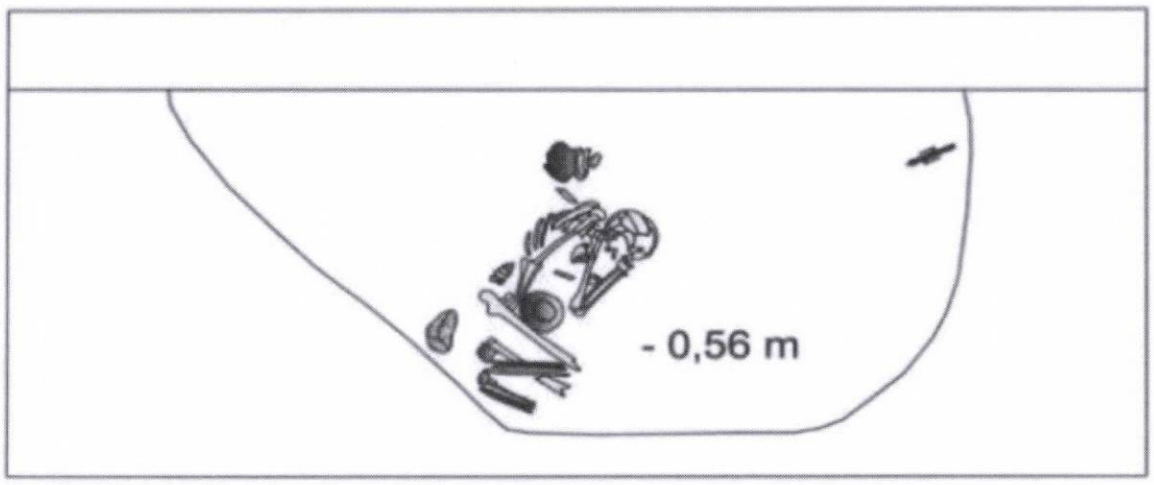

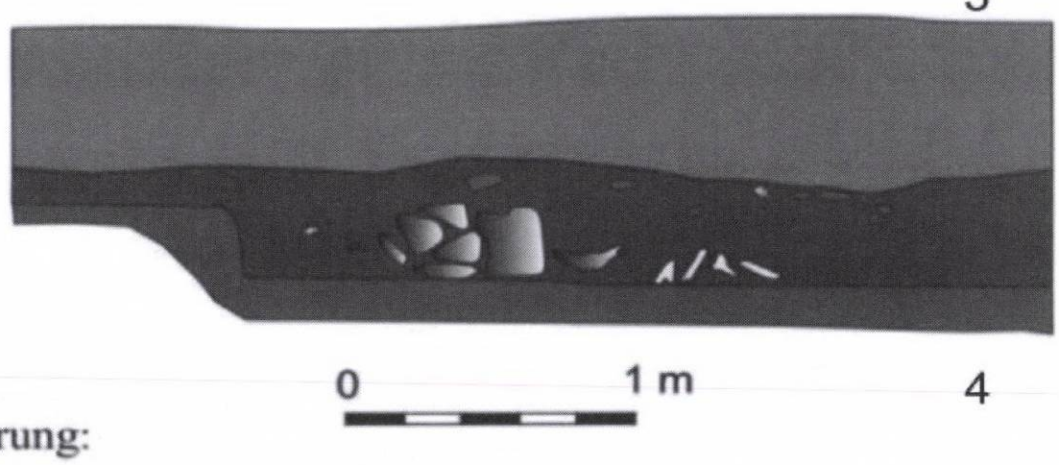

Erklärung:

- moderne graue Humusschicht
- Gelbgraue Humusschicht mit Lehmbestreichungsfragmenten, Keramik und Tierknochen
- Brauner tonhaltiger antiker Humus
- Lehmbestreichungsfragmente
- Steine
- Knochen
- Keramikfragmente

Abb.2. Vlaha-*Pad*. Das früheisenzeitliche Körpergrab (C 55). 1-2: Grabbeigabe, 3: der Plan (Grundriss) der Bestattung, 4: das Profil des Komplexes C 55. Nach Nagy/Gogâltan 2012.

Településtörténeti változások a Körös-vidéken a késő bronzkorban és a vaskorban II. Paleoökológiai elemzés. Talajtípusok és településrendszer.

Bóka Gergely

Abstract: *Soil conditions influenced settlement circumstances of the three examined periods in different ways according to the statistical analyses conducted on various soil types and the settlements. The fertile chernozem soils, which are the most suitable for agricultural production, were preferred to meadow soils in both the Middle and the Late Iron Age. Late Bronze Age however presents quite the opposite ratio. In the Gáva Culture more than half of the settlements developed on meadow soils. We find remarkably fewer settlements on the poorly fertile solonetzes and peats, which indicates lower and wetter areas, in the Iron Age than in the Late Bronze Age. Sharp alterations in the use of soils can reflect changes in lifestyle, distinctions in economic methods and different utilization of the subsistence resources available in nature. An economic change is observed in the period ranging between the Late Bonze Age and the end of the Iron Age that preferred resources of riparian, low floodplains to the security of higher inundated areas and the fertile soils on loess ridges. People of the Gáva Culture could have exploited both rich pastures and meadows (wet grasslands) that were periodically flooded and dry pastures on high floodplains or ridges for their animal husbandry, as opposed to the Vekerzug and La Tène populations that could have grazed their animals primarily on more extensive dry pastures, which could have led to the growth of their animal stock. In accordance with the above, arable farming gradually occupied high quality scenes and flood-free areas, all of which can refer to the expansion and development of agriculture.*
Settlement organisations (or settlement networks) are represented by linear and block structures, which can also show regular or irregular forms. Block structures comprise several subtypes, e.g. irregular and regular forms, and the so-called linear-block shape. Linear type is likewise composed of irregular, regular and block-linear form structures. The analyses we have conducted reflect that characteristic settlement systems of both the Gáva and the Vekerzug and the La Tène Cultures are represented among the above mentioned types of settlement structures. Gáva culture is characterised by the irregular linear type, Vekerzug by the irregular block, whereas La Tène Culture can be associated with the linear-block type of settlement structure.

Keywords: *settlement structure, pedology, paleoecology, Late Bronze Age, Iron Age*
Kulcsszavak: *településszerkezet, talajtan, paleoökológia, késő bronzkor, vaskor*

Bevezetés: *Az elmúlt néhány évtizedben az európai régészek figyelme az ún. „landscape" kutatások felé fordult, amely a regionális szintű elemzések eredményeit gazdasági, szociális és geográfiai körülmények között vizsgálja*[1]*. Az olyan innovatív technológiák, mint pl. a távérzékelés (műholdas távérzékelés, légi fotózás) a GPS és a GIS, valamint olyan elméleti alkalmazások, mint pl. a processzuális és posztprocesszuális régészet kombinálása, valamint az interdiszciplináris kutatások (geológia, geokémia, geofizika, geomorfológia stb.) segítségünkre lehetnek a településtörténeti kutatásokban. A GIS és a GPS használatával képesek vagyunk arra, hogy regionális szinten a leletanyagok sűrűségét és statisztikai elemzését elvégezzük. Intenzív regionális kutatásokkal lehet a települések és az ipari központok, a különböző tájtípusok, az erdőhasználat, az erdőégetés, a mocsarak és időszakos vízjárta terület, a folyók és ártéri területek, sivatagok stb. kapcsolatát vizsgálni adott helyen és időben*[2]*.*

[1] Régiók és tájak: A régiók fizikailag megfogható területek, a tájak pedig fogalmi szinten értelmezhetőek. A régiók és tájak esetében a régészet arra koncentrál, hogy az anyagi kultúra miként terjed el a térben (csoportokba gyűlik vagy nem stb.) valamint, hogy ez az elterjedés hogyan viszonyul mind a geomorfológiai mind pedig a kulturális folyamatokhoz. Az érdeklődés tárgyától függően a kutatás alá vont területek lehetnek néhány km^2-nyiek, de egy megyényiek vagy országosak is. A regionális kutatások a különböző késztermékek elterjedését, a települések térbeli elhelyezkedését, a különböző források elérhetőségét, szállítási és közlekedési lehetőségeket valamint az ember és környezet között fennálló speciális jelenségeket vizsgálhatják. A tájrégészet másra koncentrál. Alapvetően két fajta tájat vizsgál: a természeti tájat és a kultúrtájat. A természeti táj magába foglalja az adott terület geológiáját, hidrológiáját, vegetáció történetét, zoológiáját stb., míg a kultúrtáj az ember által adott területen véghezvitt változásokat: építészet, földművelés, legeltetés jelenti.
[2] Galaty 2005; Kowalewski 2008.

A településrendszerek elemzése mellett egyre nagyobb hangsúly helyeződik az egykori ökológiai viszonyok valamint az őskori települések létrehozásának körülményeit befolyásoló tényezők kapcsolatának és a társadalmi változások rekonstruálására a (Körös) régióban. Több nemzetközi összefogással megvalósult regionális régészeti projekt folyt és jelenleg is folyik Békés megye MRT által kutatott területén[3], elsősorban a mediterráneumban[4]. Különösen fontos a kutatási terület középső bronzkorának településtörténetével és társadalmával foglalkozó BAKOTA projekt[5], amely szisztematikus terepbejárásokkal, geofizikai kutatásokkal és tesztásatásokkal vizsgálta az Ottományi- és a Gyulavarsándi-kultúra tell körüli lakóhelyeit, síktelepüléseit valamint - a közelmúltban - temetőit. A középső bronzkori tell kultúrák megszűnése utáni halomsíros korszak rendkívül szórványos településeit és tárgyi hagyatékát[6] követően a Körös-vidéken és a Maros-hátságon nagy számban megjelennek a Gáva-kultúra települései és szórványosan néhány erődítése is[7]. A késő bronzkor második felétől kezdődő a vaskor végéig figyelemmel kísért településtörténeti változások a régió egyedi gazdaság-, környezet- és társadalomtörténeti fejlődéséről tanúskodnak. Az utóbbi évtizedben a Körös-vidék régió késő bronzkori és vaskori településtörténeti változásainak fontosságát és reprezentatív példáit többen hangsúlyozták[8]. A Gáva-kultúrához, a Vekerzug-kultúrához és a La-Téne-kultúrához köthető települések összegyűjtését, felszíni vizsgálatát (terepbejárását) a Magyarország Régészeti Topográfiája projekt keretein belül végezték el 1968 és 2000 között (1. kép) (MRT 6, 8, 10) Békés megyében[9]. A négy, egykori járási terület - amely összesen 3798,5 km^2-t tesz ki - az alábbiakban oszlik meg: szeghalmi járás, szarvasi járás, békéscsabai járás és gyulai járás. A kutatásba bevont **1245** darab lelőhely mindegyike településként lett nyilvántartva. A Gáva-kultúra **393** darab (2. kép), a Vekerzug-kultúra **553** darab (3. kép) és a La-Téne-kultúra **299** darab (4. kép) települését azonosították (1. ábra). Ezekről a településekről egyértelműen meghatározható, datálható, különböző intenzitású régészeti leletanyagot gyűjtöttek[10]. Problémaként jelentkezett, hogy finomabb kronológiai határokat nem tudtak meghúzni a kutatók (pl. pre-Gáva-kultúra-Gáva-kultúra-preszkíta-kor (Mezőcsáti-kultúra)-korai szkíta-kor-Vekerzug-kultúra-La-Téne B1, B2, C stb.). Ezért csak három korszakot lehetett egyértelműen elkülöníteni a felszíni leletek alapján: a Gáva-kultúra, a Vekerzug-kultúra és a La-Téne-kultúra időszakát. Ezek az eredmények makro-regionális és szub-regionális szinten alkalmazhatóak elsősorban, míg mikro-regionálisan és a települések háztartási szintjén kevésbé használhatóak. Kevés esetben térnek ki a gyűjtést végzők a több korszakú települések (lelőhelyek) esetén az egyes periódusok területi kiterjedésére. Így nem tudjuk a települések pontos határait, területét megrajzolni. Ezzel a problémával a kutatási terület korábbi korszakaival foglalkozó kutatók is szembe találták magukat[11]. Ezért az MRT kutatások adatait felhasználva- bizonyos kétségeket megfogalmazva - a települések intenzitásából tudunk egy viszonylagos település „hierarchiát" felvázolni. Szemmel tartva azt, hogy az általunk ismert az egyes kultúrákhoz tartozó települések nyilvánvalóan nem egy időszakban léteztek és esetlegesen egy hosszabb folyamaton keresztül fokozatosan (előre - vagy vissza) fejlődtek, változott az intenzitásuk és a kiterjedésük. A települések területének meghatározásához és összehasonlító vizsgálatához további szisztemetikus felszíni kutatásokat kell végezni! Fontos továbbá a települések megtelepedési körülményeit a lehető legpontosabban felvázolni. Az egykori környezeti

[3] Bóka 2008b, 2012; Gyomaendrőd: CLCSEH I., CLCSEH II.; BAKOTA: Duffy 2008, 2010; KRAP: Gyucha 2009, Gyucha/Duffy 2008; Gyucha/Parkinson 2008; Parkinson 2006; Parkinson/Gyucha 2007; Kosse 1979; NASBeK: Salisbury 2008, 2013) valamint Magyarország más régióiban (SAX: Poroszlai 2000, Kristiansen 2005; UTP: Chapman *et al.* 2010a, 2010) és Európa szerte (pl. TAP: Kristiansen 1998; Holland folyóvidék: Arnoldussen 2008

[4] KRAP: Körös Regional Archaeolgical Project (Hu), BAKOTA: Bronze Age Körös Off-Tell Archaeology (Hu), NASBeK: Neolithic Archaeologicalk Settlements of the Berettyó-Körös (Hu), SAX: Százhalombatta Archeological Expedition (Hu), CLCSEH: Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary (Hu), UTP: Upper Tisza Project (Hu), TAP: Thy Archaeological Project (Dánia), PRAP: Pylos Regional Archeological Project (Gr), DRAP: Durres Regional Archaeological Project (Gr), MRAP: Mallakastra Regional Archaeological Project, NVAP: Nemea Valley Archaeological Project (Gr). A fontosabb európai regionális projektekről lásd bővebben: Galaty 2005 és Kowalewski 2008; Alcock/Cherry 2004.

[5] Duffy 2008, 2010.

[6] Duffy 2008, 133.

[7] Lásd később!

[8] V. Szabó 2004; Gyucha 2001, 2002; Bóka 2008, 2012.

[9] A gyulai járás eredményei mindezidáig közöletlenek. Köszönettel tartozom Szathmári Imrének a gyulai járás lelőhelyeinek lelőhelyleírásaiért és anyag-meghatározásaiért.

[10] A bizonytalan datálású leletanyagot tartalmazó lelőhelyeket nem vettem figyelembe.

[11] Duffy 2008, 120; Gyucha/Parkinson 2008.

sajátosságok alapvetően befolyásolták a lakóhelyek megtelepedési helyszíneit és a létfenntartási körülményeket. Fontos volt a telepek egykori vízfolyásokhoz, víznyerő helyekhez való közelsége a lakóhelyek környékének talajminősége valamint a különböző térszíneken való jelenléte. Az ArcMap 9.3 (GIS) szoftver használatával lehetőség nyílott a települések és a holocén kori vízrajzi állapotok, az agrotopográfiai térképek nyomán megrajzolt talajtani viszonyok és az alapkőzet alapján elkülönített térszínek kapcsolatának elemzésére. Az egykori vízfolyások valamint a térszínek és a települések kapcsolatát korábbi tanulmányomban érintettem[12]. A talajtípusok és a telepek viszonyát valamint a településrendszer változásait alább szeretném tárgyalni!

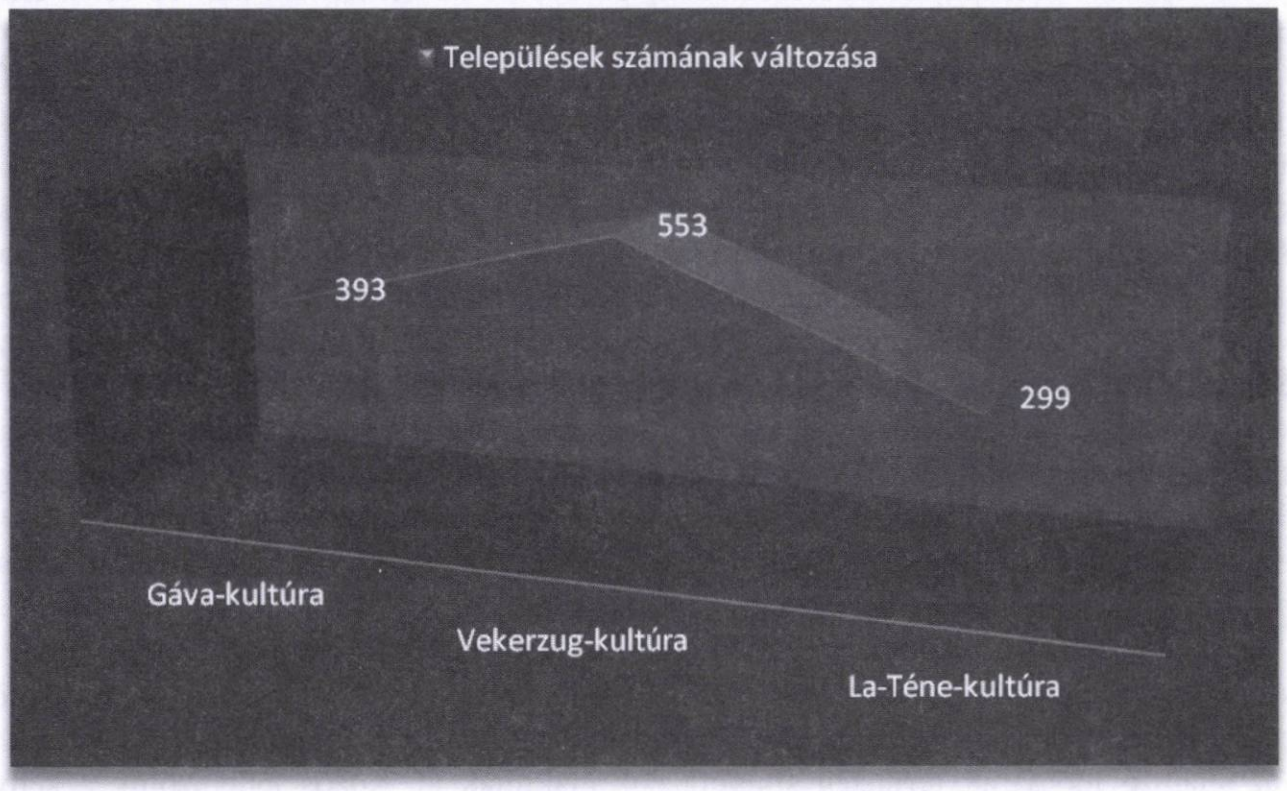

1. ábra: a terepbejárások során azonosított települések számának változása a kutatási területen belül

A települések és a talajtípusok kapcsolata

Két természetföldrajzi tájegység, a Mezőség vagy más néven a Békés-Csanádi-hát és a Körös-vidék helyezkedik el a kutatási területen belül. A két tájegység geomorfológiája alapvetően eltér egymástól. A Mezőség mintegy 80 km sugarú körben emelkedik a Körös völgye fölé átlagosan 2–3 méteres magasságban (1. kép). Genetikailag a Maros pleisztocén kori hordalékkúpjának felel meg, ugyanis a folyó korábban sokkal északabbra, a mai Körös-völggyel párhuzamosan helyezkedett el. A hordalékkúpokat a Maros mellékágai építették. A folyó visszavonulásával az elhagyott medrek betemetődtek. Az egykori mellékágak nagy medrei közül kettő halad keresztül a Mezőségen a Körösökkel párhuzamosan DK-ÉNy-i irányban: a Kondoros-völgy illetve a Kamut-völgy[13]. Mellettük számos kisebb meder tarkította a képet. Településtörténeti szempontból fontos körülmény - mindamellett, hogy sok esetben a régészeti lelőhelyek sora rajzolja ki az egykori vízfolyások futási irányát, hogy ez a terület a holocéntől kezdve folyóvizekben nagyon szegény területnek számít. Vizet csak ásott kutakból vagy a hajdani medrek fenekén időnként feltörő talajvízből valamint az összegyűlt esővízből nyerhettek[14]. A tájegység jellemző talajtípusa elsősorban a jól termő réti illetve a mészlepedékes csernozjom. Az ősi vegetáció túlnyomórészt az ún. löszpusztarétből állt. A Körös-vidéket ezzel szemben állandó, nagyobb vízfolyásokkal (Körösök, Berettyó) valamint kisebb erek és időszakos vízállásos területek sűrű hálózatával lehet jellemezni[15]. A megtelepedésre és gazdálkodásra általában csak a magasabban fekvő ún. „szigetek" nyújtottak lehetőséget.

A kutatási területen belül négy fő talajtípust tudunk megkülönböztetni: a csernozjom jellegű talajokat, a réti talajokat, a szolonyeces talajokat és a síkláptalajokat. Ezen talajtípusok eltérő arányban fordulnak elő mind a Berettyó-Körös-vidéken, mind pedig a Körös-Maros-közén a Békés-Csanádi-

[12] Bóka 2012a; Bóka 2012b.
[13] Gazdag 1960, 266-268.
[14] Szabó/Szabó 1983, 131; Blazovich 1985, 23, 48-49.
[15] Gyucha/Duffy 2008.

hátságon (6, 7, 8, 9. kép).

Berettyó-Körös-vidék:

A Körös-medence vagy Körösi süllyedék, mint pliocén-pleisztocén süllyedéknek indokolt a külön tájként kezelése. Északon a Hajdúság és a Nyírség táblája, nyugaton a Nagykunság kiemelt blokkja, délen a Battonya-Pusztaföldvár küszöb jól körülhatárolja. Szembeötlő morfológiai határokat nehéz megvonni. A medence területe kb. 6000 km², amely magába foglalja a Sárrétet, a Berettyó és Körösök közét az erdélyi hegyperemtől nyugatra kb. Gyomaendrődig. Ettől nyugatra a Hármas-Körös egy szűk vályúba folyik a Nagykunság és az orosházi tábla között. A medence felszínének legmélyebb fekvésű része Karcag-Túrkeve- Füzesgyarmat-Körösladány és Gyoma között fekszik (kb. 82-83 m tengerszint feletti magasságban). Innen menedékesen emelkedik a térszín minden irányban[16].

A Berettyó-Körös-vidék az Alföld legmélyebb ma is süllyedő területe. A tájat felépítő folyóvízi hordalékok a Tisza, a Hortobágy, a Berettyó és a Körösök által kerültek a helyükre. A folyók hordalékkúpjai között a mélyebb részekre agyag került, míg a folyók mellett iszap rakódott le. Észak felől homokszigetek nyúlnak be az Ér-mellék felől pedig löszös hátak. A talajok hidromorf jellege többfokozatú. A magasabb részeket homok, illetve réti csernozjom és mészlepedékes csernozjom borítja, míg a mélyebb síkot a réti és szikes talajok foglalják el. A réti talajok nagy része szolonyeces réti talaj. A táj legmélyebb részein láptalajok terülnek el. A folyószabályozások óta folyamatosan csökken a lápok kiterjedése és a tőzegréteg vastagsága. A táj egy része a nagy áradások idején ma is víz alá kerül. A réti talajokon és javított szikeseken szántóföldi művelés folytatható, míg a javítatlan szikesek legelőként hasznosíthatók. Az agyagos réti talajok szántóföldi művelésének csak rövid időszak kedvez[17]. A talajnedvesség állapotának gyors változása miatt, száraz időben erősen megrepedeznek, esős időben pedig erősen tapadnak a talajművelő eszközökhöz. Ezek az ún. „perctalajok". Több eszközre és munkaerőre van szükség ezen talajok gazdaságos műveléséhez ellenben a csernozjom talajokkal[18].

A réti talajok közül a típusos réti talajok az egykor állandó vagy időszakosan vízzel borított térségekre, a szolonyeces réti talajok a magasabb térszínekre, a réti öntéstalajok pedig a folyóvizek közvetlen környezetére jellemzőek. A szikes főtípusba tartozó sztyeppesedő réti szolonyecek és réti szolonyecek mellett az állandó mocsarak területén síkláptalajok alakultak ki. Közös jellemzőjük a kedvezőtlen vízgazdálkodás az erős víztartás, a gyenge víznyelés, illetve a rossz vagy közepes termőképesség[19].

Réti talajok:

A réti talajok főtípusába azokat a talajokat soroljuk, amelyek keletkezésében az időszakos túlnedvesedés játszott nagy szerepet. Ez lehet az időszakos felületi vízborítás vagy a közeli talajvíz következménye. A humuszos szint vastagsága változó. A huzamosabb vízborítás nagyobb szervesanyag-felhalmozódáshoz, láposodáshoz vezet. Előfeltétele, hogy az év egy részében a talaj teljesen vízzel borított legyen. A réti talajok általában a terep mélyebb részeiben fordulnak elő, ahová a környező területeken keletkezett felületi lefolyás irányul, vagyis a réti talajokra több víz jut, mint azokra a területekre, amelyek csak a csapadékvíz hatása alatt állnak[20].

Típusos réti talaj:

Az agyagos réti talajok szárazságban erősen repedeznek. E talajtípus vízgazdálkodása az egyes évek tavaszi túlságosan nedves időszakától eltekintve kedvezőnek mondható. A túl nedves állapot elmúltával a talaj általában elegendő nedvességet nyújt a rajta élő növényzetnek ahhoz, hogy átvészelje a szárazabb időszakot. Tápanyag gazdálkodásuk közepes[21].

Sztyeppesedő réti talaj:

A sztyeppesedés a felszínen, azokban a talajokban következik be, amelyekben a talajvízszint az utóbbi időben mélyebbre süllyedt. Hatására a felszín képe a csernozjomokéhoz közelít[22].

---

[16] Rónai 1985, 364.

[17] Csak néhány olyan nap van az évben, amikor a talajnedvesség állapota megfelelő a művelésre.

[18] Stefanovits 2010, 415-416.

[19] Gyucha/Parkinson 2008, 72.

[20] Stefanovits 2010, 302.

[21] Stefanovits 2010, 308.

[22] Stefanovits 2010, 308.

Öntés réti talaj:

Mind a réti folyamat, mind a talajok öntésjellegének nyomai fellelhetőek ebben a talajtípusban. Szervesanyag tartalma 2-3 %. Területük az ártér magasabban fekvő részére terjed ki, amely állandó vagy időszakos vízborítástól mentesülve lehetőséget ad a folyamatos talajképződésre. A megtelepedő állandó növénytakaró alatt elsősorban a humuszosodás indul meg. Vízgazdálkodásuk és tápanyag ellátottságuk kedvező[23].

Szolonyeces réti talaj:

E típusban a réti talajképző folyamatokhoz kismértékű szikesedés társul. Morfológiailag a talajok szelvénye réti karakterű. Vízgazdálkodásuk kedvezőtlen. Kevés a hasznos víz mennyisége. A kedvező vízgazdálkodási 'A' szint vastagsága nem elegendő ahhoz, hogy a növényeket a szárazabb időszakokban károsodás nélkül átsegítse. Tápanyag-gazdálkodásukra-mint a réti talajokra általában-a nagy tápanyagtőke, de kicsi hasznosítható tápanyagkészlet a jellemző. A talaj javítása nélkül nagyon nehéz termőre fordítani. Kedvezőtlen adottságai miatt a mezőgazdasági művelésre alkalmatlan[24].

Láptalajok:

A láptalajok főtípusába tartozó talajtípusok vagy állandó vízborítás alatt képződnek vagy az év nagyobb részében víz alatt állottak, és a vízmentes időszakokban is vízzel telítettek voltak. Az állandó vízhatás következtében a növényzet (nád, sás, káka) elhalása után a szerves maradványok a víz alatt vagy vízzel telítve, levegőtlen viszonyok között bomlanak el. A humifikáció ilyen esetekben a tőzegesedéssel párosul. A növények által termelt szerves anyag nagy mennyiségben felhalmozódik. Más képződés lehet a mohalápképződés. Magyarországon van mohatőzeg és rétláptőzeg, attól függően, hogy mi a kiindulási anyag[25].

Rétláptalaj:

Ide tartoznak azok a képződmények, amelyek az állandó vízborítás vagy vízbőség hatására felhalmozódó növényi anyagokból képződnek. Vízgazdálkodásuk szélsőséges. A talajvíz által elért rétegek túl nedvesek, de a felső szintek száraz évszakban kiszáradhatnak. Túlzott kiszáradáskor ki is gyulladhatnak! Tápanyag-gazdálkodásuk szélsőséges. Sok altípusát ismerjük: kotús láptalaj, tőzeges láptalaj, kotús tőzegláptalaj[26].

Orosházi-hátság (Mezőség, Békés-Csanádi-hátság):

Az orosházi pannóniai küszöbön települt folyóvízi és eolikus üledékek felszíne jó 10 m magasságkülönbséggel emelkedik ki a Tisza-völgy és a Körös-völgy 80-85 m magasan fekvő síkságából. A Békés-Csanádi-hátság átlagmagassága valamivel több, mint 90 m felett van. Legalacsonyabb pontja Nagymágocs határában (83 m) legmagasabb pontja pedig Nagykamarás határában (105,8 m) található. A Körös-és a Tisza-völgytől az országhatárig terjedő terület kb. 6000 km^2 kiterjedésű. Felszíne alföldi viszonylatban elég változatos, bár a ma már csak időnként vízzel telt régi folyóágakat kísérő homokdombok csak néhány méter magasak. A felszínnek a folyók árterületéből való kiemeltségét mutatja az, hogy a fedő képződmény a terület nagy részén lösz. A lösz hol homokos, hol iszapos, agyagos ún. infúziós lösz csak helyenként találunk a típusos löszhöz közel álló képződményt. A felszíni löszrétegek aránylag vékonyak, az 1-2 métert ritkán haladják meg. A lösztáblákat a Maros régi fattyúágai járják át. Jól felismerhető medrek vonulnak ott is, ahol ma víz nem folyik bennük. A régi medreket régi parti lösszel kevert homokdombok kísérik néha párhuzamosan több vonulatban. A régi medrek között és körül szikesedő régi ártereket találunk. Ezek anyaga folyóvízi iszap, agyag néha lösziszap. A medrekben szikesedő iszapot, agyagot lehet megfigyelni. A fattyúágak (Kondoros-völgy, Kamut-völgy, Száraz-ér) sokat vándoroltak a rossz lefolyású területeken. A talajvíz 2-3 méterre található a felszíntől, a parti homokdombok alatt 4-6 méterre. Löszterülethez illően az Orosházi-hátság az Alföld mezőgazdasági termelésében élen járó területeinek egyike. „Magyarország agroökológiai potenciájának" vizsgálata alapján jó-kiváló minősítéssel jellemzett termőföldek találhatók a hátságon[27]. Mészgazdag mezőségi

[23] Stefanovits 2010, 308.
[24] Stefanovits 2010, 305.
[25] Stefanovits 2010, 310.
[26] Stefanovits 2010, 312.
[27] Blahó 2006, 33.

talajai és löszös homokjai termékenyek. Aránylag kevés a szikes területe[28].

A hátság sík felszínein réti csernozjom és alföldi mészlepedékes csernozjom talajok vannak, míg a mélyedékes talajai elszikesedtek. A mezőségi talajok humusztartalma itt a legnagyobb: Mezőhegyesen és Bánkúton elérik 4-4,5 %-ot. A szántóföldi növények választéka nagy, híres búza- és kukoricatermő táj. A korai tavaszodás és a magasabb átlaghőmérséklet miatt még a melegigényes növények termesztése is sikerrel jár. A szikeseket legelőként hasznosítják[29].

A Maros-hátság területén a zonális, az éghajlat és az egykori füves pusztaság, löszpusztaság füves erdőssteppei jellegű növényzet (pusztai cserjés, lösztölgyes és sziki tölgyes foltok) hatására képződött, kedvező vízháztartású tulajdonságokkal rendelkező, kifejezetten jó természetes termőképességű csernozjomok különféle változatai dominálnak, mint pl. az alföldi mészlepedékes-, réti-, és mélyben sós réti csernozjomok, de a mélyebb fekvésű területeken szolonyecek is előfordulhatnak[30].

Csernozjom talajok:

Alföldi mészlepedékes csernozjom talaj:

Az egész Duna-völgy jellegzetes talajképződménye. Vízgazdálkodása igen jó, mert minden szintjének kiváló a vízáteresztése és a víztároló képessége. E talajok tápanyag-gazdálkodása jó, a kedvező nitrogénellátottság, foszfátfeltáródás és káliumszolgáltató képesség hatására. Az alföldi csernozjomok a Tisza-, és a Körös-völgyének több agyagos részt tartalmazó löszös és löszszerű üledékein fordulnak elő[31].

Réti csernozjom talaj:

Kialakulásukra és tulajdonságaikra jellemző, hogy a csernozjom jellegű humusz-felhalmozódást gyenge vízhatás kíséri. A vízhatás lehet a talajvíz közelségének vagy a mélyedésekben összefutó belvíznek az eredménye. Az egyes talajszintek vízáteresztése jó, víztartó képességük is megfelelő. Kora tavaszi vagy magas vízállású időszakokban - ha sok a csapadék vagy az olvadási víz - túlnedvesedésre hajlamos. Tápanyag-szolgáltató képessége a kedvező nitrogén, foszfor és káliumellátás miatt jó. Az Alföld és Kisalföld mélyebb fekvésű, nedvesebb területein mindenütt előfordul[32].

	Gáva-kultúra	Vekerzug-kultúra	La-Téne-kultúra
Csernozjom jellegű talajok	26,3 %	58,7 %	52,1 %
Réti talajok	51,7 %	26,7 %	29,9 %
Szolonyeces talajok	29,8 %	15,4 %	18,9 %
Síkláptalajok	1,6 %	-	-

2. ábra: talajtípusok és a települések kapcsolata

A kutatási terület talajadottságai és a vizsgált időszakok településeinek elhelyezkedése között fennálló kapcsolat különbözőségei/eltérései legjobban a Gáva-kultúra (6. kép) és a Vekerzug-kultúra (7. kép) esetében figyelhetőek meg. Ezzel szemben a középső vaskorra és a késő vaskorra (8. kép) vonatkozó talajhasználati mutatók nagyon hasonlóak (2. ábra). A régió legtermékenyebb, kedvező vízgazdálkodású talajtípusait magába foglaló csernozjom jellegű talajokon -, amelyek a régióban 30,4 %-ban vannak jelen-a Gáva-kultúra településeinek 26,3 %-át, a Vekerzug-kultúra 58,7%-át és a La-Téne-kultúra 52,1 %-át találjuk. A régióban legnagyobb arányban előforduló (47,2 %) közepes vagy gyenge termőképességű, ideiglenesen vagy időszakosan vízzel borított réti talajtípusokon a Gáva-kultúra települései 51,7 %-ban, a Vekerzug-kultúra 26,7 %-ban a La-Téne-kultúra pedig 29,9 %-ban vannak jelen. A kutatási terület 20,4 %-át elfoglaló szolonyeces (szikes) talajtípusokon a Gáva-kultúra 29,8 %-át, a Vekerzug-kultúra 15,4 %-át, a La-Téne-kultúra településeinek 18,9 %-át találjuk, míg a mindössze 2 %-ban előforduló síkláptalajokon a Gáva-kultúra települései 1,6 %-ban fordulnak elő. A síkláptalajok területén sem a Vekerzug-kultúra sem pedig a La-Téne-kultúra nem telepedett meg (2. ábra; 9. kép).

[28] Rónai 1985, 407-412.
[29] Stefanovits 2010, 416.
[30] Gyucha 2008, 72.
[31] Stefanovits 2010, 283-287.
[32] Stefanovits 2010, 288.

A különböző talajtípusokon és településeken elvégzett statisztikai vizsgálatok szerint a három vizsgált időszak megtelepedési körülményeit eltérően befolyásolták a talajadottságok. A termékeny, földművelésre leginkább alkalmas csernozjom talajokat a középső és késő vaskorban egyaránt előnyben részesítették a réti talajokkal szemben. A késő bronzkorban éppen fordított arányokat találunk. A Gáva-kultúra településeinek több mint a felét réti talajokon létesítette. A mélyebb és vizes területeket jelző, gyenge termőképességű szolonyeces és síkláptalajokon jóval kevesebb települést találunk a vaskorban, mint a késő bronzkorban (9. kép). A talajhasználatban megmutatkozó éles váltások talán egy életmódbeli váltásra, a gazdálkodási módszerek eltéréseire és a természetben fellelhető létfenntartáshoz szükséges források különböző felhasználásában keresendőek.

A talajtípusok és a települések kapcsolatának értékelését elsősorban mezőgazdasági szempontból érdemes elvégezni. A felsorolt talajtípusok eltérő termőképességekkel és vízgazdálkodással jellemezhetőek. Minden egyes talaj más és más gazdálkodási típusra (rétgazdálkodás, erdőgazdálkodás, szántóföldi gazdálkodás, állattartó gazdálkodás, természeti gazdálkodás) használható. Ebben az esetben feltételezzük, hogy az adott időszak népessége alkalmazkodva a környezeti feltételekhez, olyan gazdálkodást folytatott az általa használt területen (talajtípuson), amely optimális esetben a legnagyobb haszonnal járt számukra. Tehát nem kezdett bele az időszakosan vízzel borított, gyenge termőképességű területeken hosszú tenyészidejű növények, pl. gabona termesztésébe illetve ellentétes esetben a legtermékenyebb területeket nem hagyta parlagon, hanem szántóként vagy szárazlegelőként hasznosította.

A települések térbeli elhelyezkedése (településrendszer)

A települések, a településcsoportok és az ezekből felépülő településrendszerek feltárásával, rendszerezésével és fejlődésük vizsgálatával a településtudomány (urbanisztika) foglalkozik. Az urbanisztikával foglalkozó tudományterületek (településstatisztika, településszociológia, településdemográfia stb.) közül a településföldrajz az, amely a települések kialakulásával, térbeli elhelyezkedésével, a települések közötti térkapcsolatokkal és a települések belső szerkezetével foglalkozik. A településökológia a települések sajátos ökológiai helyzetét, környezetének állapotát elemzi[33].

A települést hagyományos megközelítés szerint az emberek egy csoportjának lakó- és munkahelyeinek térbeli egységeként írták le[34]. Modern felfogásban azonban a település olyan, az ember által ideiglenesen vagy állandóan lakott hely, amely egy adott földrajzi környezetben, annak elemeivel intenzív kölcsönhatásban élő gazdasági, társadalmi, infrastrukturális és természeti szférák kölcsönhatásán alapuló, együttműködő rendszere[35]. A települések vizsgálhatóak a lakóépületek száma (tanya, falu, város stb.), alaprajzuk és a településhierarchiában betöltött szerepek szerint valamint beszélhetünk magányos-, szórvány-, és csoportos településekről. A településeken a lakók által ott töltött időtartam alapján is tipizálták a lakóhelyeket[36]:

1. néhány napos települések (néhány nap).
2. ideiglenes települések (néhány hét).
3. szezonális települések (néhány hónap).
4. közép-állandó települések (néhány év).
5. állandó települések (több generáción keresztül).

A települések általában ott jönnek létre, ahol kedvezőek a feltételek. Fejlődésükre hatnak természeti, társadalmi, gazdagági és esetenként politikai tényezők is. A települések tájban való elhelyezkedését befolyásolhatják továbbá helyi- és helyzeti energiák[37]. Helyi energiának nevezzük a helyi természeti adottságokból csak helyben adódó energiát, amely a település fejlődését lokálisan serkenti (pl. a domborzat kedvező adottságai, ivóvíz, ásványkincsek). Helyzeti energia a települések fekvéséből fakadó előnyök csoportját jelenti. A településeknek a településrendszerben betöltött helyzetéből fakadóan vannak kedvező és kedvezőtlen helyzetű csoportjaik (pl. az eltérő tájak érintkezési vonalán fekvő helyzeti energiákat kihasználó településcsoportok)[38].

A települések nem csupán egymás mellett felépült lakó- és munkahelyek, hanem bonyolult és

[33] Szűcsné/Szűcs 2007, 5.
[34] Mendöl 1963.
[35] Kovács 2007; Tóth 2002.
[36] Roberts 1996, 21.
[37] Cholnoky 1929, Mendöl 1963.
[38] Szűcsné/Szűcs 2007, 8.

hierarchikus szintekre tagolódó kapcsolatrendszerrel összefonódó településrendszerek. Településrendszer alatt egy adott földrajzi területegység (régió) valamennyi településnek összefüggő rendszerét értjük. A településrendszerek lehetnek sűrű és ritka rendszerek (településsűrűség), melyek kialakulását természeti és történelmi, valamint gazdasági okok magyarázhatják[39]. A települések helyszíneinek kiválasztását, a településhálózat létrejöttét és fejlődését az alkalmazott létfenntartási stratégiának megfelelő természeti erőforrások hozzáférése és a társadalmi szerveződés sajátosságai határozzák meg legfőképpen[40].

A kutatási területen belül régészeti terepbejárásokkal (MRT 6; 8; 10; Gyulai járás) azonosított a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal adatbázisában rögzített összes régészeti lelőhely sűrűsödési eloszlása olyan frekventált területeket jelöl ki, amelyek megtelepedési körülményei évezredeken keresztül alkalmasak voltak az egyes kultúrák népessége és különböző etnikumok számára (10. kép). A vizsgált időszakban (Kr. e. 1200-0) három - több száz évig tartó - periódust lehet élesen elválasztani: a Gáva-kultúra (Kr. e. 1200-900), a Vekerzug-kultúra (Kr. e. 700-400) és a La-Téne-kultúra (Kr. e. 400-0) időszakát. A települések térbeli eloszlásai azonban több évszázados időszakokat reprezentálnak - hasonlóan, mint a késő neolitikum és kora rézkori periódusokban -, amelyeken belül az egyes adott időszakban létezett települések elkülönítése a rendelkezésre álló terepbejárási adatok felhasználásával kivitelezhetetlen[41]. Nem valószínű, hogy a települések ismert térbeli rendszere az adott teljes vizsgált időszakra és területre nézve érvényes, változatlan társadalmi csoportviszonyokat reprezentál[42].

A terepbejárások során azonosított települések között fokozatokat, különbségeket lehet tenni elsősorban méret és az előkerült leletanyag intenzitása és sokfélesége alapján. Az MRT kutatások által azonosított települések leírásából nem lehet elkülöníteni a több korszakú lelőhelyek kultúránként szétválasztott belső határait, territóriumait. Kizárólag újabb felszíni kutatásokkal tudjuk méret alapján kategorizálni azokat. A települések magas száma miatt (1245 db) azonban más módszerrel kell különbségeket tennünk a lelőhelyek között ekkora mintavétel esetében. A települések - bármilyen korszakról is legyen szó - nem egységesek. Léteztek központi, nagy kiterjedésű valamilyen táj vagy környezeti erőforrás előnyeit nagyobb mértékben ki/felhasználó települések, erődített, sáncokkal védett lelőhelyek, tellek, egyszerű kisebb-nagyobb faluszerű síktelepek és kicsi, néhány objektumból álló tanya vagy szállás jellegű lakóhelyek stb. A rurális településeket három kategóriába lehetett sorolni a területükön előkerült régészeti leletanyag intenzitása, azaz mennyisége és változatossága alapján. Gyenge intenzitású település az, amely határain belül kevés (4-5 db), de biztosan az adott kultúrához köthető régészeti leletanyag került elő; közepes intenzitású településnek számít az, amely területén közepes mennyiségű több típusba sorolható leletanyagot tartalmaz; jelentős intenzitású lakóhely az, amely területén nagy mennyiségű, változatos, több típus variációit is felmutató régészeti leletanyag gyűjthető. Ezek természetes főleg kerámiatöredékek. A növekvő intenzitási kategóriákhoz nem rendelhetünk értelemszerűen egyre nagyobb területi kiterjedéseket, de a fokozatosság elve alapján valamint a terepi vizsgálatok eredményei szerint (Vésztő 53. lh., Doboz 30. lh., Telekgerendás 154. lh., Füzesgyarmat 47. lh.) valószínűsíthető az. A gyenge intenzitású telepeket tanya illetve szállás jellegű, a közepes intenzitásúakat kisebb falvakkal, míg a jelentős intenzitásúakat nagyobb falvakkal, központi lakóhelyekkel azonosíthatjuk.

A késő bronzkor második felétől a vaskor végéig terjedő időszakban a települések intenzitása számottevően megváltozott. A jelentős intenzitású települések száma folyamatosan csökkent (Gáva-kultúra: 10,9 %, Vekerzug-kultúra 4,9 %, La-Téne-kultúra 1,5 % az adott kultúra összes településéhez viszonyítva) hasonlóan a közepes intenzitású telepekhez (Gáva-kultúra: 46,2 %, Vekerzug-kultúra: 29,3 %, La-Téne-kultúra: 22 %) (5. kép). A gyenge intenzitású települések száma viszont jelentős mértékben növekedett (Gáva-kultúra: 42,8 %, Vekerzug-kultúra 65,7 %, La-Téne-kultúra: 76,4 %) (5. kép). Úgy tűnik, hogy az időben előre haladva egyre kevesebb település töltött be központi vezető funkciót a településrendszeren belül. Bizonyos fajta centralizáció indult el a középső vaskorban (településtömbök, 28 db) (16. kép), amely tovább élesedett és két központi jellegű településtömbben teljesedett ki a késő vaskorban (17. kép). Úgy tűnik, hogy az (egyre kevesebb számú) nagyobb központi szerepet betöltő falvak (tömbök) mellett a jóval kisebb tanya vagy szállás jellegű lakóhelyek váltak a településrendszer alapjává (5. kép). Ez a folyamat a társadalom differenciálódását, a heterarchikus modellből a hierarchikus település

[39] Szűcsné/Szűcs 2007, 96.
[40] Gyucha/Parkinson 2008, 83.
[41] Gyucha/Parkinson 2008, 83.
[42] Gyucha/Parkinson 2008, 83.

struktúra felé elmozdulást és egy új gazdasági modellt engednek meg feltételezni. Amelynek alapja a „terra incognita" a marginális zónák (löszhátság) benépesítése valamint az ott található termékeny, a szántóföldi művelésre és a legeltető állattartásra is kiválóan alkalmas földterületek gazdasági és társadalmi hasznosulása. A hátságon megjelenő tanyaszerű településekkel kisebb kockázatott vállalt az adott társadalom. A nagyobb legelő- valamint a szántóföldi művelésbe bevont földterületek birtoklása, elérhetősége és gondozása könnyebb volt a mozgékonyabb szezonális szállás települések létrehozásával.

Mindhárom periódusban különböző települési struktúrát lehet azonosítani a Körös-vidék és a Maros-hátság területén. A települések - az előző korszakokhoz viszonyított[43] - sűrűsége és magas száma miatt nehéz azonosítani azokat a településtömböket, településszerkezeti egységeket, amelyek a településhálózat szerves alkotórészeit képezték. A lehetséges településszerkezeti egységek azonosításának megkönnyítése miatt 2*2 km-es felosztású négyzethálós koordinátarendszert vetítettem a kutatási terület egészére (11. kép). A koordináta rendszer (2*2 km-es) egységeiben található települések számának változásai alapján sűrűsödési gócokat, tömböket, egységeket lehetett azonosítani (12, 13, 14. kép).

Településszerkezetek (vagy településhálózatok) esetében beszélhetünk lineáris és tömbös szerkezetekről, amelyek fölvehetnek szabályos és szabálytalan formákat is. A szabályos településrendszerek nagyon ritkák és nehezen azonosíthatók. A tömbös településszerkezeteken belül megkülönböztethető szabálytalan, szabályos és egy ún. lineáris-tömbös forma, a lineárison belül pedig szintén egy szabálytalan, egy szabályos és egy tömbös-lineáris változat (18. kép)[44]. A vizsgálatok szerint a fentebb felsorolt településszerkezeti típusok között megtalálható mind a Gáva-, mind a Vekerzug-, mind pedig a La-Téne-kultúra jellemző településrendszere. A Gáva-kultúra településszerkezetét a szabálytalan lineáris, a Vekerzug-kultúra a szabálytalan tömbös és a La-Téne-kultúra a lineáris-tömbös formával lehet azonosítani (18. kép).

A Gáva-kultúra fő megtelepedési területe - az előző korszakokhoz hasonlóan - a Körös-vidék volt. A Maros-hátság másodlagos települési zónának tekinthető. A településsűrűségi adatok kisebb helyi települési tömböket jeleznek, de az egész régióra általánosan vonatkoztatható településrendszer fő jellemzője az, hogy a lakóhelyek a holocén során aktív nagyobb vízfolyások (folyók, erek) mentén lineárisan helyezkednek el (15. kép). A települések hasonló rendszerben jelennek meg Hódmezővásárhely környékén is a Kenyere-, a Kakasszék- és a Tére-ér mentén[45]. Összesen 9 db lineáris településszerkezeti egységet tudunk elkülöníteni az alábbi vízfolyások mentén: I. Hármas-Körös, II. Kettős-Körös, III. Fehér-Körös, IV. Fekete-Körös, Fekete-, Gyepes-ér, V. Fás-ér, VI. Köles-ér, VII. Sebes-Körös, VIII/1, VIII/2. Óberettyó, IX. Kondoros-völgy (15. kép).

I. A Hármas-Körös nagy amplitúdójú meanderei mentén található települések csoportja.

II. A Kettős-Körös és részben a Hármas-Körös a Sebes-Körös befolyásától tartó rövidebb

---

[43] Duffy 2008; Gyucha/Parkinson 2008.

[44] Roberts 1996, 20, figure 2.1.

[45] A Gáva-kultúrához tartozó alföldi települések betelepültségük sűrűsége alapján két csoportra osztották korábban: szórt szerkezetű települések és zárt szerkezetű, intenzív települések csoportjára (V. Szabó 2004, 142). A szórt szerkezetű települések esetében (Polgár M3/1., Polgár M3/29., Gyoma 133., Csongrád-Sertéstelep) a települési egységek (lakókörzetek) szórtan helyezkednek el egymástól 100-200 méterre. Az intenzív településekre (Poroszló-*Aponhát*, Baks-*Temetőpart*, Nagykálló, Prügy) az egymás közelébe épített, azonos irányba tájolt lakóházak és sűrű régészeti jelenségek a jellemzőek. Méret alapján három kategóriát állítottak föl: 1. nagy alapterületű, sűrűn betelepült, nagy mennyiségű leletanyagot tartalmazó lelőhelyek, 2. háromnál több települési egységből álló, szórt szerkezetű telepek, és 3. egy-három települési egységet vagy kisebb telepfoltot tartalmazó lelőhelyek (V. Szabó 2004, 142). A települések méretkülönbségei azonban nem feltétlenül tükröznek szociális hierarchiát. Gyakran kerülnek elő bronzkincsek a szegényesebb felszíni kerámianyaggal jellemezhető késő bronzkori települések zónájában is (V. Szabó 2011, 105).
A Hódmezővásárhely környéki településhálózatra a különböző méretű települések a jellemzőek. Az intenzív telepek a Tisza és a nagyobb vízjárások mentén az ártér gazdag vegetációjú zónájában sorakoznak ellenben a szegényesebb vízháztartású zónákban kisebb szállások, tanyák meglétével számolhatunk. A késő bronzkori Tisza vidék településhálózata egy egyszerűen leírható hierarchikus struktúránál jóval összetettebb lehetett. Inkább heterarchikus kapcsolatrendszerként értelmezhető. Elvétve fordulnak elő a baksihoz hasonló sűrűn lakott települések gyakoribbak a nagyobb falvak és a környezetükben létezett kisebb tanyák. A löszhátságon hiányzik a két legnagyobb méretkategória inkább kisméretű, rövid ideig lakott telepek sorakoznak az erek mentén, amelyek a nagyállattartó közösségek szállásai lehettek.
A baksi és szentes környéki HaA-HaB1 korszakra datált települések társadalmi szerveződése: a vezető famíliák 10-15 km sugarú körökből álló territóriumokat birtokoltak. A térségen kis főnökségek vagy klánok vezetőrétege egy széles, egyenrangú további hierarchiába nem rendeződő réteget alkottak és különböző település típusok és ökológiai zónákban találkozhatunk velük. Az egyes területeken belül nincs nyoma a fölöttes politikai hatalomnak (V. Szabó 2011, 107).

szakaszának bal parti a Maros-hátságig húzódó települések egysége.

III. A Fehér-Körös mellett-gyakorlatilag a Fekete-Körös befolyásáig tartó - kétoldalt található települési egység. A II. települési egységtől egy jól látható üres, „lakatlan" sáv választja el.

IV. A Fekete-Körös egyik szakasza valamint a Fekete-, és a Gyepes-ér mentén sorakozó települések alkotják ezt a tömböt egészen a Fekete-, és a Fehér-Körös összefolyásáig. A három folyószakasz a késő bronzkorban valószínűleg összekapcsolódhatott és ebből kifolyólag egy egységnek tekinthető.

V. A Fás-ér mindkét oldalán található települések alkotják ezt a tömböt.

VI. A legkisebb települései egység, amely a Köles-ér és mellékágai mentén található.

VII. A Sebes-Körös és mellékvizei mellett hosszan felsorakozó késő bronzkori települések tömbje.

VIII/1, VIII/2. Az Óberettyó ÉK-i és DNy-i szakasza valamint mellékágai mentén szerveződött településtömbök.

IX. Az egyetlen olyan lineáris településszerkezeti egység, amely a Maros-hátság területén a Kondoros-völgy mentén szerveződött.

A Gáva-kultúra vízfolyások mentén létrehozott ún. szabálytalan lineáris településszerkezeti egységei (15. kép) által felépített településrendszerrel szemben a középső vaskorban egy eredendően más, eltérő környezeti, gazdasági és társadalmi alapokon nyugvó településstruktúrával állunk szembe. Korábban már felfigyeltek a szkítakori Vekerzug-kultúra körös-vidéki településrendszerének egyediségére[46]. Erre a korszakra a Körös-völgy déli részén és a Maros-hátságon a vízfolyások mentén elhelyezkedő, nagy, több településből álló központi faluszerű (jelentős intenzitású) település és az azt körülvevő kisebb állandó (közepes intenzitású) települések alkotta tömbök valamint a tömbök közelében elhelyezkedő kicsi szállás jellegű (gyenge intenzitású) telepek a jellemzőek[47]. Ezek a tömbök eltérő mennyiségű települést foglaltak magukba[48]. Az 5-6 településes kisebb tömböktől egészen a 35-40 települést magába foglaló óriás településtömbökig (pl. gyulai tömb, gyomaendrődi tömb) terjed a nagyságuk (16. kép). A löszhátságon megjelenő tömbök mellett két esetben lehetett lineáris településszerkezeti egységeket elkülöníteni ebben a korszakban: I. Gyepes-, Fekete- ér, Fekete-Körös, II. Fás-ér mentén. Feltehetőleg a Ny-K-i irányú Gyepes-, Fekete-ér, Fekete-Körös összekapcsolódó vízfolyásokat fontos kereskedelmi és kommunikációs vonalként használhatták hasonlóan, mint a késő bronzkorban (15, 16 kép). Ez az útvonal a késő vaskorban veszít a jelentőségéből a La-Téne-kultúra ezen vidéken azonosított településszámának csökkenése alapján (17. kép). Összesen 28 db települési tömböt sikerült elkülöníteni a kutatási területre vetített településsűrűségi mutatók elemzése alapján (13, 16. kép). A tömbökön kívül található telepek nagyobb része a tájban szórtan elhelyezkedő tanyaszerű lakóhely, kisebb része közepes intenzitású állandó település volt. Összesen 3 esetben található településszerkezeti egységen kívüli jelentős intenzitású település. A tömbök a legtöbb esetben valamely ideiglenes vagy állandó vízfolyás mellett helyezkednek el. Azonban a tömbön belül található települések sok esetben-a szabálytalan tömbös forma miatt - nem vízpart mellett találhatóak[49].

A harmadik vizsgált időszakban, a késő vaskorban kialakult újabb - a két korábbi időszak településrendszerétől eltérő - struktúrát lehet felvázolni. Az ún. tömbös-lineáris településhálózat alapját esetünkben a Fehér-, a Kettős- és a Hármas-körös valamint a Maros hátság határvidékén húzódó terület a kelták általi intenzív annektálása jelenti. A hosszan elhúzódó széles lineáris tömb mellett a Kondoros-völgy (I), a Gyepes-, Fekete-ér (II) és az Óberettyó (III/1, III/2) mentén találhatunk még kisebb vízfolyások menti lineáris településszerkezeti egységeket valamint rendszertelenül, szórtan elhelyezkedő (közepes és főleg gyenge intenzitású) településeket mind a Körös-vidéken mind a Maros-hátságon (27. kép). A központi településterületen belül el lehet különíteni két olyan frekventált tömböt (központot), amelyek 1-2 jelentős intenzitású települést és a szkítakorban tapasztaltakhoz hasonlóan több közepes- és gyenge intenzitású települést tartalmaznak (27. kép). A fentebb már felvázolt „vaskori tanyásodási folyamat" kiteljesedése nyomon követhető Magyarország más régióiban valamint

[46] Gyucha 2001, 2002; Bóka 2008, 2012.

[47] Gyucha 2001

[48] A települések egyidejűségét nem lehet egyértelműen bizonyítani, ugyanis a Vekerzug-kultúrának nincsen egy elfogadott kerámiatipológián alapuló periodizációja.

[49] Ezen települések vízellátását ásott kutakból oldhatták meg (Bóka 2007).

Közép- és Nyugat-Európa más területein is a késő vaskorban[50]. A korai La-Téne korban (LT A-B1, Kr. e. 475-350) a korábbi késő hallstatt kori hegyvidéki erődítésékre épülő településszerkezeti és gazdálkodási rendszer felbomlik, majd kialakul a szórt település mintákba rendeződő tanyák és szállások struktúrája. A középső La-Téne időszakban (LT B2-C1, Kr. e. 350-150) a szórt településszerkezet nem változik meg jelentősen. Továbbra is a folyóvölgyekben és a teraszokon létesített kisméretű, szállás jellegű települések adják a településrendszer alapjait, annyi különbséggel, hogy elindul egy bizonyos fokú centralizáció és specializáció néhány régióban[51], többek között Franciaországban[52], Csehországban[53] és Angliában[54]. Ez a centralizációs folyamat a késő La-Téne korban (LT C2-D, Kr. e. 150-20) teljesedik ki, amikor az erődített ún. oppidumok válnak gazdasági, politikai és közigazgatási központokká valamint a településstruktúra alapjává. Stratégiai helyeken létesítik őket: elkülönült platókon, kiemelkedéseken, folyók találkozási pontjainál és főbb útvonalak mentén[55]. A Körös-vidéken nem ismerünk oppidumokat, de bizonyos centralizációs folyamatokat tükröznek a településrendszer vizsgálatai.

A késő vaskori települések kutatása háttérbe szorult az elmúlt évtizedekben a temetők javára.[56] Szisztematikus, regionális településtörténeti kutatások nem folytak a Dél-Alföldön[57]. Ennél fogva a kelták településrendszeréről csak sejtéseink lehettek[58]. A Maros-hátság és a Körös-vidék határzónájában a tömbös-lináris településhálózat fő megtelepedési területében található az a két központi területként leírható településtömb (gyomai és gyulai), amelyek stratégiai területeken helyezkednek el (27. kép). A gyomai tömb a Sebes-Körös és a Kettős-Körös összefolyása valamint a löszhátság és a folyóvidék metszéspontjában található. Központi szerepét erősíti a környékén felfedezett kelta temetők jelenléte (31. kép)[59]. A második kisebb tömb a Fehér-Körös és a Maros-hátság találkozásánál fekszik, Gyulától délre (27. kép). A kedvező földrajzi elhelyezkedésnek köszönhetően a felvázolt tömbös-lineáris hálózat települései mind az elérhető ártéri erdőket és nedves legelőket, mind a löszhátság szárazlegelőit és kiváló minőségű termőföldjeit is bevonhatták forrásaik közé. A Körös-vidék és a Maros-hátság belső területein szétszóródva jelentkező kisebb falvak és szállások pedig az ideiglenes vagy szezonális javak kiaknázására valamint egy mozgékonyabb életformára engednek következtetni. A Körös-vidéken tapasztalt település struktúrához hasonlót találhatunk Közép-Franciaországban, ahol a szórtan elhelyezkedő tanyák, szállások mellett, közvetlenül a későbbi erődített települések (Corent, Gondole, Gergovie) helyén, olyan lelőhely koncentrációkkal számolhatunk, amelyek a környező termékeny síkság településrendszerének központjai lehettek[60].

---

[50] Általában elmondható a LT B1-C1/C2 időszakra datálható magyarországi nyílt településekről, hogy kisméretű, falusias jellegűek (majorságok, kisebb falvak), néhány házból álló szórt telepszerkezetűek, vízpartok közelében, folyók mentén lineárisan felfűződve, alacsony domhátakon és teraszokon létesítették őket. Főleg földművelésre és állattenyésztésre rendezkedtek be. Dél-Zalában (Horváth 1987; Eke 2006), a Kis-Balaton környékén (Horváth 1996; Németh 1996), a Rába-folyó mentén (Tankó/Egry 2009) Sopron környékén (Jerem *et al.* 1984) és Északkelet-Magyarországon is hasonló települési szokásokkal találkozhatunk. Néhány esetben egy-egy nagyobb méretű központi település kiemelkedik a majorságok sorából pl.: Sajópetri-Hosszú-dűlő (Szabó 2007) és Győr-*Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont* (Tankó/Egry 2009).

[51] Collis 1995, 75; Cunliffe 1999, 228-229; Karl 2006.

[52] Collis 1995, 78; Collis 2004, 212-219.

[53] Wells 2004, 299.

[54] Champion 2004, 223.

[55] Cunliffe 1999, 228

[56] Az Alföld keleti peremén és a Dél-Alföldön a legkorábban a LT B1-B2 időszakban jelennek meg a keltákhoz köthető temetők és települések (Maráz 1973; Maráz 1977; Maráz 1981; Rustoiu 2011, 163 figure 1.; Eke 2008).

[57] Mikro-regionális település kutatásokkal kevés esetben találkozunk Magyarországon a késő vaskor időszakából. Sajópetri-*Hosszú-dűlő* kelta település 4-5 km-es környezetében intenzív terepbejárásokat végeztek. Az alluviális térszín dombhátain fordultak elő elsősorban a települések (Sajópetri-*Hosszú-dűlő*, Mályi-*Lapos 2.* és Kistokaj-*Petri-Hejő Ny. 2.*). Egyedül Nyékládháza-*Gombos-rét* lelőhely található felső-pleisztocén teraszon. A központi jelleg sajópetrii település 2,5 Ha méretű, míg a többi telep kb. 0,5 Ha. A kistelepek közel azonos távolságban kb. 3 km-re helyezkednek el Sajópetritől (Czajlik/Tankó 2004; Tankó/Czajlik 2007).

[58] Maráz 1973, 53-55

[59] Maráz 1977, 1981

[60] A legjobban kutatott (központi) területeken 5-6 darab települést azonosítottak 1 km^2-en belül. Ezek közül néhányon specializált ipari tevékenységgel számolhatunk. Aulnet La Grande Borne lelőhelyen (LT C1-ben indul) pl. vas-, bronz-, ezüst-, arany-, és csontművesség valamint textilgyártás és éremverés nyomait is felfedezték. 2 km-re északra Le Páturel településén vasolvasztással, vaskohósítással foglalkoztak a középső La-Téne időszakban (Collis 1995, 78).

A települések paleoökológiai elemzése

A Körös-vidéken és a Békés-Csanádi-hátságon a késő bronzkorban és a kora/középső vaskorban lejátszódó településtörténeti változásokra már korábban több régészeti tanulmányban felhívták a figyelmet[61]. Azok a marginális zónák - az Alföld esetében elsősorban a bizonytalan vízháztartású, de árvízmentes löszhátságok (Békés-*Csanádi-hátság*) - amelyeket a korábbi őskori kultúrák nem vagy csak igen gyéren telepítettek be, ebben a mintegy (Kr. e. 1200-400) 800 éves periódusban a Gáva-kultúra és a Vekerzug-kultúra (majd a La-Téne-kultúra) „annektált". Ennek a folyamatnak a mozgatórugója egy komplex életmódbeli, gazdasági és környezeti változás lehetett[62]. A késő bronzkor végén (HB2-HB3, Kr. e. 9-8. század) a Kárpát-medencét benépesítő kultúrák (Urnamezős-[63], Kyjatice-[64], Lausitz-[65] és Gáva-kultúra[66] által véghezvitt a földvárépítésekhez és a fellendülő bronzgyártáshoz szükséges - pollenadatok alapján is bizonyított - faállomány kiirtása visszafordíthatatlan folyamatok egyik fő okozója lehetett.

A kutatási terület földrajzi elhelyezkedése miatt elsősorban a Gáva-kultúra nyugat-erdélyi földvárait kell vizsgálat alá vetni. A Gáva-kultúra számos hegyvidéki erődítését ismerjük Kárpátalján és Erdélyben, valamint az Alföldről (Tiszántúlról) is egyre több, a Gáva-kultúrához köthető földvárat lehet említeni. Kelet-Szlovákiában, Kárpátalján és részben Erdélyben a továbbélő Gáva-kultúra, az ún. Gáva III, szomotori típus, pre-Kustánfalvi horizont néven szerepel és a HB3-HC időszakra (Kr.e. 8-7. század) helyezik[67]. A kárpátaljai késő gávai földvárak közé sorolhatók Selesztovo/Szélestó, Ardanovo/Ardánháza, Bilki/Bilke, Uzshorod/Ungvár és Irsava/Ilosva lelőhelyek (3. ábra)[68].

Erdélyben is kimutatható a Gáva-kultúra késői megjelenése. A Reci-Medias-kultúra megélte a HB2 és HB3 periódusokat (Kr.e. 9-8. század)[69]. Településeik megjelennek a magasabb hegységekben, néha 1000 méter fölé is kitolva az emberi megtelepedés határait[70]. A késő bronzkor végén és a kora vaskorban több erődített települést és földvárat létesítenek Erdély nyugati és északnyugati hegyvidékein, pl. Dej/Dézs, Subcetate/Valkóváralja, Bozna/Szentpéterfalva, Sona, Ciceaucorabia[71], Teleac/Telki[72] és Pestera Ungurului/Magyar barlang (3. ábra).

Ebből az időszakból kevés földvárat ismerünk az Alföldről. Ide sorolható Orosháza-*Nagytatársánc*[73], Szentes-*Donátvár*[74] és Hódmezővásárhely-*Kútvölgy*[75]. Az utóbbi évek Békés és Arad megyei kutatásainak köszönhetően azonban két új, a késő bronzkor végére keltezhető földvárat találtak Kaszaper-*Zsibrik dombon*[76] és Santana/Újszentanna[77] lelőhelyeken (3 ábra). Tehát az erdélyi és kárpátaljai hegyvidékek mellett a Gáva-kultúra dél-alföldi erődítéseit ma már a kultúra egyik jellegzetességének tekinthetjük.

A földvárak építése minden esetben nagy mennyiségű faanyag felhasználásával járt. A paliszádfalhoz önmagához is sok fára volt szükség, gyakran az erődítés földszerkezetének megerősítése miatt-a kőfalazás mellett - farönköket helyeztek el a sánc belsejében (pl. Teleac[78], Irsava[79], Kemence-*Godóvár*, Nagybörzsöny-*Rustokhegy*[80]). Az építéshez szükséges faanyagot a földvárak esetében a környékbeli erdők kiirtásával nyerték. Északkelet-Magyarországon a keleméri Kis-Mohos-tó pollenadatai

[61] Gyucha 2001; V. Szabó 2004; Bóka 2008; Bóka 2012a.
[62] Bóka 2008, 159.
[63] Patek 1968; Kőszegi 1988.
[64] D. Matuz/Nováki 2002.
[65] Romsauer 1999, 174.
[66] Bóka 2008.
[67] Párducz 1973; Vasiliev 1980; Popovich 1999.
[68] Az ilosvai földvár ásatásai alapján egy 8 hektáros, ovális alakú, 1200 m kerületű, paliszáddal ellátott, faszerkezetes és kőfalazásos sánccal épített erődítést rekonstruálhatunk (Popovich 1999, 140-141).
[69] V. Szabó 1996; Vasiliev *et al.* 1991; László 1994.
[70] Vasiliev *et al.* 1991.
[71] Vasiliev 1995.
[72] Vasiliev *et al.* 1991.
[73] Banner 1939.
[74] Kemenczei 1984; B. Hellebrandt 2004.
[75] B. Hellebrandt 2004.
[76] Lichtenstein/Rózsa 2007.
[77] Rusu *et al.* 1999.
[78] Vasiliev *et al.* 1991.
[79] Popovich 1999.
[80] D. Matuz/Nováki 2002.

szerint Kr.e. 1200-800 között nagyfokú erózió és emberi beavatkozás mutatható ki. Ebben az időszakban - részben a Piliny-kultúra és - a Kyjatice-kultúra népe erődítések egész láncolatát építette föl az Északi-középhegység és az Alföld határán[81]. A természetes növénytakaró összetételében változások mutathatók ki: a bükköt (*Fagus sylvatica*) és a gyertyánt (*Carpinus betulus*) szinte teljesen kiirtották az erdőségekből (4. ábra). Úgy tűnik, hogy az erődépítésekhez szükséges fák válogatás nélküli kivágása történt[82].

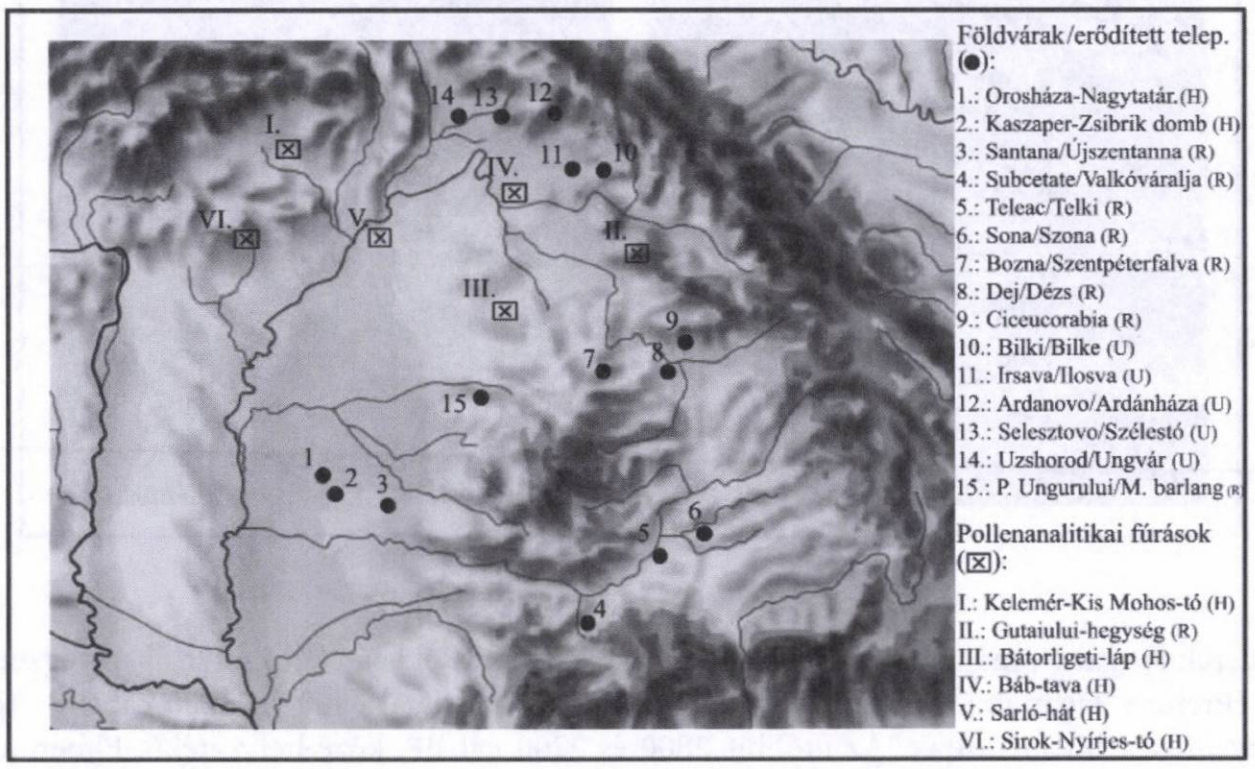

3. ábra: A Gáva-kultúrához köthető erődített települések és földvárak

A fakitermelés mellett az emberi beavatkozást a faszénminták megjelenése is jelzi, ami az égetéses erdőirtásnak (földművelésnek) vagy kaszálók és legelők nyerésének a nyoma is lehet[83]. Az erdőállomány tartós csökkenését és a bükk, valamint a gyertyán kiirtását a késő bronzkor és a kora vaskor határára 2850 cal. BP-re lehet datálni Kelemér szűkebb régiójában[84]. Kelet-Magyarország holocén vegetációfejlődésének egyik jellegzetessége a középső bronzkorban elkezdődő bükk és gyertyán erdők tartós csökkenése (Báb-tava, 3700 cal. BP.), amely a késő bronzkor végén és a kora vaskorban teljesedett ki (Sirok, 3200 cal. BP.; 3000-2900 cal. BP.)[85].

A Dunántúlon folytatott környezetrégészeti kutatások szerint (Kis-Balaton[86], Szigliget[87], Hahót-völgye[88], Velem-Szent Vid[89] az emberi beavatkozások során a bükk és a gyertyán (esetenként a tölgy) erdőségek folyamatos csökkenésével valamint szántóföldi műveléssel és legeltető állattenyésztéssel lehet számolni az Urnamezős-kultúra és a Hallstatt-kultúra időszakában.

---

[81] D. Matuz 1992, 1994, 1999; D. Matuz/Nováki 2002; Nováki *et al.* 1979.
[82] Willis *et al.* 1998.
[83] Willis *et al.* 1998, 111.
[84] Willis et al. 1998; Magyari 2002.
[85] Magyari 2002, 118.
[86] Juhász 2007a, 49-50.
[87] Juhász 2007b, 75.
[88] Juhász 2007c, 188.
[89] Sümegi/Jakab 2007b, 280.

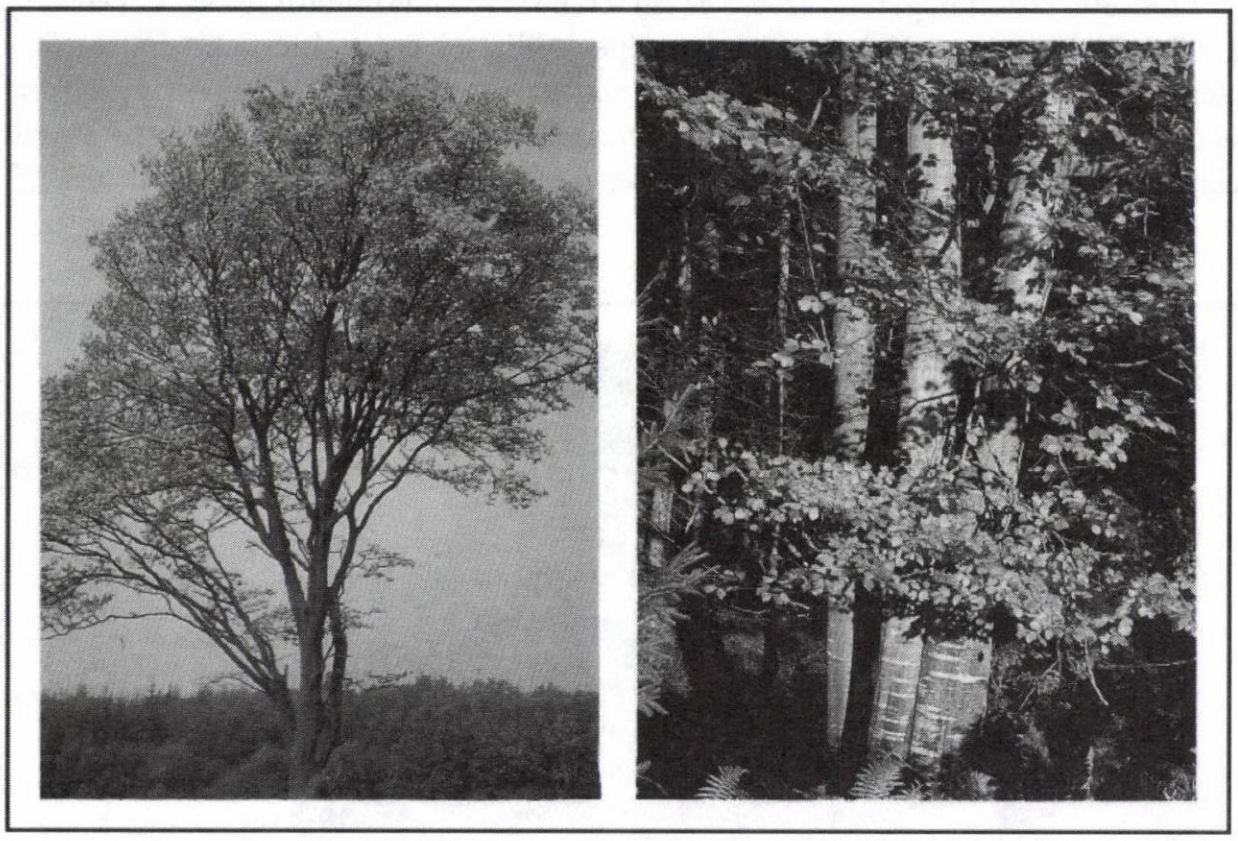

4. ábra: A gyertyán és bükk fafajták

Északnyugat-Romániában a Gutaiului-hegység nyugati oldalán két krátertóban végzett fúrások (3 ábra) (Preluca Tiganului, Steregoin) pollenanalitikai vizsgálatai 3400 és 2200 cal. BP. között két vegetációváltozást bizonyítottak. Az utóbbit 2800 és 2200 cal BP. közé helyezték[90]. Ebben a bükk és a gyertyán állomány lecsökkent, és helyükbe lépett a tölgy, a mogyoró, a fenyő, a nyírfa és az éger. A lágyszárú növények pollenjeinek stagnálása az erdő gyors regenerálódását mutatják[91], azonban az erdő sosem került vissza a korábbi természetes állapotába az emberi beavatkozások következtében.[92] A Gutaiului-hegységben 2800 cal. BP.-re keltezett bükk és gyertyán irtása-valamint a Kis-Mohostóból vett mintákhoz hasonlóan megjelenő faszén - a kora vaskorban lejátszódó, a Gáva-kultúra II. fázisához köthető erődítések építésével vág egybe (pl. Calinesti Oas-*Hurca*)[93]. Északnyugat-Romániában a bronzkorban kezdődően és a kora vaskorban beteljesedően a bükkerdőket fokozatosan megnyitják. Közben megnő a lágyszárúak pollenjének a mértéke, hangsúlyozva a kaszálók és a legelők kiterjedését az irtásokon[94].

Közép- és Észak-Alföld természetes nyitott tájain a késő bronzkorban és a kora vaskorban a fapopuláció tartós csökkenése kevéssé volt jellemző, mint a sűrűn erdősült Észak-Alföld peremén és az Északi-középhegységben. Ezeken a nyitott területeken, amelyek alkalmasak voltak megtelepedésre, földművelésre és állattenyésztésre elméletileg nem követeltek meg nagyfokú erdőirtásokat. A pollenadatok alapján mégis kimutathatóak az emberi beavatkozások ezeken a helyeken, amelyek bizonyára jelentős gazdasági fellendüléshez kapcsolhatóak[95]. Kr. e. 1000-től az égetéses erdőirtások és a szelektív fakitermelések következtében az erdők faj összetételbeli változásait illetve az erdősült területek arányát elsősorban az emberi tevékenység határozta meg[96]. A Bátorligeti-láp környékén a Berkesz- és a Gáva-kultúrák megjelenésével jelentős változások történtek. A paleoökológiai adatok szerint a Bátorligeti-láp part menti területeinek eliszapolódása és a marginális zónák vizesedése nagymérvű munkálatokhoz (erőd építések) és a fás vegetáció intenzív felhasználásához direkt módon kapcsolódnak[97].

---

[90] Feurdean/Astaloş 2005, 68.

[91] Feurdean/Astaloş 2005, 68.

[92] Ezek az erdőirtások nem lehettek túl tartósak, mert egy idő után az erdő újra birtokba vette a területeket (Magyari 2002, 118).

[93] Feurdean/Astaloş 2005, 68.

[94] Feurdean /Astaloş 2007.

[95] A fát gazdasági szempontból sokrétűen fel lehet használni: nyersanyag, építőanyag, fűtőanyag stb. Az árterek erdősségeinek kiterjedése a bronzkortól kezdődően csökkenhetett (Sümegi/Törőcsik 2007).

[96] Magyari 2002, 124.

[97] Sümegi 2004a, 327.

Kelet- és Északkelet-Magyarországon (és a Dunántúlon), valamint Nyugat- és Északnyugat-Romániában a középső bronzkortól kezdődően és a kora vaskorban kiteljesedően a bükk- és a gyertyánerdők csökkenésével számolhatunk (4 ábra). A kora vaskorban néhány régióban (Kelemér) teljesen kiirtották ezeket a fajtákat, több helyen kimutatható volt az égetéses irtás is, amely során művelhető föld vagy kaszáló/legelő nyerése volt a cél. Az erdők viszonylagos regenerálódása ellenére a hegyvidékek faállománya - a kultúrák földvárépítései miatt - jelentősen lecsökkent. Az erődített települések és erődítmény-láncolatok megépítése minden korábbi emberi hatást meghaladó környezeti rombolást indított el[98].

A paliszádfal és az esetenként gerendaszerkezettel megerősített védművek elkészítése és karbantartása sok munkát és „költséget" igényelt. Rengeteg jó minőségű gerendára volt szükség, a megfelelő nyersanyagot/faanyagot ki kellett vágni, el kellett szállítani és be kellett építeni. Portshire (Anglia) kis (41x14 méteres alapterületű) erődjének rekonstrukciója során 1000 m 22-23 cm vastag gerendára volt szükség, amely megegyezett 640 darab vágásérett fával, amelyek természetes feltételek mellett 30 hektár területet boríthattak[99]. Az arányokat figyelembe véve a Kárpát-medence nagyobb erődítéseihez a késő bronzkorban és a kora vaskorban több 10.000 hektár erdőt kiirthattak.

A hegyvidékeken[100] és az alföldi területeken[101] kivágott erdőségek miatt jelentkező talajerózió, a párologtatási felület lecsökkenése, a folyók vízhozam növekedése és a késő bronzkor-kora vaskor átmeneti időszakára datálható - egész Európában kimutatható - hőmérséklet csökkenéssel és csapadék-növekedéssel jellemezhető klímaperiódus[102] jelentős felszíni és felszín alatti többletvizet eredményezett az Alföld mélyebb területein valamint az egykori vízmentes, magasabb területeket is elborították vagy leszűkítették az áradások[103]. A korábbi ártéri lakó és gazdasági területek lecsökkenése miatt a Körös-vidék magasabb térszíneit (löszteraszok) és a Békés-Csanádi-hátságot kezdték betelepíteni a késő bronzkor végén és a kora/középső vaskorban (5. ábra). A vizsgált területet geomorfológiai különbségei miatt alapvetően két gazdálkodási formában lehetett a folyószabályozások előtt hasznosítani. A Körös-vidéken elsősorban az ún. ártéri gazdálkodás, míg a Maros-hátságon a legeltető állattartás és a szántóföldi művelés volt a célravezető. Ezek azok a táj- és földhasználati, művelési típusok, amelyek a befektetett munka legnagyobb hasznosulását eredményezhették adott körülmények között. A Tisza és a Körösök völgyében a tájhasznosításnak különböző periódusait ismerjük, amelyek antropogén hatások alatt folyamatosan változtak (falupusztásodás, folyószabályozások)[104]. Egy település helyének kiválasztásában számos tényezőt kellett figyelembe venni. Fontos körülmény a vízellátás, a védhetőség, a geomorfológia, és a megközelíthetőség is[105]. Ezek fontossági sorrendje változhat településről-településre, régióról-régióra. Továbbá a lelőhely szűkebb környezetén kívül elérhető gazdasági források nagyban befolyásolhatják a telep elhelyezkedését pl.: szántóföldek, kaszálók, rétek, erdők, helyi és regionális kommunikációs lehetőségek, vízfolyások és tavak közelsége.

Az ártéri gazdálkodás alapelve az, hogy az ember együttműködik a természettel, felhasználja az ősi növény- és állatvilág nyújtotta lehetőségeket és szolgálatába állítja az árvizeket. Különböző forrásokat értek el és tudtak kihasználni a folyóvidékeken: itatás, halászat, közlekedés, ruhatisztítás, nád- és gyékényaratás, gyógynövények, gyümölcsök gyűjtése és termesztése, épület- és tűzifa, áruszállítás a vízen, makkoltatás az erdőkben, méhészkedés, jószág tartása, kaszálók, vadászat[106]. Az ártérben letelepülő embereknek pozitív és negatív faktorokat kellett figyelembe vennie a lakóhelyek kiválasztásánál. Az ártér számos nem-megélhetési forrást is nyújt pl. gázlók, révek közelsége, faúsztatás; a folyók gyakran természetes határvonalat vagy védelmi vonalat is képeztek valamint a folyók kultikus, vallási szerepét is

---

[98] Sümegi 2003, 206.
[99] Pigott 1987, 218.
[100] Willis *et al.* 1998; Sümegi 2003; Feurdean/Astaloş 2005; Feurdean 2005.
[101] Willis *et al.* 1995; Sümegi 1998; Sümegi 1999; Magyari 2002; Sümegi 2004.
[102] Barber *et al.* 2004; Bouzek 1999; Dirksen *et al.* 2005; Geel *et al.* 1999, 335–336; Kilian *et al.* 1995; Holzhauser *et al.* 2005; Kiss/Kulcsár 2007, 115–116; Mauquoy *et al.* 2004; Sümegi 2004a, 327; Sümegi *et al.* 2004; Sümegi *et al.* 2007, 250–251; Sümegi/Jakab 2007, 77; Zolitschka *et al.* 2003, 90–92.
[103] Metzner-Nebelsick 2000; Bóka 2008, 159–160.
[104] Bellon 2003, 13.
[105] Roberts 1996, 33.
[106] Bellon 2003, 15; Brown 1997, 282.

hangsúlyozni kell[107]. A negatív faktorok között megemlíthető az árvízi kockázat valamint a mocsaras, vizenyős területeken könnyebben terjedő betegségek, mint a bubópestis vagy a kolera. A települések elhagyása azonban különösen ritkának mondható a történelmi idők tanúsága szerint még a katasztrofális emberáldozatokat követelő események (árvizek, járványok) esetében is. Inkább akkor hagyták el a településeiket, amikor megszűnt vagy kevés olyan környezeti feltétel volt adott ahhoz, hogy megéljenek, gazdálkodjanak. A negatív és pozitív faktorok közötti egyensúly folyamatosan változott időről-időre a környezeti, a társadalmi és a gazdasági folyamatokhoz idomulva[108].

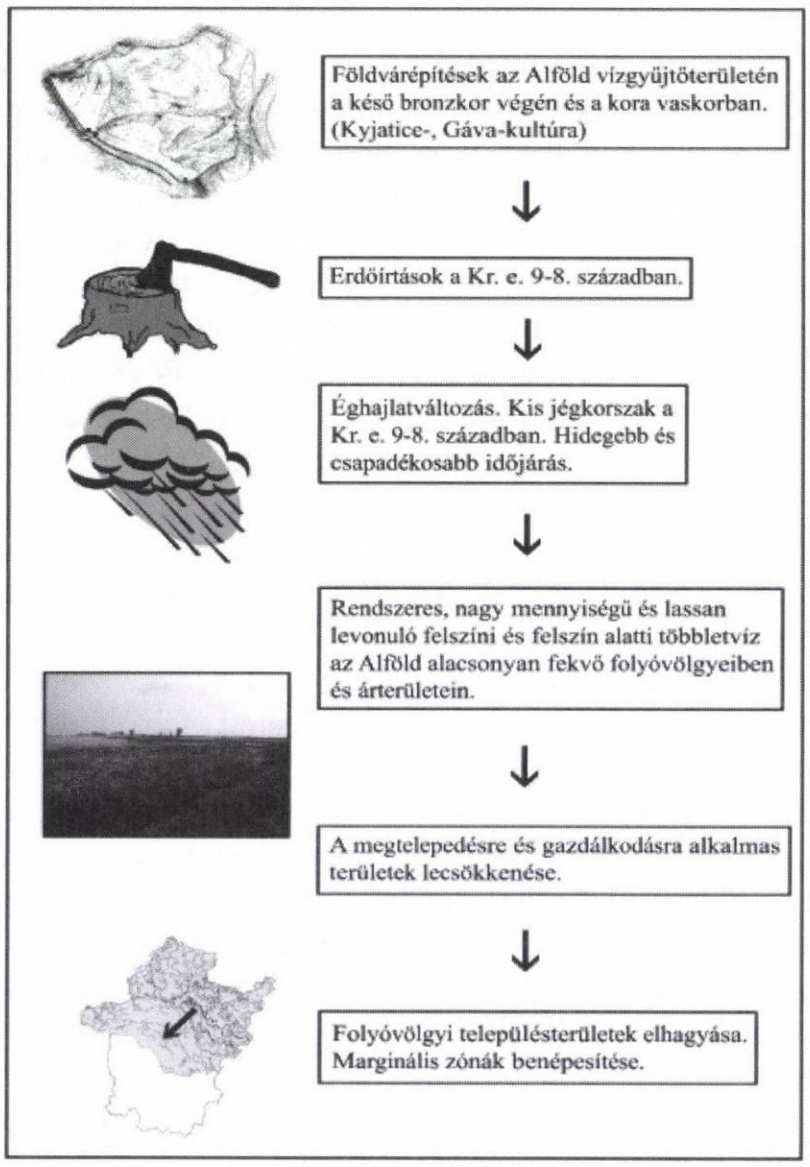

5. ábra: településtörténeti és paleoökológiai változások kapcsolatrendszere

Az alföldi folyóvidékeken a gazdálkodás több szinten „övezetesen" folyt:

'A': A legalsó a folyószint. Itt itatják a legelő állatokat, ivóvizet nyernek, tisztítják a textíliákat, halásznak, árut szállítanak és közlekednek a folyó hosszában és keresztben.

'B': A második szintér az árvízjárta terület. Rétek, legelők, ártéri erdők világa. Változatos mozaikos táj, benne morotvák, lápok, füzesek, égeresek, nyarasok, keményfa ligeterdők, gazdag aljnövényzet. A rétek a legeltetés helyszínei. Magasabb hátakon gyümölcsligetek és néhol kisebb szántók is megjelennek. Gazdag madár- és vadvilág.

'C': Az ármentes területek. Ennek peremén jönnek létre a települések és a gazdálkodó rendszerek (kertek, tanyák). 2-3 fordulós szántóföldi övezetek itt szerveződnek meg.

'D': A negyedik szint a folyókat követő homokhátságok és löszhátságok területe. A löszhátságokat fogták be leghamarabb szántóföldi művelésbe, de bőségesen hagytak legelőként hasznosítható területeket is. Ezeket hívjuk ún. szárazlegelőknek[109](6. ábra).

A következő modellben sikerült azonosítani az alföldi folyóvidékek ártéri gazdálkodására jellemző különböző ún. gazdálkodási övezeteket a Körös-vidéken elkülönített geológiai térszínekkel

[107] Brown 1997, 286-288.
[108] Brown 1997, 297.
[109] Bellon 2003, 15-17.

(6, 8 ábra). A régészeti terepbejárásokon (MRT) azonosított települések elhelyezkedése és a térszínek valamint a térszínek és a gazdálkodási övezetek kapcsolatának együttes elemzésével közelebb tudunk kerülni az egyes kultúrák mindennapi életéhez, létfenntartási folyamataihoz és gazdálkodási formáihoz; feltételezve, hogy az adott népesség a legtöbb esetben az optimális módon használta fel környezetének forrásait.

A Gáva-kultúra településeinek jóval nagyobb százalékát találjuk a 'B' gazdálkodási övezetben (alacsony árterek), mint a vaskori Vekerzug- és La-Téne-kultúra lakóhelyeit. A 'D' gazdálkodási övezetben (teraszüledékek) megközelítőleg azonos arányban települt meg a három kultúra, hasonlóan az 'A' övezethez (folyóhoz közeli zónák). A 'C' övezetet a Vekerzug-kultúra és a La-Téne-kultúra a legnagyobb százalékban annektálta, míg a Gáva-kultúra a legkevésbé (7, 8. ábra).

A Gáva-kultúra esetében viszonylagos arányosságot látunk a 'B', a 'C' és a 'D' gazdálkodási övezet benépesítésében és az ott található erőforrások kihasználásában. Feltűnő azonban a vaskori kultúrákkal szembeni magas településszáma a 'B' övezetben. A népesség gazdálkodásában fontos szerepet tölthettek be az itt található rétek, legelők és kaszálók (nedves legelők), amelyek az állatállomány takarmányozásának alapjait jelentették. Ebben a zónában található erdők adták a házépítéshez szükséges faanyagot, a háztartásban a fűtéshez és főzéshez használt tűzifát valamint a késő bronzkorban virágzását élő bronzművesség hőforrását. (Továbbá a gazdag madár- és vadvilág fontos kiegészítő táplálékforrás volt ebben a zónában.) Az időszakos vízzel borítottság és a rossz vagy közepes minőségű talajadottságok miatt a szántóföldi művelés alacsony hatékonysággal végezhető. Ezt a hiányosságot a Gáva-kultúra feltételezhetőleg a magasabb árterek ('C') szárazulatain településeik környezetében valamint a löszhátságok ('D') kiváló minőségű talajain pótolták. A 'D' gazdálkodási zónában számottevő mennyiségben előforduló löszpuszta rétek és ligeterdős sztyeppei ún. szárazlegelők akár nagyobb állatállományok tartására is alkalmasak voltak (7. ábra).

Gazdálkodási övezetek (Bellon 2003)		Geológiai térszínek (Bóka 2012)
'A' folyószint	=	folyóhoz közeli zónák
'B' árvízjárta terület	=	alacsony árterek
'C' árvízmentes terület	=	magas árterek
'D' homokhátságok, löszhátságok	=	teraszüledékek

6. ábra: a gazdálkodási övezetek és a térszínek kapcsolata

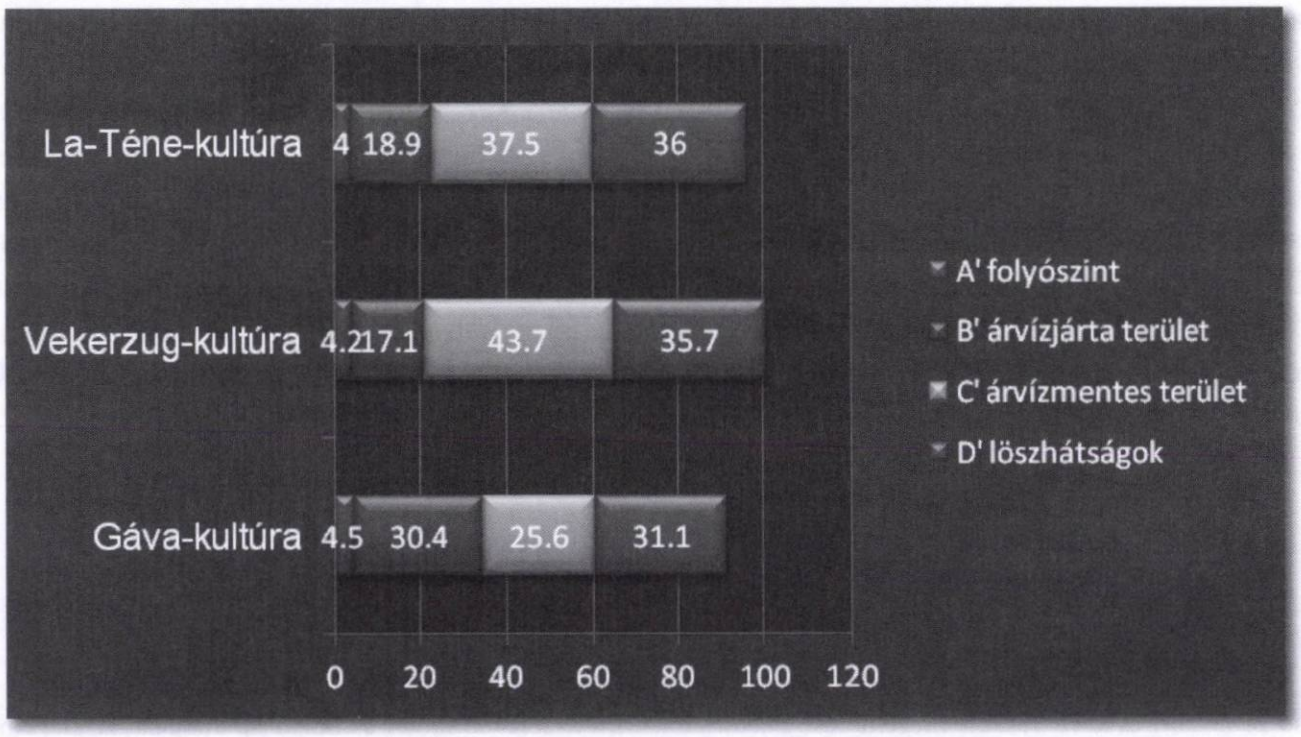

7. ábra: a gazdálkodási övezetek és a települések kapcsolata

A középső vaskorban jelentősen háttérbe szorult a 'B' gazdálkodási övezet használata, míg a 'C' övezeté számottevően a 'D'-é pedig mérsékelten növekedett. Ezt az eltoldódást, változást részben egy gazdálkodási „rendszerváltozással" lehet magyarázni: A Vekerzug-kultúra népessége elsősorban azokat a magas ártereket és löszhátságokat lakja, amelyek talajai alkalmasak jobb termőképességük

miatt szántóföldi művelésre valamint nagy kiterjedésű ún. szárazlegelők révén nagyobb állatállományok tartására. A 'B' övezetben előforduló településeik azonban bizonyítják, hogy nem adták fel az alacsony árterek által nyújtott javak kihasználását, de inkább gazdaságuk kiegészítő erőforrásait találták meg ott (7. ábra). A késő vaskori La-Téne-kultúra kisebb eltérésekkel, de hasonló arányban telepedett meg a 4 fő zónában, mint a Vekerzug-kultúra (7. ábra).

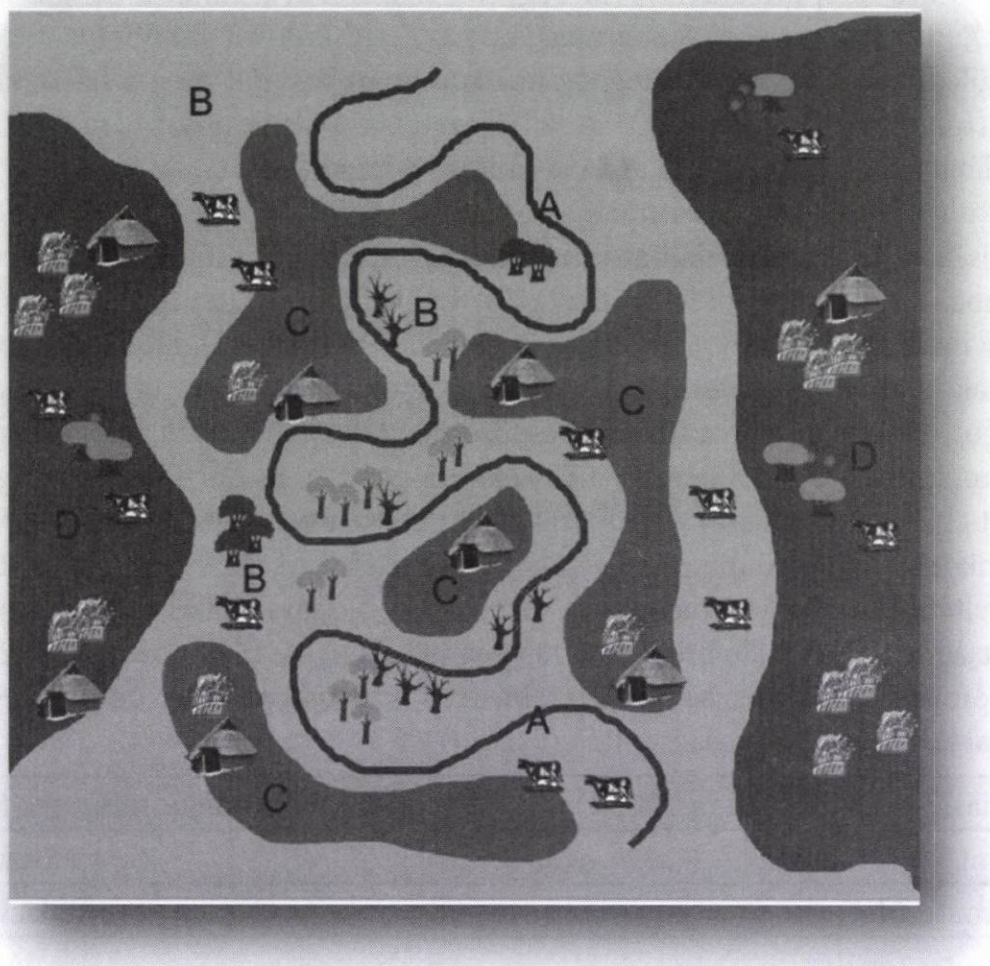

8. ábra: a gazdálkodási övezetek modellje

A késő bronzkortól a vaskor végéig terjedő időszakban egy olyan gazdálkodásbeli változás figyelhető meg, amely a folyó közeli és az alacsony árterek területeinek erőforrásait mind kevésbé, a magasabb ármentes részek biztonságát és a löszhátságok termékeny talajait viszont egyre inkább előnyben részesítették. A letelepült életmódból fakadóan két gazdálkodási mód volt a legfontosabb szinte az egész őskor folyamán: a szántóföldi művelés és az állattartás. A Gáva-kultúra feltételezhetőleg az időszakosan elöntött gazdag, dús legelőket és kaszálókat (nedveslegelők) valamint a magas árterek és hátságok szárazlegelőit egyaránt hasznosította állatállományainak tartására szemben a Vekerzug- és a La-Téne-kultúra népességével, akik elsősorban a nagyobb kiterjedésű szárazlegelőkön legeltethették állataikat, ami egyben az állatállomány növekedését is jelenthette. A fenti folyamattal párhuzamosan a szántóföldi művelés helyszínei egyre inkább a jobb minőségű és árvíztől nem fenyegetett területek felé tolódott el, ami a mezőgazdasági művelés kiterjedésére és fejlődésére utalhat (8. ábra)[110].

[110] A késő bronzkori és kora vaskori megélhetési gyakorlatokat/módszereket alföldi és bulgáriai vizsgálatok alapján három fő pontban foglalták össze: 1. A földhasználat folyamatos volt mindkét időszakban. Mind a földművelés mind az állattenyésztés fontos volt, 2. Az emberi beavatkozás nagyobb mértékű volt a kora vaskorban a hatékony erdőirtási technológiáknak köszönhetően, 3. A földművelés és az állattenyésztés közötti egyensúly a kora vaskorban az állattenyésztés felé tolódott el (Chapman *et al.* 2009, 178).
A fenti pontok közül a második ponttal lehet maradéktalanul egyet érteni a Körös-vidéken tapasztaltak tudatában. A földhasználat változást mutat a középső és késő vaskorban a késő bronzkorihoz képest a Körös-vidéken (lásd fentebb!), míg a földművelés párhuzamosan fejlődött az állattenyésztéssel az állattenyésztésen egy kicsit nagyobb hangsúllyal.

Irodalom:

Alcock/Cherry 2004: S. Alcock/J. F. Cherry (eds.), *Side by Side Survey: Comparative Regional Studies in the Mediterranean World*, Oxford.

Arnoldussen 2008: S. Arnoldussen, *A living landscape. Bronze Age settlement sites in the Dutch river area (c. 2000-800 BC),* Leiden.

Banner 1939: J. Banner, *A hódmezővásárhelyi Nagytatársánc,* Dolg, XV, 93-112.

Barber/Zolitschka/Tarasov/Lotter 2004: K. Barber/B. Zolitschka/B. Tarasov/A. F. Lotter, *Atlantic to Urals. The Holocene climatic record of Mid-Latitude Europe.* In: Batterbee, R. W./Gasse, F./ Stickley, C. E. (eds.), *Past climate variability through Europe and Africa*, Vol. 6, Dordrecht.

Bednarek 2005: M. Bednarek, *La Téne settlement in Upper Silesia: An outline.* In: H. Dobrzańska/V. Megaw/P. Poleska (eds.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC-1st Century AD. Dedicated to Zenon Woźniak,* Kraków, 179-185.

Bellon 2003: T. Bellon, *A Tisza néprajza*, Budapest.

Blahó 2006: J. Blahó, *A Békési-hát,* SZKMÉ, 8, 7-59.

Blazovich 1985 L. Blazovich, *A Tisza-Körös-Maros-köz középkori településrendje*, Békéscsaba-Szeged.

Bouzek 1993: J. Bouzek, *Climatic changes: new archaeological evidence from the Bohemian Karst and other areas*, Antiquity, 67, 386-393.

Bouzek 1999: J. Bouzek, *Climatic changes and southern relations: two aspects of the East Hallstatt cultures,* In: Jerem E./Poroszlai I. (eds.), *Archaeology of the Bronze and Iron Age. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996,* Budapest, 13–25.

Bóka 2007: G. Bóka, *Addig jár a korsó a kútra... Vaskori kutak Békéscsaba határából,* BMMK, 30, 111-151.

Bóka 2008: G. Bóka, *A Körös-vidéken zajló településtörténeti változások paleoökológiai háttere a késő bronzkor végén és a kora vaskorban. Egy hipotézis*, GYK, 13, 149-171.

Bóka 2008b: G. Bóka, *A Körös-vidék Vaskori Településeinek Régészeti Kutatása (KVR) projekt 2006. évi eredményei*, BMMK, 32, 57-93.

Bóka 2012: G. Bóka, *Településtörténeti változások a Körös-vidéken a késő bronzkorban és a vaskorban. Vízrajz, térszínek és települések*, In: Kreiter A/Pető Á./Tugya B. (eds.), *Környezet-Ember-Kultúra: Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde,* Budapest, 57-66.

Bóka 2012b: G. Bóka, *Changes in the settlement history of the Late Bronze and Iron Age Körös Region. Hydrology, Reliefs and settlements,* StCom Satu Mare, XXVIII/1, 23-35.

Brown 1997: A. G. Brown, *Alluvial geoarchaeology. Floodplain archaeology and environmental change.* Cambridge.

Brown 2008: T. Brown, *Bronze Age climate and environment of Britain,* Bronze Age Review, 1, 7-22.

Bulla/Mendöl 1999: B. Bulla/T. Mendöl, *A Kárpát-medence földrajza*, Budapest.

Champion 2004: T. Champion, *Iron Age Britain,* In: P. I. Bogucki/P. J. Crabtree (eds.), *Ancient Europe 8000 B.C.-A.D. 1000, Vol. II*, 2004, 222-229.

Chapman/Magyari/Gaydarska 2009: J. Chapman/E. Magyari/B. Gaydarska, *Contrasting subsistence strategies int he Early Iron Age? New results from the Alföld Plain, Hungary, and the Thracian Plain, Bulgaria,* OJA, 28/2, 155-187.

Cherry/Davis 2001: J. F. Cherry/J. L. Davis, *Under the scepture of Agamemnon: The view from the hinterlands of Mycenae,* In: Branigan, K. (edt.), *Urbanism int he Aegean Bronze Age. Sheffield Studies in Aegean Prehistory*, 4, 143-161.

Cholnoky 1929: J. Cholnoky, *Magyarország földrajza*, Budapest.

CLCSEH 1992: S. Bökönyi, *Cultural and landscape changes in South-East Hungary I. Reports on the Gyomaendrőd projekt*, Budapest.

CLCSEH II. 1996: E. Jerem, *Cultural and landscape changes in South-East Hungary II. Prehistoric, roman barbarian and late avar settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion),* Budapest.

Collis 1995: J. Collis, *States without centers? The middle La Téne period a temperate Europe,* In: Arnold B./Gibson B. (eds.), *Celtic chiefdom, Celtic state*, Cambridge, 75-85.

Collis 2002: J. Collis, *The celts: origins, myths and inventions.*

Collis 2003: J, Collis, *The European Iron Age*, New York/London.
Collis 2004: J. Collis, *Iron Age France,* In: P. I. Bogucki/P. J. Crabtree (eds.), *Ancient Europe 8000 B.C.-A.D. 1000*, Vol. II, 2004, 212-219.
Crumley 1994: C. L. Crumley, *Historical ecology. Cultural knowledge and changing landscapes*, School of American Research Press, U. S.
Czajlik/Tankó 2004: Z. Czajlik/K. Tankó, *Késő vaskori topográfiai adatok Sajópetri környékéről,* RKM, 2004 (2003), 97-111.
Cunliffe 1999: B. Cunliffe, *The ancient celts*, Oxford.
Davis 2004: J. L Davis, *Are the landscape of Greek Prehistory hidden? A comparative Approach,* In: Alcock S./Cherry J. F. (eds.), *Side by Side Survey: Comparative Regional Studies in the Mediterranean World*, Oxford, 22-35.
Davis/Alcock/Bennet/Lolos/Shelmerdine 1997: J. L. Davis/S. E. Alcock/J. Bennet/Y. G. Lolos/C. W. Shelmerdine, *The Pylos Regional Archaeological Project, Part I,* Hesperia, 68, 391-494.
Davis 1998: J. L. Davis, *Sandy Pylos: An Archaeological History from Nestor to Navarino*, Austin.
Dirksen/van Geel/Zaitseva 2005: Dirksen, V. G./van Geel, B./Zaitseva G. I., *Holocene climate changes and their influence on cultural development in southern Siberia and Central Asia*, GRA, 7.
D. Matuz 1992: D. Matuz E., *A Kyjatice-kultúra földvára Felsőtárkány-Várhegyen.-Die Erdburg der Kyjatice-Kultur auf dem Berg Felsőtárkány-Várhegy*, Agria, 27-28, 5-84.
D. Matuz 1994: D. Matuz E., *A Kyjatice-kultúra földvára Bükkszentlászló-Nagysáncon.-Erdburg der Kyjatice-Kultur in Bükkszentlászló-Nagysánc*, HOMÉ, 32, 9-54.
D. Matuz 1999: D. Matuz E., *A Kyjatice-kultúra földvára Szilvásvárad-Töröksáncon. Der Erdwall der Kyjatice-Kultur in Szilvásvárad-Töröksánc,* Agria, 35, 5-84.
D. Matuz/Nováki Gy. 2002: D. Matuz E./Nováki Gy., *Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche erdwälle in Nordungarn*, Budapest.
Duffy 2008: Duffy P. R., *A Körös-vidék bronzkori tell-társadalmi,* GYK, 13, 107-148.
Duffy 2010: Duffy P. R., *Complexity and autonomy in Bronze Age Europe: assessing cultural developments in Eastern Hungary,* PhD dissertation, University of Michigan.
Eke 2006: Eke I., *Késő vaskori település Nagyrécse határában,* Zalai Múzeum, 15, 217-226.
Eke 2008: Eke I., *A szegvár-kontra-parti késővaskori telep,* Zalai Múzeum, 17, 149-164.
Feurdean 2005: *Feurdean A. Holocene forest dynamics in Northwestern Romania,* Holocene, 15/3, 435-446.
Feurdean/Astaloş 2005: Feurdean A./Astaloş C., *The impact of the human activities in the Gutăiului Mountains, Romania*, StUBB Geologia, 50, 1-2, 63-72.
Feurdean/Astaloş 2007: Feurdean A./Astaloş C., *Archaeology and environment in Oaş Depression, Northwestern Romania,* GRA, 9.
Gábris 1995: Gábris, Gy. *A paleohidrológiai kutatások újabb eredményei,* Földrajzi Közlemények, 44, 101-109.
Galaty 2005: Galaty M. L., *European Regional Studies: A Coming of Age?,* JAR, 13/4, 291-336.
Gazdag 1960: Gazdag L. *Régi vízfolyások és elhagyott folyómedrek Orosháza környékén,* SZKJMÉ, 257-303.
Geel/Raspopov/Renssen/van der Plicht/Dergachev/Meijer 1999: Geel B./Raspopov O. M./Renssen H./ van der Plicht J./Dergachev V. A./Meijer H. A. J., *The role of solar forcing upon climate change*, QSR, 18, 331-338.
Gyucha 2001: Gyucha A., *A szkíta kor emlékei Békés megyében,* GYK, 10, 117-127.
Gyucha 2002: Gyucha A,. *Újabb szkíta kori telepnyomok Békés megyéből,* BMMK, 23, 59-89.
Gyucha 2009: Gyucha A,. *A Körös-vidék kora rézkora,* PhD disszertáció, Budapest.
Gyucha/Duffy 2008: Gyucha A./Duffy P. R., *A Körös-vidék holocén kori vízrajza,* GYK, 13, 11-41.
Gyucha/Parkinson 2008: Gyucha A./Parkinson W. A., *A Körös-vidék településhálózatának változásai a Kr. e. 5. évezredben,* GYK, 13, 65-107.
Hellebrandt 2004: Hellebrandt M. *Őskori föld- és vizivárak.-Prehistoric earthworks and surrounded by bodies of water*, ΜΩΜΟΣ, II, 171-186.
Holzhauser/Magny/Zumbühl 2005: Holzhauser H./Magny M./Zumbühl H. J., *Glacier and lake-level variations in west-central Europe over the last 3500 years,* Holocene, 15/6, 789-801.

Horváth 2000: Horváth A., *Hazai újholocén klíma- és környezetváltozások vizsgálata hazai régészeti adatok segítségével,* Földrajzi Közlemények, 48, 149-158.

Horváth 2002: Horváth A., *Újholocén klíma- és folyóvízi környezetváltozások vizsgálata hazai régészeti adatok segítségével,* In: PhD konferencia ELTE 2002. http://geogr.elte.hu/PHD_konferencia_ELTE_2002/PhD_konferencia_ELTE_2002.htm

Horváth 1987: Horváth L., *Késővaskori ház és településtípusok Dél-Zalában*, Zalai Múzeum, 1, 59-80.

Horváth 1996: Horváth L., *Késő vaskor*, In: Vándor, L./Költő, L. (eds.), *Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979-1992)*, Kaposvár/Zalaegerszeg, 78-79.

Jerem/Rudner 2002: Jerem E./Rudner Z.E., *Vaskori környezet-és tájrekonstrukció botanikai-, pollen-, és faszénleletek vizsgálata alapján*, Soproni Szemle, 56/1, 17-27.

Juhász 2007a: Juhász I., *Comparison and correlation of four pollen sequences from the Little Balaton region (Alsópáhok, Fönyed, Keszthely and Zalavár)*, In: Zatykó Cs./Juhász I./Sümegi P. (eds.), *Environmental Archaeology in Transdanubia*, Budapest, 36-51.

Juhász 2007b: Juhász I., *The pollen sequence form Szigliget,* In: Zatykó Cs./Juhász I./Sümegi P. (eds.), *Environmental Archaeology in Transdanubia*, Budapest, 69-75.

Juhász 2007c: Juhász I., *The pollen sequence from Pölöske and Pötréte*, In: Zatykó Cs./Juhász I./Sümegi P. (eds.), *Environmental Archaeology in Transdanubia*, Budapest, 183-195.

Karl 2006: Karl R., *Altkeltische sozialstrukturen*, Budapest.

Kemenczei 1984: Kemenczei T., *Die Spätbronzezeit Nordostungarns,* ArchHung, 51, Budapest.

Kilian/van der Plicht/van Geel 1995: Kilian M. R./van der Plicht J./van Geel B., *Dating raised bogs: new aspects of AMS C14 wiggle matching, a reservoir effect and climatic change*, QSR, 14, 959-966.

Kis/Kulcsár 2007: Kiss V./Kulcsár G., *Bronze Age settlement patterns int he Little Balaton region and the Balaton Uplands,* In: Zatykó Cs./Juhász I./Sümegi P. (eds.), *Environmental Archaeology in Transdanubia*, Budapest, 105-116.

Konecsny 2000: Konecsny K., *Az országhatáron túli tájalakítás hatása az Alföld vízviszonyaira,* In: Pálfai I. (edt.), *A víz szerepe és jelentősége az Alföldön,* NAK, 6. Békéscsaba, 27-46.

Kordos 1987: Kordos L. *Climatic and ecological changes in Hungary during the last 15000 years,* In: Pécsi M./Kordos L. (eds.), *Holocene environment in Hungary,* Budapest, 11-24.

Korkuti/Davis/Bejko/Galaty/Maçaj/Stocker 1998: Korkuti M. M./Davis J. L./Bejko L./Galaty M. L./Maçaj S./Stocker S. R, *The Mallakastra Regional Archaeological Project: first season,* Iliria, 253-283.

Kosse 1979: Kosse K., *Settlement Ecology of the Körös and Linear Pottery Cultures in Hungary*, BAR International Series, 64.

Kovács 2007: Kovács Z., *Népesség-és településföldrajz*, Budapest.

Kowalewski 2008: Kowalewski S. A., *Regional settlement pattern studies,* JAR, 16/3, 225-285.

Kőszegi 1988: Kőszegi F., *A Dunántúl története a késő bronzkorban*, BTM Műhely, 1, Budapest.

Kristiansen 1998: Kristiansen K., *The construction of a Bronze Age landscape. Cosmology, Economy and Social Organisation in Thy, Northwestern Jutland,* In: Hänsel B. (edt.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas (Man and Environment in European Bronze Age),* Kiel, 281-293.

László 1994: László A., *Ĭnceputurile epocii fierului la est de Carpati*, BiblThrac, VI, 1994.

Lichtenstein/Rózsa 2007: Lichtenstein L./Rózsa Z., *Bronzkori csalafintaságok a középkori Kaszaper területén,* MKCsM, 2007, 43-65.

Ložek 1998: Ložek V., *Late bronze age environmental collapse in the sandstone areas of northern Bohemia*, In: Hänsel B. (edt.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas,* Kiel, 57-60.

Macklin/Lewin 2003: Macklin M. G./Lewin J., *River sediments, great floods and centennial-scale Holocen climate change,* JQS, 18/2, 101-105.

Mäckel/Friedmann/Sudhaus 2009: Mäckel R./Friedmann A./Sudhaus D., *Environmental changes and human impact on landscape development in the Upper Rhine region,* Erdkunde, 63, 35-49.

Magyari 2002: Magyari E., *Climatic versus human modification of the Late Quaternary vegetation in Eastern Hungary,* Ph.D. Thesis, University of Debrecen. Debrecen.

Maráz 1973: Maráz B., *La Téne-kori magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldön,* BMMK, 2, 41-59.

Maráz 1977: Maráz B., *Délkelet-Magyarország La-Téne-kori leletanyagának kronológiai kérdései*, AÉ, 104, 47-64.

Maráz 1981: Maráz B., *A szkítakori őslakosság Laténe-kori továbbélése Kelet-Magyarországon. (Régészeti adatok a Kárpát-medencei kelta-szkíta kapcsolatok kérdéséhez)-On the survival of the autochtonous population of the Schythian Age in Eastern Hungary,* JPMÉ, XXVI, 97-119.

Marosi/Somogyi 1990: Marosi S./Somogyi S., *Magyarország kistájainak katasztere*, Budapest.

Mauquoy/van Geel/Blaauw/Speranza/van der Plicht 2004: Mauquoy D./van Geel B./Blaauw M./ Speranza A./van der Plicht J., *Changes in solar activity and Holocene climatic shifts derived from C14 wiggle-match dated peat deposits*, Holocene, 14/1, 45-52.

Mendöl 1963: Mendöl T., *Általános településföldrajz*, Budapest.

Metzner-Nebelsick 2000: Metzner-Nebelsick C., *Early Iron Age Pastoral Nomadism in the Great Hungarian Plain- Migration or Assimilation? The Thraco-Cimmerian Problem Revisited,* In: J. Dabis-Kimball/E. M. Murphy/L. Koryakova/L. T. Yablonsky (eds.), *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements. Eurasian Bronze and Iron Age,* BAR International Series, 160-185.

MFT 2005. *Magyarország Földtani Térképe*, 1:100000. Budapest.

Molnár/Sümegi 2007: Molnár S./Sümegi P., *General view and historical data around the Kiri-tó meander,* In: Whittle A. (edt.) *The Ecsegfalva Project,* VAH, XXI, Budapest, 47-65.

MRT 6. 1982: Ecsedy I./Kovács L./Maráz B./Torma I. (eds.), *Magyarország Régészeti Topográfiája VI. Békés megye régészeti topográfiája, A Szeghalmi járás, IV/1.*, Budapest.

MRT 8. 1989: Jankovich D./Makkay J./Szőke M. (eds.), *Magyarország Régészeti Topográfiája VIII. Békés megye régészeti topográfiája, A Szarvasi járás IV/2.*, Budapest.

MRT 10. 1998: Jankovich B. Dénes. (edt.), *Magyarország régészeti topográfiája 10, Békés megye régészeti topográfiája IV/3, Békés és Békéscsaba környéke,* Budapest.

Németh 1996: Németh P. G., *Kelta telepek a Kis-Balaton somogyi oldalán,* In: Vándor L./Költő L. (eds.), *Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979-1992)*, Kaposvár/Zalaegerszeg, 79-81.

Nováki/Sándorfi/Miklós 1979: Nováki Gy./Sándorfi Gy./Miklós Zs., *A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai*, Fontes ArchHung, Budapest.

Parkinson 2006: Parkinson W. A., *The Social Organization of Early Copper Age Tribes on the Great Hungarian Plain,* BAR International Series, 1573.

Párducz 1973: Párducz M., *Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken,* ActaArchHung, 25, 27-63.

Parkinson/Gyucha 2007: Parkinson W. A./Gyucha A., *A késő neolitikum-kora rézkori átmeneti időszakának társadalomszerkezeti változásai az Alföldön. Rekonstrukciós kísérlet,* AÉ, 132, 37-81.

Patek 1968: Patek E., *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, ArchHung, 44, Budapest.

Perry/Hsu 2000: Perry A. C./Hsu K. J., *Geophysical, archaeological, and historical evidence support a solar-output model for climate change*, PNAS, 97, No. 23, 12433-12438.

Pigott 1987: Pigott S. *Az európai civilizáció kezdetei. Az őskori Európa az első földművelőktől a klasszikus ókorig*, Budapest.

Popovich 1999: Popovich I., *Study of the Early Iron Age sites in the Transcarpathian region*, JAMÉ, XLI, 137-159.

Poroszlai 2000: Poroszlai I., *Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár I. 1989-1991; II. 1991–1993.*, In: Poroszlai I./Vicze M. (eds.), *Százhalombatta Archaeological Expedition, Annual Report 1*, Százhalombatta, 13-74.

Rakonczai 2000: Rakonczai J., *A környezet hidrogeográfiai összefüggései az Alföldön*, In: Pálfai I. (edt.), *A víz szerepe és jelentősége az Alföldön,* NAK, 6, Békéscsaba, 16-27.

Roberts 1996: Roberts B. K., *Landscapes of settlements.*

Romsauer 1999: Romsauer P., *Zur Frage der Westgranze der Mezőcsát-gruppe.* In: Jerem E./Poroszlai I. (eds.), Archaeology *of the Bronze and Iron Age. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996,* Budapest, 167-176.

Rónai 1985: *Az* Rónai A., *Alföld negyedidőszaki földtana*, Series Geologica, 21, Budapest.

Rustoiu 2011: Rustoiu A., *The celts from Transylvania and the eastern Banat and their southern neighbours. Cultural exchanges and individual mobility,* In: Gustin M./Jevtic M. (eds.), *The eastern Celts. The communities between the Alps and the Black Sea*, Koper-Belgrad, 163-171.

Rusu/Dörner/Ordentlich-Holon 1999: Rusu M./Dörner C. E./Ordentlich-Holon I., *Die Erdburg von*

Sântana-Arad in dem zeitgleichen archäologischen kontext, In: Boroffka N./Soroceanu T. (eds.), *Transilvanica Archäologische unter suchungen zur älteren geschichte des südostlichen Mitteleuropa*, Rahden/Westf.,143-165.

Salisbury 2008: Salisbury R. B., *Az Alföld késő neolitikus és kora rézkori településszerkezetének vizsgálatai fúrásadatok elemzésével: A Neolithic Archaeological Settlements of the Berettyó-Körös Project (NASBeK) előzetes eredményei.* In: Bóka G./Martyin E. (eds.), *Körös-menti évezredek. Régészeti ökológiai és településtörténeti kutatások a Körös-vidéken*, GYK, 13, 41-64.

Salisbury 2013: Salisbury R. B., *Interpolating geochemical patterning of activity zones at Late Neolithic and Early Copper Age settlements in eastern Hungary*, JAS, 40/2, 926-934.

Stefanovits 2010: Stefanovits P., *Talajtan*, Budapest.

Stoyko 1997: Stoyko S., *The causes of floods in the Ukrainian carpathians and the system of ecological measures of their prevention*, In: Stoyko S. (edt.), *CERECO'97. The 2nd International Conference on Carpathian Euroregion Ecology*, Miskolc.

Sümegi 1998: Sümegi P., *Az utolsó 15000 év környezeti változásai és hatásuk az emberi kultúrákra Magyarországon,* In: Ilon G. (edt.), *A régésztechnikusok kézikönyve,* Szombathely, 367-397.

Sümegi 1999: Sümegi P., *Reconstruction of flora, soil and landscape evolution, and human impact on the Bereg Plain from late-galcial up to the present, based on palaeoecological analysis.* In: Hamar J./ Sárkány-Kiss A. (eds.), *The Upper Tisa valley*, Tiscia Monograph Series, Szeged, 173-204.

Sümegi 2003: Sümegi P. *A régészeti geológia és a történeti ökológia alapjai,* Szeged.

Sümegi 2004a: Sümegi P., *The results of paleoenvironmental reconstruction and comparative geoarchaeological analysis for the examined area*, In: Sümegi P./Gulyás S. (eds.), *The geohistory of Bátorliget marshland,* Budapest, 301-335.

Sümegi 2004b: Sümegi P., *Findings of geoarcheological and environmental historical investigations at the Körös site of Tiszapüspöki-Karancspart Háromága,* Anthaeus, 27, 307-342.

Sümegi *et al.* 2004: Sümegi P. /Bodor E./Juhász I./Hunyadfalvi Z./Molnár S./Herbich K./Szegvári G./Imre M./Timár G., *A balatoni déli autópálya régészeti lelőhelyeinek környezettörténeti feldolgozása,* ΜΩΜΟΣ, III, 399-420.

Sümegi *et al.* 2007: Sümegi P., *A Balaton déli partján feltárt régészeti lelőhelyek környezettörténeti feldolgozása.* In: Belényesy K./Honti Sz./Kiss V. (eds.), *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*, Budapest, 241-255.

Sümegi *et al.* 2011: Sümegi P., *A vizsgált terület környezettörténeti fejlődése*, In: Kvassay Judit (edt.), *Szombathely-Zanat késő urnamezős korú temetője és a lelőhely más ős-és középkori emlékei. Természettudományos vizsgálatokkal kiegészített anyagközlés*, Budapest, 285-355.

Sümegi/Jakab 2007a: Sümegi P./Jakab P., *The vegetation history of Szigliget Bay*, In: Zatykó Cs./Juhász I./ Sümegi P. (eds.), *Environmental Archaeology in Transdanubia*, Budapest, 76-78.

Sümegi/Jakab 2007b: Sümegi P./Jakab P., *The macrobotanical remains from Velem-Szent Vid,* In: Zatykó Cs./Juhász I./Sümegi P. (eds.), *Environmental Archaeology in Transdanubia*, Budapest, 277-280.

Sümegi/Kertész 1998: Sümegi P./Kertész R., *A Kárpát-medence őskörnyezeti sajátosságai-egy ökológiai csapda az újkőkorban?,* Jászkunság, 44, 144-157.

Sümegi/Molnár 2007: Sümegi P./Molnár S., *The Kiri-tó meander: sediments and the question of flooding*, In: Whittle A. (eds.), *The Ecsegfalva Project,* VAH, XXI, Budapest, 67-82.

Szabó/Szabó 1983: Szabó F./Szabó I., *Békés földrajzi nevei*, In: Dankó I. (edt.), *Békés város néprajza*, Békés, 93-177.

Szabó 1971: Szabó M., *A kelták nyomában Magyarországon*, Budapest.

Szabó 2005: Szabó M., *A keleti kelták*, Budapest.

Szabó 2007: Szabó M. (edt.), *L'Habitat de l'époque de La Téne, Sajópetri-Hosszú-dűlő*, Budapest.

Szesztay 2000: Szesztay K., *Az Alföld vízháztartása*, In: Pálfai, I. (edt.), *A víz szerepe és jelentősége az Alföldön,* NAK, 6, Békéscsaba, 7-16.

Szlávik 2000: Szlávik L., *Az Alföld árvízi veszélyeztetettsége,* In: Pálfai I. (edt.), *A víz szerepe és jelentősége az Alföldön,* NAK, 6, Békéscsaba, 64-85.

Szöllősi 2009: Szöllősi Sz., *Kelta település részlete a Kr. e. 3. századból,* In: Kvassay J. (edt.), *Település-és temetőfeltárás Dunaszentgyörgy határában*, VIA, 1, 123-157.

Szűcsné Kerti/Szűcs 2007: Szűcsné Kerti A./Szűcs I., *Településföldrajz*. Debrecen.

Tankó/Czajlik 2007: Tankó K./Czajlik Z., *Les sites Celtiques de la Micro-Région*, In: Szabó M. (edt.), *L'Habitat de l'époque de La Téne, Sajópetri-Hosszú-dűlő*, Budapest, 321-324.

Tankó/Egry 2009: Tankó K./Egry I. *Kelta település Győr-Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont területén, Az 1995. és 2006. évi ásatás*, ΜΩΜΟΣ, VI, 401-416.

Tóth 2000: Tóth A., *A víz tájformáló szerepe az Alföldön*, In: Pálfai I. (edt.), *A víz szerepe és jelentősége az Alföldön*, NAK, 6, Békéscsaba, 46-51.

Tóth 2002: Tóth J., *Általános társadalomföldrajz I*, Budapest/Pécs.

Vasiliev 1980: Vasiliev V., *Sciții agatîrși pe teritoriul Romănei*, Cluj-Napoca, 1980.

Vasiliev/Aldea/Ciugudean 1991: Vasiliev V./Aldea I. A./Ciugudean H., *Civilizația Dacică timpurie în aria Intracarpatică a Românei. Contribuții archeologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca.

Vasiliev 1995: Vasiliev V., *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvaniae*, BiblThrac, XII, 1995.

V. Szabó 1996: V. Szabó G., *A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyüttes alapján*, MFMÉ-StudArch, 2, 9-111.

V. Szabó 2004: V. Szabó G., *Ház, település és településszerkezet a késő bronzkori (BD, HA, HB periódus) Tisza vidéken.-Houses, settlements, and settlement structures in the Tisza region of the Late Bronze Age (periods BD, HA, HB)*, ΜΩΜΟΣ, II, 137-168.

V. Szabó 2010: V. Szabó G., *Fémkereső műszeres kutatások kelet-magyarországi késő bronzkori és kora vaskori lelőhelyeken, Beszámoló az ELTE RI által indított bronzkincs kutató program 2009. évi eredményeiről*, RKM, 2009, 19-38.

V. Szabó 2011: V. Szabó G., *Ahol a bronz terem... Előzetes jelentés a baks-temetőparti késő bronzkori lelőhelyen végzett fémkereső műszeres kutatásokról*, MFMÉ-StudArch, 12, 91-126.

Willis/Sümegi/Braun/Tóth 1995: Willis K. J./Sümegi P./Braun M./Tóth A., *The Late Quaternary environmental history of Bátorliget, N. E. Hungary*, PalgeoPalclimPalec, 118, 25-47.

Willis *et al.*1998: Willis K. J./Sümegi P./Braun M./Bennett K. D./Tóth A., *Prehistoric land degradation in Hungary: who, how and why?*, Antiquity, 72, 101-113.

Wells 2004: Wells P. S., *Iron Age East Central Europe*, In: P. I. Bogucki/P. J. Crabtree (eds.), *Ancient Europe 8000 B.C.-A.D. 1000.*, Vol. II., 296-303.

Zolitschka/Behre/Schneider 2003: Zolitschka B./Behre K./Schneider J., *Human and climatic impact ont he environment as dervied from colluvial, fluvial and lacustrine archives-examples from the Bronze Age to the Migration period, Germany*, QSR, 22, 81-100.

Bóka Gergely
Nemzeti Örökségvédelmi Központ (NÖK), Budapest, Hungary
bokagergely@yahoo.com

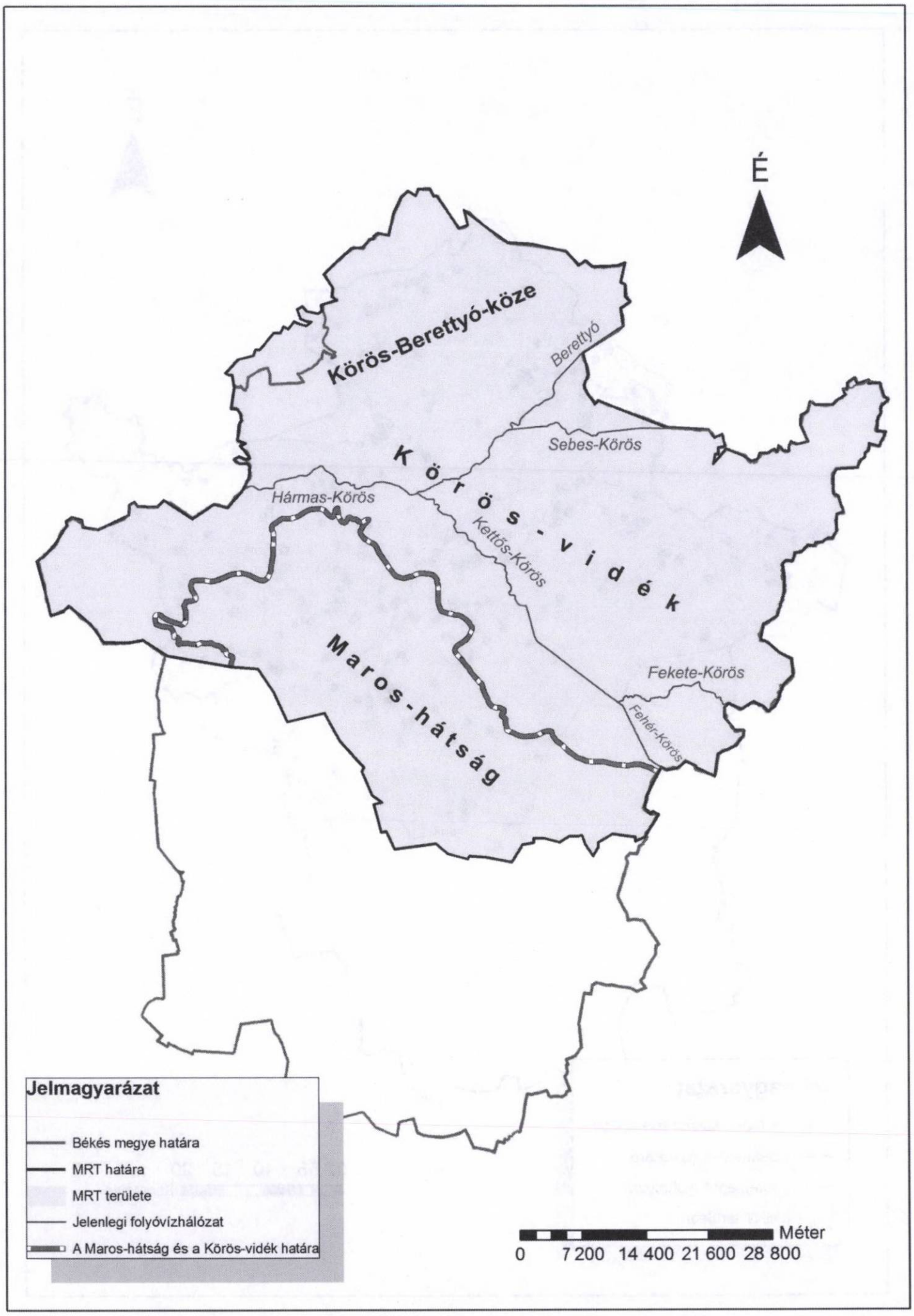

1. kép: A kutatási terület.

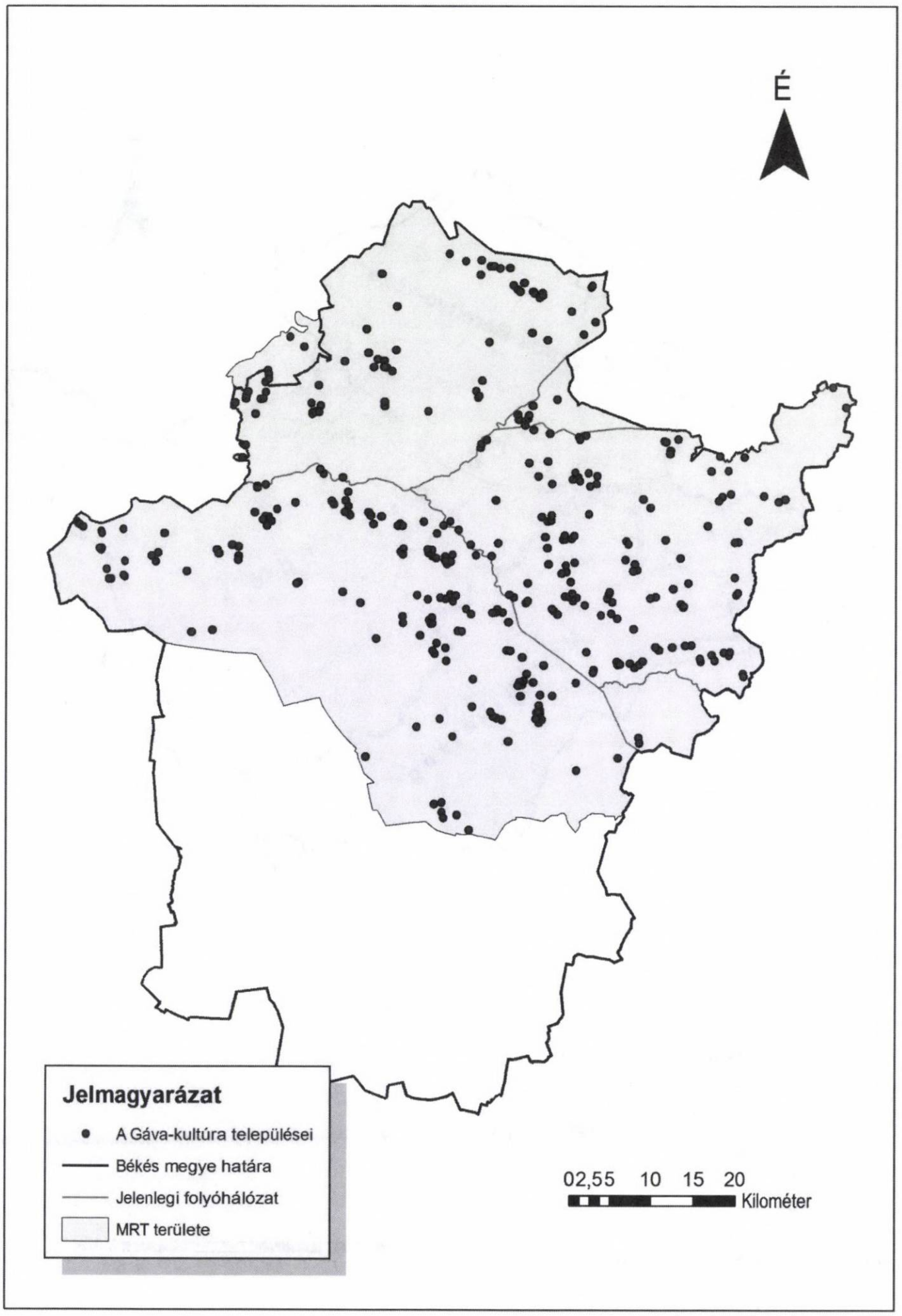

2. kép: A Gáva-kultúra települései a kutatási területen belül.

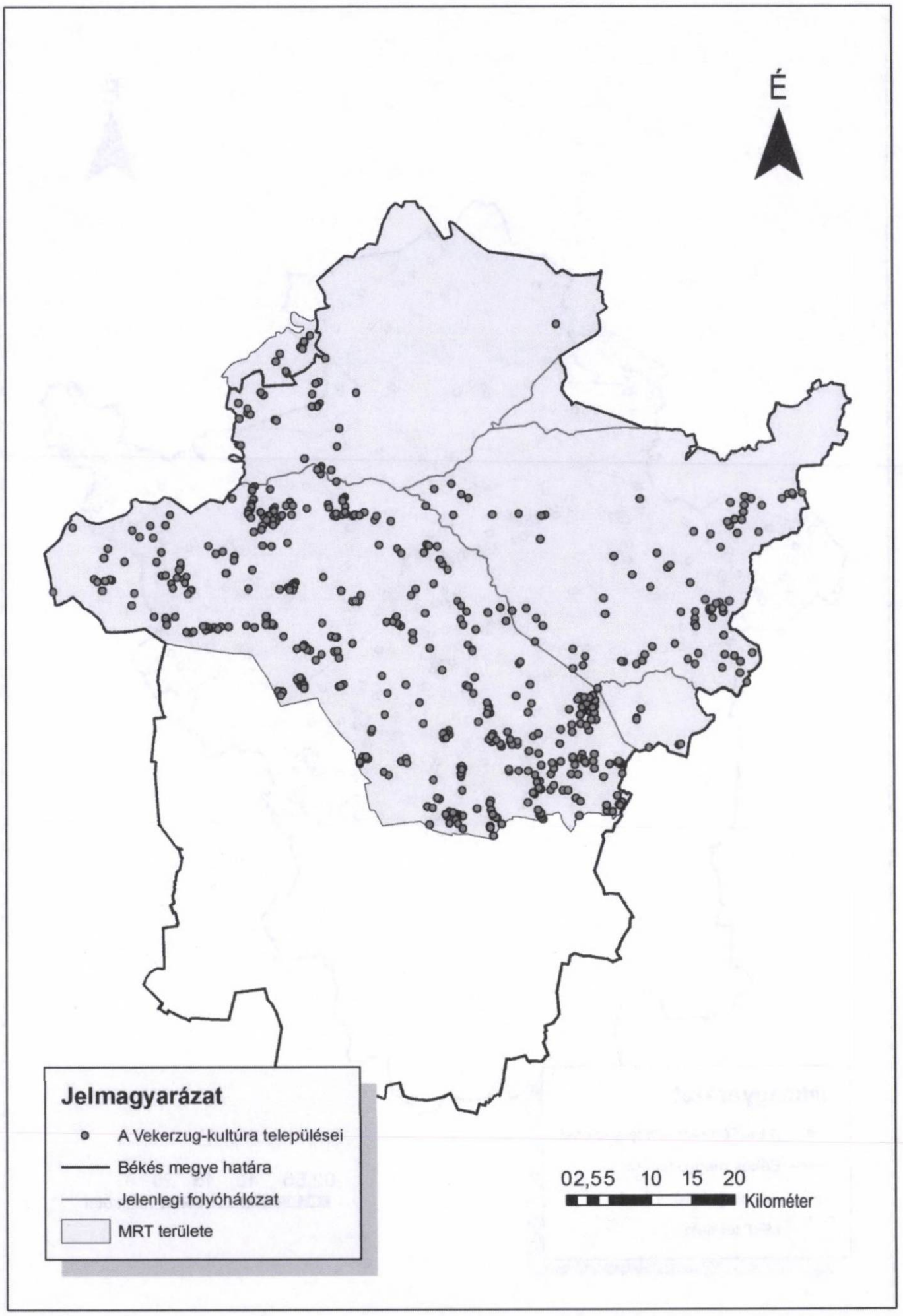

3. kép: A Vekerzug-kultúra települései a kutatási területen belül.

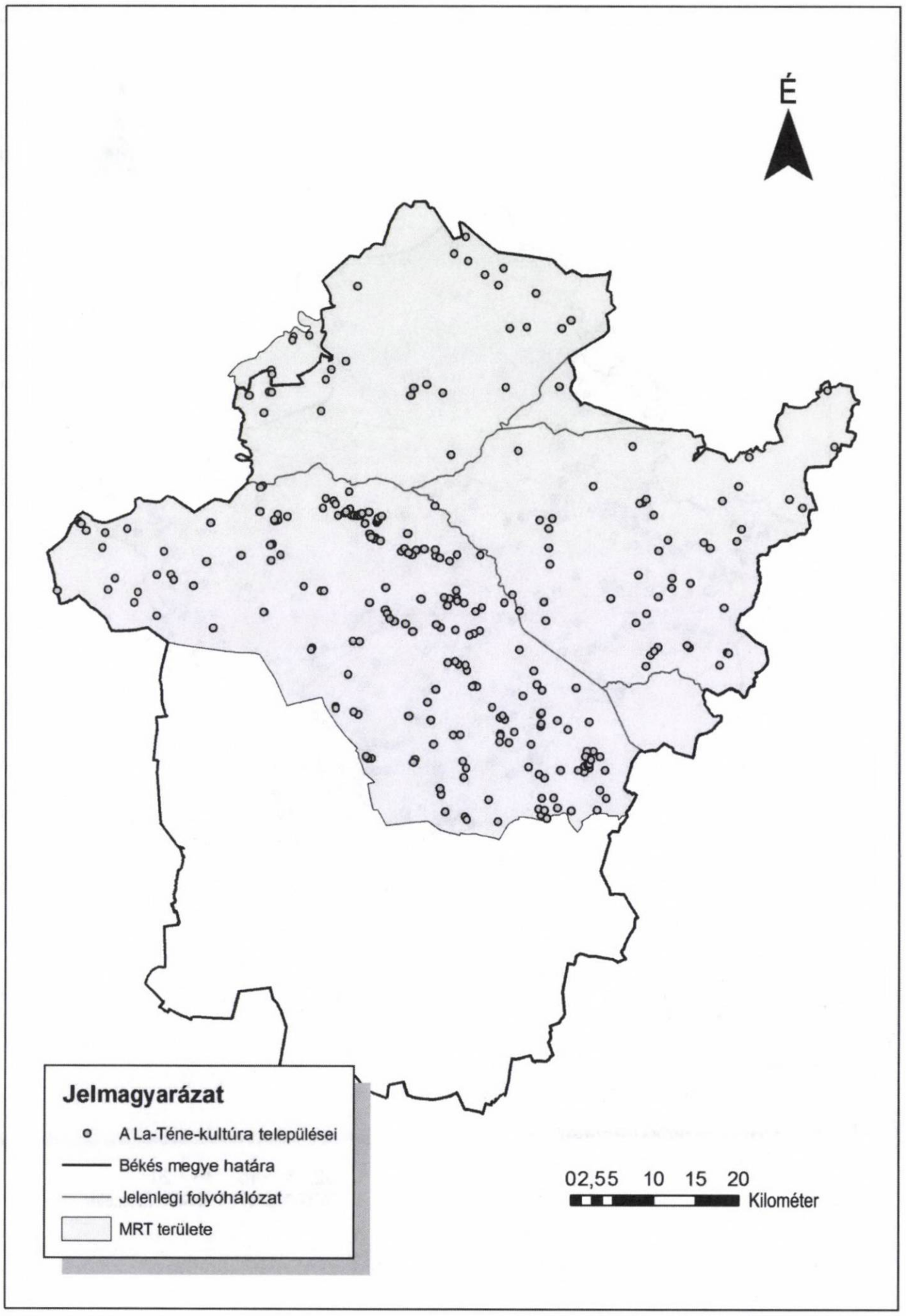

4. kép: A La-Téne-kultúra települései a kutatási területen belül.

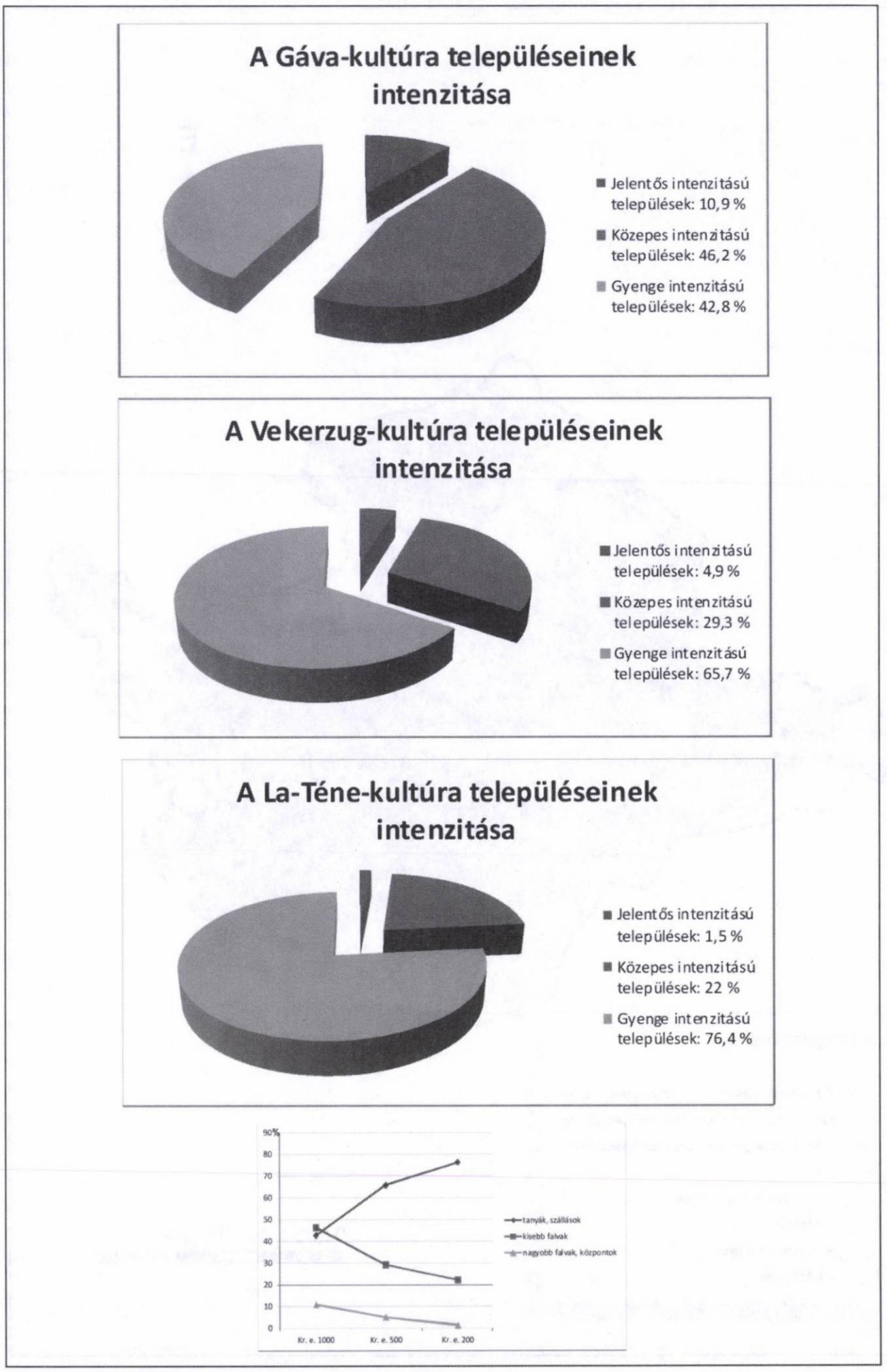

5. kép: Települések intenzitásának változása.

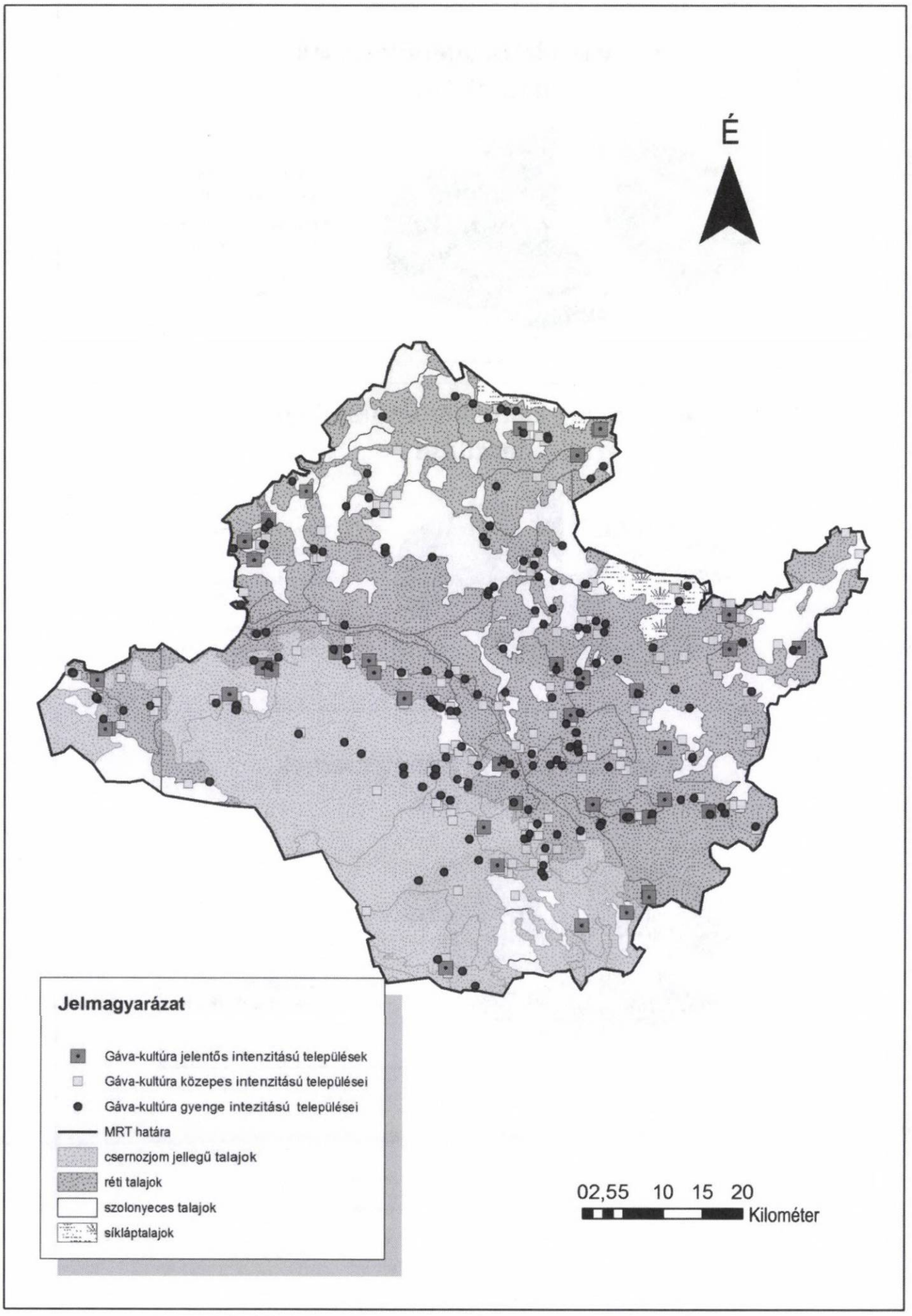

6. kép: Talajtípusok és a Gáva-kultúra települései.

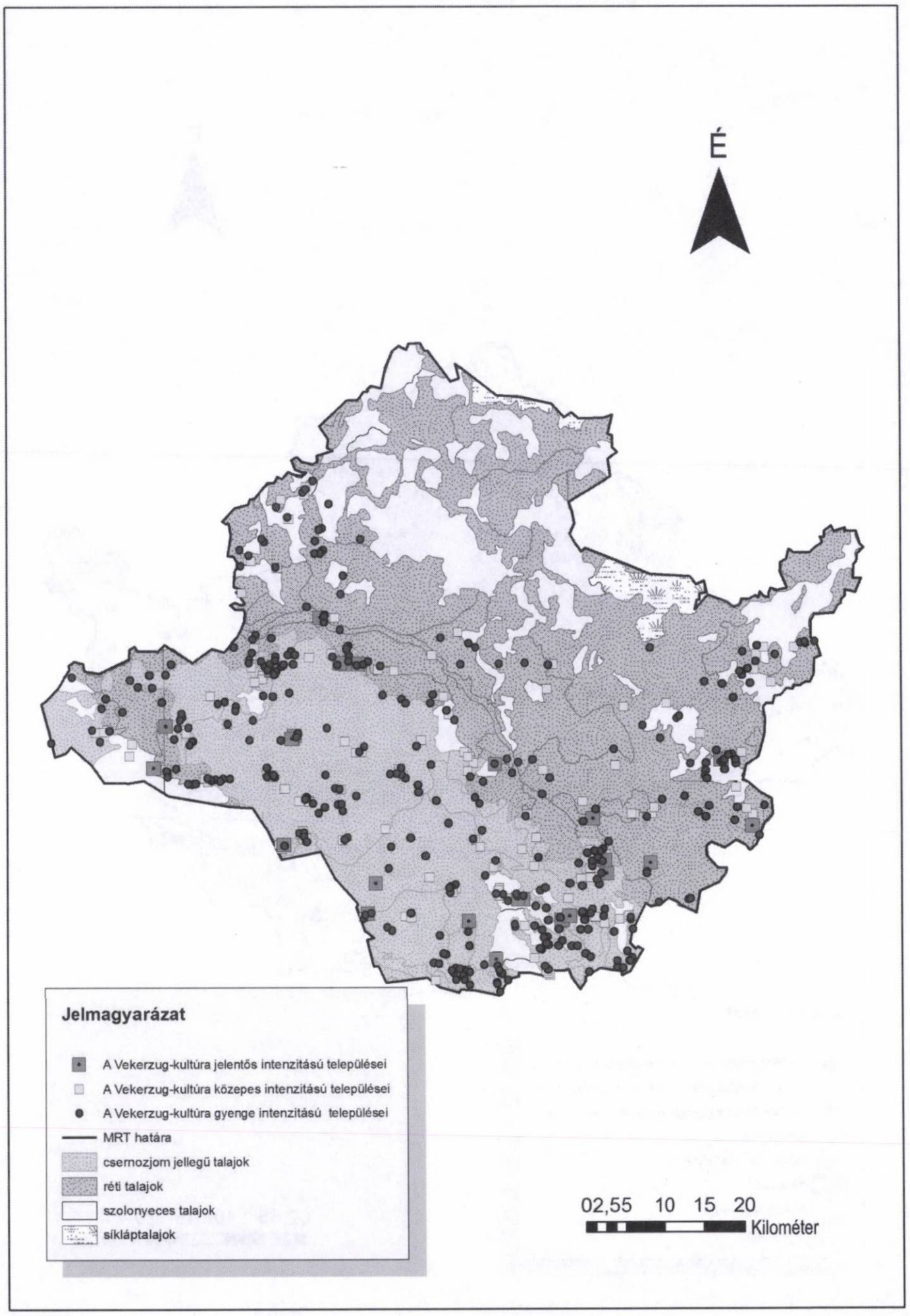

7. kép: Talajtípusok és a Vekerzug-kultúra települései.

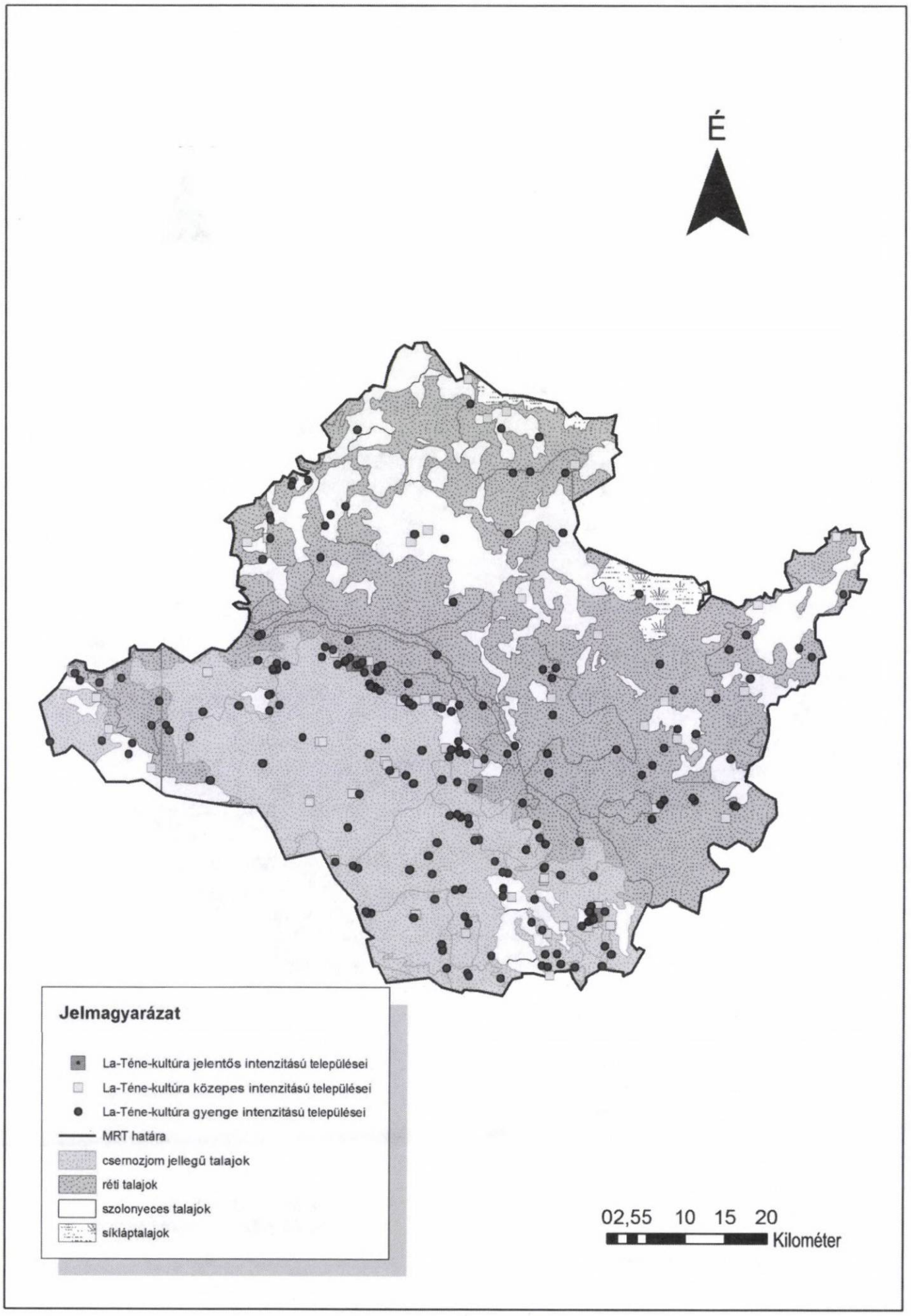

8. kép: Talajtípusok és a La-Téne-kultúra települései.

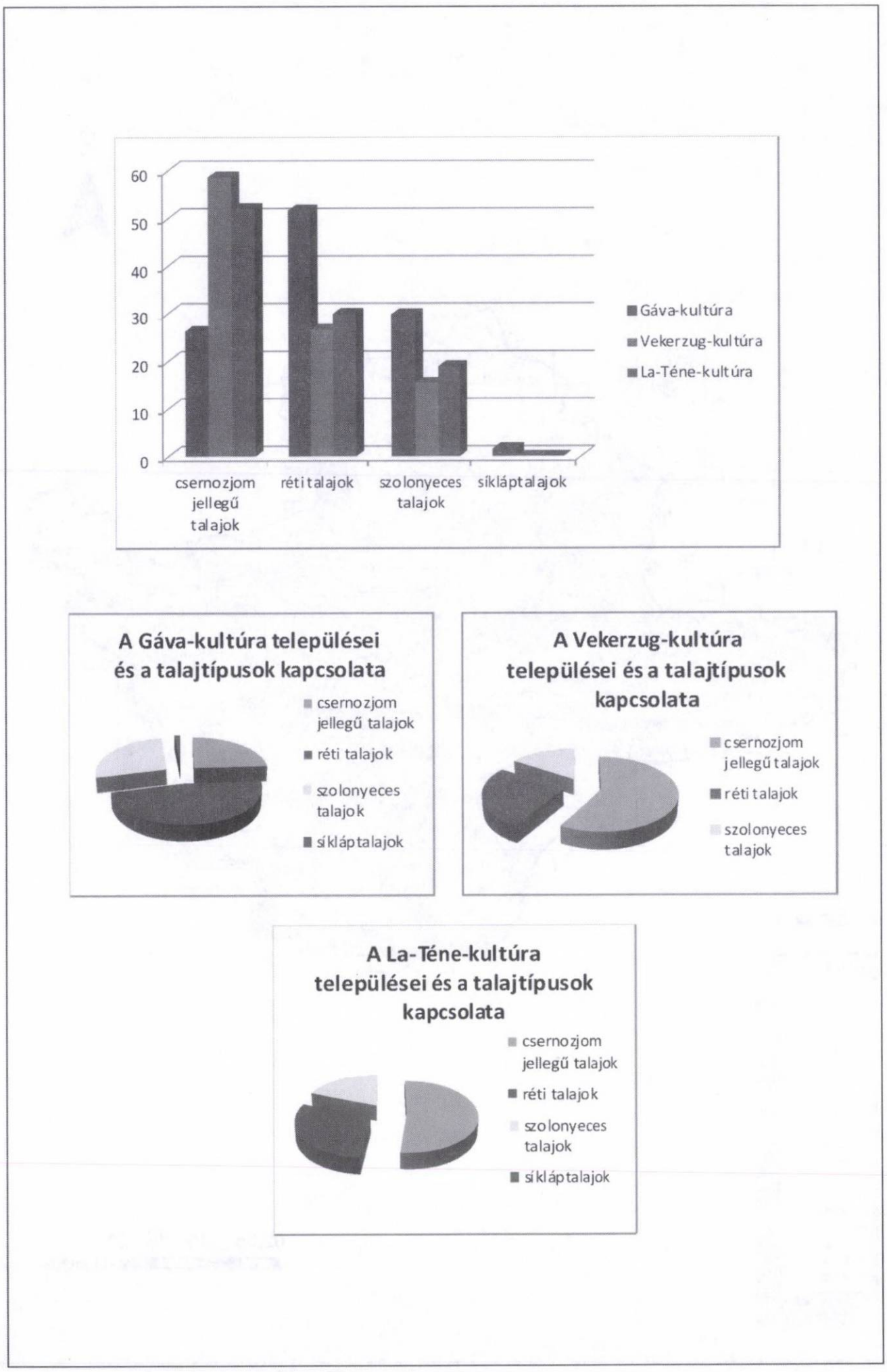

9. kép: Talajtípusok és a települések kapcsolata

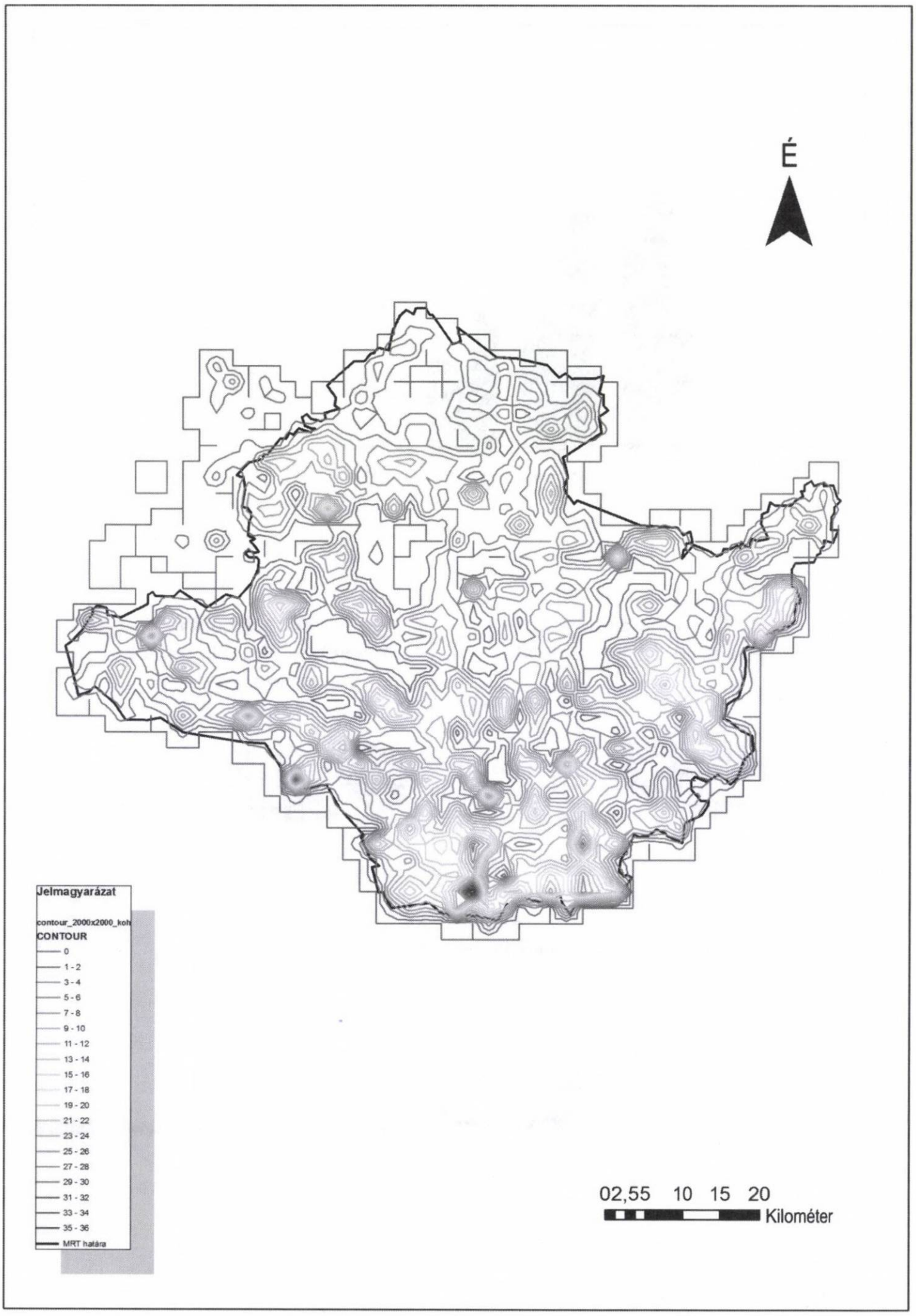

10. kép: Az MRT által azonosított települések településsűrűsége.

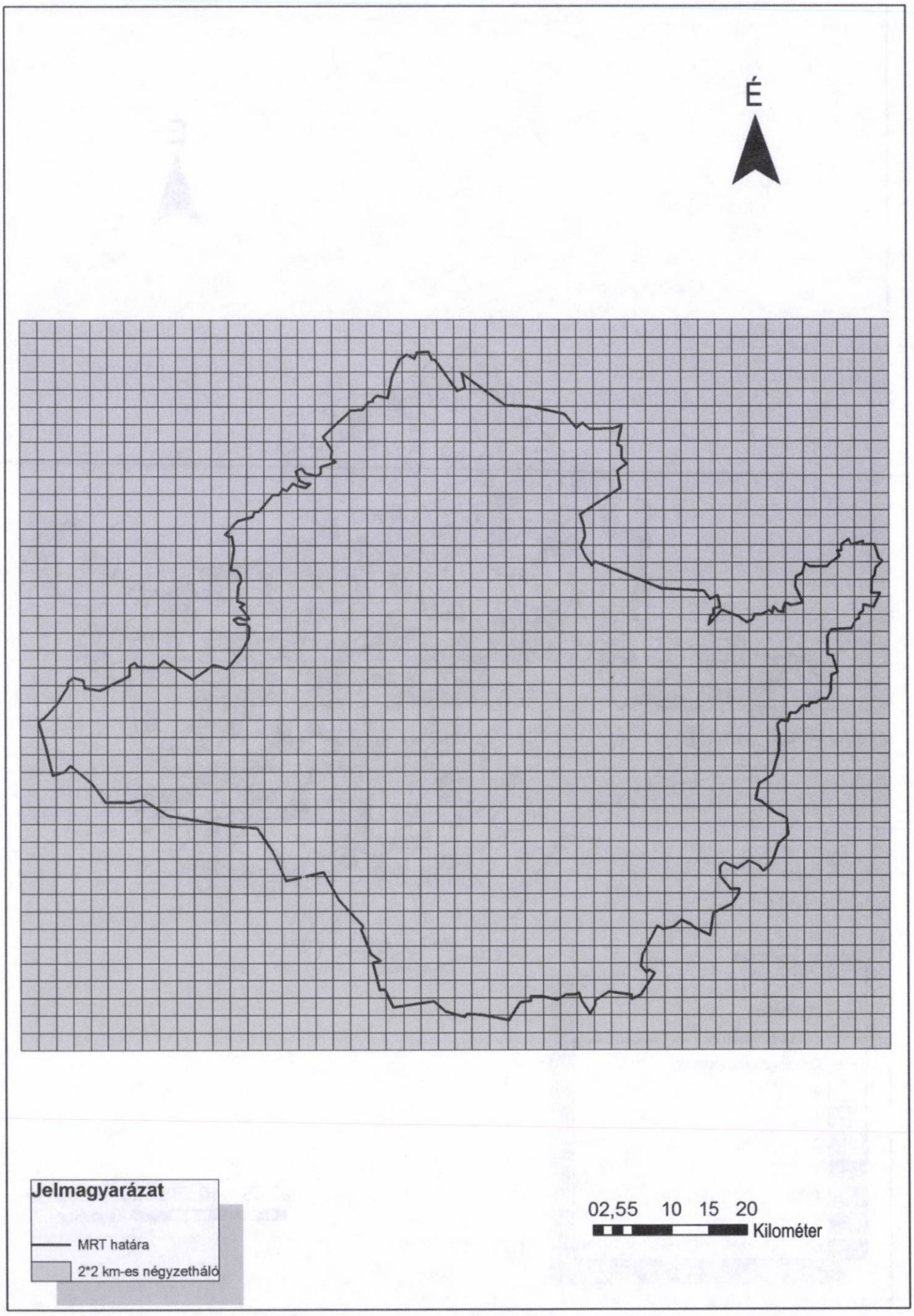

11. kép: 2*2 km-es négyzetháló a kutatási területen.

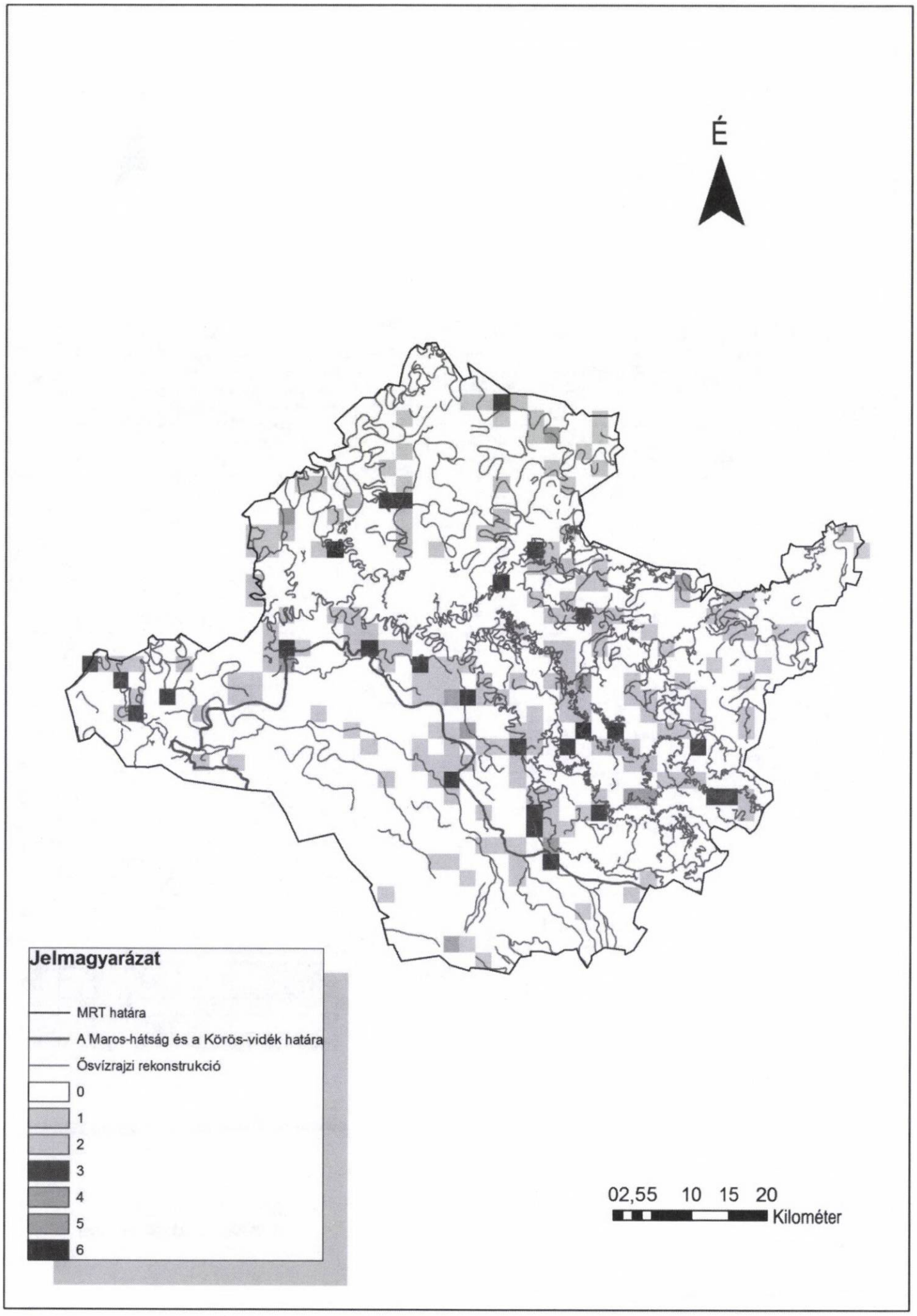

12. kép: A Gáva-kultúra településsűrűsége.

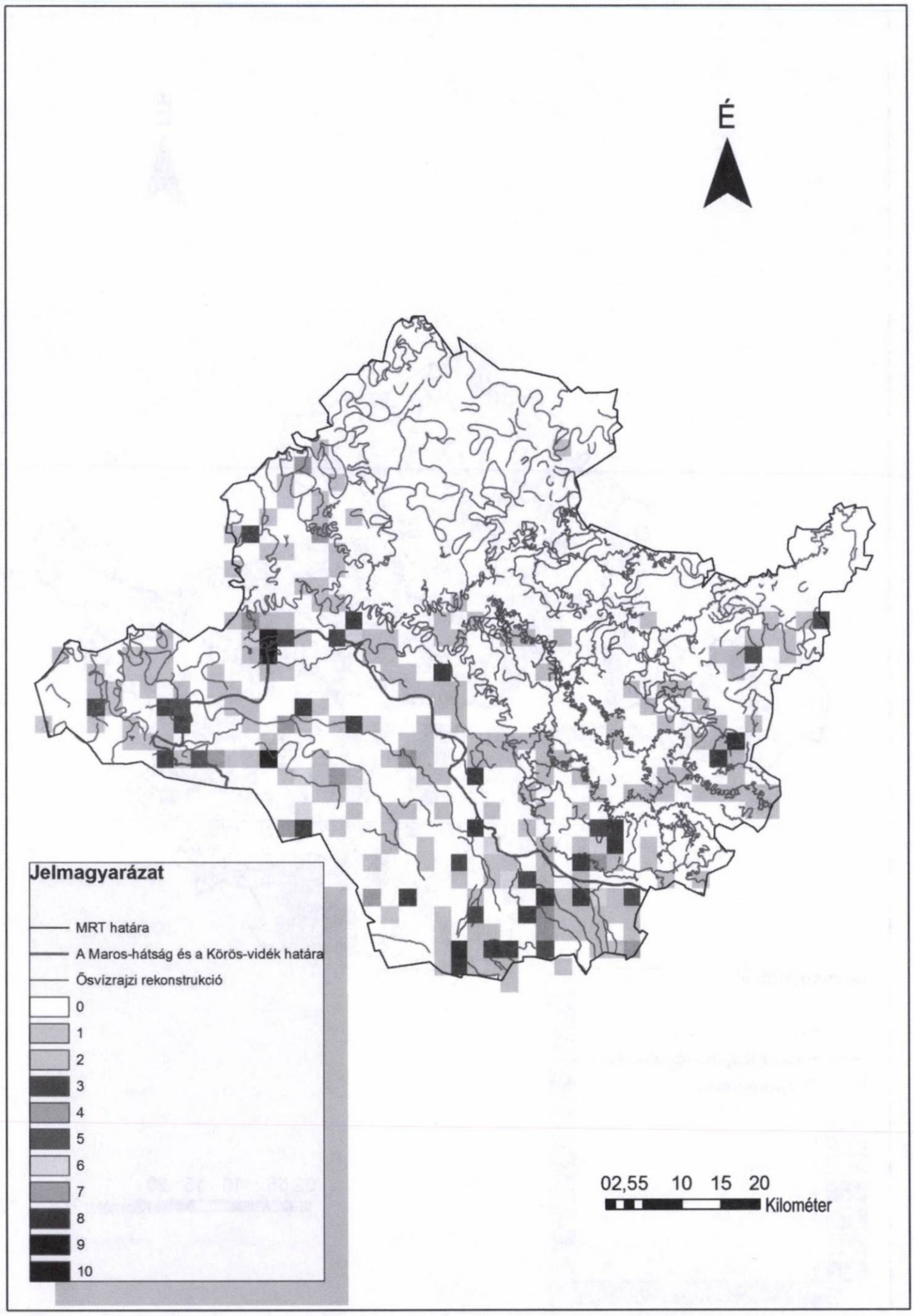

13. kép: A Vekerzug-kultúra településsűrűsége.

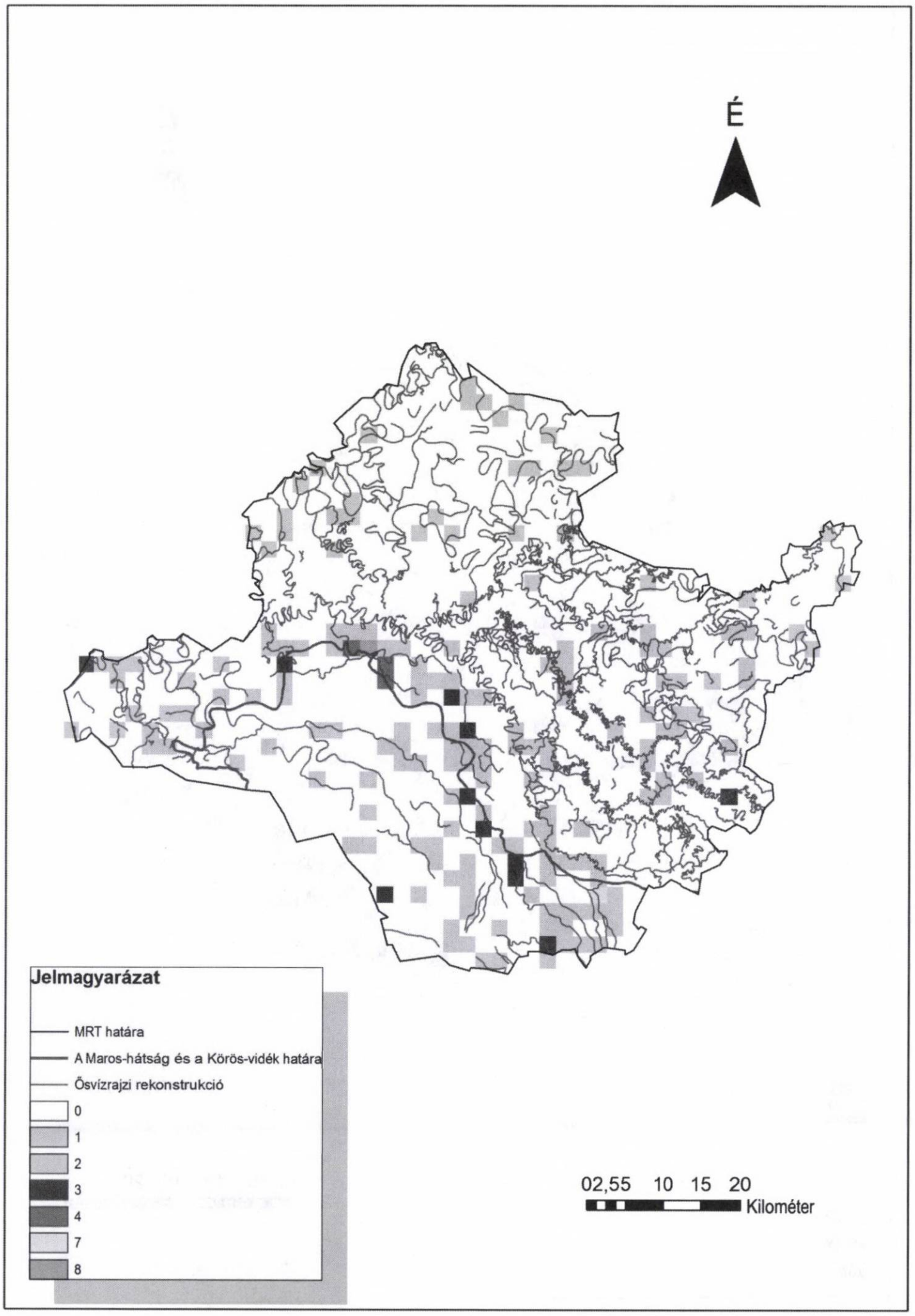

14. kép: A La-Téne-kultúra településsűrűsége.

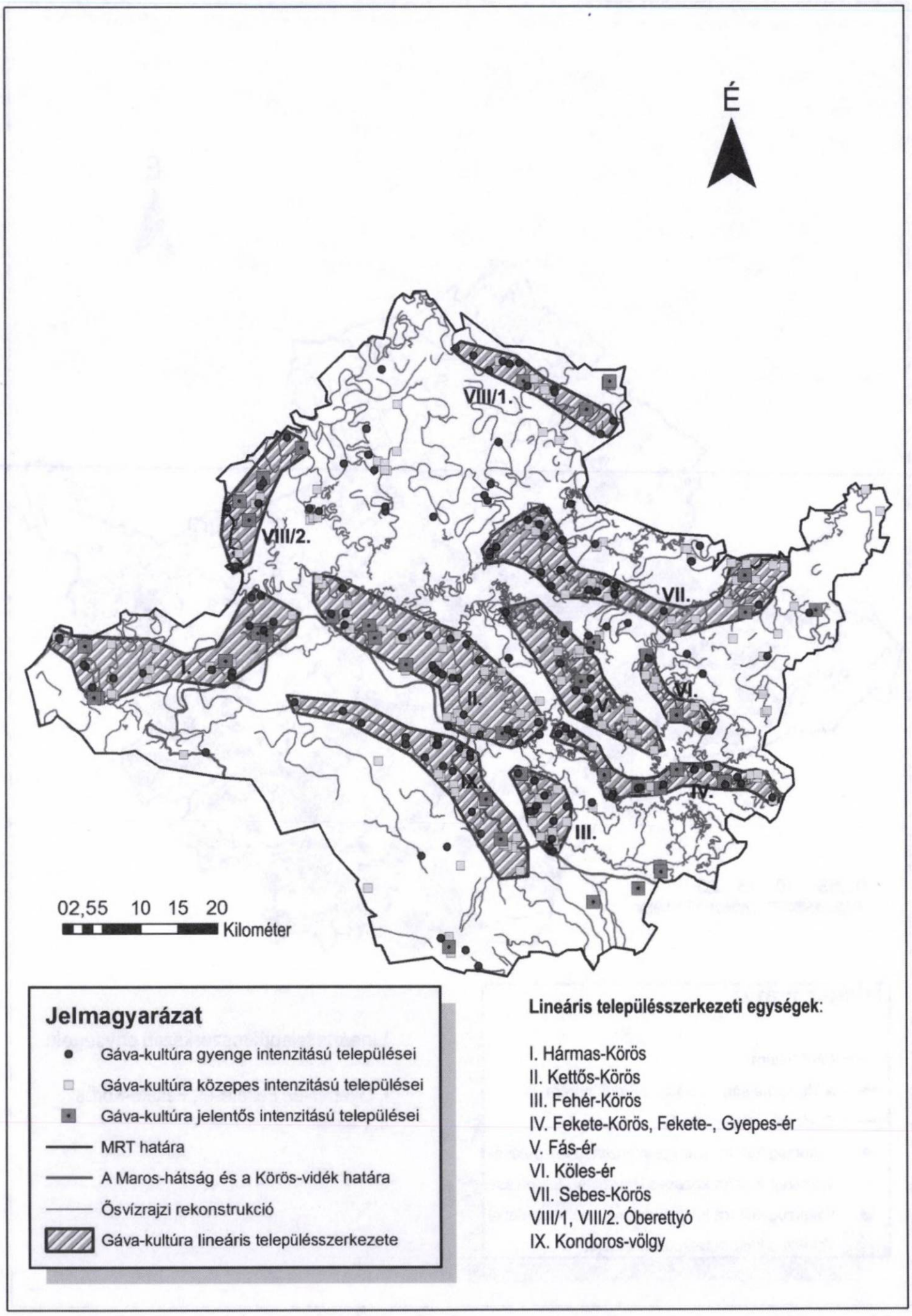

15. kép: A Gáva-kultúra településszerkezete.

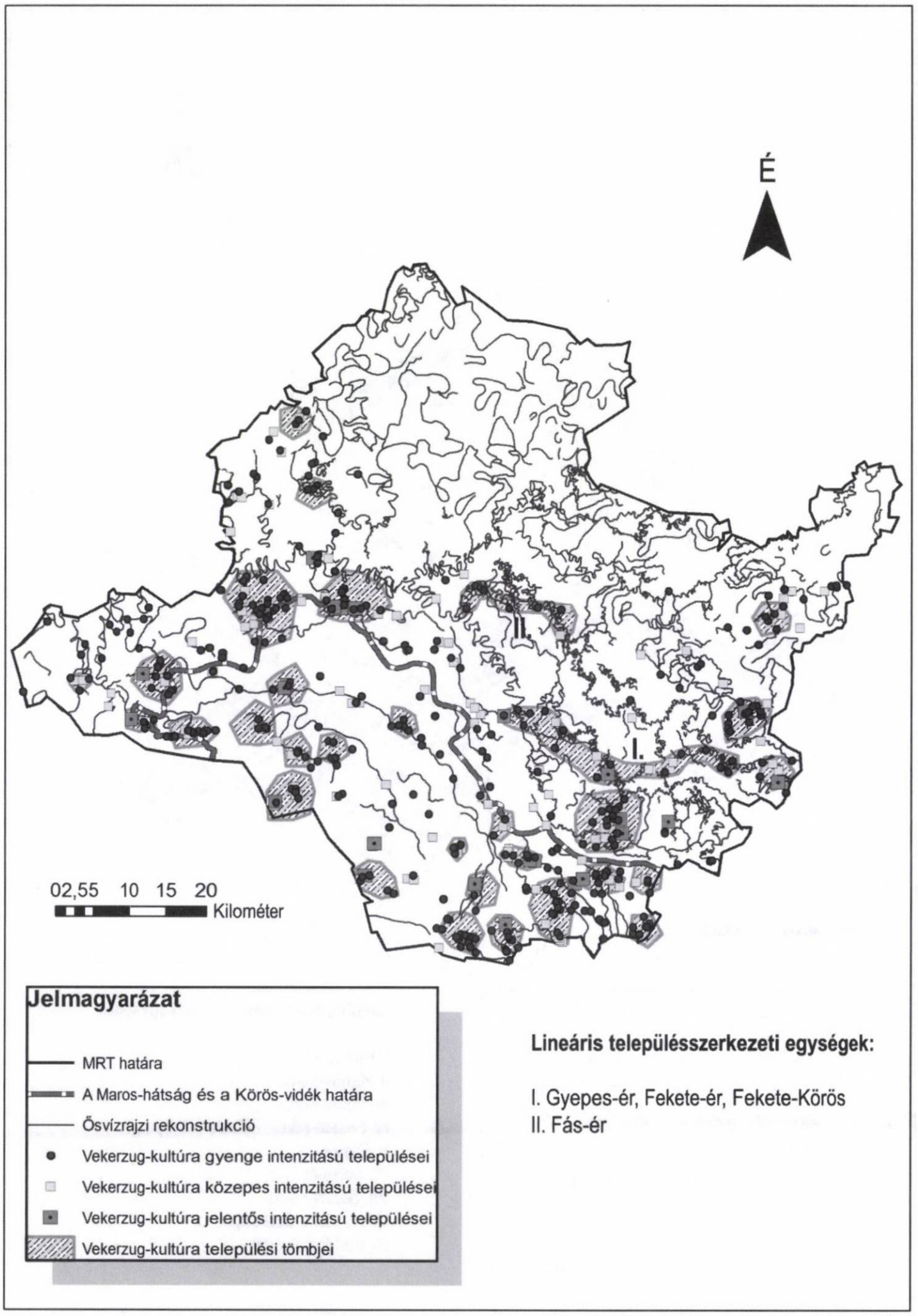

16. kép: A Vekerzug-kultúra településszerkezete.

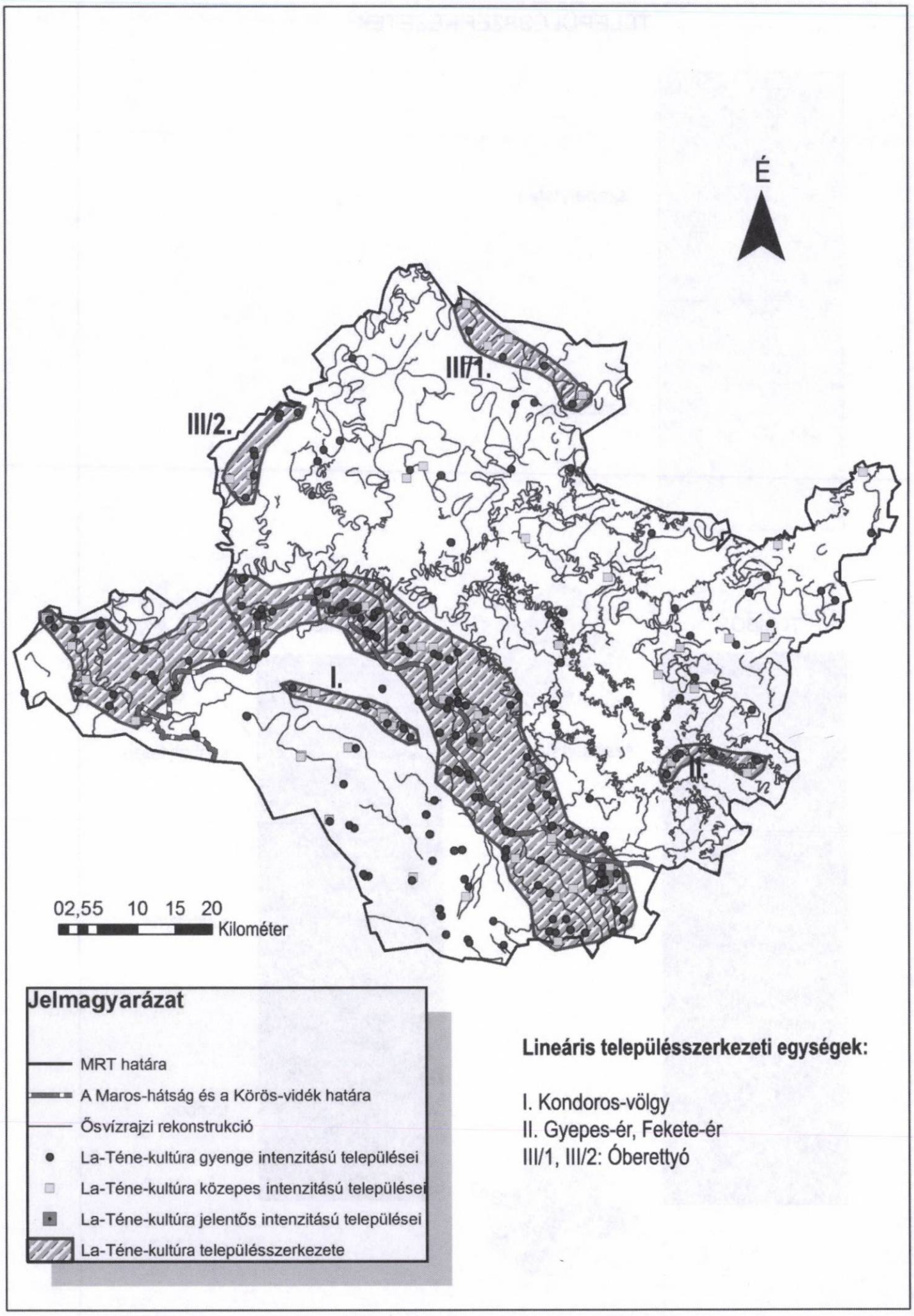

17. kép: A La-Téne-kultúra településszerkezete.

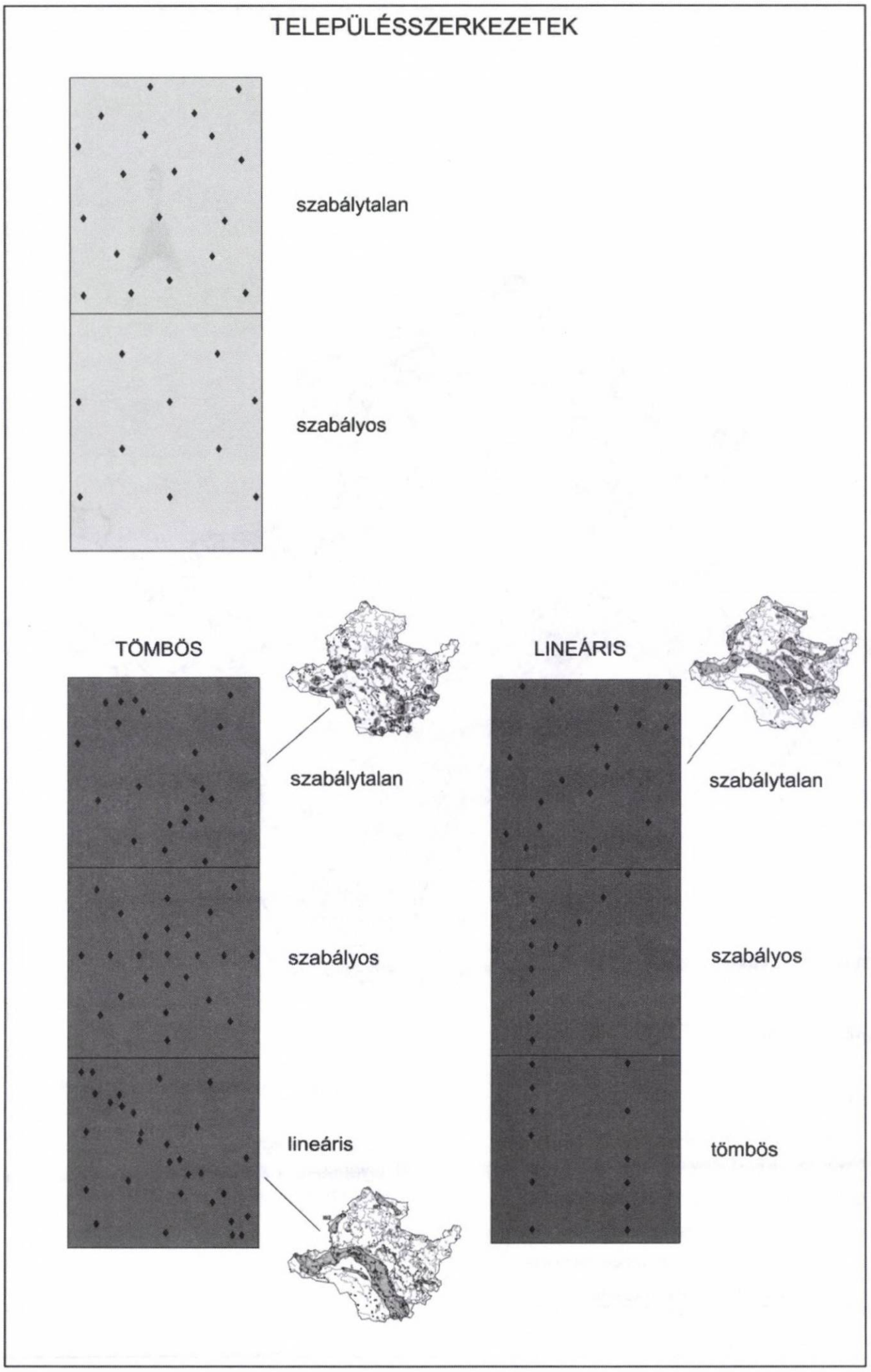

18. kép: Településszerkezeti minták.

	Gáva-kultúra	Vekerzug-kultúra	La-Téne-kultúra
Talaj típusok	A települések nagy része réti talajokon (48%) található. A fennmaradó települések nagyjából egyenlő arányban szolonyeces (26%) és csernozjom (24%) talajokon fordulnak elő. Minimális számú települést létesítettek síkláp-talajokon (2%). Szikesedő talajokon a települések 19 %-a található.	A települések nagy százaléka (58%) csernozjom talajokon található, kevesebb (27%) réti- és (15%) szolonyeces talajokon fordul elő. Síkláptalajokon nem létesítenek településeket. Szikesedő talajokon a települések 13 %-a található.	A települések több, mint a fele (52%) található csernozjom talajokon. A réti talajokon (30%) és a szolonyeces talajokon (19%) kissé nől a települések előfordulása az előző időszakhoz képest. Síkláptalajokon nem létesítenek településeket. Szikesedő talajokon a települések 18 %-a található.
Térszínek	Kedvelt megtelepedési területei között az alacsony árterek (30%) mellett a magas árterek (25%) és árvízmentes teraszok (30%) is szerepelnek. Kevés települést találunk a tavi üledékeken és a tőzeg mocsarakban. Nedvesség indikátor szám: 37,1.	Az alacsony ártereket (17%) próbálja elkerülni, inkább kihúzódik a magas árterekre (44%) és benépesíti a teraszokat (26%) valamint a homokos felszíneket (9%) is. A tavi üledékeket és tőzeg mocsarakat egyértelműen elkerüli. Nedvesség indikátor szám: 17,6.	Hasonlóan a Vekerzug-kultúrához kerüli az alacsony ártereket (19%), kevésbé, de használja a magas ártereket (37%), benépesíti a teraszokat (28%) és a homokos felszíneket (7%). A tőzeg mocsarakat nem kedveli ellenben a tavi üledékeken minimálisan előfordul. Nedvesség indikátor szám: 21,7.
Vízrajz	A kisebb és nagyobb állandó vízfolyások (Fehér-, Fekete-, Sebes-, Kettős-, Hármas-Körös, Óberettyó) erek (Fás-, Köles-ér) és pleisztocén medrek (Kondoros-völgy) mellett találjuk a településeket lineárisan felfűződve. A folyóvízekhez közeli zónákat lakják.	A települések minimális hányada fűződik fel lineárisan egy-egy folyóvíz mentén (Gyepes-, Fekete-, és Fás-ér, Fekete-Körös). A települések nagy része az árvízmentes magas ártereken és a teraszokon tömböket alkot egy-egy vízfolyás közelében. A legtöbb település a folyóvízekhez közeli települési zónákban (100-200 m) található, de a távolabbi zónákban is jelen vannak.	Egy masszív, lineárisan elhelyezkedő tömbben található a települések nagy része a Körösöktől délre, délnyugatra a Körös-vidék és a Maros-hátság határvidékén. Kisebb lineáris település sávok fűződnek fel az Óberettyó, a Gyepes-ér, a Fekete-ér valamint a Kondoros-völgy mentén. A folyóvízektől távolabbi zónákat is lakják, de a Vekerzug-kultúrához képest kissé nől a folyókhoz közeli zónák benépesítése.
Település intenzitás	Számos nagyobb falu, központ (11%) mellett a kisebb falvak (46%) és szállások, tanyák (43%) száma megközelítőleg egyenlő arányban fordul elő.	A nagyobb falvak, központok száma jelentősen csökken (5%). Kevesebb kisebb falu (29%) és jóval több szállás jellegű település (66%) található az előző időszakhoz képest.	A kisebb szállások, tanyák száma erőteljesen növekszik (76,4%). Míg a kisebb falvak (22%) és a nagyobb falvak, központok (1,5%) száma jelentősen csökken.
Település szerkezet	LINEÁRIS településszerkezet. A főbb folyókra és jelentősebb erekre támaszkodnak a települések.	TÖMBÖS településszerkezet. Ún. szeres, vagy szeges településformához hasonló tömbökbe szerveződnek a települések a magas árterekre és teraszokra támaszkodva. A tömbök egymáshoz viszonyítva szórtan helyezkednek el.	Tömbös településszerkezet. A fő megtelepedési terület (tömb) a Körös-vidék és a Maros-hátság határvidékén húzódik egy széles sávban. Ezen belül két jelentősebb központot lehet elkülöníteni. Kisebb lineáris település sávok különíthetők el a kisebb vízfolyások mentén valamint szórt településszerkezet.
Gazdasági forma	Ártéri gazdálkodás. Legeltető állattartás az ún. nedves és szárazlegelőkön egyaránt. Földművelés másodlagos helyen.	Legeltető álláttartás a nyíltabb ún. szárazlegelőkön. A földművelés szerepe megnőtt.	Legeltető állattartás főleg a szárazlegelőkön kevésbé a nedveslegelőkön. A földművelés szerepe jelentős.

19. kép: A Gáva-kultúra, a Vekerzug-kultúra és a La-Téne-kultúra településeinek térbeli elemzésének eredményei.

An Early Iron Age Anthropomorphic Clay Figurine from Târgu Mureş

Sándor Berecki

Clay figurines are frequent finds in Early Iron Age sites. The information regarding these artefacts frequently is limited to their mentioning and/or illustration, however several syntheses, analytic and experimental studies have also been written. On the margin of a recent discovery from the fortress in Târgu Mureş the paper brings into discussion (again) the Early Iron Age anthropomorphic clay figurines.

Keywords: anthropomorphic figurine, Iron Age, Gáva–Holihrady culture, Târgu Mureş, clothing

The archaeological investigations from the fortress in Târgu Mureş – focused mainly on the Franciscan friary and church – brought to light several prehistoric features and objects dating from the Stone Age, Bronze Age and Early Iron Age[1]. Among these, the anthropomorphic and zoomorphic clay figurines, miniature pottery and clay altars can be remarked. Discovered in a pit with few pottery sherds, this is the single anthropomorphic representation from the Early Iron Age known so far from this site.

The figurine (Fig. 1) is fragmentary; the lower part below the chest is missing. The good quality firing was oxidizing, the surface was moderately smoothened, its colour is light brown and the inner core is dark grey. The clay was tempered with fine-grained sand. The object represents schematically a human figure, nonetheless the slightly embossed frontal and hollowed dorsal sides can be easily recognized. Both the frontal and dorsal side are ornamented. On the posterior the ornament is structured in two approximately equal parts by a median vertical shallow incision. On the upper part of the shoulders a horizontal shallow incised line edges the ornament. The execution of the incised chevrons in the two resulted registers on the back is slightly different: the obtuse angles from the left side are oriented upwards, while on the right side they are downwards. The execution itself is superficial, neither the subsequent incisions nor the ones on the two sides are symmetric, and also their depth differs. Particularly in the right register can be observed that the incisions are deeper close to the middle of the back and narrower on the other end. The ornament from the backside does not continue on the shoulder, it is not connected integrally to the frontal ornamentation. The latter is also divided into two parts, marked by the V-shaped incision which starts from the neck and points to the chest. The incision on the left side goes beneath the more oblique one from the right side, which also starts slightly above. Though the exterior of the left side is fragmented, on the edge of the right side a parallel incision can be observed. The division, the V-shaped incision as well as the other deeper incised lines might suggest the garment. The frontal ornamentation can be observed on the two sides, the pattern is similar, however not symmetrical: two lines of short, horizontal and deep incisions can be observed on each side. The neck of the anthropomorphic figurine is marked by an oversized, cylindrical part. On the globular head a horizontal shallow groove indicates that it was completed with a piece of clay. No anatomical details can be observed on the head. The figurine is asexual, there are no convincing details regarding its gender identity. Conditions of discovery: 2011/C38, G2,-180 cm. height: 39.75 mm; shoulder width: 30.27 mm; head width: 13.67 mm; thickness: 13.34 mm; length of the head and neck: 18.24 mm; height of the head: 12.58 mm., weight: 15 g.

Anthropomorphic figurines are less frequent discoveries in Early Iron Age sites than zoomorphic representations and also their manufacture is of inferior quality. Generally, they can be described as abstract and schematic representations[2], and due to the lack of details the figures are impersonal. The Early Iron Age figurines are flat[3]; nonetheless the narrow side of the objects usually is ornamented.

In the eastern European region the anthropomorphic figurines are more frequent in the Gáva–Holihrady culture and Babadag–Pšenicevo culture, and appear less often in the Chişinău–Corlăteni and Cozia–Saharna–Solonceni cultures[4]. For the Babadag culture three types of anthropomorphic representations were defined: 'en violon' flat figurines, tubular or slightly flattened figurines and abstract

[1] Berecki 2012.
[2] László 1995, 92; Sana/Bejinariu 2010, 173.
[3] Vasiliev 1986, 83; László 1995, 86; László 1996, 352; Lascu 2006, 136.
[4] Sîrbu 1999a, 48; Sîrbu 1999b, 153.

Studii în onoarea lui Tiberiu Bader la 75 de ani. Satu Mare - Studii şi Comunicări, nr. XXIX/1, 2013 (313-319)

figurines[5]. For the Gáva–Holihrady culture several typological variants can be observed, still two main categories can be defined. The best known and most often occurring are the violin-shaped-'en violon'-representations[6], in the case of the Early Iron Age also called Cahnauchy–Teleac or Krivce–Teleac type figurines[7].

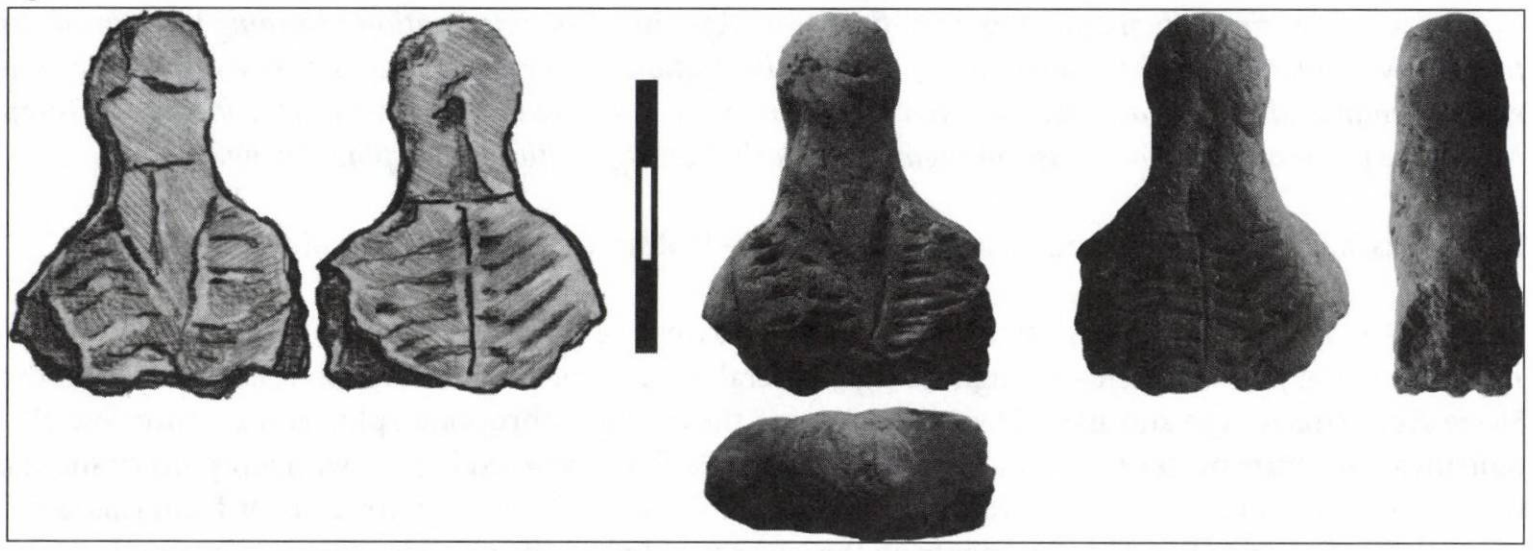

Fig. 1. The anthropomorphic clay figurine from Târgu Mureş (drawing: A. Pokorny).

Violin-shaped figurines have also been found in the settlements of the Cozia–Saharna–Solonceni culture, where a second type is represented by the elongated, oval representations[8]. They are believed to be of Cycladic origin, from where through the Balkans these objects might have reached the Great Hungarian Plain and the territory of the Gáva–Holihrady culture[9]. Other opinions consider these representations the genuine products of the Gáva–Holihrady culture, respectively of the HaA–B period (12/11–8/7 c. BC)[10],– chronology extended to HaC according to the figurines from Teleac[11]– while on the territory of the Cozia–Saharna culture based on the shapes and ornamentation a particular variant of the anthropomorphic figurines can be observed which indicates local origins[12].

Even if similarities of shapes can be observed, generally it can be admitted that based on their details-ornamentation, technique, the 'message' of the symbols-they are all different, i.e. they were produced according to a schema or 'archetype' of the form, but each is ornamented differently, resulting individual items. Because of its fragmentation, the specimen from Târgu Mureş cannot be surely included in one of these types, probably constituting a special, apart and till now unique category of the Early Iron Age anthropomorphic representations. The clay figurine is unique in all details; its form (especially at the neck part) differs from the violin-shaped ones, while the ornamentation lacks the impressions, and only the chevron-like incisions are present on both types.

Generally, the Early Iron Age clay figurines are ornamented with incisions, impressions, in most of the cases forming different abstract patterns, interpreted as body parts (the arms, the neck or hips), jewellery (pearls, necklaces, maybe tattoos) and clothing elements or accessories (belts, sleeves or the neckline)[13]. The neckline of the Târgu Mureş figurine differs from the violin-shaped representations, since in the case of the latter one these are also suggesting ornamental details-necklace or the ornamentation of clothes-on the décolletage. In the case of the figurines from Siret–*Dealul Ruina*[14] as well as other figurines from Ukraine and Transylvania[15] the ornamentations were seen as pearl necklaces, trimmings or belt. The geometric patterns from some figurines at Teleac were also interpreted as the persistence of

[5] Jugănaru 2003, 80-81.
[6] László 1995, 89; László 1996, 357.
[7] Boroffka 1994, 76.
[8] Nicic/Băţ 2009, 90.
[9] Maleev 1992, 20.
[10] László 1995, 95; Koós 2011, 156.
[11] Vasiliev 1986, 83.
[12] Nicic/Băţ 2009, 92.
[13] Vasiliev 1986, 83; László 1995, 86; László 1996, 352; Sîrbu 1999a, 51; Sîrbu 1999b, 156; Németi 2000, 58; Nicic/Băţ 2009, 88, 91.
[14] Mareş *et al.* 2008, 99-100, fig. 8.
[15] László 1995, 86-87; László 1996, 352, 354.

the traditions of earlier times[16]. The details of the clothes are represented by chevron-like incisions and the modelling of the clay. In this respect, the elements of the clothing on the figurine from Târgu Mureş are more detailed and realistic than those on the violin-shaped ones.

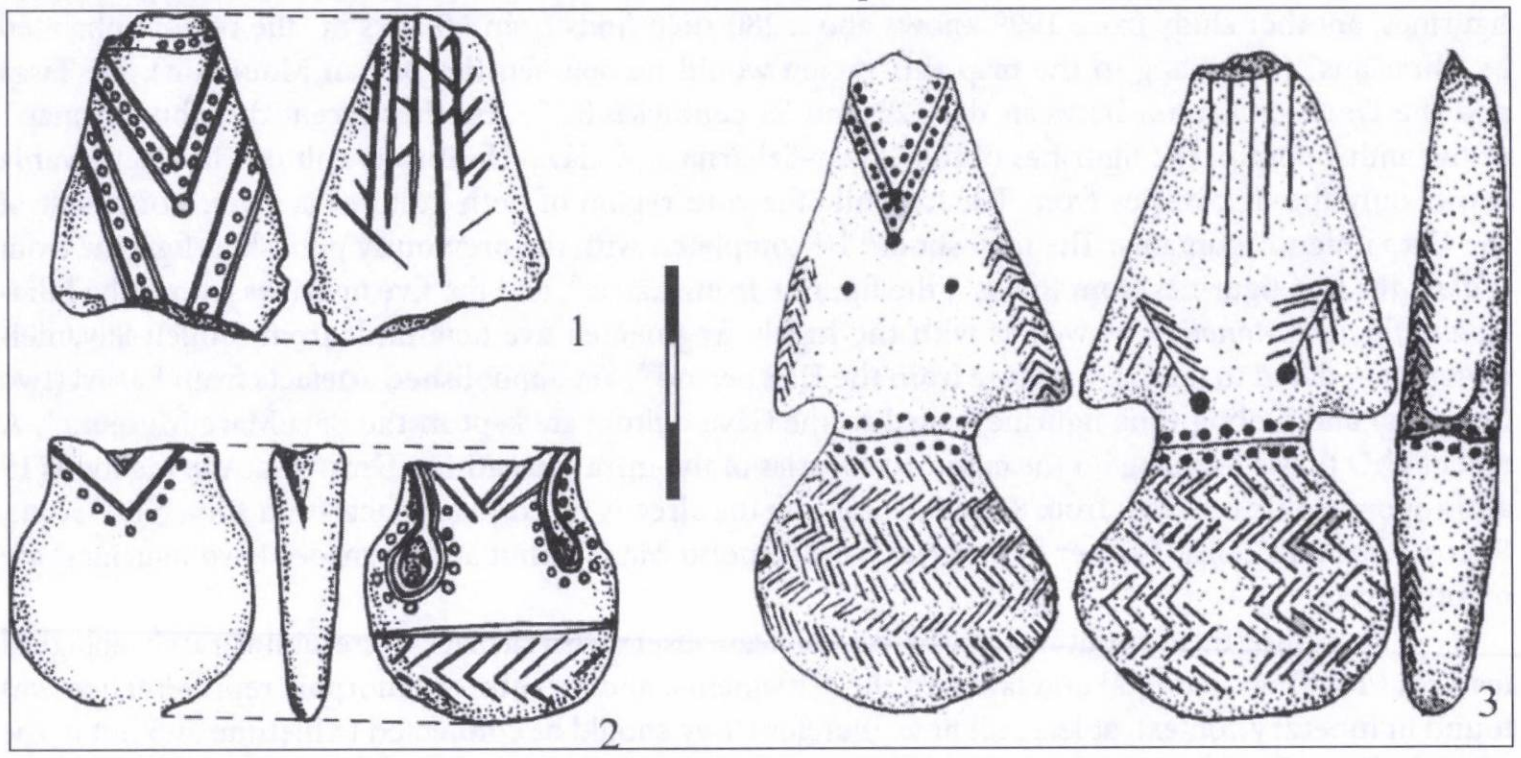

Fig. 2. Violin-shaped Early Iron Age anthropomorphic clay figurines. 1-2. Teleac (after Vasiliev 1986); 3. Krivče (after Maleev 1992).

The incisions from the upper dorsal part of some of the violin-shaped figurines were considered the representation of the long hair[17]; however this interpretation seems unlikely if taking into consideration the lack of any other comparable 'anatomical' detail, as well as the appearance of such incision on the lower part of the figurines[18]. Furthermore, in some cases this part was ornamented by chevron-like incisions, which according to the artefact from Târgu Mureş might also suggest some kind of textile, maybe a head-kerchief.

While the ornamentations of the upper part were considered representations of anatomical details – although it is more probable that they illustrate clothing decorative elements and only thereby body parts in itself, such as arms, the head, etc. – the interpretation of the also ornamented lower, disk-shaped part (and because of its form considered sometimes the upper side of the figurines) is more difficult. While the frequent incised chevrons on this part might indicate textiles as in the case of the figurine from Târgu Mureş, there is no explanation for the disk-shaped form.

Attempting the reconstruction of the clothes seen on the figurine from Târgu Mureş few possibilities should be taken into consideration. The clothing elements kept from the fragmentary upper body-such as the neckline and the incision on the right shoulder-indicate a tunic or cloak or stole with maybe V-shaped but rather crossover neckline (Fig. 3). A crossover neckline necessitates a waist tie or other type of fastening above the hips, whose presence can be supposed based on the ornamentation of the violin-shaped figurines. However one should remark that in the case of the other figurines known

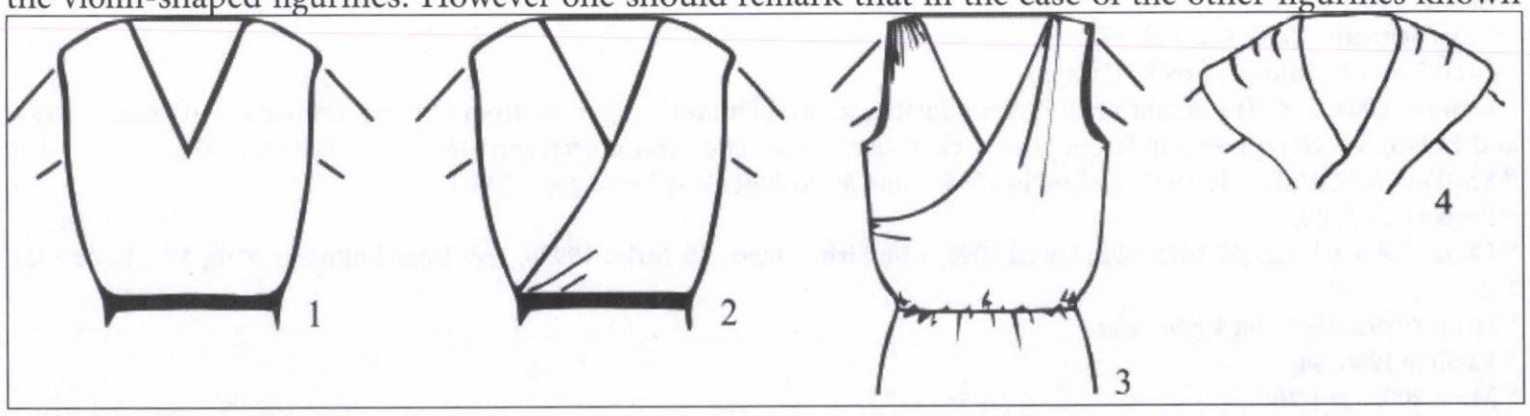

Fig. 3. Presumed reconstructions of the clothes on the anthropomorphic figurine from Târgu Mureş.

[16] Vasiliev *et al.* 1991, 146.

[17] László 1995, 86; László 1996, 352; Sîrbu 1999a, 51; Németi 2000, 59; Koós 2002, 79; Nicic/Băţ 2009, 91.

[18] See: Sîrbu 1999a and 1999b, fig. 2/2 and 4.

till now the neckline is almost exclusively V-shaped.

The real number or the distribution map of these objects is hard to define, since the former attempts in this direction are very controversial. While a paper in 1987 mentions about 10–12 anthropomorphic figurines, another study from 1999 knows about 280 such finds from 50 sites in "the region inhabited by Thracians" (according to the map this region would be between the Balkan Mountains, the Tisza and the Dniester Rivers) between the 12th and 5th centuries BC[19]. Another recent distribution map[20] of the anthropomorphic figurines of the Cozia–Saharna and Gáva–Holihrady cultures in Transylvania shows only the discoveries from Teleac, while the core region of both cultures is given north-east of the Carpathian Mountains. The map should be completed with the previously published figurine from Râpa[21], the two figurines from Racoş[22], the figurine from Căuaş[23], and the five figurines from Alba Iulia-*Dealul furcilor-Monolit*[24], as well as with the highly fragmented five new finds from Şimleu Silvaniei-*Observator*, dated to the Gáva culture from the HaB period[25]. Yet unpublished artefacts from Lazuri (two figurines) and Dobolţ (one figurine) dated to the Gáva culture are kept in the Baia Mare Museum[26]. A recent PhD thesis focusing on the cultic discoveries of the intra-Carpathian Early Iron Age mentions 19 anthropomorphic figurines from 8 sites. Along with the already noted 13 artefacts from Alba Iulia, Căuaş, Racoş, Râpa and Teleac further discoveries from Rapoltu Mare, Iernut and Bernadea (two figurines) are mentioned[27].

Regarding their conditions of discovery one can observe that all pieces were found in archaeological features (dwellings and pits) and layers of the settlements, and no anthropomorphic representation was found in funerary context, at least till now, therefore they should be connected to lifetime and not to the afterlife. Regarding their functionality several interpretations and hypotheses were formulated. To the artefacts discovered in houses domestic employments were conferred, while the ones unearthed in pits were seen as ritual artefacts or offerings[28]. Most frequently they are discovered fragmentary, therefore – as in the case of the Late Iron Age figurines or the animal representations[29]– the act of deliberate mutilation was presumed during ritual or magical ceremonies, incantations, or sorceries[30]. At least in the case of the artefacts from the Early Iron Age, due to the lack of further arguments, on-site observations and finding contexts, this idea cannot be demonstrated. At the same time, the question of their apotropaic character or usage as talismans was argued with the lack of perforations[31]; however these could have been worn tied with leather strings or simply in a leather or textile pouch. The anthropomorphic figurines were also seen as representations of gods, interpretation excluded for the zoomorphic figurines[32]. These objects were considered objects of aesthetic pleasure, art objects in the broader context of symbolic material culture[33], while others read these figurines as representations of prehistoric individuals[34]. They were interpreted as accessories of rituals serving the lands' and herds' fertility or the prosperity of the community[35]. Fertility and prosperity was also argued by the vegetal patterns (?)[36] and chevron-like ornamentation[37] of the

[19] Sîrbu 1987, 108; Sîrbu 1999a, 47, fig. 20; Sîrbu 1999b, 153, fig. 14.
[20] Nicic/Băţ 2009, 88, fig. 1.
[21] Dumitraşcu 1974, fig. 3.
[22] Sîrbu 1999a, fig. 2; Sîrbu 1999b, fig. 2.
[23] Németi 2000.
[24] Lascu 2006.
[25] Sana/Bejinariu 2010, 172-173, 175.
[26] Koós 2002, 79, informed by K. Kacsó.
[27] Damian 2009, 2, 6. The author mentions two further anthropomorphic figurines from Căuaş (information from Sîrbu 1999a and 1999b), which represent in fact another type of clay artefact (for these objects see: Metzner/Nebelsick 1997).
[28] Vasiliev 1986, 83; László 1995, 92; László 1996, 358; László 2001, 307; Lascu 2006, 136.
[29] Berecki 2012, 49.
[30] László 1995, 93; László 1996, 358; Lascu 2006, 138; Sîrbu 2009a, 56; Sîrbu 1999b, 158; Sana/Bejinariu 2010, 174; Koós 2011, 155.
[31] Sîrbu 1999a, 55; Sîrbu 1999b, 159.
[32] Vasiliev 1986, 84.
[33] Mina 2007, 264-266.
[34] Bailey 1994, 321.
[35] Vasiliev 1986, 84; Vasiliev *et al.* 1991, 149; László 1996, 358; László 2001, 307; Jugănaru 2003, 75; Damian 2009, 7; Nicic/Băţ 2009, 91; Koós 2011, 157-159.
[36] László 1995, 92.
[37] Lascu 2006, 137.

violin-shaped figurines, while others excluded such a use referring to the lack of anatomical details characteristic for female or Mother Goddess representations[38].

These anthropomorphic figurines were seen till now as predominantly[39] or exclusively[40] feminine idols, mainly based on the body forms, hairstyles and tresses, jewellery and clothing.[41] Since we do not have relevant information about hairstyle and clothing fashions or customs, one cannot exclude that men also wore long hair and tresses (if the incisions from the figurines should be interpreted as such at all), decorated dresses and jewels. The breasts or genitals can be accepted as feminine 'signs' or symbols. Their absence does not necessarily indicate men, but also asexual figurines. The abstract character of the Early Iron Age figurines does not make possible in all cases the identification of their gender; e.g. in the case of the anthropomorphic figurines from Carei-*Bobald*[42] and Râpa not only that the gender definition was not attempted, but one could not even tell which is the front and which is the rear[43].

Even if the piece was ornamented in detail, the gender determination of the figurine from Târgu Mureș is ambiguous, too. On the chest there is no visible contour of breasts, which, as mentioned earlier does not mean that the figurine is a male one. It is conceivable that the author consciously sought to leave out sexual elements, creating deliberately an asexual or sexless figurine. For the figurines from the Aegean Neolithic it was presumed that they represented genderless stages of life-childhood, but also period of maturity[44]. The artefacts from the Copper Age in the Balkans were seen as representations of individuals, reflecting a society which was not limited to a simple male–female division, but included individuals who were neither male nor female[45].

The lack of sexual details in the portrayal of these figurines is one of the arguments for the interpretation of these figurines as toys, often made by the children themselves[46]. The rattle Bliștanka[47] can be probably interpreted as a toy. Zoomorphic figurines beside toys were also considered the 'first finger practices' of craftsmen; while their sacral or ceremonial use in order to influence the fertility or fecundity of lands and herds was excluded because of their rudimentary execution contrary to the high level quality pottery of the epoch[48]. Yet, both in the case of the Early Iron Age zoomorphic and the also rudimentary anthropomorphic figurines, whose execution certainly does not require great knowledge, the wide geographical region over which these artefacts of similar shapes (e.g. the violin-shaped figurines) are spread makes their use as toys or finger practice improbable.

It is not likely indeed that in a society whose potters were capable to produce exceptional ceramics and the smiths forged spectacular metal objects, such relatively poorly executed objects would have been accessories for ceremonies, statuettes of gods or votive offerings. Based on the typological similarities in such a wide geographical region it is also improbable that these were toys of children or finger practices of craftsmen. The most acceptable assumption is their use as apotropaic objects or amulets, but they could also be player pieces of a game, a social act part of the collective knowledge and world of custom of the Early Iron Age communities.

The asexuality of the anthropomorphic figurines also might indicate game pieces; like in the case of several board games such as the ancient Egyptian Senet or the later Indian chaturanga, where the asexual figurines (e.g. the king, queen, bishop or the pawn in chess) are easily recognized by those who are familiar with the game, without the need to portray the 'gender' characteristics. In the case of these games the design of figurines follows certain schemes, but countless variations are known. Also, the workmanship and design of the game pieces can be very different depending on the ability of the maker or the requirements of the "customer". Furthermore, while zoomorphic figurines can be placed in upright position almost everywhere, the violin-shaped anthropomorphic figurines do not end with feet,

[38] Sîrbu 1999a, 56; Sîrbu 1999b, 160.
[39] László 1995, 92; László 1996, 358; Sîrbu 1999a, 52; Sîrbu 1999b, 157; László 2001, 307; Nicic/Băț 2009, 91.
[40] Lascu 2006, 137.
[41] Sîrbu 1999a, 52, fig. 19; Sîrbu 1999b, 157.
[42] Koós 2011, 155.
[43] Dumitrașcu 1974, 131.
[44] Mina 2007, 280–281.
[45] Bailey 1994, 329.
[46] Ucko 1962, 44–45.
[47] Sîrbu 1999a, 55; Sîrbu 1999b, 159.
[48] Tarbay 2012.

but with a disk-shaped part. Thus, they could be placed only in a lying position, while because of their ornamentation they keep their three dimensional character.

Nevertheless, due to the lack of convincing circumstances of discovery in all cases, it is impossible to firmly determine if these objects ornamented on both sides were ceremonial accessories, gods, toys, apotropaic figurines or game pieces. It is likely, however, that they narrate about people or the mythological /divine sphere of the epoch. In this sense the interpretation of the abstract ornamental patterns as clothing should be brought into relief. Still, it would be hard to specify the exact social category which is rendered by these figurines, although it seems plausible to perceive in them the spiritual / religious or community leaders of the Early Iron Age.

References

Bailey 1994: Bailey D. W., *Reading Prehistoric Figurines as Individuals,* WA, 25, 3, 321-331.

Berecki 2012: Berecki S., *An Early Iron Age Zoomorphic Clay Figurine from Târgu Mureş*, Marisia, XXXII, 47-58.

Boroffka 1994: Boroffka N.G.O., *Ein neues hallstattzeitliches Idol aus Teleac,* Apulum, XXXI, 75-78.

Damian 2009: Damian E., *Descoperiri cu caracter cultic din prima epocă a fierului în aria intracarpatică* (rezumatul tezei de doctorat), Alba Iulia.

Dumitraşcu 1974: Dumitraşcu S., *Figurine „preistorice" descoperite în Crişana,* In: *In memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj, 129-136.

Jugănaru 2003: Jugănaru, G., *Coroplastica în cultura Babadag,* Peuce s.n. I (XIV), 75-90.

Koós 2002: Koós J., *Késő bronzkori idoltöredék Oszlárról (Északkelet-Magyarország),* Ősrégészeti leletek, 4, 79-81.

Koós 2011: Koós J., *Újabb adatok bronzkori agyagplasztikához,* HOMÉ, L, 13-165.

Lascu 2006: Lascu I., *Statuete antropomorfe descoperite la Alba Iulia-„Dealul Furcilor-Monolit",* Apulum, XLIII/1, 135–140.

László 1995: László A., *Statuetele antropomorfe ale culturii Gáva–Holihrady,* MemAntiq, XX, 85-97.

László 1996: László A., *Sur la plastique anthropomorphe de la civilisation Gáva–Holihrady,* In: Chochorowski J. (edt.), *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej: księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*, 351-362.

László 2001: László A., *Prima epocă a fierului. Perioada timpurie,* In: Petrescu-Dîmboviţa M./Vulpe Al. (coord.), *Istoria românilor, vol. I., Moştenirea timpurilor îndepărtate*, Bucureşti, 294-327.

Maleev 1992: Maleev I. N., *Kultova halštatska plastika ot leso-stepnoto Podnestrovie,* ArchSofia, 2, 13-24.

Mareş *et al.* 2008: Mareş I./László A./Niculică B./Ignat M., *La plastique zoomorphe et anthropomorphe de l'habitat Hallstattien Ancien de Siret (Dép. de Suceava),* SAA, XIII-XIV, 2007-2008, 81-111.

Metzner-Nebelsick 1997: Metzner-Nebelsick C., *Tönerne Stecker-„magische" Gegenstände? Ein Beitrag zum keramischen Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit in Südost- und Mitteleuropa,* In: Becker C./Dunkelmann M. L./Metzner-Nebelsick C./Peter-Röcher H./Roeder M./Terzan B. (Hrsg.), *Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel,* Internationale Archäologie, Studia honoraria 1, Espelkamp, 577-599.

Mina 2007: Mina M., *Figurines without Sex; People without Gender?,* In: Hamilton, S./Whitehouse R./ Wright K. (eds.), *Archaeology and Women: Ancient and Modern Issues*, Walnut Creek, 263-282.

Németi 2000: Németi J.,*Căuaş-i (Érkávás, Szatmár megye, Románia) idoltöredék*, Ősrégészeti levelek, 2, 58-60.

Nicic/Băţ 2009: Nicic A./Băţ M., *Noi date şi consideraţii privind plastica antropomorfă din arealul culturii Cozia–Saharna,* In: Zanoci A./Arnăut T./Băţ M. (eds.), *Studia archeologiae et historiae antiquae. Doctissimo viro scientiarum archeologiae et historiae Ion Niculiţă, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur*, 87-94.

Sana/Bejinariu 2010: Sana D. V./Bejinariu I., *Plastica antropomorfă şi zoomorfă din aşezarea aparţinând primei epoci a fierului de la Şimleu Silvaniei-Observator,* In: Pop H./Bejinariu I./Băcueţ-Crişan S./Băcueţ-Crişan D. (eds.), *Identităţi culturale locale şi regionale în context european. Studii de arheologie şi antropologie istorică, In Memoriam Alexandri V. Matei*, Cluj-Napoca, 171-178.

Sîrbu 1987: Sîrbu V., *Figurine antropomorfe și zoomorfe traco-geto-dacice din prima și a doua epocă a fierului,* Istros, V, 91-157.

Sîrbu 1999a: Sîrbu V., *Figurinele antropomorfe din prima epocă a fierului descoperite în lumea tracică,* Istros, IX, 47-88.

Sîrbu 1999b: Sîrbu V., *Les figurine anthropomorphes du premier âge du fer dans le territoire thrace*, Thraco-Dacica, XX, 153-181.

Sîrbu 2009: Sîrbu V., *Figurine, statuete și capace antropomorfe și zoomorfe geto-dacice din Muntenia,* Thraco-Dacica, s. n., tom. I, XXIV, 1-2, 37-69.

Tarbay 2012: Tarbay J. G., *Mennyire „szent" az agyagálat?,* http://www.asonyomon.hu/mennyire-%E2%80%9Eszent-az-agyagallat/, 26.02.2013

Ucko 1962: Ucko P. J., *The Interpretation of Prehistoric Anthropomorphic Figurines,* The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 92, No. 1, 38-58.

Vasiliev 1986: Vasiliev V., *Descoperiri arheologice cu semnificație cultică în așezarea din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba),* AMN, 22-23, 79-90.

Vasiliev *et al.* 1991: Vasiliev V./Aldea I. Al./Ciugudean H., *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca.

Sándor Berecki
Mureș County Museum, RO
sberecki@yahoo.com

A gállis-lovácskai (Kárpátalja,Ukrajna) kelta központ őrlőköveiről

Josyp Kobal'

Zuzammenfassung: *Das gröste Zentrum der La Téne- Kultur in östlichen Teil des Karpatenbeckens ist Gallis-Lovacka bei dem Stadt Mukacevo (Transkarpatien, Ukraine). Hier wurden ein besondere Typ der Mühlsteine s. g. barbarisierende griechische Art gefunden(aus etwa 140 bekannte Exemplaren 104). Ihre chronologische Stellung ist klar: Periode LTB2-LTC2. Die heimische Enstehung dieser Mühlsteintyps ist unwahrscheinlich. Der Verfasser analisiere zwei alternatiwe Hypotese: die Idee der rechteckige Mühlsteine ging in östliche Teil des Karpatenbeckens mit dem Kelten aus Mitteleuropa oder ist mit der gerade hellenistische Einflus zu bringen.*

Stickwörter: *Kelten, Gallis-Lovacka, Handmühlsteine, besondere Typ, Enstehung*
Kulcsszavak: *Kelták, Gallis-Lovacka, kézi őrlőkő. különleges tipus, eredet*

Közismert, hogy Báder Tibor tudományos munkassága szorosan kapcsolódik a szatmárnémeti (Satu-Mare, Románia) és a hohdorf/enz-i (Németország) múzeumokhoz. Az elsőben az ünnepelt főként a bronzkor kutatásával foglalkozott[1], mig a másodikban túlnyomó részt a kelta tematikára öszpontosított[2]. A hohdorf /enz-i Kelta múzeum nemzetközi eggyütműködési programja részeként e sorok írója több évvel ezelőtt Báder Tibor meghívására előadást tartott a Munkács meletti Gállis-Lovácska kelta központról[3] (1. kép). Tulajdonképpen a többéves szakmai és baráti kapcsolatunknak ez a kis, de annál fontosabb, epizódja ösztönözte a szerzöt e kelta problématikáju cikk megírására.

A gállis–lovácskai kelta központ gazdag régészeti leletei között a legkülönbféle anyagokból készült tárgyak találhatók. A kerámia és vastárgyak után, számukat tekintve a kőszerszámok vannak a harmadik helyen. A helyi La-Téne-kori kőipar (több mint 250 tárgy) nagyon változatos (2. kép). A legnagyobb és minden bizonyal legérdekesebb csoportját, amely felkeltette figyelmünket, a kézi őrlőkövek alkotják. Rendkívül érdekesnek találtunk nem csak a nagy számukat, hanem a kelta világban rítkaság számra menő formájukat is. Annak ellenére, hogy már az 1870-es évektől ismerté váltak, majd később részletesen le is írták őket[4], mind a mai napig a kutatás gyakorlatilag nem vett róluk tudomást. Tanulmányunk célja a gállis-lovácskai kézi őrlőkövek általános jellemzése, az ún. „barbarizált görög típusú őrlőkövek" származásának problémakörén belül.

Számításaink szerint, amelyek a Kárpátaljai Honismereti Múzeumban (Uzhorod, Ukrajna) lévő eredeti leleteken, irodalmi forrásokon és Lehoczky Tivadar kéziratos naplóján (Lehoczky I-IV) alapszanak, Gállis-Lovácskán nem kevesebb mint 138 kézi őrlőkő vagy annak töredéke került elő. Ezek csak részleges adatok, mert az őrlőkövek jelentös része nem került be Lehoczky Tivadar gyűjteményébe (ma a Kárpátaljai Honismereti Múzeumban Gállis-Lovácskáról körülbelül 60 őrlőkövet vagy darabjaikat öriznek).

Általában az őrlőkövek kettesével fordultak elő, néha párokat alkotva „in situ" helyzetben, de ismerünk olyan eseteket is, amikor egy-egy lelőhelyen 3-5, 8, sőt 24 (!) példany is előkerült (Lehoczky III, № 1407). Mikroregionális szinten e leletek elterjedésében világos különbségeket tapasztalunk: a 138 bejegyzett őrlőkőből a Lovácska hegyen 81-et találtak és csak 57-et a Gállis hegyen. Figyelemre méltó adat az is, hogy éppen a Lovácskan fedezték fel az őrlőkövek legnagyobb csoportjait: 8 illetve 24 őrlőkövet.

Az őrlőkövek nyersanyaga dominánsan a helyi miocén-pliocénkori vulkanikus kőzetek, andezitok, dacitok, andezit-dacitok, ritkábban homokkő vagy más kőzetek. Ezek előfordulnak mint Gállis-Lovácskán, vagy annak közvetlen környékén[5]. E kőzetek összetételéről és származásuk forrásairól pontosabb ismereteket csak a jövőben elvégzendő kutatások adhatnak választ.

A leletek többsége, amikor ezt meg lehetett állapítani, kelta lakóházakból, gödrökből vagy kultúrrétegből került elő. Néhány esetben, valószinüleg, depókkal állhattak kapcsolatban.

---

[1] Bader 1978.
[2] Bader 1997.
[3] Lehoczky 1912, 47-74; Bella/Wilke 1927, 333; Бідзіля 1971; Kobal 1995-1996.
[4] Lehoczky 1886; 1892, 86-87; 1897, 333-334; 1901, 201-202; 1912, 73-74.
[5] Лазаренко/Лазаренко 1963, 82-86.

Studii în onoarea lui Tiberiu Bader la 75 de ani. Satu Mare - Studii şi Comunicări, nr. XXIX/1, 2013 (321-328)

Ahogyan a gállis-lovácskai őrlőkövek elemzése mutatja, gyártásuk helyben, a lelőhely területén zajlott. A leletek között az őrlőkövek különböző gyártási stádiumait reprezentáló példányokat találhatunk: az egyszerű félkész árútól egészen a befejezett, megmunkált készitményekig. Ez utóbbiak gyakran nem csak erősen kopottak voltak a használattól, hanem át is formálták őket. Egy-egy objektumban 8 vagy 24 példány koncentrációja arra utal, hogy itt a gyártásukkal kapcsolatos műhelyek léteztek. Az alsó és a felső kőlapok méreteiből ítélve, amelyek egy megadott metrikai egységre utalnak, az őrlőkővek, valószinüleg speciális kőfaragó iparosok által készültek. Ehhez kőlapokat bányásztak, melyeket vasszerszámokkal munkáltak meg. Ahogyan azt az őrlőkövek felületén megfigyelhető nyomok mutatják, az őrlőkővek munkafelülete finomabban, a többi része (bár nem mindig) durvábban volt faragva.

Az őrlőkővek méreteinek legvariativabb része a vastagságuk, amely 3 és 20 cm között váltokozik. Az alsó kőlap méretei leggyakrabban 45-55x30-35 cm, de előkerültek 40x59 cm méretüek is; súlyuk elérheti a 40-50 kg is (3. kép). A felső kővek kétszer gyakrabban fordulnak elő, mint az alsók, és egységesebbek formájuk és méreteik tekintetében. A négyzetformájúak dominálnak, bár előfordul ovális és egy esetben még rombusz alakú is (4. kép). A felső kövek méretei 20x18, illetve 41x36 cm között váltakoznak, de túlnyomó részt 30-38x25-35 cm méretűek, súlyuk elérheti a 25-30 kg.-ot.

A gállis–lovácskai őrlőkövek sajátossága, mint azt már jeleztük, különleges formájuk. A 138 példányból 104 téglalap vagy ahhoz közeli formával rendelkezett, 17 ovális, 9 kerek vagy valószinüleg kerek és 1 hasáb formájú volt, 7 példánynak nehéz megálapítani az alakját. A téglalap (ritkábban négyzet) és ovális alakú őrlőkövek között nincsen alapvető különbség, tipológiailag egységesek. A kerek formájú őrlőkövek esetében már egészen más a helyzet. Kevés van belőlük: a leleteink egy részének előkerülése igen problematikus és mai napra nem maradt fenn belölük egyetlen példány sem. Nagy a valószinüsége annak, hogy a kerekformájú őrlőkövek ritka előfordulása nem a kelta objektumokhoz, hanem a későbbi korszakok régészeti anygához kapcsolodik.

A téglalap vagy ahhoz közeli formájú kézi őrlőkövek nagy száma lehetővé teszi, hogy részletesen le tudjuk írni azok működési elvét. Alsó kövekként Gállis-Lovácskán massziv, lapos téglalap (Abb. 3, 1) vagy ahhoz közeli (lekerekitett oldalakkal vagy lekerekitett sarkokkal rendelkező) időnként pedig ovális formájú kőlapokat használtak (3. kép: 2). A munkafelületüket, de néha az egész felületet, aprolékosan megmunkálták (3. kép: 1). Egyes példányokon az egyik hosszú oldal közepén félkör alakú kiemelkedés figyelhető meg, amely a felső kőnek az alsó lapon való mozgása következtében alakult ki (3. kép: 2). Mivel az alsó kövek alapja több esetben nem egyenes, ezért csak akkor lehetett használni őket, ha hozzá erősítették a kőlapot valamihez, például, egy faasztalhoz. A téglalap vagy ovális felső köveket egy (4. kép: 1-2) kivételes esetben két (4. kép: 3), a gabona beöntésére szolgáló kerek formájú lyuk (általában a lyuk külső átmérője nagyobb, mint a belsőé azaz a munkafelületi oldalon lévőé) és egy a munkafelületet 90 fokos szögben majdnem átmetsző ovális vagy háromszög profilú árokszerü mélyedés jellemez (4. kép: 1-2). A felső kővek két rövidebb oldalán minden esetben az említett mélyedéssel egy vonalban, de kereszt irányban, egy-egy keskeny, nyújtott vagy félkörívü mélyedés található (4. kép: 1-3). Ezek valószinüleg a fából készült tartószerkezet befogadására szolgáltak.

A téglalap formájú kézi őrlőkövek kronológiai helyzete tisztázott és megfelel a gállis-lovácskai kelta központ időbeli keltezésének: LT B2-LT C2/D1[6]. Figyelemre méltó, hogy a kiskopányi (Nagyszőllősi járás, Kárpátalja, Ukrajna) erődített településen, melynek kialakulása a LT D1 periódusra esik, már csak kerek formájú rotációs elven alapuló kézi őrlőkövek ismeretesek[7].

A téglalap alakú őrlőkövek a középeurópai kelta leletk közt ritkán fordulnak elő[8]. A kis számú cseh példányok többnyire atipikusak vagy töredékesek, de morfológiai jegyek alapján közel állnak a lelteinkhez[9].Kronológiailag ezek a tárgyak Közép-Európában megelőzik a kerek formájú őrlőköveket és a korai és részben a középső La–Téne időszakba sorolhatóak[10].

Vita tárgyát képezi a téglalap formájú kézi őrlőköveknek eredete. A Földlközi tenger keleti részében, ezen belül is a római hódítás előtti (i.e. 5-2 századokban) Görögországban, a gabona őrlésére

[6] Kobal 1995-1996, 159.
[7] Kotigoroško 1995, 89, Fig. 47.
[8] Fröhlich/Waldhauser 1989, 31; Holodňak/Mag 1999, 430-431.
[9] Fröhlich/Waldhauser 1989, Obr. 6.1.
[10] Holodňak/Mag 1999, 431.

téglalap formájú ún. Olynthosi típusú őrlőköveket használtak[11]. Megtaláljuk őket a Dél-Franciaországi i.e. 5-2 sz. régészeti anyagok közt is[12]. Ám amíg a franciaországi leletek azonosak a görögországiakkal, addig a gállis–lovácskai őrlőkövek jelentősen eltérnek tőlük, mivel a gabona beöntésére szolgáló nyílás nem nagy és téglalap alakú, hanem kicsi és kerek. Emellet a felső kőlap mozgatására más-más technikai megoldást használtak, mint a görögországiaknál. Fontos, azonban, megjegyezni, hogy az itt leírt téglalap formájú őrlőkövek, amelyeket mi Gállis-Lovácskai típusnak nevezzük, müködési elve lényegében megfelel az Olynthosi típusú őrlőköveknek. Vagyis a felső kő két oldalról egy hosszú farúdra lehetett erősítve, melynek egyik végét egy függöleges oszlophoz csatolták, a másik szabad végével pedig a felső követ mozgatták. Ez utóbbi, máskülönben, az olynthosi típushoz hasonlóan[13] mozgás közben félkörformájú pályát írt le, jobbról balra és fordítva. A bizonyíték arra, hogy a gállis-lovácskai őrlőkövek hasonlóan működhettek, a félkörű kopásnyomok jelenléte egyes felső és alsó kövek munkafelületén és a félkörű plasztikus emelkedések az alsó lapok egyik hosszú oldalának a közepén (Abb. 3, 2). A görög őrlőkövek esetében, a felső kő mozgatására egy farudat használtak, melynek rögzítésére a kőlap hátán levő, a hosszú oldalnak a közepén keresztbe fútó két széles mélyedés szolgált. A gállis-lovácskai és a középeurópai leleteken erre két keskeny (szélessége 2-3 cm), hosszúkás (5-10 cm) és mély (1,5-2 cm) vagy félkőr formájú mélyedést használták, a felső kő két keskenyebb oldalán.

A fent felsorolt tények nagyon fontosak a gállis-lovácskai tipusú kézi őrlőkövek származási problémájának a kutatásához. A középeurópai leletekkel kapcsolatban a kérdés a következőképpen vetődik fel: vajon a téglalap formájú kora La Téne őrlőkövek itt görög hatás alatt jelentek meg, vagy megjelenésük önálló, helyi fejlődés eredménye? A cseh kutatók ez utóbbi gondolat felé hajlanak[14]. Ami viszont a gállis-lovácskai leleteket illeti, ezek egyik oldalról formailag és technológiailag is nagyon hasonlítanak a görög előképekhez, másik oldalról a felsőtiszai régióban nincs helyi előzményük és csak a kelták itteni feltünésével (LT B2 vagy valamivel korábban) jelennek meg kifejlett formában. A gállis-lovácskai tipusú kézi őrlőkövek által képviselt technológiai fejlődés megjelenését a Kárpát medence ennek a távoli részében csak külsö hatással magyarázhatjuk. Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy a mai Kárpátalja területére a kelták Közép-Európából érkeztek, ahol a téglalap falakú őrlőkövek használata már a kora La Téne korszakban (LT B1 vagy már talán LT A) vált ismerté[15]. Letelepedve a Felső-Tisza vidéken, tovább fejlesztették és tökéletesítették ezt a technológiát és használták azt a LT C2 periódus végeig. Egy másik, hipotézés, amely magyarázatot adhat a gállis-lovácskai típusú kézi őrlőkövek itteni megjelenésére, a készítési technológia közvetlen átvétele Görögországból, ahol a római hodítás előtti időből, i.e. 5 sz.-tól kezdve, terjedtek el az olynthosi típusu örlőkövek[16]. Az egyik nyomós érv, amely e hipotézis mellet szól, nem is annyira a gállis-lovácskai és olynthosi típusú kézi őrlőkövek formai és merétbeli hasonlósága, hanem a felső kő az alsó lapon való félkőrives mozgásának technológiája farúd felhasználásával. Ennek átvételére a kelták Balkáni és Görögországi hadjáratainak idején (i.e. IV sz. vége-III sz. kezdete) kerülhetett volna sor. Ekkor egy részük visszatért a Kárpát medencébe[17], ahol annak észak-keleti csücskében az LT B2 periódus idején létrejött a keleti kelták legnagyobb központja-Gállis-Lovácska. A hellenisztikus világgal való kapcsolatukra több lelet is utal a Gállis-Lovácska lelőhelyről. Ezek közé tartozik egy filigránnal diszített bronz lemez[18], maszkos üveggyöngy[19] vagy Audeleon típusú ezüst érem[20].

Összegzésként leszögezhetjük, hogy a gállis-lovácskai kelta központ négyzetformájú kézi őrlőkövei további kutatásokat igényelnek, többek között más szakemberek (természettudósok, néprajzkutatók, geológusok, stb.) bevonását is.

---

[11] Robinson/Graham 1938, 320-334; Childe 1943, 21-22; White 1984, 63-64; Williams-Thorpe/Thorpe 1990, 117; Baatz 2001, 97.
[12] Py 1992, 192.
[13] Childe 1943, Fig. 4; Baatz 2001, 97, Abb. 1; Py 1992, 186, Fig. 2, C.
[14] Holodňak/Mag 1999, 431.
[15] Holodňak/Mag 1999, 430-431.
[16] Robinson/Graham 1938, 326-334.
[17] Szabó 1998, 55.
[18] Szabó 1992, 169; 1995, 151, Abb. 3.
[19] Kobal 1995-1996, Abb. 4, B, 3.
[20] Kobal 1995-1996, Abb. 8, 13.

Irodalom

Baatz 2001: Baatz D., *Die Handmühlen.* In: *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia,* Reinisches Landesmuseum, Bonn, 2001, 97-103.

Bader 1978: Bader T., *Epoca bronzului in nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică,* Bucureşti, 1978.

Bella/Wilke 1927: G Bella L./Wilke G., *Munkácz (Kom. Bereg, Ungárn),* In: M. Eart (hrsg.), *Reallexikon der Vorgeschichte,* Achter Band, Berlin, 1927, 333.

Бідзіля 1971: Бідзіля В.І., *Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери,* Київ, 1971.

Childe 1943: Childe G.V., *Rotary Querns on the Continent and the Mediterranean Basin,* Antiquity, V. XVII., 1943, 19-26.

Bader 1997: T. Bader (Red.), *Die Welt der Kelten,* Eberdingen, 1997.

Fröhlich/Waldhauser 1989: Fröhlich J./Waldhauser J., *Přispévky k ekonomice českich keltú. (Kamenictvi a distribuce žernovů),* AR, 1989, XLI, 16-58.

Holodňak/Mag 1999: Holodňak P./Mag M., *Vývoj mlecich zařizeni a provenience surovin drtidel a žernovů v Soběsukách (okr. Chomutov, Sz. Čechy). Mikrosonda do ekonomiky jednoho sidliště,* PA, 1999, XC, 2, 398-491.

Kobal 1995-1996: Kobal J. V., *Manche Probleme der La Téne-Kultur des Oberen Theißgebietes (Karpatoukraine),* ActaArchCarp, XXXIII, 1995-1996, 139-184.

Kotigoroško 1995: Kotigoroško V., *Ţinuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n.- IV e.n. (Perioadele La Téne si romană),* Bucuresti, 1995.

Лазаренко/Лазаренко та ін. 1963: Лазаренко Е.К./Лазаренко В.А. та ін., *Минералогия Закарпатья,* Львів, 1963.

Lehoczky: Lehoczky T., *Régészeti jegyzeteim,* Band I-IV. Manuskript im Archiv des Transkarpatishen Regionalmuseums in Užhorod.

Lehoczky 1886: Lehoczky T., *A klacsanoi Gállishegyi (Beregmegye) vasleletről,* AÉ, 1886, VI, 345-347.

Lehoczky 1892: Lehoczky T., *Adatok hazánk archaeologiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére, I.*, Munkács, 1892.

Lehoczky 1897: Lehoczky T., *Germánok emlékei Munkácsról,* AÉ, 1897, XVII, 333-338.

Lehoczky 1901: Lehoczky T., *Emlékek a régibb vaskorból Munkács környékén,* AÉ, 1901, XXI, 198-220.

Lehoczky 1912: Lehoczky T., *Adatok hazánk archaeologiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére, II.*, Munkács, 1912.

Py 1992: Py M., *Meules d'époque protohistorique et romaine provenant de Lattes,* Lattara 5. Lattes, 1992, 183-232.

Robinson/Graham 1938: Robinson D. M./Graham J. W., *The hellenic house*, In: D.M. Robinson (edt.), *Exavations at Olynthus. Part. VIII*, Baltimor, London, 1938.

Szabó 1975: Szabó M., *Sur la question du filigrane dans l'art des celtes orientaux,* The Celts in Central Europe, Alba Regia, XIV. Székesfehérvár, 1945, 85-96.

Szabó 1992: Szabó M., *Les Celtes de l'Est,* Paris, 1992.

Szabó 1998: Szabó M., *Die Kelten im Karpatenbecken (vom 5. jh. v. Chr. bis zur Christi Geburt),* In: *Schätze aus der Keltenzeit in Ungarn. Kunst in Karpatenbecken im 1. Jahrtausend von Christus. Sonderausstellung Kelten museum Hochdorf /Enz. November 1998-Mai 1999,* Eberdingen, 1998, 51-70.

White 1984: White K.D., *Greek and Roman Technology,* London, 1984.

Williams-Thorpe/Thorpe 1990: Williams-Thorpe O./Thorpe R. S., *Millstone provenancing used in tracing the route of a fourth-Century BC Greek Merchant ship,* Archeometry, 32. 2. 1990, 115-137.

Josyp Kobal'
Transcarpathian Museum of Local History, Uzhgorod, Ukraina
kaisokj@gmail.com

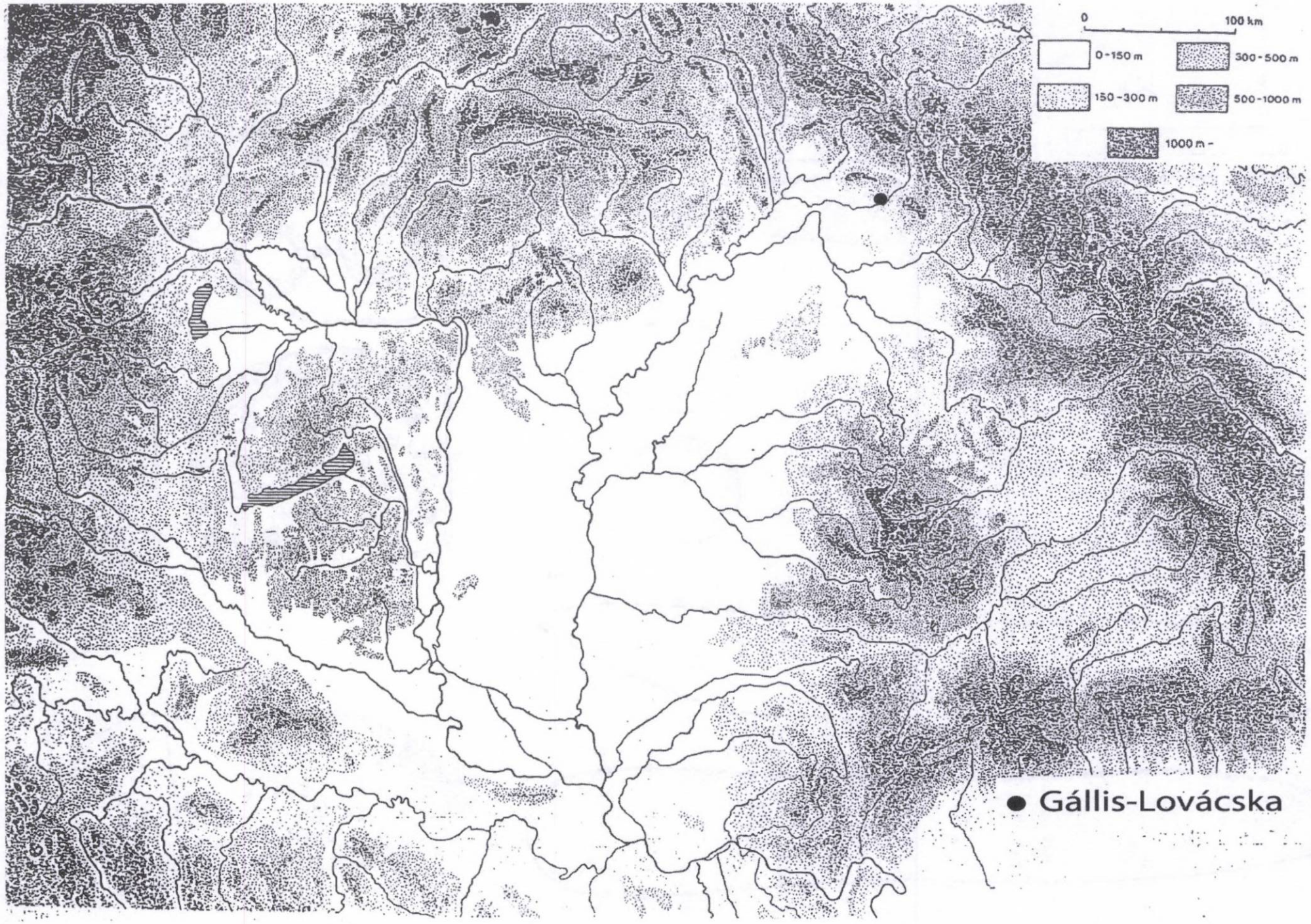

1. kép. Gállis-*Lovácska.*

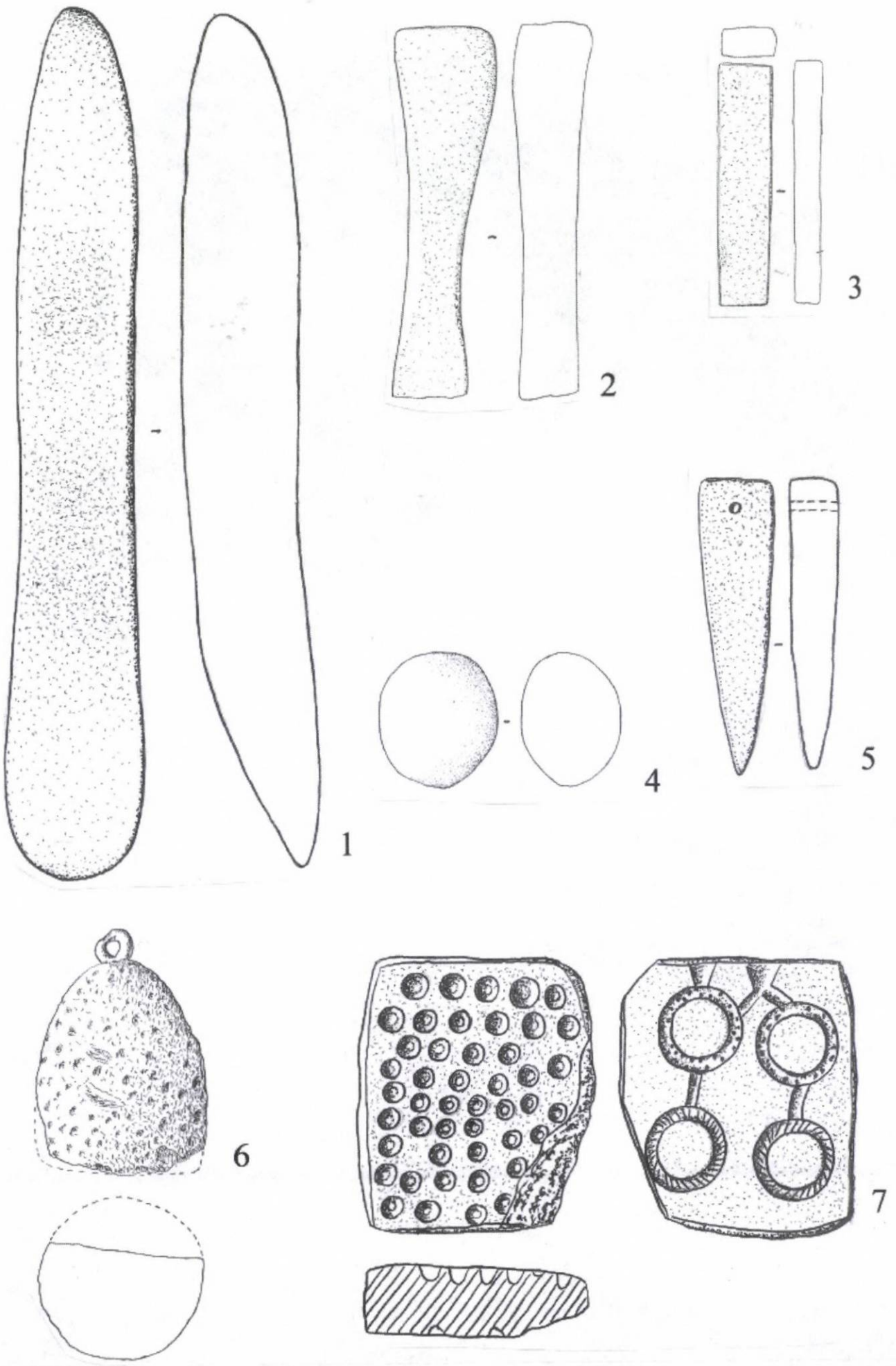

2. kép. Gállis-*Lovácska*: 1-3, 5 fenőkövek; 4, 6 súlyok; 7 öntőforma.

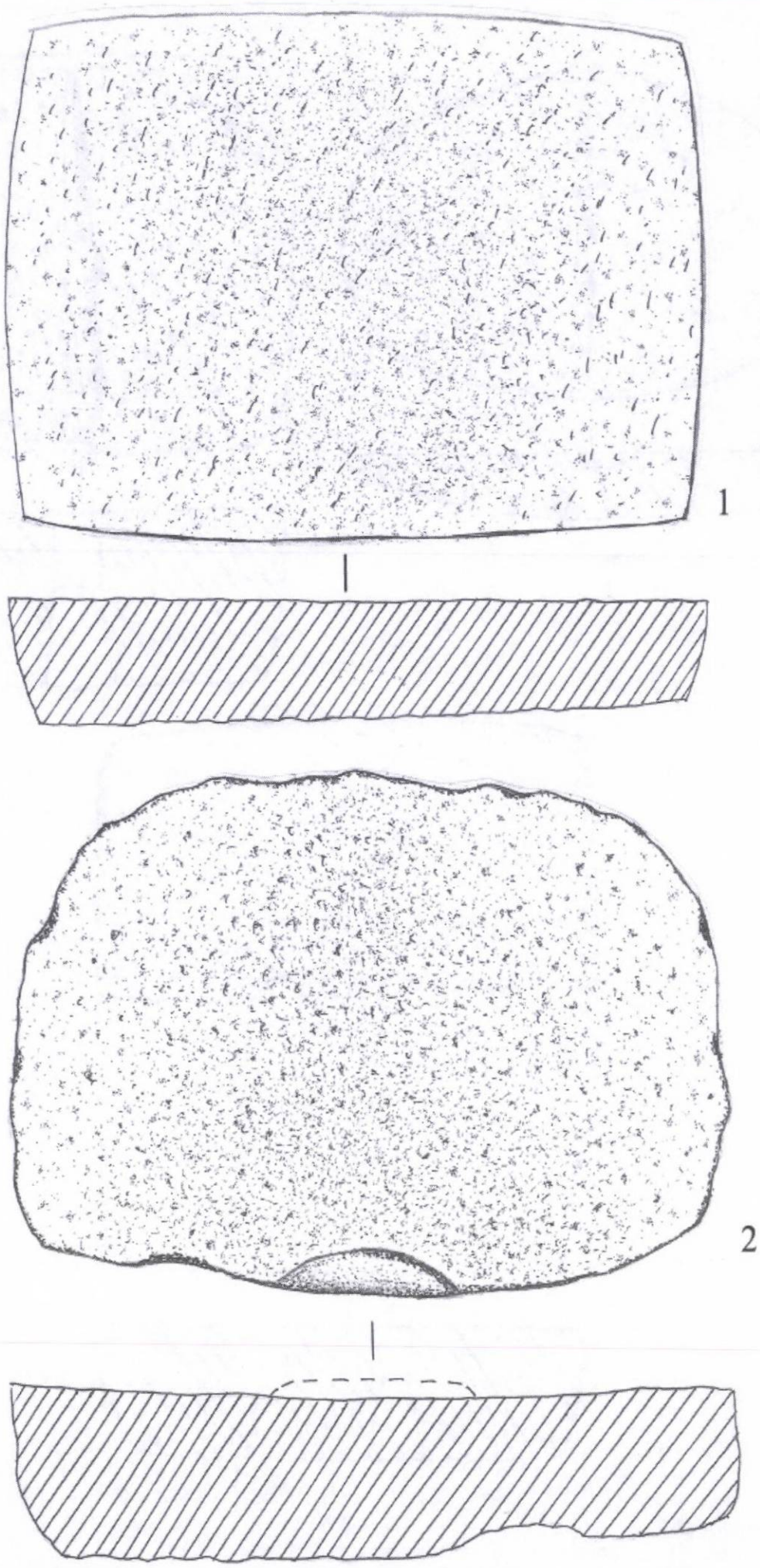

3. kép. Gállis-*Lovácska:* 1-2 örlőkövek alsó lapjai.

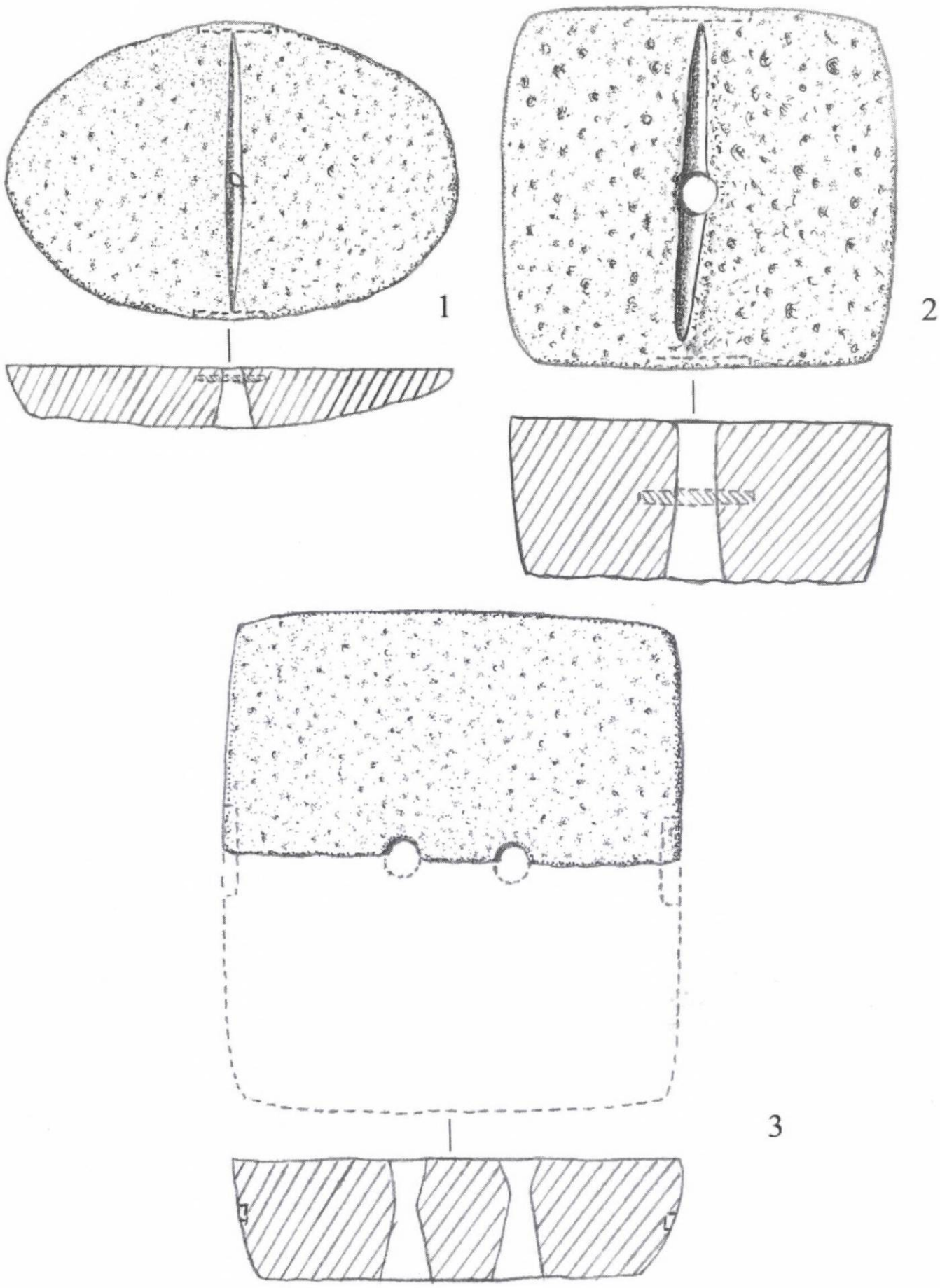

4. kép. Gállis-*Lovácska:* 1-3 örlőkövek alsó lapjai.

Cuptoarele de ars ceramică de tip La Tène de la Carei-*Ferma avicolă (Spitz)*

János Németi

Abstract: *On the occasion of rescue excavations for one of the chicken farms near Carei, among other features, there were found a pottery kiln essembly (feature no. 10) and one oven.*
The pottery kiln has analogies from north western Romania at Andrid-Ferma Zootehnică, Biharea, Aghireş-Sub Pădure, Căuceu but also in Hungary and Slovakia. The kiln is a bi-chambered updraught kiln. Updraught kilns have enclosed firing chambers in which the heat moves upward from underneath the pots and is then vented outward. Fuel is fired in a firing chamber through a stokehole, through which air is also admitted. The flames and combustion products rise through flues in the top of a fire chamber, which is also the floor of the pottery firing chamber, and exit through flues or openings at the top of the kiln.
The pottery kiln from Carei-Chicken Farm (Spitz), on the base of the ceramics, can be dated in the Latène C1 period.

Keywords: *north western Romania, Carei, pottery kilns, Latène C1, celts.*
Cuvinte Cheie: *nord-vestul României, Carei, cuptoare de ars ceramică, Latène C1, celţi*

Situl se află în stânga şoselei Carei-Moftinu Mic, la 250 m de la drumul naţional 19[1], lângă canalul nr. 8 (Pl. I), care a secţionat o aşezare de epocă romană imperială[2].

În vara anului 2012, la "ferma avicolă", pe lângă urmele aşezării din epoca romană imperială (deja semnalată), după eliminarea solului vegetal au fost semnalate: o aşezare din epoca bronzului timpuriu aparţinând fazei a III-a a culturii Sanislău[3] (Pl. IV/1-4), o aşezare de epoca La Tène şi urmele unui cătun din epoca modernă.

Complexul nr. 10 a fost surprins lângă drumul de acces betonat şi în profilul unui şanţ de evacuare a apelor pluviale. Această zonă, iniţial mlăştinoasă, se află în apropierea canalului numărul 8, iar complexul nr. 10 a fost deranjat de canalul de scurgere şi de drumul de acces sus-menţionat. Aşezarea din epoca La Tène se află în perimetrul zonei cercetate pe o uşoară ridicătură, fiind semnalate trei cuptoare de ars ceramică împreună cu groapa de servire, parţial distruse şi un cuptor de copt pâine. Pentru degajarea complexului nr. 10 a fost deschisă o casetă de 4,20x3,10 m (Pl. IV/2).

Cuptorul numărul 1 (Compl. 10/1): din camera de ardere s-au păstrat doar mici fragmente, dimensiunea grătarului este de 1,05x0,96 m, are o formă uşor ovală şi o grosime de 0,15 m. Camera de foc şi peretele median au fost săpate în lut, împreună cu o parte din camera de ardere, care iniţial se afla la nivelul solului antic (Pl. III/1-4). Peretele median făcut din lut cruţat are în medie lăţimea de 13 cm şi se lărgeşte uşor spre grătar. Cele două guri de alimentare au dimensiunile de 18x20 cm, fiind lipite împreună de camera de foc cu un lut galben puternic ars. Grătarul se sprijinea pe peretele median şi de un parapet lat de 8-10 cm (Pl. IV/2).

Cuptorul numărul 2 (Compl. 10/2): camera de ardere nu s-a păstrat fiind eliminată de lucrările executate pentru construirea drumului, iar crusta grătarului are dimensiunile 0,92x1,05 m, deranjată uşor de excavator. S-a păstrat o mică porţiune din gura de alimentare împreună cu peretele median, fiind lipite cu un lut galben calcaros. Lăţimea peretului median este de 15x18 cm, lăţimea gurii de alimentare era de 22 respectiv 20 cm. În faţa gurii de alimentare s-a observat o arsură puternică, care făcea parte din groapa de alimentare (Pl. IV/1, 3).

După degajarea celor două cuptore de ars ceramică s-a observat şi al treilea cuptor cu dimensiunile camerei de foc de 1,43x1,50 m, împreună cu peretele median cu lăţimea de 0,25 m. Acest cuptor mai vechi din care s-a observat clar peretele median şi baza camerei de foc a fost abandonat fiind folosit ulterior ca groapă menajeră cu multă cenuşă, scrum, fragmente ceramice şi o bucată din grătarul prăbuşit. În profilul şanţului de scurgere în latura spre drumul de acces, la nivelul gropii de alimentare s-a observat o arsură pe o lungime de 1,10 m, care eventual putea fi o vatră din groapa de alimentară (Pl. IV/4).

Lângă complexul 10/2, spre nord, la nivelul solului antic vegetal s-a observat crusta puternic arsă

[1] Németi 1999, nr. 43/XVI.E 67-68.
[2] Németi 1990, 19-47. fig. 10.
[3] Roman/Németi 1986, 158-232; Németi 2011a, 69-81.

a unei vetre sau cuptor de copt pâine cu dimensiunile de 0,65x0,53 m, fiind surprinsă şi o parte din bolta cuptorului.

Inventarul cuptoarelor şi a gropii de alimentare

Inventarul complexului numărul 10 constă din fragmente ceramice lucrate cu mâna şi roata olarului, din bucăţi mari sau mai mici din lespezi de piatră găsite în groapa de alimentare. Nu a fost găsit nici un obiect metalic, din bronz sau fier.

- fragmente perete şi fund dintr-o oală lucrată la roata olarului de culoare cenuşie-brună în exterior şi cenuşie în interior, ceramică fină cu nisip în pastă, ardere bună reducătoare. Fragmentul a fost ornamentat cu o bordură subţire şi un cerc format din alveole mici. Fragmentul aparţinea probabil iniţial unei flaşe, deşi gura lipseşte. Diam. fund 16 cm, iar din vas au fost găsite şase fragmente (Pl. IX/1, 4, 5).

- fragmente perete şi fund dintr-un vas de provizie lucrate cu mâna, prevăzut cu buton de apucător, de culoare neagră în exterior şi cenuşie în interior, ceramică semifină, ardere reducătoare, degrasant cu nisip cu granulaţie mai mare şi cioburi pisate în pastă (Pl. V/2-4).

- fragment de perete şi gât dintr-o oală mai mică lucrată la roată, ceramică fină, degresant cu nisip, de culoare cenuşie în exterior şi gălbui în interior, ardere oxidantă slabă (Pl. IX/3).

- fragment buză şi gât dintr-un vas tip flaşă, lucrat la roată, ceramică fină de factură celtică, de culoare castanie în exterior şi gălbui în interior, cu nisip în pastă, ardere oxidantă slabă. Sub buză a fost ornamentat cu o bordură (Pl. VIII/1).

- partea superioară a unui vas mare de provizii lucrat cu mâna, de culoare neagră în exterior şi cenuşie în interior, ceramică grosieră cu cioburi pisate în pastă, cu ardere reducătoare, diam. gurii 38 cm grosimea pereţilor 1,2 cm (Pl. V/1).

- vas tip situlă lucrat la roată, ornamentat cu striuri (Kammschtrick) de culoare cenuşiu-oţeloasă, cu grafit în pastă, ardere reducătoare, având sub buză un şănţuleţ şi o dungă lustruită, diam. gură 32 cm, diam. fund 14 cm, grosimea pereţilor 0,8 cm. Vasul a fost reconstituit în desen (două fragmente buză, un fragment fund şi 12 bucăţi din corpul vasului), pe corpul vasului au fost observate numeroase perforaţii mici. În aceste perforaţii au fost observaţi oxizi de fier, atât în exteriorul cât şi în interiorul vasului, iar la o gaură este vizibil un cui de fier oxidat. După observaţiile noastre vasul a fost perforat în şapte locuri. Nu cunoaştem destinaţia acestor perforaţii (Pl. VII/1-3).

- un fragment de buză de tip flaşă de culoare cenuşie, ceramică fină, cu nisip în pastă, ardere reducătoare (Pl. VIII/3).

- două fragmente dintr-o lespede de piatră folosită probabil ca râşniţă sau eventual la prelucrarea lutului.

- mai multe fragmente dintr-un vas lucrat la roată, buză şi perete din oală sau castron, ceramică semifină cu nisip în pastă, ardere reducătoare, grosimea pereţilor 0,6 cm (Pl. VIII/2).

- fund de vas lucrat la roată, de culoare castanie în exterior şi brună în interior, ceramică fină, ardere reducătoare, în interior se văd amprentele degetelor olarului, diam. fund 7,5 cm, grosimea pereţilor 0,6 cm (Pl. IX/6).

- fragment perete vas lucrat la roată, ceramică fină cu nisip în pastă, ornamentat cu o bordură în relief (Pl. IX/2).

- fragmente fund şi perete dintr-un vas foarte friabil, probabil o formă de borcan de culoare cenuşie-negricioasă, în pastă cu cioburi pisate, ardere reducătoare, slab ars (16 fragmente mici).

- vas tip bol lucrat la roată, ceramică fină, cu nisip în pastă de culoare cenuşie în exterior şi în interior cu pete gălbui, ardere reducătoare, diam. gură 20 de cm, fundul lipseşte, vasul a fost reconstruit în desen (Pl. VI/2).

- fragmente dintr-o oală lucrată la roată, de culoare castanie, ceramică fină cu nisip în pastă, cu angobă, ardere reducătoare slabă, diam. fund 7,8 cm, lăţime 18 cm (cât s-a păstrat din vas) (Pl. VI/1).

- fragment fund dintr-o situlă cu grafit în pastă (Pl. VII/4).

Descrierea cuptoarelor

După pregătirea lutului şi modelarea vaselor, mai problematică este arderea lor, la o temperatură de peste 600°C, din moleculele lutului se elimină apa, în acest fel lutul se transformă în ceramică. Cea mai primitivă ardere a vaselor s-a făcut direct pe sol sau în gropi mai înguste la fund şi mai late la gură. Nu se poate susţine că în aceste gropi la arderea vaselor nu au fost obţinută o ceramică de calitate (vezi vasele din cultura Otomani), însă în aceste gropi nu s-a putut dirija gradul temperaturii, în acest fel arderea nu a

fost uniformă, peretele vasului nu s-a ars unitar. Aceste deziderate nu pot fi obținute decât într-o cameră de ardere, într-un spațiu închis, o asemenea invenție fiind cuptorul de ars ceramică vertical unde camera de foc este separată de camera de ardere printr-un grătar, în acest fel focul nu arde direct sub vase. În Bazinul Carpatic, această instalație a fost, după cunoștințele noastre, inventată de celți. Cuptorul de ars ceramică de tip celtic a fost construit adâncit în lut în felul următor: în primul rând a fost stabilit locul și mărimea cuptorului, apoi s-a trecut la săparea atentă a camerei de ardere în așa fel ca bolta cuptorului să fie mai sus de nivelul solului, probabil o parte din boltă fiind construită din nuiele împletite, lutuite în afară și în interior. La o adâncime stabilită se sapă camera de foc lăsând din lut cruțat un peret median și un parapet pentru susținerea grătarului. Apoi la o distanță stabilită a fost săpată groapa de servire a cuptorului sau a cuptoarelor pâna la nivelul camerei de ardere. Prin scobirea distanței între cuptor și camera de ardere, lăsând tot un perete median se obțin, de regulă, două guri de foc. Mai rar se lasă o singură gură de foc, uneori fiind combinate ambele procedee: se scobește o gură mai largă la marginea gropii de alimentare apoi se lasă în continuare perete median. Toată suprafața instalației este lipită gros de un lut galben calcaros, care se arde puternic. Grătarul a fost construit pe peretele median și parapetul circular, așezat pe un pat de crengi pe care se mai pun (ca și în cazul nostru) rogoz, papură și trestie, peste care este aranjat platoul din lut cu o grosime variată, amestecat cu paie sau cioburi pisate. Astfel s-a format un platou din lut prin care de regulă puneau bucăți de par, perforând platoul în două rânduri circulare. Când olarul considera că instalația este gata făcută, umplea gura și camera de foc cu lemne, făcea un foc puternic care întărea astfel interiorul cuptorului, iar prin arderea bucăților de par din grătar, puse inițial vertical au apărut găurile grătarului, așa cum am menționat, aranjate circular în două rânduri. Întrucât la nivelul gropii de alimentare, în fața gurilor de foc, se găsește un lut puternic ars, aceasta demonstrează că focul ardea în fața gurilor de foc, iar aerul cald și fumul treceau, cu ajutorul curentului, în camera de foc și prin găurile grătarului ajungeau în camera de ardere a vaselor.

Concluzii

Prima mențiune despre cuptorul de ars ceramică de tip celtic a fost făcută încă la sfârșitul secolului al XIX-lea de către Pósta Béla în legătură cu cercetările de la Hatvan-*Boldog* (Ungaria)[4]. Descoperitorul dă o descriere amănunțită a obiectivului, dar nu a reușit să determine funcția și datarea lui. Obiectivul descoperit la Békásmegyer (Ungaria) de Nagy László în anul 1942 a fost bine determinat[5], ca și cel de la Ózd[6]. Numărul descoperirilor a crescut în urma lucrărilor efectuate pe autostrăzi și suprafețe mari de teren. În acest fel azi pe teritoriul Ungariei sunt cunoscute între 57-70 cuptoare de ars ceramică[7].

Primele cuptoare de ars ceramică în nord-vestul Transilvaniei au fost descoperite la Andrid-*Ferma Zootehnică*[8], apoi la Biharea[9]. Mai recent cuptoare similare au fost descoperite la Aghireș-*Sub Pășuni*[10], Cauceu (informația de la A. Lakatos), deasemenea în vara anului 2012 pe drumul de ocolire a orașului Carei au fost descoperite două cuptoare de ars ceramică, la punctul Bobald 1D. Cuptoarele de ars ceramică verticale de tip celtic mai apar în LaTène târziu-LTD în mediul eraviscilor la Békásmegyer, Budapest-Tabán[11] dar se mențin și în epoca romană republicană. În unele așezări celtice mai mari au fost cercetate adevărate cartiere ale olarilor cum sunt la Sajópetri-*Hosszú dűlő*-8 cuptoare[12], Sopron-*Krautacker*-6 cuptoare[13], Esztergom-*Kossuth utca*-5 cuptoare[14] (Aceste centre de olărit produceau probabil o ceramică pentru o zonă mai mare locuită de celți[15]). În ultimul timp s-a constatat că multe așezări mici de tip vicus au avut un singur cuptor de ars ceramică care probabil satisfăcea nevoile acestor comunități.

Ceramica obținută în urma degajării gropii de alimentare ale cuptoarelor se poate clasifica astfel:

- ceramică lucrată cu mâna de tradiție hallstattiană târzie: vase de provizii mari de culoare

[4] Pósta 1895, V., fig. 4.
[5] Nagy 1942, 162-172, fig. 1; fig. 3/9-10/; fig. 4/18.
[6] Korek 1958, fig. 1.
[7] Szőllősi 2008, 327.
[8] Németi 1974, 579-584.
[9] Dumitrașcu 1982, 157-166. fig 1.; Dumitrașcu 1994, 79-80. fig. 45, 48/1-2; fig. 49-50.
[10] Băcueț *et al.* 2009, 31-33. Pl. 95-97.
[11] Bónis 1969, Pl. 3.
[12] Czajlik/Tankó 2007, 220-223.
[13] Jerem 1984, 21-26.
[14] Kelemen 1999, 89-118.
[15] Patay 1963, 64 68.

neagră, prevăzute cu buton apucător, vase de tip borcan şi castroane.

- ceramică lucrată la roata olarului: vase de tip flaşă, oale cu corpul rotunjit, situlă cu grafit în pastă, ornamentate cu striuri (Kammschtrick), fragmente de ceşti şi căni, ceramică de producţie celtică cu ardere oxidantă şi reducătoare.

Analogii putem menţiona din zona apropiată de la Carei-*Drum de ocolire* (nepublicat), Carei-*Bobald IV*[16], Moftinu Mic-*Pescărie A*[17], Cămin-*Malul Crasnei*[18]. Fără prezenţa obiectelor metalice, încadrarea cronologică a complexului numărul 10 de la Carei-*Ferma avicolă (Spitz)* este dificilă. Pe baza ceramicii (forme şi elemente decorative), acest complex se poate încadra "grosso modo" în LaTène-ul mijlociu, LTC1.

Bibliografie:

Băcueţ *et al.* 2009: D. Băcueţ-Crişan/S. Băcueţ-Crişan/I. Bejinariu/H. Pop/Al. V. Matei: *Cercetări arheologice preventive pe traseul şoselei ocolitoare a municipiul Zalău (Rescue excavations on the Bypass road of Zalău),* Editura Mega, 2009, Zalău.

Bónis 1969: Bónis Éva: *Die spätkeltische Siedlung in Gellérthegy-Tabán in Budapest,* Budapest, 1969.

Czajlik/Tankó 2007: Czajlik Z./Tankó K., *Fours,* In: Szabó M. (edt), *L`habitat de l`epoque de La Tène, Sajópetri-Hosszú dűlő,* L`Harmattan kiadó, Budapest 2007, 220-223.

Dumitraşcu 1982: S. Dumitraşcu, *Les fours de poterie decouverts à Biharea,* Dacia, XXVI, 1982, 157-166.

Dumitraşcu 1994: S. Dumitraşcu, *Biharea I, Săpăturile arheologice (1973-1980),* Oradea 1994.

Jerem 1984: E. Jerem, *Sopron-Krautacker,* RégFüz, Ser. I, 37, 25-26.

Jerem 1984a: E. Jerem, *Kelta fazekaskemencék Sopronban (Celtic pottery kilns in Sopron),* In: *Iparrégészeti és Archeometriai kutatások Magyarországon II.,* Veszprém 1984, 83-105.

Kelemen 1999: H. Kelemen M., *Az Esztergom-Kossuth Lajos utcai későkelta fazekaskemencék,* KMK. 1999, 89-118.

Korek 1958: J. Korek, *Kelta edényégető kemence Ózdon,* HOMÉ, 2, 1958, 79 82.

Nagy 1942: L. Nagy, *A békásmegyeri késő LaTène fazekaskemence,* AÉ, 55, 1942, 162-172.

Németi 1974: I. Németi, *Cuptoare de ars ceramică din epoca La Tène de la Andrid, jud Satu Mare,* SCIVA, 25, 1974, 4, 579-584.

Németi 1981-1982: I. Németi, *Descoperiri arheologice din hotarul oraşului Carei (jud. Satu Mare),* StCom Satu Mare, 45-57.

Németi 1986-1987: I. Németi, *Descoperiri arheologice de pe teritoriul localităţii Moftinu-Mic (jud. Satu Mare),* StCom Satu Mare, VII-VIII, 101-137.

Németi 1990: I. Németi, *Contribuţii la cunoaşterea sfârşitului epocii bronzului din nord-vestul României (Beitrage zur Erforschung der Spätbronzezeit in Nordwest Rumänien),* SCIVA, 41, 1, 1990, 19-54.

Németi 1999: J. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului (The archeological survey of Carei Region),* Institutul Roman de Tracologie, BiblThrac, XXVIII, 1999.

Németi 2011a: J. Németi, *Bronzkori vajkészítő edény (köpülő),* JAMÉ, LIII, 69-81.

Németi 2011b: J. Németi, *Archaeological finds belonging to the Late Hallstatt and La Tène period from Cămin/Kálmánd-Krasznapart, Satu Mare County,* Marisia XXXI, 121-155.

Patay 1963: P. Patay, *Adatok egy késővaskori fazekasműhely elterjedéséhez,* AÉ, 90, 1963, 64-68.

Pósta 1895: B. Pósta, *A Hatvan-boldogi ásatások,* AÉ, XV, 1-26, 1895.

Roman/Németi 1986: P. Roman/J. Németi: *Descoperiri din perioada timpurie (pre-Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României,* SCIVA, 37, 1986, 3, 198-232.

Szőllősi 2008: Sz. Szőllősy, *Egy kelta edényégető műhely működése a régészeti leletek tanulsága alapján,* Első Század 2008, 325-373.

*sírások.blog.hu/2008/10/07/ *a kelták kemencéi* 2013.04.08, 8:48:41.

János Németi
Carei, România

[16] Németi 1981-82, 45-57.
[17] Németi 1986-1987, 101-137
[18] Németi 2011b, 121-155

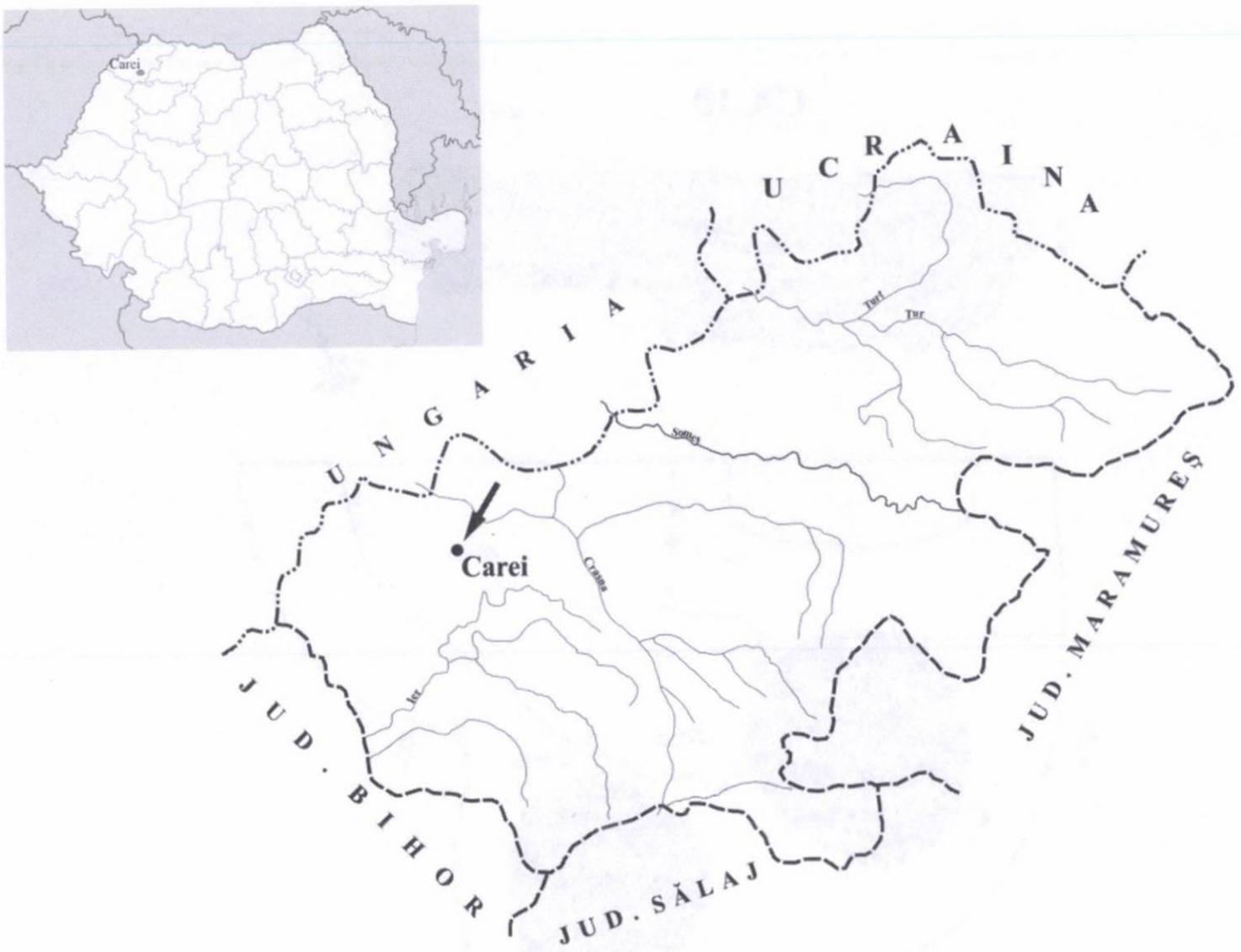

Planșa I. Poziția geografică a sitului Carei-*Ferma avicolă (Spitz)*

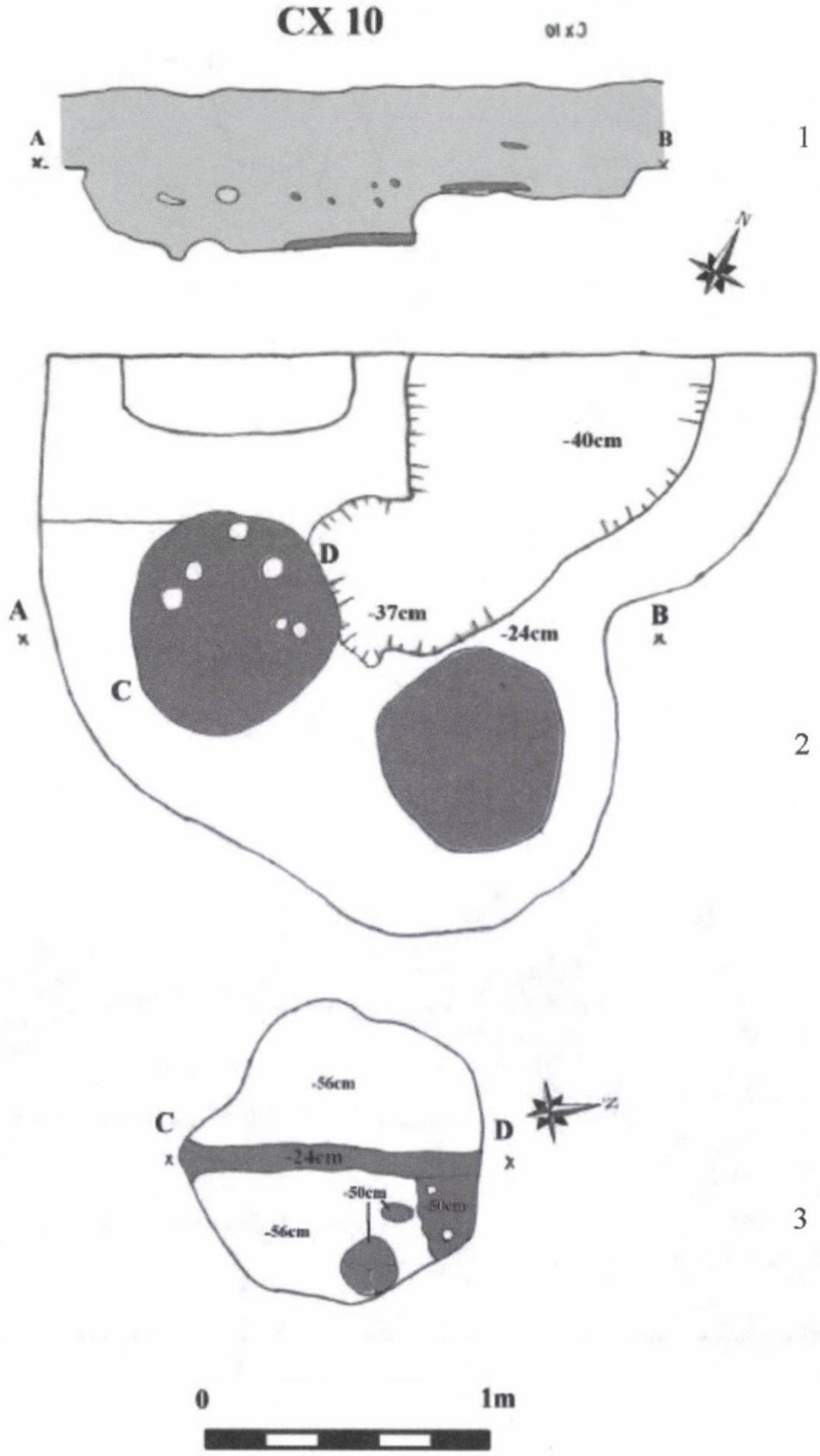

1

2

3

Planșa II. 1-3. complex 10: desene.

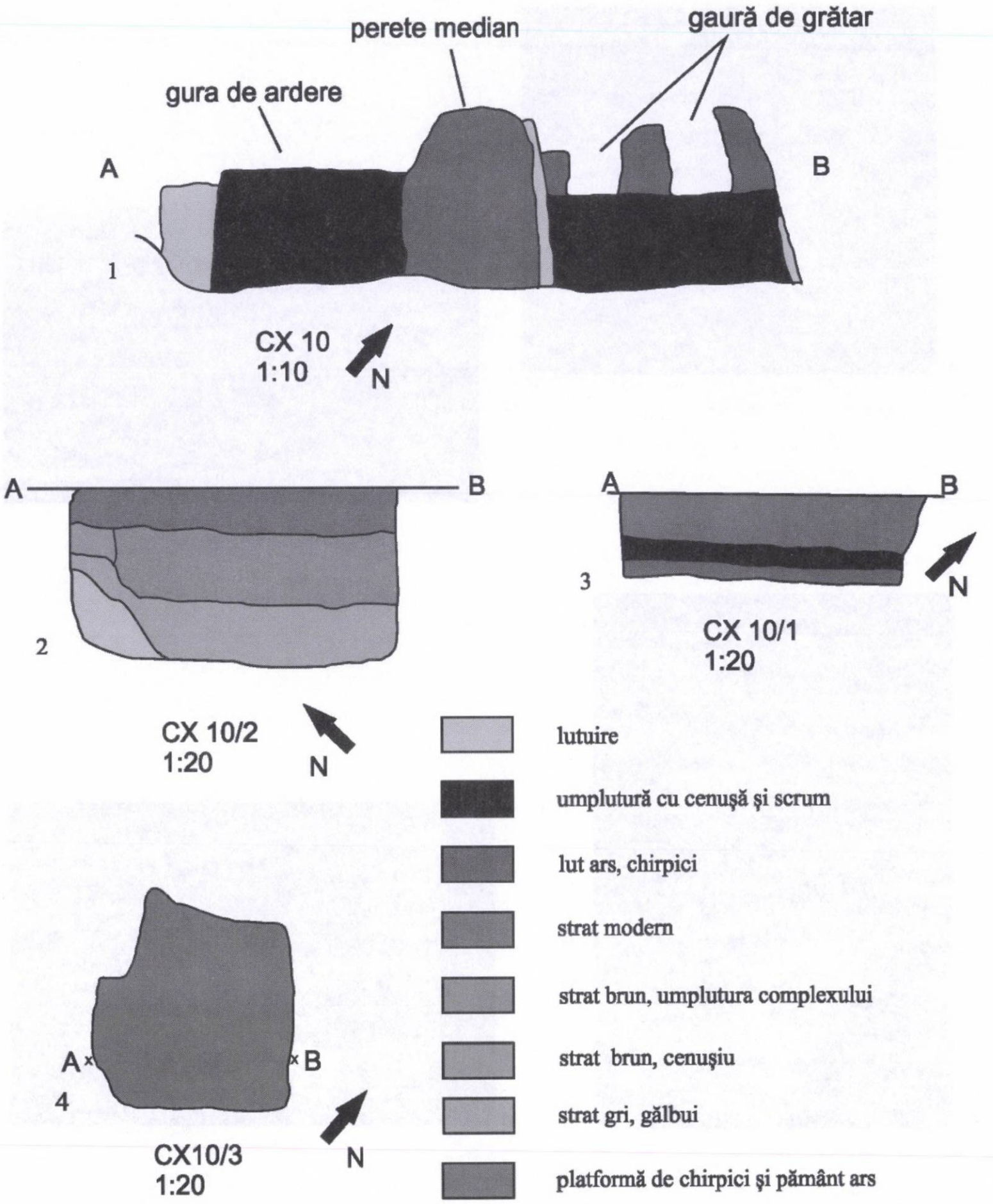

Planşa III. 1-4. profile din complexul 10.

1

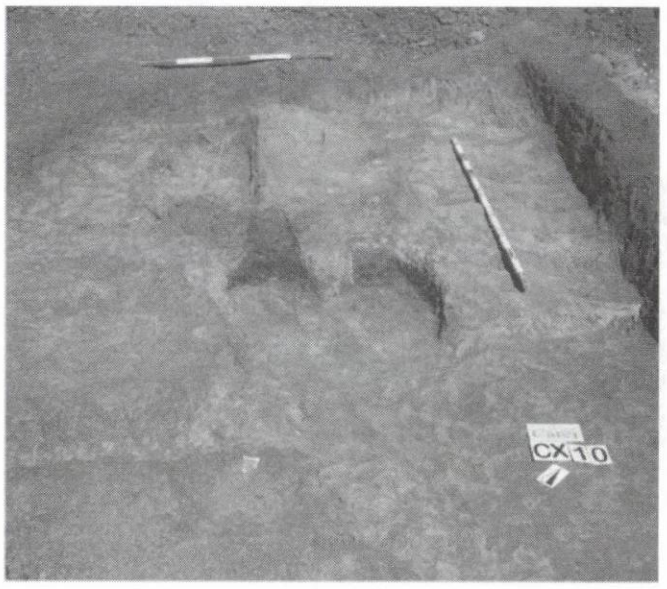

2

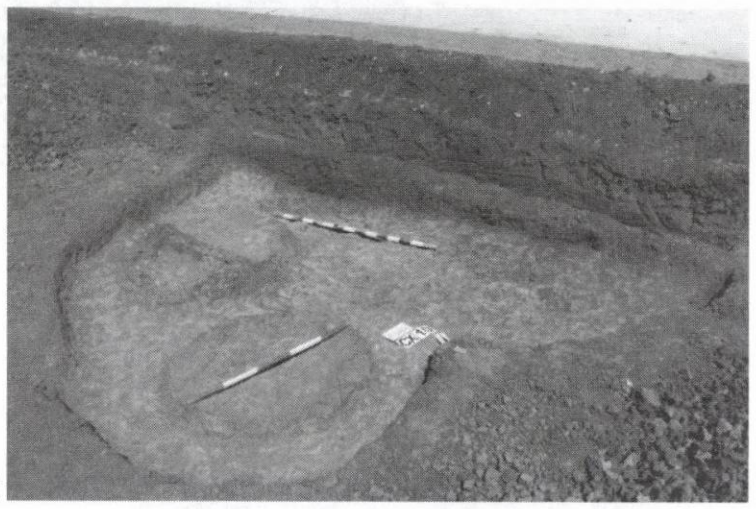

3

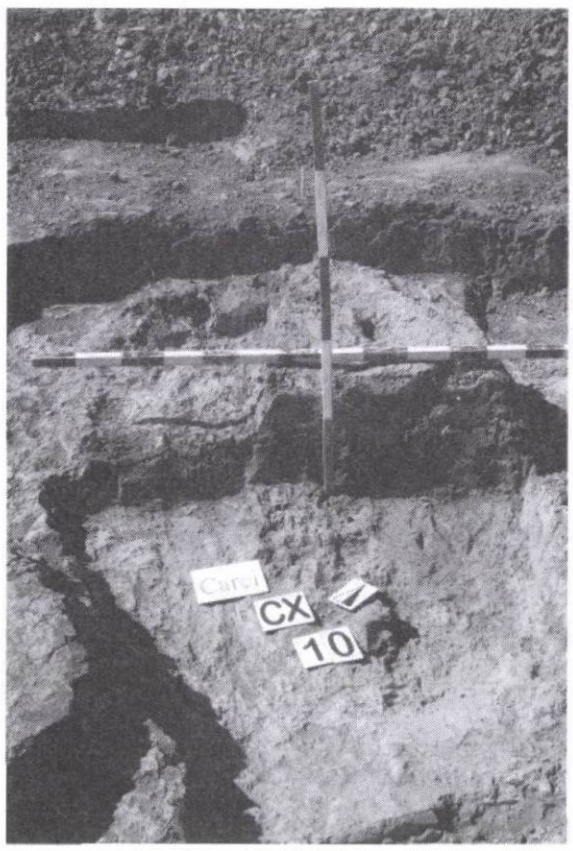

4

Planşa IV. 1-2. cuptor de ars ceramică-complex 10; 3. profilul cuptorului; 4. lut ars din sanț (cuptor de ars ceramică?).

Planșa V. 1-4. fragmente ceramice, cultura-Sanislău.

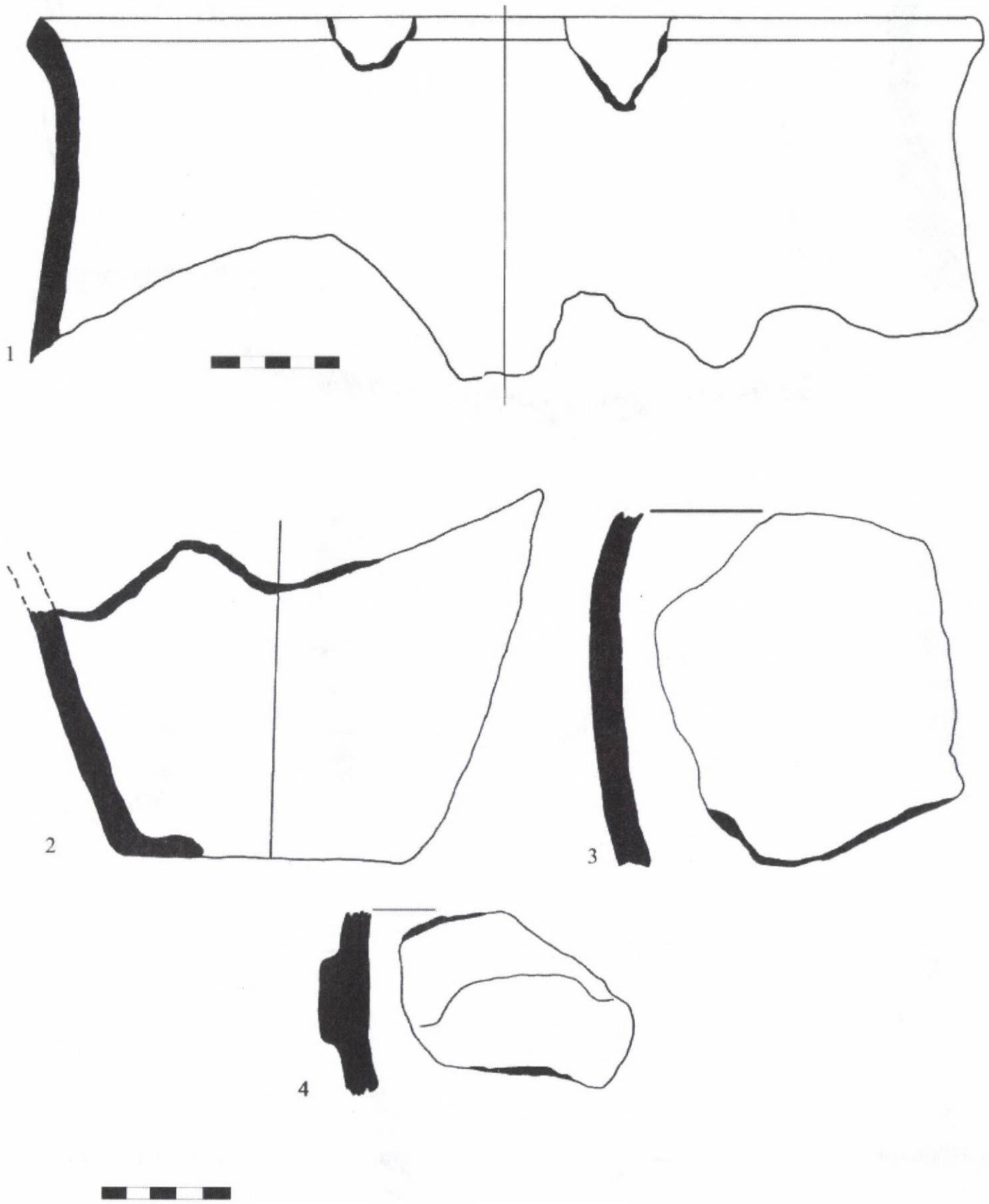

Planșa VI. 1-4. fragmente ceramice lucrate cu mâna.

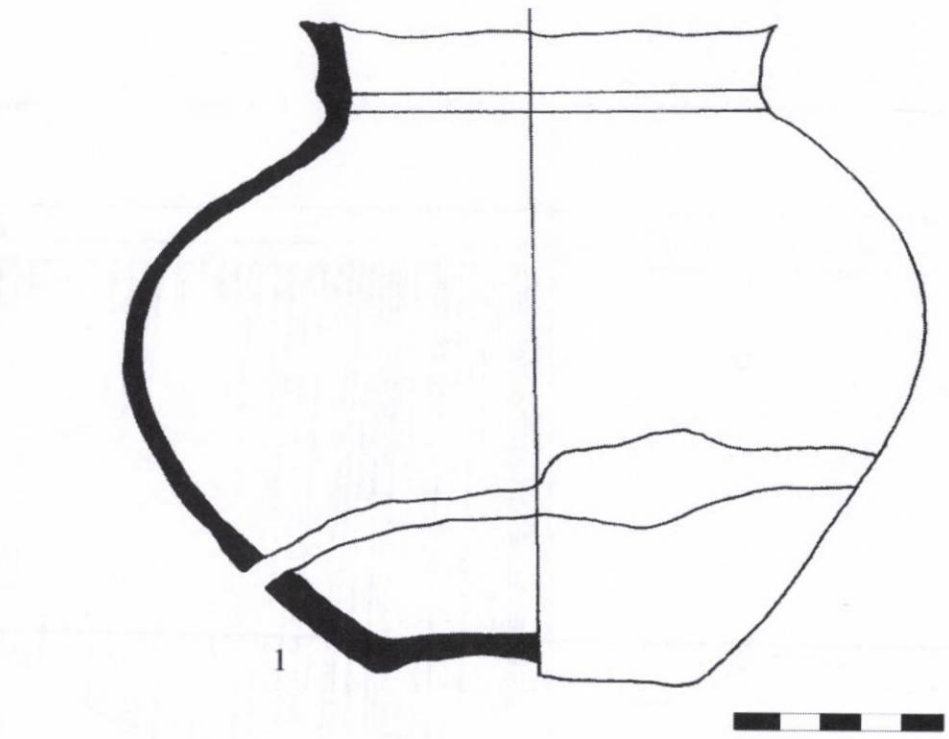

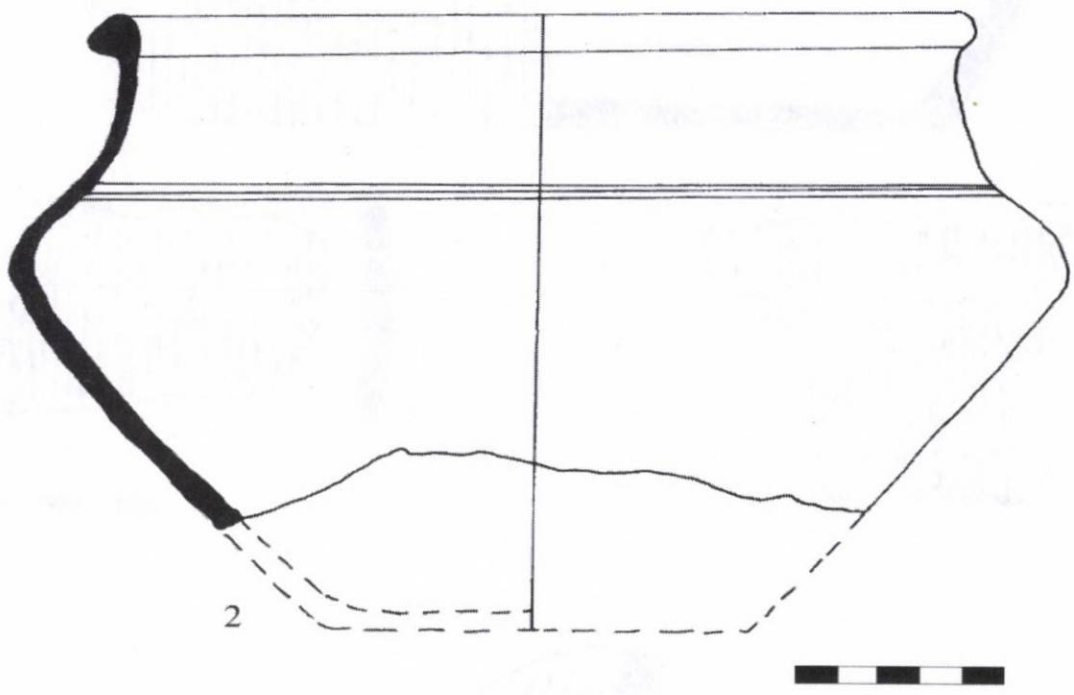

Planșa VII. 1. vas tip flașă, 2. vas tip bol.

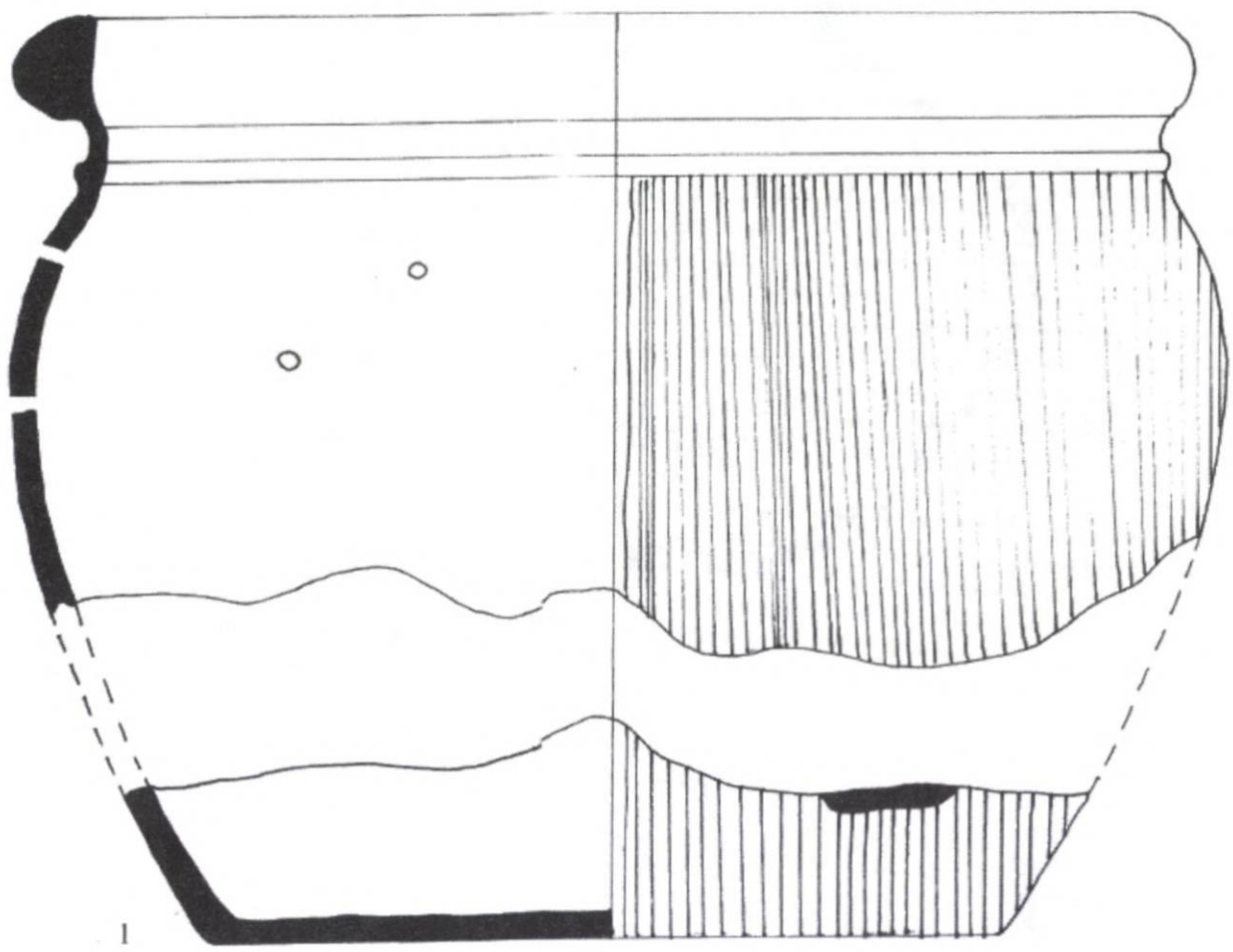

Planșa VIII. 1. vas tip situlă, 2-3. fragmente ceramice din vasul situlă, 4. fragment fund.

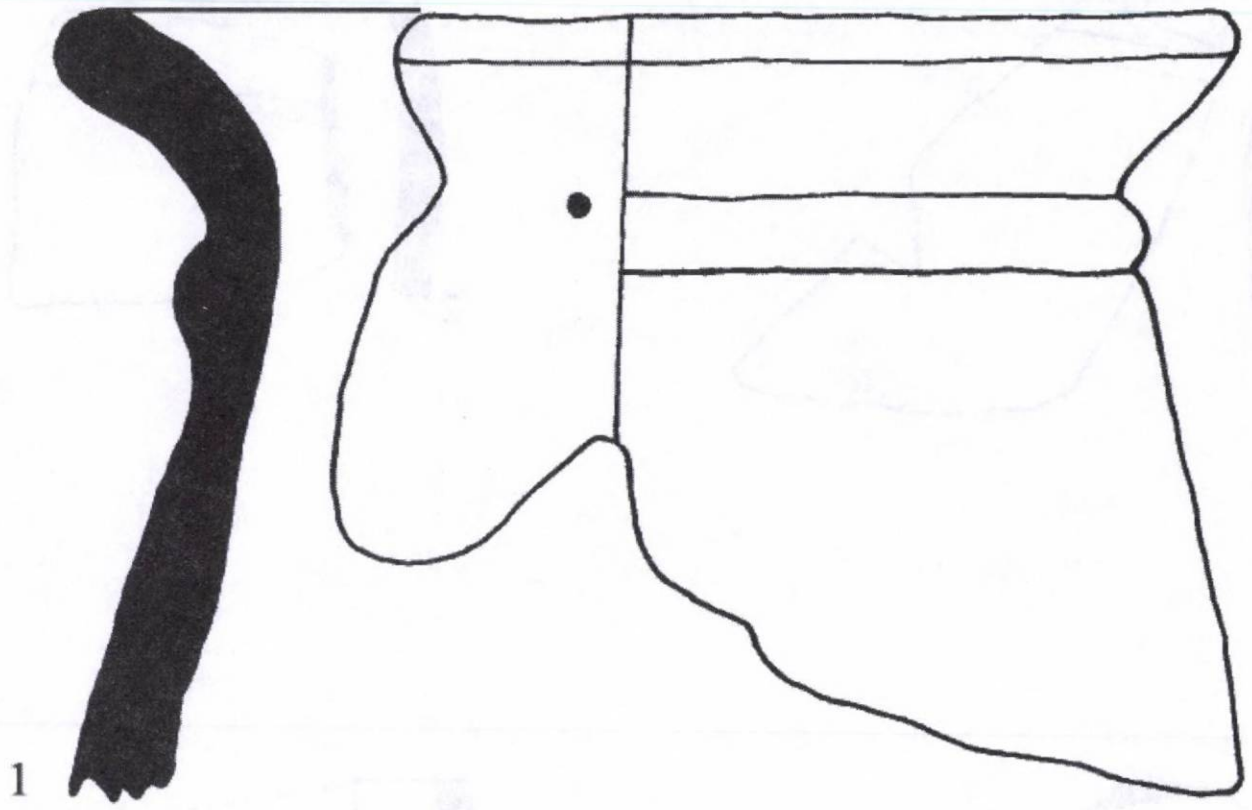

Planșa IX. 1-3. fragmente ceramice din vase tip flașă (buze).

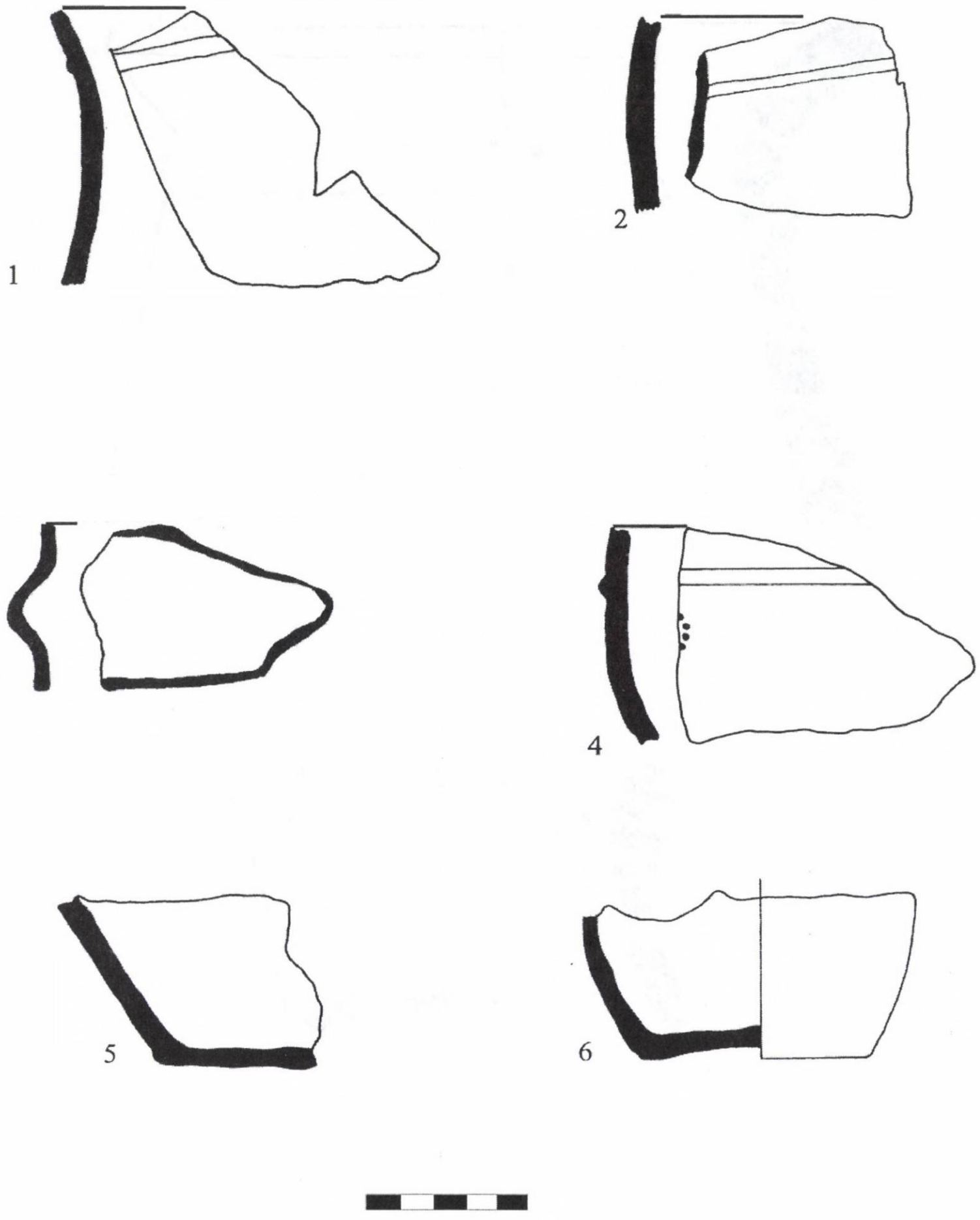

Planşa X. 1-5. fragmente ceramice lucrate cu roata rapidă.

Probleme legate de evoluția culturii materiale din sec. II-V în spațiul nord-vestic al României[1]

Robert Gindele

Zusammenfassung: In den gegenwärtigen rumänischen Facharbeiten wurde das nordwestliche Gebiet Rumäniens folgendermaßen begrenzt: Mittleres und Niederes Tal des Someş- Flusses (Samosch), das Crasna-Tal, das Maramuresch- Becken, südlich vom Barcău- Fluss begrenzt, kontinuierlich nach Osten mit dem Meseş-Gebirge, Brezei-Gipfel, Rodnei-Gebirge und Maramureşului-Gebirge. Diese Begrenzung entspricht praktisch dem Gebiet der Landkreise Satu Mare (Sathmar) und Maramureş (Maramuresch), dem nördlichen Teil des Landkreises Bihor und einem ziemlich großen Teil des Landkreises Sălaj (ausschließlich das Gebiet der Provinz Dacia). Diese Arbeitsfläche ist gut definiert, ohne Zweifel aber, hat diese auch eine grenzüberschreitende Dimension. Die Staatsgrenze zwischen Rumänien und Ungarn in der Umgebung von Ortschaften Săcuieni-Şilindru bis der Ortschaft Urziceni liegt etwa an der östlichen Grenze des geografischen Raums Nyírség, ein flaches Gebiet, was sich von der Ungarischen Tiefebene ausbreitet, gekennzeichnet von nach Nordsüden gerichteten Sandhügeln. An diesem Grenzteil kann die politische Grenze annähernd als eine geografische Begrenzung betrachtet werden. Nördlich von Urziceni, in der Nähe des ehemaligen Ecedea- Sumpfes soll man zur Arbeitsfläche auch die zwischen den Sandhügeln von Nyírség und den Theiß-Betten gelegene Ebene-eigentlich die Unterläufe der Flüsse Crasna, Someş, Tur, welche derzeit in Ungarn liegen-hinzufügen. Zu diesem Gebiet gehört ein kleines Territorium der Ukraine, die Ebene zwischen den Tur und Theiß.

Nordwesten Rumäniens und die angrenzenden ungarischen und ukrainischen Gebiete, die zu der Arbeitsfläche hinzugefügt werden können, gehören zu einem einheitlichen geografischen Raum, nämlich zum oberen Theiß-Becken, was sich derzeit auf dem Territorium von vier Staaten befindet (Nordwesten Rumäniens, Transcarpatia, Osten der Slowakei und Nordosten der Ukraine).

Nach heutigem Stand der Forschung kann man vermuten, dass die Römerzeit sich im Barbaricum im oberen Theiß-Becken vom Zeitpunkt der dako-römischen Kriege (Anfang der 2. Jahrhundert) beginnt. Als Folge dieser Veränderungen findet eine dreijahrhundertlange Entwicklung der Sachkultur mit vielfachen Einflüssen statt. Diese Einflüsse stammen von den Römern, Germanen (von Norden der Karpaten) oder Sarmaten (von der Ungarischen Tiefebene her). Das Ende dieser Entwicklungsperiode ist ungefähr in der Hälfte oder in der 2. Hälfte des 5. Jahrhunderts, nach dem Untergang des hunnischen Reichs.

Aufgrund einiger geschichtlichen Ereignisse und einiger Veränderungen der Sachkultur unterscheidet man fünf wichtige Entwicklungsperioden der Sachkultur im Nordwesten Rumänien in der Römerzeit und Anfang des Zeitalters der Völkerwanderung (2. Jahrhundert-die 1. Hälfte des 5. Jahrhunderts).

1. Der Zeitraum zwischen der Gründung Dakiens und den Markomannenkriegen.

Obwohl, aufgrund der Forschungen es noch unmöglich scheint, einige entschlossene Konklusionen auszuarbeiten, sind wird der Meinung, dass der wesentliche Unterschied zwischen den Kontexten in Someşului-Ebene, in einer Entfernung von etwa 100 km von dem Limes im Meseş-Gebirge und den Kontexten im Zalăului-Tal oder Şimleului-Becken durch einen vermehrten römischen Einfluss vor den Markomannenkriegen in der Nachbarschaft vom Limes verdeutlicht werden kann.

2. Der Zeitraum der Markomannenkriege.

Diese Periode ist durch massiven Einbruch der Przeworsk-Kultur charakterisiert. Man kann einen Unterschied zwischen den Keramikkontexten in Someşului-Ebene (Csengersima-Petea) und den Keramikkontexten im Zalăului-Tal (Zalău Bd. Mihai Viteazu 104-106) beobachten. Dieses Phänomen kann durch die Möglichkeit einer kleinen Entphasierung des Einbruchs bzw. der Ausbreitung der Przeworks-Kultur nach der Provinz Dacia erklärt werden.

3. Der Zeitraum nach den Markomannenkriegen und vor der Verbreitung auf breiter Skala der gestempelten Keramik.

---

[1] După ce în anii precedenți au apărut trei cărți în limba germană (Gindele/Istvánovits 2009; Gindele 2010; Gindele/Istvánovits 2011) referitoare la epoca romană şi prima epocă a migrațiilor în Barbaricum-ul din spațiul nord-vestic al României, am considerat necesară publicarea în limba română a concluziilor acestor lucrări.

Studii în onoarea lui Tiberiu Bader la 75 de ani. Satu Mare - Studii şi Comunicări, nr. XXIX/1, 2013 (343-377)

Das Phänomen der gegenseitigen Durchdringung der dakischen und germanischen Sachkulturen ist je nach Mikrozonen von der Bevölkerungsdichte vor den Markomannenkriegen, bzw. von der Besiedlungsintensität des Territoriums von anderen, neuen Völkern bedingt.

Man kann bemerken, dass die wichtigsten Veränderungen im Rahmen der Entwicklung der Funde (in erster Reihe: der Keramikfunde) aus den Siedlungen, die diese Entwicklungsphasen definieren, nach dem Zeitraum der Markomannenkriege den chronologischen Phasen C1a, C1b, C2 eigentlich in manchen Fällen nicht entsprechen. Sehr wahrscheinlich, kann einige sehr wichtige Unterschiede in der Entwicklung der Funde aus den Siedlungen beobachtet werden, aber im Allgemeinen kann man eine kontinuierliche Tendenz der für die Periode der Markomannenkriege charakteristischen Keramikkontexte in der chronologischen Phase C1a feststellen. Das Phänomen der gegenseitigen Durchdringung der Sachkulturen dakischer und germanischer Art findet teilweise in der Phase C1a und teilweise in der Phase C1b statt. Natürlich setzt sich dieses Phänomen auch im Kontext der Verbreitung der gestempelten Keramik neben den anderen römischen Formen weiter fort, aber ist es infolge der Romanisierung der Sachkultur auf dem Niveau der Keramik etwas schwerer bemerkbar.

4. Der Zeitraum der Verbreitung auf breiter Skala der gestempelten Keramik im Barbaricum.

Wahrscheinlich ist die gestempelte Keramik die auffallendste Befundkategorie auf dem Niveau der Keramik aus Römerzeit im Nordwesten Rumänien. Die Produktionstechnik dieses Artefakts wurde aus der Provinz Dacia übernommen, sehr wahrscheinlich aus Porolissum. Die Herstellung der gestempelten Keramik war sehr intensiv und ist sie (mit Verlauf der Zeit) ein unerlässlicher Bestandteil der von uns untersuchten Befundstellen geworden, aber die chronologischen Grenzen der Produktion und die charakteristischen Merkmale dieses Technologietransfers wurden bisher nur teilweise untersucht.

In der Siedlung von Csengersima–Petea wurde aufgrund des Auftritts der gestempelten Keramik die Entwicklungsphase 5 bestimmt. Nach einer Analyse der in der Verfüllung der Keramikwerkstätten oder in den Kontexten mit gestempelter Keramik gefundenen Keramik, kann man bemerken, dass diese nur ein Teil des Technologietransfers, von der Provinz Dacia her, darstellt. Vergleichend die Formen und die technischen Charakteristiken mit den vorherigen Entwicklungsphasen, kann man eine Romanisierung auf breiter Skala der scheibengedrehten Keramik feststellen. Die Anfänge der Produktion von gestempelter Keramik im Oberen Theiß-Becken erfolgt während der Phase C1b, in einiger Mikrozone vielleicht, in der Phase C2. Ende der Produktion von gestempelter Keramik erfolgt irgendwann, an der Grenze zwischen den Phasen C3 und D1.

5. Der Zeitraum nach der Produktion auf breiter Skala der gestempelten Keramik.

In der Someşului-Ebene sind es Kontexte ohne gestempelte Keramik, aber fast ausschließlich mit scheibengedrehter Keramik in Apa- Moşia Brazilor, Bolda- La spini und Csengersima- Petea-Entwicklungsphase 6 bekannt. Die Keramikfunde aus diesen Kontexten sind gleichartig: Diese können durch die Fortsetzung der Formen aus der Entwicklungsphase mit gestempelter Keramik charakterisiert werden. Die Stempelverzierung an Schlüsseln wird durch eingeglätette waagerechte Linienverzierung ersetzt, die ziegelrote oder braune Farbe greift immer mehr um sich, aber die meisten Formen bleiben unverändert.

Man kann Änderungen in der Sachkultur auf dem Niveau der Keramik im Someşului-Tal in Lazuri-*Râtul lui Bela* beobachten, wo teilweise etliche Formen die vorigen Formen fortsetzen, und erscheint eine Reihe neuer Formen. Ein Teil von diesen Formen kann mit dem Einfluss der Sântana de Mureş-Cerneahov-Kultur (facettierte Krüge) im Zusammenhang gezogen werden, die anderen spiegeln nördliche Einflüsse, aus der Zone der Karpaten und aus Südpolen wieder (Krausengefäße mit nach innen gezogenem Rand und mit Wellenlinienverzierung, rauhe Schüsseln, bikonische Schüsseln).

Eine neue Emigrationswelle am Ende der Römerzeit und am Anfang der Zeit der Völkerwanderung von Nordkarpaten her nach dieser Bergkette wurde von K. Pieta mehrmals behauptet. In der Nordkarpatischen Gruppe wurden sowohl „Post-Przeworsk–Elemente Typ Gutentag/Dobrodzien", als auch Elemente aus dem „Post-Cerneahov-Areal. Sehr wahrscheinlich gibt es einen Zusammenhang zwischen diesen Phänomenen und der Keramikproduktion von Lazuri-*Râtul lui Bela*, und die Siedlung im Nordwesten Rumäniens gehört zu diesem breiten Kulturumfeld, charakteristisch für die spätere Przeworsk-Kultur. Die Einflüsse dieses Kulturumfelds verbreiten sich nach Nord- und Nordwesten innenkarpatischen Siebenbürgens.

Stickwörter: *nordwesten Rumaniens, II-IV. Jh., Forschungsgeschichte, Periodisierung, Chronologie*
Cuvinte cheie: *nord-vestul României, sec. II-IV d. Hr., istoricul cercetărilor, periodizare, cronologie*

Definirea spațiului de lucru[2].

În primul rând este necesară definirea cât mai corectă a spațiului geografic studiat. În cercetarea românească a Barbaricum-ului din epoca romană și din prima epocă a migrațiilor, arealele geografice tratate corespund practic provinciilor istorice ale spațiului național (Muntenia, Moldova, Transilvania), care în general se încadrează în niște limite geografice bine conturate. Mult mai confuze au fost definirile spațiilor de lucru pentru vestul și nord-vestul României[3]. Având în vedere legăturile culturale din epoca romană și prima epocă a migrațiilor, ale Banatului către Tisa Inferioară și Dunăre, ale Câmpiei Mureșului și a Crișurilor către Tisa Mijlocie și ale Câmpiei Crasnei și a Someșului către Tisa Superioară, considerăm că este necesară definirea acestora ca unități geografico-istorice distincte. În acest sens, trebuie analizate dimensiunile transfrontaliere ale acestor unități, pentru că granițele politice dintre România, Ucraina, Ungaria și Serbia nu corespund automat cu delimitările de ordin geografic.

În lucrările românești recente de specialitate, spațiul nord-vestic al României a fost delimitat pe valea mijlocie și inferioară a râului Someș, valea Crasnei, Depresiunea Maramureșului, cu limita sudică pe râul Barcău, și continuând spre est cu Munții Meseșului, Culmea Brezei, Munții Rodnei și ai Maramureșului. Această delimitare corespunde practic întregului teritoriu al județelor Satu Mare și Maramureș, nordului județului Bihor și unei mari parți a județului Sălaj (exceptând teritoriul provinciei Dacia)[4]. Acest spațiu de lucru este foarte bine definit, însă beneficiază fără îndoială și de o dimensiune transfrontalieră. Granița de stat româno-maghiară din zona localităților Săcuieni-Șilindru și până la localitatea Urziceni se află aproximativ pe limita estică a zonei geografice Nyírség, o regiune întinsă din nordul Câmpiei Maghiare, caracterizată de șiruri de dune nisipoase orientate nord-sud. Pe acest segment, granița politică poate constitui și o delimitare geografică aproximativă. La nord de Urziceni, în zona fostei Mlaștini Ecedea, trebuie să adăugăm spațiului de lucru câmpia aflată între dunele de nisip din Nyirség și cursul Tisei, practic cursurile inferioare ale râurilor Crasna, Someș și Tur, aparținând azi Ungariei. În acest spațiu este inclus și un mic teritoriu din Ucraina, câmpia dintre Tur și Tisa (Harta 1).

Situația geografică a Maramureșului istoric în raport cu spațiul nord-vestic al României nu este ușor de definit. Această regiune poate fi considerată în aceeași măsură ca aparținând nordului României.

Nord-vestul României și teritoriile limitrofe din Ungaria și Ucraina care pot fi incluse în spațiul de lucru aparțin unui spațiu geografic unitar, Bazinul Tisei Superioare, care se întinde în prezent pe teritoriul a patru state (nord-vestul României, Ucraina Transcarpatică, estul Slovaciei și nord-estul Ungariei).

Definirea limitelor cronologice.

În studiul epocii romane din Barbaricum-ul european, bazinul Tisei Superioare prezintă caracteristici aparte. În acest spațiu, începutul epocii romane poate corespunde cronologic încetării civilizației dacice clasice sau, mai precis, momentului abandonării fortificațiilor dacice. După părerea generală a specialiștilor, cetățile aflate în afara teritoriului Daciei romane au fost cucerite de romani și nu au mai funcționat ca centre de putere după declinul regatului lui Decebal. Referitor la teritoriul studiat de noi, aceasta este foarte probabil situația fortificațiilor din Depresiunea Șimleului[5]. Finalul fortificațiilor de pe valea Tisei, de la Malaya Kopanya și Solotvino a fost propus de Kotigorosko odată cu cucerirea romană[6]. Există unele păreri care afirmă însă că aceste fortificații puteau fi distruse mai repede de popoarele germanice venite din nord[7]. Obiectul studiului nostru nu constă în clarificarea acestor

[2] Lucrarea a fost realizată în cadrul grantului Autoritatea Națională pentru Cercetarea Științifică CNCS-UEFISCDI, număr proiect PN-II-ID-PCE-2011-3-0158.

[3] Dumitrașcu, în cadrul tezei de doctorat, a delimitat vestul și nord-vestul României pe Crișana și Maramureș (Dumitrașcu 1993, 26). Aceeași concepție a fost continuată în cadrul sintezei Istoria Românilor 2001 (Dumitrașcu 2001, 441, fig. 51.) Harhoiu, în opera sa privind prelucrarea descoperirilor din prima epocă a migrațiilor, tratează „vestul României" ca o unitate geografică din care fac parte Banatul, Câmpia Crișului și Câmpia Someșului (Harhoiu 1998, 151).

[4] Stanciu 1995, 139-140; Stanciu 1997, 167; Matei/Stanciu 2000, 10.

[5] Pop 2006, 97.

[6] Kotigorosko 1991, 107-108.

[7] Nemeth/Rustoiu/Pop 2005, 22.

aspecte. În stadiul actual al cercetărilor, considerăm că epoca romană în Barbaricum-ul din Bazinul Tisei Superioare începe odată cu războaiele daco-romane de la începutul secolului II. Aceste schimbări au provocat o dezvoltare a culturii materiale extinsă pe parcursul a trei secole, cu multiple influențe venite atât din partea civilizației romane, cât și dinspre nordul Carpaților, din arealul culturilor germanice, sau dinspre Câmpia Maghiară, din arealul culturii materiale sarmatice. Sfârșitul acestei perioade de dezvoltare este undeva la mijlocul sau în cea de a doua jumătate a secolului al V-lea, când, după declinul imperiului hunic, s-au produs schimbări majore în evoluția culturii materiale din acest spațiu.

Stadiul cercetărilor.

În nord-vestul României și în teritoriile limitrofe din Ucraina și Ungaria, primele descoperiri databile în epoca romană și prima epocă a migrațiilor au fost înregistrate la sfârșitul secolului al XIX-lea. Este vorba despre mai multe arme descoperite la Apa[8] cu ocazia exploatării prundișului (umbo și mâner de scut din bronz, spadă îndoită, două vârfuri de lance, din care unul cu vârf îndoit, foarfecă, pinten) și la Boinești[9] (spadă, umbo de scut, vârf de lance).

În spațiul studiat, cercetările arheologice sistematice care au vizat perioada la care ne referim au fost demarate după al doilea război mondial și s-au intensificat odată cu dezvoltarea muzeelor județene. Datorită caracterului pregnant de salvare al cercetărilor, avem mult mai multe informații despre așezări decât despre cimitire.

Cel mai mare număr de morminte plane de incinerație (74) a fost descoperit la Medieșu Aurit-*La Leșu*[10] în anii 1960. Au urmat descoperiri de mai mici dimensiuni în anii 1980 la Badon-*Doaște*[11] (4 morminte), Crasna[12] și Cehăluț[13] (descoperiri incidentale). Recent, au fost descoperite mai multe morminte de incinerație la Zalău-*Dealul Lupului*, care fac parte probabil dintr-un cimitir mai mare[14]. Morminte de incinerație tumulară au fost cercetate la Bratovo[15] (pe teritoriul Ucrainei) și la Lazuri-*Lubi tag*[16]. În zona văii Ierului cunoaștem mai multe morminte de inhumație sau inventare funerare care pot fi atribuite acestora: Cheșereu- *marginea satului (lotul Pákay Dezső)*[17], Cherechiu[18], Săcuieni-*Horo* [19], Pișcolt- *lângă S.M.A.*[20] și *Lutărie*[21], Pir-*Cetate*[22], Sanislău- *curtea SMA*[23], Șilindru-*Püspökhalom*[24], Șimian-*Groapa cu lut (Sárgaföldes gödör)*[25]. Într-o situație neclară este Curtuiușeni-*Ligetdomb* unde, în contextul unei necropole celtice, au fost descoperite trei umbo-uri de scut. Au fost publicate ca obiecte celtice, mai târziu datarea lor a fost reconsiderată pentru sec. III-IV, iar artefactele atribuite gepizilor timpurii[26]. În zona de întâlnire a Câmpiei Nirului cu Câmpia Careiului, la Urziceni-*Pichet* a fost descoperit un mormânt de inhumație, având un singur vas ca inventar[27]. De lângă Carei au fost publicate mai multe obiecte, printre care și o cataramă sarmatică, care pot fi puse în legătură cu morminte de inhumație[28] (Harta 2).

Cercetarea așezărilor (Harta 3) a fost demarată în anii 1950 în contextul investigării unui obiectiv celtic la Ciumești-*Malomháta* (1962, 1964-65)[29], prin implicarea Institutului de Arheologie

---

[8] Semnalat Vende 1909, 411; Hampel 1896, 177.
[9] Semnalat Vende 1909, 411; publicat Kovács 1964-65.
[10] Dumitrașcu/Bader 1967a; Horedt 1973, 91-98; Dumitrașcu 1993, nr. 3. 104-108; Matei/Stanciu 2000, nr. 89 (159), 64-65.
[11] Publicat Matei/Stanciu 2000, nr.9 (14), 28-30.
[12] Semnalat Matei 1986, 802.
[13] Lazin 1992.
[14] Matei *et al.* 2003.
[15] Kotigorosko 1988.
[16] Kotigorosko 1998.
[17] Repertoiu Bihor 1974, nr. 90, 24.
[18] Dörner 1971, 668; Dumitrașcu 1993, 141.
[19] Dörner 1971, 688; Dumitrașcu 1983, 64; Dumitrașcu 1993, 110; Popescu 1967, 531, nr. 73.
[20] Németi 1999, 45.
[21] Németi 1983, 140-141.
[22] Németi 1999, nr. 14 , 31.
[23] Németi 1999, 47.
[24] Repertoriu Bihor 1974, nr. 72, 384.
[25] Bulzan/Ciorba 2007.
[26] Roska 1942, 81-84; Bóna 1961, 196; Dumitrașcu 1972, 198; Dumitrașcu 1993, 143.
[27] Németi 1983, 144-145.
[28] Parducz 1947, 50.
[29] Zirra 1967, nota. 6, 7; Lazin/Németi 1972, nr. 5., 205; Stanciu 1985-86; Matei/Stanciu 2000. nr. 48 (82), 41.

„Vasile Pârvan" din București. Institutul de Arheologie din Cluj s-a implicat în cercetarea așezării de la Culciu Mare-*Zöldmező* (1966)[30]. Fără îndoială, cel mai important șantier arheologic pentru această perioadă este cel de la Medieșu Aurit-*Șuculeu* (1964-70)[31], unde a fost cercetată o suprafață însemnată dintr-o așezare cu caracter industrial, specializată în producția vaselor de provizii.

Reorganizarea administrativă a României din 1968 și apariția pe teritoriul studiat de noi a județelor Sălaj, Bihor, Maramureș și Satu Mare a însemnat implicit și dezvoltarea infrastructurii muzeale județene. Prin implicarea specialiștilor locali (Gheorghe Lazin în județul Satu Mare și Alexandru V. Matei în județul Sălaj), cercetarea așezărilor a luat un avânt deosebit. Alături de mai multe săpături de mici dimensiuni[32] au fost dezvoltate cercetări sistematice de proporții la Lazuri-*Râtul lui Bela* (1974-77, 1978-81)[33] și Zalău-*Bd. Mihai Viteazul nr.104-106* (1974-83)[34].

În anii 1980, putem constata un regres în cercetarea obiectivelor de epocă romană, în prim-plan ajungând sondajele de mici dimensiuni[35]. Alături de cercetările sistematice, lucrările de hidroameliorare de pe valea râului Crasna[36] sau dezvoltarea orașului Zalău[37] au oferit oportunități importante cercetării așezărilor.

Rolul săpăturilor de salvare nu a fost unul semnificativ în perioada comunismului, însă acestea au scos totuși la iveală descoperiri importante. La Pișcolt-*Lutărie* (1970-88)[38], J. Németi a salvat aproape an de an complexe din epoca romană. Același autor a contribuit substanțial la salvarea altor vestigii din zona Careiului[39]. La o mai bună cunoaștere a dezvoltării așezărilor au contribuit și cercetările direcționate spre alte perioade istorice, pe parcursul cărora au fost dezvelite complexe din epoca romană[40].

Schimbările politice din 1989 au adus modificări importante în structura cercetărilor arheologice. Au fost reluate unele săpături sistematice întrerupte în anii 1980 (Medieșu Aurit-*Șuculeu* în 1995-97[41], Zalău-*Bd. Mihai Viteazu 104-106* în 1996, 1997-98 [42]) și au fost inițiate noi cercetari sistematice la Lazuri- *Lubi tag* (1992-2000, 2002-2003)[43], Lăpușel-*Ciurgău* (1992-1994, 2000)[44], Cehei-*Misig* (1996, 1998)[45], Valcău de Jos-*Pe Șes* (1999)[46], Berveni-*Holmoș II* (2001, 2003)[47], Supuru de Sus-*Dealul Soldubița* (2005)[48]. Ulterior reglementării cadrului legislativ, alături de săpăturile sistematice, săpăturile de salvare au primit un rol din ce în ce mai important. Lucrările la conductele de gaze[49] și reabilitările de șosele[50]

[30] Bader/Lazin 1980, 16; Lazin 1981- 82a, nr. 1a, 123-125; Bader 1981- 82, nr. 32, 157; Stanciu 1995, nr. 13/B, 143-144; Matei/Stanciu 2000. nr.55 (97), 43-44.

[31] Dumitrașcu/Bader 1967a; Dumitrașcu/Bader 1967b; Bader 1974 -75, nr. 4, 273.

[32] Județul Satu Mare: Săcășeni-*Drumul Cigului* (1973), Culciu Mare-*Bogilaz* (1971), Orașul Nou-*Pe șes* (1975, 1978), Satu Mare-*Fermele 2-4* (1978, 1979), Satu Mare-*Pădurea Noroieni* (1972). Județul Sălaj: Mirșid-*Pe luncă* (1974-75), Badon-*La nove/La pietriș* (1975-76), Zalău-*Valea Mâții/Lamiorul* (1977), Nușfalău-*Tigoiul lui Benedek* (1978), Doh-*La Izvoare* (1979), Panic-*Uroikert* (1978, 1979). Din județul Maramureș zona care intră în spațiul studiat de noi: Călinești-*Rogoaze* (1971-72, 1978-79), Mesteacăn-*Parhon* (1978-79). Din județul Bihor zona care intră în spațiul studiat de noi: Mișca-*Fântâna Sasului* (1977, 1978).

[33] Bader/Lazin 1980, 15; Lazin 1980, nota 6, 136; Lazin 1981- 82a, nota 8, 127; Lazin 1981- 82b, nota 1, 2, 137; Lazin 1995; Stanciu 1995, nr. 17/A, 144-145; Matei/Stanciu 2000. nr.79 (148), 61.

[34] Matei 1980, nr. 1, 229-231; Matei 1993.

[35] Sâncraiul Silvaniei-*Laz* (1984), Bocșa-*Pietriș* (1988-89).

[36] Acâș-*Râtul lui Maitini* (1982) și au fost salvate câteva complexe în zona localității Cămin (informații J. Németi).

[37] Zalău-*I.S.C.I.P.*(1984-85, 1987), Zalău-*Valea Mâții, bazinele PECO* (1983), Zalău-*Str. Republicii nr. 21- 23* (1987).

[38] Németi 1983, 142-143; Németi/Gindele 1997, nr. 55, 624-625/656-57; Németi/Gindele 1998-99.

[39] Curtuiușeni-*Vincze tag* (1981), Căpleni-*Kozard* (1984), Foieni-*Cărămidărie*, Foieni-*Lutărie*, Săcășeni-*Canalul Ierului* (1981).

[40] Județul Satu Mare: Homorodu de Sus-*Lunca* (1968), Moftinu Mic-*La Deal* (1968), Unimăt-*Dâlboci* (1968), Culciu Mare-*Sub grădini* (1969, 1971-72), Culciu Mic-*La gropile de siloz* (1974), Turulung-*Vii-Sub Dealul Pustiu* (1975). Județul Maramureș: Oarța de Jos-*Vâlceaua Rusului* (1971, 1977-79), Oarța de Sus-*Oul Făgetului* (1977). Oarța de Sus-*Măgura* (1969, 1970, 1985, 1985). Județul Bihor: Suplacu de Barcău-*Lapiș* (1980, 1981).

[41] Dumitrașcu CCAR 1996, Dumitrașcu CCAR 1997, Dumitrașcu CCAR 1998.

[42] Matei 1997; Matei/Stanciu 2000. nr. 153 (287), 86-102.

[43] Stanciu 1994; Stanciu 1995 nr. 17B, 149-150; Stanciu 1996; Stanciu 1998; Stanciu 1999; Stanciu *et al.* 2002; Stanciu *et al.* 2003.

[44] Stanciu 1995, nr. 18, 150-151; Matei/Stanciu 2000. nr.81 (151), 62-63; Kacsó/Pop/Stanciu 2000.

[45] Pop 1997, nr. 8/II, 459/469; Bejinariu 1999 CCAR 1999; Matei/Stanciu 2000. nr.42 (73), 40.

[46] Matei/Stanciu 2000. nr. 145 (270), 84.

[47] Gindele 2001; Gindele 2003.

[48] Matei/Hüssen/Gindele 2005.

[49] Apa-*Moșia Brazilor* (1998), Mirșid-*Fântâna Albă* (2000), Pericei-*Darvas* (2004), Pericei-*Polyas-Debre Tag* (2004), Zalău-*Crecuța-Fânațe* (2004), Hereclean-*La Toduț* (2004), Hereclean-*Dâmbul Iazului* (2004), Medieșu Aurit-*Togul lui Schweitzer* (2003).

[50] Mădăras-*La pășune* (1998), Supuru de Jos-*Togul lui Cosmi* (1999), Hereclean-*Dâmbul Iazului* (1998-99), Aghireș-*Sub Pășune*

au oferit noi oportunități de sondare a așezărilor. Dezvoltarea platformei industriale a orașului Zalău[51], modernizarea punctelor de trecere a frontierei[52], construcția lacului de acumulare de la Suplacu de Barcău[53] sau începerea autostrăzii Transilvania[54] au permis cercetarea în scurt timp a unor suprafețe uneori de mai mari dimensiuni decât ale săpăturilor sistematice din anii comunismului. Activitatea arheologică a contribuit la salvarea informațiilor în cazul unor investiții mai mici[55], lutării[56] sau la dezvoltarea zonei turistice din Tășnad[57].

În zona de graniță româno-ucraineană, la sud de Tisa, în valea râului Botar au fost sondate mai multe așezări cu ocazia lucrărilor de hidroameliorare în anii 1970-80[58]. După prăbușirea Uniunii Sovietice însă, cercetările au fost întrerupte.

În urma analizei răspândirii geografice a descoperirilor funerare, putem observa că, deși majoritatea acestora provin din descoperiri incidentale, există o grupare teritorială a diferitelor tipuri de rituri funerare. Mormintele de inhumație, legate în procentaj mare de sarmați se grupează în valea Ierului și în zona Nirului, în vecinătatea granței româno-ungare. Mormintele tumulare de incinerație se grupează în câmpia aflată la nord de Someșul mijlociu și Tur, pe când cele de incinerație plană în valea Turului, a Someșului și a Crasnei. Descoperirile izolate sunt în mare parte publicate, însă necropola de la Medieșu Aurit-*La Leșu*, care poate constitui baza unei scheme cronologice, nu este încă prelucrată științific.

Analiza răspândirii geografice a așezărilor cercetate indică o amplasare a acestora în funcție de condițiile locale și în funcție de cerințele investițiilor economice în cazul săpăturilor de salvare. În anii comunismului, cele mai importante săpături sistematice (Zalău-*Bd. Mihai Viteazu 104-106* și Lazuri-*Râtul lui Bela*) au fost dezvoltate în apropierea reședințelor de județ, săpăturile sistematice sau de salvare de scurtă durată fiind desfășurate în contextul unor oportunități locale. Dezvoltarea orașului Zalău a contribuit în anii comunismului, și furnizează în continuare date importante privind evoluția habitatului din valea Zalăului, principala cale de acces spre provincia Dacia. Săpăturile de salvare de după schimbările din 1989 aduc informații esențiale, însă nu pot substitui lipsa unor cercetări sistematice de lungă durată ale unor microzone bine definite. O parte însemnată din rezultatele cercetărilor așezărilor din spațiul nord-vestic al României a fost publicată în cadrul unor repertorii și monografii[59]. Alte cercetări mai vechi (Pișcolt-*Lutărie*) sau mai noi (legate de autostrada Transilvania sau dezvoltarea orașului Zalău) așteaptă încă o publicare exhaustivă. O situație asemănătoare există în vecinătatea granței româno-ucrainene, unde descoperirile legate de lucrările de hidroameliorare din valea râului Botar au fost doar semnalate sau raportate.

În urma analizei stadiului cercetărilor din așezări putem observa că valea Someșului Mijlociu și valea Zalăului au fost mai intens cercetate și publicate decât alte microzone. Prelucrarea informațiilor din Bazinul Șimleului sau din Bazinul Mijlociu al Barcăului pot aduce completări semnificative privind dezvoltarea așezărilor din spațiul studiat de noi. Alte zone geografice mai întinse sau mai restrâse, precum

---

(2009).

[51] Panic-*Baza DROMET SA* (2000), Zalău-*Dealul Lupului (Farkas Domb)* (2003), Panic-*ISCIP/proprietatea Itall Bloc* (2007), Panic- ISCIP/ proprietatea Saroni (2007), Panic- proprietatea Teodor (2007).

[52] Petea-Csengersima (1998-99), Urziceni-Valaj (2003).

[53] Suplacu de Barcău-*Corău* ob. 3 (2002), Suplacu de Barcău-*Corău IV* (2002), Porț-*Corău* (2002, 2003).

[54] Margine-*Valea Tăniei* (2004, 2006), Margine-*Poini/Sinica* (2004) Margine-*Natu* (2004).

[55] Bocșa-*Pietriș* (2006), Pericei-*Str. Gouț, nr. 767.*

[56] Ghenci-*Lutărie* (1995), Pișcolt-*Lutărie* (1990-2009).

[57] Tășnad-*Sere* (2004-2010).

[58] Bratovo-*Patra*, Bratovo-*Gadaditag*, Petrovo-*Paptag*, Petrovo-*Laz*, Petrovo-*Fabrica de cărămizi*, Vovcanskoe-*1,5 km sud-vest de localitate*, Vovcanskoe-*Cornaja Voda*, Zabolotie.

[59] Repertoriul Maramureșului la Stanciu 1992; repertoriul văii Someșului la Stanciu 1995; repertoriul zonei Carei la Németi/ Gindele 1997 și Németi 1999; repertoriul văii Barcăului la Ignat/Bulzan 1997, repertoriul părții locuite de barbari din Sălaj la Matei 1979 și Matei 1980 și Pop 1997; repertoriul pe diverse categorii de descoperiri la Dumitrașcu 1993; repertoriu de monede la Sășianu 1980; repertoriul general la Matei/Stanciu 2000. Publicări de săpături de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu 104-106,* Zalău-*I.S.C.I.P.*, Zalău-*Valea Mății-Laminor-Tăneiul lui Winkler*, Bocșa-*La Pietriș*, Panic-*Uroikert*, Hereclean-*Dâmbul Iazului*, Lazuri-*Lubi tag*, Lăpușel-*Ciurgău* la Matei/Stanciu 2000. Publicări de săpături de la Apa-*Moșia Brazilor*, Berveni-*Holmoș II*, Blaja-*La cruce*, Culciu Mare-*Bogilaz*, Lazuri-*Râtul lui Bela*, Medieșu Aurit-*Togul lui Schweitzer*, Orașu Nou-*Pe șes*, Urziceni-*Vamă* la Gindele 2010. Monografie Medieșu Aurit-*Șuculeu* la Dumitrașcu/Bader 1967a, monografie Csengersima-Petea la Gindele/ Istvánovits 2009.

Oașul, Bazinul Lăpușului, Codrul, Bazinul Mijlociu al Crasnei, Valea Ierului sau Câmpia Nirului au fost foarte puțin cercetate. Dimensiunea transfrontalieră a unor microzone atestă diferențe semnificative de cunoștințe de o parte și de alta a granitei. Între râurile Tur și Tisa, pe teritoriul Ucrainei au fost efectuate cercetări importante în cadrul lucrărilor de hidroameliorare, însă acestea lipsesc pe teritoriul României și a Ungariei. Apropierea centrului de județ Satu Mare a favorizat dezvoltarea cercetărilor pe Câmpia Someșului, în timp ce distanța relativ mare de la Nyíregyháza a defavorizat activitatea arheologică în partea ungară a acestei zone geografice. Putem astfel considera că emiterea unei concluzii privind fenomenele petrecute în epoca romană și în prima epocă a migrațiilor în spațiul nord-vestic al României și în teritoriile limitrofe din Ucraina și Ungaria se poate baza doar pe evoluția unor microzone mai bine cercetate. Cunoașterea în viitor a zonelor ne-cercetate sau foarte puțin cercetate poate aduce completări sau chiar schimbări importante în schema de evoluție concepută de noi.

Stadiul cercetărilor ne permite să studiem evoluția microregiunii de contact romano-barbară de pe valea râului Zalău, precum și din Câmpia Someșului. În valea Zalăului, cercetarea de referință este cea de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu 104-106*, la care se adaugă o serie de săpături de dimensiuni medii și mici. În Câmpia Someșului cunoaștem mai multe cercetări de referință: Medieșu Aurit-*Șuculeu*, Lazuri-*Lubi tag*/*Râtul lui Bela*, Csengersima-Petea-*Vamă*. Pe baza schemelor de evoluție din aceste zone mai bine cercetate putem să caracterizăm, acolo unde stadiul cercetărilor ne permite, și celelalte microzone.

Pe baza unor evenimente istorice și a unor schimbări în cultura materială, putem defini cinci perioade majore de evoluție a culturii materiale din spațiul nord-vestic al României în epoca romană și la începutul epocii migrațiilor (sec. II-prima jumătate a sec. V).

1. Perioada dintre fondarea Daciei și războaiele marcomanice.

Fără îndoială, cucerirea romană a însemnat sfârșitul centrelor politice (fortificațiilor) dacice. Cercetările concentrate pe fortificații nu oferă până în prezent o schemă de evoluție a așezărilor cu caracter rural, astfel că în stadiul actual al cunoștințelor este greu de interpretat impactul schimbărilor politice asupra acestora.

Definirea orizontului de descoperiri pentru perioada dintre cucerirea romană și războaiele marcomanice constituie în primul rând o problemă de cronologie. Este vorba de încadrarea cronologică a fibulelor puternic profilate, cu picior triunghiular (Acâș-*Râtul lui Maitini*[60] (Pl. 1 :1) și Lazuri-*Lubi tag*[61] (Pl. 1: 2)), și a fibulelor puternic profilate Almgren 84, cu terminație de picior cu buton profilat, cu linie în zig-zag pe picior (Csengersima-Petea[62] (Pl. 1: 6) și Lazuri-*Lubi tag*[63] (Pl. 1: 3)). La aceste descoperiri putem adăuga fibula de tip Augenfiebel Almgren III. 53. de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazul* (Pl. 1: 14), din locuința 4a.

În Barbaricum-ul Central-European, răspândirea fibulelor puternic profilate, cu picior triunghiular se concentrează în două mari zone: între provinciile Pannonia și Dacia în bazinul Tisei Mijlocii, acestea fiind datate în sec. I-începutul sec. II, și în zona barbară de la nord de Carnuntum, cele datate la turnura secolelor I și II[64]. În Dacia, acest tip de fibulă se datează până inclusiv în perioada lui Hadrian[65]. Fibulele puternic profilate Almgren 84 au fost datate în Dacia până în al treilea sfert al secolului al II-lea, iar atelierele au funcționat la Napoca și au fost presupuse la Porolissum. După perioada lor de folosire, fibulele pot apărea mai rar, numai ca relicve[66]. Pentru Barbaricum-ul central-european a fost încercată și o tipologizare mai fină. Fibulele de la Csengersima-Petea și Lazuri-*Lubi tag* aparțin variantei I a tipului A. 84, cu buton profilat la picior. Acest tip de fibulă a fost descoperit în sudul Poloniei, la Jakuszovice, în straturile timpurii și se datează cel mai devreme în faza B2/C1[67]. Fibula de tip Augenfiebel Almgren III.53 apare în cadrul culturii Przeworsk, în grupul 1 al mormintelor de femei și este datată în faza B2, în prima jumătate a secolului al II-lea[68]. Într-un studiu recent, Kunow a datat tipul

[60] Matei/Stanciu 2000, 517, pl. 336. 1.
[61] Stanciu 1995, 208, Pl. XXV, 4.
[62] Timoc/Gindele 2005, 186, fig.2; Gindele/Istvánovits 2009, 474, Taff. 216, 2.
[63] Matei/Stanciu 2000, 517, pl. 336. 3.
[64] Andrzeiowski 1992, 113, Fig. 2.
[65] Cociș 1995, 95.
[66] Cociș 2004, 66- 67.
[67] Dabrowska 1992, 106.
[68] Godłowski 1970. Fig. 8

53-54 din imperiu în epoca lui Claudius și mai rar în epoca lui Nero. În Barbaricum acesta era răspândit și foarte probabil chiar fabricat între Rin și Vistula, foarte rar în alte zone. Datarea sa în zona locuită de barbari a fost propusă în faza B1[69], însă după unele păreri acesta apare în zona Vistulei inferioare pe parcursul secolului II și chiar prima jumătate a secolului III[70].

După părerea lui I. Stanciu, este mult mai probabil ca aceste fibule să ilustreze, în spațiul nord-vestic al României, etapa C1a, eventual perioada sa de început[71]. Studierea în detaliu a contextelor de descoperire ale acestor fibule și compararea lor cu cele datate cu mai mare probabilitate în fazele B2-C1 sau C1a poate aduce clarificări suplimentare acestei probleme.

La Csengersima-Petea, fibula a fost descoperită în umplutura unei locuințe rectangulare, prevăzute cu câte trei gropi de stâlpi pe laturile scurte. Caracterul lotului ceramic (Pl. 1: 7-12) descoperit în acest context este diferit față de cele datate mai târziu. A fost descoperită ceramică modelată cu mâna de factură grosieră, dacică și germanică, în procent de 64%. Alături de această categorie este prezentă ceramica modelată cu mâna, fină, negricioasă, în proporție de 9%, ceramica modelată la roată, fină, cărămizie, în proporție de 10%, și cenușie, 17% . În eșantionul ceramicii modelate la roată sunt prezente forme care continuă din cultura materială dacică (fructieră) și foarte multe fragmente de chiupuri. O datare anterioară războaielor marcomanice poate fi sprijinită de cronologia orizontală a așezării de la Csengersima-Petea, unde grupul de locuințe și anexe gospodărești datate cu fibula puternic profilată este amplasat separat de cele din orizontul războaielor marcomanice. Deși în Barbaricum vârfurile de lance nu sunt buni indicatori cronologici, putem să remarcăm că în vecinătatea contextului fibulei de la Csengersima-Petea a fost descoperit un vârf de lance[72] asemănător unei forme romane din castrele Daciei Porolissensis, de tip A I 5 după Gudea 1994[73]. Din punct de vedere cronologic, acest tip a fost datat între 106-118 în castrele de la Bologa, Bucium și Moigrad-Pomet.

Foarte aproape de așezarea de la Csengersima-Petea, la Lazuri-*Lubi tag* a fost descoperită o fibulă puternic profilată (Pl. 1: 3), însă fără context. Existența unui orizont de locuire la Lazuri-*Lubi tag* înainte de războaiele marcomanice poate fi confirmată și de o fibulă de tip Almgren V, seria 10 (Pl. 1: 4), care a fost datată în mediul culturii Przeworsk în faza B2[74]. O analogie bună a fost descoperită în mormântul 157 din necropola Przeworsk de la Krupice din estul Poloniei, datată în faza B2b[75].

În contextul fibulei Augenfiebel Almgren III.53. de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazul*, ceramica (Pl. 1: 15-20) este aproape în totalitate romanizată; lipsește ceramica modelată cu mâna, fină negricioasă, iar cea grosieră reprezintă doar 5% din total. Ceramica modelată la roată este reprezentată în procent de 95%, formele fiind apropiate de cele romane. Și în acest caz materialul ceramic diferă de contextele din zonă care au fost datate în fazele mai târzii (B2-C1, C1a). Amnarul „de tip Przeworsk" din contextul fibulei a fost încadrat de Stanciu[76] tipului Kokowski I.A.2.a. În urma analizei tipologice a fost propusă o datare în faza B2, însă au fost menționate descoperiri și din faza C[77].

În urma analizei contextelor fibulelor prezentate mai sus suntem de părere că acestea pot fi datate în perioada de timp anterioară războaielor marcomanice. Apropierea geografică a locurilor de descoperire ale importurilor romane de Dacia poate indica o datare mai apropiată a acestora de contextele romane decât de contextele barbare din nordul Carpaților.

Alături de datările sprijinite pe descoperiri cu sensibilitate cronologică, au fost încercate datări bazate pe elemente de stratigrafie. O anumită situație stratigrafică indică foarte clar existența a două faze de locuire în așezarea de la Pericei-*Str. Gouț 764*, unde în 2002 au fost surprinse într-un profil de excavație mai multe complexe suprapuse. Complexul inferior a fost datat de autor în prima jumătate a secolului al II-lea și cel superior în ultima treime a secolului al II-lea-începutul secolului al III-lea[78]. Materialul arheologic care provine din complexul mai vechi este caracterizat de prezența ceramicii

[69] Kunow 1998, 106- 110, Abb. 7.
[70] Peškař 1972, 73.
[71] Stanciu/Matei 2004, 761.
[72] Gindele/Istvánovits 2009, 482, Taf. 224, 3.
[73] Gudea 1994, 81, abb. 2.
[74] Godłowski 1970, 16.
[75] Jaskanis 2005, 179, Taf. XLIII, 2.
[76] Stanciu/Matei 2004, 761.
[77] Kokowski 1985, 117.
[78] Pop/Pripon/Csok 2004, 689.

modelate cu mâna de factură dacică, ornamentată cu brâu alveolat și butoane plastice și lipsa ceramicii aparținând culturii Przeworsk. Două treimi din descoperirile ceramice au fost modelate la roată.

Dacă comparăm contextele datate înainte de războaiele marcomanice, putem să observăm diferențe semnificative între ele. În Câmpia Someșului, alături de elementele dacice care continuă tradiția La Tène de la nivelul ceramicii modelate cu mâna (cești, brâu alveolat, butoane plastice) și de la nivelul ceramicii modelate la roată (fructieră), apar elemente germanice la nivelul ceramicii modelate cu mâna (ceramică fină, negricioasă, vase biconice) și la nivelul tipurilor de locuințe (locuință cu câte trei gropi de stâlp pe laturile scurte).

Elemente germanice au fost prezente începând din sec. I în spațiul studiat de noi la Moigrad-*Măgura Moigradului*[79]. Aceste elemente au fost puse pe seama burilor "aliați ai lui Decebal". Elemente considerate germanice au fost descoperite în zonele apropiate teritoriului studiat de noi la Malaya Kopanya-*Seredny Grunok*[80], la Zemplin (mormintele 20, 23, 48, 50) și probabil Kvakovce[81]. Godlowski datează primele elemente Przeworsk de la sud de Carpați în faza B1 după mormântul de la Malaya Kopanya, și se îndoiește de faptul că în necropola de la Zemplin ar apărea asemenea elemente în secolul I[82]. Foarte probabil după războaiele daco-romane de la începutul secolului II această pătrundere a elementelor germanice dinspre nord a continuat în contextul vidului de putere din zonă fiind însă de mică intensitate. O prezență a "burilor germanici" în spațiul nord-vestic al României în prima jumătate a secolului II a fost presupusă de Stanciu[83].

Imaginea contextelor din perioda anterioară războaielor marcomanice din Câmpia Someșului nu se regăsește deocamdată în apropierea limesului Daciei, în valea Zalăului sau în Depresiunea Șimleului. Diferența majoră se poate constata în privința ceramicii cu caracter provincial, care este predominantă la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu* în locuința 4a (inclusiv ceramică zgrunțuroasă) și semnificativă la Pericei-*Str. Gouț* (fără ceramică zgrunțuroasă). La Pericei-*Str. Gouț*, ceramica modelată la roată, cenușie și cea modelată cu mâna, grosieră are caracteristicile ceramicii dacice din La Tène. Ceramica de factură germanică lipsește din ambele contexte.

Deși stadiul cercetărilor nu permite elaborarea unor concluzii tranșante, considerăm totuși că diferența semnificativă între contextele din Câmpia Someșului, la cca. 100 km de limesul de pe Meseș și cele din valea Zalăului sau Depresiunea Șimleului poate fi explicată printr-o influență romană mai sporită înainte de războaiele marcomanice în vecinătatea limesului. Pe baza materialelor de construcție romane (cărămizi, piroane) de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu*, putem presupune chiar o prezență romană fără a putea stabili dacă este vorba de una cu caracter economic sau militar. În lipsa unor datări mai exacte, castrele de pământ semnalate recent în apropiere la Zalău-*Dealu Lupului*[84] sau fortificația liniară de la Supuru de Sus, care barează valea Crasnei[85] pot fi puse în legătură cu acest fenomen doar pe considerente logice. Elemente de construcție romană în spațiul studiat de noi au mai fost semnalate la Șimleu Silvaniei, unde în anul 1898, la adâncime de 1-2 m. au fost descoperite accidental cărămizi octogonale și pișcoturi de paviment[86].

2. Perioada războaielor marcomanice.

Faza cronologică a războaielor marcomanice (B2/C1) a fost definită teoretic pornind de la presupunerea unor mari schimbări ale culturii materiale în Barbaricum-ul din Europa Centrală. Această schimbare în cultura materială a fost cauzată de evenimente politice (poate și climatice), părăsirea unor zone de locuit și mutarea populațiilor în zone noi, implicit creșterea sau scăderea densității populației în anumite regiuni și schimbarea straturilor sociale în urma acumulării sau pierderii de averi și rang social în războaie[87].

Schimbări asemănătoare cu cele din spațiul central-european au avut loc probabil și în

---

[79] Crișan 1969, pl. LXXXVI. 6.
[80] Kotigorosko *et al.* 2004, 66.
[81] Olędzki 1999, 105.
[82] Godlowski 1993, 70
[83] Stanciu 1995, 172.
[84] Matei/Pop 2004c.
[85] Matei/Gindele 2006.
[86] Fetzer 1899; Matei 1980, nr. 14, 242; Pop 1997, nr. 36.1., 464; Matei/Stanciu 2000, 81.
[87] Domanski 1992, 129

spațiul nord-vestic al României. Izvoarele scrise[88] menționează mișcări de populație în fața limesului Porolissensis[89]. În anul 170 vandalii asdingi conduși de Rhaos și Rhaptos se oferă ca, în schimbul unor stipendii, să asigure liniștea la hotarele Daciei. Vandalii își lasă familiile sub protecția romană și îi atacă pe costoboci. După un atac și împotriva Daciei, guvernatorul Sextus Cornelius Clemens îi cheamă împotriva lor pe laringi, care-i și învinge.

Să vedem care este reflectarea acestor evenimente politice în arheologie. În această periodă, o pătrundere masivă a culturii Przeworsk se oglindește în primul rând în răspândirea mormintelor de incinerație cu arme caracteristice acestei culturi în bazinul Tisei Superiore[90]. În spațiul nord-vestic al României, asemenea morminte au fost descoperite la Apa[91], Boinești[92], Badon-*Doaște*[93], Cehăluț[94], Zalău-*Dealul Lupului*[95] și probabil Crasna[96]? La Bratovo[97], deși inventarul funerar este caracteristic culturii Przeworsk, ritualul de înmormântare sub tumul este caracteristic culturii tumulilor carpatici. La Medieșu Aurit-*La Leșu*[98], nu putem ști foarte clar până la publicarea descoperirilor dacă putem vorbi de elemente Przeworsk (armament) sau chiar de morminte cu inventar complet caracteristic acestei culturi.

Orizontul războaielor marcomanice în așezări se manifestă printr-un eșantion ceramic diferit față de perioada anterioară, caracterizat prin prezența aproape exclusivă a ceramicii modelate cu mâna. Este foarte clar că aici pătrund noi grupuri de populații, cu o nouă cultură materială la nivelul ceramicii. Caracterul acestei pătrunderi poate fi diferit de la o microregiune la alta. Din păcate, date mai sigure pentru această perioadă le avem doar din Câmpia Someșului și din valea Zalăului. În Câmpia Someșului, în așezarea de la Csengersima-Petea, datarea orizontului este asigurată de o fibulă de bronz cu genunchi, cu arcul încadrat într-o casetă, cu un vârf la partea inferioară, provenind din locuința 1752 (Pl. 2: 10)[99]. O asemenea fibulă a fost descoperită în castrul de pământ de la Iza, databil în perioada războaielor marcomanice[100]. În Dacia, fibulele asemănătoare sunt datate între deceniul al șaptelea al secolului al II-lea și primele două decenii ale secolului al III-lea[101]. O altă descoperire care se poate lega de orizontul războaielor marcomanice este un pandantiv filigranat aurit, tot de la Csengersima-Petea, din complexul 294 (Pl. 2: 11). Istvánovits, pe baza analogiilor din nordul Europei, a datat acest obiect în faza cronologică B2/C1[102]. Putem observa că, similar perioadei anterioare războaielor marcomanice, descoperirile de metal nu asigură o datare restrânsă, însă contextul lor susține foarte clar încadrarea în această perioadă.

Pentru încadrarea cronologică a contextelor din așezările spațiului nord-vestic al României pot fi de mare folos piesele de armament datate în cadrul contextelor funerare. Pintenul tip Ginalski E[103] de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu 104-106*, locuința 4[104] (Pl. 2: 2) apare în general în mormintele din orizontul 1 al mormintelor cu arme din cultura Przeworsk, dar apare sporadic și în orizontul 2[105], fiind datat în faza B2-C1a, cu punctul de greutate pe faza B2. În contextul pintenului predomină ceramica modelată la roată, cu foarte multe străchini ștampilate (Pl. 2: 4-6, 8), iar ceramica caracteristică culturii Przeworsk apare doar într-un număr mic. Un alt pinten de acest tip provine de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu*, lipsit de context (Pl. 2: 1), situația fiind asemănătoare în cazul unui pinten de la Medieșu Aurit-*Șuculeu*[106] (Pl.

---

[88] Ruscu 2003, 129- 131.
[89] Gudea 1994, 76.
[90] Godłowski 1984, 332- 333; Godłowski 1992a, 65- 66; Godłowski 1993, 70- 71.
[91] Semnalat Vende 1909, 411; Hampel 1896, 177.
[92] Semnalat Vende 1909, 411; publicat Kovács 1964- 65.
[93] Publicat Matei/Stanciu 2000, nr. 9 (14), 28- 30.
[94] Lazin 1992.
[95] Matei *et al.* 2003.
[96] Semnalat Matei 1986, 802.
[97] Kotigorosko 1988.
[98] Dumitrașcu/Bader 1967a; Horedt 1973, 91- 98; Dumitrașcu 1993, nr.3. 104- 108; Matei/Stanciu 2000, 65- 67, nr. 89 (162).
[99] Gindele/Istvánovits 2009, 461, Taff. 203, 2.
[100] Rajtár 1992, abb.15, 2.
[101] Cociș 2004, 95.
[102] Istvánovits 2004, 224, fig.4.1.
[103] Ginalski 1991.
[104] Matei/Stanciu 2000, 525, Pl. 344, 4.
[105] Godłowski 1970, pl. XXII. 15.
[106] Matei/Stanciu 2000, 525, Pl. 344, 1-2, 5.

2: 9). Un pinten tip Ginalski D[107] a fost descoperit la Pericei-*Strada Gouț* nr. 767[108] (Pl. 2: 3), din păcate tot fără context.

Putem observa o diferență între contextele ceramice din Câmpia Someșului (Csengersima-Petea) și valea Zalăului (Zalău-*Bd. Mihai Viteazu 104-106*). La o distanță de cca. 100 km de limes, contextele datate în perioada războaielor marcomanice reflectă o pătrundere masivă al culturii Przeworsk (Pl. 2: 12-18). În vecinătatea limesului, contextul locuinței 4 de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu 104-106* reflectă o prezență germanică mai puțin semnificativă și o predominanță a ceramicii cu caracter provincial (inclusiv ceramică ștampilată). Acest fenomen se poate explica prin probabilitatea unei ușoare defazări a pătrunderii culturii Przeworsk către provincia Dacia, teritoriul fiind colonizat treptat dinspre nord-vest către sud-est. Indicii pentru acest fenomen va oferi prelucrarea necropolei de la Zalău-*Dealul Lupului*[109], însă nu putem exclude ipoteza ca primele înmormântări pe teritoriul nou colonizat să preceadă cu puțin timp momentul abandonării primelor locuințe.

3. Perioada ulterioară războaielor marcomanice și anterioară răspândirii pe scară largă a ceramicii ștampilate.

Fenomenul complex de pătrundere și colonizare a teritoriului de către noile populații venite în preajma războaielor marcomanice, precum și relația acestora cu populația locală pe de o parte, și cu provincia pe de altă parte, va fi probabil încă mult timp tema unor dezbateri științifice. Fără îndoială, putem presupune existența unor diferențe semnificative în cadrul acestor procese de la o microzonă la alta.

Primul pas în studiul perioadei ulterioare războaielor marcomanice îl constituie definirea orizontului de descoperiri corespunzător fazei cronologice imediat următoare războaielor marcomanice: C1a. Pentru datarea fazei cronologice C1a pot fi relevante așa-zisele „fibule de tip sarmatic", care au o răspândire largă în Barbaricum-ul central-european și apar în număr mare în faza cronologică C1a și mai rar în faza C1b[110]. În Dacia, aceste fibule apar în castrele din nord și vest din apropierea limesului, fiind descoperite în nivelele de după războaiele marcomanice. Folosirea lor se încheie după prima jumătate a secolului al III-lea[111]. În spațiul nord-vestic al României, fibulele de „tip sarmatic" au forme variate. O variantă cu corp drept, încheiat în partea superioară cu un buton mare, a fost descoperită în așezarea de la Csengersima-Petea, în complexul 1647[112] (Pl. 3: 2). O fibulă asemănătoare, cu corp drept, dar fără buton la cap provine de la Bocșa-*La Pietriș*[113] (Pl. 3: 3) și de pe raza localității Berea[114] (Pl. 3: 4). O altă variantă sunt fibulele cu corp arcuit. În spațiul studiat de noi o asemenea fibulă cu un buton la cap a fost descoperită la Doh-*La Izvoare*[115] (Pl. 3: 1) și Berveni-*Varsziget/ Insula Cetății* (Pl. 3: 6). Din păcate, aceste descoperiri nu au contexte ceramice și astfel nu le putem ancora în fazele de evoluție ale așezărilor.

Pe baza contextelor de ceramică împărțite după grupe tehnologice, în așezarea de la Csengersima-Petea putem distinge mai multe faze de evoluție între cea încadrabilă în perioda războaielor marcomanice și cea caracterizată prin răspândirea pe scară largă a ceramicii ștampilate. Acestea sunt următoarele:

Faza de evoluție Csengersima-Petea 2a (Pl. 4: 1- 11) este caracterizată de persistența tipurilor de vase din perioada războaielor marcomanice, dar și de prezența în număr mai mare a ceramicii modelate la roată. Apar forme noi la roată, scade predominanța chiupurilor, străchinile biconice încep să fie produse în mai multe variante transpuse la roată, toate sunt cenușii sau cu angobe negricioase, imitând formele modelate cu mâna, negricioase, de factură fină.

Faza de evoluție Csengersima-Petea 2b (Pl. 4: 12- 19) are contexte ceramice asemănătoare fazei 2a, însă cu apariția doar sporadică a ceramicii modelată cu mâna, fină, negricioasă. Deși suntem într-o fază în care procentul ceramicii modelate cu mâna scade, apar totuși ornamente și forme noi, nemaiîntâlnite în fazele precedente.

---

[107] Ginalski 1991.
[108] Ardeleanu 2009, 67, fig. 2.
[109] Matei *et al.* 2003.
[110] Maczynska 1998, 314.
[111] Cociș 2004, 135.
[112] Gindele/Istvánovits 2009, 470, Taff. 212, 9.
[113] Stanciu/Matei 2004, 773, Pl. V. 11.
[114] Németi/Gindele 1997, 663, pl.1, 3.
[115] Matei/Stanciu 2000, 518, pl. 337, 7.

Fazele de evoluție Csengersima-Petea 3 și 4 (Pl. 4: 20-28) reprezintă o tranziție spre perioda răspândirii pe scară largă a ceramicii ștampilate. În această perioadă ceramica modelată la roată devine predominantă în umplutura complexelor. Faza 4 se distinge prin apariția la scară redusă a ceramicii zgrunțuroase.

Fixarea cronologică a acestor faze de evoluție este ajutată de pintenul din complexul 169 al așezării de la Csengersima-Petea (Pl. 3: 5), foarte corodat, dar putând fi totuși descris ca unul cu brațe scurte, spin profilat, prevăzut inițial, foarte probabil, cu un cârlig, definit în grupa Godlowski VI[116]. Un pinten asemănător a fost descoperit la cca. 30 km de Csengersima-Petea, la Bratovo[117]. Acesta a fost de asemenea inclus în grupul VI Godlowski[118]. Acest tip de pinten apare în orizontul 2a al mormintelor de luptători din cultura Przeworsk, care a fost datat la sfârșitul secolului al II-lea[119]. Fibula din complexul 381 de la Csengersima-Petea (Pl. 3: 8) se include în categoria I Ioniță și a fost datată în mediul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, în faza C1b-C2[120]. Complexele 169 și 381 sunt încadrabile în faza de evoluție 2b, care, după cum am văzut, poate fi datată, foarte probabil, parțial în faza C1a și parțial în fazele C1b-C2.

După părerea noastră fazele de evoluție 2a-2b-3-4 de la Csengersima-Petea nu se disting foarte tranșant din punct de vedere cronologic. Foarte probabil că unele complexe din faze diferite sunt contemporane însă evoluția dinspre faza 2a către faza 4 are fără îndoială și o semnificație cronologică.

Fenomenul de întrepătrundere a culturilor materiale dacice și germanice este condiționat de la o microzonă la alta de densitatea locuirii anterioare războaielor marcomanice, precum și de intensitatea colonizării teritoriului de populațiile nou venite. În Câmpia Someșului, la Csengersima-Petea, noii veniți s-au așezat în vecinătatea imediată a așezării anterioare, continuând practic locuirea pe acel amplasament. Anterior, așezarea a avut structura bazată pe gospodării răsfirate, însă cu activitate meșteșugărească, indicată arheologic de zgură și de un clește de fierar. Începând din perioada războaielor marcomanice, în cadrul așezării putem observa un anumit sistem: locuințele sunt construite în linie, cu anexele gospodărești sesizabile arheologic prin șiruri de gropi de stâlpi. Zgura descoperită în umplutura locuințelor indică o continuare a activității fierarilor. Având în vedere activitățile meșteșugărești, numărul mare de locuințe și apropierea arterei de circulație paralele cu Someșul, putem considera că așezarea de la Csengersima-Petea a avut un caracter de pol economic pentru o anumită microzonă geografică. Dimensiunile acestei microzone economice pentru perioada dintre războaiele marcomanice și răspândirea pe scară largă a ceramicii ștampilate nu pot fi stabilite deocamdată.

Pentru studiul procesului de interacțiune ale culturilor materiale de tradiție dacică și germanică în valea Someșului este esențială cercetarea producției ceramice de la Medieșu Aurit-*Șuculeu*[121]. În stadiul actual al cercetărilor putem observa o specializare a atelierelor pe vase de provizii și lipsa producției de ceramică ștampilată. Deși cercetările au fost publicate la nivelul cerințelor din anii 1960, putem totuși observa o predominanță a ceramicii de tradiție dacică.

Informații privind perioada dintre războaiele marcomanice și răspândirea pe scară largă a ceramicii ștampilate avem din vecinătatea provinciei, din valea Zalăului. În faza C1a a fost datat, pe baza unei fibule de fier cu picior întors dedesubt, tipul Almgren VI. 162, un context din așezarea de la Hereclean-*Dâmbul Iazului*[122]. Contextul ceramic al acestui complex este caracterizat prin prezența aproape exclusivă a ceramicii modelate cu mâna și este practic identic cu cel a contextelor din perioada războaielor marcomanice din așezarea de la Csengersima-Petea.

Pentru microzona văii Zalăului nu avem deocamdată o săpătură pe suprafață mare, care ar putea oferi o posibilitate de departajare a unor faze distincte de evoluție internă. Putem opera doar cu mai multe așezări învecinate, care prezintă caracteristici asemănătoare. Asemănătoare fazei de evoluție datate în faza cronologică C1a a așezării de la Hereclean-*Dâmbul Iazului* este partea de așezare cercetată la Panic-*Uroikert*. Și în acest caz, ceramica modelată cu mâna este aproape exclusivă și apar o serie de

[116] Godłowski 1970, 9, fig. 2.h.
[117] Kotigorosko 1988, 10, fig. 2. 26.
[118] Kobaly 1998, 121.
[119] Godłowski 1992b, 49.
[120] Ioniță 1992, 78.
[121] Dumitrașcu/Bader 1967a.
[122] Stanciu/Matei 2004, 761, 774, pl. VI.24.

elemente caracteristice culturii Przeworsk.

Cea mai extinsă cercetare din valea Zalăului a fost cea din așezarea de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu 104-106*, unde a fost dezvelită o suprafață de aproximativ 1 ha din suprafața totală estimată la 2 ha[123]. Pe baza descoperirilor, putem presupune existența mai multor posibile faze de evoluție după perioada războaielor marcomanice. Este foarte clară existența unei faze caracterizate prin răspândirea pe scară largă a ceramicii ștampilate, legată de o producție locală. Între aceasta și perioada războaielor marcomanice se pot amplasa cronologic complexele 6, 7 și construcția 1998. În umplutura acestor complexe apare ceramica caracteristică culturii Przeworsk, dar și multe fragmente de ceramică modelată la roată. Fără îndoială, această fază de evoluție diferă substanțial de complexele de la Hereclean-*Dâmbul Iazului* sau Panic-*Uroikert* și nu reflectă cultura materială bazată aproape exclusiv pe ceramică modelată cu mâna a populației nou-venite în preajma războaielor marcomanice.

În stadiul actual al cercetărilor, nu putem clarifica încă problema relației așezării cu mai multe faze de evoluție de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu* și cele care reflectă doar faza de pătrundere masivă al culturii materiale Przeworsk de la Hereclean-*Dâmbul Iazului* și Panic-*Uroikert*. Având în vedere că orizontul de pătrundere Przeworsk în ultimele așezări nu se regăsește în fazele de evoluție de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu*, putem presupune un hiatus de locuire pe acel amplasament. Acest fenomen și-ar găsi explicația în perioada de tulburări politice și probabil demografice din preajma războaielor marcomanice în vecinătatea imediată a limesului.

Putem observa că, după perioada războaielor marcomanice schimbărilor majore din cadrul evoluției descoperirilor (în primul rând de ceramică) din așezări care definesc fazele de evoluție ale acestora, nu corespund neapărat delimitările teoretice ale fazelor cronologice C1a, C1b, C2. Foarte probabil că există diferențe regionale semnificative în evoluția descoperirilor din așezări, dar în general putem constata tendința de continuare a contextelor ceramice caracteristice perioadei războaielor marcomanice și în faza cronologică C1a. Fenomenul de întrepătrundere a culturilor materiale de tradiție dacică și germanică se petrece parțial în faza C1a și parțial în faza C1b. Bineînțeles, acest fenomen continuă și în contextul răspândirii ceramicii ștampilate alături de alte forme romane, însă este mult mai greu de observat, datorită romanizării culturii materiale la nivelul ceramicii.

4. Perioada răspândirii pe scară largă a ceramicii ștampilate în Barbaricum.

Poate cea mai spectaculoasă categorie de descoperiri la nivelul ceramicii din epoca romană în spațiul nord-vestic al României este ceramica ștampilată. Tehnica de producție a acestui artefact a fost preluată din provincia Dacia, cel mai probabil de la Porolissum. Ceramica ștampilată a fost produsă intens și a devenit o componentă nelipsită din eșantioanele ceramice în spațiul studiat de noi, însă limitele cronologice ale producției și caracteristicile acestui transfer tehnologic au fost încă foarte puțin studiate.

În cadrul așezării de la Csengersima-Petea a fost definită, pe baza prezenței ceramicii ștampilate, faza de evoluție 5. Dacă analizăm toată ceramica descoperită în umplutura atelierelor de ars ceramică sau în contextele cu ceramică ștampilată, putem observa că aceasta reprezintă doar o parte din transferul tehnologic dinspre provincia Dacia. Comparând formele și caracteristicile tehnologice cu fazele anterioare de evoluție putem să constatăm o romanizare pe scară largă a ceramicii modelate la roată. Alături de formele de străchini, se schimbă formele ulcioarelor și ale chiupurilor, iar în cadrul vaselor de gătit oalele zgrunțuroase înlocuiesc aproape integral oalele modelate cu mâna. Formele de străchini după model roman (Pl. 5: 3-14) sunt secondate de forme locale (Pl. 5: 15-18), ornamentate de asemenea cu ștampile. În mică măsură, începe să se răspândească și ornamentul de benzi orizontale lustruite, care va înlocui ștampilele în faza următoare de evoluție a așezării.

Deși există foarte multe descoperiri de ceramică ștampilată, datarea producției acesteia în spațiul studiat de noi se poate sprijini pe prea puține contexte bine databile. Pe baza descoperirilor cu sensibilitate cronologică se poate observa o diferență în privința producției de ceramică ștampilată lângă limesul roman și Barbaricumul mai îndepărtat. Un pinten tip Ginalski E[124] de la Zalău-*Bd. Mihai Viteazu 104-106*, locuința 4[125], datat în faza B2-C1a, cu punctul de greutate pe faza B2[126], descoperit în context cu

[123] Matei/Stanciu 2000, 86.
[124] Ginalski 1991.
[125] Matei/Stanciu 2000, 525, Pl. 344, 4.
[126] Godłowski 1970, pl. XXII. 15.

ceramică ştampilată semnalează o posibilă producţie de scurtă durată în vecinătatea imediată a limesului în preajma războaielor marcomanice. Evenimentele legate de aceste războaie au întrerupt însă această presupusă producţie mai timpurie. Fabricarea pe scară largă a ceramicii ştampilate în Barbaricum, pe un spaţiu definit aproximativ de bazinul hidrologic superior al Tisei, începe cândva în fazele cronologice C1b-C2. Un important reper cronologic pentru valea Someşului este o fibulă din argint de la Culciu Mare-*Bogilaz* (locuinţa S2B2) (Pl. 5: 1). Caracterul de lux al fibulei de la Culciu Mare se evidenţiează prin metalul preţios (argint), dimensiunile mari în comparaţie cu variantele simple, ornamentarea în tehnica filigranului, două bare transversale care străbat portagrafa şi trei resorturi care străbat capul. Putem considera că este vorba despre o „variantă princiară" a fibulelor cu portagrafă înaltă, cu portagrafe străbătute de cepe. Diferenţa majoră între fibula de la Culciu Mare şi fibulele din orizontul de morminte Leuna-Haßleben constă în lipsa ornamenticii aplicate pe corp, însă prin ornamentica generală se încadrează acestui orizont. Cu precauţiile necesare, o putem data în fazele C1b-C2.

Un alt tip de descoperire care se poate lega de contextele cu ceramică ştampilată este fibula cu picior întors dedesubt, dintr-o singură bucată, de tip Almgren VI.158, care se poate data larg în zona vestică a culturii Przeworsk, între secolul al II-lea şi mijlocul secolului al V-lea[127]. O datare începând din faza C1a până în faza D a fost propusă pentru Ucraina Transcarpatică, spaţiul învecinat nord-vestului României[128]. În Pannonia apare începând din secolul al III-lea[129]. După părerea noastră, în spaţiul nord-vestic al României aceste obiecte apar în aşezări în principal în fazele C1b-C2-C3. Acest tip de fibulă apare în context cu ceramică ştampilată la Csengersima-Petea, complexul 635[130] (Pl. 5: 2) şi foarte probabil la Lazuri-*Lubi tag*, Satu Mare-*Fermele 2-4*.

Sfârşitul producţiei de ceramică ştampilată trebuie căutat undeva la limita fazelor cronologice C3 şi D1. În faza D1 a fost datată recent aşezarea de la Culciu Mare-*Zöldmező*, unde apare şi ceramica ştampilată, considerată mai rudimentar executată, asemănătoare exemplarelor din Maramureş, de la Mesteacăn sau din nordul Bihorului, de la Suplacu de Barcău-*Lapiş I*, datate şi ele în această fază[131]. Elemente considerate clar D1 (ulcioare cu umăr faţetat) apar alături de ceramica ştampilată în câmpia Beregului, regiunea geografică învecinată cu câmpia Someşului, la Luzanka[132]. Foarte probabil, trebuie să avem în vedere că nu în toate microzonele producţia de ceramica ştampilată a încetat în acelaşi timp. De asemenea, nu putem exlude apariţia unor fragmente de străchini ştampilate în poziţii secundare, în contexte ulterioare folosirii, sau ca şi relicve.

5. Perioada de după producţia pe scară largă a ceramicii ştampilate.

În Câmpia Someşului, contexte fără ceramică ştampilată, însă aproape exclusiv cu ceramică modelată la roată sunt cunoscute la Apa-*Moşia Brazilor* (Pl. 6: 1-10), Bolda-*La spini* (Pl. 9. 24-29) şi Csengersima-Petea, faza 6 de evoluţie (Pl. 6: 11-23). Descoperirile ceramice din aceste contexte sunt asemănătoare şi sunt caracterizate de continuarea formelor din faza de evoluţie cu ceramică ştampilată. Ornamentica ştampilată de pe străchini este înlocuită cu ornamentica lustruită în dungi orizontale, culoarea cărămizie sau brună câştigă teren, însă majoritatea formelor rămân neschimbate. Formele chiupurilor, a oalelor zgrunţuroase continuă, iar elemente noi (tub de scurgere la Apa-*Moşia Brazilor* (Pl. 6: 1)) pot apărea la ulcioare şi la oale. În aşezarea de la Csengersima-Petea, complexele din faza 6 de evoluţie continuă pe acelaşi amplasament ca şi cele din faza anterioară, caracterizată prin ceramică ştampilată, astfel că putem să presupunem o continuitate de locuire. În cazul aşezării de la Bolda-*La spini* nu putem analiza acest aspect, pentru că în stadiul actual al cercetării nu cunoaştem microzona. La Apa-*Moşia Brazilor*, locuirea din epoca romană s-a dezvoltat pe terasa luncii inundabile a Someşului (azi terasa canalului Seinel), unde cunoaştem mai multe zone locuite, însă prin săpătură nu a fost încă identificată locuirea caracterizată prin ceramică ştampilată. Astfel, relaţia locuirii de la Apa-*Moşia Brazilor* cu celelalte din zonă nu se poate încă stabili.

Având în vedere că în aşezările sus-menţionate nu au fost descoperite până în prezent obiecte cu sensibilitate cronologică, datarea acestora este încă incertă. Un indiciu pentru o datare către faza D1

---

[127] Szydłowski 1979, 27.
[128] Vakulenko 1998, 241.
[129] Vaday 1988- 89, 87.
[130] Gindele/Istvánovits 2009, 335, Taff. 77, 3.
[131] Stanciu 2008, 155.
[132] Kotigorosko 1995, 329, fig.120, 1, 2.

poate fi oferit de elementul tipologic tub de scurgere de la Apa-*Moșia Brazilor* (Pl. 6: 1)[133].

Pe valea Someșului, schimbări în cultura materială la nivelul ceramicii putem sesiza la Lazuri-*Râtul lui Bela* (Pl. 7: 1-10), unde doar o parte a formelor le continuă pe cele anterioare și apar o serie de forme noi. O parte dintre acestea pot fi puse în legătură cu influența culturii Sântana de Mureș-Cerneahov (ulcioare fațetate), altele reflectă o influență nordică, din zona Carpaților și sudul Poloniei (chiupuri cu buză trasă spre interior, cu benzi de linii în val, străchini zgrunțuroase, străchini biconice). Un nou val de imigrare de la sfârșitul epocii romane și de la începutul epocii migrațiilor, din nordul Carpaților către acest lanț muntos a fost susținut în repetate rânduri de K. Pieta[134]. În cadrul grupului nord-carpatic, au fost identificate atât „elemente Post-Przeworsk de tip Typ Gutentag/Dobrodzien", cât și elemente din arealul „Post-Cerneahov"[135]. Foarte probabil că între aceste fenomene și producția ceramică de la Lazuri-*Râtul lui Bela* există o legătură, iar așezarea din nord-vestul României face probabil parte din acest mediu cultural mai larg, caracteristic culturii Przeworsk târzii. Influențele acestui mediu cultural se extind către nordul și nord-vestul Transilvaniei intracarpatice[136].

O problematică încă prea puțin studiată este prezența sarmaților în spațiul nord-vestic al României. Mormintele de inhumație sau inventare funerare care pot fi presupuse ca provenind de la morminte de inhumație se concentrează în zona văii Ierului și a Câmpiei Nirului (Harta 2). Foarte probabil că o parte a acestora se leagă de sarmați[137]. Până în prezent, în cadrul așezărilor a fost cercetată doar cea de la Pișcolt-*Lutărie*[138]. Pe baza descoperirilor ceramice (Pl. 7: 12-18), se pare că este vorba despre un singur orizont de locuire, care se poate data pe baza pieptenelui cu mâner triunghiular (Pl. 7: 11) la sfârșitul sec. IV-începutul sec. V[139].

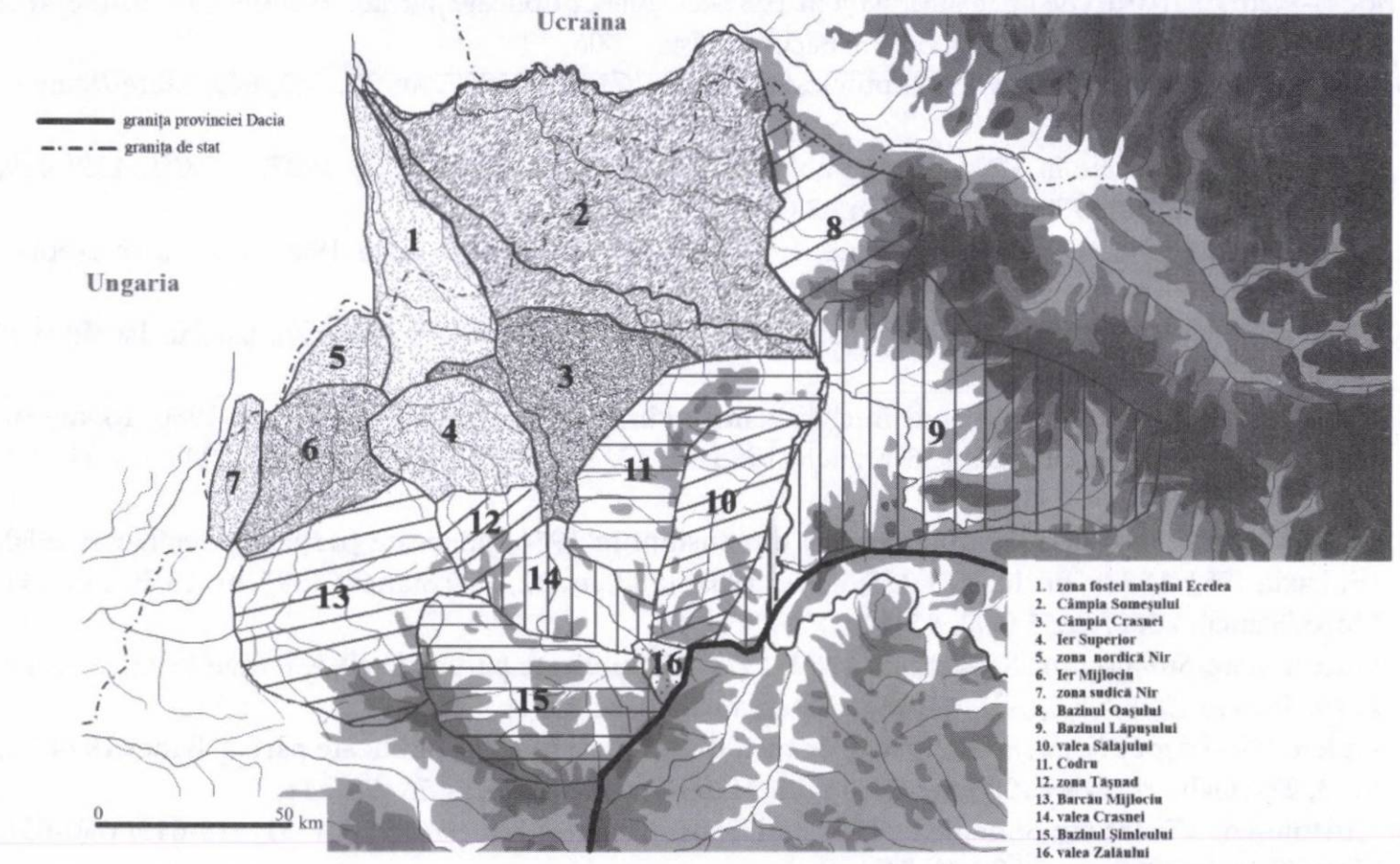

Harta. 1. Împărțirea pe microzone a spațiului nord- vestic al României și a zonelor învecinate din Ucraina și Ungaria care fac parte din acest areal geografic.
Landkarte 1. Die Aufteilung des nordwestlichen Gebiet Rumäniens und die angenzende Zone aus der Ukraine und Ungarn.

[133] Vaday 1994, 106.
[134] Pieta 1999, 188; Pieta 2002, 75; Pieta 2008, 464.
[135] Pieta 2008, 466.
[136] Opreanu 2007, 170- 171.
[137] Gindele 2009.
[138] Németi/Gindele 1998- 99.
[139] Megyesi/Pintye 2006.

Pe baza analogiilor, materialul arheologic din epoca romană din zona Sanislău-Ciumeşti-Berea se poate lega în mare măsură de cultura materială sarmatică din Bazinul Carpatic. În lipsa cercetărilor sistematice, o cronologie a descoperirilor este greu de stabilit. Putem preciza însă că predomină formele databile în a doua jumătate a secolului IV-prima jumătate a secolului V. Locuinţa de la Ciumeşti-*Malomháta*, cu gropi de provizii în interiorul locuinţei, precum şi materialul arheologic din complex au analogii bune la Pişcolt-*Lutărie*[140].

1. Acâş-*Râtul lui Maitini*. Sondaje în 1982, publicate sub formă de raport. Lazin/Cionca 1986-1987, 85; Iercoşan 1992-1993, 85, Bader/Lazin 1980, 13; Németi/Gindele 1997, nr. 1, 612/ 643; Matei/Stanciu 2000, cat. 1, 27.
2. Aghireş-*Sub Păşune*. Săpături în 2009, publicate. Băcueţ Crişan *et al.* 2009, 53-55, pl. 166-168.
3. Apa-*Moşia Brazilor*. Săpături în 1998, publicate. Marta/Gindele 1998-7 1999; Matei/Stanciu 2000, nr. 6 (8), 27-28; Gindele 2010, 211-218.
4. Badon-*La nove/La pietriş*. Sondaje în 1975-76, publicate. Matei 1979, nr. 1, 475; Matei 1980, 234; Pop 1997, nr. 1, 457/467; Matei/Stanciu 2000, nr. 9 (13), 28.
5. Berveni-*Holmoş II*. Săpături de mică suprafaţă în 2001, 2003, publicate. Gindele 2001; Gindele 2003; Gindele 2010, 218- 233.
6. Bicaz-*Corbuţu*. Sondaje în 1990-1992, publicate sub formă de raport. Stanciu 1992, nr. 5/B, 173. Stanciu 1993, nr. 3, 267-270; Stanciu 1995, nr. 7, 141.
7. Blaja-*La Cruce*. Sondaje în 2001, publicate. Gindele 2010, 233-234.
8. Bolda-*La Spini*. Sondaje în 1967, publicate parţial. Matei/Stanciu 2000, nr. 26 (43), 36; Stanciu 2007.
9. Bocşa-*Pietriş*. Săpături de mică suprafaţă în 1988-89, 2006, publicate parţial. Pop 1997, nr. 5, 458/468; Matei/Stanciu 2000, nr. 23 (39), 34-35; Băcueţ Crişan 2006.
10. Căpleni-*Kozard*. Sondaje în 1984, publicate. Németi/Gindele 1997, nr. 26. 617, 649; Matei/Stanciu 2000, nr. 37 (66), 39-40.
11. Cehei-*Misig*. Sondaje în 1996, 1998, publicate sub formă de raport. Pop 1997, nr. 8/II, 459/ 469; Bejinariu 1999; Matei/Stanciu 2000, nr.42 (73), 40.
12. Ciumeşti-*Malomháta*. Săpături în 1962, 1964-65, publicate parţial. Zirra 1967, 6, 7; Lazin/Németi 1972, nr. 5., 205; Stanciu 1985-86; Matei/Stanciu 2000. nr. 48 (82), 41.
13. Csengersima-Petea-*Vamă*. Săpături de mari dimensiuni în 1997-98, publicate parţial. Istvánovits 2004; Gindele/Istvánovits 2009.
14. Culciu Mare-*Boghilaz*. Săpături de mici dimensiuni în 1971, publicate. Bader/Lazin 1980, 16, fig. 50; Lazin 1981-1982a, nr.1/b, 125-126; Stanciu 1995, nr. 13/A, 142-143; Matei/Stanciu 2000. nr. 55 (95), 43; Gindele 2010, 234-238.
15. Culciu Mare-*Zöldmező*. Săpături de mici dimensiuni în 1966, publicate parţial. Bader/Lazin 1980, 16; Lazin 1981-1982a, nr. 1a, 123-125; Bader 1981-1982, nr. 32, 157; Stanciu 1995, nr. 13/B, 143-144; Matei/Stanciu 2000. nr.55 (97), 43-44.
16. Culciu Mare-*Sub grădini*. Săpături în 1969, 1971-72, publicate parţial. Lazin/Ciarnău 1992-1993, nr. 2, 49; Stanciu 1995, nr. 13/C, 144; Matei/Stanciu 2000. nr.55 (96), 43.
17. Culciu Mic-*La gropile de siloz*. Săpături de mici dimesniuni în 1974, publicate parţial. Bader 1974-75, nr. 3, 272; Gabler/Vaday 1986, nr. 21, 13-14; Matei/Stanciu 2000. nr.56 (98), 44.
18. Curtuiuşeni-*Vincze tag*. Sondaje în 1981, publicate. Németi/Gindele 1997, nr. 31, 618-619/ 650-651; Matei/Stanciu 2000, nr. 57 (100), 44.
19. Doh-*La Izvoare*. Săpături de mici dimensiuni în 1979, publicate. Matei 1980, 237-238; Lakó 1980, nr. II, 32-34; Pop 1997, nr. 17, 461/ 470; Matei/Stanciu 2000, nr.60. (109).
20. Foieni-*Cărămidărie*. Sondaje în anii 1980, publicate. Lazin/Németi 1972, nr. 6, 205; Németi/Gindele 1997, nr. 41. 620- 621; Matei/Stanciu 2000, nr.63 (115), 46.
21. Foieni-*Lutărie*. Sondaje în anii 1980, publicate. Németi/Gindele 1997, nr. 40. 620; Matei/Stanciu 2000, nr. 63 (117), 75.
22. Ghenci-*Lutărie*. Sondaje în anii 1980-1990, publicate. Németi 1992-1993; Németi/Gindele 1997, nr. 44, 621- 622/653- 654; Matei/Stanciu 2000, nr. 65 (125), 47.
23. Hereclean-*Dâmbul Iazului*. Săpături în 1998-99, 2004, publicate parţial. Matei/Stanciu 2000, nr. 72

[140] Gindele 2008.

(133), 48-51; Matei/Băcueț Crișan/Cârstea 2004b.

24. Hereclean-*La Toduț*. Sondaje în 2004, publicate sub formă de raport. Matei *et al.* 2004a.
25. Homorodu de Sus-*Lunca*. Săpături de mici dimensiuni în 1968, publicate parțial. Iercoșan/Bader 1999
26. Lazuri-*Lubi tag*. Săpături în anii 1978, 1992-2000, 2002-2003, publicate parțial. Stanciu 1994; Stanciu 1995 nr. 17B, 149-150; Stanciu 1996; Stanciu 1998; Stanciu 1999, Stanciu *et al.* 2002, Stanciu *et al.* 2003.
27. Lazuri-*Râtul lui Bela*. Săpături în anii 1974-77, 1978-81, publicate. Bader/Lazin 1980, 15; Lazin 1980, nota 6, 136; Lazin 1981-1982a, nota 8, 127; Lazin 1981-1982b, nota 1, 2, 137; Lazin 1995; Stanciu 1995, nr. 17/A, 144- 145; Matei/Stanciu 2000. nr.79 (148), 61; Gindele 2010, 238-266.
28. Lăpușel-*Ciurgău*. Săpături în 1992-1994, 2000, publicate parțial. Stanciu 1995, nr. 18, 150-151; Matei/ Stanciu 2000, nr.81 (151), 62-63; Kacsó/Pop/Stanciu 2000.
29. Margine-*Valea Tăniei*. Săpături în 2004, 2006, publicate parțial. Dumitrașcu *et al.* 2004; Dumitrașcu/ Bulzan 2006; Bulzan 2010.
30. Margine-*Poini/Sinica*. Săpături în 2004, publicate sub formă de raport. Crișan *et al.* 2004.
31. Margine-*Natu*. Săpături în 2004, publicate sub formă de raport. Bem *et al.* 2004.
32. Mădăras-*La pășune*. Sondaje în 1998, publicate sub formă de raport. Lazin/Iercoșan 1999; Matei/ Stanciu 2000, nr. 88 (158), 63-64.
33. Medieșu Aurit-*la Oșanu*. Săpături de mici dimensiuni în 1969, 1971, publicate parțial. Dumitrașcu 1972; Dumitrașcu 1993, nr. 13, 103-104; Dumitrașcu 1997a, 358.
34. Medieșu Aurit-*Șuculeu*. Săpături în 1964-1970, 1995-1997, publicate parțial. Dumitrascu/Bader 1967a; Dumitrascu/Bader 1967b; Bader 1974-75, nr. 4, 273; Dumitrașcu 1996; Dumitrașcu 1997, Dumitrașcu 1998..
35. Medieșu Aurit-*Togul lui Schweitzer*. Săpături de mici dimensiuni în 2003, publicate. Gindele 2010, 266-267.
36. Mesteacăn-*Parhon*. Săpături în 1978-79, publicate parțial. Iuga 1979; Iuga 1980; Stanciu 1995 nr. 20/A, 153.
37. Mirșid-*Pe luncă*. Sondaje în 1974-75, publicate parțial. Matei 1980, 234; Pop 1997, nr. 25, 472; Matei/ Stanciu 2000, nr. 92. (165), 67.
38. Mirșid-*Fântâna Albă*. Săpături de mici dimensiuni în 2000, publicate sub formă de raport. Matei/ Băcuieț/Stanciu 2000.
39. Mișca-*Fântâna Sasului*. Săpături de mici dimensiuni în 1977-78, publicate parțial. Dumitrașcu 1979; Dumitrașcu 1997b, pl.1; Ignat/Bulzan 1997, nr. 8/I, 489/501.
40. Moftinu Mic-*La Deal*. Săpături de mici dimesniuni în 1968, publicate parțial. Lazin-Németi 1972, nr. 7, 205, 209; Németi 1986-1987, 111, fig. 18-21; Németi/Gindele 1997, nr. 54, 623-624; Matei/Stanciu 2000. nr.94(170), 68.
41. Nușfalău-*Tigoiul lui Benedek*. Sondaje în 1978, publicate parțial. Matei 1980, 238; Pop 1997, nr. 26, 462/472; Matei/Stanciu 2000, nr. 95 (173), 68.
42. Oarța de Sus-*Măgura*. Săpături de mici dimensiuni în 1969, 1970, 1985, 1985, publicate sub formă de raport. Comșa/Kacso 1973; Iuga 1987; Stanciu 1992, nr. 19/A, B, 177-178; Matei/Stanciu 2000, nr.97 (177), 69.
43. Oarța de Sus-*Oul Făgetului*. Săpături de mici dimensiuni în 1977, publicate sub formă de raport. Stanciu 1992, pl. IV/3; Stanciu 1995, nr. 22/B, 154.
44. Oarța de Jos-*Vâlceaua Rusului*. Săpături de mici dimensiuni în 1971, 1977-79, publicate sub formă de raport. Stanciu 1992, nr. 18, 176-177; Stanciu 1995, nr. 21, 153.
45. Orașul Nou- *Pe șes*. Sondaje în 1975, 1978, publicate. Matei/Stanciu 2000. nr. 98 (178) 69; Gindele 2010, 267-271.
46. Panic-*Uroikert*. Săpături de mici dimensiuni în 1978, 1979, 1996, publicate. Matei/Stanciu 2000. nr. 100 (182), 69- 71.
47. Panic-*Baza DROMET SA*. Săpături de mici dimesniuni în 2000, publicate sub formă de raport. Băcueț Crișan *et al.* 2000.
48. Panic-*ISCIP/ proprietatea Itall Bloc*. Săpături de mici dimensiuni în 2007, publicate sub formă de raport. Băcueț Crișan/Băcueț Crișan 2007.

49. Panic-*ISCIP/ proprietatea Saroni.* Săpături de mici dimensiuni în 2007, publicate sub formă de raport. Băcueț Crișan/Matei/Ardeleanu 2007a.
50. Panic-*proprietatea Teodor.* Săpături de mici dimesniuni în 2007, publicate sub formă de raport. Băcueț Crișan/Matei/Ardeleanu 2007b.
51. Pericei-*Darvas.* Săpături de mici dimesniuni în 2004, publicate sub formă de raport. Matei/Pop 2004a.
52. Pericei-*Polyas-Debre Tag.* Sondaje în 2004, publicate sub formă de raport. Matei/Pop 2004b.
53. Pericei-*Str. Gouț, nr. 767.* Săpături de mici dimesniuni în 2004, 2008, publicate parțial. Pop/Pripon/ Csok 2004; Pop 2009; Ardeleanu 2009, 56-57.
54. Pișcolt-*Lutărie.* Săpături între anii 1970-2009, publicate parțial. Németi 1983, 142-143; Németi/ Gindele 1997, nr. 55, 624-25/656-57; Németi/Gindele 1998-1999.
55. Porț-*Corău.* Săpături în 2002, 2003, publicate sub formă de raport. Matei *et al.* 2002; Bejinariu *et al.* 2003.
56. Satu Mare-*Fermele 2-4.* Săpături de mici dimensiuni în 1978, 1979, publicate parțial. Lazin 1980; Lazin 1981-1982a, nr.7, 128; Matei/Stanciu 2000, nr.117 (215), 75.
57. Satu Mare-*Pădurea Noroieni.* Săpături de mici dimesniuni în 1972, publicate parțial. Bader 1975, 36- 44; Matei/Stanciu 2000, nr. 117 (216), 75.
58. Săcășeni-*Canalul ierului.* Sondaje în 1981, publicate. Németi/Gindele 1997, nr. 64, 626 653; Matei/ Stanciu 2000. nr.118 (224), 76- 77.
59. Săcășeni-*Drumul Cigului.* Sondaje în 1973, publicate parțial. Lazin 1975, 61-67; Németi/Gindele 1997, nr. 63, 626/653; Matei/Stanciu 2000, nr.118 (223), 76.
60. Sâncraiul Silvaniei-*Laz.* Sondaje în 1984, publicate. Matei 1980, 236; Pop 1997, nr. 35, 463/473; Matei/Stanciu 2000, nr. 124 (232), 78.
61. Suplacu de Barcău-*Lapiș.* Săpături de mici dimensiuni în 1980, 1981, publicate parțial. Ignat/Bulzan 1997, nr. 17, 491-92/503-04; Matei/Stanciu 2000, nr.130(243), 80.
62. Suplacu de Barcău-*Corău ob. 3.* Săpături în 2002, publicate sub formă de raport. Lazarovici *et al.* 2002.
63. Suplacu de Barcău-*Corău IV.* Săpături în 2002, publicate sub formă de raport. Ignat/Lakatos/Fazecaș 2002.
64. Supuru de Jos-*Togul lui Cosmi.* Săpături de mici dimesniuni în 1999, publicate. Gindele 2004.
65. Supuru de Sus-*Dealul Soldubița.* Săpături în 2005, publicate sub formă de raport. Matei/Hüssen/ Gindele 2005.
66. Tășnad-*Sere.* Săpături în 2004, 2010, publicate parțial. Gindele 2007; Gindele 2010, 271-272.
67. Turulung-*Vii-Sub Dealul Pustiu.* Sondaje în 1975, publicate sub formă de raport. Bader 1978, nr. 96, 130; Dumitrașcu 1978, nr. 22, 66.
68. Unimăt-*Dâlboci.* Sondaje în 1968, publicate sub formă de raport. Dumitrașcu 1969, 45; Matei/ Stanciu 2000. nr. 142 (265), 85.
69. Urziceni-*Vamă.* Săpături în 2003, publicate. Gindele *et al.* 2003; Gindele 2010, 272.
70. Valcău de Jos-*Pe Șes.* Săpături de mici dimesniuni în 1999, publicate. Matei/Stanciu 2000, nr. 145 (270), 84.
71. Zalău-*Dealul Lupului (Farkas Domb).* Săpături în 2003, publicate sub formă de raport. Matei *et al.* 2003.
72. Zalău-*I:S.C.I.P.* Săpături de mici dimesniuni în 1984-85, 1987, publicate. Matei/Stanciu 2000, nr. 153 (290), 103-104.
73. Zalău-*Crecuța-Fânațe.* Săpături de mici dimesniuni în 2004, publicate sub formă de raport. Matei 2004.
74. Zalău-*Str. Republicii nr. 21-23.* Săpături de mici dimesniuni în 1987, publicate sub formă de raport. Pop 1997, nr. 39/IV, 465/475; Matei/Stanciu 2000, nr. 153 (294), 106.
75. Zalău-*Valea Mății/Lamiorul.* Săpături de mici dimesniuni în 1977, publicate. Matei 1979, nr. 11, 486-87; Matei 1980, 232-233; Matei/Stanciu 2000, 153(291), 104-106.
76. Zalău-*Bd. Mihai Viteazul nr.104-106.* Săpături în 1974-1983, 1996, 1997-98, publicate. Matei 1980, nr. 1, 229-231; Matei 1985; Matei 1993; Matei 1997; Matei/Stanciu 2000. nr. 153 (287), 86-102.
77. Zalău-*Valea Mății bazinele PECO.* Săpături de mici dimesniuni în 1983, publicate. Matei 1997, 367-

369; Matei/Stanciu 2000, nr. 153 (292), 106.

78. Bratovo-*Patra.* Săpături de mici dimensiuni, publicate sub formă de raport. Kotigorosko 1976.
79. Bratovo-*Gadaditag.* Săpături de mici dimensiuni, publicate sub formă de raport. Kotigorosko 1976.
80. Petrovo-*Paptag.* Săpături de mici dimensiuni, publicate sub formă de raport Balaguri/Kotigorosko 1976.
81. Petrovo-*Laz.* Săpături de mici dimensiuni, publicate sub formă de raport. Balaguri/Kotigorosko 1976.
82. Petrovo-*Fabrica de cărămizi.* Săpături de mici dimensiuni, publicate sub formă de raport
83. Vovcanskoe-*1,5 km sud-vest de localitate*. Săpături de mici dimensiuni, publicate sub formă de raport
84. Vovcanskoe-*Cornaja Voda.* Săpături de mici dimensiuni, publicate sub formă de raport Kotigorosko 1995, 290-291. fig.71-72
85. Zabolotie. Săpături de mici dimensiuni, publicate sub formă de raport Kotigorosko 1995, 282. fig.60

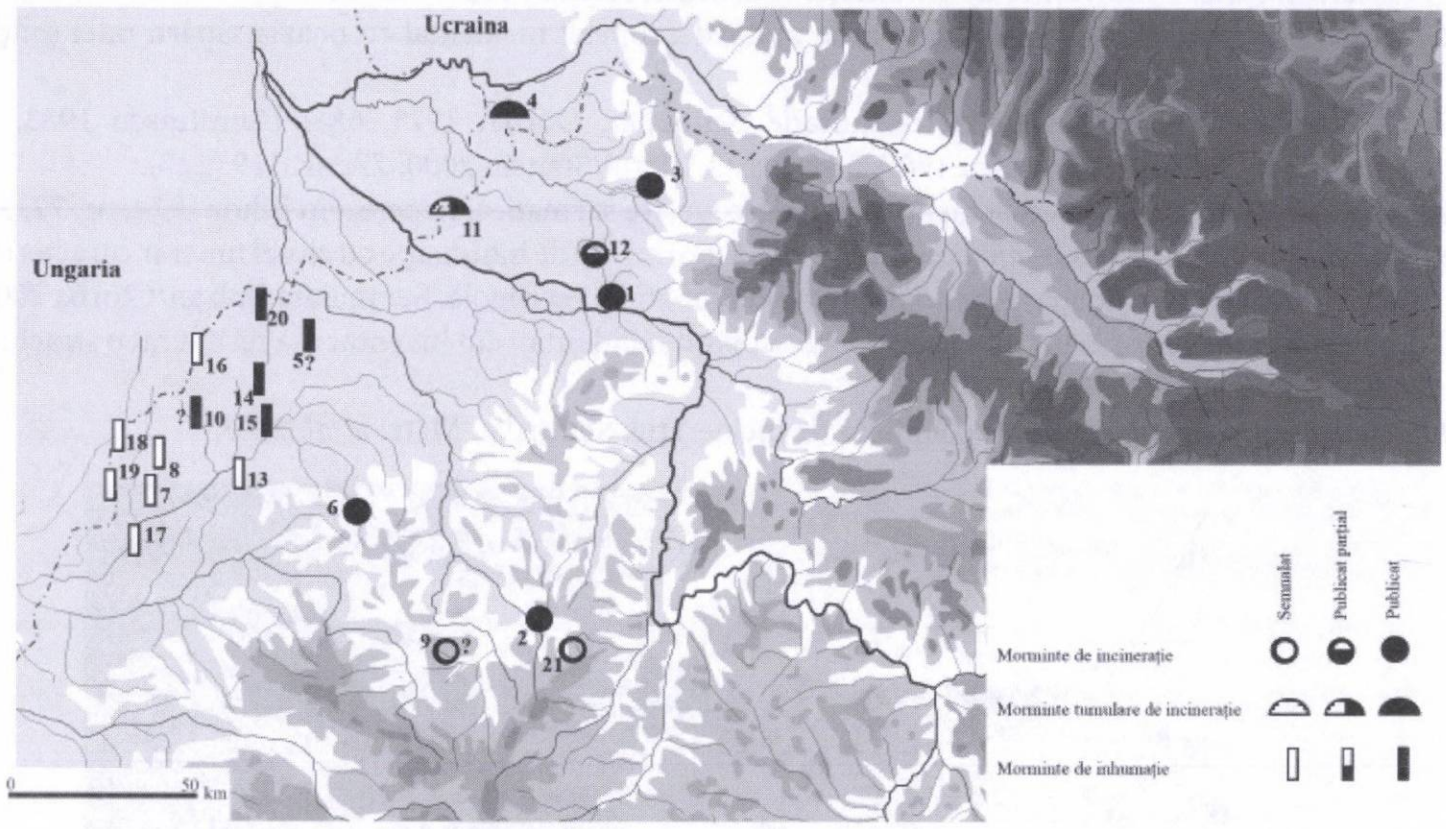

Harta. 2. Descoperiri funerare din spațiul nord-vestic al României și din zonele învecinate din Ucraina și Ungaria care fac parte din acest areal geografic.

Landkarte 2. Grabfunde im Nordwesten Rumäniens und in den angenzenden Zonen aus der Ukraine und Ungarn.

1. Apa-*Kavicsbanya.* Piese de armament descoperite la sf. sec. XIX, cu ocazia extragerii prundișului. Semnalate. Vende 1909, 411; Hampel 1896, 177.
2. Badon-*Doaște.* 4 morminte plane de incinerație care atestă probabil o necropolă. Publicate. Matei/ Stanciu 2000, nr. 9 (14), 28-30.
3. Boinești-*Coasta Boineștiului.* Piese de armament descoperite la sf. sec. XIX. Publicate. Vende 1909, 411; Kovács 1964-65.
4. Bratovo-*Halottdomb.* Necropolă tumulară de incinerație. Pe teren au fost vizibile 4 tumuli. Publicat Kotigorosko 1988.
5. Carei-*„în zona Careiului"*. Câteva obiecte (fusaiolă, cataramă sarmatică, o verigă, două fibule cu genunchi) semnalează probabil morminte de inhumație în zonă. Publicate Párducz 1947, 50.
6. Cehăluț-fără loc de descoperire. Piese de armament dintr-o colecție particulară, care atestă morminte de incinerație Publicate. Lazin 1992.
7. Cherechiu-fără loc de descoperire. A fost menționată o „descoperire sarmatică" în muzeul Săcuieni. Semnalate. Dörner 1971, 686; Dumitrașcu 1993, 141.
8. Cheșereu-*marginea satului* (lotul Pákay Dezső). Repertoiu Bihor 1974, nr. 90, 24.
9. Crasna-*Valea Ratinului.* Piese de armament descoperite cu ocazia săpării canalului Ratin. Atestă

probabil morminte de incinerație. Semnalate. Matei 1986, 802

10. Curtuișeni-*Ligetdomb.* Trei umbo-uri de scut descoperite în perioada interbelică. Inițial au fost publicate ca celtice, ulterior au fost reevaluate. Publicate. Roska 1942, 81-84; Bóna 1961, 196; Dumitrașcu 1972, 198; Dumitrașcu 1993, 143.
11. Lazuri-*Lubi tag.* Necropolă tumulară de incinerație. La suprafață sunt vizibile 2 tumuli. Publicate prin raport. Kotigorosko 1997; Kotigorosko 1998.
12. Medieșu Aurit-*La Leșu.* Necropolă plană de incinerație. Au fost cercetate 74 de morminte. Publicate parțial. Dumitrașcu/Bader 1967a, Horedt 1973, 91-98; Dumitrașcu 1993, nr. 3. 104-108; Matei/Stanciu 2000, nr. 89 (159), 64-65.
13. Pir-Cetate. A fost descoperit un vas modelat la roată, care atestă probabil existența unor morminte de inhumație. Semnalat Németi 1999, nr. 14 , 31.
14. Pișcolt-*lângă S.M.A.* Au fost menționate morminte de inhumație. Semnalat Németi 1999, 45.
15. Pișcolt-*Lutărie.* 4 morminte de inhumație. Publicate. Németi 1983, 140-141.
16. Sanislău-*curtea SMA.* Un vas modelat la roată, descoperit incidental cu ocazia săpării unei șanț de conductă. Semnalat Németi 1999, 47.
17. Săcuieni-*Horo.* 2 morminte de inhumație. Semnalat. Dörner 1971, 688; Dumitrașcu 1983, 64; Dumitrașcu 1993, 110; Popescu 1967, 531, nr. 73; Matei/Stanciu 2000, 77, nr. 119 (227).
18. Șilindru-*Püspökhalom.* A fost menționat o descoperire sarmatică. Repertoriu Bihor 1974, nr. 72, 384.
19. Șimian-*Groapa cu lut (Sárgaföldes gödör).* Două morminte de inhumație cu ritual funerar caracteristic sarmaților (șiraguri de mărgele) semnalează o probabilă necropolă. Semnalate Bulzan/Ciorba 2007.
20. Urziceni-*Pichet.* Mormânt de inhumație descoperit incidental, din inventar s-a recuperat o strachină. Publicat. Németi 1983, 144-145
21. Zalău-*Dealul Lupului.* Necropolă plană de incinerație. Semnalat. Matei *et al.* 2003.

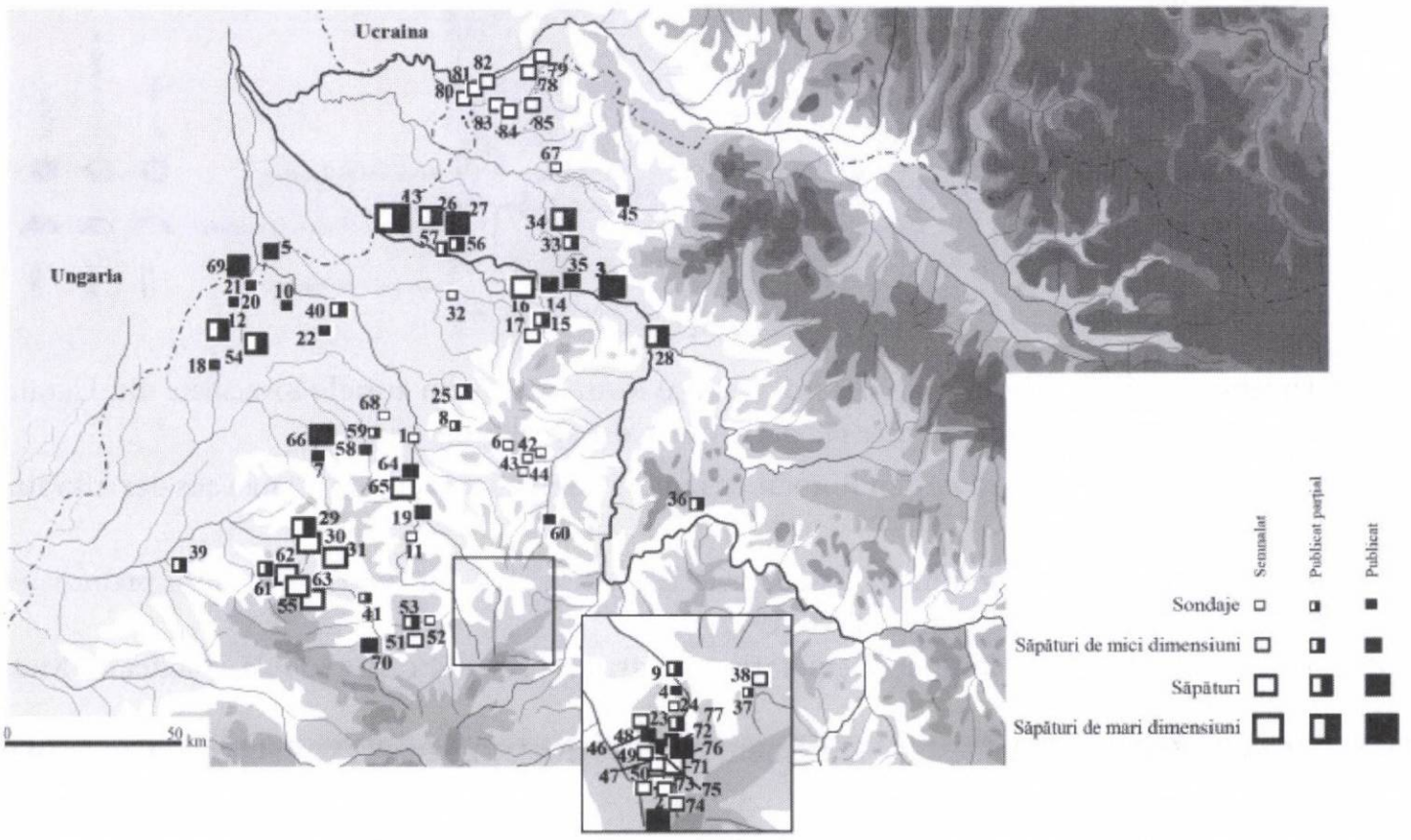

Landkarte 3. Siedlungsgrabungen im Nordwesten Rumäniens und in den angenzenden Zonen aus der Ukraine und Ungarn.

Harta. 3. Săpături în așezări din spațiul nord- vestic al României și din zonele învecinate din Ucraina și Ungaria care fac parte din acest areal geografic.

Sondaje- săpături de o suprafață mai mică decât 100 m2.
Săpături de mici dimensiuni- săpături de o suprafață până la 1000 m2
Săpături- săpături de o suprafață până la 10 000 m2
Săpături de mari dimensiuni- săpături de o suprafață mai mare decât 10 000 m2

Bibliografie

Andrzejowski 1992: Andrzejowski J., *Strongly Profiled Brooches with Triangular Foot in the Roman Provinces and Barbaricum*, In: Godłowski K./Madyda/Legutko R. (Hrsg.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter,* Kraków, 1992, 111-121.

Ardeleanu 2009: Ardeleanu M., *Pintenii germanici din Barbaricum (sec. II-III. P. Chr.). Germanische Sporen aus Barbaricum (II.-III. Jahrhundert n. Chr.),* Crisia, XXXIX, 2009, 55-73.

Bader 1974-75: Bader T., *Descoperiri de "terra sigillata" în teritoriile situate la nord-vest de provincia Dacia romană. Zur Verbreitung der sigillaten im Nordwesten Siebenbürgens,* Sargetia, 11-12, 1974-75, 269-276.

Bader 1975: Bader T., *Contribuții la cunoașterea orașului Satu Mare. Descoperiri arheologice. I. Beiträge zur Kenntnis der Geschichte der Stadt Sathmar. I.,* StCom Satu Mare, 3, 1975, 19-45.

Bader 1978: Bader T., *Epoca bronzului în nord- vestul României. Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen,* București, 1978.

Bader 1981-82: Bader T., *Săpături arheologice din județul Satu Mare (partea I). Die arhäologischen Grabungen im Kreis Satu Mare,* StCom Satu Mare, 5-6, 1981-82, 143-165.

Bader/Lazin 1980: Bader T./Lazin Gh., *Mărturii arheologice din județul Satu Mare,* Satu Mare, 1980.

Balaguri/Kotigorosko 1976: Balaguri E. A./Kotigorosko V. I., *Rabotia Zakarpatsoi novostroenoi expedicnii,* Arheologiceskie Otkritia, 1975 goda, 299-300.

Băcueț Crișan *et al.* 2009: Băcueț Crișan D./Băcueț Crișan S./Bejinariu I./Pop H./Matei Al., *Cercetări arheologice preventive pe traseul șoselei ocolitoare a municipiului Zalău,* Zalău, 2009.

Băcueț Crișan 2006: Băcueț Crișan S., *Bocșa, com. Bocșa, jud. Sălaj. Punct: Pietriș,* CCAR, 2006, 76- 77, nr. 35.

Băcueț Crișan *et al.* 2000: Băcueț Crișan D./Matei Al. V./Pop H./Băcueț Crișan S./Stanciu I., *Panic, com. Hereclean, jud. Sălaj. Punct: Baza DROMET SA,* CCAR, 2000, 175-176, nr. 145.

Băcueț Crișan/Băcueț Crișan 2007: Băcueț Crișan D./Băcueț Crișan S.: *Panic, com. Hereclean, jud. Sălaj. Punct: ISCIP, proprietatea Itall Bloc,* CCAR, 2007, 215-216, nr. 117.

Băcueț Crișan/Matei/Ardeleanu 2007a: Băcueț Crișan D./Matei Al. V./Ardelean, M., *Panic, com. Hereclean, jud. Sălaj. Punct: ISCIP, proprietatea Saroni,* CCAR, 2007, 217, nr. 118.

Băcueț Crișan/Matei/Ardeleanu 2007b: Băcueț Crișan D./Matei Al. V./Ardelean M., *Panic, com. Hereclean, jud. Sălaj, Punct: ISCIP, proprietatea Teodor,* CCAR, 2007, 217- 218, nr. 119.

Bejinariu *et al.* 2003: Bejinariu I./Băcueț Crișan S./Pop H./Băcueț Crișan D./Matei Al. V./Andraș M., *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Corău,* CCAR, 2003, 245-247, nr. 148.

Bejinariu 1999: Bejinariu I., *Cehei-Misig, jud. Sălaj,* CCAR, 1998 (1999), nr. 30, 28.

Bem *et al.* 2004: Bem C./Moldoveanu K./Vasile M./Oanță-Marghitu S./Fronescu I./Florea M./Bălășescu A./Haită C./Radu V./Dumitru I., *Margine, com. Abram, jud. Bihor Punct: Natu,* CCAR, 2004, nr.143, 219-224.

Bóna 1961: Bóna I., *Az újhartyáni germán lovassír. Das germanische Reitergrab von Újhartyán,* AÉ, 1961, 88, 2, 192-210.

Bulzan 2010: Bulzan S., *Date preliminare privind habitatul în așezarea din epoca romană de la Margine „Valea Tăniei-la Țarină", județul Bihor. Some Preliminary Data Regarding the Habitation in the Roman Period Settlement from Margine, Valea Tăniei-la Țarină Iind-IIIrd Century a. d., Bihor County,* Crisia, XL, 2010, 47- 80.

Bulzan/Ciorba 2007: Bulzan S./Ciorba S., *Șimian, com. Șimian, jud. Bihor, Punct: Groapa cu lut (Sárgaföldes gödör),* CCAR, 2007, nr. 184, 358.

Crișan 1969: Crișan I. H., *Ceramica daco-getică. Cu privare specială la Transilvania. Die dako-getische Keramik mit besonderer Berücksichtigung Siebenbürgens,* București, 1969.

Cociș 1995: Cociș S., *Strongly Prifiled Brooches with Trapezium Form Foot in the Roman Province of Dacia*, EphNap,V, 1995, 93-103.

Cociș 2004: Cociș, S., *Fibulele din Dacia romană. The brooches from roman Dacia,* Cluj-Napoca, 2004.

Comșa/Kacsó 1973: Comșa E./Kacsó C., *Rezultatele sondajelor din complexul neolitic de la Oarța de Sus, jud. Maramureș (1970),* Materiale, 10, 1973, 47-51.

Crișan *et al.* 2004: Crișan I./Marta D./Lakatos A./Romát S./Szabó E./Hágó N., *Margine, com. Abram,*

jud. Bihor, Punct: Poini (Sinica), CCAR, 2004, nr. 144, 222-223

Dabrowska 1992: Dabrowska T., *Die späten kräftig profiliierten Fiebeln (Almgren Typ 84 in Polen*, In: Godłowski K./Madyda-Legutko R. (Hrsg.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter,* Kraków, 1992, 103-111.

Domanski 1992: Domanski G., *Die Frage des Zeithorizonts der Markomannenkriege in Barbaricum,* In: Godłowski K./Madyda-Legutko R. (Hrsg.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter,* Kraków, 1992, 129-139.

Dörner 1971: Dörner E., *Dacii și sarmații din secolele II- III e. n. În vestul României. Daken und Sarmaten in Westen Rumäniens während des 2- 3 Jahrhunderts*, Apulum, IX, 1971, 681- 692.

Dumitrașcu 1969: Dumitrașcu S., *Săpăturile de la Unimăt. Archäologische Ausgrabungen in Unimăt,* StCom Satu Mare, 1, 1969, 41-47.

Dumitrașcu 1972: Dumitrașcu S., *O locuință descoperită în stațiunea arheologică "Șuculeu" de la Medieșu Aurit. In der archäologischen Beobachungstelle „Șuculeu" bei Medieșu Aurit wurde eine Wohnung entdeckt,* Apulum, 10, 1972, 669-683.

Dumitrașcu 1978: Dumitrașcu S., *Ceramica românească descoperită în Crișana (sec. VIII-XI). Rumanian ceramics discovered in Crișana (VIII-XI cent.),* Crisia, 8, 1978, 51-111.

Dumitrașcu 1979: Dumitrașcu S., *Raport aspra cercetărilor arheologice de la Mișca (jud. Bihor),* Materiale, 13, Oradea, 161-166.

Dumitrașcu 1983: Dumitrașcu S., *Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I. Ornaments, parures et piéces d habits du Ier millénaire n.é,* Crisia, 13, 1983, 33-142.

Dumitrașcu 1993: Dumitrașcu S., *Dacia apuseană (Teritoriul dacilor liberi din vestul și nord-vestul României din vremea Daciei romane),* Oradea, 1993.

Dumitrașcu 1997a: Dumitrașcu S., *Omnis Barbaria,* AMP, 21, 1997, 305- 366.

Dumitrașcu 1997b: Dumitrașcu S., *Ceramic discovered in the west of Roman Dacia (centuries II- IV. A.D.). Vase ceramice din secolele II-IV p. Chr. descoperite la vest de provincia Dacia,* AMP, 21, 487-523

Dumitrașcu 1996: Dumitrașcu S., *Medieșu Aurit, jud. Satu Mare,* CCAR, 1995, nr. 88.

Dumitrașcu 1997: Dumitrașcu S., *Medieșu Aurit, jud. Satu Mare,* CCAR, 1996.

Dumitrașcu 1998: Dumitrașcu S., *Medieșu Aurit, jud. Satu Mare,* CCAR, 1997.

Dumitrașcu 2001: Dumitrașcu S., *Dacia vestică și nord- vestică (sec. II- IV),* In: Protase D./Suceaveanu Al. (coord.), *Istoria Românilor, Vol. II,* București, 2001, 439-448.

Dumitrașcu/Bader 1967a: Dumitrașcu S./Bader T., *Așezarea dacilor liberi de la Medieșu Aurit. Die Siedlung der freien Daker von Medieșul Aurit,* Satu Mare, 1967.

Dumitrașcu/Bader 1967b: Dumitrașcu S./Bader T., *Așezarea dacică de la Medieșu Aurit*, AMN, 4, 1967, 107-126.

Dumitrașcu/Bulzan 2006: Dumitrașcu S./Bulzan S., *Valea Tăniei-La Țarină (Autostrada "Transilvania", Km. 19, 200- 19, 400)*, CCAR, 2006, 224-226, nr. 116.

Dumitrașcu *et al.* 2004: Dumitrașcu S./Bulzan S./Goman L./Ardelean L./Sfrengeu F./Goman M., *Margine, com. Abram, jud. Bihor, Punct: Valea Tăniei (Autostrada Borș-Brașov, km. 19+200-19+400),* CCAR, 2004, 223-224, nr. 145.

Filip 2008: Filip C., *Ceramica ștampilată de la Porolissum. Die gestempelte Keramik von Porolissum,* Cluj Napoca, 2008.

Fetzer 1899: Fetzer J. F., *Szilágysági leletekről,* AÉ, 19, 1899, 260-269.

Gabler/Vaday 1986: Gabler D./Vaday A., *Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien.* FontesArchHung, Budapest, 1986.

Ginalski 1991: Ginalski J., *Ostrogoi kablakowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologicza/Bügelsporen der Przeworsk-Kultur. Eine Typologische Klassifikation,* PrzA., 38, 1991, 53-84.

Gindele 2001: Gindele R., *Berveni, com. Berveni, jud. Satu Mare, Punct: Holmoș II,* CCAR, 2001, 59-60, nr. 32.

Gindele 2003: Gindele R., Berveni, com. *Berveni, jud. Satu Mare, Punct: Holmoș II,* CCAR, 2003, 53-55, nr. 33.

Gindele 2004: Gindele R., *Săpături arheologice în așezarea din epoca romană de la Supuru de Sus-Togul lui Cosmi. Archaeological diggins in the roman epoch site from Supru de Sus-Togul lui Cosmi,*

AMP, 26, 2004, 327-339.

Gindele 2007: Gindele R., *Aşezarea din epoca romană de la Tăşnad-Sere. Поселения римської епохи з Тишнад-Сере,* In: V. Ciubotă T./Nicoră M./Veghes L./Horvat L. (eds), *Relații româno-ucrainiene. Istorie și contemporaneitate II.*, Satu Mare, 2007, 43-61.

Gindele 2008: Gindele R., *Descoperiri arheologice din epoca romană și prima epocă a migraților din zona Sanislău-Ciumești-Berea. Archaeological finds from the Roman period and the Early migration period in the area of Sanislău- Ciumești-Berea*, StCom Satu Mare, 25/1, 2008, 125-140.

Gindele 2008: Gindele R., *Pottery from the Sarmatian funerary finds from the West and North-West of Romania,* Carpatica, 38, 2009, Ujgorod, 168-184.

Gindele 2010: Gindele R., *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens,* Satu Mare, 2010.

Gindele/Istvánovits 2009: Gindele R./Istvánovits E., *Die römerzeitliche Siedlung von Csengersima-Petea,* Satu Mare, 2009.

Gindele/Istvánovits 2011: Gindele R./Istvánovits E., *Die römerzeitlichen Töpferöffen von Csengersima-Petea,* Satu Mare, 2011.

Gindele *et al.* 2003: Gindele R./Marta L./Astaloș C./Kadas, Z., *Urziceni, com. Urziceni, jud. Satu Mare. Punct: Vamă,* CCAR, 2003, 356-358, nr. 204.

Godłowski 1970: Godłowski K., *The Cronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe,* Prace Archeologiczne, 11, Krakow, 1970.

Godłowski 1984: Godłowski K., *"Superiores Barbari" und die Markomannenkriege im lichte archäologischer Quellen,* SlovArch, 32/2, 1984, 327-350.

Godłowski 1992a: Godłowski K., *Germanische Wanderungen im 3. Jh. v. Chr. 6. Jh. n. Chr. und ihre Widerspiegelung in den historischen und archäologischen Quellen,* In: Straume E./Skar E. (Hrsg.), Peregrinatio Gothica, III, Oslo, 1992, 53-75.

Godłowski 1992b: Godłowski K., *Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten*, In: Godłowski K./Madyda-Legutko R. (Hrsg.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter,* Kraków, 1992, 23-54.

Godłowski 1993: Godłowski K., *Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und Karpatenbecken-Einwanderungen, politische und militarische Kontakte,* Specimina Nova, 1993, 65-89.

Gudea 1994: Gudea N., *Dacia Porolissensis în timpul razboaielor marcomanice. Dacia Porolissensis in der Zeit der Markomannen-Kriege,* AMP, 18, 1994, 67-94.

Hampel 1896: Hampel J., *A Nemzeti Múzeum Régiségtárának gyarapodása,* AÉ, 1896. XVI.176-195

Harhoiu 1998: Harhoiu R., *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien, (Archeologia Romanica 1),* Bukarest, 1998.

Horedt 1973: Horedt K., *Archaologische Deutungen. 3. Zur Deutung der Siedlung und des Gräberfeldes von Mediesul Aurit, jud. Satu Mare,* Apulum, 11, 1973, 91- 98.

Iercoșan 1992-1993: Iercoșan N., *Săpăturile arheologice din județul Satu Mare (1971-1990). Le fouilles archéologiques de département de Satu Mare (1971-1990),* StCom Satu Mare, 9-10, 1992-1993, 77-90.

Iercoșan/Bader 1999: Iercoșan N./Bader T., *Așezarea eneolitică de la Homorodul de Sus (județul Satu Mare),* In: Ciubota V./Marina V. (coord.), *Relații româno-ucrainiene, istorie și contemporaneitate/ Romanian-Ukranian Relations, Historz and Present,* Satu Mare, 1999, 2-62.

Ignat/Bulzan 1997: Ignat D./Bulzan S., *Roman imperial period discoveries in the middle basin of Barcău river. Descoperiri de epoca romană în bazinul mijlociu al râului Barcău,* AMP, 21, 1997, 487-523.

Ignat/Lakatos/Fazecaș 2002: Ignat D./Lakatos A./Fazecaș G., *Suplacu de Barcău, com. Suplacu de Barcău, jud. Bihor. Punct: Corău IV,* CCAR, 2002, 309-310, nr. 193

Ioniță 1992: Ioniță I., *Die Fiebeln mit umgeshlagenem Fuss in der Sântana de Mureș-Cerneahov Kultur,* Peregrinatio Gothica, III, Oslo, 1992, 77-90.

Istvánovits 2004: Istvánovits E., *Settlements of the Imperial Age in the Upper Tisza Region,* Studijné Zvesti AÚ SAV, 36, 2004, 219-228.

Iuga 1979: Iuga G. M., *Raport preliminar privind cercetarea arheologică de la Mesteacăn (județul*

Maramureș), Materiale, 13, 1979, 311-317.

Iuga 1980: Iuga G. M., *Raport preliminar privind cercetarea arheologică de la Mesteacăn, județul Maramureș,* Materiale 14, 311-314.

Jaskanis 2005: Jaskanis J., *Krupice. Ein Gräberfeld der Przeworsk-und Wielbark-Kultur in Ostpolen,* Monumenta Archaeologica Barbarica X, Warszawa, 2005.

Kacsó/Pop/Stanciu 2000: Kacsó C./Pop D./Stanciu I., *Lăpușel, com. Recea, jud. Maramureș. Punct: Ciurgău,* CCAR 2000, 130-131, nr. 104.

Kobaly 1998: Kobaly J, *A Przeworsk kultúrához tartozó sírleletek a Kárpátalján. Römerzeitliche Waffen bestattungen in der Karpatoukraine und die Barbarenangriffe auf den Limes,* JAMÉ, 39-40, 113-126.

Kokowski 1985: Kokowski A., *Die Feuerstahlwerzeuge der Przeworsk-Kultur,* Memoires Archeologiques, Lublin, 1985, 109- 128.

Kotigorosko 1976: Kotigorosko V. I., *Iccledovanie pamiatikov v zakarpatie,* Arheologiceskie Otkritia 1976 goda, 311-312.

Kotigorosko 1988: Kotigorosko V. I., *III. századi harcos sirja Bátyu (Bratovo) határában. Grab eines Kriegers aus dem 3. Jhs. der Gemarkung von Bratovo,* JAMÉ, 21-23, (1978-1980) 1988.

Kotigorosko 1991: Kotigorosko V. I., *Antichitățile dacice din zona Tisei superioare,* Thraco-Dacica, XII, 114-132.

Kotigorosko 1995: Kotigorosko V. I., *Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n.-IV e.n.,* București, 1995.

Kotigorosko 1998: Kotigorosko V. I., *Kurgany pozderimskogo vremeni vozle s. Lazur' Satu-Marskogo nezda Rumynii. Starozitnosti Verhn' ogo Potissja ta sumiznih regioniv,* Carpatica, 5, 1998, 129-140.

Kotigorosko *et al.* 2004: Kotigorosko V. I./Prohnenko I./Ciubotă V./Gindele R./Marta L., *Necropola așezării fortificate de la Malaia Kopania. The Necropolis of Malaia Kopania Fortified Settlement,* StCom Satu Mare, 17-21/I, 2000/2004, 59-59.

Kovács 1964-1965: Kovács S., *Jegyzetek a Bélavárhegyi leletekről. Aufzeichnungen über die Fundstücke aus Béla-Várhegy,* JAMÉ 8-9, 1964-1965 (1967), 25-33.

Kunow 1998: Kunow J., *Die Hauptserie der Augenfibeln: Gruppe III,* In: Kunow (Hrsg.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25-28 mai 1997 Kleinmachnow, Land Brandenburg,* Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5 (Wünsdorf 1998), 93-118.

Lakó 1980: Lakó E., *Raport preliminar privind săpăturile de salvare executate în anii 1978-79,* AMP, 4, 1980, 31-35.

Lazarovici *et al.* 2002: Lazarovici Gh./Maxim, Z./Rotea M./Ignat D./Vrâncean P./Tatar A., *Suplacu de Barcău, com. Suplacu de Barcău, jud. Bihor. Punct: Corău ob. 3,* CCAR 2002, 305-309, nr. 192.

Lazin 1975: Lazin Gh., *Cercetări arheologice în sudul județului Satu Mare (zona Tășnad). I. Des recherses archéologiques au midi du département Satu Mare (zona Tășnad),* StCom Satu Mare, 3, 1975, 61-75.

Lazin 1980: Lazin Gh., *Cuptoare dacice de ars ceramică din sec. II-IV e.n. descoperite la Satu Mare. Dakische Keramikbrenneröfen aus dem III- IV. Jahrhundert unserer Zeit, die im Satu Mare entdeckt wurden,* StCom Satu Mare, 4, 1980, 133-142.

Lazin 1981-82a: Lazin Gh., *Ceramica ștampilată din secolele III- IV e. n. descoperită în nord-vestul României. Stempelkeramik aus dem III.-IV. Jahrhundert unserer Zeit in Nord-Westen Rumäniens entdeckt,* StCom Satu Mare, 5-6, 1981-82, 123-136.

Lazin 1981-82b: Lazin Gh., *Două piese de metal din sec. VIII-IX descoperite în localitatea Lauri-jud. Satu Mare. Zwei Gegenstände aus Metal, aus dem VIII-IX Jahrhundert-in der Ortschaft Lauri-Kreis Satu Mare-entdeckt,* StCom Satu Mare, 5-6, 1981-82, 137-142.

Lazin 1992: Lazin Gh., *Un mormânt din secolul III. e.n. descoperit la Cehăluț (jud. Satu Mare). Ein in Cehăluț (Kreis Satu Mare) entdecktes Grab aus dem. 3. Jh. u. Z,* AMP, 16, 1992, 339-346.

Lazin 1995: Lazin Gh., *O categorie aparte a ceramicii din sec. III-IV d.H. descoperită în nord-vestul României. Une categorie a part de la ceramique du III-IV siecle ap. Ch. decouvertes au nord-quest de la Roumanie,* RevBistriței, IX, 1995, 145-148.

Lazin/Németi 1972: Lazin Gh./Németi J., *Descoperiri dacie în sec. II-IV e. n. în zona Careiului. Dakische Funde aus dem II-IV Jahrhundert in der zone von Carei,* Crisia, 2, 1972, 199-213.

Lazin/Cionca 1986-87: Lazin Gh./Cionca A., *Noi descoperiri dacice din județul Satu Mare. Nouveles découvertes daces dans le département Satu Mare,* StCom Satu Mare, 7-8, 1986-87, 85-93.

Lazin/Ciarnău 1992-93: Lazin Gh./Ciarnău Gh., *Monede antice din județul Satu Mare. La monnaie antique au département de Satu Mare,* StCom Satu Mare, 9-10, 1992-93, 49-56.

Lazin/Iercoșan 1999: Lazin Gh./Iercoșan N., *Mădăras, com. Ardud. jud. Satu Mare*, CCAR, 1999, nr. 83, 70.

Maczynska 1998: *Maczynska M., Die sogenannte "sarmatischen" Fibeln in Mittel-und Osteuropa,* In: von Carnap-Bornheim C. (Hrsg.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus,* 303-333.

Marta/Gindele 1998-99: L. Marta/R. Gindele, *Săpăturile de salvare de la Apa (jud. Satu Mare) Moșia Brazilor. Raport preliminar. Rescue Excavations from Apa (Satu Mare county) Moșia Brazilor. (Preliminary Report),* StCom Satu Mare, 15-16, 1998-99, 269-27, Satu Mare, 1999.

Matei 1979: Matei Al., *Repertoriul de așezări și descoperiri aparținând secolelor IV-IX e.n. pe teritoriul județului Sălaj. Verzeichnis der Siedlungen und Funde aus dem 4.-9. Jd. Im Kreis Sălaj,* AMP, 3, 475-513.

Matei 1980: Matei Al., *Repertoriul așezărilor aparținând dacilor liberi (sec. II-IV e.n.) descoperite pe teritoriul județului Sălaj. Verzeichnis der in Kreis Sălaj entdeckten Siedlungen der freier Daker (2-4 Jh.),* AMP, 4, 1980, 229-243.

Matei 1985: Matei Al., *Cuptorul pentru ars ceramică cenușie ștampilată descoperită în așezarea dacilor liberi de la Panic (Sălaj). A pottery kiln for gray stamped vessels from the free dacian site of Panic, Sălaj district,* AMP, 9, 247-251.

Matei 1986: Matei Al., *Raport de activitate al Muzeului Județean de Istorie și Artă din Zalău pe anul 1985,* AMP, 10, 1986, 801-807.

Matei 1993: Matei Al., *Așezarea dacilor liberi de la Panic, jud. Sălaj. Lé habitat des daces libres de Panic, dép. de Sălaj,* Materiale, 17, 2, 1983 (1993), 325-327.

Matei 1997: Matei Al., *Die Töpferöfen für graue stempelverzierte Keramik aus Zalău. Cuptoarele pentru ars ceramică cenușie ștampilată descoperite la Zalău,* AMP, 21, 367-455.

Matei 2004: Matei Al., *Zalău, jud. Sălaj. Punct: Crecuța-Fânațe*, CCAR, 2004, 413-415, nr. 247.

Matei/Băcueț Crișan/Cârstea 2004a: Matei Al./Băcueț Crișan D./Cârstea A., *Hereclean, com. Hereclean, jud. Sălaj. Punct: La Toduț (Zalău-Șimleu Silvaniei Km. 9.100-9.300),* CCAR, 2004, 176-177, nr. 115

Matei/Băcueț Crișan/Cârstea 2004b: Matei Al./Băcueț Crișan D./Cârstea A., *Hereclean, com. Hereclean, jud. Sălaj. Punct: Dâmbul Iazului (Zalău-Șimleu Silvaniei, km: 9.750-9.925),* CCAR, 2004, 174-175, nr. 114.

Matei/Băcueț/Stanciu 2000: Matei Al./Băcuieț S./Stanciu I., *Mirșid, com. Mirșid, jud. Sălaj. Punct: Fântâna Albă,* CCAR, 2000, 146-147, nr. 122.

Matei *et al.* 2002: Matei Al./Bejinariu I./Băcueț Crișan S./Tamba D. Gh./Băcueț Crișan D./Sana D., *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Corău,* CCAR, 2002, 246-250, nr. 154.

Matei/Hüssen/Gindele 2005: Matei Al./Hüssen C. M./Gindele R., *Supuru de Sus, com. Supur, jud. Satu Mare. Punct: Dealul Soldubița,* CCAR, 2005, 348-352, nr. 188.

Matei/Gindele 2006: Matei Al./Gindele R., *Sistemul defensiv roman din nord-vestul Daciei descoperit prin cercetările arheologice de la Supurul de Sus (jud. Satu Mare) și pe baza documentației din izvoarele scrise. Roman defensive system from north- west part of Dacia. Field researches at Supuru de Sus (Satu Mare County) and literature sources,* In: E. S. Teodor/O. Țentea (eds.), *DACIA AVGVSTI PROVINCIA. CREAREA PROVINCIEI. Actele simpozionului desfășurat în 13-14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României,* București, 2006.

Matei/Pop 2004a: Matei Al./Pop H., *Pericei, com. Pericei, jud. Sălaj. Punct: Darvas (2004),* CCAR, 2004, 263-264, nr. 167.

Matei/Pop 2004b: Matei Al./Pop H., *Pericei, com. Pericei, jud. Sălaj. Punct: Polyas-Debre Tag,* CCAR, 2004, 264-265, nr. 168.

Matei/Pop 2004c: Matei Al./Pop H., *Zalău, jud. Sălaj. Punct: Valea Mâții-Dealul Lupului,* CCAR, 2004,

nr. 246.

Matei *et al.* 2003: Matei Al./Pop H./Andraş M./Băcueţ Crişan D., *Zalău, jud. Sălaj. Punct: Dealul Lupului (Farkas Domb)*, CCAR, 2003, 375-378, nr. 214.

Matei/Stanciu 2000: Matei Al./Stanciu I., *Vestigii din epoca romană (sec. II-IV. p. Chr. în spaţiul nord-vestic al României. Funde der römischen Kaiserzeit (2.-4. Jh. N. Chr.) im Nordwestgebiet Rumäniens,* Zalău, 2000.

Megyesi/Pintye 2006: Megyesi P./Pintye G., *A Békéscsaba-Felvégi legelő lelőhelyről származó késő szarmata kori csontfésű és kapcsolatai. Aus dem Fundort Felvégi-Weide (Weide am oberen Ende) stammender Beinkamm aus der spätsarmatischen Zeit und die Zusammenhänge,* BMMK, 28, 2006, 61-98.

Nemeth/Rustoiu/Pop 2005: Nemeth E./Rustoiu A./Pop H., *Limes Dacicus Occidentalis. Die Befestigungen im Westen Dakiens vor und nach der römischen Eroberung,* Cluj- Napoca, 2005.

Németi 1983: Németi I., *Noi descoperiri din epoca migraţilor din zona Carei. Neue Entdeckungen aus der Völkerwanderungszeit aus der Carei-Gegend,* SCIVA, 34, 2, 1983, 134-150.

Németi 1986-87: Németi I., *Descoperiri arheologice din teritoriul localităţii Moftinu Mic (jud. Satu Mare). Archäologische Entdeckungen auf dem Gebiet des Dorfes Moftinu Mic (Kreis Satu Mare),* StCom Satu Mare, 7-8, 1986-87, 101-137.

Németi 1992-93: Németi I., *Repertoriul arheologic al localităţii Ghenci (com. Căuaş, jud. Satu Mare). Das archäologische Repertoire des Dorfes Ghenci (Gemeinde Căuaş, Kreis Satu Mare)*, StCom Satu Mare, 9-10, 1992-93, 57-76.

Németi 1999: Németi J., *Repertoriul arheologic al zonei Carei. The archaeological survey of Carei Region. Nagykároly vidékének régészeti repertóriuma,* Bucureşti, 1999.

Németi/Gindele 1997: Németi I./Gindele R., *Beiträge zur Geschichte des Careigegend im 2.-4. Jahrhundert n. Chr. Contribuţii la istoricul zonei Careiului în secolele II-IV p.Chr.,* AMP, 21, 1997, 599-703.

Németi/Gindele 1998-99: Németi J./Gindele R., *Aşezarea din epoca romană de la Pişcolt-Lutărie. The Roman Age Settlement from Pişcolt-Lutărie*, StCom Satu Mare, 15-16, 1998-99, 75-102.

Olędzki 1999: Olędzki M., *The Upper Tisza Basin in the Roman period. Remarks on settlement and cultural changes,* In: Tejral J. (Hrsg.), *Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert,* Brno, 105-136.

Opreanu 2004: Opreanu C., *Influenţe cultural nordice de factură germanică în Transilvania la începutul epocii migraţiilor (Northern Cultural Influences of Germanic Origin in Transylvania at the Beginning of the Migration Period),* EphNap, XIV-XV, 2004-05 (2007), 167-176.

Párducz 1947: Párducz M., *Szarmatakori problémák*, Antiquitas Hungarica, I, 1947, 49-56.

Peškar 1972: Peškar I., *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren,* Praha, 1972.

Pieta 1999: Pieta K., *Anfänge der Völkerwanderungszeit in der Slowakei (Fragestellungen der zeitgenössischen Forschung),* In: J. Tejral/C. Pilet/M. Kazanski (Hrsg.), *L´ Occident Romain et L´Europe Centrale À L´Époque des Grandes Migrations,* Brno, 1999, 171-190.

Pieta 2002: Pieta K., *Kovác˘stvo v dobe rímskej a v dobe st'ahovania národov na Slovensku. Das Schmiedehandwerk in der römischen zeit und in der Völkerwanderungszeit in der Slowakei,* Studijné Zvesti, 35, 2002, 61-74.

Pieta 2008: Pieta K., *Höhensiedlungen der Völkerwanderungszeit im nördlichen Karpatenbecken,* In: *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter,* RGA-E Band 58, 457-480, Berlin/New York, 2008.

Pop 1997: Pop H., *The Repertoire of Discoveries from the Roman Age Beyond the Limes on the Territory of Sălaj County (2 nd-4th Centuries A. D.). Repertoriul descoperirilor de epocă romană din afara limesului pe teritoriul judeţului Sălaj (secolele II-IV. p. Ch.),* AMP, 21, 1997, 457-486.

Pop 2006: Pop H., *Descoperirile din epoca romană de la Şimleul Silvaniei,* In: *Şimleul Silvaniei, Monografie arheologică, I, Istoricul Cercetărilor,* Cluj-Napoca, 2006, 97-113.

Pop 2009: Pop H., *Pericei, com. Pericei, jud. Sălaj. Punct: str. Gouţ, nr. 767,* CCAR, 2008 (2009), 169-171, nr. 64.

Pop/Pripon/Csok 2004: Pop H./Pripon E./Csok Zs., *Dacians at the north-western frontier of Dacia 2nd century A. D.,* In: Ruscu L./Ciongradi C./Ardevan R./Roman C./Găzdac C. (Hrsg.), *Orbis Antiqus. Studia in honorem Ioannis Pisonis,* Cluj-Napoca, 2004, 687-703.

Popescu 1967: Popescu D., *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1966*, SCIVA, 3, 1967, p. 521-538

Rajtár 1992: Rajtár J., *Das Holz-Erde-Lager aus der Zeit der Markomannenkriege in Iža*, In: Godłowski K./ Madyda-Legutko R. (Hrsg.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, Kraków, 1992, 149-170.

Repertoriu Bihor: *Repertoriul monumentelor din județul Bihor*, Oradea, 1974.

Roska 1942: Roska M., *Újabb kelta leletek Érkörtvélyesről (Szatmár vm.)/Neuere keltische Funde von Érkörtvélyes (Kom. Szatmár)*, Közlemények, II/2, 227-231.

Ruscu 2003: Ruscu D., *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj- Napoca, 2003.

Săşianu 1980: Săşianu Al., *Moneda antică în vestul și nord-vestul României*, Oradea, 1980.

Stanciu 1985-86: Stanciu I., *Ceramică din secolele II-IV descoperită la Ciumești, jud. Satu Mare. La céramique du IIe- IVe siécles découverte a Ciumești, dép. de Satu Mare,* AMN, 22-23, 1985-86, 553-568.

Stanciu 1992: Stanciu I., *Descoperiri din a doua jumătate a mileniului I î. H. și mileniul I. d. H. în județul Maramureș.Les découvertes provenand de la seconde moitié de 1-er millénaire av. J. C. et du 1-er millénarie ap. J. C. dans le dép. Maramureș,* EphNap, 3, 1992, 261-272.

Stanciu 1993: Stanciu I., *Sondajele efectuate la Bicaz, jud. Maramureș (1990, 1991). Les sondages entreprises à Bicaz département de Maramureș (1990, 1991)*, EphNap, 3, 1993, 261-272.

Stanciu 1994: Stanciu I., *Lazuri, jud. Satu Mare,* CCAR, 1993, 36, nr. 73.

Stanciu 1995: Stanciu I., *Contibuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș.Contribution to the Knowlege of the Roman Imperial Period in the Middle and Lower Basin of the Someș River,* EphNap, 5, 1995, 139-227.

Stanciu 1996: Stanciu I., *Lazuri, jud. Satu Mare,* CCAR, 1995, nr. 80/2, 71-72.

Stanciu 1997: Stanciu I., *Date și observații cu privire la epoca migrațiilor în spațiul nord-vestic al României. Daten und Bemerkungen bezuglich der Volkerwanderungszeit im nordwesten Rumäniens*, EphNap, 7, 1997, 167-209.

Stanciu 1998: Stanciu I., *Lazuri, jud. Satu Mare,* CCAR, 1997, nr. 44, 37- 40.

Stanciu 1999: Stanciu I., *Lazuri, jud. Satu Mare,* CCAR, 1998, nr. 75.

Stanciu *et al.* 2002: Stanciu I./Marta L./Stamati I./Vizauer V., *Lazuri, com. Lazuri, jud. Satu Mare, Punct: Lubi tag,* CCAR, 2002 (2003), nr. 110, 185-188.

Stanciu *et al.* 2003: Stanciu I./Marta L./Curta Fl./Vizauer V./Stamati, I., *Lazuri, com. Lazuri, jud. Satu Mare, Punct: Lubi tag,* CCAR, 2003 (2004), nr. 100.

Stanciu 2007: Stanciu I., *O nouă așezare în care se producea ceramică în Barbaricum- ul din nord- vestul României (epoca romană imperială târzie). Eine neue Siedlung mit Keramikproduktion im Barbaricum aus Nordwestrumänien (Die spätrömische Kaiserzeit)*, In: *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, 314-329.

Stanciu 2008: Stanciu I., *Etapa finală a epocii romane imperiale și începutul epocii migrațiilor în Barbaricum-ul din Nord-Vestul României. The final stage of the Roman Imperial Period and the beginning of the Migration in the barbaricum from north-west Romania*, EphNap, 18, 2008, 147-169.

Stanciu/Matei 2004: Stanciu I./Matei Al., *Sondajul din așezarea de la Bocșa-La Pietriș (com. Bocșa, jud. Sălaj). Contribuții la determinarea etapei de început a epocii romane imperiale târzii în nord-vestul României. The Bocșa-La pietriș excavation (Sălaj County). Contributions to the determination of the first stage of the late roman imperioal period in north-western Romania.* In: Ruscu L./Ciongradi C./Ardevan R./Roman C./Găzdac C. (Hrsg.), *Orbis Antiqus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, 755-778.

Szydłowski 1979: Szydłowski J., *Sie eingliderigen Fibeln mit umgeschlagenem Fuß in Östereich im Rahmen ihres Vorkommens in Mitteleuropa,* ArchAus, 63, 1979, 21-29.

Timoc/Gindele 2006-07: Timoc C./Gindele R., *Obiecte de factură romană descoperite la Petea (jud. Satu Mare). Römischer Herkunft Gegenstände von Petea (Kreis Satu Mare),* StCom Satu Mare, 23-24/1, 2006-07, 185-187.

Vaday 1988-89: Vaday A., *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums,* Antaeus, 17-18, Budapest.

Vaday 1994: Vaday A., *Late sarmatioan Graves and their connections within the Great Hungarian Plain. Neskorosarmatské hroby a ich vzťahy v rámci Veľkej uhorskej nižny,* SlovArch, XLII, 1, 1994, 105-126.

Vakulenko 1998: Vakulenko L. V., *One-piece fibulae with chord in high position and inverted foot (Almgren 158) and aspects of the chronology of the Roman Age sites in the Transkarpathian Ukraine,* In: Kunow (Hrsg.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.- 28 mai 1997 Kleinmachnow, Land Brandenburg,* Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5 (Wünsdorf 1998), 241-247.

Vende 1909: Vende A., *Szatmár Vármegye őskora,* Budapest, 402-411.

Zirra 1967: Zirra Vl., *Un cimitir celtic în nord-vestul României. Ciumeşti (I),* Baia Mare, 1967.

Robert Gindele
Muzeul Judeţean Satu Mare, România
robigindele@yahoo.com

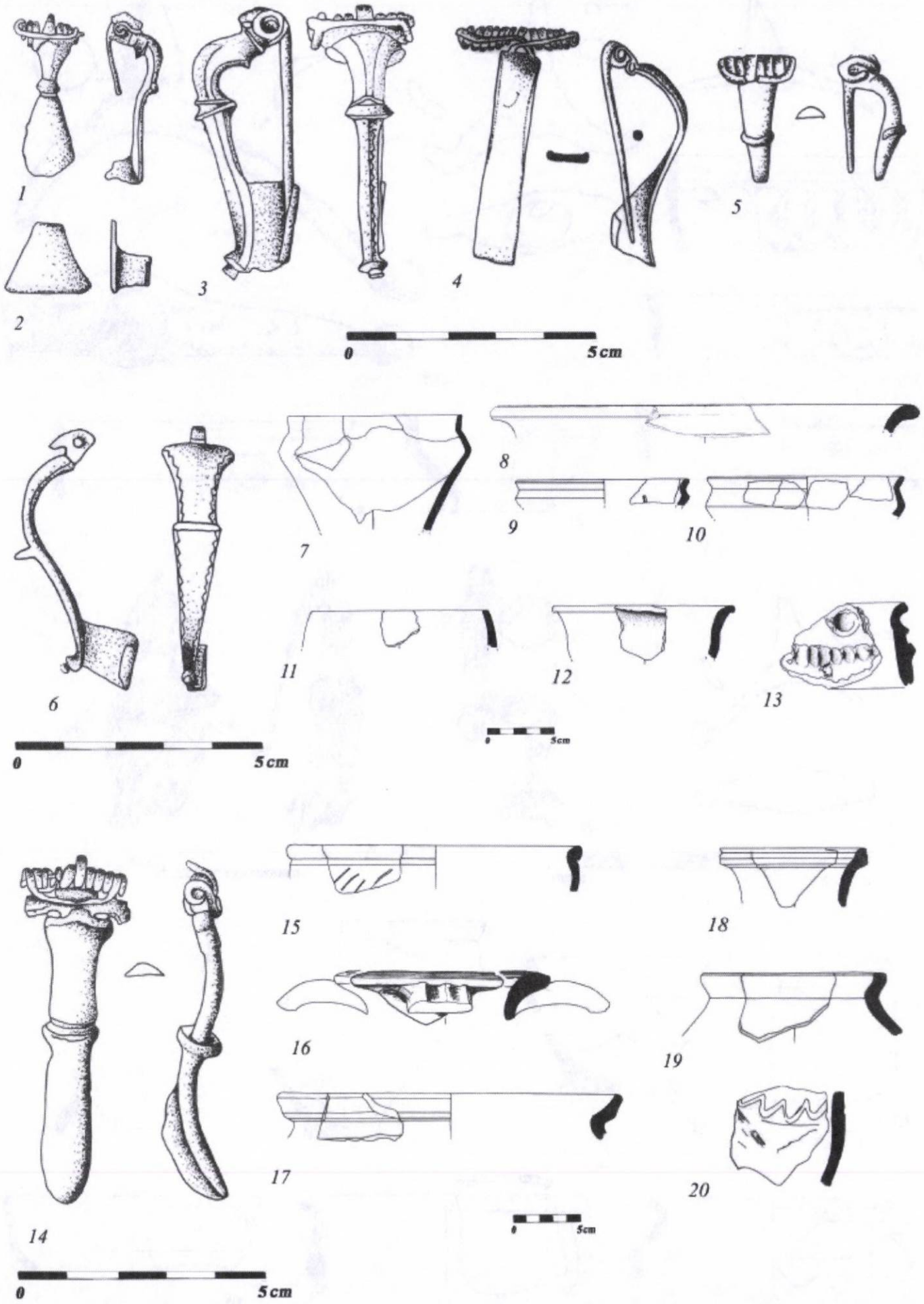

Pl. 1. Descoperiri caracteristice perioadei dintre fondarea Daciei şi războaiele marcomanice. 1: Acâş-*Râtul lui Maitini*, 2-5: Lazuri-*Lubi tag*, 6-13: Csengersima-Petea-*Vamă* descoperiri din complexul S14/C3, 14-20: Zalău-*Bul. Mihai Viteazu nr. 104-106* descoperiri din locuința 4a; 1-5, 6, 14: bronz; 7, 9, 10: ceramică modelată cu mâna, fină, negricioasă; 11-13: ceramică modelată cu mâna de factură grosieră; 8, 16: ceramică modelată la roată, fină, cărămizie; 15, 18-20: ceramică modelată la roată, fină, cenuşie; 17: ceramică modelată la roată, zgrunțuroasă, cenuşie; 1-6, 14-20 după Matei/Stanciu 2000; 6-13 după Istvánovits/Gindele 2009.

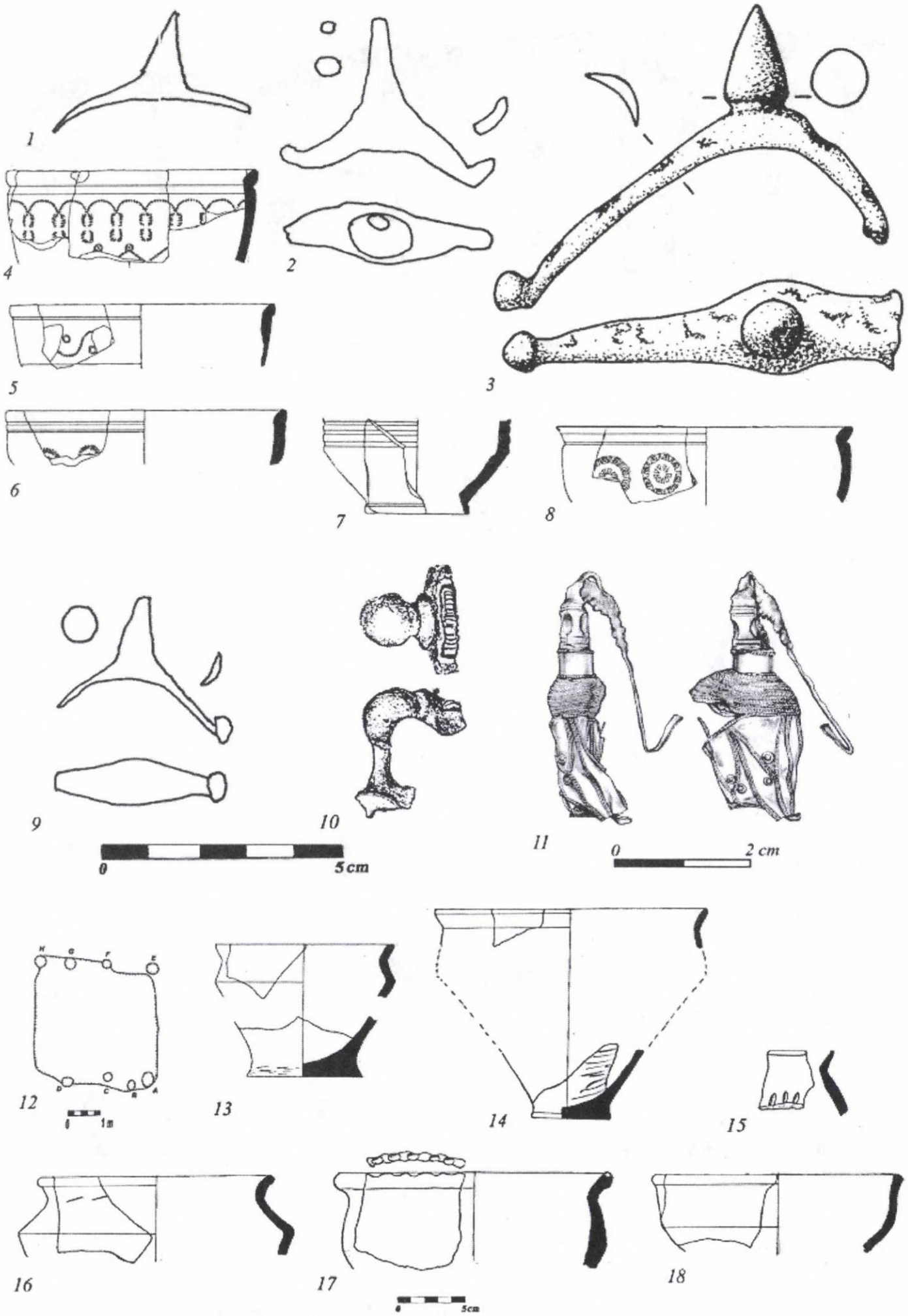

Pl. 2. Descoperiri caracteristice perioadei războaielor marcomanice. 1, 2, 4-8: Zalău-*Bul. Mihai Viteazul nr. 104-106* (2, 4-8, locuința 4); 3: Pericei-*Str. Gouț*; 9: Mediești Aurit-*Șuculeu*; 10-18: Csengersima-Petea-*Vamă* (10, 12, 13: complex 1752; 11: complex 294; 14-18: complex 294-95-96); 1-3, 9: fier, 10: bronz; 11: aur; 4-8, 18: ceramică modelată la roată, fină, cenușie; 13, 14: ceramică modelată cu mâna, fină, negricioasă, 16: ceramică modelată cu mâna, semifină; 15, 17: ceramică modelată cu mâna, grosieră.
1, 2, 4-8, 9 după Matei/Stanciu 2000; 3 după Ardeleanu 2009; 10-17 după Gindele/Istvánovits 2009.

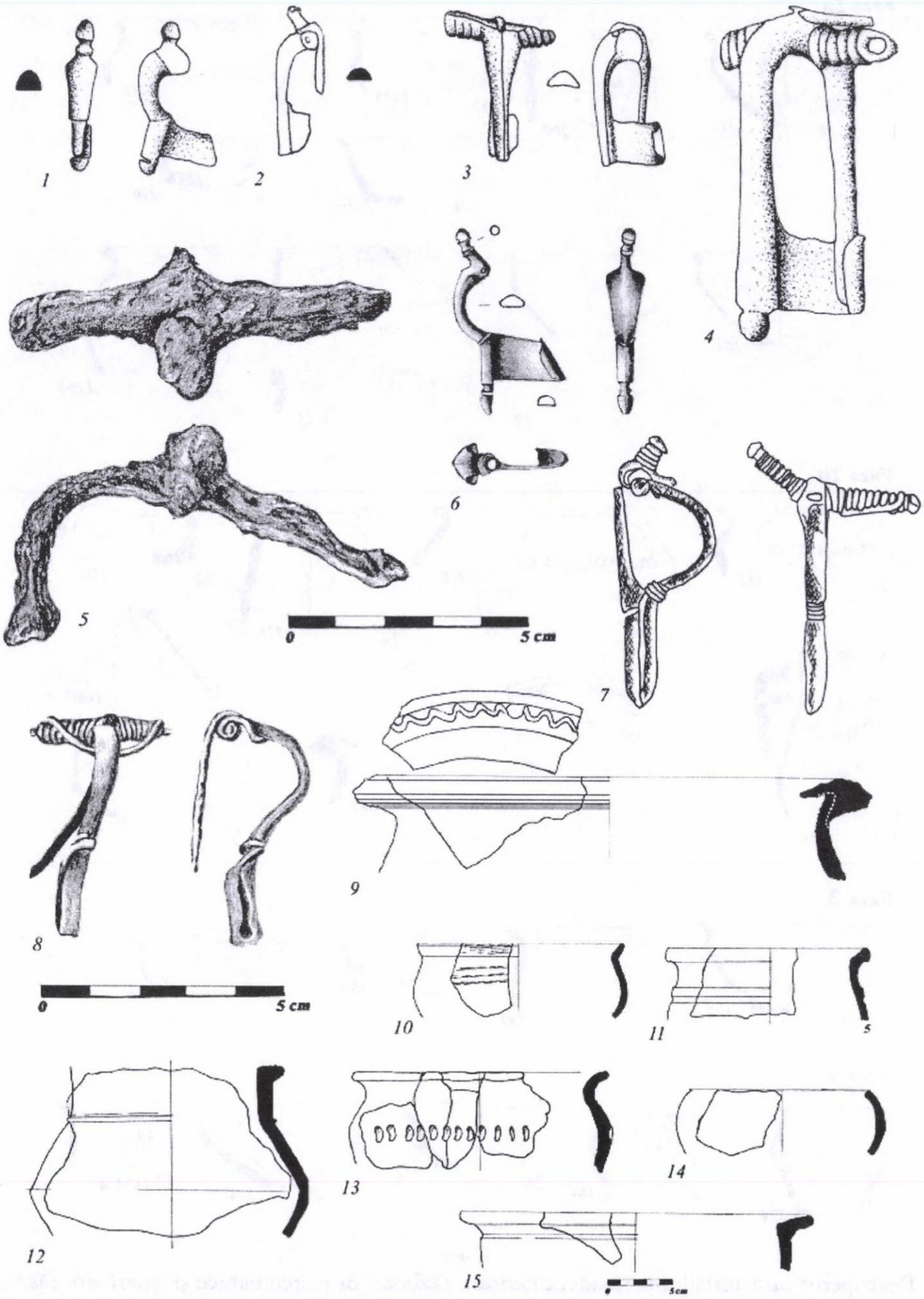

Pl. 3. Descoperiri caracteristice perioadei ulterioare războaielor marcomanice şi anterioare răspândirii pe scară largă a ceramicii ştampilate. 1: Doh-*La izvoare*; 3: Bocşa-*La pietriş*; 4. Berea-fără loc de descoperire; 2, 5, 8-15: Csengersima-Petea-*Vamă*(2: complex 1647, 5: complex 169, 8-15: complex 381); 6: Berveni-*Vársziget*; 7: Hereclean-*Dâmbul Iazului* complex 4. 1-4, 6, 8: bronz; 5, 7: fier; 9: ceramică modelată la roată, fină, brună, cu angobă neagră; 10: ceramică modelată la roată, fină, negricioasă; 11, 12, 15: ceramică modelată la roată, fină, cenuşie; 13:ceramică modelată cu mâna, semifină; 14: ceramică modelată cu mâna, grosieră. 1, 3, 4, 7 după Matei/Stanciu 2000; 2, 5, 8-15 după Gindele/Istvánovits 2009.

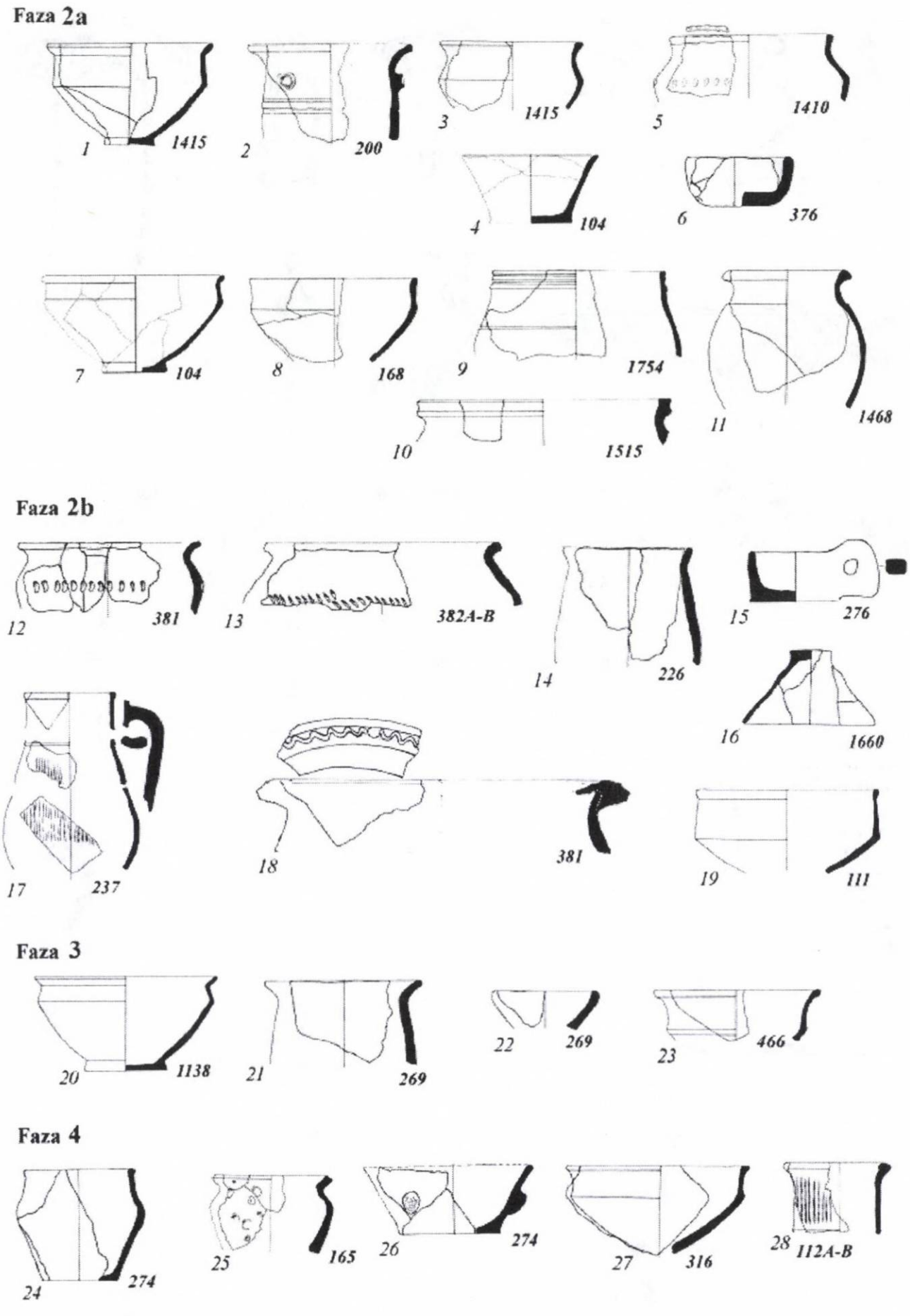

Pl. 4. Descoperiri caracteristice perioadei ulterioare războaielor marcomanice şi anterioare răspândirii pe scară largă a ceramicii ştampilate. Csengersima-Petea-*Vamă* (numărul contextelor este notat lângă desen). 1-11: ceramică caracteristică fazei de evoluţie 2a; 12-19: ceramică caracteristică fazei de evoluţie 2b; 20-23: ceramică caracteristică fazei de evoluţie 3; 24-28: ceramică caracteristică fazei de evoluţie 4. 1, 7, 27: ceramică modelată la roată, fină, negricioasă; 2-5, 13-16, 21, 22, 24-26: ceramică modelată cu mâna, grosieră; 6, 12: ceramică modelată cu mâna, semifină; 8, 9, 11, 17, 19, 28: ceramică modelată la roată, fină, cenuşie; 10, 23: ceramică modelată la roată, fină, cărămizie; 18: ceramică modelată la roată, fină, brună, cu angobă negricioasă; 20: ceramică modelată cu mâna, fină, negricioasă. 1-28 după Gindele/ Istvánovits 2009.

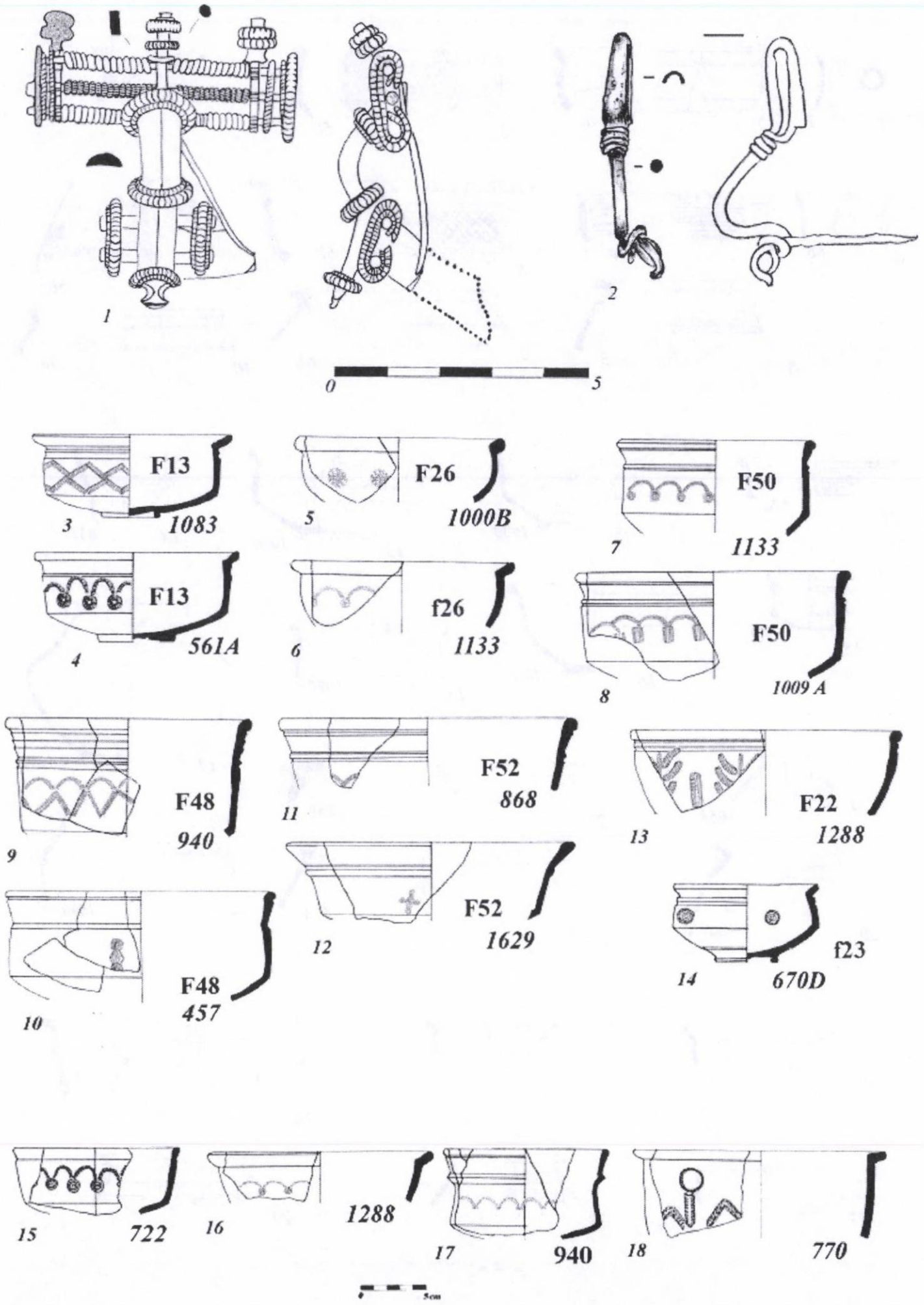

Pl. 5. Descoperiri caracteristice perioadei răspândirii pe scară largă a ceramicii ştampilate în Barbaricum. 1: Culciu Mare-*Boghilaz*; 2-18: Csengersima-Petea-*Vamă* (numărul contextelor este notat lângă desen). 1: argint, 2: bronz; 3-18: ceramică modelată la roată, fină, cenuşie (3-14 forme care se aseamănă cu forme de la Porolissum, după tipologia lui Filip 2008; 15-18 forme locale).

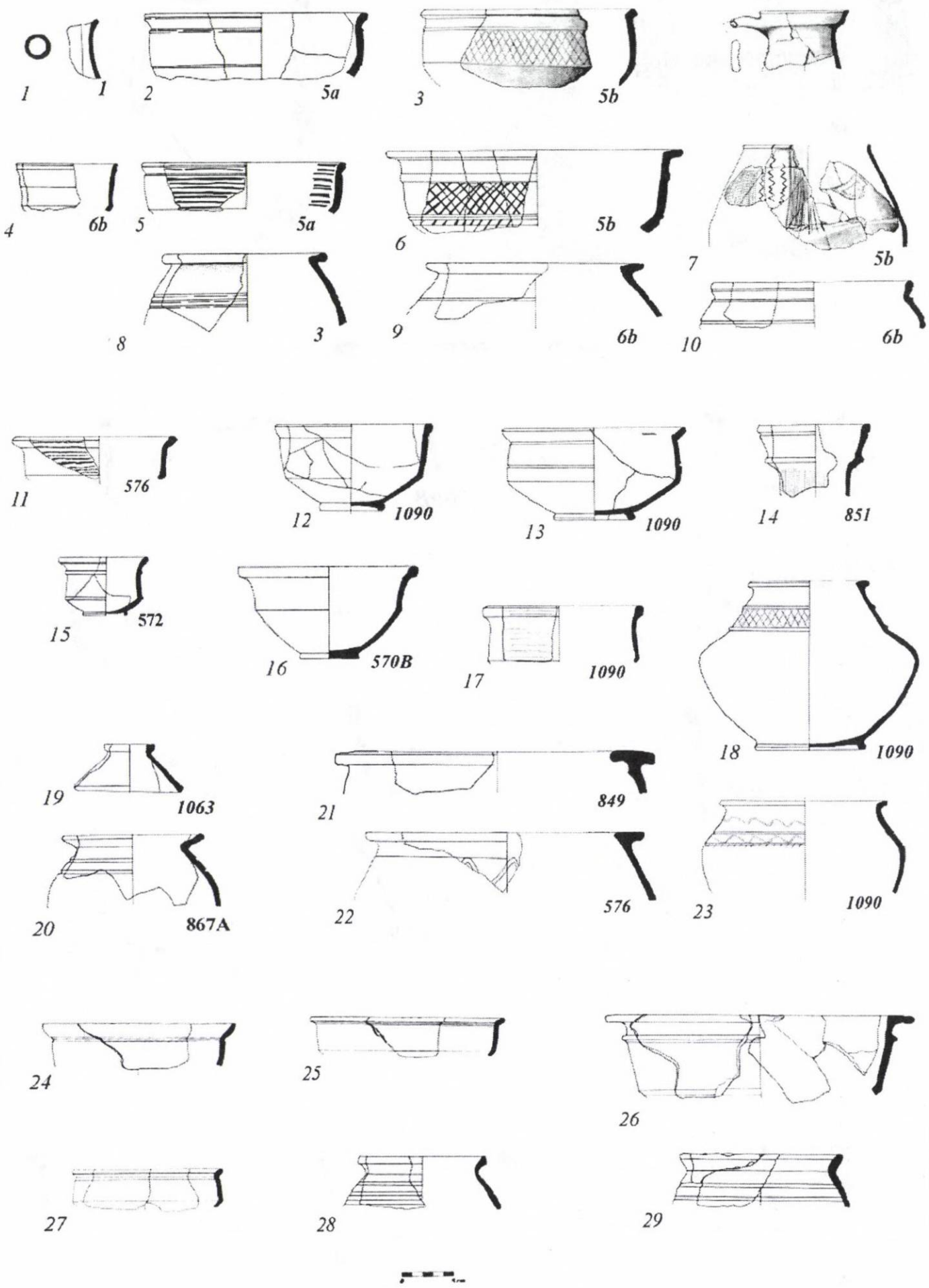

Pl. 6. Descoperiri caracteristice perioadei de după producția pe scară largă a ceramicii ștampilate. 1-10: Apa-*Moșia Brazilor*; 11-23: Csengersima-Petea-*Vamă* faza de evoluție 6; 24-29: Bolda-*La spini* (numărul contextelor este notat lângă desen, la Bolda toate descoperirile provin dintr-un singur context). 1, 10, 11-18, 22, 24-27: ceramică modelată la roată, fină, cenușie; 2-4, 5, 9: ceramică modelată la roată, fină, cărămizie sau brună; 6, 7, 21: ceramică modelată la roată, fină, cărămizie sau brună, cu angobă neagră; 8, 19, 20, 23, 28, 29: ceramică modelată la roată, zgrunțuroasă, în nuanțele cenușiului.

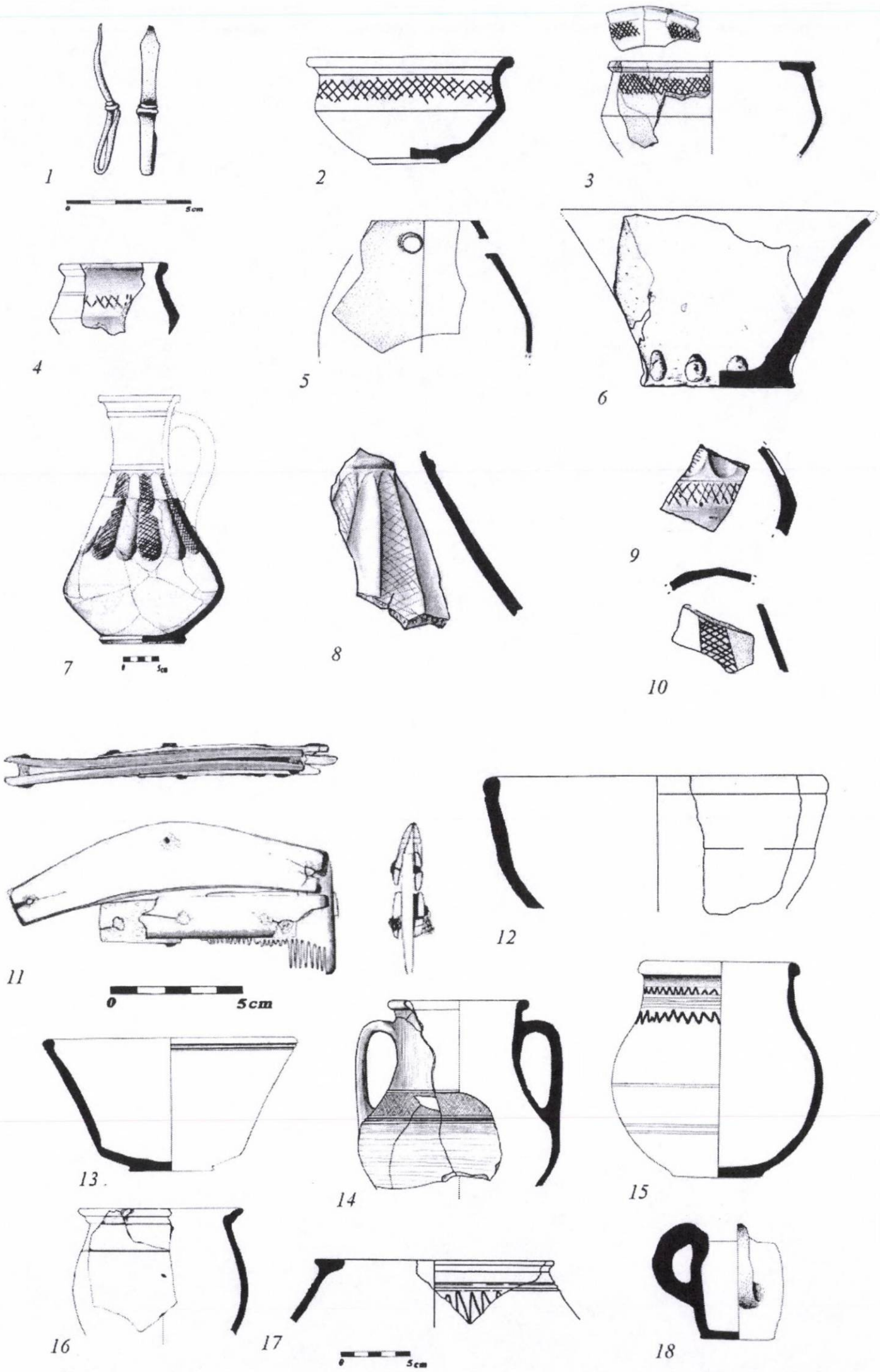

Pl. 7. Descoperiri caracteristice începutului epocii timpurii a migrațiilor. 1-10: Lazuri-*Râtul lui Bela*; 11-18: Pişcolt-*Lutărie*. 1: bronz; 11: os; 2-4, 7-10, 12-15, 17: ceramică modelată la roată, fină, cenuşie; 5, 16: ceramică modelată la roată, zgrunțuroasă, cenuşie; 6, 18: ceramică modelată cu mâna, grosieră.

O imitație de solidus placată cu aur de la Iustinianus II (687–692) de la Andrid

Attila Nándor Hágó

Localitatea Andrid este situată în sud-vestul județului Satu Mare, la 23 km sud de Carei, pe șoseaua 108M. Ca domeniu al familiei Endrédy, localitatea a fost prima dată menționată în 1332, cu numele de „Endred" sau în 1398 ca „Endrid"[1]. Localitatea are două părți, una pe terasa Ierului, alta în direcția Pișcolt, pe cursul pârâului Zimolyás.

Din zona localității sunt cunoscute descoperiri arheologice din epoca neolitică până în epoca medievală[2]. În anul 2009, din partea de hotar Andrid-Legelő, la 1,6 km est de sat în direcția Chereușa, pe o mică ridicătură lângă un canal al râului Ier, a fost descoperită o monedă aurită, fragmentară. Descoperitorul, Csaba Tóth, căruia muzeul îi poate mulțumi pentru multe descoperiri, a donat moneda Muzeului Municipal Carei (Inv.-Nr. 3563).

În noiembrie 2012, împreună cu Dr. János Németi, am cercetat locul descoperirii prin periegheze. Pe amplasamentul proaspăt arat nu au fost descoperite nici fragmente ceramice și nici alte descoperiri. Locul descoperirii este o ridicătură cu o suprafață de cca. 350 x 200 m, la o înălțime de 109 m. față de nivelul mării, cu corodonatele: N 47°30′, E 22° 22′.

Moneda:

Imitație de solidus, placată cu aur, cu miez de metal neferos. Avers: cap frontal cu barbă scurtă. Partea dreaptă a feței este până la frunte bine păstrată, se pot distinge foarte bine părul și diadema formate din două linii de perle. Pe partea stângă a feței se pot observa bărbia, fața, ochiul și părul, iar fruntea și capul lipsesc. Pe marginea dreaptă, inferioară, se remarcă o proeminență în zona umărului stâng. Revers: Cruce cu mai multe trepte pe partea inferioară. Capătul drept al treptei inferioare lipsește, din cruce este observabilă doar partea inferioară. Din piesa originală s-a păstrat doar partea centrală. De pe margine și pe alocuri din partea centrală lipsește placajul de aur (Fig. 1). Dm. 15 mm. Gr. 0,23 g.

Emisiunea.

Tipul de solidus cu un cap frontal cu bărbie sub formă de țepe și cu diademă formată din două rânduri de perle pe avers și cruce cu trepte pe revers, a fost bătut în vremea împăraților bizantini Constans II (MIB 20-22, 647/8-651/2, fig. 4), Iustinianus II (MIB 6-7, 687-692, fig. 2-3), Leontius (MIB 1-3, sfârșit 695-toamna 698, fig. 5), Tiberius III (MIB 1-5, toamna 698-21.8.705, fig. 6), Philippicus (MIB 1-4, 4.11.711-3.6.713, fig. 7), Anastasius II (MIB 1-3, 3.6.713-toamna 715, fig. 8), Theodosius III (MIB 1-2, toamna 715-24.7.717, fig. 9) și Leo III (MIB 1-2, 24.7.717-5.3.720, fig. 10)[3]. Pe fragmentul de la Andrid au rămas păstrate unele detalii, cu ajutorul cărora putem să reducem cercul de împărați emitenți. Primul dintre aceste detalii este părul, care cade peste urechea dreaptă întro singură șuviță și continuă sub aceasta. Părul împăraților Tiberius III, Philippicus, Anastasius II, Theodosius III și Leo III cade peste ureche în trei sau patru bucle, așa că aceștia pot fi excluși din analiza noastră. Părul împăratului Iustinianus II cade peste ureche, sub care este ondulat spre interior. Această frizură se regăsește parțial pe solidi de la Constans II și Leontius, deasemenea părul peste urechea stângă apare la Constans II iar peste urechea dreaptă a lui Leontius este ondulat spre interior. Pe partea opusă părul este orientat asimetric, stil folosit prima dată la Constans II. Pe partea stângă a solidus-ului de la Andrid nu se poate observa nimic, astfel că nu putem decide dacă această frizură a fost simetrică sau asimetrică. Din această cauză putem căuta analogii și la solidi de la Iustinianus II și Leontius. Deși pe solidi de la Constans II părul este ondulat spre interior nu pe partea stângă ci pe partea dreaptă, acest detaliu nu poate fi decisiv, pentru că, la imitațiile barbare, deseori imaginea originală apare în oglindă. Alte detalii arată fața, unde ochii, sprâncenele, nasul și forma feței sunt foarte bine păstrate. Ochii de pe frontalul de la Andrid sunt redați sub forma unor cercuri iar sprâncenele sunt arcuite. Nasul este subțire la bază și se lărgește la vârf, marginea fiind arcuită spre interior. Prin barbă, fața capătă un aspect alungit. Ochii lui Constans II sunt redați prin puncte sau cercuri iar sprâncenele prin linii oblice care fac un unghi drept cu liniile nasului. Fața este colțuroasă. Iustinianus II este redat cu pleoape rotunde și ochii punctați, acest detaliu în multe

---

[1] Szatmár vármegye 1910, 63; Mizsér 2001, 210-213.

[2] Németi 1999, 27-29.

[3] Indicatorul MIB se referă la emisiuni de la Constantinopol. Emisiunile echivalente de la alte monetării nu au fost citate.

Studii în onoarea lui Tiberiu Bader la 75 de ani. Satu Mare - Studii și Comunicări, nr. XXIX/1, 2013 (379-387)

cazuri lipsind. Sprâncenele sunt arcuite. Nasul este la bază îngust, la vârf lărgit, conturul fiind arcuit spre interior. Fața este alungită. Ochii lui Leontius sunt redați cu pleoape aproape închise iar sprâncenele sunt linii puțin arcuite care formează un unghi drept cu linia nasului. Fața este lată și rotundă.

Pe baza comparării detaliilor de mai sus putem constata că fragmentul de la Andrid diferă substanțial de emisiunile Constans II și Leontius, sprâncenele, nasul, forma feței seamănă mult cu cele de pe emisiunile Iustinianus II, ochii redați prin cerc încadrându-se și ei tipologic în această serie de emisiuni. Putem renunța la solidi de la Constans II și Leontius, prin urmare putem identifica modelul bizantin în tipul de solidi MIB 6-7 (687-692) de la Iustinianus II.

Datarea.

Imitațiile de solidi Iustinianus II în mediul princiar langobard devin cunoscute începând cu Gisulf I (689-706), continuând sub domina lui Romuald II (706-731) și se presupune că au fost folosite și sub Godescalcus (739-742)[4]. Unul dintre detaliile marcante al solidi-lor beneventanici este diadema de perle bine marcată (Fig. 11), care nu are analogii la emisiunile bizantine din vremea respectivă. Toți împărații menționați mai sus au diademe foarte puțin pronunțate. Din această cauză este surprinzător că, pe fragmentul de la Andrid diadema pe partea dreaptă este redată sub forma unor proeminențe. Solidi beneventanici au detalii care nu apar pe cei bizantini de la Iustinianus II (ochi punctați, cruce rotunjită pe trepte, monogram de prinț pe revers), așadar imitația de la Andrid foarte probabil că nu seamănă perfect cu modelul original. Ar fi de presupus că gravura bine pronunțată a diademei indică un solidus beneventanic. Acest detaliu ar avea un model concret în adaptările de solidi de la Iustinianus II. Putem concluziona că, emisiunea imitație de la Andrid a fost bătută la sfârșitul sec. 7-începutul sec. 8, analogiile beneventanice indicând chiar o datare mai târzie, în prima treime a sec. 8. Emisiunea imitație placată cu aur de la Andrid aparține din punct de vedere cronologic și geografic unei grupe restrânse de descoperiri monetare bizantine care apar până acum doar la marginea teritoriului avar[5].

Problematica originii

Pe baza clasificării tipocronologice ale imitațiilor de emisiuni bizantine din morminte și descoperiri izolate din spațiul locuit de avari putem observa că, la sfârșitul sec. 7 și în perioada de început al sec. 8, au fost în circulație doar imitații din aur sau placate cu aur după emisiuni italiane (Grupa 2) și imitații de emisiuni din argint tip Kiskőrös (Grupa 3). În prezent cercetarea nu poate decide dacă imitațiile din grupa 2 au fost bătute în Italia sau în spațiul avar. În aceleași timp, este foarte clar că imitațiile din argint au fost produse în spațiul avar, aceste tipuri nefiind găsite în alte locuri.

Aceste monede au fost bătute după monedele din aur sau argint emise la Constantinopol de Constans II și Constantinus IV, au intrat în jur de anul 650 și nu mai apar după intrarea de solidi de la Constantinus IV, bătuți în anii 674-681, astfel că, meșterii locali, în lipsa modelelor bizantine, au fost nevoiți să lucreze pe baza amintirilor[6]. O singură descoperire monetară post-constantiniană de la Orșova, un solidus de la Iustinianus II de Typ MIB 6 (687-692), aflat la Muzeul Național Maghiar (fig. 12)[7], nu ne permite o generalizare pentru tot spațiul avar, dar nu avem nici indicii pentru o producție locală. Împotriva producției locale a imitației de solidus de la Andrid este lucrarea de calitate a monedei, foarte aproape de tipul original, imitațiile de monede de tip Kiskőrös, care au fost bătute local la sfârșitul sec. 7-începutul sec. 8 fiind uneori departe de modelul din Constantinopol. Deși intrarea de monede italo-bizantine în spațiul avar în această periodă era foarte slabă, totuși putem concluziona că, imitația de solidus placată cu aur de la Andrid aparține mai degrabă unei monetării italiane, care- cu toate că diadema puternic pronunțată este o invenție iconografică beneventană- producea alături de solidi Romuald II (706-731) și falsuri.

---

[4] Grierson/Blackburn 1986, 70 mit Taf. 50, 1087 (Solidus des Romuald II.) și 1091 (Solidus des Godescalcus); Sambon 1912, 64-65 cu Taf. VI, 379 (Solidus des Romuald II), 383 (Solidus des Audelahis, 731/2-733) și 385 (Solidus des Gregorius, 732-739).

[5] Somogyi 2009, 254-261 cu Abb. 9.

[6] Vezi detaliat la Somogyi 1997, 122-127.

[7] Somogyi 2009, 258 cu indicii pentru literatura veche.

Bibliografie

Grierson/Blackburn 1986: Grierson Ph./Blackburn M., *Medieval European Coinage. The Early Middle Ages (5th-10th centuries)*, Bd. 1, Cambridge, 1986.

Mizsér 2001: Mizsér L., *Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864-66. évi helynévtárában*, Nyíregyháza, 2001, 210-213.

Németi 1999: Németi J., *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, BiblThrac, XXVIII, București, 1999, 27-29.

Sambon 1912: Sambon G., *Repertorio generale delle monete coniate in Italia e da Italiani all'estero dal secolo V al XX*, Parigi, 1912.

Somogyi 1997: Somogyi P., *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 5*, Innsbruck, 1997.

Somogyi 2009: Somogyi P., *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Eine Bestandsaufnahme 1998-2007*, ActaArchCarp, 42-43, (Kraków 2009), 231-299.

Szatmár vármegye monográfiája, 1910, 63

MIB: Hahn W., *Moneta Imperii Byzantini*, Bd. 1-3, Wien, 1974, 1975 und 1981.

Attila Nándor Hágó
Muzeul Orășenesc Carei, România
hagoattila@yahoo.com

Fig.1. Poziționarea geografică a descoperirii.
Abb. 1. Geographische Lage des Fundortes.

Fig.2. Locul de descoperire a monedei.
Abb. 2. Die Fundstelle der Münzen.

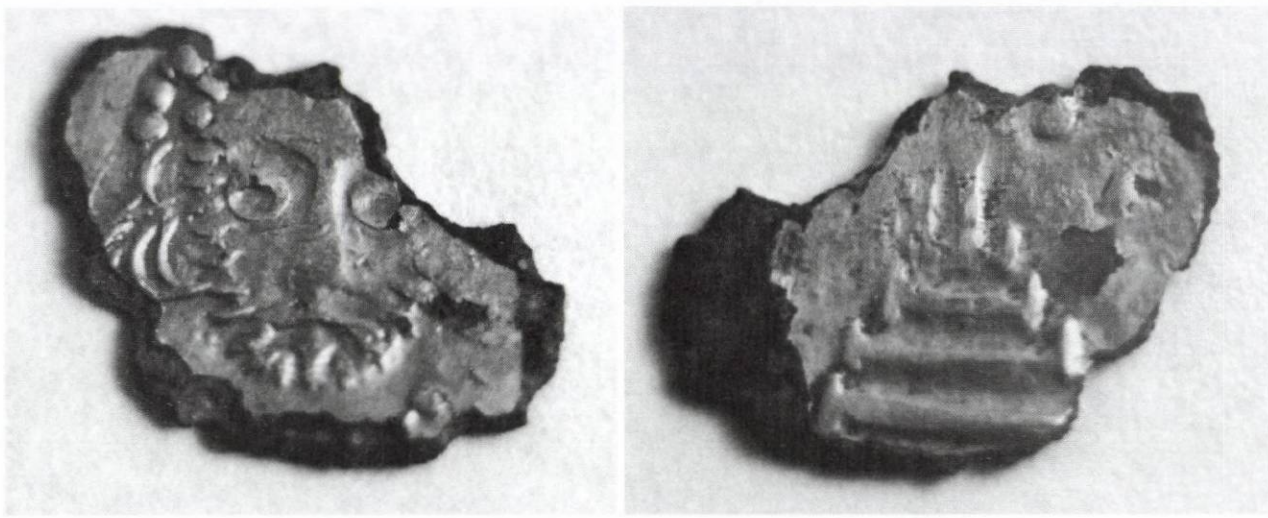

Fig. 3. Imitație placată cu aur de la Andrid (fotografie realizată de Josef Fastus, Culture centrum Carei).
Abb. 3. Goldplattierte Imitativprägung mit Buntmetallkern von Andrid. (Photo von Josef Fastus)

Fig. 4./Abb. 4. Solidus Justinianus II (MIB 6-7, 687-692) M=2:5.

Fig. 5./Abb. 5. Solidus Iustinianus II. (MIB 6-7, 687-692) M=2:5.

Fig. 6./Abb. 6. Solidus Constans II (MIB 20-22, 647/48-651/2 d. Hr.) M=2:5.

Fig. 7./Abb. 7. Solidus Leontius (MIB 1-3, sfârşit 695-toamna 698 d. Hr.) M=2:5.

Fig. 8./Abb. 8. Solidus Tiberius III (MIB 1-5, toamna/Herbst 698-21.08. 705 d. Hr.) M=2:5.

Fig. 9./Abb. 9 Solidus Philippicus (MIB 1-4, 4.11.711-3.06.713 d. Hr.) M=2:5.

Fig. 10./Abb. 10 Solidus Anastasius II (MIB 1-3, 3.06.713-toamna/Herbst 715 d. Hr.) M=2:5.

Fig. 11./Abb. 11. Solidus Theodosius (MIB 1-2, toamna/Herbst 715-24.07.717 d. Hr.) M=2:5.

Fig. 12./Abb. 12. Solidus Leo III (MIB 1-2, 24.07.717-25.03.720 d. Hr.) M=2:5.

Fig. 13./Abb. 13. Solidus Romuald II (706-731 d. Hr.) M=2:5.

Fig. 14 Solidus Justinianus II (MIB 6, 687-692 d. Hr.) de la Orşova M=2:5. Cabinetul numismatic al Muzeului Național Maghiar, Budapest, nr. Inv. 1896.
Abb. 14 Solidus des Iustinianus II. (MIB 6, 687-692) von Orşova. Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums Budapest, Inv.-Nr. 117.1896.

Abrevieri / Abbreviations / Abkürzungen

AB	Analele Banatului, Timişoara.
ActaAntArch	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged.
ActaArchCarp	Acta Archaeologica Carpatica, Krakow.
Acta MusTutovensis	Acta Musei Tutovensis. Muzeul Vasile Pârvan, Bârlad.
ActaPraehArch	Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
ActaTS	Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu.
AÉ	Archeologiai Értesítő, Budapest.
Agria	Agria. Annales Musei Agriensis. Az Egri Múzeum évkönyve. Eger
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj (Sibiu).
AK	Archäologisches Korrespondenzblatt, Wien.
AlbaRegia	Alba Regia, Anales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár Hungarica, Budapest.
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
Angustia	Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe.
AnnUniv Iași	Analele Universității „Al. I. Cuza", Iași.
AnnUniv Oradea	Analele Universității din Oradea. Oradea.
AnnUniv Suceava	Analele Universității „Ștefan cel Mare", Suceava.
AnnUniv Valahia	Annales d'Université „Valahia", Section d'Archéologie et d'Histoire, Târgoviște.
Anodos	Anodos. Studies of the Ancient World, Trnava.
Antaeus	Anteus. Communicationes ex Instituto Arheologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
Antiquity	Antiquity. A quarterly review of World Archaeology, York.
AnthropAnz	Anthropologischer Anzeiger. Journal of Biological and Clinical Anthropology.
AnthropKözl	Anthropologiai Közlemények, Budapest.
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapest.
Anthropologie	Anthropologie, Brno.
Anthropologie et Préhistoire	Anthropologie et Préhistoire, Bruxelles.
Apulum	Apulum, Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
AR	Archeologické Rozhledy, Praga.
ArchAnzeiger	Archäologischer Anzeiger. Deutschen Archäologischen Institut, Berlin.
ArchAus	Arhaeologia Austriaca, Wien.
ArchHung	Archaeologia Hungarica, Budapest.
ArchInf	Archäologische Informationen. Deutsche Gesellschaft für Ur-und Frühgeschichte, Kerpen-Loogh.
ArchÖst	Archäologie Österreichs, Wien.
Arheologia Medievală	Arheologia Medievală, Cluj.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi.
ArhSofia	Arheologija, Sofia.
Arrabona	Arrabona. Múzeumi Közlemények, Győr.
Balcanica	Balcanica. Annuaire de l' Institut des Etudes Balkaniques, Belgrad.
Baltic-Pontic Studies	Baltic-Pontic Studies, Poznan.
BAM	Beitrage zur Ur- und Frühgeschichtliche Archaologie, des Mittelmeer-Raum. Bonn.
BÁMÉ	Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve.

BAR	Britisch Archaeological Reports, Oxford.
Ber. RGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Mainz a. Rhein.
BHAB	Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timişoara.
BiblArh	Bibliotheca de Arheologie, Bucureşti.
BiblBrukenthal	Bibliotheca Brukenthal, Sibiu.
BiblSeptemcastrensis	Bibliotheca Septemcastrensis. Universitatea „Lucian Blaga" Sibiu. Institutul pentru cercetarea şi valorificarea patrimoniului cultural transilvănean în context european.
BiblMarmatia	Bibliotheca Marmatia, Baia Mare.
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica, Bucureşti.
BMMK	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba.
Bronze Age Review	Bronze Age Review. British Museum, London.
BrukAM	Brukenthal. Acta Musei, Sibiu.
BSPF	Bulletin de la Société Préhistorique Française, Paris.
Carpatica	Carpatica. - Карпатика. Universitatea Națională Ujgorod.
Carpica	Carpica. Muzeul Județean de Istorie și Artă, Bacău.
Catena	Catena. An Interdisciplinary Journal of Soil Science-Hydrology-Geomorphology focusing on Geoecology and Landscape Evolution.
CCAR	Cronica cercetărilor arheologice din România, Bucureşti.
CCDJ	Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi.
CercArh	Cercetări Arheologice. Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti.
Colecţii Muzeale	Muzeul Județean Maramureş, Baia Mare.
Codrul Cosminului	Codrul Cosminului. Universitatea Ștefan cel Mare, Suceava.
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest.
Corviniana	Corviniana. Acta ebre Corvinensis, Hunedoara.
Crisia	Crisia. Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea.
Cumidava	Cumidava.Muzeul Județean de Istorie, Braşov.
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti.
Das Altertum	Das Altertum. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
DMÉ	A ebrecen Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
Dolg Kolozsvár / Szeged	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár/Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegytem Archaeológiai Intézetéből, Szeged.
DP	Documenta Praehistorica, Ljubljana.
Drobeta	Drobeta. Drobeta-Turnu Severin.
EphNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
Erdkunde	Erdkunde. Archive for Scientific Geography, Bonn.
Eurasia Antiqua	Eurasia Antiqua. Zeitschrift fúr Archáologie Eurasiens, Mainz am Rhein.
FA	Folia Archaeologica, Budapest.
Folia Anthrop	Folia Anthropologica, Szombathely.
Forgeschichtlichen Forschungen	Forgeschichtlichen Forschungen, Rahden/Westf.
FontesArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest.
Földrajzi Közlemények	Földrajzi Közlemények, Magyar Földrajzi Társaság, Budapest.
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz.
Godišnjak	Godišnjak. Jahrbuch Knjiga, Sarajevo-Heidelberg.
GRA	Geophysical Research Abstracts. European Geosciences Union.

GYK	Gyulai Katalógusok. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.
Hierasus	Hierasus. Muzeul Județean Botoșani, Botoșani.
Hesperia	Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens.
Holocene	The Holocene.
HOMÉ	A Miskolci Hermann Ottó Múzeum évkönyve, Miskolc.
Homo	Homo. Journal of Comparative Human Biology.
Human Biology	Human Biology. The International Journal of Population Genetics and Anthropology.
Iliria	Iliria. Archaeological Institute of the Academy of Sciences of Albania, Tirana.
Interdisciplinaria Archaeologica	Interdisciplinaria Archaeologica. Natural Sciences in Archaeology. Olomouc.
Internationale Archäologie	Internationale Archäologie, Rahden/Westf.
IntJOsteoarch	International Journal of Osteoarchaeology.
InvArch	Inventaria Archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila.
Jahrbuch RGZM	Jahrbuch Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz-Metzner
Jahresschr. Halle	Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle (Saale).
JAMÉ	A nyíregházi Jósa András Múzeum évkönyve, Nyíregyáza.
JAMT	Journal of Archaeological Method and Theory.
JanthrArch	Journal of Anthropological Archeology.
JAR	Journal of Archaeological Research.
JAS	Journal of Archaeological Science.
Jászkunság	Jászkunság. Az MTA Jász-Nagykun-Szolnok megyei Tudományos Testülete Folyóirata.
JFA	Journal of Field Archaeology.
JPMÉ	A Janus Pannonius Muzeum Évkönyve.
JQS	Journal of Quaternary Science.
Közlemények	Közlemények az Erdélyi Múzeum Érem és Régiségtárából, Kolozsvár (Cluj).
Krosno	Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu, Krosno.
Kunde	Die Kunde. Zeitschrift für niedersächsische Archäologie, Hannover.
Marb Studien	Marburgr Studien zur Vor und Frühgeschichte. Marburg.
Marisia	Marisia, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș.
Marmatia	Marmatia, Baia Mare.
Materiale	Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
MemAntiq	Memoria Antiquitatis. Complexul Muzeal Județean Neamț, Piatra Neamț.
MFMÉ-StudArch	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve-Studia Archaeologica, Szeged.
MIASSSR	Materiali issledovanja po arheologiji SSSR Moskva.
MittAnthropGesellsch	Mitteilungen der Anthropologische Gesellschaft, Wien.
MittArchGesellsch	Mitteilungen der Archaologische Gesellschaft, Wien.
MKCS	Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében, Szeged.
MWMWS	MWMWS. Őskoros kutatók összejövetelének konferenciakötete, Debrecen.
NAK	A Nagyalföld Alapítvány Kötetei, Békéscsaba.
NNU	Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Hildesheim.
OxJA	Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
Őrségészeti Levelek	Őrségészeti Levelek, Budapest.
PA	Památky Archeologické, Praga.

PalgeoPalclimPalec	Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology.
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa.
Patrimonium Apulense	Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
Patrimonium Banaticum	Patrimonium Banaticum, Timişoara.
PBF	Prähistorische Bronzefunde.
Peuce SN	Peuce-Serie Nouă, Tulcea.
PNAS	Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, Washington.
Prace archeologiczne	Prace archeologiczne, Warszawa-Kraków.
Praehistoria	Praehistoria, Miskolc.
Pravěk Supp	Pravěk Supplementum. Ústav archeologické památkové péče Brno.
Preistoria Alpina	Preistoria Alpina, Trento.
PrzA	Przeglad Archeologiczny, Poznan-Wroclaw.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin.
QR	Quaternary Research.
QSR	Quaternary Science Reviews.
Quaderno	Quaderno. Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli Venezia Giulia, Trieste.
RegBeiträgePrähArch	Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie.
RevBistriței	Revista Bistriței, Muzeul Județean Bistrița, Bistrița.
RF	Régészeti Füzetek, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
RGZM Monographien	Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien.
RI	Revista de Istorie, Bucureşti.
RKM	Régészeti Kutatások Magyarországon, Budapest.
RVM	Rad Vojvođanskih Muzej, Novi Sad.
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi.
SAM	Studien zu den Anfangen der Metallurgie, Berlin.
Sargetia	Sargetia, Acta useo Devensis, Deva.
Savaria	Savaria, Szombathely.
SCIV	Studii şi cercetări de istorie veche, Bucureşti.
SCIVA	Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, Bucureşti.
SlovArch	Slovenská Archeológia, Nitra.
Soproni Szemle	Soproni Szemle. Soproni Városszépítõ Egyesület, Sopron.
StArchMed	Studia Archaeologica et Medievalia, Bratislava.
StCercAntrop	Studii şi Cercetări de Antropologie, Institutul de Antropologie Francisc Rainer, Bucureşti.
StCom Satu Mare	Studii şi comunicări. Arheologie, Satu Mare.
StComSibiu	Studii şi comunicări. Arheologie, Istorie, Sibiu.
StIstBanat	Studii de Istorie a Banatului, Timişoara.
StMatSuceava	Studii şi Materiale. Muzeul Bucovinei, Suceava.
Stratum plus	Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology, Sankt Petersburg-Chişinău-Odesa-Bucureşti.
StudPraeh	Studia Praehistorica, Sofia.
Študijné Zvesti	Študijné Zvesti. Archeologického Ústavu Slovenskei Akadémie Vied, Nitra.
StUBB	Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Cluj.
Suceava	Suceava. Muzeul Bucovinei, Suceava.
SZKME	Szántó Kovács Múzeum Évkönyve, Orosháza.
Thraco-Dacica	Thraco – Dacica. Institutul Român de Tracologie, Bucureşti.
TSUFA	Tübinger Schriften zur úr und Frühgeschichtlichen Archäologie.
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chişinău.

TWCC	The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Bucureşti.
UISPP	Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologic.
VAH	Varia Archaeologica Hungarica, Budapest.
VIA	VIA-Kulturális Örökségvédelmi Kismonográfiák, Budapest
VMMK	Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém.
Vorgeschichtliche Forschungen	Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden.
WA	World Archaeology.
Zalai Múzeum	Zalai Múzeum. Közlemények Zala megye múzeumaiból.
ZfE	Zeitschrift für Ethnology, Braunschweig.

ISSN 2067-6956
editura muzeului sătmărean